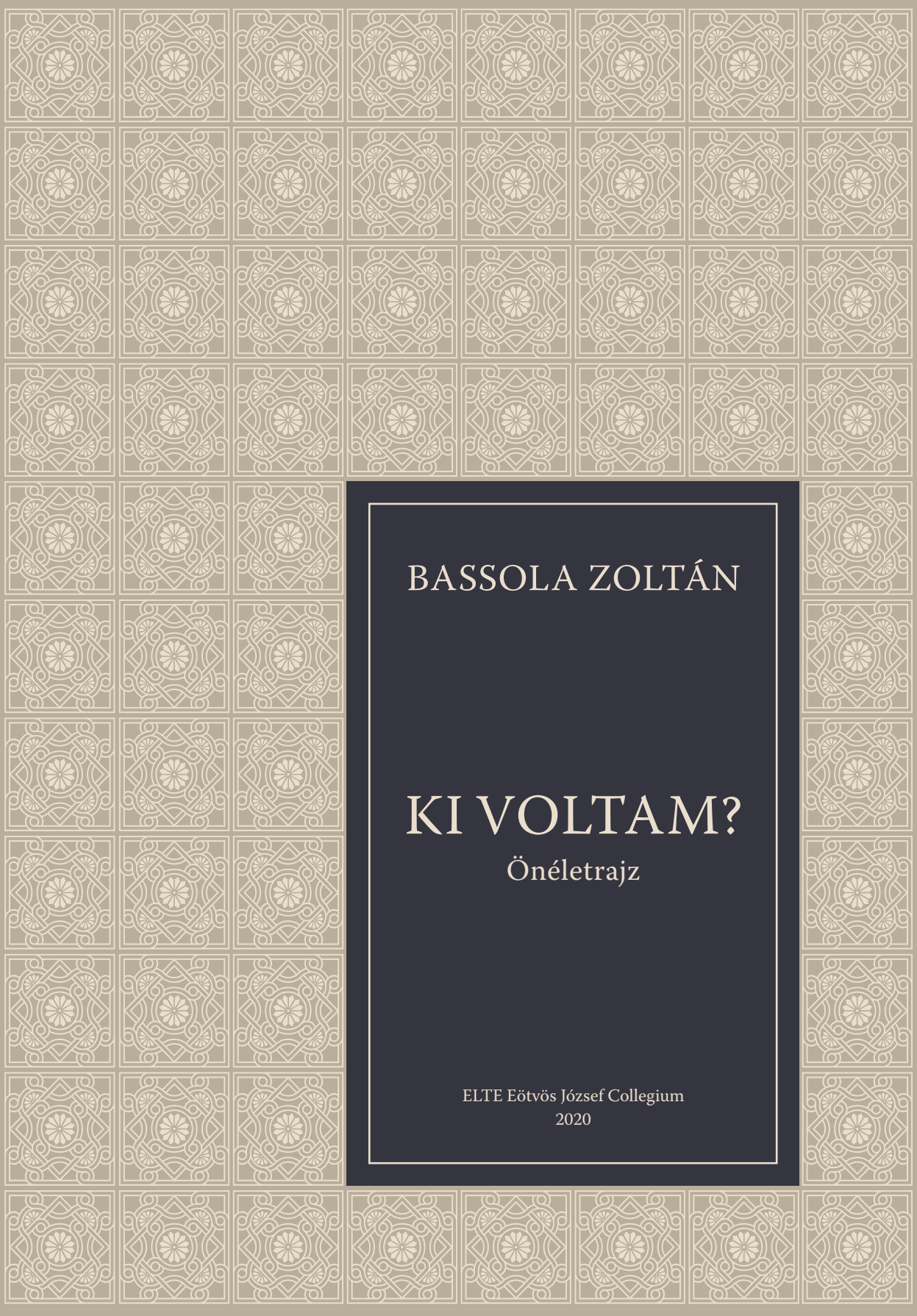

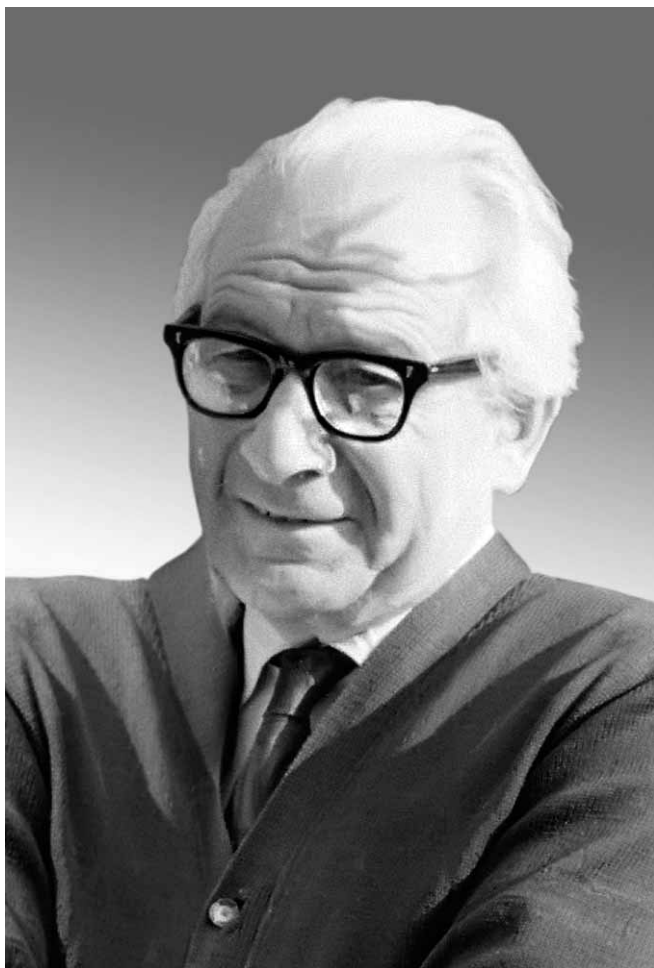

BASSOLA ZOLTÁN

KI VOLTAM?

Önéletrajz

ELTE Eötvös József Collegium
2020

Bassola Zoltán
1902 - 1968

Ki voltam?

BASSOLA ZOLTÁN

Ki voltam?

Önéletrajz

Bassola Zoltán

Ki voltam?

Önéletrajz

Tisztelt Collegium!

Ezzel a hagyományos Eötvös-collegista köszöntéssel ajánlom figyelmébe az érdeklődő olvasónak Bassola Zoltán önéletírását és az életutát elemző tanulmánykötetet, amelyet a szerző halálának 50. évfordulóján rendezett emlékkonferencia előadásaiból szerkesztettek az örökösök. A „történelmi” Eötvös Collegium (1895–1950) vitathatatlanul a huszadik század magyar szellemtörténetének egyik meghatározó intézménye volt. Működésének, növendékei pályájának elemező bemutatása és értékelése a mai Collegium számára sem magáért való, amolyan kegyeleti cselekedet, hanem az új nemzedékek oktatásában és nevelésében is tartalmas feladat. Garai Imre kutatásainak köszönhetően immár vaskos monográfia mutatja be a Collegium történetét magyar és angol nyelven (2015 és 2019), de megjelentetünk a látható élményeknek köszönhetően könnyebben befogadható áttekintést is (*Kiállításvezető*) magyar és francia nyelven egyaránt. Bassola Zoltán önéletírásának bővített és újragondozott kiadása azon visszaemlékezések sorába illeszkedik, amelyek a történelmi kutatás alaposságával feltárt tényeket egyéni – olykor óhatatlanul elfogult, vagy irodalmári fogantatású – élményekkel teszik a mai olvasó számára is átélhetővé. (Kuncz Aladár, Németh Gyula, Király István, Mátrai László, Szász Imre, Gyergyai Albert, Aurélien Sauvageot, Fodor András, Rácz István, Keresztury Dezső, Szigeti József, Sziklay László, Kucsman Árpád terjedelmesebb visszaemlékezései.) Bassola Zoltán önéletírása azonban nemcsak az első világháború utáni Collegium életét és szereplőit mutatja be lebilincselően szórakoztató stílusban. Az élet-mű betölti az életrajzok klasszikus értelemben vett hivatását, a plutarchosi *bios* célját: collegista élet-mintát tár elénk, amelyből az ifjú nemzedék önnön jellemét és jövőjét alakító, elsajátítható tanulságokat szerezhet magának, ha akar. Utóbbi azonban már aligha a Collegium és a felelős kiadó igyekezetén múlik. Amit azonban megtehetünk, megtettük: íme Bassola Zoltán emlékirása, a példaértékű collegista életút. *Tolle et lege*.

Horváth László
igazgató

Előszó

Lectori Salutem!

Másodízben veheti kezébe a Kedves Olvasó Édesapánk visszaemlékezéseit. 20 évvel ezelőtt Jáki László és Kardos József szerkesztésében jelent meg „Ki voltam...” címmel egy pedagógiai szempontú válogatás az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadásában. A jelen kiadás a kéziratban megadott, eredeti „Ki voltam?” címmel – majdnem a teljes anyagot felöleli. A kérdőjellel a szerző arra utal, hogy milyen pályát futott be a Kötcsén rokonoknál nevelkedő nehéz sorsú félárva kisfiú, aki aztán pedagógusként, majd kultuszminisztériumi köztisztviselőként végigélte a XX. század történelmi hányattatásait, elvhűsége és becsületessége számtalan veszélybe sodorta.

A szerző az 1950-es évek végén, majd a 60-as évek első felében vetette papírra visszaemlékezéseit. A XX. század első éveitől (1902-ben született), a Kötcsén töltött gyerekkortól kezdve az 1950-es évek közepéig követhetjük nyomon élete fontosnak tartott eseményeit, munkahelyeit, napi munkáját, munkatársait, mindezt széles történelmi összefüggésekbe helyezve, értékelve, mérlegelve, saját véleményét, állásfoglalását megfogalmazva. Az önéletrajz utolsó fejezetében az 50-es évek kíméletlen módszereiről naplótöredékek számolnak be.

A kézirat szövegén nem változtattunk. A szöveget a szerző tagolta fejezetekre, amelyeket az események könnyebb megértése érdekében utólag mi láttunk el alcímekkel és a leírást helyenként képekkel illusztráltuk, hogy az Olvasó jobban bele tudja magát helyezni a történésekbe.

A visszaemlékező életrajzi leírást a függelékben megadott három dokumentum zárja: a Népszava 1946. március 28-i számában megjelent újságcikk, amely arra figyelmeztet, hogy alig múlt el a náci, nyilaskeresztes diktatúra, máris jön a másik diktatúra. Kezdetben csak szóban fenyegeti a tisztességesen és lelkiismerete szerint eljáró közhivatalnokot. Az újságcikkre reagál a másik dokumentum, Bassola Zoltánnak Keresztury Dezső miniszterhez intézett levele, amelyben lemond államtitkári állásáról, hogy személye a háború utáni újjáépítést ne akadályozza. Érdekes a történet következő állomása is: a miniszter nem fogadja el a lemondást; erre a harmadik dokumentum, a könyvajánlás adja meg a magyarázatot. Így Bassola Zoltán 1948-ig állásában marad. Ekkor kényszernyugdíjazták, majd nyugdíját is megvonták és állástalanná vált. Végül csak 1957-ben jut a szerző ismét államilag elismert álláshoz.

Az önéletrajz 1951-52-ben naplótöredékekkel fejeződik be. Az 50-es évek második feléről, az 1956-os forradalomról és a következő évtizedről már nem készült

visszaemlékezés. Azt feltételezzük, hogy az ezekről az időkről szóló írásos beszámolót a szerző a saját és a családja biztonsága szempontjából kockázatosnak ítélte. Valószínűleg emiatt maradt ki az a történet is, hogy Édesapánk 1956. november 4. után egy hétig a Vérhalom utcai lakásában bújtatta Bibó Istvánt, amikor a Nagy Imre kormány államminisztere elhagyta a magyar parlament épületét.

Köszönetet mondunk Jáki László úrnak a magyarországi pedagógia művelőjének, hogy az első kiadásban szereplő jegyzeteket rendelkezésünkre bocsájtotta.

Köszönetünket fejezzük ki Horváth László igazgató úrnak, hogy az Eötvös Collegium kiadványaként az önéletírást megjelentette.

Budapest, 2020. augusztus 28.

A szerkesztők

Tartalomjegyzék

Ajánlás.....	5
Előszó	7
I. Kötcsé (1905-1910).....	14
II. Bonyhád (1910-1919).....	33
Nagyszékely (1916)	45
Nagymányok (1918)	48
Az első világháború, zavargások, érettségi bankett	57
Kecskemét melletti Katonatelep	62
Érettségi.....	67
Az első közhivatalnoki állás.....	70
III. Báró Eötvös József Collegium (1920 februárjától).....	75
Bölcsészettudományi Fakultás	93
Származásomról	106
Első alkalommal Szentendrén	116
Kollégiumi élet	117
Egyetemi oktatók	121
Tiszaszentimre (bárá Schilling von Canstatt Frigyes családjánál)	123
Hidas.....	125
IV. Fadd (1923-1927)	129
Ausztriai körút 1927 nyarán	177
V. Berlin Collégium Hungaricum (1927 októberétől)	185
Útközben 2 hét Salzburgban.....	186
Berlin	189
Hannover.....	198
VI. Gróf Teleki Pálnál József nádor tér 7. (1928-1929).....	203
VII. Kölcsey Ferenc Reálgimnázium (1929-1935).....	217
1929-30 gyászok, halálhírek	234
Óraadó tanárként báró Kornfeld Mórícéknál	240
Társaságok, barátok, ismerősök	247
Fadd	259
Szentendre.....	261

VIII. Külföldi útjaim	262
Franciaország (1930)	262
Svájc (1931)	278
Francia Alpok, Mégeve, Olaszország (1933)	286
Második ausztriai utam (1935)	294
IX. Országos Közoktatási Tanács (1935-től)	298
1935-36 ismét gyászok	305
Fadd, Bartal Gyuri temetése	307
Brüsszel.....	311
Itthon (doktorátus)	321
X. Vallás- és közoktatásügyi minisztérium (1938-tól)	327
A visszacsatolt területeken	338
A Közoktatási Tanácsban	345
Érettségi elnöklések	349
Egyházi gimnáziumokról.....	352
Ismét a Közoktatási Tanácsról	372
Teleki Pál öngyilkossága.....	379
Család, gyerekek.....	383
Fadd	395
Zsidóságról, zsidókról	403
Segíteni, ahogy tudok	411
Hüvösvölgy, Keselyű utca.....	413
Szentendre, meghalt a Kislány.....	420
Közeleg az ostrom	424
XI. Naplótöredék nehéz időkből (1944-1945)	427
XII. Ostrom - Pinceélet (1944-1945)	473
XIII. Ostrom után (1945)	496
Temetések, romeltakarítás	514
Felköltözés a pincéből 1945 február, költözködések.....	519
Egyre jobban bemerészkedem a városba	528
XIV. A minisztérium újjászervezése (1945-től)	537
1945 Húsvét	556
Politikai helyzet a háború után.....	561
Minisztériumi munka.....	566
A kommunista párt törekvései a minisztériumban.....	575
1. Rehabilitáció.....	576

2. Általános iskola létrehozása	578
3. Egyházi iskolák államosítása	581
Internálások, letartóztatások	583
XV. Naplótöredék 1951-1952-ből.....	591
Epilógus	622
Függelék.....	623
1. Kicsoda Bassola Zoltán?	623
2. Lemondó levél.....	625
3. Könyvajánlás	633

Ajánlás

Ahányszor a röntgengép elé állítanak, ahányszor megvizsgálják az orvosok, mindig találunk rajtam valami új bajt, valami olyan kóros elváltozást, ami az addigi leletekben nem szerepelt. Úgy érzem ilyenkor magam, mint ahogyan a nyúl érezheti magát a hajtóvadászaton, amikor már szorul a kör. Amíg sok-sok évvel ezelőtt még csak az volt a diagnózis: sportszív, aritmia, éppen úgy kevés figyelemre méltattam ezeket a figyelmeztető jeleket, mint a két-három kilométeres átmérőjű hajtókör közepe táján legelésző tapsifüles a távoli puskalövéseket. A puskások azonban egyre beljebb és beljebb tartanak, fegyverük lövésre készen. S az évek múltával, lám számuk mindegyre szaporodik. Általános érlemeszesedés, koszorúér zavarok, sterokardia – így hívják az új vadászokat – s bizony-bizony ezek már nem kisöblű puskával puffogatnak. Ha nem vigyázok az irhámra, egyszeriben zsákmányukká válhatom.

Mert nem is magukban közelednek. Közöttük lépdelnek, hol szorosabban zárkózva, hol távolodva egymástól a hajtók, riogatásukkal alig-alig engednek pihenést. Olykor lemarad az egyik, ilyenkor hamarosan a helyébe lép a másik. Átélt világháborúk, ínséges egyetemi évek, ostromi pinceélet három kisgyermekkel, derékba tört pálya, kínzó anyagi gondok, félelem a börtöntől, félelem a kitelepítéstől (de sok a tartozásod!). Félelem – hosszúra nyúló válóper, amelyben a civakodó felek olyan elkeseredetten, s olyan elvakultan tépik ketté a megutált közös fekhelyet, hogy kihullanak belőle a gyermekek, – azután újból a félelem a holnaptól, s amikor a szívekből és az anyaföldből égig törő lángoszlopot lassan betemeti a világ jajveszékelő közönye, a légszomjnál is erősebben fellépő szabadságvágy: ti gonosz hajtók, jól végeztétek munkátokat! Kifáradt a meggyötört szív, nincs már ereje hozzá, hogy a feléje közeledő Végzet sövényén rést keressen a menekülésre. A meghajszolt nyúl lyukat kapar magának, s ott lapul mindaddig, míg felvetve magát sorsa beteljesedik. De hátha maradt még annyi időm, hogy számot vethessek magammal, így törjek ki, mégis a megsemmisülés köréből, s így búcsúzzam el maradandó szóban azoktól, akiket szeretek?

Legelőször Tőled, Édesem, aki életem legelesettebb szakaszában álltál mellém, s akkor vetted fel nevemet, amikor már a kiközösítettek listáján szerepelt. Hogy mi a szeretet, a gyengédség, az önfeláldozó önzetlenség, azt Általad ismertem meg. Az egymásért élés örömének ízét is Melletted élvezhettem. A tiszta szereteten kívül, amely most éppen úgy eltölti szívemet, mint amikor összekötöttük sorsunkat, semmit nem tudtam Neked adni. Amit veled megosztottam, mindaz csak teher volt Számodra: az anyagi gond, ami alatt egyedül összeroskadtam volna, az apai aggodalom, ami a fiaimtól való elszakadás idején éppen úgy örölte a szívem, mint most, amikor helytelennek vélt fejlődésük egy-egy vadhajtsa tölt el szomorúsággal. Köszönöm szeretetedet, köszönöm jószágodat.

Azután búcsúzom Tőletek: Zoltánkám, Gyurikám, Péterkém, kis Gézám. Akaratotokon, s talán tudotokon kívül sok sebet ütöttetek szívemen. Ha már nem leszek, kutató értelmek és talán a visszaemlékezéskor mégis meg-megrezdülő szívetek látni szeretné, milyen volt Édesapátok, akkor vegyétek elő ezeket a lapokat, s olvassatok bele abba az életpályába, ami születésétől haláláig az ő sorsát tartalmazza. Neked, Édesem, legyen ez az élettörténet: emlék,

Nektek, Fiaim, legyen: tanulság!
Isten segítsen Benneteket!

Budapest, 1959. december 12.

I.

Kötcse (1905-1910)

Kisgyermekkorom a század eleji „mély béke” éveibe nyúlik vissza. Legrégebbi, nagyon homályos s annyira elmosódott emlékem, hogy azt sem tudom, álom volt-e csupán, vagy valami többször hallott családi történet egyik részletének gyermeklelkemben megelevenedett képe: deszkapallón vagyok, vizet látok alattam, s félek, beleesem. Ha valóban ez emlékezésem filmjének legelső kockája, akkor azt a jelenetet tükrözheti vissza, amikor özvegyé lett Édesanyám hajóra száll, hogy Budapestről Baján keresztül a Somogy-megyei Kötcsére hozzon.¹ Itt lakott Berta néni, Édesapám egyik nővére, a kötcsei evangélikus pap felesége. Ő vállalta férjével a hároméves kis Zolti nevelését. Ehhez a faluhoz tapadnak tehát, mint „szülőfalumhoz” gyerekkorom emlékei.

Templom és evangélikus iskola

Kötcse magja a községházával völgykatlanban fekszik, de néhány utcája a környező dombokra kúszik fel. A falura lenéző „előőr”, a templom is a temető felé vezető domboldalon, jobbján a parókiával, balján a tanítói lakkkal egybeépült iskolával.

¹ Kötcse ma közigazgatásilag Balatonszárszóhoz tartozó település 7-800 lakossal.

Egykori, kopár téli időben készült fakó fényképe gyermekkorom tanujaként szomorúan néz le reám a falról. Ez a környék volt az én tágabb hazám, ahova szűkebb tanyámról, a parókia udvaráról és kertjéből nagyobbacska koromban ki-kimerészkedtem. De ne vágjunk az események elé! Hol vagyok én, a pöttömnyi emberke attól, hogy egyedül kimenjek a kiskapun?

Eleinte, mint mondták – sokat sírtam Édesanyám után. Aztán meg teljesen elfelejtettem, olyannyira, hogy amikor évek múltán meglátogatott, nem ismertem fel, s kimondottan idegenkedtem tőle, amint rizsporos arcával az elérékenyüléstől elcsukló hangon szólítgatva szenvedélyesen magához ölel.

Ha – behunyva szemem – megpróbálom most további emlékeim felidézni, akkor ilyen képek merülnek fel bennem:

- Székre állítva, asztalra ültetve öltöztetnek, hol csíkos kis trikót s könnyű vászonruhácskát, hol ünnepélyesebb, sötétkék bársonynadrágot és blúzt, a blúz fölém kemény gallért – csupa rokongyerektől örökölt holmit adnak rám, a bársonyruhát – nem tudom miért, nem szeretem, a keményített „pubigallért” meg – mivel kaparja a nyakam – utálom.

- Jövünk hazafelé – talán a szőlőből – nagybátyámmal, Vilmos bácsival, vég nélkül rakom egymás mellé a lábam, de az út csak nem akar elfogyni.

- Weibel néni, a mosónő meszelget valamit, kinyitja a meszes pince ajtaját, meglát benne egy vízisiklót, kapja a kapát, levágja a kígyó fejét, s annak szájából kiugrik, és vígan menekül a frissen lenyelt kis béka.

- Megint Weibel néni: Berta néni ceremóniásan eldicsekszik neki, hogy Zoltika már egyedül tud menni az árnyékszékre.

- Vacsora utáni beszélgetésre elmennek valahova Berta néniék, engem a cseléd lány gondjaira bízna, a szolgáló kísértet-történeteket mesél, míg elalszom, fehérlepedős kísérteteket látok, s hallom, amint szellemhangjukon – de hamisítatlan kötcsei tájszólással félelmetesen mondogatják: „gyüvök! gyüvök!”

- Okulva szolgálónk nevelési baklövésén, ezentúl magukkal visznek; legtöbbször Unger Géza doktor bácsiékhoz megyünk. Én ott egy darabig ténfergek, hallgatva – de csak fülemmel – a felnőttek beszédét, azután emberfeletti küzdelembe fogok álmoságom leküzdésére; ez ideig-óráig sikerül is a zsinorra járó zenélő-óra néhány szori megszólaltatásával, de azután csak elterülök a díványon; arra ébredezem, felállítanak, kabátot adnak rám, indulunk hazafelé, az első néhány lépés után szemem újból lecsukódik, s végigszalom az utat.

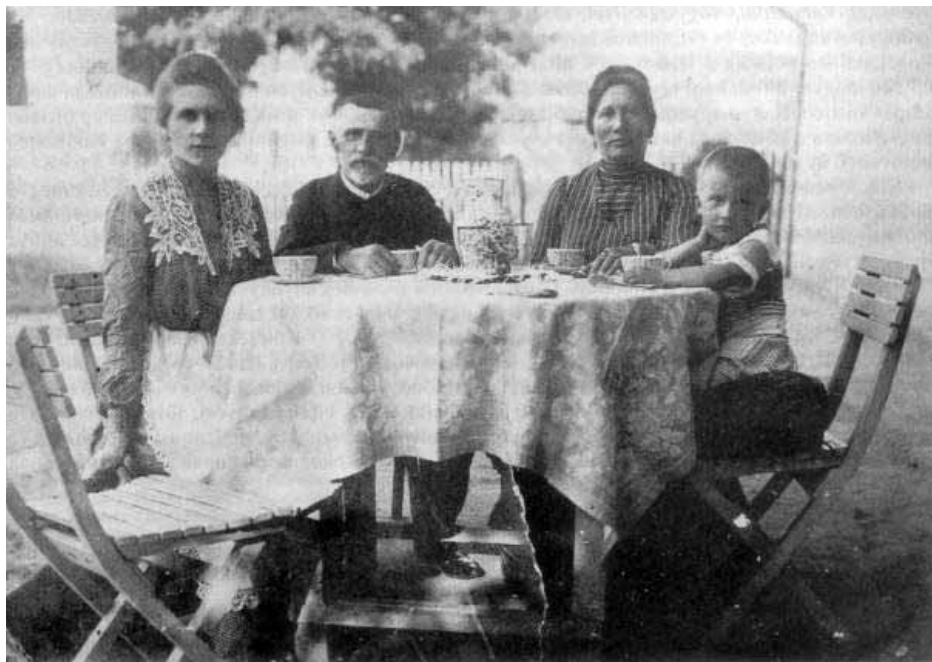
- Vilmos bácsival Kálmán Gyula bácsitól, a jegyzőtől búcsúzkodunk a község háza udvarában; hatalmas pulykák burukkolnak körülöttünk; olyan nagyok, hogy fejükkel talán fejemet is megtetézik; „Ugye nem mernél fogni belőlük egyet Zoltika? Pedig neked adnám!” mondja Gyula bácsi, látva respektusom; de kétszer sem mondatva a biztatást, nekiugrom a legközelebb eső madárnak, átnyalábolom, s már indulok

is vele kifelé a kapun; „Csak lassan a testtel, nem komolyan gondoltam, te gyerek!” – visszakozik Gyula bácsi.

- Másik fegyvertényemet másodmagammal viszem végbe; Kiss Emmikéék kertjében játszunk Emmikével a homokban; hogyan, hogyan nem, egy nyomorult vakondok a föld felszínére téved, s felénk tart, pálcát ragadunk, s agyonverjük a szegény „pockot”.

- Kertünk az utolérhetetlen örömök forrása; órák hosszat elüldögélek a ribizli-bokrok tövében s majszolom a ragyogó rubint-fürtöket; töröm a fejem, miért a legdúsabb alsó fürtök homokosak mindig; a lugast tartó dúcokban nagy fekete dongó darazsak tanyáznak; milyen éles „zzzúú” hangot hallatnak, amikor kegyetlenül, pálcikával piszkálok utánuk!

Ilyen és ezekhez hasonló élmények között telik el az a boldog korszak, amikor még nem járok iskolába. Többnyire felnőttek társaságában vagyok, „parasztgyerek” játszótársat ritkán engednek csak hozzám. Ennek meg is van a hatása. Amikor egyszer az egyik Csepinszky fiúval – volt gazdatiszt egyetemi hallgató fiával – teniszjátékot nézünk Rumbach földbirtokosék kertjében, valósággal megdöbben, hogy az egyik labdaszedő gyerek te-nek mer szólítani. Elpanaszolom a rajtam esett sérelmet idősebb barátomnak, aki bizonyára jót nevet felfuvalkodottságomon. De hála az iskolának s ottani társaimnak, hamarosan helyrebillen társadalmi egyensúlyérzetem.

Nevelőszüleimmel

Egyébként álmodozó, el-elbáméscskodó kisgyerek lehettem, akinek tudatában – a maga kis világának szűk korlátain belül – lassan kezdtek kialakulni a fogalmak. Sokszor heverészttem kertünkben a fűvön, bámultam a változó alakú, nagy gomolygó felhőket, s hallgattam a közvetlen felettünk szóló harangok szívet zsongító, bűgő hangját.

Nem emlékszem már reá, hogyan, de játszva s hamar tanultam meg olvasni. Azt hiszem, Robinson Crusoe története lehetett ezen az úton elindítóm. Bizonyára addig-addig olvashattam magamnak belőle, míg egyes részeket fejből tudva – végül össze tudtam hozni az írásjelekkel a hangalakokat. Kétségtelen, hogy amikor beírat- tak a kisiskolába, már tudtam olvasni és írni, s így Feyér Imre tanítóm – később Gizi unokanővérem férje – két hét elteltével, hogy agyon ne unjam magam a kis újoncok között, a másodikosok közé osztott be. Erre annál könnyebben sor kerülhetett, mert a „kisiskolában” az első-harmadik osztályosok tanultak együtt, a „nagyiskolában” pedig negyedik-hatodikosok tanítása folyt osztatlanul.

Csodálatosképpen alig-alig tudok visszaemlékezni arra, ami az iskolában eltöl- tött három év alatt történt. Három évet mondtam, mert – bár öt osztályt végeztem – mindössze 6-9 éves koromig jártam elemibe. A harmadik osztályban ui. szintén csak két vagy három hónapig maradtam, akkor áttettek a negyedik osztályba. A vi- lágért sem szabad azonban az erősen lerövidített tanulmányi időből arra követke- ztetni, mintha valami oroszlánkörmököt sejtető tehetségnek mutatkoztam volna. Az a gyakorlati ok szolgálhat magyarázatul, hogy Vilmos bácsi – öregember lévén – hamarosan gimnáziumba akart beíratni, s azt szerette volna, ha addig mennél több osztályt végzek. Az ilyen „osztályugrás” akkoriban nem ütközött formális nehézségekbe, s különben is Vilmos bácsi volt az iskolaszék elnöke.

Arról, hogyan, miképpen folyt a tanítás, hogyan szerepeltem az elemi iskolában, szinte egyáltalán nem maradt emlékképem. A kisiskolával kapcsolatban mindössze azt tudom magamban felidézni, hogy tanítónk az egyik pad tetején ül, a hosszú pálcája behasított hegyébe befogott cukorkát nyújtogat azoknak, akik jól felelnek. A felső osztályokban Mayer Imre a tanítóm, Felvidékről, talán Lőcséről idekerült, sokoldalú, művelt kedves ember. Nagyon homályosan úgy rémlik bennem, mintha nekem néhány német különórát is adott volna. De egyébre az iskolával kapcso- latban nem emlékszem, legfeljebb arra: irdatlan nagy birsalmát hoztak magukkal a gyerekek tízóráira, s boldog voltam, ha bicskájukkal nekem is le-lekanyarítottak belőle egy szeletet.

Az evangélikus „kisiskola”

Annál jobban megmaradt azonban bennem, egy olyan esemény emlékképe, ami Mayer Imrénél történt velem, s ami nagyon felkavart. Mayerék fiatal házaspár voltak s az asszonyka babát várta. Ezt én akkor már – hála iskolatársaim felvilágosító tevékenységének – tudhattam. Legalábbis erre kell következtetnem viselkedésemből. Tanítómat ui. egy alkalommal kis asztalos műhelyében, ahol szabadidejében barkácsolgatni szokott, bölcső készítése közben találtam. Kérdésekre, mit csinál, az éppen ott lévő Vilmos bácsival együtt arról iparkodott meggyőzni: kis kézikocsit próbál összeállítani. Én – úgy látszik – szempillantás alatt átláttam az okozati összefüggést Mayerné állapota és a bölcső között, s rettenetes zavarba hozott a nagyok föllentése. Máig is rejtély számomra, mi mehetett akkor végbe bennem. Tény az, hogy fejbe vertem jöttem el tőlük, s azzal a gondolattal foglalkoztam, elbujdosom. Mi lehetett az oka zavarodottságomnak, egyszerűen az a tény, hogy a felnőtteket hazugságon csíptem, vagy talán hogy elkülönítettek maguktól, s kirekesztettek valaminek a tudásából? Mindenesetre olyan jelenség volt ez számomra, ami a minden mástól különálló „én” tudatának alakulását jelentette.

Még néhány esemény jut ezzel kapcsolatban eszembe, aminek megemlékezése – hasonlóságánál fogva – ide kívánczok. Az egyik jóval előbb, még kisgyermek koromban, a többi ezidőtájt történhetett.

Még öt éves lehettem. Pesti rokonok voltak nálunk vendégségben. A társaság java-része Vilmos bácsival a szőlőbe ment. Én Berta nénivel s egyik vendégünkkel, Teőke

Andor bácsi budapesti rajztanárral otthon maradtam. Andor bácsi az udvarban lévő homokban gyönyörű várat épített velem. Amikor a vendégek visszaérkeztek s megcsodálták művünket, Berta néni – nyilván Andor bácsinak való kedveskedésből – egyre biztatgatott: „Na, mondd meg Zolti, kivel építetted ezt a szép várat?” De Zolti csak hallgatott. Mennél türelmetlenebbül ismétlődött a kérdés, annál konokabb volt a hallgatás. Ki nagyon nem kaptam, – nem emlékszem rá, kikaptam-e valaha, – de szidásban mindenesetre volt részem. Mi lehetett megmakacsodásom oka: nem akartam produkálni magam? Vagy túlságosan nyilvánvaló dologra kellett volna feleletet adnom?

Berta néni, Vilmos bácsi és Gizi unokanővérem társaságában

Egészen kisiskolás lehettem még csak. Arra ébredek első álmomból, hogy sokan vannak a szobában: Berta néni, Vilmos bácsi, unokanővérem Gizi, Berta néniék 28 év körüli másik nevelt gyermeke, tanítóm, Feyér Imre bácsi s Kálmán Gyula bácsi, a jegyző. Nincs beszélgetés, mint máskor, mindenki hallgat, mintha várna valamire. Akkor Kálmán Gyula bácsi elővesz egy széles, piros-fehér-zöld színű szalagot, belebújik, s hivatalos hangon valami formulába kezd, amit nem értek. Így ment végbe Gizi és Imre bácsi polgári esküvője, titokban, lakásukon. Sok-sok idő múlva értettem csak meg időnként elejtett szavakból, mi is történt voltaképpen akkor este, s miért volt reá olyan sürgősen és olyan formában szükség. Akkor este titok volt ez számomra, az ébrenlét és az álom határán mozgó rejtélyes dolog, ami a nagyok, a felnőttek, s az én kis világom közé sorompót bocsátott.

Kiss Emmike, az ügyvédből lett földbirtokos leánya volt tulajdonképpen egyetlen barátom. Jól megértettük egymást, soha nem volt véleményeltérés közöttünk. Egyszer azonban valamelyik unokatestvére, talán a velünk egykorú soproni Stráner fiú, jött vendégségbe hozzájuk. Amint együtt játszunk, egyszer csak azt veszem észre, összevissza sügnak, külön kis titkokat melengetnek – az én rovásomra. Most is belső zavar fog el, nem tudom a tapasztalt jelenséget megfelelő helyre elraktározni. De érzem részükről a mellőzés, az elkülönítés szándékát velem szemben, s az szégyennel s a megalázottság tudatával tölt el. Először csak elkülönülök, majd ott is hagyom őket. Ekkor kaptam az első ízelítőt abból: kirekesztettek valahonnan, ahová pedig addig tartoztam. Férfiasan levontam a következtetéseket.

Az utóbbi esetekben a titok inkább kívülem bukkant fel s meredt kérdőjelként felém. Egyszer azután bennem merült fel valami, – tudtomon, akaratomon kívül – ami megdöbbenett. A domboldalon épült templom talpazata a falu felől néző, homlokzati részen – ahogyan nő a lejtő foka – egyre magasodó téglafallal emelkedett az út fölé. Innen, a templom körül képződött előtér magasabb szintjéről ugrálgattunk le egyszer egy kis pajtasommal. „Ugye, innen már nem mersz leugrani?”, nógattuk egymást, ahogy egyre magasabb és magasabb falrészről néztünk alá. S valóban egyszer csak vége volt a bátorságnak: éreztük nem tanácsos már a játék folytatása. Ahogyan ott álltunk, a méternél magasabb „mélység” felett, s félősen becsülgettük, egyszer csak letaszítom játszótársamat. Szegény fiú nyekkenve terült el a földön s jajveszékelve szaladt azután haza. Még a messzeségből is hallatszott a sírása. Én meg csak álltam s néztem utána, megdöbbenve, fokozódó büntudattal eltelve. Jól emlékszem, vad hajszába kezdtem kocsimmal s a kutyákkal az udvaron, hogy elcsitítsam háborgó lelkiismeretemet. „De túl zenén, síp-dobon, riadó-kürtön át...” egyre csak a fájdalmas jajveszékélés hangzott még jóval később is fülemben...

Vagy mi mozdul meg bennem, a pöttömnyi emberkében akkor, amikor Kiss Emmike idősebb nővére, Iduska férjhez menetelének hírért hallottam? Iduska 25-28 év közötti hajadon lehetett, kedves, szelíd leány, aki tudott a kisgyermekkel bánni,

bár arra nem tudok visszaemlékezni, hogy engem különösképpen babusgatott volna. Mégis egész élenken felidéződik bennem a megdöbbenés, a szomorúság arra a hírre, hogy nemsokára meglesz az esküvője a szili patikussal. Sírdogáltam lefekvés után ágyamban, s még azt is kieszeltem: azt füllentem, megütöttem magam, ha észreveszik, hogy sírok, de el nem árulom titkomat. Az esküvőig azonban kihevertem szívbeli fájdalmamat, sőt Emmikével, a koszorúslánnyal karomon, mint büszke botos vőfély hivatalos szerephez is jutottam rajta.

Az ún. intelligencia körében igen fejlett volt Kötcsén a társadalmi élet. Hogy milyen etikett szerint mentek a látogatások végbe, arra nem tudok visszaemlékezni. Igen sűrűn jártunk azonban „uzsonnákra” s nálunk is gyakori volt a vendég.

A központ szerepét - ahogy gyermekszemmel láttam - kétségtelenül a parókia töltötte be. Hozzánk ui. nemcsak egyes családok látogattak el, hanem évenként egy alkalommal az egész falu felvonult! Ez a nevezetes esemény, amelyet hosszú ideig tartó készülődés előzött meg, a „kerbájt” volt.

Tudnunk kell, hogy Kötcsé sváb település. Amikor nagybátyámat az 1870-es években lelkésszé választották, vasárnaponként még éveken keresztül váltakozva hol németül, hol magyarul kellett prédikálnia. Az elmagyarosodás akkor már ugyan folyamatban volt, de az idősebb korosztályok még ragaszkodtak az anyanyelven végbemenő istentisztelethez. Csak a 90-es évek folyamán tértek át a magyar nyelv szinte kizárólagos használatára. Az én gyermekkoromban már csak a legidősebb emberek tudtak németül, de már ők is, egymás között is, kizárólag magyarul beszéltek. A nevek azonban, mint pl. Weibel, Gutmann, Harmann, Lohr, Treffer stb. még a német eredet mellett tanúskodtak. Csodálatos dolog, hogyan tudhatta nyelvét ez a Somogyba benyúló német település a magyar falvak, mint Szólád, Karád, Csepel stb. tőszomszédságában, sőt közéjük beágyazva, ilyen sokáig megőrizni!

A magával hozott népszokások közül azonban több túlélte az anyanyelvet. Ilyen német eredetű szokás volt a búcsú hagyománya is, amelynek nevét a német „Kirchweih”-ből a kötcseiek „kerbájt”-ra egyszerűsítették.

Mielőtt a nagy nap felvirradt volna, már megindult a készülődés. A „legények” néhány kocsi agyagot, homokot hordtak udvarunkra, kör alakban szétszórták, azután gondosan ledöngölték. A kerbájt napján azután ünneplő ruhába öltözve felvonult a parókiára a falu apraja-nagyja. Elől jöttek a legények, kalapjuk rozmaring-ággal körülfonva, kezükben ugyancsak rozmaringgal díszített borosüveg. Ezeket az üvegeket újbórral töltve még az előző év kerbájt napján ásták el a legidősebb legény házának ünneplő, utcai szobájában. (Akkoriban falun még híre-hamva sem volt a padlónak – a falusi házak szobái keményre döngölt agyagból voltak.) A cigánybanda kíséretével éneklő legények köralakban felálltak s azután életkor szerinti sorrendben, egy-egy strófával méltatták a nap jelentőségét. A legidősebb valahogyan így kezdte: „Amikor

a mi őseink ezt a szentegyházat emelték ...” A vers végén odakiáltott a cigánynak: „Húzd rá cigány!” A kocabanda tust húzott, azután következett a második legény rigmusa és így tovább. Amíg a verselés tartott, borral kínálgatták a közönséget, a verselés végeztével pedig ki-ki választottjával táncra perdült az udvar döngölt részén. Így kezdődött a kerbájt ünnepe.

(Egyik féltve őrzött fényképemen jól látható, amint székre állítva, a ház eresze alól tágra nyílt szemekkel nézem – a hatalmas segédjegyző árnyékában – egyik ilyen ünnepség lefolyását.)

Este a helybeli „intelligencia” volt hivatalos hozzánk s ilyenkor a cigány sem maradt soha el. Több fényképfelvétel tanúskodik róla, hogy a hangulat eléggé emelkedett lehetett. Az egyiken például az látható, hogy a hangszereket a helyi notabilitások vették át a cigányoktól: a jegyző a cimbalmot üti, Kiss Ödön földbirtokos a hegedűt szorítja álla alá, Dervalics, a „mester” – így hívták a katolikus tanítót – a brácsát kezeli, Szabó Aladár, a hatalmas testű segédjegyző pedig a bőgőt nyekergeti. Még az én kis játék kürtöm is szerephez jutott az együttesben. Teőke Andor bácsi, a felvételek készítője, guggol vele a többiek között. Én ezen, s az ehhez hasonló képeken meglehetősen megilletődve figyelem az eseményeket.

Nálunk a kötcsei „intelligencia”

Ilyenkor mindenki ott volt nálunk, aki az értelmiséghez tartozott. A két evangélikus tanító, a katolikus mester, a jegyzőék, Bachtné, a postamesternő leányával, Bíró Gézáék, amolyan kurtanemesi kúria birtokosai, Kiss Ödönék, Rumbachné, a gazdag földbirtokosnő, aki az egész falu osztatlan megbotránkozására Virzsínia-szívat szívott. Roboz Amália néni, a kaposvári híres ellenzéki újságíró, Roboz István húga, a Csepinszky-fiúk, akkor még egyetemi hallgatók, s a mi vidéki vagy pesti vendégeink. Mert ritkán múlt el a kerbájt úgy, hogy néhány rokon le ne ruccant volna.

A hatalmas vendégsereg ellátása, a háziasszonyi és házigazdai teendők elvégzése nagy munkát jelenthetett Berta néni és Vilmos bácsi számára. Ők azonban – úgy látszik ezen a téren is nagyszerűen megállták a helyüket, mert a kerbájt lebonyolítása – mint a parókia egyik természetes funkciója – évről-évre közmegelégedésre megismétlődött.

Egy szüreti multság képe is felelevenedik előttem, ami csaknem szerencsétlenséggel végződött.

Estefelé jár az idő, a társaság a mi kis présházunk előtt mulatozik. A jegyzőné – egyik lába térdben béna volt – éppen hintóra száll, a nyugtalankodó ló zabláját a tömzsi kisbíró tartja. A cigány tust húz, a ló megbokrosodik tőle, fellöki a kisbíró, s a hintóval, benne a jegyzőnével, tovavágtat. Szerencsére – az ijedtségen kívül – senkinek semmi baja nem történik: a kisbíró, mint valami gombóc összegömbölyödik, s épen kerül ki a kocsi alól, a jegyzőnével sem borul fel a hintó.

Életem nagyobb része – az iskolától eltekintve – felnőttek körében folyt le. Ritkán fordult csak elő, hogy gyerekpajtás jöjjön hozzám, vagy hogy én merészkedjem ki iskolatársaim közé. Ha akkor mégis akadt egy-egy gyerek vendégem, vagy kerünkben dúskálkodtunk a gyümölcsben, heverésztünk a fűben, vagy az udvaron nyargalásztunk kocsiba fogva, benne ülve, két kutyánk, a hatalmas fehér Tisza komondor és a kis Lantos daxli hangos csaholásától kísérve.

Kocsimra nagyon büszke voltam, de méltán, mert olyan kocsi nem akadt még egy az egész faluban. Minden megvolt rajta, ami a kocsit kocsivá teszi: szépen kidolgozott küllős kerekek, kocsiodalak, elől-hátul saroglya, rézgombos csavarós fék, sőt még kis kas is benne, beleakasztható két üléssel. A farészek kipolitúrozva, a vas- és rézpántok ragyogóak. Nem is jutott szóhoz az a gyerek, aki először látta, akárcsak én sem, amikor felkínálták. De nem is kaptam egész életemben soha ennél külön ajándékot.

Rumbachnéál voltunk fent a hegyen Berta nénivel, aki talán diót vagy gesztenyét akart tőle vásárolni. Az áru megtekintése végett a padlásra is felmentünk. Ott láttam meg a kocsit az egyik kiterített diómezőben. „Tetszik Neked, Zoltika?” kérdezte a háziasszony. „Tetszik” – mondhattam, ha egyáltalán el tudta hang hagyni a torkomat. „No, akkor a Tied lehet!” hangzott röviden, akárcsak a mesében. Így jutottam

hozzá, ilyen egyszerűen, gyermekkorom legkedvesebb játékához, életem első és utolsó járművéhez. Mert a magam erejéből, egész életem során még csak kerékpárra sem futotta.

Ha megkérdezték tőlem, mi leszek nagykoromban, „kocsis, harangozó vagy katona” volt reá a feleletem. Kis kocsimban bizonyára tetszelegve töltöttem be – ha akadt befogható lovam – a kocsis szerepét, s mivel lovat is tartottunk, néha a hintó bakjára is felülhettem. Ilyenkor boldogan tartottam a kocsisunk kezén innen nyúló gyeplő végét.

Sajnos Berta néni kemény elveket vallott s ezeket következetesen követte. Ilyen szabály volt többek között, hogy a „gyereknek a kisülésen van a helye”. Ez a kisülés a hintó belsejében a nagyüléssel szemben, két vékony vaslábra felállítható keskeny padkaszerű valami volt, amin kényelmetlenül ül az ember, háttal a menetiránynak, úgy hogy a lovakból semmit sem látott. De ha Berta néni nem volt velünk, akkor a bakra kéredzkedtem fel. Biztatgattam a lovakat, s az volt az illúzióm, én hajtom őket. Elképzelhetetlen gyönyörűség volt számomra, hogy kocsis koromban ezt majd csakugyan megtehetem.

A harangozásban sem jutottam tovább, mint a kocsiskodással. Egyszer-kétszer felmentem ugyan titokban a harangozóval a toronyba, s amikor leküzdtem a közvetlenül a fejünk felett lógó harang megszólalása okozta megilletődöttséget, megfogtam a harangozó kezéből lelógó kötél végét. Amikor már úgy éreztem, átvette kezem a húzás és eresztés ütemét, unszoltam, hagyja most már nekem. De vagy kevés lehetett bennem a bizalma, vagy ügyetlenül egyszer talán kongatni kezdtem; emlékezetem szerint önállóan soha nem tevékenykedtem. De azért, vagy talán éppen azért, ez a kielégítetlen vágy is fészket rakott szívemben.

Egyik kis parasztgyereknek katona bátyja piros nadrágos gyönyörű huszár-uniformist csináltatott. Zsinóros volt a dolmánya, még kis sarkantyú is pengett a csizmáján. De szerettem volna csak egyszer is felpróbálni! Ez a vágyam sem teljesült. Ezért szerettem volna katona lenni. (Hála Isten, erre csakugyan nem került életemben sor!)

Nagy eseményt jelentett számomra, valahányszor a Balatonra mentünk. Kötőcs vagy 10 km-re lehet Szárszótól, ide mentünk kocsival kirándulni. Amikor Szóládon keresztül kocogtunk, horgos útból kellett a kilátást elzáró dombon felhajtánunk. Tikkasztó volt a meleg, a domboldalba mélyen bevájódó úton porfelhő vett körül bennünket. De amikor véget ért a kapaszkodó, hamarosan feltűnt a távolban a csillogó tó. Ilyenkor valami földöntúli boldogság fogott el s a közeli fürdés édes izgalma. Amikor már a szem betelt a víz látásával, egyszerre csak egy röpke szellő a tó illatát is felénk repítette. Ezt a különös, elemezhetetlen, leírhatatlan, de jól érzékelhető illatot: a nedves homok, a széteső vízinövény, a napszitta fürdőkabin bonyolult szagát, miből emlékeztetőt a megsárgult fürdőruha szokott megőrizni magában.

Mélyeket lélegeztem. Dehogy tudtam ilyenkor a kisülésen ülni, felálltam a nagyok közé, s úgy meredtem előre!

Vilmos bácsi két unokahúgának is volt villája Szárszón: Fenyveséknak is, Bocsoréknak is. Az ő vízbenyúló fürdőkabinjukban vetkőztünk. Ezeket a kabinokat 20-30 m mélyre építették cölöpökön a vízbe s két deszka szélességű palló vezetett be hozzájuk. Talán térdig sem ért a víz a kabinok lépcsőjénél, mégis majdnem belefut-ladtam egyszer. A családi hagyomány így mondta el ennek történetét.

Amikor már elégnek ítélték lubickolásomat, Berta néni gondosan felöltöztetett a kabinokban s kiharancsolt a homokba sütkérezni. Én – bizonyára szomorúan, hogy már ki kell mennem, s hátra-hátra nézve a vízben hagyott pajtásokra – nem vettem észre az egyik billenő deszkát, s belepottyantam a vízbe. Oly szerencsétlenül estem, hogy teljesen elmerültem. Mariska nővérem, aki vendégségben éppen nálunk volt, látta a balesetet, Berta néni szerint – ahelyett, hogy kihúzott volna – nyafogó hangon csak annyit mondott: „a Zolti beleesett a vízbe!” Unokabátyám, a bátai evangélikus pap fia Kracher Gyuri kotort azután ki a víz alól. Jócskán ihattam, mert – állítólag – még fejjel lefelé is lógattak, hogy kifolyják belőlem a víz.

A balatoni fürdészek egyébként – mai szemmel nézve – kacagtató látványt nyújtottak. A fürdőruhák madárijesztőnek is beillettek volna. A hölgyek először is térdén alul érő buggyos nadrágot húztak magukra, azután halcsonttal kirakott, rövid ujjas, szintén buggyos blúz-szerűséget. Mind a nadrág, mind a blúz gazdag fodor díszítéstől volt ékes. Végül ugyancsak halcsontos elég széles karimájú kalap került a fejre. A férfiak vízszintesen csíkozott egybe-fürdőruhát hordtak. Ennek nadrág része majdnem térdig ért, felsőrésze egész szolid nyakkivágással, a vállakat is gondosan eltakarva, a felsőkar közepéig nyúlt le.

Amikor a hölgyek kellő sikongatások közepette bemerészkedtek a vízbe, az első néhány vízbemerülésnek a keményített anyagú, térd alatt, derékban s a karon szorosan záródó fürdőruha konokul ellenállt. Csak ismételt guggolás után kezdte a vizet átengedni, de csak oly mértékben, ahogy belőle a levegő – hangos bugyborékolás közepette – távozni tudott. Akkoriban még csak kevesen tudtak úszni a nők közül. Fürdésük tehát abban állt, hogy megfogva egymás kezét körbe-karikába huppogni kezdtek: leguggoltak, meg felálltak. De amilyen nehezen fogadta be fürdőruhájuk a vizet, ugyanolyan nehezen vált is meg tőle. Amikor felálltak: derekuknál, térdük-nél, hasuknál hatalmas hurrákban ide-oda bugyogott, csak hosszas nyomkodással lehetett kiszorítani belőle.

Fürdés után a forró homokban de nagyszerűen lehetett eljátszadozni! Alig kellett két-három kéz mélységre lehatolni, máris felcsillant a víz. Csatornarendszer, bonyolult tekervényekkel, alagutak, várak építése. S amikor a turkálásba belefáradt a kéz, a tekintet az ismeretlen, rejtélyes túlsó partra tévedt s messze jobbkéz felől a tihanyi kettőstornyú templomon pihent meg.

Mit gondolhatott az a kis gyermekagy erről a mesés „kéttoronyról”, milyen világot képzelhetett el benne, körülötte? Most, hogy ezeket a sorokat írom a „kéttorony” templom túlsó oldaláról – Balatonfüreden 1960. december 21-én – tavaszba illő, csodásan meleg, napsütéses szép napon, éppen olyan titok számomra az a kis mamlasz, de jó szándékú kisgyerek, mint akkor volt az ő számára ez a túlsó oldal. Rejtélyes a világ, mit magunkban hordunk s rejtély marad számunkra – bármennyig élünk is benne – ami körülvesz bennünket. A jelenből a jövőbe vágyunk, s mikor a távoli jövőbe értünk, de szívesen szállnánk vissza abba a múlttá vált egykori jelenbe! Mindig a túlsó part az érdekes, az izgalmas, a vonzó, s amikor az utolsó „túlsó part” közelébe értünk, de szívesen maradnánk még, s milyen görcsösen kapaszkodunk abba, amelyik az életet jelenti számunkra!

Fürdés után legtöbbször Fenyveséknék a magas hegyoldalon épült villájába mentünk. Nagy uzsonna – ennek fénypontjában a házilag készült fagylalt – jelentette a kirándulás végét.

Nem éreztem magam jól Fenyveséknél. Fiúk, Zoltán egy évvel idősebb, leányuk, Kató, egy évvel fiatalabb volt nálam. Pesti gyerekek, akik unhattak engem, a kis osztoba falusit, s ezt viselkedésükkel kifejezésre is juttatták. Később sem melegedtünk soha össze.

Pedig Vilmos bácsi nagyon szerette ezeket a rokonait, egyik nővére leányait: Fenyvesnét – Vilma nénit, egy biztosítási ügynök feleségét, Bocsornét – Sarolta nénit, aki a nagybátyoni evangélikus paphoz ment férjhez. Ilonka nénit – Szalay Hermannét, kinek férje könyvelő volt a salgótarjáni szénbányában, Hermin nénit – dr. Csányi István bíró feleségét s a korán elhalt Emilia nénit, akit akkoriban frissen gyászolt, árván maradt kis fiúkkal, Gézukával. Teőke Andor bácsinak volt a felesége.

Ők és bátyjuk, Fuhrmann Anti bácsi, a kaposvári Eszterházy-uradalom erdőmestere, nagyon gyakori vendégek voltak nálunk. Legtöbbször húsvétra vagy pünkösdre jöttek el hozzánk. Anti bácsiék kocsival, váltott lovakkal. Két nagy fiuk: Anti jogász, Imre ludovikás volt akkoriban. Imre nemigen állt szóba velem, de Anti, az idősebbik el-elmondogatta: „Tökölkő, tollas kalap, Ha megütöd, megharap!” – a „megharap”-nál rendszerint megbökte a hasamat, mire mosolyom kacagásba nyílt, s nagyon büszke voltam rá, hogy felnőtt férfi ilyen tréfával tisztel meg.

Berta néni rokonai, tehát vérség szerint az én rokonaim, szintén elég sűrűn látogattak meg bennünket. Csodálatosképpen ebből az időből mégis sokkal kevésbé emlékszem rájuk. Igaz, a későbbi években, mikor már Bonyhádön éltünk, szinte állandóan együtt voltam velük. Ez az együttlét bizonyára felszívta régebbi, elmosódott emlékeimet.

Pista bácsi alakja emelkedik ki közülük. Ő, Berta néni öccse, a pesti villamossági Ganz-gyár ezermester művezetője volt. Ha jött, mindig hozott valami újszerűt, ami a csodálat maradandó tárgya volt számomra (falevél után nyúló bronz szarvas, amit egy solymászó lovas alakkal együtt szintén tőle kaptunk, úgyszólván egyetlen

emlékem Berta néniék házából.) Pedig sűrűn rándult le hozzánk. Áldatlan viszonyban élt feleségével, így hozzánk menekült.

Egy alkalommal központi karbid-világítás felszereléssel állított be. Össze-vissza fúrta a falakat, a lyukakon keresztül csöveket húzott, a szoba közepébe csillárszerű lámpát szerelt, néhány nap múlva a lámpa Auer-harisnyás égője vakító fényt árasztott maga körül. Nagy szenzációt jelentett ez az 1910 előtti években, amikor a villanynak vidéken még se híre, se hamva nem volt.

De Pista bácsi másról is nevezetes volt. Szeretett, s tudott is énekelni, kitűnő tenor hangja volt. Mint a Ganz-dalárda tagja többször énekelt tenorszólókat. Mayer tanító bácsi át-átjött érte a paplakba s harmóniumon diadallal kísérte a maga kis falusi dalárdája előtt. „Látjátok, emberek, így kell énekelni!”, volt a dicséret mottója az egyes számok után.

Berta néni is énekelgetett kézimunkázás közben, s ilyenkor én is vele dúdolgattam. Ártatlan kis népdalok, műdalok tették ki a repertoárt. „Csipkés a szőlő levele, Vártalak rózsám az este!” – szinte már csak erre emlékszem közülük.

De ha társaság verődött össze valahol, akkor a hölgyek is uzsonna után rendszerint énekelni kezdtek. Egyszer Rumbachéknál a „Frere Jacques, Frere Jacques – Dormez-vous, dormez-vous? – Sonnez les matines, Sonnez les matines, Bimm, bamm, boumm, Bimm, bamm, boumm” francia népdalba kezdtek. Amikor Rumbachné észrevette, hogy Berta néni is lelkesen énekli velük, ijedten kérdezte tőle: „Hát Te tudsz franciául?” bizonyára a társaság előkelőbb tagjai el-elejtettek beszéd közben egy-egy francia szót, ha nem akarták, hogy az egyszerű „tisztelendőné” megértse őket. „Dehogyan tudok!” hangzott Berta néni megnyugtató felelete – „gyermekkoromban tanultam valahol ezt a dalt.”

Hol volt is az én szegény jó Berta nénim tőle, hogy franciául tanuljon! Svábul tudott egész folyékonyan, hiszen a tolnamegyei Bátaszék sváb faluban járt iskolába, amíg édesapja, az én nagyapám, – a falu jegyzője – meg nem halt. Az ő hirtelen halála azonban véget vetett az iskolának, s Berta néni addig sem jutott a tudományban, hogy a helyesírással tisztába jöjjön. Szétszóródtak a gyerekek, ki ehhez, ki ahhoz a rokonhoz került, – akárcsak mi is nővéreimmel, édesapám halála után, – s kezdődött a házimunka, ami azután tartott egy életen át.

Talán nevelőszüleinél, Izményben ismerkedett meg Vilmos bácsival is, aki mint környékbeli káplán elvetődött hozzájuk. Amikor Vilmos bácsit megválasztották kötcsei lelkésznek, már hozta is magával a feleségét. Hogy olyanná lettem, amilyen vagyok, azt ennek az emberpárnak köszönhetem. Az ő házukban úgy belém ivódott a becsület, hogy nem érdem részemről, ha egy életen át kitarítottam mellette. Ha az a víz feletti fapalló történetesen nem Kötcse, hanem másfelé irányít, nem az leszek, aki lettem.

Milyen áldozatos lélekre valló cselekedet, hogy magukhoz vettek. Berta néni akkor már 50 év körüli, Vilmos bácsi pedig már 60 is elmúlt. S magukra vállalják egy hároméves kisfiú gondozását! De az ő szívüket csak szeretet és önzetlenség töltötte ki. Azért is volt tele házuk örökké rokon vendégekkel. Pedig a kötcsei parókia nem tartozott a jó eklézsiák közé. De magukra alig költhettek, s örömük akkor volt teljes, ha sok kedves arcot láthattak maguk körül.

Közös vonásuk – a jószívűségen felül – a szókimondó egyenesség. A ravaszkodás, a számítás, a kedveskedés – lelkületüktől teljesen idegen tulajdonságok. Természetes kedvesség, nyíltság jellemezte modorukat. Mindenkiről jót tétéleztek fel. Ha azután valakiben csalódtak, vagy valakinek a viselkedésében kivetnivalót találtak, azt akár nyomban megmondták. Ilyenkor nem keresték a tény enyhítését célzó szavakat, ezért őszinteségük sokszor nyersen hangzott.

Berta néni elég erős csontozatú, középtermetű, molett nő volt. Rendkívül jól tartotta magát még késő öregkorában is. Náthán kívül – tudtommal – soha nem volt semmi baja. Arca szabályos, bár orra kissé a rendesnél nagyobb, Bassola orr. Haja ritkás, gesztenyeszínű, szeme meleg barna. A házimunka égett kezében, mozdulatai határozottak és gyorsak voltak.

Csodálatos rendben, tisztaságban tartotta a házat, kertet. Kimondottan férfias egyéniség: minden helyzetet azonnal átlát, határozott véleményt alakít ki magában a dolgokról, s tudja, mit kell tennie. Nem habozgat, kétkedik, olyan, mint valami vezénylő generális. Puritán elveit nem másoktól tanulja, egyéniségéből fakadnak. Amit ma Á-nak mond, azt élete végéig Á-nak hirdeti.

Vilmos bácsi középtermetű, sovány, beesett mellű ember volt. Egész életében betegeskedett, fiatal korában szerzett gyomorbaja haláláig elkísérte. Kerek szakállat, a szakállal egybefolyó, lekonyuló bajuszt viselt, haját rövidre nyíratta. Amikor én megismertem, már szürkülni kezdett.

A teológia elvégzése után egy évet a jénai egyetemen töltött, ahova akkoriban az evangélikus lelkészjelöltek Hallén kívül leginkább mentek. Még egyszer megfordult Németországban, Kneipp-et kereste akkor fel, a híres Kneipp gyógy mód elsajátítása végett.

Széles látókörű, gazdag érdeklődésű elme volt. Nagyon szerette a társaságot. Körülményesen, hosszadalmasan mondta el családi, baráti körben anekdotáit, történeteit. Berta néni sokszor nem tudta megállni, hogy rá ne szóljon: „Ne kerekíts már Vilmos olyan nagy feneket a dolognak!” Akkor is elemében volt, ha kiterjedt volna-baranya-megyei rokonsága kuszának tűnő szárait kibogozhatta. Egyre fokozódó süketsége nagy szomorúsággal töltötte el. Kiközösítettnek érezte magát az emberek köréből.

Nem tudom, milyen volt, mint lelkész. De hívei szerették, évtizedek múlva is szívesen emlékeztek reá. Azt hiszem, csapnivaló rossz szónok lehetett. Nem tudta soha végét vetni a mondanivalójának. Ilyenkor azután Berta néni a levesnél sűrű

szemrehányással illette. Ilyen minőségben csak törékeny alakja elevenedik meg előttem, fekete talárjában, elől fehér Mózes-táblákkal, amint ott áll a kis kötcsi templom Krisztus-képes oltára előtt, imához hajtja le fejét, vagy suta mozdulatok kíséretében a szószéken prédikál.

A kis kötcsi templom Krisztus-képes oltára

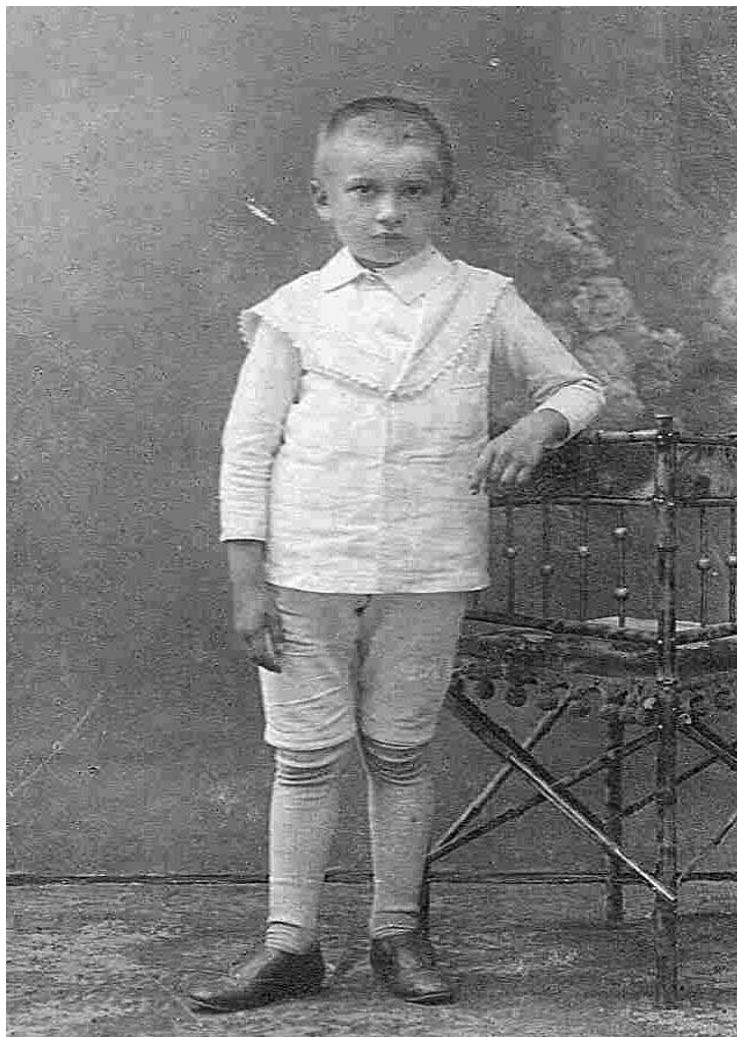
Ott ültem kiskoromban, a szószék tövében, a „tisztelendőné asszony” számára fenntartott rácsos padban s megilletődve néztem fel hol a mennyezetig magasló szószékre, hol a félköríves kórus közepén elhelyezett, vele szemben lévő orgonára. Most, hogy visszagondolok ezekre a protestáns egyszerűséggel lefolyó vasárnapi istentiszteletekre abban az arányainál fogva olyan szép kis kötcsi templomban,

érzem a frissen felsepert templomi por szagát, a lányok kezében kendőjükbe szorított rozmaring illatát s látom a templomtéglákon a köcsög-lyukon leírt cifra vízmintákat.

Amíg gimnáziumba nem kerültem, nem is láttam katolikus templomot. Így érthető, hogy bennem a „templom” fogalmát a kötcsei kakas-tornyú evangélikus templom alakította ki. A mise is hosszú időn keresztül idegenszerűen hatott számomra. Mivel pedig nevelő szüleimen kívül azok a rokonaim, akikkel fiatalkoromban legtöbbet együtt voltam és akiket legjobban szerettem, szintén – szinte kivétel nélkül – evangélikusok, sőt evangélikus papi család tagjai voltak, bennem nem alakult ki valamilyen vallási hovatartozás tudata. A vallási vitákat, elfogultságot éppen ezért soha sem érezhettem meg, és soha, egész életem folyamán nem érdekelt, ki milyen vallásúnak mondja magát. Ez érdemet jelentett talán bennem, hogy mint tanár és tisztviselő teljesen pártatlannak éreztem magam, viszont hátránnyommá vált, mert mindig az értelem alapján álltam, de azért katolikussá is váltam, mert érzelmileg megfogott a dómok hatalmas aránya, a pompás szertartások misztikuma. S hogy a zavar és a magamra utaltság teljes legyen: mély nyomot hagyott bennem egész életemre szólóan a latin és a görög irodalom erővel teljes pogánysága. Tulajdonképpen nem voltam én sem protestáns, sem katolikus, sem keresztény, sem pogány: emberre igyekeztem válni az „ember” igazi értelmében, s ember akartam maradni a legnehezebb időkben is. Ha ez sikerült, azoknak az alapoknak köszönhető, amelyek a kötcsei parókián kialakuló fogalmakból tevődtek össze lelkemben.

Berta néni és Vilmos bácsi, mint idős emberek, minden szívósságuk és szeretetük ellenére sem rendelkeztek azzal a tulajdonsággal, hogy magukat más, különösen pedig kisgyermek helyébe képzeljék. Ők a világot a maguk szemén keresztül látták, azokkal a tapasztalatokkal a hátuk mögött, amelyeket életük folyamán összegyűjtöttek. Ez az oka annak a mindenkor szilárd elveken nyugvó nevelésmódnak, amelyet nálam alkalmaztak. Túl sok tilalom jellemezte ezt a pedagógiát: ezt nem szabad – ezért, azt nem szabad – azért! Kevés volt, ami szabad volt. Bár természettől fogva nem voltam zabolátlan, féktelen vagy szemtelen, de az a kevés élénkség is, amiben játékaim olykor mégis megnyilatkoztak, túl sok tilalomfába ütközött. Így azután – úgy hiszem – többet mosolyoghattam, mint nevettem, s inkább másokat és magamat figyelő, mint magát kiélni akaró egyéniség alapvonásai alakultak ki bennem.

A megbocsátó, minden hibával együtt szerető szülői szeretet – akkoriban még – nem hiányzott nekem. Csak később, gimnazista koromban kezdtem ridegnek érezni Berta néni, Vilmos bácsi velem szembeni magatartását. Akkor is tudtam, hogy szeretnek, de nem éreztem oly mértékben, ahogy vágyódtam utána. Kötcsén még, amikor Berta nénivel vagy Vilmos bácsival kézen fogva mentünk ide vagy oda – pedig, ha együtt mentünk, szinte mindig fogta valamelyikük a kezemet – éreztem szorításukból a védő, pártfogó, irányító vezetés melegét. Ez kielégített, nem is vágyódtam többre.

Hét évesen Kötcsén

Ilyen körben, ilyen környezetben töltöttem kisgyermekkoromat. A parókia, a falu jelentette számomra az otthont, a szomszéd falvak – Csepel, Karád, Szólád, Szárszó – a lakott világot. Hogy azon túl is vannak emberek, azt kellett hinnem, hisz vendégeink érkeztek időnként onnan, de homályos, ki nem alakult sejtelmekben tudtam csak elképzelni.

Kötcsé

Amikor Vilmos bácsi nyugdíjazását kérte, hogy olyan nagyobb helyre kerülhessünk, ahol én gimnáziumba járhatok, lezárult életem első szakasza. Annyit jelentett ez számomra, mintha most más kontinensre költöznék. Kiszakadtam egy tájból, kiváltam egy közösségből, amelynek része voltam, s amely életem részét jelentette. Kevésszer jártam azóta Kötcsén. De valahányszor megfordultam benne, azt a meghatódást éreztem, amit az ember csak régen látott szülőfalujában érezhet.

II. Bonyhád (1910-1919)

Vilmos bácsiék választása új lakóhelyüket illetően a Tolna megyei Bonyhádra esett. Döntésükben az befolyásolhatta őket, hogy a környéken sok rokonuk, ismerősük élt, s a Tolna-Baranya megyei lelkészek, jegyzők, tanítók szemében amolyan asyllum szerepet töltött be, ahol nyugdíjas éveikben meghúzódtak.

Bonyhád a Vörösmartytól megénekelte Völgység szélén, Tolna és Baranya határán fekszik. Lankás dombok veszik körül. Természeti szépségekben nem éppen bővelkedik, nagyobb víz nincs a közelében, erdő messze esik tőle. Eredetileg sváb település: az ún. Schwäbische Türkei székhelye.

Bonyhád

A község középpontjának a katolikus templom tekinthető. Ez néhány emeletes házával, aszfaltos járdájával szinte kisvárosi jellegű. Ettől a központtól a három kilométernyire eső állomás felé és a gimnázium irányában lakott akkoriban az értelmiség, az iparos és a kereskedő osztály, a Zomba felé vezető két út mentén pedig a sváb parasztság. A svábok lakta rész közepe táján emelkedett az evangélikus templom.

A Budai utca, ahol lakást béreltünk, a katolikus templom körüli teret a sváb településsel köti össze. Itt nyüzsgött az orthodox zsidóság java. Azidőtájt ui. a község lakosságának egyharmad részét a sváb-ajkú parasztság, egyharmadát a már „matyarul is peszélni” kezdő, vagy elég jól tudó sváb iparosok és a magyar értelmiségiek, a hátralévő egyharmadát pedig a zsidóság tette ki. A zsidóság egyik fele asszimilálódott neolog, másik fele pedig kaftános, pájeszes, jiddist beszélő, orthodox hitűekből állt.

Az orthodox zsidók főként Munkácson át, Galiciából szivárogtak be, s olyan gyökeret vertek Bonyhádon, hogy még rabbi iskolát is fenntartottak. Péntek estétől szombat estig – a Sábát időtartamára – ellepték az utcákat, kitelepedtek a házak elé. Ilyenkor alig lehetett végigmenni a járdán, úgy megszálltak mindent. A sok ápolatlan külsejű, rongyos gyerek ott futkározott a kapualjakból ki az utcára, az utcáról be a szűk és nehéz levegőjű udvarokba, egyfolytában ki-be. A beesett mellű, sápadt arcú, kidülledt szemű rabbinövendékek meg – szinte a házakat súrolva – siettek tova hosszú, fekete kaftánjukban, széles karimájú kalapjukban, tórával hónuk alatt titokzatosan, félelmet keltően.

Ilyen környezetbe csöppentem bele Kötcse után. S a lakásunk? Három szobánk ablaka a 12-es számú ház udvari részében a szomszédos ház falára nyílt, ami négyöt méterre emelkedett börtönfalként előttünk. Udvarunk a mennyezetes kapualjtól ilyen szélességben húzódott a befelé nyúló ház irányában. Végét magas kőkerítés határolta. A kerítésen túl Kohnék olajzúzó malma dübörgött éjjel-nappal. A hatalmas gyárkémény csak ontotta a gomolygó füstöt. A repcepegácsa nehéz szaga töltötte be a levegőt.

„A végtelen birodalom helyett adának néki egy szűk ketrecet” – ilyenfajta érzés tölthetett el, amikor lakásunkból „levegőzni” kiléptem. Boldogtalan voltam, s ijedt szemmel néztem körül, hova menekülhetek.

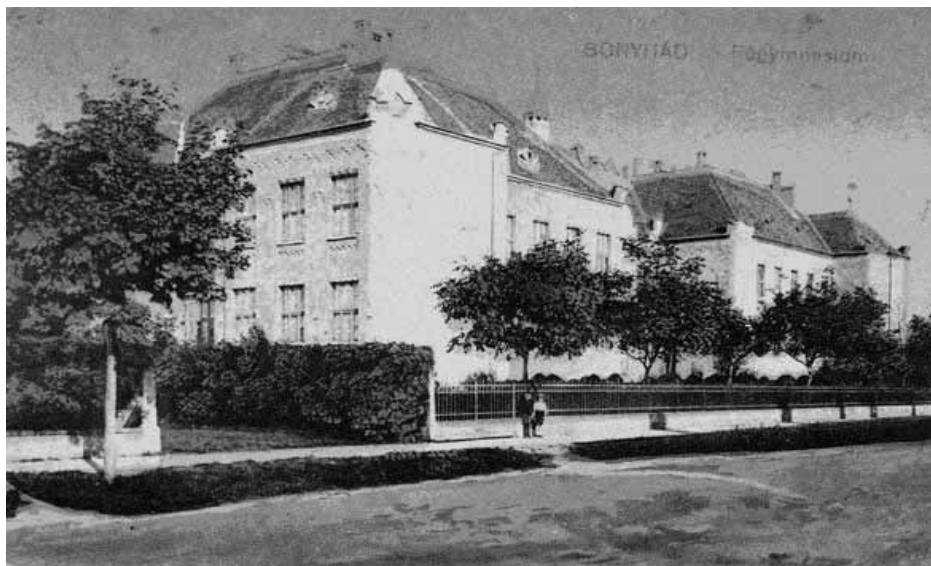
Bizonyára már első utunk jövőendő iskolámba vezetett.

A gimnáziumot a tolna-baranya-somogyi evangélikus egyházkerület tartotta fenn. Őse a sárszentlőrinci algimnázium volt, amibe Petőfi is járt egy évig. Bonyhádra a múlt század hetvenes éveiben költöztették át, s új épületének felépítésekor vált főgimnáziummá. Ilyen minőségben – Bonyhádra érkezésünk idején – 1910 augusztusában – mindössze hét-nyolc éve működött.²

Egyenletes, téglalap alapú épülete még ma is korszerűnek mondható. Tisztelet és elismerés illeti tervezőit, megalkotóit: nem takarékoskodtak sem a hellyel, sem az anyaggal. Földszintjét és emeleti részét hosszanti irányban széles, szellős folyosó választja ketté, ebből nyílnak kétoldalt a hatalmas termek. Az utcától díszbokros előkert választja el. Mögötte néhány holdnyi játszótér. Ennek gimnázium felé eső fele

² A bonyhádi gimnázium történetéről lásd Kolta László: A bonyhádi Petőfi Sándor Gimnázium története (Pécs 1956) című munkáját.

füves, szabad terület, további része pedig fával beültetett árnyas liget, sétányokkal, padokkal.

Bonyhádi főgimnázium

Nagy megilletődéssel szemlélhettem ezt a hatalmas iskolaépületet, amihez foghatót addig sohasem láttam, s a gyönyörű kertet, szabad teret, ahol futkározó gyereksereg számomra ismeretlen játékokat játszott.

A futball akkor még egyáltalán nem töltötte be azt az egyeduralkodó szerepet, amivel később szinte minden egyéb játékot kiszorított, de helyel-közzel szerepelt már. Népszerűbb volt nála a „füles”, az a kóccal keményre töltött, futball nagyságú bőrlabda, amiből – leginkább a villamoskocsik belsejében lévő szíj-kapaszkodókhoz hasonlítható – „fül” lógott ki. Ennél fogva kellett többszörös megforgatással a diszkoszhoz hasonlóan továbbhajtani. Még általánosabb volt a métajáték, mert ehhez semmi más nem kellett, mint akár bőrrel, akár posztóval bevont kemény kis rongylabda, s egy keskeny deszkadarab, vagy bot, hogy tova lehessen ütni.

A játzó csoportok föl s alá hullámoztak a szabad területen. Irigykedve néztem őket, s szívesen álltam volna közéjük.

De a szerényebb játékokkal is beértem volna, amikhez mindössze két-két személy kellett. Ilyen volt például az ún. „bilinszke.” A mintegy tíz-tizenöt cm hosszú, középütt kb. két-három cm vastag, két végén kihegyezett fapálcikát keskenyebb deszkaütővel kellett a levegőbe felpeccenteni, s azután tovaütni. Ez a játék a liget sétányain folyt. A deszkapadokon meg a bicska-játékot játszóknak ügyeskedtek. Egy-egy fiú egymással szemben, lovas módra ült meg a padot. A félig kinyitott

bicska-pengéjének hegyét a pad ülésébe nyomták. A játék mármost abban állt: ki tudja többször ujjával úgy a magasba lökni a bicskát, hogy a levegőben megfordulva hegyével újból megálljon a padban.

Nem sok hívogatás vagy biztatás kellett volna hozzá, hogy én is szerencsét próbáljak. De a hívogatást hiába vártam, hisz nem volt még pajtásom, a biztatás meg legfeljebb Vilmos bácsi részéről hangzott el, s ez még nem ruházott fel a szükséges polgárjoggal. Így azután csak szemlélője maradtam a fiúk birodalmának, s az Édenkert utáni sóvárgást vittem magammal haza, Budai utcai börtönömbé.

Mert Berta néniék később sem igen engedtek fel a távoli gimnázium-kertbe. Egyrészt féltettek, másrészt nem akarták, hogy megszokjam a csavargást. Vigasztalan szomorúságban teltek tehát napjaim. A körülzárt, levegőtlen udvar szinte fojtogatott. Ha meg a kapuba álltam ki, az udvarokból a járda melletti árokba kifolyó szennyvíz szagától undorodtam. Nem volt sem bent, sem kint semmi, ami lekösse a figyelmemet, vagy valami játék lehetőség, ami kissé megmozgassa az izmaimat.

Augusztus utolsó napjának egyikén parasztszekér állt meg házunk előtt. Hátsó üléséről 35 év körüli zömök férfi ugrott le s apró, kopogós léptekkel végigsietett az udvarunkon. „Ni, hát ez meg a Lajos!” – kiáltott fel örömmel Berta néni, ahogy a vendég benyitott az ajtón. Schöll Lajos, unokanővérem férje, Berta néni húgának veje, a hidas evangélikus pap volt a látogatónk. „Bejöttem megnézni, mennyire vannak Berta néniék a lakással. Ha már rendbe jöttek, viszem is ki mindhármójukat magammal, Hidasra”. De Berta néniék szabódtak, nincsenek még annyira, hogy nyugodt szívvel elmehetnének, ez is hiányzik még, azt is be kell szerezniük. „No akkor legalább Zolti jöjjön velem. Berta néniékért majd újból lejövök”.

Így kerültem ki Lajos bácsival Hidasra, a börtönből a szabadság földjére, a boldogtalanság tengeréről a boldogság szigetére. Diákéveim sokszor fojtogató Szaharájának ez a hely volt üde oázisa. Nevének hallatára megdobbant a szívem, arcom mosolyra derült, s azon nyomban elöntött a vágy, mennél előbb újból láthassam.

A nálam 17 évvel idősebb Ilonka néni és Lajos bácsi mintegy tízéves házaspár lehetek. Gyermkeik: Vili, Lali és Márta hét, öt illetve három évesek voltak. Ilonka néni édesanyja, apai nagynéném, a bátaapáti evangélikus lelkész özvegye, akkor már szintén náluk lakott a gimnázium negyedik osztályába kerülő fiával, Pistivel.

Engem – nem az én érdemem, hanem az ő szívjóságuk eredményeként – egészen a családba fogadtak. Mert ez a parókia is az emberi jóság otthona volt. Berta néni és Vilmos bácsi feszes és kissé merev életvitelével ellentétben azonban itt a szabadság, a családon belüli teljes demokrácia és a bohémséghez közelálló életvidámság uralkodott. Mintha itt a felnőttek és a gyerekek között egyáltalában nem lettek volna korlátok, olyan teljesen fesztelen és bizalomteljes volt egymással való viszonyuk. A hang is ennek megfelelően oldódottabb volt. Anyisz és Apisz – így hívták

a gyerekek a szüleiket, s ezt a megszólítást vettem át én is tőlük – szinte egyenrangú félként kezelt bennünket. S különös, hogy emlékezetem szerint mégsem éltünk vissza ezzel a nagykorúsító bizalommal.

Közöttünk gyermekek között Pisti volt az abszolút tekintély. Amit mondott, az kinyilatkoztatás számba ment, s parancsait vakon teljesítettük. Ennek ellenében azután részeseivé váltunk mindannak, amit leleményessége révén jólétünk, kényelmünk biztosítására és szórakoztatásunkra létrehozott.

Függőágyak a nagydiófa ágai között, tavacska az udvar közepén, a malomárókban fogott rákoknak, aminek vizét bonyolult palack rendszerrel biztosította stb, stb. – ilyenek voltak termékeny elméjének alkotásai.

A két épületből, felső és alsó házból álló parókia egész területe, a baromfiudvar, a kert, a gyümölcsfák, a padlás, a disznóól teteje, ez mind-mind a mi szabad vadászterületünket alkotta. A mászásra alkalmasabb fák, így a pince ajtó előtt álló szederfa és a disznóólnak árnyékot adó nagydiófa ágai idővel fényesek lettek csuszkalásunktól. A kert terményei, sárgaréppával, karalábéval, paradicsommal, a gyümölcsfák gazdag termésükkel állandó terített asztalt nyújtottak számunkra. Az egyszerű, de ízletes ételek, a tejfelből, túróból, nyers sonkából, disznótöltelékekből és hozzá a magunk öntözte zöldpaprikából álló vacsorák ízét most is érzem a számban.

De nemcsak a test, a lélek is megkapta itt a magáét. Este, lefekvés után Apisz mesével ringatta álomba a kifáradt hadakat. A mesék tárgya Mackó Muki kalandjainak elemeiből tevődött ki, mindig új ötletekkel fűszerezve, mindig váratlan fordulatokkal, csattanókkal.

Ahogy azután nőttünk, úgy tágultak kíváncsiságunk körei. Már nem értük be a házzal és közvetlen környékével. Egyre messzebb és egyre többször merészkedtünk idegen tájakra. A rákban gazdag malomárók, a Föld őskoráról árulkodó hegyoldal csigákkal, kagylókkal titokzatos szakadécai, az erdő széle: ezek lettek kirándulásunk célja, hová, hol Apisz kíséretében, hol egyedül vonultunk ki, szinte amikor kedvünk tartotta.

A meséket lassanként kiszorították az olvasmányok. May Károlyt majdnem kívülről tudtuk, Jókai majd minden regényét elolvastuk, a Remekírók liliosos kiadásából hol ebbe, hol abba olvastunk bele. S hány délutánt végig nem énekeltünk zongorakísérettel vagy anélkül! „Az alispán kalapomra rózsát tett”, „Krasznahorka büszke vára”, „Piros alma csüng a fáról”, ezeket és ezekhez hasonló műdalokat énekeltünk, ki vékonyan, ki vastagabban, ki szomorkásan, ki vígabban, ki hangosan, ki csak éppen dúdolgatva.

De nagyon előre ugrottam! Mire a fejlődésnek ezeket a fokait végigfutottuk, azalatt a rejtelmes Idő általunk észlelhető homokórája már az első világháborút pergeti, amelynek első évében az akkor 17 éves Pisti, mint honvéd zászlós Doberdón haslövés következtében „hősi halált” hal, az akkor még javakorabeli édesanyja, a gyerekek nagymamája, a fájdalomtól szinte megrokkban. Anyisz és Apisz haját kezdik az évek behavazni, s én – a tanulás mellett – megkezdem a munkát.

Hidasról visszajővén, megkezdődött az iskolaév. Teljesen idegen környezetbe kerültem. Osztálytársaim egy része értelmiségi szülők – főleg községi jegyzők, papok, tanítók – gyermeke volt, túlsúlyban azonban környékbeli német származású iparos, kereskedő, parasztyerek voltak. Lafferton, Mósberger, Schwerczer, Paul, Müller, Kring, Kuster, Hoffmann, Erlemann, stb., s ehhez hasonló német név tette ki az osztály névsorának javarészét, a magyar nevek is nagy százalékban új keletűek, magyarosítottak voltak.

Bonyhádi főgimnázium utcája

Az alsó osztályokban senkihez sem fűzött tartósabb barátság. Egy-két fiúval jobb viszonyban voltam, mint a többivel, de nem volt például évről-évre állandó padtársam vagy olyan játszótársam, akihez különösképpen ragaszkodtam volna. Csak később alakult ki az a baráti köröm, aminek tagjaihoz szorosabb szálak fűztek.

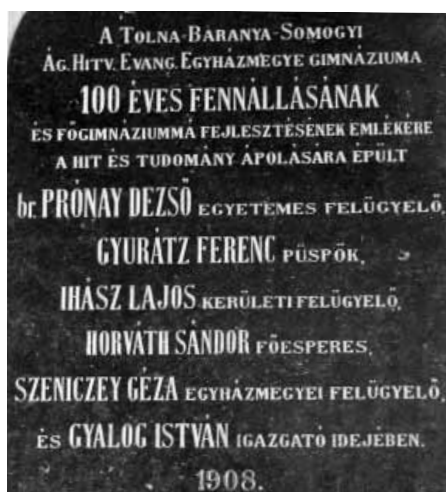
A tanulásban az első évek folyamán nem váltottam valóra a hozzám fűzött reményeket. Nem voltam éppen rossz tanuló – bár a második osztályban, ami egész életem során a mélypontot jelentette, négy elégségesem is volt – de messze estem attól, hogy a legjobbak közé tartozzam. Az első osztályban egy elégséges csúfította el a bizonyítványomat, a harmadikban és a negyedikben pedig csak hírmondónak akadt jeles, az osztályzatok javarésze mindössze jóra sikerült.

Hogy az eredmény ilyen közepszerű maradt, annak legfőbb oka az lehetett: éretlen voltam még a szakosított tanításhoz, hiszen Bonyhádra költözésünk nyarán töltöttem csak be a kilencedik évemet s a falusi osztatlan iskolában nem szokhattam meg a rendszeres és logikus tanulást. Vilmos bácsi erőnek erejével jobb eredményt szeretett volna velem felmutatni. Ezért nap, mint nap „kikérdezte” tőlem a leckét, de többet ártott, mint használt vele. Ebben az időben már rendkívül nagyot hallott,

így nem igen értette motyogásomat. Az eredmény tehát legtöbbször az volt: akár jól mondtam a leckét, akár rosszul, mindenhogyan újból végigkínlódta velem. Így azután sohasem hámozódott ki a dolog lényege, értelme az egyes tárgyak másnapra feladott anyagából. S a vigasztalan a dologban az volt, hogy itt a kásahegy átrágása közben – erőmerítés céljából – az udvart nem lehet körülszaladni, mint Kötcsén hajnyíráskor.

Vilmos bácsi ui. a hajvágást annak idején házilag oldotta meg. Volt egy – az idők folyamán élettelené vált – hajnyírógépünk, s ezzel vágta le, ha elérkezett az ideje, üstökömet. A műveletet – suta volt – bal kézzel végezte. Keze sem volt igen mozgékony, a masina is konok jószág, így azután egy darabig csak jajgatva türtem, alkalmas pillanatban azonban – nyilván mikor Vilmos bácsi is megpihent kissé, – kirúgtam magam alól a széket, s végigszáguldtam néhányszor az udvart, hogy elfelejtsem fájdalmamat. A szükségnek megfelelően általában négy-öt futamból tevődött ki a hajnyírás. Ilyesféle kínlás volt közös tanulásunk is. De amíg a hajnyírásra csak időközökben került sor, addig a közös tanulás naponta ismétlődött.

A tanárok nagyon nagy jóindulattal voltak hozzám. Igaz, Vilmos bácsit valamenynyien ismerték és tisztelték, s bizonyára csodálattal töltötte el őket áldozatos jósága, hogy hajlott kora ellenére magára vállalta a kis árva rokon gyermek felnevelésének gondját. Nem emlékszem, hogy valaha is panaszkodtak volna rám. Sőt, amennyire lehet, mindig támogattak: tandíjat – bár már más felekezetű voltam – soha nem fizetettek velem, felső osztályos koromban meg ők szereztek magántanítványaimat. Jólelkű emberek voltak. Ha egyikben-másikban kisebb is volt a szaktudás, mint ahogy azt finnyásabb budapesti mértékkel mérve ma elvárhatnánk, kötelességtudásra, becsületre, hazaszeretetre neveltek bennünket. Hálás szívvel gondolok vissza erre az intézetre s egész tanári karára.

Emléktábla a bonyhádi főgimnáziumon

ennek ellenére egyik tárgyát sem szerettem meg, sőt a földrajzot kedveltem talán mindannyi tárgy között legkevésbé.

Kiskoromban elég ügyes rajzolónak tartottak. A gimnáziumban mégsem árultam el belőle semmi különös készséget.

Tanáraim közül egyetlen egyet nem kedveltem, s ez a tornatanárunk volt. Csak tanító képesítéssel bírt, s valamilyen tanfolyam elvégzésével lett tornatanár. Durva modorú, sőt durva lelkű embernek bizonyult. Mind a nyolc osztályon át kimondottan ellenszenves maradt számomra.

Ahogy múltak az évek, s ahogy testileg is, szellemileg is fejlődtem, úgy lett mind könnyebb és könnyebb számomra az iskola. Az ötödik osztályba érve már kimondottan szerettem tanulni. A külső körülmények változása és tanáraim megértő jósága is nagyban hozzájárult, hogy ettől fogva tiszta jeles tanuló voltam. Egyszerre három tanárom is „felfedezett”.

Akkoriban a magyar nyelv és irodalom tantervi anyagának jelentős részét Deák Ferenc ún. „Felirati javaslatá”-nak taglalása, elemzése tette ki. Úgy látszik akkor is voltak olyan minden lélektani érzék híjával szűkölködő tantervgyártók, akik ezt a mind jogi, mind alkotmánytani vonatkozásban rendkívül sok, nehéz fogalommal teli politikai iratot jónak látták a 14 éves éretlen gyerek szellemi táplálékává tenni csak azért, mert stilisztika-retorika-poetika tagolása irodalom-tanmenetük egyik részéhez alkalmas szemléleti példának tartották. Akkor is Fájk Henrik volt a magyar tanárunk. Az első óránk egyikén felfigyelt rá, hogy szorgalmasan jegyezgetek. Megkérdezte, mit írok. Felolvastam neki jegyzetemet, ami nem volt más, mint a Felirati javaslat egyes bekezdéseinek egy-két mondatba sűrített kivonata. „Okos gyerek vagy, hogy így ki tudod venni belőle a lényegét!” – hangzott az elismerés. Attól fogva néhány órán át felolvastatta jegyzetemet. Szárnyakat adott dicséretével. Olvastam, s tanultam, tanultam, s olvastam. Illetve harmadik foglalkozás is kapcsolódott akkor már az első kettőhöz: tanítás, bár ezidőtájt még csak egy tanítványom volt.

Ötödik osztályban a késmárki származású Kiszely Géza vette át a latin, s kezdte meg a görög nyelv tanítását. Tárgyait jól ismerő, a gyerekeket megértő és szerető, jó pedagógus volt. Óráira pontosan készült, az anyagot arányosan elosztotta, mindig egyenletesen haladt előre, sohasem terhelt túl bennünket leckével és mindig minden anyagrészt számon kért. Amikor látta, hogy mennyire hiányzik latinból az alap, az egész nyelvtant gondosan átismételte velünk. Ennek eredményeképpen a görögbe beleszerettem, s a latint is megkedveltem. Nem fukarkodott a dicsérettel, s ezzel mind több és jobb eredmény elérésére ösztönzött.

Modern tanár-típus volt. A katedrához soha nem ült, könyvét kézben tartva a padosorok között sétált. Egészen halk hangon beszélt, így mindenkinek figyelnie kellett, hogy megértse. Bár pedánsan óráját percekre beosztotta, s így minden

feladatszakasznak, mint pl. számonkérés: nyelvtan, szavak, fordítás, új lecke: fordítás, elemzés, nyelvtan, stb. előre ki volt szabva a maga időtartama, mégis mindig arra is jutott ideje, hogy a tárggyal kapcsolatban, vagy belőle kiindulva időszerű, s bennünket nagyon érdeklő kérdéseket is érintsen. Nevelő egyéniség volt, akit – ha nőiesen finomkodó modora ettől vissza nem tart bennünket – mintaképpül választottunk volna.

Bár külső megjelenésében egyáltalán nem volt daliás, mégis egyszer – az önértetén esett sérelem megtorlása céljából férfias bátorságról tett tanúságot.

Akkoriban talán már hatodikosok vagy hetedikesek lehettünk. Az eggyel alattunk lévő osztályba járt, mint magántanuló az egyik helybeli zsidó földbirtokos és bankigazgató, Hónig Albert leánya, Lilly. A leány magántanulók száma az egész intézetben akkoriban mindössze 8-10-re rúghatott – a tízpercet a könyvtárszobában töltötték, s csak becsöngetés után jöttek ki a folyosóra, illetve álltak annak az osztálynak ajtajába, ahova jártak. Az osztályterembe csak a tanárral együtt léphettek be. Hónig Lilly, az elkényeztetett 15-16 éves lány, úgy látszik elvárta a tanároktól, hogy előre köszönjenek neki. Észrevette a köszönés elmaradását Kiszely Géza, s egy alkalommal, amikor maga előtt engedve – belépett a terembe, megkérdezte tőle: „Hónig kisasszony, találkozunk mi már ma?” Hónig Lilly tagadó fejmozdulatára így folytatta: „Akkor miért nem köszön?” A válasz erre bizonyára valamilyen vállrándítás lehetett, mert Kiszely tanár úr – most már reszkette az indulattól – csak ennyit tudott mondani: „Hónig kisasszony, hagyja el a termet!”

Még aznap délelőtt megjelent az igazgató irodájában a bankigazgató papa és magyarázatot kért. Az igazgató bekérte Kiszely Gézát, aki kedves mosollyal sietett a „szülő” felé, s kezét nyújtotta. Hónig a kézfogást elhárította valami ilyen megjegyzéssel: „Ez most felesleges.”

Géza bácsi az akkori idők szellemének megfelelően párbajra hívta ki a sértésért. A segédek kardban állapodtak meg. A párbaj a hajnali órákban zajlott le – sebesülés nélkül – az Erdős féle vendéglő nagytermében.

Kiszely Gézát nyolc órakor az az osztály, ahol a párbajra vezető incidens lejátszódott, amikor a terembe lépett, hatalmas éljenzéssel köszöntötte. Ilyen jól volt a tájékoztató-szolgálat a diákság körében kiépítve.

Ettől az esettől fogva, a pedánságáért egyébként sokszor megmosolygott és utánczolt tanárt, hősnek kijáró nimbusz vette körül. Mert vénkisasszonyos természete ilyen fura szokásokat termelt ki: amikor a terembe lépve a katedrához ért, az osztály felé fordulva megállt, s végigtekintve a feszes vigyázzban álló fiúkon, fejét üdvözlésképpen megbiccentette, akkor előlépett az egyik kedvenc tanuló – én is betöltöttem ezt a szerepet – egyik kezével leemelte válláról a panyókára vetett felsőkabátot, s a kalappal együtt a fogásra akasztotta; egy-egy munkaszakasz, pl. szavak, nyelvtan vagy fordítás számonkérése után egy pillanatra megállt, maga elé meredt, s „hát ez!” megjegyzéssel lezárva az előző munkaegységet, áttért a másikra, stb., stb. Mindezek

a beidegződött mozdulatok s periodikusan ismétlődő megjegyzések pontosan azonosak voltak, s szertartásos komolysággal mentek végbe, illetve hangzottak el.

Micsoda véget ért szegény! Felesége felakasztotta magát, ő erre mindenét pénzzé téve Gödöllőre költözött. Ott a hatvanasban már jól benne élő öregembert valamilyen hitvány nő kerítette hálójába, akinek a kedvéért, hogy nyugdíját mellékkeresettel tetőzze, lebujaiban hegedülgetett. Itt verték agyon az idegen katonák, amikor óráját, gyűrűjét nem tudták szépszerével elvenni tőle.

A harmadik tanár, akinek szintén sok része volt benne, hogy jó tanulóvá váltam, a matematikát és fizikát tanította. Kovács Jenő alacsony, de tagbaszakadt, izmos férfi volt. Miért, miért nem, „Ende” volt a gúnyneve, ami a későbbi diák nemzedékek szájában „Spende”-re változott. Nem nagyon lehetett tisztában szaktárgyai anyagával, mert a levezetésekbe igen sokszor belezavarodott, s a bonyolultabb tételekkel egyáltalán nem jutott dűlőre. Fegyelmezni nem tudott. Ezért óriási, méhkasszerű zsongás töltötte be a termet. Amikor azután időnként megsokallta az osztály rendetlenkedését, pipacsvörös arccal, s kidagadt erekekkel mindig ugyanazt a szentenciát üvöltötte el: „már más osztályoknak is letörtem a szarvát, ezét az osztályét is le fogom törni!” Jó szerencse, hogy finálénak szokta kirohanását tartogatni, ami után dühösen elhagyta a termet, mert ilyenkor az osztály alig tudta visszatartani a nevetést, mindenki úgy érezte, kipukkad, ha még néhány másodpercet várnia kell.

Engem érdekelt a matematika, s különösen a trigonometriában szinte örömeimet leltem. Kovács tanár úrnak feltűnhetett néhány értelmesebb feleletem, mert idővel mintha tekintéllyé váltam volna szemében. Egyik osztálytársam, s egyben tanítványom, Kring Dönci – talán a gyönki jegyzőnek volt a fia – egyszer olyan levezetést tanult meg tőlem, amit kínomban – más híján – magam izzadtam ki. Bizonyos, hogy primitív gyerekség lehetett, mégis, amikor feleletkor Kring Dönci a táblán bemutatta, nagy dicséretben részesültem.

Már magam is tanár voltam Budapesten, amikor Bonyhádön jártomban volt tanárossal találkoztam. „Magát én fedeztem fel” – mondogatta kedveskedve. Ő az egyedüli tanárunk, aki – tudomásom szerint – most is életben van.

Így lendültem belé lassacskán a tanulásba. A felső osztályokban már jeles rendű, elismerten jó tanuló voltam.

Ekkor már benne éltünk az első világháború nyomorúságában, s bizony Vilmos bácsi egyre zsugorodó értékű nyugdíja, ami még békeviszonylatban is kevés volt, elégtelennek bizonyult hármunk fenntartására. Igaz, nagyon sok segítséget kaptunk Hidasról. Ahányszor benézett Bonyhádra valaki, soha nem jött üres kézzel: hol pár csirke, hol sonka vagy hurka, kolbász, hol liszt, hol meg zöldség, gyümölcs került ki a kocsikulcs alól. Pénzbeli segítséget is kapott Vilmos bácsi a háború vége felé rokonaitól. Fuhrmann Anti bácsi egy másik unokaöccse, Schleining Jenő gazdag pékmester Kaposvárt, kikísítették bennünket, ha már a legszükségesebbre sem futotta. Szükség volt azonban valami rendszeres jövedelempótlásra is, s ezért egyre több tanítványt vállaltam.

Tanáraim maguk tanácsolták az „instruktor”-ért hozzájuk folyamodó szülőknek, hogy engem fogadjanak fel. Volt, akit matematikából, volt, akit görögéből tanítottam, de olyan tanítványom is akadt, akivel minden tárgyat átvettem. Számomra nem jelentett a tanítás túlságos terhet, mert főként osztálytársakat vállaltam, akikkel együtt tanultam meg a leckét.

Lassanként híre ment, hogy jó eredménnyel tanítok. Így aztán különlegesebb és jobban fizető tanítványaim is akadtak. Éveken keresztül készítettem elő különbözőzeti vizsgára, pl. Nagymányok Singer nevű bányafőmérnökének leányát, Marcsit, aki tanítóképzős oklevél alapján akart érettségizni. Azután Davidovics Józsit, egy helybéli nagykereskedő kereskedelmi érettségivel bíró fiát, azután Szuprics Györgyöt, egy gerjени földbirtokos hadi érettségire készülő fiát.

Embersorsok! Davidovics Józsi családjával együtt Auschwitzben lelte halálát, Szuprics Györgyöt az első kommunizmus alatt lőtték agyon a birtokukat elvevő egyének.

Tanítványaim valóban – szinte kivétel nélkül – jó eredménnyel végeztek. Pedig módszerem nagyon egyszerű volt: világosan elmagyaráztam azt, ami magyarázatra szorult, azután nem nyugodtam addig, míg meg nem tanulták. Davidovics Józsi kibúvókat keresett: „Könnyű Neked, Te csak feladod a leckét, én meg tanuljam meg!” Ókori történelemről volt éppen szó, ami a kereskedelmi iskola és a gimnázium közötti különbözőzeti vizsga egyik tárgyaként szerepelt. „Ha én is megtanulom az évszámokat, Te is megtanulod?” szorítottam sarokba. „Akkor meg!” – hangzott rá az ígéret. Kiírtam erre az ókori történelemtananyagból, hogy – bár sok vizsgán estem át életemben – talán soha nem dögönyöztek meg ennyire. De Davidovics Józsi is állta a megállapodást, mert nemcsak ebből a tárgyból, hanem a többiből is elkészült a vizsgára. Még az elismerésben is elég fukar Posewicz Vilmos tanár úr is megdicsért jellegzetes orrhangján: „Nagyszerűen előkészítette Fiam Davidovicsot a vizsgára!”

Azonfelül, hogy ily módon állandó keresettel tudtam Berta néniék háztartásához hozzájárulni – emlékezetem szerint jövedelmemet az utolsó fillérig mindig odaadtam – időnként váratlan segítséget is kaptunk a tanítványok szüleitől. Szepessy Gézi édesanyja, a helybéli jegyző felesége például, hol egy-egy zsák lisztet, burgonyát, hol egyéb, finomabb dolgot, diót küldött Berta néninek. Davidovics Józsiéktól cukrot, s egyéb olyan árut kaptunk jutányosan, ami a háború előrehaladtával már ritkaságszámba ment.

Osztálytársaim közül a tanítványok „tanár úr”-nak szólítottak, s olyan híreket költözték, aminek eredményeképpen a nehezebb órák tízperceiben öten-hatan is körülültek egy-egy tétel levezetésére vagy latin illetve görög szöveg lefordítása végett. Örömet leltem a tanításban, s lassanként kezdett a vágy bennem megfogalmazódni: de jó lenne, ha igazi tanár lehetnék!

Karácsonyi és húsvéti szünetem mindig, a nagyvakációm pedig többnyire Hidason telt el. Míg unokabátyám Kracher Pisti élt, ő volt játékainkban az irányító.

A gimnázium negyedik osztályának elvégzése után a pécsi katonai ún. hadapród iskolának lett a növendéke. Nagyon büszkék voltunk uniformisára. Kitüntetésszámba vettük, ha zubbonyának rézgombjait szidollal mi fényesíthettük ragyogóra. Az ő halála után nem akadt hozzá hasonló vezéregyéniség közöttünk, így demokratikus egyenlőséggel éltünk egymás mellett. Így nőttünk lassanként fel a felnőttekhez, észrevétlenül, mert hiszen Anyisz és Apisz kedélyben olyan feloldódottak voltak, hogy nem vettük észre: meddig gyermek a gyermek, s mikortól felnőtt a felnőtt.

Sok-sok év távlatából visszatekintve azt kell hinnem, Berta néniék kissé féltékenyen nézték az én állandó Hidasra vágyódásomat, s ahol csak lehetett, útját állták vagy megrövidítették. Bizonyára fájt nekik, hogy jobban érzem magam ott, mint náluk, s talán attól is tartottak, hogy a túl nagy szabadság majd viselkedésben, modorban is szabadosságra vezet.

Gimnáziumi éveim alatt mindössze három-négy vakációt töltöttem másutt: kettőt Nagyszékelyben, egyet meg Nagymányokon.

Nagyszékely (1916)

A tolnamegyei Nagyszékelyben Vilmos bácsi húgának, Lina néninek férje, Ludvig volt a főjegyző. Hozzá küldött Vilmos bácsi két nyáron, hogy segítsék neki a háború miatt munkaerőhiánnyal küszködő irodájában.

Akkor már nagyobbacska, negyedik-es-ötödikes diák voltam, s élveztem az egyedül utazás izgalmait, a világlátást. S Nagyszékely maga is olyan élményeket rejtegetett számomra, amilyenekben még nem volt másutt részem. Az irodai munka befejeztével ui. – ez számomra anyakönyvek, adóívek másolásából, az állatok eladásához és vételéhez szükséges iratok ún. passzusok kiállításából, s egyéb ilyen fajta írnoki teendőkből állt – Józsi bácsival vadászni jártunk. S nemcsak akármilyen kísérő vagy hajtó szerepet tölthettem ilyenkor be, hanem az öregebbik puskával vállamon magam is egy sorban haladtam Józsi bácsival. Főként kacsázni mentünk az ún. kenderáztató tavakhoz. Nem emlékszem reá, hogy kirándulásaink során valaha is kárt tettem volna valamelyik kisvadban. Egy szarvasvadászaton azonban rám mosolygott Szent Hubertusz – igaz, csak mosolygott – s azután hátat fordított. Az eset így történt.

Hajtóvadászatot rendezett Józsi bácsi – ő volt a nagyszékelyi vadásztársaság elnöke – a község erdejében. Ez a falutól mintegy öt-hat km-re eső terület gazdag volt nagyvadban, mert a szomszédos gróf Wimpfen-féle védett erdőrészből átjártak az őzek, szarvasok. Mivel kevés volt a vadász, Józsi bácsi engem is közéjük állított az öregpuskával, egy 12 mm-es Lancaster-rendszerű kétcsöves sörétes vadászfegyverrel. Történyem csak ún. nullás serét volt, de ezzel – Józsi bácsiék állították – ha jól nyakon találom a vadat, le is teríthetem. A hajtókat már előzetesen felállították, azután Józsi bácsi nekünk vadászoknak jelölte ki mindegyikünk

helyét. Én persze olyan „Standra” kerültem, ahol emberi számítás szerint alig akad majd a puskának dolga.

Megszólalt a hajtás kezdetét jelző kürt, a hajtók megindultak. Szinte még jól ki sem tudom taposni magamnak a helyet, ahol lábamat megvethetem, máris hallok jobb kéz felől valamilyen csörtetést közeledni. Néhány lépést teszek abba az irányba, hogy a bokrokat megkerülve jobban lássak, hát egész falka szarvast, tehenet és bikát vegyesen, látok felém törtetni. Amikor az állatok észrevesznek, hirtelen jobbra tőlem, a vágással elválasztott másik erdőrészbe váltanak át. Kapom a puskát, s amennyire izgalmam engedi – szívem fojtogatóan a torkomban dobog – arra felé célok, s egymás után kétszer elsütöm. Csak annyit látok, hogy az egyik nagyagancsos bika a magasba ugrik – azután néhány másodpercen belül az egész csapat eltűnik.

Odaszaladok ahhoz a helyhez, ahol áttörtek, hát vértócsát látok, követem a nyomokat, s bár kisebb mennyiségben, de mindenütt vért találok, nemcsak a földön, hanem az arcom magasságában gallyakon is, ágakon is. Akkor már nem tudtam tartóztatni magamat, kiabálni kezdtem: „Szarvast lőttem, tessék idejönni, meglőttem a szarvast!”

Megzavartam a hajtást, a vadászok odasereglettek, én izgatottam mutogatam, magyaráztam, s mindegyre azt hajtogattam, csak kicsit kell utánamenni, bizonyosan megtaláljuk. Józsi bácsi nézte a nyomokat, darabig követte is a vértől belepett terepet, azután mérgelődve rajta, hogy zavart okoztam, s megállapítva, hogy a vér színéből, a vérrel belepett gallyak magasságából következtetve a lövés inkább csak a nyak felületi részét súrolhatta, megvetően végigmért, s csak annyit mondott: „Sz-házi vagy, fiam, nem Eszterházi!”

Kutya nem volt velünk, így nem követhettük tovább a nyomokat. Pedig ma is meg vagyok győződve róla, hogy a bika megfelelő távolságban elfeküdhetett, s ott is maradt. Ez volt nagyvaddal kapcsolatban életem első és utolsó vadászkalandja. Történt pedig ez akkor, amikor tizennegyedik vagy tizenötödik életévemet tapostam. Kissé életemet is szimbolizálja ez az eset: többször rám-rám mosolygott a Szerencse, azután mielőtt üstökön foghattam volna, visszavonhatatlanul tovatűnt.

Ha író volnék, már rég megrajzoltam volna Ludvig Józsi bácsi alakját, olyan egészen különös, eredeti egyéniség volt. Egyszerű, sváb iparos szülők gyermekeként végezte a tanítóképző intézetet, s utána a jegyzőtanfolyamot. Nagyszékelyre került Vilmos bácsi édesapjához segéd-jegyzőnek. Elvette – úgy hiszem, nem kevés számításból – principálisának sem nem mutatós, sem nem túl okos leányát, Lina nénit, s így lett apósának halála után a gazdag sváb község, Nagyszékely főjegyzője.

Középtermetűnél valamivel magasabb, erőteljes férfi volt, fél szemét kiverte a puska alól visszacsapódó töltényszilánk. Üvegszeme meredten és ápolatlanul tapadt arra, akivel beszélt.

Csodálatos emlékezőtehetséggel bírt, s kifogyhatatlan volt beszélőkedve. Megállás nélkül, órákon át tudott beszélni, monoton hangon, egy-egy köhintésnyi szünetet engedve csak meg magának, vagy gondolkodás közben ujjával pattintva egyet-egyet

nagyothalló fülén. Történeteiket dramatizálták voltak: a benne szereplő személyek hosszas párbeszédet folytattak egymással. Az időpont, hely és helyzet meghatározása statisztikába illő pontossággal szerepelt bennük. Ilyesféléképpen indultak: „1898 december 5-én délelőtt – ködös, locs-pocsos idő volt akkor – megjelent nálam az irodában a 105. helyrajzi számú Schneider János felesége, s azt mondta: „Herr Obernotar, es i halt kojnt...” S így folytatódott, hömpölygött a mások számára érdektelen história számtalan kitérővel, ismétlődéssel, végeszakadatlanul. Bizonyos idő elteltével az anekdoták meg-megismétlődtek, s a jó megfigyelő már a bevezető mondatok után tudta, mi fog következni. Szerettem Józsi bácsit hallgatni, nem azért, amit mondott, hanem azért, ahogyan elmondta történeteit.

A hosszú ebédloasztalnál ültünk egyszer: az asztalfőn Lina néni, jobbján Józsi bácsi, legalul, velük szemben én. Valamilyen hivatalos vendégük lehetett, s Józsi bácsi rákezdet valamelyik elbeszélésére: „Mindig igen nagy tisztelője voltam – „Vaszary Kolosnak” – folytattam az asztal végéről a megkezdett lemezt. Józsi bácsi kissé csodálkozva, kissé bosszúsán végigmért félszemével, s folytatta: „igen, Vaszary Kolosnak”. S azután elmondta – Isten tudja hányadszor – Vaszary Kolossal való találkozásának érdektelen történetét, amikor ő a balatonfüredi sétányon mély kalapemeléssel üdvözölte a sétáló agg hercegprímást, amit az kegyesen viszonzni méltóztatott.

Lina néni, a hűséges házikutya szerepét töltötte be basa hajlamú férje mellett, szemet hunyva a nagyszékelyi menyecskék körében folytatott köztudomású garázdálkodása felett, s leste parancsait. Mire én megismerkedtem vele, már töpörödött öregasszony volt, arca tele tüskés bibircsókkal. Amikor reggelenként a rigmussal keltegetett: „Auf, auf, die Vögel, die pfeifen, die Spatzen, die zwitschern schon” („Fel, fel, a madarak már csicseregnek, a verebek is csipognak”), s befejezésül kettőt-hármat csípett rajtam és megcsókolt – bibircsóktüskéi egészen belefúródtak arcomba.

A háztartást egyfelől pazar bőkezűséggel, másfelől érthetetlen zugorisággal vezette. A konyhalányon kívül házikisasszonyt is tartott, éléskamrája azonban telve volt a bomlás legkülönfélébb szakaszaiba lépő bűdös húsokkal, rothadó gyümölcs-csel. Mindig talpon volt, mintha jelenléte itt is, ott is feltétlenül szükséges volna, különben szegénnyé lopják.

Öltözete a parasztasszonyok és a régi nagyasszonyok öltözetének valami csodálatos keverékéből állt. Magasnyakú, hosszú pruszlikblúzt, s földig érő hosszú szoknyát hordott, rávarrott paszományszerű díszítéssel.

A családi béke kedvéért Józsi bácsi valamilyen postamesternétől származó törvénytelen leányát magához fogadta s a minden vonatkozásban nagyon sikerületlen lányt korai haláláig szeretettel nevelte, áldozatosan ápolta.

Ugorjunk megint át néhány évet, s nézzük, milyen sors jutott nekik öregkorukra. Az 1919 évi kommunizmus alatt a harctérről visszatérő nagyszékelyi katonák mindkettőjüket félholtra verték s kikergették falujukból. Lina néni hamarosan belehalt testi és lelki sebeibe. Józsi bácsi azonban kiheverte a csapást, vagyona megmentett roncsaiból házat vett Dunaföldváron,

s elvette a nála éppen 40 évvel fiatalabb utolsó házikisasszonyukat, a horvát származású Cilikét, aki haláláig hűségesen és becsülettel ápolta.

Nagymányok (1918)

A hetedik osztályt követő nyárra Singer Marcsiék hívtak meg magukhoz Nagymányokra. Jól éreztem magam, szép különös szobám volt, ablakom előtt jó illatú fenyők sorakoztak. Két nővére is volt Marcsinak, akik édesanyjukkal együtt félig gyereknek, félig fiatalembernek tekintve engem – akkor júniusban töltöttem be 16. évemet – kényeztetgettek. A néhány órai tanulás után itt kedvemre olvashattam, hűsölhettem a kertben vagy társasjátékot játszhattam a lányokkal.

Különösebb emlékem csak egy maradt erről a nyárról. Egyik este Singer néni megkért, kísérjem be a faluba, mert azt a hírt kapta, haldoklik az apácák főnöknője. Amikor a zárda épületébe értünk, a kisírt szemű apácák a jótékonykodásért kedvelt, nagyon vallásos Singernét velem együtt egyenesen a főnöknő nagy szalonjába vezették. (Máig is csodálkozom rajta, hogyan vihettek be „férfi létemre” a clausurába.)

Ott feküdt a boltozatos fehér ágyán az életjelt már csak lélegzetével adó beteg, körülötte apácák térdeltek, s imádkoztak. Singerné is közéjük térdelt. Én egy sarokba húzódva néztem megilletődve a már halálnak behódolt élet végső pihegését.

Jobban megfogott ott a halál közelsége, mint Nagyszékelyben, ahol egyszer a helyettes jegyzővel kellett jegyzőkönyvet felvennünk egy öngyilkosságról. 70 évesnél is idősebb parasztember akasztotta fel magát a szénapadláson. Ahogy levágták a kötélről, úgy feküdt a puha szénába süppedve, fején kis kalapjával, feje felett a gerendán a kötélcsonkkal. Olyan békességes volt helyzete, arca, mintha csak aludnék. A haláltusa semmi nyomát sem árulta el sem szája, sem szeme. Beteges volt, nem akart hozzátartozói terhére lenni, az élettel – úgy látszik – nyugodtan leszámolt, s elébe ment a halálnak, egyszerűen, természetesen, ahogyan talán csak parasztemberek tudnak. Látása – emlékezetem szerint – megnyugtató, mert a hír szenzációja megelőzően nagyon felkavart.

A haldokló főnökasszony képe ezzel szemben sokáig elkísért. Ágya emlékezetemben egész katafalkszerűvé³ magasodott, s nem vagyok bizonyos felőle, valóban baldachin borult-e föléje vagy azt is csak képzeletem emelte, amint ahogyan azt sem tudom: tíz, húsz vagy száz fehér fejdíszes apáca morzsolta-e ágya körül a rózsafüzért.

Új környezettel, új emberfajtákkal ismerkedtem meg itt is, akárcsak Nagyszékelyben. Azt kell hinnem, nyitott szemmel nézhettem az új világot, figyelhettem az új emberarcokat, mert későbbi emberismeretem falusi elemei között a nagymányoki patikus, a nagyszékelyi tanító, anekdotázó jegyző stb. mindmegannyi markáns külön típust képviselt.

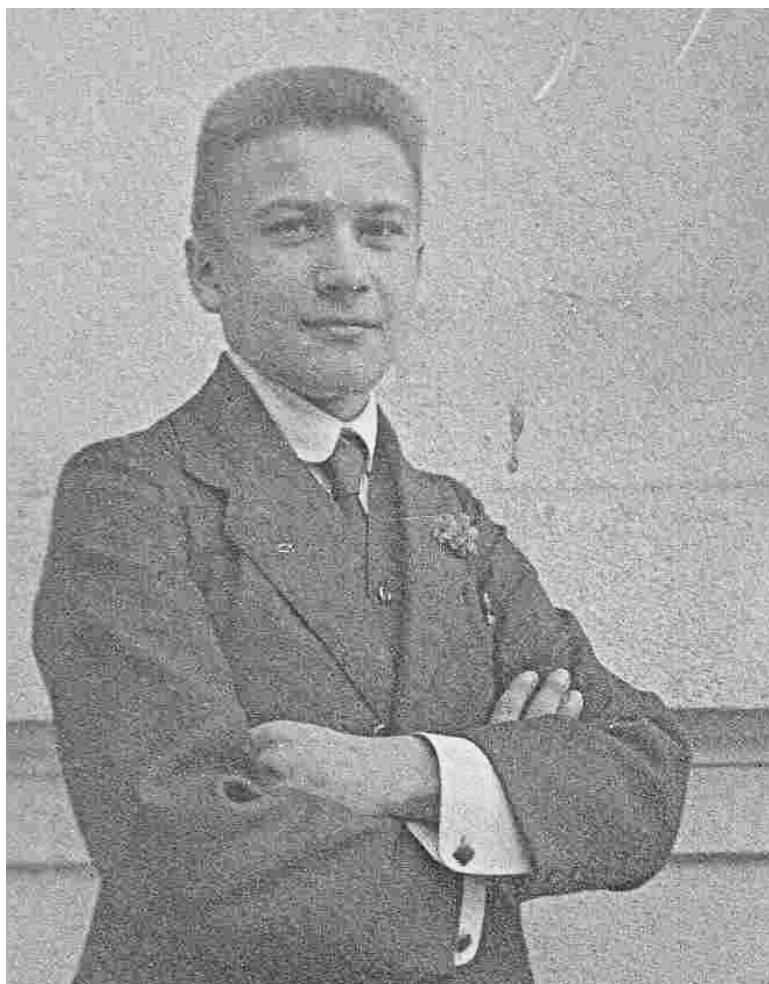
³ katafalk = díszes, állványos ravatal

Így pergett le egyik év a másik után. Mennél közelebb jutottam a gimnázium elvégzéséhez, annál jobban rántott bennünket a háború nyomorúságának kátyúiba. Élelmiszerben éppen – hála a rokonok és jó ismerősök segítségének – nem szenvedtünk hiányt, de a ruházkodás terén bizony egyre kevesebbel kellett beérnünk. Cipőnket – bőr hiányában – falemezekkel talpaltattuk, s fadarabbal sarkaltattuk. A falemezzel a sarok kipegett-kopogott, de az volt a kisebb baj, sokkal kellemetlenebb tulajdonsága is volt: esős, sáros időben megdagadt, azután megvetemedett, levált a cipőről. Örök kínlódást jelentett viselése.

Ahogy nőttem, fejlődtem, egyre több ruhára is lett volna szükségem. Akkor már olyan ára volt a szövetnek, hogy nem is gondolhattunk megvételére. Kész ruhákat pedig akkoriban, különösen vidéken, egyáltalán nem lehetett még kapni. Éveken keresztül, éppen abban a korban, amikor a fiúk is kezdenek adni az öltözködésükre, Vilmos bácsi egyik unokaöccsének, a háború első évében hősi halált halt Bocsor Dezsőnek rám testált ruháit hordtam. Bizony átalakításra sem igen volt pénzünk, így a nálam jóval idősebb, természetesebb rokon holmija eléggé lityegett-lötyögött rajtam. Emlékszem egy sötétzöld, feketecsíkos, molyette ruhára, ami három éven át iskolaruhám volt. Olyan hosszú volt a zakója, hogy testhez szorított, kinyújtott karommal sem értem el az alját. Azért maradt ez a részlet ennyire emlékezetemben, mert feleléskor az volt a szokásom, hogy egyik kezemmel a kabátom alját babráltam.

Télikabátom is rokonoktól örökölt, papi jellegű fekete kabát volt, amit már én is nagyon viseltesen kaptam. Ez azután annyira tovább kopott rajtam, hogy a legkritikusabb helyeken – alsó karok belső részén, elől a gomblyukaknál – állandó stoppolást igényelt. Kesztyűmnek hol egyik, hol másik ujjja volt lyukas.

Csodálatosképpen azonban mindezt a nyomorúságot természetesnek vettem, se nem lázadoztam miatta, sem nem irigyeltem azokat az osztálytársaimat, akiknek többre vagy mindenre tellett. Igaz, volt egy ünneplő sötét ruhám – ezt a hatodik osztály elvégzése után Ludvig Józsi bácsi pesti szabójával, a Váci utcai híres Strorer Viktorral csináltatta nekem mérték után, írnoki tevékenységem tiszteletdíjaként – ami olyan csodálatosan finom anyagból készült, s olyan jól sikerült, hogy nemcsak a gimnázium utolsó két osztályában feszítettem benne ünnepi alkalmakon, hanem végigkísért az egyetem négy évén, sőt faddi nevelősködésem első szakaszán is. Józsi bácsi nagyon bölcsen „kényelmesre” méreteztette, így azután szépen belenőttem.

17 évesen

De ahogyan fejlődtem fizikailag, olyan mértékben komolyodtam is. Felelősségtudat alakult ki bennem, elsősorban Vilmos bácsiékkal szemben, hogy helyzetükön tanítás útján könnyítsek, s hogy igénytelenséggemmel természetesnek vegyem azt, amin úgysem tudunk változtatni. Vagy talán nem is volt ez a magatartás ennyire tudatos bennem, egyszerűen ilyen voltam, mert szerénynek neveltek. Így azután könnyen viseltem a nehéz helyzetet.

Pedig addigra – a jó tanulás, a tanárok elismerése s a tanítványok egyre növekvő száma miatt – önérzetem rendkívül megnőtt. Ambícióm azonban csak az volt: soha ne találjanak készületlenül a tanítványaim, jó eredményt tudjanak felmutatni. Ezekben az években alakult ki bennem a becsület fogalma is. Ehhez, ennek

a gyermekifjú idealizmusával kiformált alakjához – most fehér fejjel, s a sír közelében, egyik napról a másikra élve, büszkén elmondhatom – egy életen keresztül, sok-sok áldozat árán hűséges maradtam.

A felső osztályokban már kialakultak azok a baráti kapcsolatok, amik szükségesek hozzá, hogy a magát kereső és magát igazolni akaró „én” mások előtt kitáruljon.

Szívesen gondolkodom vissza Mislai Gyurira, egy sárszentlőrinci kereskedő alacsony termetű, szöghajú fiára, aki becsületes szorgalmával, a történelmi nagyokért lobogó lelkesedésével bizonyára hozzájárult helyes irányú fejlődéséhez. Egyszer Nagyszékelyből szülőfalujában is meglátogattam, Sárszentlőrincen. Hetedikben katonának sorozták be, akkor elváltak útjaink, s alig találkoztunk az életben.

Szegeden végzett jogot, bíró lett. Most Szekszárdon közjegyző. Időnként – inkább csak íróasztala fiókja számára – szelíd bánatú szonettekben virágozik ki versfaragó kedve.

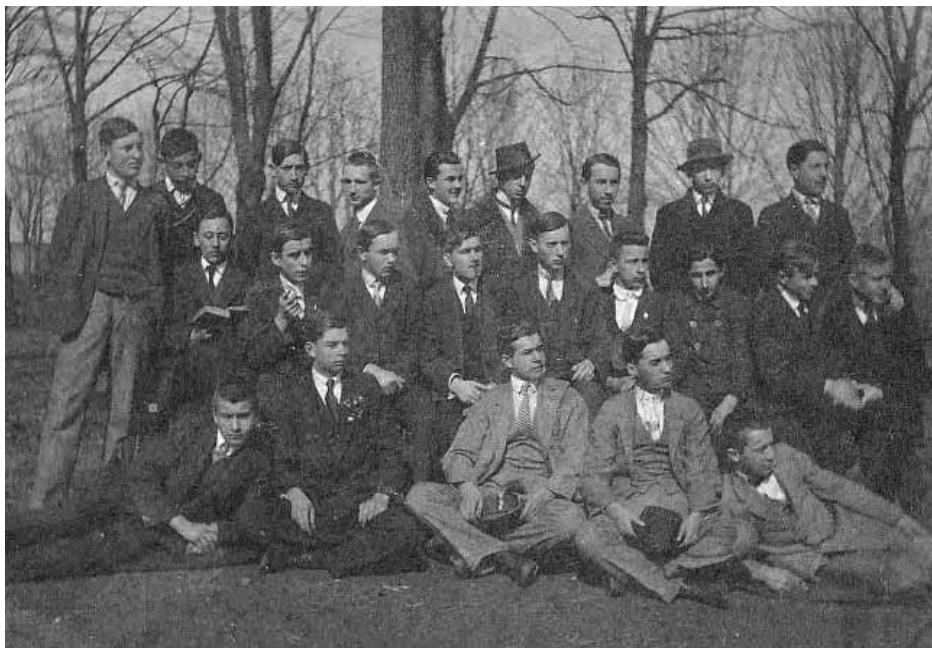
Szoros barátság fűzött Genersich Andorhoz, a késmárki származású evangélikus hittanár, Genersich Tivadar fiához. Bogaras, félszeg fiú volt Műdor - így hívtuk közönségesen, mert keresztnéve elnagyolt aláírásán Műdornak volt olvasható. Ha valakit nem szeretett, azzal szemben, bárki volt is az illető, vele egykorú fiú, felnőtt vagy akár tulajdon tanára, mogorva viselkedésével, kurta-furcsa beszédjével kifejezésre juttatta undorát. A sima modor egyébként sem tartozott erős tulajdonságai közé. De becsületességéből valóságos sportot űzött. Nyersségét is ezzel indokolta, ha olykor figyelmeztettük reá, milyen kellemetlen helyzetbe hozta magát is, másokat is viselkedésével: „Nem hazudhatom, hogy szeretem, mikor az ellenkezője az igaz.”

Hárman voltunk fáradhatatlan sétapartnerek: Műdor, Szepessy Gézi és én. Járkálásaink közben, peripatetikusan tárgyaltuk meg a bennünket foglalkoztató problémákat. Akárcsak Pláton dialógusaiban, úgy ezekben is a magot egy-egy fogalom meghatározása alkotta. Műdor a maga taplószaraz stílusában, ami mindössze egymás mellé rakott tómondatokból állt, rendszerint kipecázott beszélgetéseinkből valami őt érdeklő elemet, s azt rágicsálta fáradhatatlanul mindaddig, míg pusztán állt előttünk a fogalom csontváza. Akkor azután, mint a játékos kutya, addig tartogatta incselkedve szájában, amíg el nem untuk, hogy hol ilyen, hol olyan érveléssel tagadni próbáljuk azt, amit ő állított.

A háború előrehaladtával osztályunk létszáma egyre jobban megfogyatkozott. A falusi fiúk általában hat osztályt jártak ki az elemi iskolában, mielőtt gimnáziumba iratkoztak volna. Így az I. osztályba kerülve átlagosan 12 évesek voltak. De volt közöttük még ennél is idősebb. Így aztán már a VI. osztályban betöltötték 18. évüket, sorozás alá kerültek, s ezzel megkezdődött az osztály ritkulása. A VII.-ben folytatódott ez a folyamat, amikor már VIII. osztályba értünk, feleannyian maradtunk.

Mi sor alá nem kerülők osztatlan irigységgel néztünk bevonuló társainkra, akik abban az évben, amikor távoztak, „potyabizonyítványt” kaptak, a következő osztályok anyagából pedig néhány hetes tanfolyam után vizsgázhattak. Az ilyen vizsgára

visszajövő, uniformisban feszítő fiúknak persze minden egyében járt az esze, mint a tanuláson. Állandó látogatói voltak a kiskocsmáknak és a „határcsárdák”-nak, s ezekre a helyekre bennünket is elcsalogattak. Hogy kimondott „kocsmázás” nem kapott közöttünk lábra, az csak annak tulajdonítható, hogy javarészünk nem nagyon bővelkedett anyagiakban.

B.Z. első sor bal szélső

Bár nem voltam az alábbi történet szemtanúja, mégis, mint azokra az időkre jellemző esetet, elmondom.

Szepessy Gézi, aki lobbanékony természetű volt, összeszólalkozott valamin Léhmann Gyurkával, egy nagyon jó lelkű, örökké mosolygó, nyurga osztálytársunkkal. Ekkoriban már a Kiszely-Hónig párbaj lezajlott, s így mi sem látszott a két érdekelt fél szemében természetesebbnek, minthogy vérrel mossák le magukról a vélt sérelmet.

Sértett félnek – úgy emlékszem – Szepessy Gézi nyilvánította magát. A párbajkódex előírásainak megfelelően elküldte tehát két segédjét Léhmann Gyurihoz, akitől általuk annak rendje és módja szerint elégtételt kért. Léhmann Gyurka – a közvetítők útján – először is kölcsön kérte Szepessy Gézitől a párbajkódexet, s annak kellő áttanulmányozása után ő is megnevezte segédjeit. A segédek valamennyien osztályunkból kerültek ki – összeültek, s kardpárbajban állapodtak meg, nehéz lovassági kardokkal, de bandage-zsal „első vérig”.

A kardok beszerzéséről Szepessy Gézi gondoskodott. A párbaj színhelyéül a Börzsöny-i kis település felé vezető út – itt még ma is áll az a ház, amelyben Vörösmarty Mihály Perczeléknél nevelősködött – határcsárdáját találták legalkalmasabbnak.

Amikor Szepessy Gézi kipakolta a kardokat, Léhmann Gyurka segédei kifogásolták, hogy az egyik hosszabb, mint a másik. Ezt az ellenfél lojálisan elismerte, de megnyugtatóan az is közölte, hogy a rövidebb viszont élesebb. Így azután az érdekeltek a kibérelt „nagyteremben” – mérete ennek 4x4 méter lehetett – nekivetkőztek, a segédek a nyakakat, csuklókat valamilyen fáslival becsavarták, azután kezdődött a párviadal.

Több összecsapás után – ezek a nehéz tisztikardok ahányszor összeverődtek, irtózatosszörgést-zörgést adtak – valamelyik fél egyik ujjából vér serkent ki. Érdekeltek és segédek zajos egyhangúsággal, megkönnyebbülten ismételték: „vér! vér!” A sértett fél egy lépést ellenfele felé tett, s jobbját nyújtotta, Léhmann Gyurka mosolyogva beletette keskeny kis kezét, egyszer-kétszer meghajtották magukat egymás felé, ezzel az ügy első fele be is fejeződött, kezdetét vehette az ivászat. A második vagy harmadik liter után karddal a kézben a szőlőhegy karói között hajkurászni kezdték egymást.

Spiesz Ádám vendéglője (étterem és halászcserda)

Én az esetről csak megtörténte után szereztem tudomást. Hogyan sikerült Szepessy Gézinék az előkészületeket előttem titokban tartania, máig sem tudom, hiszen csaknem minden délután ott voltam náluk, s együtt tanultunk. Azzal tisztában vagyok, miért nem avattak bele titkukba: tudták, hogy nem engedném őket ilyen veszélyes őrültséget végigjátszani. A hősi tett azonban szerencsésen végződött, s ezzel Szepessy Gézi is, Léhmann Gyurka is óriásit nöött szíve hölgye szemében.

Mert akkoriban már mindenkinek megvolt a maga „Ő”-je. Még Genersich Múdor is, akit pedig emberfia sohasem látott lánnyal szót váltani, olthatatlan szerelem hevéletével beszélt Laki Irénkéről, egy községi jegyző özvegyének tüdőbajos leányáról.

Szepessy Gézi előbb engem irigyelt, hogy Singer Marcsit taníthatom. Azon a nyáron, amit Singeréknél töltöttem, meg is látogatott „engem”, még pedig a nagyobb hatás biztosítása végett – lóháton. Gazdasági akadémiára készült az érettségi után, azt a nyarat valamelyik uradalomban töltötte, mint „praxi” – így hívták akkoriban a gyakornokot – s így könnyen szert tehetett táltosára. Mokány, alacsony kis ló volt Gézi paripája, de rajta ülve mégis csak magasabbnak látszott Marcsinál, aki bizony egyébként csak legfeljebb szájáig ért. Később azonban miért, miért nem, hűtlen lett Marcsihoz, s Rákos Boriskához, egy zsidó ügyvéd alacsony, formás, fekete lányához csatlakozott. Rákos Boriska járásában utánozhatatlan ritmus hullámozott. Amikor kényeskedve egyik lábát a másik elé rakta, előbb csak a sarkát emelte kissé fel, s egy pillanatig mintha megringott volna lábujjain, mielőtt tovább lépett. Gézi – ha ideálját az utcán követtük – önfeledten tapadt tekintetével ezekre az ütemesen váltakozó lábikrákra.

Az én nagy Ő-met Herger Boriskának hívták. Herger Nándor nyolcgyermekes kalaposmester legkisebbik leánya volt ez a szőke, kék szemű, nyúlánk leány, akit látásból évek óta ismertem.

Léhmann Gyurka, osztályunk sima modorú szeladonja mutatott be egyszer neki a korzón. Korzónak hívták a katolikus templom mellett elhaladó utcának a cukrászdától a szállodáig terjedő részét. „Engedje meg Boriska, hogy bemutassam barátomat B.Z.-t” szólt, mellé penderülve velem. „Maga a Bassola Zolti? Magáról már sokat hallottam” – fogadott ismeretségi körébe Boriska, Marlene Dietrich-szerű alt hangján. Ennyi volt az egész és én el voltam veszve.

„Milyen volt hajának szőkesége, nem tudom már... Milyen volt szeme kékje, nem tudom már... Milyen volt hangja selyme, sem tudom már...” – mondja feledékenységet szenvelegve Juhász Gyula. Ezzel szemben én világosan emlékszem rá, hogy Boriska haja kissé fakó szőke volt, de nekem a leggyönyörűbb búzavirág, a hangja? a hangja kimondottan rekedtes, mély fekvésű hang, de nekem az is a legszebben csengő. Ha estefelé a korzón vettem a bátorságot, s „Megengedi Boriska?” dadogásomra Ő kegyesen rábiccentett, akkor félórán át mintha levegőben lebegtem volna mellette, s ma is csodálkozom rajta, hogy egyáltalában beszélni tudtam. Fogalmam

sincs róla, miről beszélgethettünk az alatt az idő alatt, míg a korzót néhányszor ide-oda végig nem róttuk.

Hogy a baj számomra csak tetéződjék, abban az időben engedélyezte a gimnázium igazgatója – évek után először – a tánciskolát. Itt hetenként kétszer-háromszor tanított bennünket a két métert megközelítő hatalmas termetű Melanie kisasszony a jó modor és a tánc alapelemeire. A csárdáson és a valceren kívül akkoriban a fox-trott, meg a two step járta. Mi a tízpercek alatt osztályban és folyosón egyre csak a figurákat gyakoroltuk. Persze Léhmánn Gyurka volt az előtáncosunk.

Itt idéződik fel az idők kódén át előttem Barabás Nusi bájos alakja. Nusi az állatorvos negyedik osztályba járó lánya volt. Ő is tanítványaim közé tartozott. Az osztályuk ajtaja az emeleten a mi osztályunk ajtajával nyílt szembe. A becsengetés után őrszemet állítottunk a lépcső mellé, s amíg az ór tanárt nem jelzett, addig Nusival keringőztünk a két osztály ajtaja közötti folyosórészen. A fiúk az osztály ajtajában állva füttyöléssel, dúdolással szolgáltatták hozzá a zenét.

Nusit is elnyelte a szörnyű idők örvénye: Gettóba zárták, aranyat keresve rajta, szörnyen megkínózták, megcsönkítették. Auschwitzban fejezte be szenvedésteli életét.

A sok gyakorlásnak meg is lett az eredménye, kapósak voltunk a lányok körében. Persze, számomra az egész tánciskolában egyetlen személy létezett. Ha vele táncolhattam, ruhájának rózsaszín fodrai felhővé változtak át, s mi – míg szegény Brandeisz Béla fáradhatatlanul verte a zongorát – ezeken keringtünk, forogtunk, minden földi kötelékből kiszakadva.

Egyszer ilyen lebegés közben kialudt a villany. A háború alatt sokszor volt rövidebb-hosszabb üzemzavar a városi villanytelepen. A villany kialudt, a zongora elhallgatott, mi a felhőkből ott találtuk magunkat a sötét földön. Ekkor – nem tudom felfogni ésszel, honnan vettem hozzá a bátorságot – hirtelen elhatározással megcsókoltam a kezét. „De Zolti, hogy tehet ilyet?” pirított rám Boriska. Felgyulladt a villany, s én ott álltam mellette lángvörös arccal, égő fülekkel. „Üljünk le kissé” – könyörült meg rajtam.

Sohasem tudtam meg, szeretett-e Boriska vagy sem. Annyit egy évtized elteltével – akkor már egy pécsi újságíró felesége volt – bevallott, hogy tetszettem neki. Szülei azonban nem jó szemmel nézték sétáinkat. „Was willst Du von diesem kleinen Bassola mit dem karierten Mantel?” – fejezték ki szülei rosszallásukat. Attól féltek, elszalasztják azt a széles mosolyú segédjegyzőt, aki régtől fogva legyeskedett körülötte. Amikor a koszorúcskára készültünk, végigjártam a berekajjai erdőt, míg csokorra való gyöngyvirágot sikerült neki szednem. Még évek múltával is, amikor vakációzni haza-hazajártam az egyetemről, már akkor szívdobogást kaptam, amikor a „fapiac” felé közeledtem. Egyik oldalán lengett a papa üzlete fölé cégérnek kiakaszott bádogkalap. De minden megindulásom ellenére egyúttal megmosolyogtatott is minden egyes alkalommal annak a jelenetnek emléke, amikor éjjeli zenét adtunk Boriskának.

Diákkorunkban egy hárfás szórakoztatta Bonyhádön a kiskocsmák iddogáló vendégeit. Ezt a hárfást fogadtuk fel éjjeli zenére és jártuk sorba vele szívünk hólgyét. Boriskáéknál annyival nehezebb volt a helyzet, mint másutt, hogy a kerítés ajtaja be volt zárva. Át kellett tehát másznunk, s a hárfát úgy kellett keresztüladnunk rajta. De kicsibe vettük ezt az akadályt, megálltunk a hálószoa ablaka alatt, s beintésem-re a hárfás néhány bevezető akkorddal elkezdte az éjjeli zenének elmaradhatatlan nyitányát: „Álltam ablakaid alatt, Egy holdvilágos éjjel, Lenge szellő suttozott, A fá-nak levelével, Aludj, Édes, aludjál, Senki sincs már ébren, Földön csak a szerelem, És a hold az égen.” Gyönyörűen hangzott, de mégsem komolyan gondoltuk, hogy aludjék az Édes és álmodjék, – mert újabb számba kezdtünk, s ennek szövegét kíséretképpen már magunk is dúdoltuk: „Csak egy kislány van a világon, Az is az én drága angyalom, A jó Isten szeret engemet, Hogy én nékem adott Tégedet.” Itt sem voltam meggyőződve a szöveg igazságáról, ezért önbátorítás végett megismételtük az egészet.

Szemünk persze a sötét ablakra tapadt, s egyre azt vártuk, mikor világosodik ki. Az volt ui. a szokás, hogy az éjjeli zenét világosság gyújtásával köszönték meg. Végre fény gyúlt a szobában. Jól látszott az ablakon keresztül: egy kéz gyufát tart a gyertyához – izgatottan lestük, mikor bontakozik ki mellette a karcsú lányalak – a gyertya vele lángot fogott s az előmlő fény a természetes Henger mamát világítja meg teljes életnagyságában, zsákszerű hálóingében. A nevetéstől támolyogva, egymást taszigálva értünk a kerítéshez. Alig tudtunk keresztülmászni rajta.

Helbich János kocsmája

Tánciskolai baráti köröm Léhmann Gyurkából, Schneider Miskából, egy sásdi kereskedő cigányképű, szénfekete hajú, pelyhedző bajuszkájú fiából és Gith Szepiből, egy bonyhádvarasdi, alacsonynövésű, tisztaelkű osztálytársamból áll. Mindhárman csak az ötödik osztályban kerültek a mi gimnáziumunkba. Nem voltak különösen jó tanulók, de kedves, jólelkű pajtásoknak bizonyultak. Nagyon szerettem őket. Együtt laktak a József utcában, s estefelé sűrűn felnéztem hozzájuk, megvitatni az eseményeket.

Tízéves érettségi találkozáskor már mind a három halott volt. Léhmann Gyurka, Gith Szepi mint községyi jegyző, Schneider Miska pedig mint adótisztviselő fejezte be fiatalon életét.

Az első világháború, zavargások, érettségi bankett

Mert a mi kis ügyeinken felül egyre több országos esemény foglalkoztatott bennünket. Az elnyúló háború egyes szakaszai hol ilyen, hol olyan izgalmakat okoztak. Pedig akkor a fronttól nagyon messze estünk, s a repülőgépek aránylag kis hatósugara miatt a háterszág légítámadásának legfeljebb csak a gondolata vetődhetett fel, gyakorlati kivitele megvalósíthatatlan volt.

Mikor a háború megindult – a negyedik osztályba léptem akkor – az orosz és a szerb fronton való előrenyomulás vérmes reményekkel töltött el bennünket. Hiszen Vilmos német császár is fennen hirdette: „mire a falevelek lehullanak”, vége lesz a háborúnak. De a falevelek lehullását nem a háború befejeződése, hanem kiszélesedése követte: 1915 tavaszán már Olaszországgal is hadban álltunk.

A frontokról egyre több halottról érkezett híradás. A háború két évének leforgásával szinte minden családnak megvolt a maga hősi halottja. Kracher Pistin kívül, egykori első tanítóm, Gizi unokanővérem férje, Feyér Imre bácsi is elesett Doberdón. Egy másik unokabátyám, a bajai Steyer István orosz fogságba került.

Steyer talán húsz év után ad hírt először magáról: Oroszországban maradt, megnősült. Nem sokkal később felesége már halála hírért közölte. S az első idők vérmes reménységét bennünk, fiatalokban is a kétkedés váltotta fel.

A háborús propaganda akkor is mindent elkövetett, hogy a valónál mindig jobb helyzetet feltűntető hadijelentések útján tartsa a hangulatot. S annyiival könnyebb volt az első világháború hadvezetőségének helyzete, hogy akkor még nem volt rádió, aminek segítségével az érem másik oldalát is megismerhette volna az ember. Mégis hazatérő sebesültek, szabadságos katonák elbeszélései nyomán egyáltalán nem mutatkoztak rózsásnak kilátásaink.

Mi diákok is egyre az újságokat bújtuk, s próbáltunk tiszta képet alkotni az eseményekről. Szendrei nevű osztálytársam – a VI.-ban görögre tanítottam – statisztikát vezetett a német tengeraltattjárók által hetente elsüllyesztett hajók úrtartalmáról.

Sehogyan sem tudta megérteni, hogy amikor ilyen ütemben süllyednek a megtorpedózott egységek a tenger fenekére, miért nem olvashatja végre azt is a hadijelentésben: „elsüllyedt az utolsó ellenséges hadihajó!” Ez már a háborúnak abban a szakaszában volt, amikor Amerikával is hadban álltunk.

De mielőtt még minden összeomlott volna, még egyszer az optimizmus hulláma öntötte el szívünket. Hírek érkeztek róla: az orosz katonák nem lőnek vissza lövészárkaikból, a mieink puskái is elhallgattak, jelbeszéddel bratyziznak egymással. Majd hamarosan ezután megtudtuk, kitört a forradalom Oroszországban, s különbékét kötöttünk a forradalmi orosz kormánnyal. Most már gyerekjáték lesz a háború befejezése, – indult el gyerekagyunkban a stratégiai tervezgetés: át kell dobni az ott felszabaduló erőket a többi frontra, s miénk a győzelem.

Minden másképpen történt.

Az orosz frontról visszaáramló katonák megelégtették a háborút, nem akartak többé harctérre menni. A hadvezetőség és az államigazgatás kezéből pedig mind jobban kicsúszott az irányítás és a hatalom.

A környező falvakból egyre-másra vettük a híreket: innen is, onnan is elkergették a visszatérő katonák a nekik nem tetsző közigazgatási tisztviselőket. Elsősorban a községi jegyzőkön töltötték ki bosszújukat. Valóban igen sok jegyző basáskodott a gondjaira bízott faluban, s a hadisegélyek részrehajló elosztása, az élelmiszerkészletek felkutatása, s köztulajdonba vétele, az ún. „rekvirálás” miatt sok helyen érthető ellenérzést váltottak ki a lakosságból. A harcterről visszaérkező férfiak tehát bennük látták az itthon maradtak minden szenvedésének okozóját, ezért sok helyütt erőszakkal törték ellenük. Aki nem menekült haragjuk elől, azt agyon is verték. Szepessy Gézi édesapját is elkergették, ha tetteleg nem bántalmazták is. De a nép haragja sokszor más „nadrágos” emberek: tanítók, papok ellen is fordult.

Hidas evangélikus templom

Egyik napon azt hallottuk Hidasról, hogy ott is zavargás támadt, s Apiszek ablakát kővel betörték. Fantáziám rögtön működésbe lépett: azt gondoltam, ez csak előjáték s ő ellenük is készül valami. Elhatároztam, hogy segítségükre sietek. Szepessy Gézivel meghányva-vetve a dolgot, az azonnali cselekvés mellett döntöttünk. Gézi hamar felfortyanó, kissé krakéler természetű fiú volt, az igazságosnak vélt ügy védelmében tehát azonnal vállalta a kockázatot. Kijelentette, ő is jön velem, s magával

hozza édesapja hatlövetű Frommer-pisztolyát. A hír vétele után egy órán belül már indultunk is. Nem emlékszem rá, Berta néniék mit szoltak hősi expedíciónkhoz. Mivel azonban fegyverünkről valószínűleg nem tudtak, minden bizonnyal azzal bocsátottak útnak: „Csak mondd meg Lajos bácsiéknak, jöjjenek be hozzánk, ha baj fenyegeti őket!”

Amikor Hidason a községházához értünk, forró helyzetbe pottyantunk. Az épület környékét a sváb parasztok megszállva tartották, botokkal, fejszével kezükben be akarták törni a községháza kapuját. Schwetz Elemér, egy bonyhádi ügyvéd tartalékos főhadnagy fia, akit a jegyző egy szakasz katonával Bonyhádról segítségül kért, alig tudta embereivel a dühös tömeget távoltartani. A jó svádájú, svábul is jól tudó tisztt, később maga is ügyvéd – szerencsére nem vesztette el lélekjelenlétét, hanem tisztisapkáját fején félrevágva, addig beszélt hol komolyan érvelve, hol valami tréfás fordulattal megnevettetve a dühös tekintetű falusiakat, amíg indulatuk lelohadt, s azután lassanként szétoszlottak. A jegyző persze a katonák védelme alatt azonnal elhagyta a falut.

Esteledett, mire a parókiára értünk. Apisznak elmondtuk jövetelünk célját, hogy a mi fegyveres védelmünk alatt költözzenek be hozzánk, Bonyhádra. A nagyobb nyomaték kedvéért előadtuk, minek voltunk a községháza előtt tanúi. Anyiszék legelőször is megetettek, megittattak bennünket, mert ilyen hosszú út és ennyi izgalom után, ugye megéhezik, megszomjazik az ember, azután Apisz megnyugtatott bennünket: neki tiszta a lelkiismerete, soha senkinek nem ártott, mindenkin csak segíteni igyekezett. Igaz, az egyik ablakot kővel bedobták, de az éretlen suhancok csínytevése is lehetett. Mit szólnának a hívei, ha őt erre megfutamodni látnák? Nem lenne méltó papi talárjára, ha látszólagos veszélyre elmenekülne. Még akkor sem menne, ha valóban rátörnének, mert az akkor is gyávaság lenne részéről.

Higgadt érvelése megnyugtatott bennünket, a jó uzsonna is optimizmusra hangolt. Ezért Gézi megköszönte a szíves vendéglátást, rám testálta pisztolyát, hogy azért, ha éjjel szükség lenne rá, kéznél legyen, azután megígérve, hogy Berta néniéket értesíti a helyzetről útnak indult. Én a pisztoly társaságában, védelmül ott maradtam. Bizonyára a svájci gárda jelmondatát mondogattam magamban, amikor Anyisz által megvetett ágyamba nyugovóra tértem: „a gárda meghal, de magát meg nem adja!” Jó, hogy hamarosan elnyomta az álom az elpihenő családot, mert a sötétben is mindenki látta volna fejem körül ragyogni azt a glóriát, amit homlokomon éreztem azokban a képzeletem szülte jelenetekben, amelyekben a botokkal és fejszékkel hadonászó svábok ellen egyedül védelmezem, Frommer pisztollyal kezemben, Apiszékat. A délutáni községközi jelenet félálomban már a parókia elé tevődött át. Schwetz Elemér helyét pedig én töltöttem be, bátran, hőshöz illően. Olyan mélyen aludtam azon az éjjelen, alig tudtak reggel felkelteni.

gróf Tisza István miniszterelnök

Az események most már gyorsan követték egymást. Meggyilkolták Tisza Istvánt. A Pesti Hírlap beszámolt róla, hogyan végeztek vele. Vilmos bácsi szinte belebetegedett az izgalomba. Egész életében kormánypárti volt, s személy szerint igen nagy tisztelője Tiszának. Bekövetkezett a Károlyi Mihály alatti balra tolódás, Kun Béla kiszabadulása, s végül a Tanácsköztársaság megalakulása.

Nyugtalan időkben nem lehetett nyugodt a tanulás sem.

Bizony, kevés idő jutott nálunk is rá, egyre csak az újságot vártuk, s latolgattuk a benne talált hírek súlyát.

Bonyhád minden vonatkozásban eseménytelen maradt. A nagyon súlyos gazdasági helyzettől – tüzelő- és élelmiszerhiány – eltekintve, szinte nem is volt észrevehető, hogy kommunizmus van. A gimnáziumban megjelent ugyan egyszer a kaposvári diáktanács két tagja, s a helyi diáktanács megalakítására szólította fel a tanuló ifjúságot, de nem talált visszhangra. Arra is javaslatot tettek, hogy az osztályozó tanári értekezleteken a diákság bizalmijai is vegyenek részt, s ellenőrizzék a tanárokat, igazságosan osztályozznak-e. De ez a javaslatuk is süket fülekre talált. Részben azért, mert az ifjúság maga is éretlennek találta, részben pedig, mert Fájk Henrik bácsi, az igazgató kijelentette: „micsoda marhaság, hogy vájné ki egyik holló a másik szemét?”

De erre egyébként sem került volna sor. Legalábbis ami az érettségi osztályzatokat illeti, mert hamarosan kormányrendelet jelent meg, s ez eltörölte az érettségit. Érettségi bizonyítvány helyett negyedíves nyomtatványt kaptunk, amelyen ez állt: „... a gimnáziumi követelményeknek megfelelt.” A kipontozott részbe került az illető neve, születési éve és helye, s azok az adatok, hogy az egyes osztályokat hol s mikor végezte. A gyenge tanulók kárörömmel kérdezték jeles és jó rendű társaiktól: „na, érdemes volt stréberkedni?” A gúnyolódás azonban részükről is inkább csak a belső zavarodottság, nyugtalanság palástolásául szolgált. Mindenki meg volt rendülve, mindenki szomorú volt.

Amikor igazgatónkól Fájk Henriktől, aki hosszú időn át osztályfőnökünk is volt, a szokásos módon kifejezve „szeretve tisztelt Igazgató Urunknak” köszönetünket és hálánkat – az osztály élén búcsúztam, hangom a megindultságtól meg-megcsuklott. Mariska néni meg a szomszéd szobában, a nyitott ajtó mögött állva, végigsírta a beszédet. „Mi lesz veletek, Ti szegény fiúk?” – lépett ki Henrik bácsi válasza után, szemét törölgetve. Mi lesz velünk? – visszhangzott bennünk is az aggodalom. Ezen töprengtünk állandóan, még ha nem beszélünk is mindig róla.

Érettségi bankettünkön a feloldódott nevetgélés, vidámság helyett halotti tor hangulata nehezedett ránk. Szesztalalom volt, de a kocsmáros a szomszédos sötét szobában azért is kiöntött egy-egy pohár bort nekünk, titokban lehörpintettük. De ez sem hangolt jó kedvre bennünket. Vacsora végeztével kivonultunk a gimnáziummal szemben a város végét jelentő Perczel kert kőfalához, s összekarolva elénekeltük a „Ballag már a vén diák”-ot. „Fel búcsúcsókra cimborák!” – hangzott el az utolsó sor, s mi könnyes szemmel sorban átöleltük, megcsókoltuk egymást, hogy másnap ki-ki közülünk nekiinduljon a ködbe borult úton, ahol nemcsak a távolabbi cél burkolózott homályba, hanem a következő mérföldet sem láthattuk.

Kecskemét melletti Katonatelep

Másnap osztálytársaimmal én is útra keltem. Vilma nénitől levél érkezett ui., melyben arra kérte Vilmos bácsit, legyen a szőlőmunkák végzésében segítségére. Mert Vilma néninek nemcsak villája volt Szárszón, hanem a Kecskemét melletti Katonatelepen mintegy hat katasztrális holdnyi szőlője is. A háború alatt egyedül bajlódott a munkásként kiosztott néhány orosz hadifogollyal – időközben özvegygé vált – s most a hadifoglyok kicserélése után, innen-onnan összeszedett munkásokkal kísérletezett. Vilmos bácsi nem merte vállalni a bizonytalan időben a hosszú utat, így nekem adta át a feladatot: „Eredj Fiam, segíts Vilma néninek!”

Én ugyan Vilma nénit nem szerettem, ha addig nem volt is különösebb okom rá, igazolódott ellenszenvem később, de egyrészt engedelmeskedtem Vilmos bácsinak, másrészt izgatta fantáziámat a mozgalmas időben való utazás és az ismeretlen környezetben való élet. Ezen felül bizonyára még az is közrejátszott, hogy

romantikusabbnak látszott az érettségi utáni távozás, mint a helyben maradás. Szívemet már akkor balsejtelmek gyötörték, hogy Boriska helyettem ugyanis a ségédjegyzőt választja és így lovagiasabbnak találtam félreállni az útból.

Így kerültem Katonatelepre, az Alföld kellős közepére, ahol a nagy kiterjedésű szőlők és tanyák világában a legközelebbi szomszéd is messze esett. Feladatomban állt, hogy Vilma néni távollétében, aki fele időt a budapesti lakáson töltötte, mindenre vigyázzak, s általában a munkásokra felügyeljek. A felügyelet persze azt jelentette, hogy én is hajnalban keltem, s együtt dolgoztam velük. Végeztem azt a munkát, ami éppen soron volt: kapáltam, kötöztem, permeteztem, kénporoztam. Az első napokban olyan izomlázam volt, hogy alig tudtam, ha álltam, leülni, ha ültem, felállni, ha lehajoltam, felegyenesedni, ha egyenesen álltam, lehajolni. Vilma néni távollétében a sokgyermekes vincellér felesége főzött. Az ő tíz év körüli kisfiuk volt egyébként segítségemre, takarította földes szobámat, hozott mosakodáshoz vizet, s ügyeskedett körülöttem.

Keservesen jöttem bele a kerékvágásba. A borzalmasan tűző nap, a lávaszerűen izzó homok pokoli hőséget osztott felülről és alulról egyaránt. Kivárhatatlanul lassan jött el az ebédidő és szinte sohasem akart lebukni a nap!

A gyönyörű alföldi napkeltét, naplementét szinte nem is élveztem. Pedig olyan volt a nap, mint valami irtózatosan nagy tűzes gömb: nem is kétdimenziójúnak, hanem valóságos, de valószerűtlenül nagy, kézzel fogható testnek látszott, amint felkelt a tanyák akácosa mögül, vagy lebukott a jegenyesor mögé. Felkelése számomra csak az ugyanúgy ismétlődő munkamozdulatok kezdetét jelentette, s leáldozása nem esztétikai öröm forrása volt, hanem az elnyúló kíváncsi test vágyának közeli teljesülését ígérte. A legborzasztóbb az volt, hogy nem tudtam kivel beszélgetni. A munkások mindenki viháncoló, éretlen kislányok, meg mogorva, szótlán öregek voltak.

Ha Vilma néni otthon volt is, abban sem volt különös köszönet. Csodálatosképpen egyetlen megértő, kedveskedő mozdulata vagy szava sem volt hozzám. Sőt, jól emlékszem, egyszer vacsoránál – miért, miért nem – jónak látta kijelenteni: „Az ilyen intelligens emberekből lesznek a kommunisták, amilyen Te vagy!” (Próféta szólt hozzám Vilma néni ajkával! Hogy meglátta a jövőndőt!) Így azután jobban örültem, ha nem volt otthon.

Pedig jelenléte határozott könnyebbséget jelentett számomra a munkában. Olyankor ui. többször be kellett vinnem a városba (Kecskemétre). Volt egy vigasztalónul csökönyös, mokány kis lovuk, azt ilyenkor a vincellér befogta a hintóba, a kocsis szerepét meg én töltöttem be. (Lám, gyerekkori vágyaim egyike mégis teljesedett!) Ennek a lónak a hajtása nem volt azonban olyan egyszerű, sablonos művelet, hogy az ember kézbe veszi a gyeplőt, egyszer-kétszer megsuhogtatja az ostort, azután azt mondja: „Gyi Csillag!”, s azzal minden magától megy, mint a karikacsapás. Lélektani érzék is kellett hozzá. Már maga az indulás is a rendesnél körülményesebb volt,

mert a ló csak akkor indított, ha a vincellér egy darabig kantárjánál fogva vezette. Ha belejött, eldöcögött egy ideig. Időnként azonban meg-megállt. Ilyenkor le kellett szállnom a bakról, megfognom a kantárt, a lelkére beszélnem, s darabig előtte haladnom. Mivel azonban kiegyensúlyozatlan lélek volt az istenadta, olykor haragjában olyan vágta fogott, alig tudtam idejében felugrani a kocsira. Ezek a kocsizások jelentették az egyetlen változatosságot egyhangú életemben, sőt, két esetben konok izgalom forrásává is váltak.

Kecskemét Beretvás Szálloda és zsinagóga

Amint egyszer a Nagykőrösi utcán a cukrászdát jobbról elhagyva, a Beretvás Szállodához értünk s éppen be akarok hajtani a Nagytemplom és a Kollégium által határolt Főterre, látom, hogy a tér közepéről ész nélkül fut mindenki a szélrózsa minden irányába. Megálltam a sarkon – megfordulni már nem volt idő – s figyeltem az eseményeket. A Főter közepéről sugarasán 8-10 bőrkabátos Lenin-fiú kergette szét a tömeget, kezükben pisztollyal, értetlenül szitkozódva, hogy majd végeznek ők a disznó ellenforradalmárokkal. Egy-két fiatalembert elfogtak, maguk előtt lökdösték azokat, míg csak az egész tér ki nem tisztult. Mint megtudtam, tüntetés zajlott le kevéssel azelőtt, fiatalemberek nemzeti színű kokárdával mellükön kommunista-ellenes jelszavakat kiabáltak. Mi lett az elfogott tüntetőkkel, nem tudtam meg. De ez az eset azoknak a híreknek a megerősítését jelentette számomra, hogy nem mindenütt olyan eseménytelen és hullámmázmentes az élet, mint a tanyákon.

A másik eset már katonatelepi tartózkodásom utolsó szakaszára esett. Vilma néni egyik unokahúga, Májerszky Riza, a kocséri főjegyző húga, érkezett hozzánk látogatóba. De alig töltött nálunk pár napot, vettük a hírt, hogy a román hadsereg

az Antant megbízásából megindult a vörösök kiszorítására Budapest felé. Riza félt, hogy elszakad hozzátartozóitól, s ezért arra kérte Vilma nénit, azonnal vigyük haza. A kocsitazás elég kockázatosnak látszott, mert ha összeakadunk akár egyik, akár másik féllel, vagy a kettő közé szorulunk, nem tudhatni, mi lesz velünk. De Riza annyira kétségbe volt esve, s annyira könyörgött, vigyük vissza Kocsérra, hogy Vilma néni megkönnyörült rajta.

A kocsis megint én voltam, Riza Vilma nénival a hátsó ülésre ült. Szabályszerű indulás: a vincellér megfogja lovunk zabláját, én megsuhogtatom az ostort, néhány bátorító szót intézek tártosunkhoz. Vilma néni és Riza felfohászkodtak: „Uram Isten, segíts meg!” – azzal már fordultunk is ki a kapun Nagykőrös felé. Talán egy kilométert sem tettünk meg, sorban jöttek a lovascsapatok, a kocsik, a lovakkal vontatott ágyúk, lovasság, trén, tüzéség vegyesen.

Kocsér túlesik Nagykőrösön, Katonateleptől vagy 17-18 km-re. Mi lesz most? – morfondíroztam magamban, hogyan érünk oda? Az országút szélére szorultunk le s egyre attól tartottam, valamilyen ágyú vagy kocsi lesodor a magas úttestről az árokba bennünket. Kérdeztem Vilma nénit, nem lehetne-e valamilyen dűlő-úton próbálkozni, hogy elkerüljük Nagykőröst. Azt mondta, nem ismeri annyira az utakat, hogy megkockáztassuk. Elsodródtunk valahogy Nagykőrösig, s ott, hogy kikerüljek az áradatból egy mellékutcába fordultam. Vesztünkre! Alig tettünk meg néhány száz lépést, egy román tréncoksi elénk hajt, az egyik katona leugrik róla, megállít bennünket, s már mutogat is a bakon mellettem fekvő esőkabátra s ordítja: „bolsevik! bolsevik!” Köpenyem szürke volt, amit csukaszürkének is lehetett kis rosszakarattal nyilvánítani, ezt nézte katonakabátnak. Hiába integettem, hogy nem bolsevik, a kabátot már rántotta is le a bakról, s most már Vilma néniék kezéből a retikült akarta kiragadni. Szerencsére, mi éltünk a gyanúperrel, hogy ez a szedett-vedett had mindenre képes lehet, s így én órámot egyik harisnyámba, pénztárcámat a másikba engedtem le a nagykőrösi országúton. Vilma néniék pedig pénztárcájukat és ékszerüket a hátsó ülés alá dugták. De még így is védekeztek – irtózatosan sikoltozva – az erőszakoskodó román katona ellen. Bármily rövid időbe telt is ez a dulakodás, Vilma néni és Riza hol ide, hol oda kapta a katona elől retiküljét, a román meg a hintóba behajolva majd az egyik, majd a másik kezét vette célba – mégis ezalatt több más kocsi is utolért bennünket. Nyilván attól félhetett a két martalóc, hogy tiszt éri őket rabláson, ezért útonállónk kocsijára ugrott és sebesen elhajtott. „Na, hála Isten, ezt megúsztuk!” sóhajtott fel Vilma néni. „De most azután hamar menjünk tovább, még mielőtt újabb baj érne bennünket!”

Könnyű volt ezt kimondani: Magam is így gondoltam!

De lovunk csak állt, s meg sem mozdult. Hiába volt annak minden biztatás, minden ostorozás. Ott álltunk a széles, poros, kisvárosi mellékutca közepén, velünk egy vonalban már ugráltak is le a románok az egyik kocsiról. Uram Isten, mi lesz most? Le nem mertem szállni, hogy vezessem a lovat, mert hátha nem tudok felugrani a bakra, ha egyszer megindult. Már a legrosszabbra is el voltam készülve: kifosztanak bennünket teljesen, talán a kocsit, lovat is elviszik. Hogyan fogok én Vilma néniékkel gyalogosan Kocsérra vergődni?

Az egyik katona felénk tart, rámutat a lóra (Jaj, most kifogja!), azután megszólal magyarul: „Ilyen csökönyös a lovuk?” – „Hát maga magyar?” – szakadt fel belőlem a megkönnyebbülés. „Erdélyi származású vagyok!” Azzal fogta a ló zabláját, két másik társának szólt valamit románul, mire azok hátul a kocsit kezdték tolni, azután odakiáltott nekem: „Majd én húzom, maga meg üsse, ahogy tudja!” Hát ütöttem is, ahogyan csak tudtam. Lovunk olyan vágtaiba kezdett, alig bírtam a gyeplőt tartani. Egyre csak attól féltem, nekimegyek valaminek, elütök valakit. Hogyan keveredtem én ki Nagykőrösről a kocséri országútra, fogalmam sincs róla. De amire kiértünk a veszélyes zónából, nemcsak lovunk volt tajték, én is csurom vizes voltam.

Amikor Kocsérra beértünk, oda voltak a csodálkozástól, hogyan kerülhettünk ilyen időben baj nélkül, épségben hozzájuk.

Néhány napot ott töltöttünk, hogy kiheverjük az izgalmakat, míg biztonságosabb lesz a helyzet. A vöröshadsereg ugyan összecsapás nélkül eltűnt, maradványaikból csak Kocsér határában mintegy 15 gazdátlan lovat fogtak össze az alatt a néhány nap alatt, de útnak azért még korántsem volt tanácsos indulni. Mivel azonban Vilma

néni aggódott, hogy míg távol vagyunk, kifosztják kis házát, úgy döntött: a lovat, kocsit ott hagyjuk, majd később utánunk küldik, s mi gyalog vágunk neki az útnak. Elmagyarázták, merre kell Nagykovács megkerülésével a tanyak között mennünk, még térképre is felvázolták az útirányt.

Nagy akaraterő fűtötte, ezt a kis gombócalakú Vilma néni. Hogy' hagyta maga mögött a kilométereket, egyiket a másik után, azokkal a rövid kis lábaival! Pedig javarészt süppedő, marasztaló homokban mentünk, s milyen zeg-zugosan, erre-arra kerülgetve. Tele voltunk aggodalommal is: ha itt is találkozunk rossz szándékú katonákkal, itt azután csakugyan azt csinálnak velünk, amit akarnak! Nem számíthatunk senki segítségére! Az utolsó útszakasz nagyon nehezen fogyott el, de végre az is mögöttünk maradt. Vilma néni néhány napig nemigen tudott talpára állni, de ettől eltekintve, nem lett különösebb baja.

A házat távollétünk alatt természetesen megszállták a románok. Kárt azonban semmiben nem tettek. Sőt Vilma néninek visszaadták a szobáját, nekem pedig megengedték, hogy szobámban hármójuk társaságában, a földön alhassam. Emlékbe tőlem két inget és néhány nyakkendőt vittek. Magasfokú kultúráról egyébként sem tettek tanúságot. Az udvaron kondérjukban zöld szilvát, zöld szőlőt és zöld sárgadinnyét főztek. Ez volt az összefogdosott csirkékhez a főzelékük.

Katonatelepi tartózkodásom vége felé közeledett. Reménykedtem, hamarosan megindul, és biztonságossá válik vonaton az utazás, s akkor azonnal indulok. De egyelőre ennek még semmi jele sem mutatkozott. Természetesen postát sem kaptunk. Így az idő szörnyű lassan múlt. A hétköznapi munkában még csak valahogyan lemorzsolódtak. De azok a vasárnapok, azok csak nem akartak véget érni! Kiültem ilyenkor szobám elé, s csak néztem a felhőket, hogyan, honnan jönnek, merre szállnak. Valami vigasztalan honvágy szállt meg. Csak még egyszer haza kerülhetnék! Vilma néni is nyugtalan volt: Zoltán fia Pesten, Ilonka leánya rokonoknál, Mezőhegyesen! Keservesen fogtak a napok.

Érettségi

Az első vonatok egyikével jött azután a hír Berta néniéktől: értesített a gimnázium igazgatósága, szeptember elején megtartják az elmaradt érettségit! Azonnal összehajoltam, s indultam, Vilma néni még egyszer kimutatta velem szemben fogafehérlését. Akkoriban, a Tanácsköztársaság kikiáltása óta, két féle papírpénz volt forgalomban: a régi ún. „kékpénz”, kék volt az alapszíne, innen az elnevezés, s az újonnan nyomtatott szükségpénz, az ún. „fehérpénz”, ez egészen selejtes minőségű fehér papíron, s primitív eljárással készült. Magánforgalomban, piacon csak a kékpénzt fogadták el, mert a másiknak nem hosszú életet jósoltak. A szőlőmunkásokat természetesen szintén kékpénzzel fizettük, fehérpénzért senki sem jött volna dolgozni. Búcsúzáskor

Vilma néni fehérpénzzel fizetett ki, majd amikor látta elképedésemet, valami kevés régi pénzt is adott azzal a megjegyzéssel: „A vasúton a fehérpénzt is elfogadják, ha meg megszorulnál, kiségitéd magad ezzel.” De még ezt sem bántam. Tudtam, hazaérek, ha muszáj, akár gyalog is. Érettségiznem kell hamarosan, oda kell érnem a kitűzött időre. Vonatok valóban jártak már akkor, de hogyan, minden rendszer, összeköttetés nélkül! Kis szakaszon belül olyan ingajáratokat létesítettek, amelyek semmi tekintettel sem voltak érkezési és indulási idejünkkel a következő szakasz járatára. Így történt, hogy Katonatelepről elindulva, életem leghosszabb utazásába vágtam: öt napig tartott, míg Bonyhádra értem. Az első éjjelt Cegléden, a váróterem piszkos padlóján, oláh bakák között töltöttem. A második nap Pestre értem. A harmadikon Siófokig mehettem csak, ott újból éjszakáznom kellett. – Hortyék akkor éppen Siófokon voltak a nemzeti hadsereggel. De büszkén jöttek-mentek azok a sastollas, vidám tisztok a Balaton partján! – A negyedik nap Kaposvárra értem. Fuhrman Anti bácsiéknál aludtam.

Amikor reggel Anti bácsiék kisebbik fia, Imre, a nemzeti hadsereg huszárszázados tisztje kissé spiccesen hazaérkezett a mulatozásból, addig énekelgette a cigánnyal éjjel húzatott új dalt, míg én is megtanultam: „Sohasem lenne többé a világon bánat. A szomorú könnyek mind kiapadnának, Ez a virágos nyár sohasem érne véget, Csupa fény, csupa dal lenne ez az élet, Ha én egyszer Téged megölelhetnék!” Vonatra ülve, bor nélkül is olyan hangulatba dúdolgattam magam, hogy az utolsó szakasza az ötödik napnak: Kaposvár-Dombóvár-Bonyhád, nem is tűnt már olyan hosszúnak. Érettségizni fogok, utána egyetem. Valóra válnak az álmaim! Szabadon engedtem fantáziámat. Mégis szép az élet: „Ez a virágos nyár sohasem ér véget!...”

Amikor hazaérkeztem, vidéki osztálytársaim is már szállingóztak. Eleinte drukoltunk, hogyan fog sikerülni vizsgánk ilyen zaklatott év után, ennyi vakáció közbeiktatásával, ilyen gyenge készütséggel. De azután tanáraink megnyugtattak. Kinek, kinek egész gimnáziumi működését veszik majd alapul az érdemjegyek megállapításakor, javítani ezen ugyan lehet jó felelettel, de lényegesen rontani nem. No, ha így lesz, akkor meg ne törjük agyon magunkat a tanulással!

Így azután a rendelkezésünkre álló néhány nap kisebb része folyt csak a készülési jegyében, inkább nyári élményeinkről számoltunk be egymásnak, latolgattuk, a politikai helyzetet, s közben végigjártuk mindazokat a helyeket, ahol a nyolc év alatt olyan sokat megfordultunk.

Elmentünk az internátusba, a régi algimnázium épületét alakították át erre a célra, ahol több vidéki társunk töltötte diákéveit. Visszaemlékeztünk reá, mily örömmel néztük végig a karácsonyi, húsvéti szünet és a nagyvakáció előtt azokat az ablakban kirakott ötletes rajzokat és festményeket, amelyek a karácsonyfa, a húsvéti tojások és a nagyvakáció örömeinek művészi ecsetelése mellett szellemes módon a napok számát is jelezték, amik még elválasztanak bennünket tőlük. Sablonosan, sőt

szinte kötelezően visszatérő elem volt ezeken a képeken ez a felirat: „Éljen az,.....ó!” Az ó-hoz persze – ahogyan közelgett a nagy nap, nap-nap után egy-egy betű csatlakozott: -ió, -ció, -áció, -káció, míg végül glória fénytől övezve harsonák képzeletbeli zúgásától kísérve, ott ragyogott a teljes „vakáció”.

Azután felkerestük a konviktust, amit a gimnázium vezetősége a legsoványabb háborús évek alatt is csökönyösen „táptézetnek” nevezett, ahol a kenyeret miért, miért nem mindenki „szatynak” hívta. Gólyalábakon végigjártunk a tornacsarnokban, ahol ünnepélyeinket tartottuk, s ahol tánciskolánk édes-bús emlékei elevenedtek fel bennünk. Azután végiglátogattuk tanárainkat.

Hittanárunk a nagy műveltségű, finom lelkű, kitűnő nevelő érzékű Fajt Jenő (bátai plébános korában látogattam meg utoljára, akkoriban már magam is tanár voltam) a visszaemlékezéstől meghatódva mondta el: lelke mélyéig megindította, amikor osztályunk testületileg áldozott a „megfelelt” érettségi bizonyítvány vétele után.

Látogatásunk nem mindenütt volt önző mozzanatoktól mentes. Nagyon fúrta az oldalunkat, mégis milyen tárgykörből, s hogyan fogunk felelni. A válasz bár általában megnyugtató volt, mégsem tartalmazott konkrétumot. Egyedül Rózsa Sándor történelem tanárunk, tekintélyes megjelenésű, zengő orgánumú, jó előadóképességű, de inkább csak szólamokat ismételtető férfi tartott vissza engem látogatásunk végén: „Nézze, kedves Fiam, maga a névsorban az első, Belák a második, Fuchs a harmadik és így tovább... hát a történelmi tételek is ebben a sorrendben jönnek. Ugye értik?” Hát persze, hogy értettem. Mindenki azt a tételt tanulta csak meg, ami reá esett.

Ment is volna minden, mint a karikacsapás, ha az érettségi megkezdésekor az igazgató, aki a rendkívüli állapotra való tekintettel, az egyházkerület megbízásából az elnöki tisztelet is betöltötte, nem jelentette volna ki: „Az osztálynak egy leány magántanuló tagja is van, Singer Mária, úgy illik, vele kezdjük az érettségit.” Marcsi ki sem nyitotta történelemből a száját, hiszen ő a nem tudom hányadik tételt számította ki magának. De azért sem nála, sem a többiekénél nem következett be a tragédia. Tanár és tanítvány közös erőfeszítésének eredményeképpen mindegyik tétel megfelelő mértékben megtárgyalódott, csak a részvétel aránya tolódott el ebbe vagy abba az irányba.

A többi tárgy vizsgája simán, zökkenőmentesen folyt le. Magyar írásbeli tételünk: „Isten áldd meg a magyart!”, azt hiszem valamennyiünkől kifakasztotta mindazt a nemzeti érzést, amely lelkünkben visszafojtódott.

Az érettségi bizonyítvány birtokában most már véglegesen búcsút mondhattunk a gimnáziumnak. Szívünk könnyű és vidám volt, bizakodva néztünk a jövőbe. Akik közülünk egyetemre készültek, várták a bizonytalan időre elhalasztott beiratkozások megkezdését. Én is közéjük tartoztam. A budapesti egyetemre akartam beiratkozni. Mivel azonban Vilmos bácsiéknak alig volt annyiuk, hogy szűkösen

fenntarthatassák magukat, s én máshonnan nem várhattam anyagi támogatást, az egyetem végzésére csak akkor gondolhattam, ha tandíjat nem kell fizetnem, s szállásom és ellátásom sem kerül semmibe.

A hetedik osztályt követő nyáron néhány hetet Szepessyéknel töltött Császár Ernő, a budapesti Mintagimnázium tanára, Szepessynének sógora. Ő biztatott, folyamodom az érettségi után a báró Eötvös József Kollégiumba való felvételért. Tőle tudtam meg, hogy ilyen intézmény egyáltalán létezik, s hogy ide jeles tanulókat vesznek fel. A kollégium tagjai a szálláson kívül nemcsak ellátásban, hanem szakemberek részéről szaktárgyaik anyagából szakoktatásban is részesülnek, sőt idegen nyelveket is kell tanulniuk. S mindez – a szegény tanulók esetében – ingyenesen történik.

Így adtam én be jeles érettségi bizonyítványom birtokában kérvényemet a báró Eötvös József Kollégium igazgatójához. A szeptemberben jött hírek szerint azonban az egyetemek megnyitására nem volt kilátás az első félév folyamán, addig tehát állás után kellett néznem.

Az első közhivatalnoki állás

Nálunk lakott akkoriban Vilmos bácsi unokahúga, Hermin néni férjével, dr. Csányi Iván telekkönyvi bíróval. Iván bácsi a Bonyhád-környéki tagosítási ügyeket intézte s ez a beosztása néhány évre Bonyhádhoz kötötte. Akkoriban már hatvanon jóval túl lehetett, de kora s gyenge egészségi állapota ellenére is megőrizte kedves humorát, bohém nemtörődését a világ bajaival. Ha nem köhögött, akkor ott füstölt a cigaretta a szájában, de köhögött és cigarettázott, megállás nélkül, szüntelenül. Ő oldotta meg egy köhögési roham és cigarettára gyújtás közben a problémát: „Bejössz hozzám a Telekkönyvi Hivatalba írnoknak!” Így is lett. Így tettem le szeptember második felében a közhivatalnoki esküt, s kezdtem meg, mint írnok 17 éves koromban a közpályát.

Az írnok feladatköre akkoriban hozzávetőlegesen a mai gépíróőrnök felelt meg: ügyiratokat másolt s a legelemibb adminisztrációs munkát végezte. Nekem csak telekkönyvi lapokat kellett másolnom, azt azonban vég nélkül. Írásomat nemcsak olvashatónak, hanem kalligrafikusnak is nyilvánították, így ennek a pusztán mechanikus figyelmet igénylő munkának kásahegye elé állítottak, rágjam át rajta magam.

Hivatali időnk, ha jól emlékszem, nyolctól egyig tartott. Szörnyű dolog elképzelni is, mit jelent egy 17 éves fiatalember számára, aki nincs híjával a sokirányú érdeklődésnek, ez a gépies, unos-untalan ismétlődő szörnyű másoló munka. Emlékszem, egyszer 124-szer kellett egymás alá írnom ezt a bejegyzést: „Szántó a Hosszú oldali dűlőben”. A szöveg nem állt soha másból, mint: sorszám, valami ilyesféle helymegjelölő bejegyzés, azután helyrajzi szám. Az első napok után álmomban is szünet nélkül telekkönyvi lapokat írtam, s mikor már-már befejezésükhöz közeledtem, valami hibát ejtettem, s előlről kellett kezdenem az egészet. Akkor értettem meg, milyen szörnyű büntetés az, amivel rossz pedagógusok sújtják bűnösnek ítélt tanítványaikat,

amikor a javítás célzatával 100-szor leíratják velük: „óra alatt nem figyeltem”, vagy „nem készítettem el a házi feladatomat” stb.

Szerencsére főnökeim hamar felvilágosítottak: nem szabad a hivatali idő alatt csak dolgozni, mert az egyrészt a munka minőségének rovására megy, másrészt jellemhibák, pl. stréberség kifejlődésére vezethet. Vegyek példát róluk, ők is elvégzik munkájukat, mégsem erőltetik meg magukat, s bőségesen marad idejük fontos kérdések megvitatására is.

Ha filmrendező volnék, most utasításomra a tejfeles szájú kis főhős felemelné fejét a telekkönyvi lapról, félre tolná a másolásra váró iratcsomókat, az írástól megmerevedett ujjait kicsit megmozgatná, azután sorban, ahogy a tanácsokat hallja, tiszteletteljesen egyik íróasztaltól a másikra fordítaná tekintetét. S a három telekkönyvvezető: egy idősebb és két fiatalabb, egymás szájából venné ki a szót, hogy meggyőzze ezt a kis újoncot: kevés munkával is lehet boldogulni, sőt aki kevesebbet dolgozik, de ésszel végzi, amihez hozzáfog, az mindig többre viszi. Váltakozva epizódokat elevenítenének fel saját életükből, s valamennyivel tételük igazságát támasztanák alá. A kis főhős szelíd tekintetével követné a zsebkésükkel gesztikuláló főnököket, mert mindegyikük elé szalvéta, zsírpapír lenne leterítve az asztalon s ki ilyen, ki olyan összeállítású tízóraiból kanyarintgatna bicskájával. Azután – bár a 35 év körüli, francia származású, halk szavú Bouquet telekkönyvvezető úr vette át a szót – tekintete most egyre csak Halmai telekkönyvvezető úr arcára meredne, szeme aggodalmat, sőt szorongást árulna el, de halk lélegzet után megkönnyebbülés tükröződnék benne, s ajkáról a premier plánban felvett filmkockán leolvasható lenne, amint hangtalanul mondja maga elé: „mégsem cseppent rá!”

Így örökíteném meg, ha filmet forgatnék életemről, azt a mozzanatot, ami ezeknek a derék embereknek a beszédéről mindig elterelte a figyelmet, s amivel kapcsolatban sohasem jutottam el a rejtély nyitjához: hogyan van az, hogy Halmai telekkönyvvezető úrnak mindig sikerül az utolsó pillanatban visszaparancsolnia azt a cseppet, ami orra hegyéről állandó leeséssel fenyeget?

Halmai telekkönyvvezető úr, a három közül a legidősebb, a legtekintélyesebb, 55 év körüli magas férfi volt, kopasz fejjel, régimódi drótkeretes szemüveggel. Arcának dísz, sárgásszürkéből fehérbe hajló bajusza, vízszintesen meredt majd arasznyi távolságra arcán, jobbra is, balra is. Sohasem láttam ekkora, s ilyen ápolt bajuszt. Középujt, az ajkak felett dúsan indult, majd egyenletesen keskenyedett, hogy az utolsó centimétereket – még mindig tömör egymásba fonódással – de egészen elvékonyodva tegye meg. E bajusz felett mered az orr, hegyén a csillogó cseppel. Soha nem láttam leesni, sem frissen lemásolt telekkönyvi lapra, sem a kenyérdarabra, melyet tízóraizáskor szalonnával és savanyú paprikával a szájához emelt, sem alacsony társaira, ha melléjük állva, fölöttük kedélyeskedett.

Szerettem Halmai telekkönyvvezető urat, ő is szeretett engem. Náthás hangján sokszor beszélt nekem a régi világról, a háború előtti időkről. Mindig csak fél füllel

tudtam azonban követni, amit mondott. Figyelmemet egyre a mereven álló két bajuszdárda hegye, a meg-megigazított drótkeretes szemüveg, a középütt mozgó orr kötötte le, s rajta a meg-megcsillanó, sőt – állítom – himbálózó csepp vonta magához mágneses erővel.

Harmadik főnököm nevére már nem emlékszem, mint ahogyan annak a testes bírónak a nevét is elfelejtettem, akiét nem malac viccei miatt illett volna emlékezetemben tartani, hanem mivel tőle kaptam kölcsön azt a – valamelyik képes hetilap mellékleteként kiadott – primitív francia nyelvtant, amelyből az elemek tanulását megkezdtem. Mert a biztató szó fogott rajtam: amikor főnökeim belefogtak a háború előtti és háború utáni hivatalnoki fizetések, s a régi és az akkori pénz vásárló értéke közötti különbség végeláthatatlan példázatokkal való taglalásába, vagy egyiknél is, másiknál is megzörrent a tízórait rejtő sajtópapír, olyankor elővettem a francia nyelvtant s a zárójelben adott kiejtés alapján gyakorolgattam az igeragozást: je suis, tu es, il est..., suis-je? est-elle? Így azután könnyebben múlt is az idő s a munka sem tűnt olyan lélekölően egyhangúnak.

Mivel délutánjaim szabadok voltak, tanítványokat is vállaltam.

Tanítottam többek között a népiesen csak „vörös Perczelnek” hívott földbirto-
kos és zománcgyáros Perczel Géza nevű fiát. Géza istentelen lókötő volt, a család és az iskola réme. Állandóan bukdácsolt, s félni lehetett tőle, akkor talán ötödikbe járt, nem jut el az érettségiig. Ha azt mondanám, nálam Géza megjuhászodott, túloznék vele. Tény azonban, hogy rá tudtam venni, tanuljon velem, s egyesült erővel mutattunk fel valami eredményt.

Az első hónap elmúltával, amikor az órák kifizetésére került a sor, Géza édesapja, a kis tömzsi kinézésű vörös ember, leszámolatlanul markomba nyomott egy csomó bankjegyet. Mikor a kertjükbe, a bokrok közé értem – a városon kívül, a vasúthoz vezető út mellett laktak, hatalmas kert közepén emelkedő, nagy alapterületű, földszintes, kastélyszerű házukban – szívdobogva láttam, hogy vagy háromszor, négyszer annyit kaptam, mint amennyire számítottam.

Itt valami tévedés lesz, gondoltam magamban, s már fordultam is visszafelé. Dadogva mutattam a pénzcsumót, hogy „sokkal többet tetszett véletlenül adni” „Dehogy adtam többet, mint amennyit megszolgáltál, Fiam. Tudom én, mit jelent ezzel a fiúval küszködni!” – nyugtatott meg, vállamat veregetve. Csányi Iván bácsinak a kaszinóban este elmondta az esetet, ezt a következtetést vonta le belőle: „Derék, becsületes ember lesz az öcsédből!”

Így teltek a szép őszi, majd locs-pocsos, rideg, téli hónapok: délelőtt a hivatalban, délután a tanítványoknál. Szabad időmben egyedül róttam az utcát a Korzótól a Perczel házig meg vissza, s mondogattam magamban a francia igeragozás paradigmáit. Sokat nem olvastam akkoriban, mert míg napvilágnál lehetett volna, nem volt időm rá, lámpagyújtáskor meg már nem voltunk egyedül.

Bonyhád, Perczel Mór utca

Petróleumlámpánk meggyújtásakor összeült az egész család. Hermin néni és Iván bácsi is bejött ilyenkor hozzánk. Mivel olvasni a hangos beszélgetés miatt nemigen lehetett, legtöbbször átmentem a harmadik szomszédba Ugrosdyékhoz, egy özvegy jegyzőné családjához. Ilyke vonzott oda, a négy Ugrosdy gyerek közül a második, ez a velem körülbelül egykorú, csengő kacagású, csinos, ragyogó fogsorú leány. Ő is akkor kezdte a hivatali életet, a postán volt telefonoskisasszony. Nekem tetszett Ilyke, de szerelmes nem voltam bele, mert titokban még mindig Boriskáért epekedtem.

Az esték gyorsan és vidáman teltek náluk, különösen, ha a szomszédban lakó Fülöp Jolán polgári iskolai tanárnő is átjött beszélgetni. Ez a korán őszülő, középkorú, művelt hölgy szívesen dobott bele a társalgásba olyan témákat, amelyekről észrevette, hogy érdekelnek bennünket. Így azután az asztal körüli tartalmatlan nevetgélés, heccelődés helyett néha vitát indított el velük, ami megmozgatta a fantáziát, vágyat ébresztett ennek vagy annak a könyvnek elolvasására, s azt tudatosította bennem: tanulni és olvasni kell, mert különben ostoba marad az ember.

Iván bácsi persze egyszer sem mulasztotta el tréfálkozva megjegyezni, valahányszor Ugrosdyékhoz készülődtem: „Persze, mégy villanyfénynél udvarolni!”

Ilyke, mint hallottam, néhány évvel ezelőtt halt meg agydaganatban. Három gyermek maradt utána.

Február második felében vándor színjátszótársulat jött Bonyhádra. Nagy változtatosságot jelentettek az egyik szálloda nagytermében tartott előadások

a nagyközség egyhangú életében, hiszen azokban az időkben a mozi sem működött. Buzgón jártam én is reájuk.

Ekkor vettem kerülő úton a hírt Budapestről, nemsokára megkezdődik az egyetem. És én még semmi értesítést nem kaptam az Eötvös Collegiumból, felvettek vagy sem.

Fel kell mennem, merült fel bennem a gondolat – mert tisztáznom kell: számíthatok-e az Eötvös Collegiumi társaságra. Ha ui. azt nem helyezik kilátásba, akkor úgysem iratkozhatok be a bölcsészeti karra. Erre az eshetőségre is fel voltam azonban készülve: mezei jogász leszek. Mert akkoriban a szegényebb vidéki joghallgatók javarésze csak forma szerint iratkozott be az egyetemre. Az előadásokat egyáltalában nem hallgatta, sőt nem is lakott az egyetem székhelyén. Csak vizsgázni járt el. Az ilyet hívták „mezei” jogásznak. Ezeknek sorát akartam gyarapítani pályázatom elutasítása esetén magam is.

A színitársulat műsorán Offenbach: Szép Heléna-ja szerepelt következő esti darbként. Fülbemászó zenéjét jól ismertem, szerettem, az előadásról még azt mondták, a csinos primadonna alakítja majd szép Helénát, nagyon lenge öltözkében, s a többi nőszereplő is sokat sejtető görög peploszban fog szerepelni. Ez a nagy kísértés elutazásom pro és contra érveinek egyensúlyát erősen megbillentette. Mi lenne, ha kompromisszumos megállapodásban egyeznék meg, s egy nappal később indulnék? – tuttozta fülembe egy hang, nyilván Sátáné! Én azonban, mint életem folyamán annyiszor máskor, a nehéz, nagy kérdésekben is – azonnal és habozás nélkül döntöttem: másnap reggel utazom Budapestre.

Hálóingem, fogkefém kívül, hiszen csak érdeklődni mentem, semmit sem vittem magammal. Így szakadtam el Bonyhádtól, így kezdődött el életem következő, újabb fejezete.

III.

Báró Eötvös József Collegium⁴ (1920 febr.-tól)

Szinte lámpalázzal küzdök, amikor most leírásba kezdek. Tudom-e majd híven érzékeltetni, szemléletesen megjeleníteni azt az intézményt, szervezetével, életmenetével és lakóival együtt, ami oly hosszú időn át volt otthonom, s oly nagy hatással volt egyéniségem alakulására, életem menetére? Mily összefonhatatlanul sok apró részletből tevődik össze az élet! Hogyan lehet belőlük a jellemzőt megragadni? Érzem a felelevenített arcokból rám meredő tekintetet. Hallom az örökké kritizáló felsőbb évesek lesújtó véleményét: „Gólya, hogyan mondhatasz ilyen marhaságot, hát ez nem úgy volt, hanem így...”

41 év pergett le azóta, hogy küszöbét először átléptem, s közöttük micsoda szörnyű időszakok! Milyen keserves élmények szorították a tudat háttérébe mindazt, ami akkor benne frissen egymásra rétegződött. De talán mégis maradt annyi ereje az emlékeknek, hogy a homályból előlépjenek, s kialakuljon az a mozaikkép, ami az akkori kollégium, bár elhalványodott, de mégis csak jellemző másának tűnik.

Korabeli képeslapon

⁴ Az Eötvös Collegium történetével foglalkozó gazdag irodalmat Tóth Gábor: Az Eötvös Collegium történetének bibliográfiája és levéltári anyaga (Bp, 1987) című munkájában állította össze. Legújabb történeti feldolgozását Garai Imre: A tanári elitképzés műhelye – A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950 című munkája tartalmazza (Budapest, 2016).

Amikor a Fehérvári útról a Horty Miklós nevére frissen átkeresztelt mai Bartók Béla úton és a Ménesi út kaptatóján át a kollégium elé érkeztem, ugyanolyan megilletődöttség fogott el, mint amikor Vilmos bácsi először vezetett kézen fogva a bonyhádi gimnázium épületébe. „Hát, ha felvesznek, ebben a gyönyörű épületben fogok én négy éven át élni!”

A portástól, nagybajuszú idősebb Krencz Jánostól, megtudtam, az igazgató úr nincs az irodában, de minden percben megérkezhetik a városból. Először a folyosón ténferegtem, nézegettem, amennyire alulról lehetett – mert a lépcsőre nem merészkedtem fel – a lépcsőfeljárt fordulója fölé elhelyezett hatalmas Rafael-reprodukciót, az Athéni iskolát, azután elunva magam, kimentem a kollégium elé, s ott sétáltam fel, s alá, szemmel tartva a bejövőket.

Bizonyára az a gondolat foglalkoztatott, felvettek-e. Valószínűleg – mint később és minden új életszakaszom előtt – kétségek is környékezhettek. Ha felvettek, meg tudok-e majd birkózni a rám váró feladattal? Matematika-fizika szakos tanár akartam lenni, ennek a két tárgynak a tanítására éreztem magamban legtöbb készséget. De vajon eleget tudok-e hozzá, hogy követni tudjam majd az egyetemi előadásokat? Igaz, Kovács tanár úr táltosnak tartott. De nem becsülte-e túl képességeimet, hiszen az ő tudománya is nagyon vékonykának mutatkozott?

Sokáig várakozhattam, míg végre feltűnt egy alacsony, kissé hajlott hátú, ősz bajszos, szakállas öregúr. Lestem, a lépcsőnek tart-e s mikor arra fordult, melléje kanyarodtam: „Alászolgája” – köszöntem rá széles bonyhádi diákköszöntéssel. „Az igazgató urat keresem” – „Én, fiam nem az igazgató vagyok” – mondta. Mint később megtudtam, a botanika tanárát Filárszky Nándort szólítottam meg.

Megint vártam, föl s alá sétálva. Nem sokkal később a kollégium felé tartott egy idősebb úr: magas, egyenes, kissé merev tartású, fejét keménykalap fedte, kezében ezüst fogantyús fekete bot, bajusza, kerek szakála hófehér. Most már bizonyosan tudtam, még mielőtt a lépcső felé fordult volna: ez Bartoniek Géza!⁵

Dehogy mertem volna azonban megszólítani, olyan méltóságteljes volt egész megjelenése: Neki is nagyot köszöntem. Felém biccentett, s felment a lépcsőn. Mikor már a kapu becsapódott mögötte, csak akkor indultam utána.

Irodájában bemutatkoztam, s elmondtam, mi járatban vagyok. „Ugye kérem, Bonyhádról jött?” - kérdezte. Majd igenlő válaszemre így folytatta: „Kirem (nem kérem, hanem i-vel, így: „kirem”) fel van véve. Az értesítéseket most küldjük szét. De már itt is maradhat”. Hát felvettek – szakadt fel belőlem a feszült várakozás. Köszönetet dadogtam. „Kirem, menjen Lukcsics tanár úrhoz, majd megmondja, melyik lesz a családja.” Azzal elfordult tőlem. Köszöntem, kifelé indultam. Az ajtónál megállított: „Maga kirem, matematika-fizika szakra jelentkezett.” „Igenis” – válaszoltam. „Hát kirem, maga klasszika-filológus lesz, mert matematikára már nincs

⁵ Bartoniek Géza (1854-1930) pedagógus, fizikus. Eötvös Loránd tanársegédje, a budapesti polgári iskolai tanárképző tanára, 1895-től 1927-ig az Eötvös Collegium igazgatója.

szükség!” „Tessék?” kérdeztem ijedten. „Latin-görög szakos!” –ismételte. „Menjen csak Lukcsics tanár úrhoz!” – vágta el az útját minden további beszélgetésnek.

Bartoniek Géza

Így lettem Eötvös Kollégista, s így lettem klasszika-filológus.

Lukcsics Pál, akit hosszú, nyurga termete miatt barátai közönségesen csak „Toronynak” becéztek, kurta-furcsa modorán számba vett, azután kijelölte ideiglenes szobámat.

Az első emelet bal szárnyán kopogtattam az egyik udvar felőli ajtón, s a kihallatszó vékony hangú tessékre benyitottam.

Négy íróasztalt láttam a szoba közepén, kettőt-kettőt egymás mellé s egymással szembeállítva. De az íróasztalok mellett mintha senki nem lett volna. Kis idő múlva a jobboldali belső íróasztal mellől egy széktámla kissé hátrahajolt, s az asztalon feltornyosuló könyvek halmaza mögül felém tekintett egy szemüveges, sovány arc. „No, mi az?” – hangzott a kérdés. Bemutakoztam s megmondtam, ide osztottak be. „Mályusz Elemér⁶ vagyok. Te is történész leszel?” „Nem” – válaszoltam - „klasszika-filológus”. „Isten hozott, érezd jól magad. Az az íróasztal ott szabad, megmutatom az ágyadat is” – kinyitotta a szomszéd szobába vezető ajtót, rámutatott egy ágyra. „Ha unod magad, menj le a könyvtárba”, ezzel íróasztalához ült s újból belemerült a munkába, amelyben megzavartam.

Kipakolni valóm nem volt, hiszen szinte semmit sem hoztam magammal. Körülnéztem. A két egyforma nagyságú, bordó színű linóleummal burkolt padozatú szoba közül a külső volt a dolgozó, a belső, kertre néző, a hálószoza.

⁶ Mályusz Elemér (1898-1989) történész, egyetemi tanár.

A hálósobában a négy vaságy a négy sarokban állt. Két igen magas, majdnem mennyezetig érő szekrény különítette el az ágyakat egymástól. Az ágyak egyforma barna teveszőrtakarókkal voltak fedve. Két szoba négy diáknak! Külön dolgozó, külön hálószoba! – csodálkoztam magamban. Szép illendően levettem a télikabátomat s néztem hova akaszthatom. „A kabátot inkább tartsd magadon.” – nézett fel Mályusz, mert nincs fűtés, nincs szén!” Újból belebújtam s lábujjhegyen, hogy ne zavarjam, kimentem a szobából.

A lépcsőház

A fehér s fekete négyszögletes kőlapokkal fedett folyosót követve eljutottam az U alakú épület két egyenletes részre osztott lépcsőfeljárójához. Ott – most már a képpel egy magasságból – ismét alaposan szemügyre vettem az Athéni iskola alakcsoportjait, majd tovább menve s másik szárnyra befordulva a folyosó vonalában egy ajtóval találtam magam szemben. Valaki belülről éppen kinyitotta: a könyvtár előtt álltam.

A könyvtár két lépcsőfokkal lejjebb esett a folyosó szintjénél. Hatalmas nagy terem, ami az épületnek ezt a szárnyát teljes szélességében átfogta. Négyszögletes oszlopokból álló két oszlopsor hosszanti irányban, három körülbelül azonos nagyságú, téglalap alakú részre bontotta. Tengelyében vörös kókusz szőnyeg futott végig. Ez a rész tulajdonképpen a megszakadt folyosó folytatásának volt tekinthető, s nem is szolgált más célt, mint hogy a kétoldalt elhelyezett fülkékbe vezessen. Kétoldalt ui. az oszloptól a fal irányában, erre a középső folyosó részre merőlegesen elhelyezett vas könyvvállványok útján fülkék voltak kiképezve. Ahány oszlop, annyi állványválaszfal. Az egyes fülkéket így két oldalról polcok határolták.

A nagy könyvtárterem

A teremben a csendet csak a fülkék közepén elhelyezett X lábú, linóleummal berakott lapu asztaloknál ülők mozgása, a székek recsegése törte meg. Tizenöt-huszan lehettek bent.

Egyesek asztalnál ültek, mások a könyvvállványok előtt álltak, ki-kivettek egy-egy könyvet, belelapozgattak, azután visszatették. Az asztalnál ülők közül voltak, akik előtt egész könyvhegyek meredeztek, mások cédulákat rakosgattak maguk elé, mint amikor otthon Hermin néni kártyával pasziánszozott. Volt olyan is, aki félkezében könyvet tartva, másik kezével fejét támasztva alá, inkább feküdt, mint ült az asztal szélén.

De szó, viccelődés nem hangzott el. Látszott, ki-ki mélyen elmerült abban, amit csinált. Még egy dolog feltűnt: nem volt ebben a teremben senki hivatalos személy, könyvtáros, akitől a könyvet ki kellett kérni, sem felügyelő, hogy a rend és csend felett őrkdjék. Az az ideális ún. „szabad-polc” rendszer, vagy ha úgy tetszik „önki-szolgáló könyvtár” öltött itt már akkor testet, amelyről, mint korszerű könyvtárról a szakfolyóiratokban, az utóbbi évtizedben annyi cikk jelenik meg.

Nekibátorodtam, bementem az első fülkébe, kivettem egy könyvet: valami francia regény volt. A többi is, ami itt sorakozott, mind francia nyelvű volt. A szerzők betűrendjében következtek egymás után. De azután rájöttem arra is, hogy egyes polcokon csak szépirodalom, másokon csak irodalomtörténet, ismét másokon pedig csak nyelvtanok találhatók. Végül külön magyarázat vagy bevezetés nélkül rövid

idő alatt tisztába jöttem az anyag felállításának rendjével. Ugyanezt az elhelyezést találtam a többi fülkében is. A különbség mindössze annyi volt, hogy a második fülke a könyvtár német, a harmadik a latin, a következők pedig a görög, a magyar stb. állományát tartalmazta. A fülkék választó állványait határoló oszlopok előtt ókori tudósok mellszobrainak gipszmásolatai álltak őrt. Ez volt minden, ami a könyvtárt díszítette, egyetlen kép sem lógott a falon.

Egyik fülkéből a másikba való vándorlásomnak éles csengő berregés vetett véget. A könyvtárban tartózkodók letették a kezükből a könyvet s indultak kifelé. Én is mentem utánuk. Gondoltam, itt az ebédidő. A folyosón innen is, onnan is nyíltak az ajtók, s mindenki hangosan tréfálkozva a földszint felé haladt. Az idősebb fiúk csaknem kivétel nélkül katonaruhában voltak. Sok uniformison rajta volt a disztinkció: hadapródőrmesterek, zászlósok, hadnagyok, főhadnagyok voltak viselőik. Volt azonban olyan zubbony is, amelyről már hiányzott a rangjelzés.

Az ebédlő az épület könyvtárral ellentétes szárnyának földszintjén volt, ugyanolyan beosztással, mint a könyvtárterem. Ezt is oszlopsorok választották hosszirányban három részre. Két oldalt itt is a könyvtári x lábú asztalok társai álltak, fehér abrosszal leterítve.

Tíz teríték volt minden asztalon: egy-egy az asztal két végén s négy-négy kétoldalt. Az asztalfőt jelentő két asztalvégen utolsó vizsgájuk előtt álló idősebb férfiak ültek, tőlük jobbra és balra negyed- vagy harmadévesek, a két-két belső helyre pedig másodévesek vagy gólyák kerültek.

Mindenütt hangos beszéd. A későn jövőket kórusban lehurrogják: „Gólya, nem szégyenli magát?” – „Hol csavargott, gólya”, – vagy csak egyszerűen: „Góóólya!”, de legalább ötven torokból.

A konyha – úgy látszik – elkészt, a leveses tálakat még mindig nem hozták, így a türelmetlen társaság kanalát a tányérhoz verte, fülsiketítő zajt csapott. A felszolgáló inasok azonban hozzá lehettek ehhez a figyelmeztetéshez szokva, mert mosolyogva álltak a tálaló nyitott ajtaja mellett s türelmesen várták, mikor küldi fel az ebédlő alatti konyha az ételt a kézi meghajtású konyhaliften.

Végre a gőzölgő tálak az asztalra kerültek, mindegyik asztal két végére egy-egy. Először az asztalfőn ülő vett belőle, azután a tőle jobbra és balra eső, majd utoljára az, aki a negyedik illetve az ötödik helyre került. Bableves volt, de nagyon híg, alig úszkált benne valami kis bab és tészta. Legalábbis, mire a tál hozzám ért, nem volt belőle mit kihalásznom. De nem is vettem különös gondot rá, mit eszem, csupa fül voltam, azt lestem, mit beszélnek.

„Az öreg Beöthy, Szinnyi, Riedl, Négyessy...” hallottam a nagy nevekkal dobálózni. Azután más professzorokat is emlegettek, nem mindig a legtiszteletteljesebb hangon. Olykor annyira vállveregető kijelentések hangzottak el eggyel-eggyel kapcsolatban, hogy szinte megdöbbsenem bele.

„Szakdolgozat”, „disszertáció” volt a legsűrűbben visszatérő szó, meg „alapvizsgí”, „szakvizsgí”. Mintha idegen nyelven beszéltek volna előttem, valósággal szédültem bele.

A második és egyben utolsó fogás szárazborsó-főzelék volt különös feltéttel, olyannal, amilyent azelőtt sohasem láttam. Fagyasztott hús volt, mint megtudtam, amit az amerikai hadsereg hagyott Európában, s osztott szét az éhező fővárosiak között. Az asztalfőn ülő telemerte a tányérját, majd lecsurgott róla a főzelék, a „bő-lényhús”-ból is jól kivette a részét, ugyanúgy a többi jobbra és balra eső katonaruhás férfiak. Mire a tálak hozzám kerültek, volt is bennük, meg nem is. Mégsem mertem az egész maradékot kivenni, illendőségből hagytam belőle. „Azt már nem veszed ki, gólya?” – hangzott az asztalfőről. „Köszönöm, nem kérem” – feleltem megilletődve. „No, majd akkor én kikaparom” szolt a kérdező, aki míg a tál körbejárt, alapos munkát végzett a maga portáján.

Amikor mindenki készen volt az evéssel, az asztalfőn ülő jobb karját, nyitott kezének tenyerét az asztal felé fordítva, s egy képzeletbeli központot célba véve, vízszintesen az asztal fölé tartotta. Ugyanabban az irányban, vele csaknem egyidőben, még más három kar lendült középre. „Na, gólya, mi lesz” hangzott rosszallóan felém. Elpirultam s karomat úgy, ahogyan a többitől láttam, szerényen én is a láthatatlan központ felé nyújtottam. Így vettem részt az első asztali áldásban. Amikor az asztaltól felálltam, arcom még égett, de mintha ez büszkeség pírja lett volna: kicsit már kollégistának éreztem magam.

Az ebédlőből majdnem mindenki a második emeleten lévő társalgóba tartott. A társalgó az épület homlokzati részének éppen a közepét foglalta el, szabad kilátással Kelenföldre, s a budaörsi dombok felé.

A terem közepén hosszú asztalon napilapok heverték, a jobb sarokban zongora, baloldalt két kisebb, négyszögletű kártyaasztal. Ezen az oldalon függött a falon a vörhenyes-drapp nemezzel bevont hirdetőtábla is.

Legtöbben csak úgy állva lapoztak bele az újságokba. Megszólalt egy hang pálócos kiejtéssel: „Hát nem látunk munkához?” – mire az egyik asztalhoz hárman ültek le vele tarokkozni. „Hol van az Oravecz gólya? Zongorához, gólya!” adta ki a parancsot egy katonazubbonyos.

Oravecz Lajos, alacsony, sápadt arcú, ritkás hajú, erősen bandzsos fiú, letette az újságot, s zongorához ült. Csak úgy ömlött ujjá alól a sok operarészlet, egyik a másik után. Amikor a Tannhäuserből a dalos versenyre egybegyűlő udvar kísérő zenéjét játszotta – ez volt, úgy látszik, a fiúk egyik kedvelt száma – vagy tizenöten énekelték a zongora körül, állandóan ismételve a maguk költötte szöveget: „Gutmann féle elszakíthatatlan, Gutmann féle elszakíthatatlan...” Majd amikor a „Fel, torreador” első akkordjai hangzottak el, az éneklők közül az egyik ritmikus, pattogó léptekkel indult az asztal körül, utána a többi, harsányan énekelve: „előre hős csatár...” Mire a vezéralak az asztalt megkerülte, már tizen-tizenöten meneteltek utána, énekelve,

mókásan torreádor mozdulatokat mímelve. Oravecznek ezt a számot közkívánatra vagy háromszor meg kellett ismételnie, míg mindenki ki nem masírozta magát.

Annak a néhány fiúnak, aki csökönyösen újságba akart merülni, menetközben kapkodták ki a lapot kezéből, így vagy durcásan félrehúzódtak, vagy maguk is odaálltak a sor végére. Nem várt jobb sors a tarokkozókra sem, mert egyszer csak az előbbi felvidéki hang – Paulinyi Oszkár hangja – csattant fel dühösen: „Márhá, há nem kápod ki a kezemből a lápot, elfogom a Pityu págát-ultimóját!” Berigny Pityunak valóban jól jöhetett az erőszakos beavatkozás, mert harsány nevetéssel lecsapta kezéből a lapokat, s a nagydarab esetlen ember maga is csatlakozott a torreádorok menetéhez. Hamisan, de ahogyan a torkán kifért, úgy fújta: „torreádor, torreádor ...”

Vesztett háború után voltak, legtöbbjük maga is harcteret megjárt ember s ebben a fütetlen teremben, a rossz ebédől alig elvert éhséggel így bolondoztak, ugrabugráltak, énekelve, nevetve, mert fiatalok voltak, akik könnyen felejtik a bajt, s örülni tudnak a jelen minden reájuk mosolygó percének.

Délután megírtam Berta néninek a jó hírt s kértem őket, küldjék fel holmimat s vele az egyik ún. kocsi-bundát, mert nagyon hideg van. Levelemhez mellékeltem a telekkönyvi hivatal vezetőségéhez intézett beadványomat is, melyben lemondtam állásomról. Pénznek nagyon szűkében álltunk, nem utaztam tehát haza, hogy megtakarítsam az oda- és visszautazás költségeit.

Amikor vacsora után lefeküdtem, téli kabátomat is magamra terítettem, mégis sokáig tartott, míg el tudtam aludni, annyira fáztam. Alig nyomhatott el az álom, pokoli üvöltözésre ébredek: nappali szobánkban vagy tíz duhajkodó hang össze-vissza, egyszerre kiáltozik. Azután felrántják hálószobám ajtaját, s ezt hallom: „Gólya-szagot érzek! Hol vagy bűdös gólya?”

Mielőtt még magamhoz térhettem volna, s a másik szobából beáramló világosság mellett számot adhattam volna magamnak róla, hogy a mulatozásból hazajött társaság most megbunyózza az itthon maradtakat, már fejemre is dobtak egy takarót s állandó üvöltözés közben jól megdögyönyöztek. Hogy félelmesebbé tegyék a helyzetet, néhányan kardot is rántottak – csaknem valamennyien uniformisban voltak – a párviadalt mímelve összezsúgoltatták pengéiket. Akkor kijelentve, hogy „ezt a gólyát is felavattuk”, s annyi szünetet engedélyezve maguknak az üvöltözésben, míg a szomszéd „lakásba” értek, elvonultak. Még vagy félórán át hangzott fel mind távolabbról és mind tompábban kiáltozásuk.

Fájdalmat szinte semmit sem okoztak, meg nem ijesztettek, így édes mosolylyal könyvelhettem el magamban, mert hiszen ugye, ők maguk mondták: „felavattuk a gólyát!” Gólya vagyok, idetartozom, ezek közé a rettenetesen művelt, kedves, félvadak közé. A bunyózás még át is melegített kissé, nem kellett már úgy

összegombolyodnom, egyet-kettőt kéjesen nyújtózkodtam tehát, azután végigaludtam kollégiumi első éjszakámat.

Féléve is elmúlt, hogy életem folyásának egyes szakaszait megpróbáltam papírra vetni. Azóta a telet tavasz, a tavasz nyár váltotta fel, s most, amikor újból itt vagyok, hogy fáradt szívemet megpihentessem, sirályok helyett vitorlások lepik el a Balaton tükkrét, káposztalepkék módjára, hol a tihanyi öbölben, hol a móló előtti szakaszon gyülekezve. A tó tükrenek, s az égnek csodás játéka, a színek alig észrevehető, szinte egybefolyó, gazdag skálájú változása soha meg nem unható, szemet gyönyörködtető látványt nyújt. Ringasson hát megint vissza a múltba ez a békés táj, s a gondtalan élet nyugalmaiban szakítsa fel az Emlékezés a múltat takaró sűrű ködfátyolt.

Mindjárt az első napok valamelyikén kézicsengő éles hangja hívta „népgyűlésre” az ifjúságot. A népgyűlések színhelyéül a társalgó szolgált. Olyan közérdekű dolgokat szokott ilyenkor az ifjúsági elnök a „tisztelet kollégium” tudomására hozni, amelyek közlésével az igazgató megbízta, vagy amelynek nyilvános megtárgyalása kívánatosnak látszott. Az elnök ui. a kollégium társadalmában amolyan közvetítő szerepet töltött be: egyfelől a felülről kapott utasításokat adta tovább lefelé, másrészt a közóhajként megnyilatkozó kéréseknek volt szószólója felfelé. Az elnököt a kollégiumi ifjúság választotta.

1920-ban Árvay János töltötte be ezt a tisztséget, magyar-német szakos, negyed-éves, harcteret járt férfiú, tartalékos hadnagy. Arcát Árvay tanár úr beretválta, sőt a homlokára középütt benövő kis hajcsomót is gondosan eltávolította, hogy sima arcának kellemes hatását semmi diszharmónia meg ne bontsa. Amilyen sima volt az arca, olyan sima volt a modora is. Beszéde azonban nem nélkülözte a fullánkokat, hol ezt, hol azt fricskázta meg egy-egy gúnyos megjegyzéssel, a közbeszólókat is igen talpraesetten és szellemesen tudta elintézni.

Először is bejelentette, hogy megtörtént a kollégisták „családokra” való felosztása. Végigmenve a névsoron azt is felolvasta, kinek melyik szobában, milyen „család-apánál” kell jelentkeznie. Azután a tisztelt népgyűlés tudomására hozta, mikor kezdődnek meg a kollégiumi órák, melyik tanár úrnak kik lesznek a tanítványai.

Ennek a hivatalos résznek a lezárásával áttért egyéb közérdekű dolgok tárgyalására. Többek között kitért arra is: nagyon elszaporodtak az egerek az épületben. Ennek oka valószínűen főként abban keresendő, hogy akadtak fegyelmezetlen gólyák, akik a kenyérhéjat, ételmaradékot a papírkosárba szórják, így az egerek táplálékot találva, vidáman és gondtalanul élhetnek a tudósjelöltek e felszentelt csarnokában. Javaslatokat kért az egérvészély megszüntetésére.

Többen beszámoltak az egérfogás általuk alkalmazott legalkalmasabbnak vélt módjáról. Egyes szobákban eredménnyel járt pl. a hajtóvadászat. Az egerek természetes búvóhelye a papírkosár. A benne rejlő papírhulladék zörgése jelenlétüket mindig elárulja. Ilyenkor a szobában tartózkodók alkalmas fegyvert ragadnak kezükbe, ki piszkavasat, ki könyvet – igen megfelelő erre fizikai súlyánál fogva

a „Nagy” Pintér-irodalomtörténet⁷, azután adott jelre valaki megpöccenti a papírkosarat, s a kiugró egér előbb-utóbb egyik vagy másik támadófegyver áldozatává válik.

Volt, aki a beszámoló szemléletességén felbuzdulva azt javasolta: meg kellene ezt a hajtóvadászatot egyszerre, egy időben rendezni. Igen ám, hangzott azonban az ellenvetés, csakhogy az egerek nemcsak papírkosárban akadnak. Meghúzódnak a szekrény aljában, sőt az ágyak alatt, a szobasarkokban is. Mi legyen hát akkor a teendő?

Sápadt arcú, fekete szemű, kesernyés mosolyú fiú kért szót. Ahogy kezét felemelte, fekete haja oldalt hajtott fején homlokára hullott. „Én azt gondolom, legalkalmasabb talán az lenne, ha mindegyik szoba szobacicát kapna!” – hangzott az egyszerű javaslat. Harsány kacagás fogadta az ötletet, még tapsot is kapott az ismeretlen felszólaló. De ezután nemes harag s háborgó felháborodás hulláma öntötte el a társadalom erkölcsiért felelős idősebb korosztályokat, s egyre másra hangzottak el a kiáltások: „Hallatlan! gólya! Ilyen fiatal és máris ilyen romlott! Ki ez a gólya? Mutakozzék be! Kérjen bocsánatot! Kövesse meg a népgyűlést!”

„Mutakozzék be! Hangzott mind több torokból egyre sürgetőbben. A sápadt fiú arca most már lángolt, amint az asztal felé meghajtotta magát, s szép szerénnyel megmondta a nevét: „Varga Endre vagyok” – „Micsoda szégyene az ápnak! – hangzott fel reá a pálócos szentencia. „Na, majd kezelésbe vesszük!” – nyugtatták meg a közvéleményt mások. Ezzel a népgyűlés végét jelző kézicsengő már meg is lóbálózott Árvay János kezében.

A társaságból kijöve a tőle jobbra eső, ún. „klasszikus nyolcas” mosdó felöli ajtaján kopogtattam be, ott kellett nekem Rempört Eleknél jelentkeznem.

Ennek a családokra való osztásnak komoly pedagógiai alapja volt. A családok azonos szakú hallgatókból álltak. A „családapa”, a család legidősebb, negyedéves tagja volt felelős a gólyák neveléséért. Felelősségét a „családanyával”, negyed vagy harmadéves társával osztotta meg. Ők ketten gyámolták a gondjaira bízott két gólyát. Ők voltak segítségükre, ha szaktárgyaikban eligazításra szorultak, ők iparkodtak kollégiumi szemléletmódot kialakítani bennük, nekik kellett viselkedésre tanítani őket, ha ilyen vonatkozásban keveset hoztak hazulról magukkal. S a komoly családapák komolyan is vették feladatukat. Természeténél fogva ki komoly, ki tréfásabb formában, de mindenki a maga képmására iparkodott alakítani a gondjaira bízott zöldfülüket. Így épült fel a kollégium társadalma, ilyen apró kis sejtekből, így öröklődött át a hagyomány az idősebb generációról a fiatalabbra, hogy a gólyák három-négy év elteltével maguk is nagyszerű elődeik nyomába léphessenek.

Rempört Elek alacsony, zömök emberke. Társai közönségesen „Saccus”-nak – latinul „zsák” – becézik. Nagy feje rövid nyak közvetítésével nő ki válláiból, magas homloka értelmet árul el, keskeny szája felett leheletszerű bajuszká ékeskedik. Állandóan

⁷ Pintér Jenő (1881-1940) irodalomtörténész, akadémikus, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság alapító tagja (1911) és haláláig elnöke.

babrál valamit, legtöbbször kenyérgalacsint, amit étkezéstől étkezésig gyúr-gyömöszöl szüntelenül. Katonaruhában jár, gallérját hadnagy aranycsillag ékesíti.

Rekedt hangján – hasztalan próbálja hangja élet megannyi ismételt köszörüléssel rendbe hozni – figyelmeztet: „Hát csak iparkodj, Gólya, rendesen viselkedj, nehogy szégyent valljak veled!” „Ez lesz az íróasztalod!” – mutat rá az ajtótól jobbra eső asztalra, „ez meg az ágyad” – nyitja ki a hálósobába vezető ajtót, s int a jobboldali első ágy felé. „Ha segítségre van szükséged, csak szólj nekem, vagy fordulj a családayához.”

Ezzel át is enged Kocsis Károlynak, szintén katonaruhát viselő középtermetű, vékony fiúnak, aki csontos, kissé bütykös ujjával állandóan szemébe hulló haját fésüli el homlokából. Sötétes árnyalatú arcának a kiforduló, erősebb ajkak adnak sajátos jelleget.

„Matematikus-fizikus akartál lenni? Te boldogtalan! Hát persze, hogy igaza volt Bé Gé úrnak. Csak most aztán megállj a helyed! Nagy szégyen lenne, ha leragadnál. Mit, hogy nem érzel magadban elég tudást latinban meg görögben? Hát tanulni kell, Gólya, reggeltől estig, meg estétől reggelig! Azután a magyart is hozzá kell vened, harmadik szaknak. Nálunk ez már tradíció. A klasszika-filológusok egyúttal magyar szakosok is.”

„Uramisten”, gondoltam magamban s forgott velem a világ, „hogyan tudok én itt majd helytállni?” „Azért ne ijedj ám meg” – szólalt meg mellettem gólyatársam, Tomasz Jenő, „nekem is három szakom van, a latin meg a görög mellett a történelem. Egy hadifélev van mögöttem, ami tudásban nem sok előnyt jelent, éppen úgy előről kell majd kezdenem mindent, akárcsak Neked. Majd csak boldogulunk valahogy!”

Megnyugtatnak ezek a szavak. Olyan egyszerűen, de azért magabiztosan beszél ez a nálam legalább hat évvel idősebb, valamivel magasabb, vállas fiú. Csontos arcában szeme mélyen ül, szépen ívelt, bajuszos szája felett arcához viszonyítva kicsiny, pisze orr szerénykedik. Ezt beszéd közben – jobb kezének mutató és hüvelykujja közé fogva – tövétől hegyéig többször finoman végighúzza vagy keskenyre hajtogatott kis papírszeletekből – cigarettázást imitálva – mélyeket szippant. Archőre alatt az orr körül finom szeplők vannak szétszóródva, kissé kidudorodó homloka felett fejét ritkás haj fedi. Arca nem szép, de szája és barna szemének meleg tekintete rokonszenvéssé teszi.

Ő is, akárcsak Paulinyi Oszkár, felvidéki á-zó dialektusban beszél. Elmondja, hogy Gömörből való, csetneki, édesapja jómódú földműves ember. Egyetlen bátyja hadnagyként halt hősi halált, őt magát is gránát temette be az olasz-harctéren, so-kaíg feküdt idegsoikkban. A tisztí uniformist levetette, nem kívánja többé felvenni.

Így ismerkedtem meg Tomasz Jenővel, hogy a nehéz idők apró munkájának közös élményei, szenvedései és örömei életre ígérkező barátság szálaival kössenek össze bennünket.

Szűkebb otthonunk „klasszikus nyolcas” elnevezését onnan kapta, hogy a rendsnél kétszer nagyobb hálósobája két klasszika-filológus tanulószoba nyolc lakóját fogadta magába. A hálósoba másik oldaláról nyíló tanulószoba lakói Szabó Andor (közönségesen csak Samunak becézik), Megyery József, Palasovszky Ödön és Kun Sándor.

Szabó Samu magas termetű, markáns vonású, sűrű göndör hajú férfiú. Utána, hogy a kollégiumot elhagyta, hamarosan Párizsba kerül, ott klasszika-filológiai tanulmányaitól egészen eltérő foglalkozást választ magának: éttermet nyit. Párizsban jártamban én is, felkerestem egyszer magyar nyelvű kocsmájában. A német megszállás után – mint hallottam – kollaboráció vádjával illették, elítélték s talán tönkre is ment. A középtermetű, kellemes arcú fekete Megyery József – akárcsak Szabó Andor – már csak ezt a csonka félévet tölti a kollégiumban. Még talán ugyanabban az évben az ún. Ferenc József Intézet tanárává nevezik ki. Palosvsky Ödön ennek a szobának a legérdekesebb lakója. Törékeny alakú, keskeny, sápadt arcú fiatalember, akinek rendkívül hosszúra növesztett, művészhaja állandóan arcába hull. Unottan beszél, hangja nyávogásszerűen hangzik. Költőnek tudja magát, később több kötettel meg is áldja az emberiséget. (Költeményei a dadaista magyar irodalom „gyöngyszemei” – közzétett köteteinek már címei is elárulták a sablontól irtózó, eredeti és bő vénájú költői „tehetséget”.

Szobáink ablakából tekintetünk a Villányi út meg az összekötő vasúti hídra futó töltés felett messze Budafokig s a budaörsi dombokig kalandozhatott. A bonyhádi keskeny, levegőtlen udvar után szinte a lélegzetvételem is mélyebbé vált, amikor új otthonomba kerültem.

Talán még ugyanazon a napon – egyéb dolgunk úgysem volt akkor – terepszemlélt tartottunk Tomasz Jenővel a kollégium közvetlen környékén. Elsétáltunk a Ménesi úton, egészen a Kertészeti Tanintézetig. A kollégiumon kívül ez meg a Villányi úti ún. Erzsébet Árvaház volt akkoriban ott nevelésügyi intézmény.

Sok-sok idő telt el még aztán, mire a Villányi úton a ciszterciták gimnáziuma és kéttornyos temploma, meg a redemptoristák⁸, (katolikus szerzetesrendiek) hatalmas intézete felépült.

Magának a Ménesi útnak is inkább csak a kollégium felőli oldala volt kiépülve. Itt egyik szép villa a másik után következett. A másik oldalon viszont alig-alig akadt épület. Közvetlenül a kollégium előtt, le egészen a Villányi útig, ahol most a két utcát a Himfy utca köti össze, pusztá lejtő ereszkedett alá. Ezen szoktunk végigfutni, ha már kitavaszkodott s a nap felszikkasztotta a talajt, amikor a villamosmegállóhoz siettünk.

Csodálkozva szemléltem ennek a gazdag negyednek hatalmas kertjeit, a bennük elrejtőző emeletes villákat, amelyek ugyan kopottságukban, elhanyagoltságukban a négyéves világháború nyomait viselték, nekem mégis titokzatosnak, szépnek tűntek.

⁸ A redemptorista apáca szerzetesrendet 1731-ben alapították a Nápoly melletti Scala városában.

Eötvös Collegium

Sétáink során sok érdekes dolgot hallottam társamtól az egyetemről, hogyan folynak ott az előadások, miből állnak a kollokviumok. Mindez nagyon felcsigázta érdeklődésemet, mint lesz, hogyan lesz. Nehezen tudtam elképzelni, hogyan tudunk majd az egyetemre járni, meg a kollégiumi követelményeknek is megfelelni. A kollégiumi órákról Tomasz Jenő sem tudott semmi érdemlegeset mondani, hiszen őt is csak most vették fel. Így mindketten kíváncsian vártuk a következő napot, amikor kollégiumi társainknál jelentkezünk kell.

Az első emeleten, éppen a klasszikus nyolcas előtt voltak a tanulószobák, három egymás melletti kis fülke. Ezek egyikében üljük körül az asztalt Tomasz Jenővel, s még egy gólyatársunkkal, Jockel Jozsóval, aki Aranyosmaróton végezte a gimnáziumot. Mi hárman vagyunk görög-latin szakos elsőévesek. Görög tanárunkra várunk. Hamarosan nyílik is az ajtó s belép rajta tisztí rangjelzés nélküli katonaruhában, vállán sötétszínű ujjatlan „malaclopó” katonaköpenyben egy magas, katonás magatartású, szigorú tekintetű, szemüveges férfi: Szabó Miklós⁹. Haja, kefeszerűre nyírt, erős bajusza sötétbarna, sovány arcából a szemüveg mögül szúrós kemény tekintet

⁹ Szabó Miklós (1884-1960) klasszika-filológus. 1911-től az Eötvös Collegium tanára, 1921-től igazgatója, 1935-től 1945-ig igazgatója.

szegeződik szemünkbe. Keményen kezet fog velünk, azután minden felesleges szó és mozdulat nélkül felveszi legszükségesebb adatainkat, megmondja, mikor lesznek óráink, s azzal osztja is szét közöttünk a hóna alatt hozott könyvek közül Homérosz Iliásának példányait. Néhány percbe sem telt, már olvastuk is a mindhármunk által jól ismert bevezető sorokat, a hősköltemény invokációját: „Ménin sejde, thea, Péléiado Achilléosz.”

Négy-öt sor jutott arra, aki kezdte, majd folytatta a második, utána a harmadik. Ha a hangsúly nem volt elég jó, Szabó Miklós maga is újra kezdte a szöveget. Azután kezdtük fordítani. Tanárunk nem fogadott el amolyan elnagyolt fordítást: a nyelvtani alakok pontos figyelembe vételével, a szó magyar szinonimái közül a legmegfelelőbbnek kiválasztásával kellett az eredeti szöveget visszaadni.

Ha a számba vett jelentések közül egyik sem nyújtotta azt az árnyalatot, ami a mondat értelmébe kíváncsított, az asztalra kirakott hatalmas szótárak valamelyikéhez folyamodott. A görög-angol, görög-német, görög-francia etimológiai vagy frazeológiai szótárak azután eligazítottak bennünket. Nem volt viselkedésében semmi tanáros mindentudóság, nagyképűség: „no ennek utána kell néznünk” megjegyzéssel sűrűn forgatta ujjával a szótár lapjait.

Amikor a mondat értelme – úgy hittük – már egészen szemléletesen előttünk állt, újból elolvastuk görögül a lefordított részt. Ilyenkor nem egyszer összeráncolta homlokát. „Álljunk meg csak egy percre!” – szólt közbe, „Van itt még valami, amit nem próbáltunk visszaadni! Mit csináljunk ezzel a kerge tölteléknek látszó „ge” meg „le” szócskával?” Megindult erre részünkről a találgatás: egyikünk „nos”-nak, másunk „s”-nek fordította, ízlelgettük, latolgattuk a számba jöhető hangulati elemeket, míg végre megegyeztünk valamelyikük alkalmazásában.

Az óra gyorsan és kellemesen telt el. Amíg dolgoztunk, az a kemény hang is meglágyult, színt, árnyalatokat vett fel, s mint valami finom hangszer iparkodott a szöveg hangulati elemeit kiemelni, aláfesteni. Ha valamelyik hős beszédjét pergették a hexameterek, Szabó Miklós az idézett személy haragos gyűlölettől fűtött indulatát, kérlelő vagy engesztelő magatartását juttatta kifejezésre a végső formát nyert fordítás előadásakor.

Az óra végeztével azután újból megmerevedett, kijelölte, hogy száz sort vegyünk a következő óráig át, azután felállt, megint mindannyiunkkal sorban kezet fogott, s kemény léptekkel távozott.

Négy évnyi katonaság, ebből hosszú harctéri szolgálat állt mögötte, mint tartalékos százados bizonyára felelősségteljes szerepeket töltött be, mint logikusan gondolkodó, világos és önálló fej, sokszor kerülhetett szembe az ostoba hivatásos törzstisztek akaratával: ez lehetett az oka annak, hogy visszatérve a civil életbe, sokáig nem találta helyét, mogorván magába fordult, s csak akkor oldódott fel ez a hangulat-jégpáncél, ha maga-választotta pályájának belső örömei megmelegítették.

Kellemes érzéssel távoztunk első óránkról, s megfogalmazatlanul is az az erős elhatározás alakult ki bennünk: ennek az embernek pedig a kedvében járunk! De ott állt előttünk a néhány száz sor elolvasásának kásahegye! Hogyan tudjuk a következő óráig az ismeretlen szavak kiírásával, megtanulásával, a szöveggel kapcsolatos nyelvtani részek átisméltésével átrágni magunkat rajta?

Talán egyenest a könyvtárba vezetett utunk, s azonnal megkezdjük azt a kemény munkát, amely az előírt klasszikusok műveinek sorról-sorra való átdolgozásával azután négy éven át tartott.

Többes számban beszéltek, mert Tomasz Jenővel szinte állandóan fej-fej mellett haladtunk. Az ő aszketikusan megingathatatlan vas-szorgalma olyan volt számomra, mint a kerékpárversenyzőnek az előttük haladó motoros: pillanatra sem volt szabad elszakadnom tőle, mert különben lemaradtam volna.

Tomasz Jenő nagy iramot diktált! Az első hetekben, hónapokban vért izzadtam bele, de nem maradtam el. Mire az első félévünk 1920 januárjában véget ért, beleolvastam magam Homéroszba, örömem telt benne.

Homéroszt az évek során Hérodotosz, Thukididesz követte, majd Pláton és tragikumok fejezték be. Valamennyit egyforma alapossggal, a görög szövegben rejlő gondolat hűséges és türelmes kifejtésével, szemléletességre törekedve fordítottuk. Sohasem elégedett meg Szabó Miklós amolyan tessék-lássék munkával, a gondolat hozzávetőleges tolmácsolásával.

Ilyenkor tréfás helyzetek is adódtak. Emlékszem, amikor Pláton Szünpozionját olvastuk, ahhoz a részhez értünk, ahol a lakoma egyik résztvevője a szerelmet azzal magyarázta, hogy az emberek két neme, a férfi és a nő, valaha hátánál fogva egybe lehetett növe, s később valami istenség hasította őket ketté, s azóta vágyakoznak szüntelenül újból egyesülni egymással, Szabó Miklós mosolyogva feltette a kérdést: „De hogyan járhattak akkor?”

Egyikünk szerint az erősebbik irányába haladtak előre, másikunk úgy gondolta, hogy felváltva, hol a férfi, hol a nő szabta meg az irányt. Jockel Jozsó zavaros agyában támadt a legeredetibb gondolat: nem a mai módon, egyenletes lépések útján mehetett végbe helyváltoztatásuk, hanem úgy, hogy karjaikat könyöknél egybefonták, azután egyikük a másikat a fején keresztül átvette, ilyen pattanó dobó mozdulattal araszolták magukat tovább. Szabó Miklós sehogy sem értette a magyarázatot, ezért Jockel Jozsóval háttal egymás mellé álltunk, karunkat egybefontuk s harsogó nevetés közben bemutattuk a zseniális elgondolást.

Most, hogy idős korban több mint egy évtized óta idegen nyelvű szövegek fordításával keresem kenyerünket, hányszor van alkalmam a mondatnak és gondolat elemzésének azokon a kollégiumi görög órákon elsajátított és begyakorolt módját felhasználni. Ennek köszönhetem, ha a bonyolultabb, gondolatkihagyásos, zavaros stílusban is legtöbbször sikerül megfognom s legombolyítanom az író által kifejezni kívánt gondolat sokszor szakadozó, máskor átváltó, kézből kiálló fonálát.

Szabó Miklós férfias, kemény, talán merevnek is mondható egyénisége, abszolút becsületessége, egyértelmű igazságkeresése és őszintesége ebben a napi apró munkában is visszatükröződött. Nagy szavak, prédikációk helyett ezekkel a csendes, de határozott kapavágásokkal nevelt bennünket becsületes, alapos, szemfényvesztést kerülő komoly munkára. Személy szerint soha nem szeretttük meg, távolságot tartó hidegsége erre nem adott alkalmat és lehetőséget, – de kezdettől fogva mindvégig nagyon tiszteltük és becsültük. Most, hogy emlékéit felidézem, hálával, s kegyelettel gondolkodom vissza rá.

Két éve nyáron itt a balatonfüredi mólón találkoztam vele utoljára. Akkor már 75 éves volt, bajusza, haja megfehéredett, de tartása most is a jegenyére emlékeztetett. A járása? A járása mintha vele karonfogva menő feleségéhez igazodott volna. 50 éven felül lehetett, amikor megnősült. Jól sikerült házassága lassanként kissé feloldotta merevségét. Elébe álltam: „Miklós bátyám, megismersz-e?” – kérdeztem tőle, amikor láttam zavarát, megmondtam nevemet. „Megismertelek volna, igazán megismertelek volna, ha nem mutatkozol be, akkor is!” – ismételte kedves, öreges bizonykodással. Már a második nyár, amit azóta itt töltök. Amikor a mólón végigmegyek, sokszor keresem emlékek kódéba foszló alakját.

Amíg ezeket a sorokat írom a balatonfüredi sétány előterében, Pásztor János méltóságteljes „Révész” és „Halász” bronzszobor előtti padon, szélvihar tört ki. Az orkán Siófok felől megmozdította a víz tükrét, ott, s Almádi felett az ég elsötétedett, sötétkékek egybefolyó felhők vontak kárpitot a Tó fölé. Aszföld körül is gyülekeznek már a felhők, de közülük a nap időnként még ki-kibukkan, s valami egészen valószínűtlenül élénk világoszöld színezetet kölcsönöz a sötét égtől lezárt, háborgó víznek. A hullámok fehér taraja egy-egy pillanatra itt is, ott is felfodrozódik, hogy a következő pillanatban beleolvadjon a hol sötétebb, hol világosabb zöld árnyalataiba mozgó víznek.

A viharkosarakat időben felvonták, s Siófok felől a vitorlások igyekeznek három csoportban a kikötőbe. Sorukat egy kék-fehér, egy piros-kék és egy tiszta fehér vitorlájú hajó nyitja meg. Ezek már itt húznak el, a móló közelében. A következő csoport nyolc hajója – ahogy az Odüsszeiában annyit olvashattuk – dagadó vitorlákkal hasítja a vizet, s már az Eszterházy strand vonalán túl közeledik a biztonságos rév felé. A harmadik csoport távolabb, Siófok felől szintén vonalba fejlődött, úgy látszik ez is tisztában van a veszéllyel, mert az előbb még keskeny fehér sávnak tetsző vitorláik egyre szélesednek, s teljes iramban törnek az előző csoportok után.

Néhány perc, s mire ez a csoport is révbe ért volna, a szélvihar elült, a nap most már egyenletesebben és erősebben süt, bár Siófok és Almádi felől az ég még mindig mintha kék posztóval volna takarva, ez az égkárpit már veszített haragos sötétjéből, ködös, tejszerű fátyolt húzott magára, a tó meg alatta – akárcsak valami kaméleon – a zöldből sárgás színűre, majd világos, később meg piszkos szürkés-barnára változik, észrevétlenül, szinte egyik percről a másikra. Csak akkor észlelhető a változás, ha a tekintet közben az égre vagy Tihany felé téved. A vitorlások lám, újból kifelé tartanak – egyik, kisebb részük a pánikszerűen elhagyott vizek felé, másik nagyobb csoportjuk pedig, ez bizonyára óvatosabb hajósokból áll, meglegszik a tihanyi öböl biztonságosabb karéjával is.

Ilyen a Balaton. Mint a szeszélyes szerető, színét változtatja, viharra fenyeget, elkerget magától, hogy a következő pillanatban fél szeme alól rád mosolyogva ismét magához öleljen.

Kollégiumi latin tanárunk Huszti József¹⁰ volt, akkor harminc év körüli, közép-termetű, sovány ember. Szőke haját tulajdonképpen majdnem kopaszra nyírta, de haja és angol bajusza is a kellénél hosszabbra volt növesztve, sörteszerűségével ápolatlan külsőt kölcsönzött viselőjének.

Nála a szövegolvasást Livius-szal kezdtük, majd Horátiusszal folytattuk. Az óra úgy folyt le, hogy olvastuk a szöveget egyikünk a másik után, s időnként egy-egy részt lefordítottunk belőle. A mi kezünkben magyarázat nélküli szövegkiadás volt, ő olasz-francia jegyzetekkel ellátott szöveget olvasott. Ha elakadtunk vagy a szöveggel kapcsolatban kérdeztünk valamit tőle, úgy tett, mintha gondolkoznék, ezalatt átfutotta a rendszerint kimerítő terjedelmű lábjegyzetet, azután megkaptuk tőle a szükséges felvilágosítást. Soha nem vallotta be, hogy valamit nem ért, soha szótárban utána nem nézett semminek. Szembeszökő volt ez számunkra, hiszen közvetlen összehasonlítást vonhattunk közötté és Szabó Miklós között! Szabó Miklós az óráról órára való pontos készülése ellenére is mennyi kiegészíteni, csiszolni valót nem talált fordításában. Huszti meg – bár soha nem olvasta el az órák előtt a szöveget, s mindig kapásból fordított – kielégítőnek találta a jegyzetekre támaszkodó felületes munkát is.

Mi azért alaposan készültünk az órákra, hiszen saját érdekünkben állt, hogy komolyan dolgozzunk, de igen sokszor – különösen az utolsó két év során – meg-meglöktük egymást az asztal alatt, amikor fogas kérdéseinkre félig kielégítő, felületes vagy éppen suta választ kaptunk.

Már akkor nyilvánvaló volt, ami később – hiszen az élet hosszú időre egymás mellé sodort bennünket – lépten-nyomon szembeszökővé vált, hogy ez az éles eszű és széles látókörű, de felületes tudású ember azt a helyet, amit éppen betöltött, mindig csak ugródeszkának tekintette, más tekintélyesebb és főleg jobban jövedelmező állások, feladatkörök eléréséhez. Felületesen, a lehető legkevesebb energia ráfordításával végezte tehát főfoglalkozásul szolgáló munkáját, hogy az ily módon felszabaduló időt, s erőt olyan előkészületekre fordíthassa, amelyek egy következő, végeredményben szintén átmenetivé váló, de az előzőnél jobb pozícióhoz segíthetik.

A felületesség, nagyképűség – ezt akkor még ott, a kollégiumi latin órákon nem tudhattam – nála éppen úgy az eszközökben nem válogató, „cél szentesíti az eszközt” életfelfogásnak volt a munka síkjára való vetülete, mint ahogy Szabó Miklósnál meg a túlzásnak tűnő alaposág a becsületé. Kettejük tudományos pályafutása is ezt bizonyítja: Szabó Miklós néhány igen alapos és időtálló Pláton, Arisztotelész, s egyéb fordításával és sajnos torzóban maradt nagy görög szótárával komoly értéket hagyott maga után, de ugyanakkor az egyetemi tanársegédségig sem vitte, Huszti József viszont a Klebelsberg Kunó életművét „értékelő” monográfiával¹¹, s komplikált munkáival csupa múlt hatású művet hozott létre, ugyanakkor azonban

¹⁰ Huszti József (1887-1954) klasszika-filológus, 1918-tól az Eötvös Collegium tanára.

¹¹ Bassola Husztinak gróf Klebelsberg Kunó életműve (Bp. 1942) című munkájára utal.

egyetemi tanárságot, akadémiai tagságot, s egyéb tekintélyt és jövedelmet nyújtó állást aratott velük.

Kocsis Károly s általában az idősebbek biztatására a magyart is felvettem latin és görög szaktárgyaim mellé. Hamarosan be kellett azonban látnom, hogy nem futja erre az erőmből. Így néhány óra után felhagytam a kísérellettel.

Kötelező volt viszont számunkra két modern nyelvnek, a németnek és a franciának tanulása. Abban az időben még nem is volt másnak, sem az angolnak, sem az olasznak tanulására a kollégiumban lehetőség.

A németet a nagyon öreg, 70 év körüli, hosszú fehér szakállas Hoffman Frici bácsi tanította. „Also, Sie sind von Ponhard” - kedélyeskedett tolnamegyei sváb dialektusban, amikor meghallotta, hogy Bonyhádon végeztem. Nem sok, vagy igazabban, semmi tudás nem ragadt rám ezeken az órákon, ahol olvasás és beszélgetés minden rendszeres didaktikai felépítés híjával szűkölködött. Az öregúr elanekdotázta az időt, aki értette, az nevetett rajta, aki nem, az unatkozott és illendőségből mosolygott. Én az utóbbi csoportba tartoztam.

A francia tanulásával sem volt sokkal több szerencsém. Eckhart Sándor, – 28 év körüli fiatalember – akkor még kollégiumi tanár volt, csak néhány év múlva foglalta el az egyetemi katedráját. Így a francia szakos kollégistákon kívül egy ideig a nem szakosoknak is ő adott órákat. Pierre Loti valamelyik keleti tárgyú regényét olvastuk vele, ami csak úgy nyüzsgött az ismeretlen világ növényeinek és állatainak nevétől. Az alapszókincs tanulása helyett ezeknek a magyarul sem ismert fogalmaknak francia megfelelőit kellett volna tehát megjegyeznünk. A nyelvtant is túl nagy léptekben, sok ismeretlen dolgot tudottnak feltételezve vettük át, aminek azután hamarosan elkedvetlenedés lett az eredménye.

Akkor valamilyen oknál fogva néhány hétre Horváth János úr¹², a magyar irodalom tanára váltotta fel Eckhartot, nagy örömmel és buzgalommal látogattuk rendszeres felépítésű óráit és élveztük ízes bihari magyarsággal hangzó francia kiejtését. Örömünk azonban nem sokáig tartott, hamarosan el kellett bennünket hagynia. Így aztán kollokviumokra meg vizsgákra való készülés ürügyén hamarosan el is maradoztunk az órákról.

A kollégiumban sem német, sem francia tudományom nemigen gyarapodott. Az utóbbi talán mégis annyiban, hogy a Bonyhádon magamtól lerakott alapokat – megtanulva a helyes kiejtést, itt jól megerősítettem. Németül később Berlinben és Hannoverben, franciául pedig itthon, született francia hölgyektől vett magánórákon és Franciaországban, Svájcban meg Belgiumban tanultam.

¹² Horváth János (1878-1961) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1903-tól az Eötvös Collegium szakvezető tanára, 1923-tól 1948-ig a budapesti egyetemen a magyar irodalomtörténet professzora.

Bölcsészettudományi Fakultás

Hamarosan átestem az egyetemi beiratkozás tortúráján is. A kommunizmus után csak 1920 márciusának végén nyílt meg az egyetem s a különféle diákegyesületek - „bajtársi egyesületek” -nek hívták őket éberen örködtek, hogy zsidófajú egyén ne iratkozhassek be. Utálatos hangoskodás, kardcsörtetés kíséretében, magának az egyetemnek kvestúráján igazoltatták keresztlevéllel a beiratkozni kívánókat¹³. Ha tehát az ember kitöltötte – isten tudja hány példányban az előírt nyomtatványokat, nagy kinnal kijegyezte a tanrendből az előadásokat, ez olyan tapasztalatot igényelt, amivel csak a felsőévesek rendelkezhettek, s ha átesett az igazoláson, akkor megkapta a leckeönyvét, a rektor leparolázott vele, s egyetemi polgárrá vált.

Mi kollégisták olyan büszkéek voltunk rangunkra, hogy leckeönyvünkre nem mulasztották el felírni: „XY, bölcsésztanhallgató, a báró Eötvös József Collegium (Így: Collegium!) tagja”. A később szerzett tapasztalat arra tanított meg bennünket, hogy jogos volt büszkeségünk, mert a kollégium minden vonatkozásban sokkal többet nyújtott akkoriban, mint az egyetem, s ez a körülmény, hogy valaki kollégistának mondhatta magát, nemesebb fémjelzést jelentett, mintha pusztán egyetemi hallgató lett volna.

Bár a felsőbb évfolyamosok elbeszélései után nem sokat vártam az egyetemtől, az első tapasztalatok még így is nagy csalódást okoztak. Hát ezek a híres egyetemi tanárok? Ilyen rázós fejű, öreg emberek, akiknek sokszor alig érteni a motyogását? Hát ilyen végtelenül unalmasak az előadások? Vagy ami tudomány, az egyúttal természeténél fogva unalmas is? Hiszen itt lehetetlen figyelmesen végighallgatni az órákat, az első néhány mondat után halálos unalom köti gúzsba az embert!

Némethy Géza, a latin nyelv professzora, akkoriban 65 éves lehetett, alacsony ember, magyarosan kipedert vörhenyes bajusszal. A katedra mögül érces hangon olvasta fel jó néhány évvel előbb kiadott könyveit. Lassan, minden szót külön hangsúlyozva, a könyvből fel-feltekinthetve prelegált. Ticje (az arcizom ideges rángása) volt, időnként arca nagyot rándult, ilyenkor fél szája, bajusza is mintha meg akart volna futamodni, alig tudta diszharmóniába torzuló vonásait helyükre visszaparancsolni. Az arcizmok megrándulását a fej, a nyak, sőt a váll görcsös rángatása is követte. Még ha érdekes lett volna is az, amit előad, akkor is könnyen elterelte volna a figyelmet ez a szánakozást kiváltó látvány. Hát még így, amikor az Akadémia kiadásában közzétett „Vergilius és kora” c. könyvét a kollégiumi könyvtár áldott nyugalmaiban, zavartalanul magunk is elolvashattuk.

¹³ A numerus clausus 1920. szeptember 26-án emelkedett törvényerőre (1920.XXVI. t.c.).

Hegedűs István¹⁴, akkoriban már jóval túl a 70-en, volt a görög nyelv és irodalom tanára. Olyan volt, amilyennek nagyon öreg korában Pál apostolt szokták a szentképek ábrázolni: fehér göndör körszakáll övezte arcát, fogatlan szájába ajkai beestek, vékony, fehér kemény szálú bajuszkája is lefelé fordult, ritkás haja a fülek vonalától a feje búbjáig hófehér glóriát vont egyébként kopasz feje köré. Ez az alacsony vézna aggyastyán állandóan az első padsor előtt állva motyogott, egy-két lépést előre, majd ugyanennyit visszafelé téve, nyugtalanul ide-oda mozogva, közben jobb keze ujjával előbb ajkait babrálva, majd nyakkendőjén, mellénye gombjain át nadrágjának szliccét végigtapogatva. Egyetlen szót sem értettem abból, amit mondott. Arra sem tudok visszaemlékezni, mi volt az a tárgykör, amiről „előadása” szólt.

Petz Vilmos¹⁵ ún. klasszikus enciklopédiát adott elő. Ez alá a gyűjtő elnevezés alá foglaltuk akkoriban össze az ókori művelődéstörténet körébe vágó tanulmányokat. Milyen érdekes lett volna hallgatni, hogyan, miképpen éltek a régi görögök és rómaiak, mik voltak a főfoglalkozásaik, hogyan gyakorolták az egyes mesterségeket, stb. Sajnos ez a tárgykör is egy megrokkant, kortól és a betegségektől megnyomorodott emberre volt bízva. Két boton támaszkodva, deformálódott lábait nagy kínnal rakva egymás elé, vánszorgott fel Petz professzor úr a katedrához, ahol köhögési rohamaiktól el-elkapva, – miközben műfogsora számtalanszor kieséssel fenyegetett – beszélt érdektelenül, halálos unalmat terjesztő egyhangúsággal.

Némethy Géza¹⁶, Hegedűs István és Petz Vilmos volt – mai kifejezéssel élve – a tanszékvezető tanár. Rajtuk kívül még két magántanár órát vettem fel: Gyomlay Gyuláét¹⁷ és Förster Aurélt¹⁸.

Gyomlay Gyula sudártermetű, 65 év körüli férfi. Volt mozdulataiban – inkább patetikus, mint groteszk értelemben – valami Don Quijote-szerű. Ahogyan a görög eposzokat olvasta, deklarálta, néha taglejtésekkel, színészi mimikával kísérve, a nemes lovag alakját idézte fel az emberben.

A vézna, beesett mellű, meghatározhatatlan korú Förster Aurélt inkább hitte volna az ember megjelenése után ítélve: járásbírószági írnoknak, mint egyetemi tanárnak. Görög nyelvtant adott akkor elő, szemét a kis előadóterem valamelyik sarkának szegezve, szárazon, erőtlen hangon, unalomba fúlóan. Nem is hallgatta soha több két-három mindenre elszánt filozfnál. Egyszer véletlenül öten csődültek össze az órájára, meg is jegyezte: „Ilyen sokan vannak az urak?”

Ilyen sivár képet nyújtott az egyetem. Nem is tudom elképzelni, hogyan tudtak akkoriban boldogulni azok az azonos szakú társaink, akiknek a maguk erejére

¹⁴ Hegedűs István (1848-1925) irodalomtörténész, műfordító, költő, egyetemi tanár. 1890 és 1919 között a budapesti egyetemen a klasszika filológia tanára, az MTA és a Kisfaludy Társaság tagja.

¹⁵ Petz Vilmos (1854-1923) klasszika-filológus, egyetemi tanár.

¹⁶ Némethy Géza (1865-1937) klasszika-filológus, egyetemi tanár.

¹⁷ Gyomlai Gyula (1861- 1942) klasszika-filológus, egyetemi tanár.

¹⁸ Förster Aurél (1876-1962) klasszika-filológus, egyetemi tanár.

támaszkodva kellett a vizsgára előírt anyagot elolvasniuk. Úgynevezett szeminárium munká akkor még csak igen kezdetleges alakban volt található, közös szövegolvasásról, szövegelemzésről alig lehetett hallani. S az elolvasásra váró szövegeknek, az íróknak kortörténeti, irodalomtörténeti keretbe való beállítását sem lehetett várni ezektől az öreg veteránoktól.

Mi kollégisták tehát hamarosan elmaradtunk az egyetemről, s nagy ritkán néztünk csak be egy-egy órára. Ilyenkor, ha összetalálkoztunk, mint a római haruspexek (jósló ókori római papok) összemosolyogtunk. Azt a cinkostársi rajtakapást olvastuk ki egymás tekintetéből: „Te is lopod az időt, ahelyett, hogy tanulnál?” A néptelen padok inkább csak a vizsgák előtti hetekben teltek meg, ilyenkor az első sorok helye iránt szinte kézitusa folyt. Amikor „pofafürdőt” vettünk a vizsgáztató tanároknál. Mert mindenki abban reménykedett, hogy nagyobb jóindulattal történik majd a feleletek elbírálása, ha nem tűnik arca vad idegennek.

A magyar irodalomtörténet nagyjainak egy-egy órájára is bementem, hogy megismerjem volt tankönyveim országos híró íróit. Beöthy Zsolt¹⁹ keskeny arcú, finom feje akkor már megállás nélkül reszketett. Az elhanyagolt külsejű Riedl Frigyes²⁰ fejét könyekre támaszkodó kezébe fektette, ujjával bele-belebabrált egyik fülétől a másik füléig átfésült pár szál hajába, úgy beszélt Petőfiről, Reviczkyről – mikor ki volt soron – még mindig nagyon ízesen. Négyessy László²¹ akkoriban még keményen tartotta magát. Élénk előadásmódjával, s azzal, hogy a hallgatóságot is belevonta a kitűzött téma tárgyalásába: leginkább közelítette meg az egyetemi tanár általam elképzelt fogalmát.

A kollégiumból napokig ki sem mozdulva, kora reggeltől késő estig tanultam. De az Iliász egymást követő énekei csak nem akartak fogyni. A Trója alatt táborozó görög hadak népgyűlésein az egyenlenséget szító púpos Therzitészt, s a fejedelmek közötti ellentéteket elsimító bölcs Nesztort egyaránt meggyűlöltem. Egy-egy felszólalásuk ui. oldalakon át tartott, s újra meg újra szólásra emelkedtek.

Tomasz Jenővel közösen használtuk ugyanazokat a szövegpéldányokat. Mindig elkésérített, amikor láttam, hány lappal tart előttem. Könnyű volt ezt észrevennem, annyit simítgatta ui. tanulás közben a fejét, hogy a lapok közé hulló hajszálai mindig elárulták, mennyire jutott az olvasásban. Ilyenkor sokszor elcsüggedtem. De azután egyszer csak észrevettem, amit a modern nyelvek tanulása során később sokszor tapasztaltam, hogy a nagy kínnal összehordott téglák kezdenek falat alkotni, s a fal kezd magasodni. Ami eddig nehéznek tűnt, az már könnyen érthető. Igaz,

¹⁹ Beöthy Zsolt (1848-1922) irodalomtörténész, esztéta, 1886-tól haláláig a budapesti egyetem tanára, az MTA tagja.

²⁰ Riedl Frigyes (1856-1921) irodalomtörténész, esztéta, 1904-től haláláig a budapesti egyetem tanára.

²¹ Négyessy László (1861-1933) irodalomtörténész, esztéta, 1923-tól 1932-ig a budapesti egyetem tanára.

új nehézségekkel kell megint megbirkózni, de ezek legyőzése mégsem tűnik olyan elcsigázóan fárasztónak!

Az idősebbek példája is serkentően hatott. Ha néha benézett a szobánkba Bárczi Géza²², aki nemrégiben jött meg franciaországi internáltságából, oldalszámra deklarált nekünk Iliászból, Odisszeából is. Pedig ő átváltott közben a francia szakra, s csak klasszikus-filológusi ősmúltjából halászott most elő szemkápráztató gyöngyfüzéseket. Az aranyos kedélyű Kocsis Karsai hol innen, hol onnan idézett. Arany János egyik Horatius-óda fordítása jelentette a tanulásban az egyik részegységről a másikra való áttérést. Amikor kirúgta maga alól a széket, olyankor már tudtuk, rögtön rákezd ezeknek a soroknak ütemes deklarálására: „Megszegett sok esküvése, Egyszer ártott volna csak, Egy kis ujjad volna tarkább, Egy kis ujjad körme vak, Elhinném, de valahány új, Szószegéssel terheled, Tündöklőbben támad ismét ...” Ilyenkor a ritmusnak megfelelően lépkedve, körbe járta a szobát, s kezével verte szavalatához a taktust.

Hát nem hagytam magam. Valami mindig átsegített a hullámvölgyön. Csak olyankor voltam kétségbeesve, ha időnként nem fogott a fejem. De hogyan is kívánhattam volna tőle, hogy mint a jól olajozott motor megállás nélkül működjék, amikor alig-alig kapta meg szervezetem a legminimálisabb kalóriát. Pedig ilyenkor odavoltam, s meg voltam győződve róla, hogy abszolút tehetségtelen, tompa elméjű vagyok. Nem gondoltam rá, hogy az a tápanyagokban rettenetesen szegény, s mennyiségileg is kevés kollégiumi koszt csak az élet tengetésére elegendő, nem nyújt azonban anyagot a 17 éves, fejlődésben lévő fiú szervezetének kiépítésére, s nem szolgáltat erőt a megfeszített szellemi munka elvégzésére.

Nem is tudom, hogyan sikerült anyagi vonatkozásban első két évemet átvészelnem. Hazulról kéthetenként mindössze egy zsákba varrt nagy kenyeret kaptam, ezt a meleg idő beálltával Berta néniék – hogy ki ne száradjon – zsákon belül lapulévéllel szokták bepólyázni. Nagyon ritkán az is megesett, hogy a kenyérhez kis darab szalonnát is tudtak mellékelni. Takarékoskodtam is vele, olyan vékony szeleteket vágtam belőle, hogy éppen csak a száraz kenyér megízésítésére szolgáljon.

Tomasz Jenő időnként kiadósabb hazait kapott Csetnekről, amíg az új cseh határ végleg le nem zárult. Néhány hónap elteltével azonban megszakadt az összeköttetés a Csehszlovákiának ítélt Felvidékkel, s ezzel, hellyel-közzel való alapos jóllakásunk is véget ért. Azok a tejfeles túrók jelentették hosszú, hosszú időn át az egyetlen kalória pótlékot számomra, amire Tomasz Jenő az akkori Horthy Miklós úti tejcsarnokban meginvitált. De ezek édes ízét is megkeserítette az a tudat, hogy sohasem tudom barátom kedvességét viszonzni, hiszen semmi pénzem sincs.

Nem tudok már visszaemlékezni, mégis miből, hogyan éltem. Igaz, a villamost nagyon ritkán vettem igénybe, mert az utat be az egyetemre s vissza a kollégiumba

²² Bárczi Géza (1894-1975) nyelvész, akadémikus. 1941-től a debreceni, 1952-től a budapesti egyetem tanára.

rendszeresen gyalog tettem meg. A szennyest postán hazaküldtem, s így ehhez csak a postaköltséget kellett előteremtenem. A ruhám olyan volt, amilyen, annak felújítására még csak álmomban sem gondoltam. Így hát, úgy látszik, valóban nem is volt mire költenem.

Pedig még akkor színházba, operába is eljutottam. Igaz, ide a jegyeket az ún. Bölcsészettanhallgatók Segítő Egyesületéből kaptuk, ahova az élelmes Jockel Jozsónak volt valamilyen kapcsolata.

Nemzeti Színház

Így láttam pl. a Nemzeti Színházban Szophoklesz Antigonéjében Paulay Erzsí megrendítően szép Antigoné-alakítását.

Államtitkár voltam, amikor a rövid magyarországi látogatáson lévő Paulay Erzsível, akkor már évtizedek óta herceg Ceruttinéval, 1947-ben az olasz követnél megismerkedtem. Könnyekig meghatódott, amikor elbeszéltem neki, hogyan vártuk egészen lehajolva karzati helyünkön, hogy a színpadon végre előbbre jöjjön, mert fenn a kakasülésről hosszú időn át csak a lábát, a lábára omló fehér peplosát láttuk, s hogy nyakgörbítő artista pozitúránk ellenére is libabőrösek voltunk jajongó fájdalomtól, olyan élményt jelentett számunkra alakítása.

Ekkor láttam valamelyik népszínműben Bajor Gizit, hogy – míg élt – mindannyiszor felcsigázott érdeklődéssel várjam, mikor nézhetem meg ismét egy-egy új szerepében. Erre az első évre esik Az ember tragédiájának első előadása, a régi színészi stílusban deklaráló Bakóval Ádám szerepében. Operában az első darabok, amiket láttam: Mozart Varázsfuvolója, Wagner Tannhäusere és Offenbach Hoffmann meséi voltak.

Nagy felfrissülést, s élményt jelentettek számomra ezek a színházi esték. Mindannyiszor úgy éreztem, amikor hazafelé tartottam, hogy jobbra váltam általuk. Valahogy, mintha a hétköznapi szürke porát törölték volna le a lelkemről, s fogékonyabbá tettek volna a jónak és a szépnek befogadására. Megfogalmazhatatlanul is nagy elhatározások születtek ilyenkor bennem, hogy egyre jobbra és műveltebbé iparkodom válni. De életem későbbi folyamán megfigyeltem, bármilyen drámai művet láttam akár a színpadon, akár a filmvásznon, mindig a nemesebb húrokat pendítették meg lelkemben, függetlenül attól, hogy milyen volt a tárgyuk, nevelő jellegű-e vagy destruktív. Azt hiszem, a nevelés egyik legszebb feladata is éppen az lenne: úgy alakítani a ránk bízottak lelkét, hogy bármilyen hatás érje is csak majd később őket, lerázzák magukról azt, ami sárba húz, s csak azt fogadják be lelkükbe, amitől énjük jobb érzésének csírái indulnak fejlődésnek.

1920 tavaszán néhány napra szomorú politikai intermezzo zavarta meg életünket. Ebédeltünk, amikor Kovács Berci megkésve érkezett az ebédlőbe, s minden különösebb bevezetés nélkül kijelentette: „a budaörsi csatából jövök!”²³ Köréje sereglettünk.

IV. Károly király

Megtudtuk tőle, hogy IV. Károly király talán egyetlen ezredtől támogatva – át akarta Horthytól venni a hatalmat. Horthy ezt megtagadta, s többek között ún. „egyetemi zászlóalját” vetette harcba ellene, melynek Kovács Berci is tagja volt. Budaörsnél csapott a két egyaránt gyenge fél össze. A csatában a király csapata

²³ Károly második visszatérési kísérlete 1921 október végén volt.

maradt alul, s néhány óra leforgása alatt végre el is dőlt a harc kimenetele. Olyan izgalommentesen, a közbezáporozó kérdésekre is olyan fölényes magabiztossággal számolt be Berci a történekről, mintha csak vívóversenyről érkezett volna haza. A végén mégis hozzátette: „nekünk is van egy csomó halottunk.”

Az esemény érthető módon felkavart bennünket. Találgattuk: mi lett volna a bel- és külpolitikai következménye annak, ha történetesen sikerül a trón újból való elfoglalása.

Halottaink temetése megrázó élményt jelentett számunkra. A Nemzeti Múzeum hatalmas dór oszlopai között ravatalozták fel a tizenegynéhány koporsót. Megrendülve vettünk részt a gyászszertartáson. Bizonyára arra gondoltunk: megannyi Kovács Berciszerű, az életet természetesnek, a halált meg semmibe vevő fiatal társunk megmerevedett testét rejtik magukba a koporsók, akik ha történetesen életben maradnak, ugyanolyan könnyedén fejezték volna be a csatáról szóló elbeszélésüket: „nekünk is van egy csomó halottunk.” A koporsókat bizonyára a királyhű csapat halottaiért is, nemzeti színű lobogó takarta be. A piros-fehér-zöld szín szolgált a halál mentségéül, s egyben jutalmául. Mivel akkor a klasszikus idézetek korszakában éltem, s mindenre tudtam valami találó mondást, talán ez a horatiusi sor járhatott fejemben: „Dum delirant reges, plectuntur Achive” (A királyok marakodnak, a görögök meg hullanak.)

Olykor-olykor kirándulni vitt magával Bé Gé úr a budai hegyekbe. Változatosságot hozott életünkbe az ilyen izmokat megmozgató kisebb túra. Különösebb emlékem nem maradt róluk. Mindössze az a kép idéződik fel bennem, hogy egyszer, amikor a Hármashatárhegyen jártunk, az ilyenkor elmaradhatatlan hatalmas kollégiumi látcső, ami egyébként gyakori felhasználásnak örvendett a Villányi úti hálósobák esti titkainak kifürkészésében, többek között a rendkívül vékony, magas Féja Géza²⁴ hátára is rákerült. A hosszú fiú, ahogy vitte, szinte jobbra-balra ingadozott a súlyos látcső terhe alatt.

Hosszú hetek előkészületeinek eredményeként ültük meg Bé Gé úr nevenapját, ez volt a kollégium egyetlen ünnepnapja, s a gólyaavatást. A két este kabaréja körülbelül azonos színvonalon mozgó számokból áll. Közös jellemzőjük az erőltetett szellemeskedés és a malacságig menő sikamlósság volt. Részt szoktak az ilyen kabarékon venni a nevesebb volt kollégisták, a kollégiumi tanárok, s azok az egyetemi professzorok, akik valamilyen címen, pl. volt kollégista társaság, Bé Gé úrral való barátság stb. szorosabb kapcsolatot tartottak fenn a kollégiummal. Az ifjúság nyelve ilyenkor senkit nem kímélt, mindenkit pörére vetkőztetett, lett légyen az a kollégium igazgatója, a legszigorúbbnak tartott professzor vagy a legzöldebb fülű gólya. Az a túlzásba vitt kollégista erény borult a kabarékon teljes virágzásba, hogy a mai kifejezéssel élve, nem ismerünk el jogosultnak semmiféle személyi kultuszt, bírálát

²⁴ Féja Géza (1900-1978) író, falukutató szociográfus, könyvtáros.

nélküli tabu-tiszteletet! A bíráló joga, elméletek és rendszerek terén csakúgy, mint személyek tekintetében: ez a ráció alapján álló önálló szemlélet volt egyébként a kollégium egyik legértékesebb hagyománya.

Másik jellegzetes kollégista vonás volt az örök vitatkozás. Társalgó, ebédlő, tanulószobák és mosdók is hangosak voltak a vitától. Voltak, akiknek életelemük volt a saját állításuk körömszakadtáig való védeése, illetve annak bizonyítása, hogy a másíknak nincs igaza.

Ezzel a kollégiumi erénnyel soha nem ékeskedtem. Talán eleinte alacsonyabb rendű érzést súroló tartózkodásom, szerénységem lehetett oka, hogy nem vettem részt az ilyen vitákban, később viszont, amikor már biztosabban álltam a lábamon, az a körülmény, hogy – bár általában meg voltam győződve a magam igazáról – feleslegesnek tartottam a másíkra is ráerőszakolni véleményemet. Egyébként is az irodalmi témákról való viták, mert közöttünk, filológusok között főként ilyenek folytak, a legtöbb esetben ízlésbeli, felfogásbeli ellentétek eredményei. Mivel tehát nem ténybeli mag körül forognak, nem is dönthetik el végérvényesen. Legtöbbször annak van végül is igaza, akinek nagyobb a dialektikus készsége, illetve aki tovább bírja szusszal. Így azután csak néhány percre álltam oda a vitatkozó csoporthoz, s amikor mindkét fél egy-egy „döntő” érvét meghallgattam, mentem is tovább.

A társalgóban főként a legöregebbek, hadifogságból, harcterről visszajöttek tanýáztak. Legtöbbször már csak a pedagógiai vizsgája volt hátra. Ők sem tudtak olyan hirtelen visszazökkenni az éjt nappallá tevő tanulásba, ezért több időt fordítottak a szórakozásra.

Riesz Henrik²⁵ – később Rézre magyarosította a nevét, s a budapesti fasori evangélikus gimnáziumnak lett tanára, aki hatalmas szakállal, bajusszal érkezett vissza az orosz fogságból, egyre az újságokat bújta. Időbe tellett, míg az összeszűkülő ország megváltozott politikai viszonyaiban kiismerte magát.

Voltak, akik a gólyák megrontására specializálták magukat. Ilyen volt például Csöreg „tanár úr”, aki székét a társalgó egyik szabad mezőnyére húzva ki, malac viccekből szemináriumot tartott a köréje sereglő érdeklődőknek. Kási Jenő – bár elmaradt ilyen vonatkozásban Csöreg mögött – szintén azon a területen jeleskedett.

Akad azonban az idősebbek közül olyan is, kit szinte sohasem láttam más társaságában. Ilyen volt például az olasz hadifogságból visszaérkező, atléta termetű Nagy Miklós, aki legszívesebben a tornateremben tartotta a vizsgára készülők közti pihenőit.

Amikor a tavaszi nap a délnek fekvő homlokzati részen az I. emeleti folyóirat-termet már bemelegítette, le-lementem ide egy-egy negyed órára. Jól esett, a szoba közepén lévő, szakaszokra tagolt asztal folyóiratainak legújabb számaiba belelapozni.

²⁵ Riesz (Réz) Henrik 1939 és 1944 között a Fasori Gimnázium Damjanich utcai internátusának volt az igazgatója.

Voltak, akik legszívesebben itt dolgoztak. Itt tanyázott csukaszürke tiszti malaclopó köpenyével a vállán a finom arcú Vojtkó Pál, aki magas termetével, mosolygó kék szemével, lazán omló szőke hajával Lohengrin alakját idézte fel az emberben. Itt teregette ki könyveit Krammer Jenci²⁶, aki a mindenkivel szemben egyformán kedves, szelíd modor, nagyon finom lélek, rendkívül művelt, szerény egyéniség tükrének bizonyult.

Vojtkó, bár egyre írta esztétikai és filozófiai tanulmányait íróasztal fiókja számára, műszaki levelezőként élte le életét, s úgy is ment nyugdíjba. Krammer Jencivel többreüt hivatalt kapcsolatott volt. Soha, egy percre sem mutatkozott másnak, mint amilyen kép a kollégiumi első benyomásomban kialakult róla. Szerénysége volt az oka annak, hogy mindig kisebb szerepeket töltött be, mint amennyire sokrétt tehetsége és nagy tudása képossé tette volna. Bölcsességére vall viszont, hogy amikor 60 éves korában a budapesti egyetem német tanszékét felajánlották neki, nem fogadta el. Nem akarta magát kitenni annak, hogy a politika bábszínházában háttérből rángatott bábfigura legyen. Életének nagy halát így rágták csontvázzá a cápák.

Itt dolgozott Müller Pipi, későbbi magyarosított és teljes nevén Molnos Lipót is, kinek keskeny, kedves arcát egy gránátrobbanás kék pontokkal bőre alatt megjelölte ugyan, de el nem csúfította. Kedvessége, amivel az emberhez fordult: „Pajtás, megengeded, hogy ...?” édeskesnek tűnt akkoriban, mint ahogy túlzott előzékenysége, udvariassága, modorának erőltetett választékossága később is azt a gyanút keltette, hogy nélkülözi az őszinteséget. Sohasem tapasztaltam azonban, pedig hivatali pályafutásom egyik szakaszában vele is szoros kapcsolatban álltam, hogy híjával lett volna az egyéniségnek.

Féja Géza is szívesen tartózkodott ebben a helyiségben. Hosszu lábát messze elnyújtóztatta az asztal mellett, könyökét az asztallapra, fejét tenyerébe támasztotta, s úgy olvasott. Időnként valami különös, a csuklásnak és a böffetésnek vegyütlékéhez hasonló hangot hallatott, amivel egy-egy pillanatra kizökkentette a körülötte lévőket munkájukból. Nem szerettem ezt az embert. Talán azért, mert már akkor is mindenkibe belemart. Valami csúnya jelzőt, rosszindulatú megállapítást modorosán elnyújtott beszédmódljában sarkigazságként nyilatkoztatott ki azzal a személlyel kapcsolatban, akit éppen nyelvének hegyére vett. Magamban mindig a homéroszi görög hősök gyalázóját, a púpos Therzítést láttam benne. Pedig engem sem akkor, sem később, legalábbis tudomásom szerint, talán éppen mert jelentéktelennek vélte, nem bántott. Az önbírálat nélküli, túlzott önbizalom, valami hamis tehetség-tudat tette viselkedését ellenszenvenssé.

Mondanivalónk sem akkor, sem később soha nem volt egymásnak. Ha találkoztunk, – sokszor évtizedes időközökben – paroláztunk, „hogy vagy?“, „hogy vagy?“, azután, mint a szellemes gyógyvíz plakát két tovasiető alakja „Szervusz-szalvusz?“ „Szalvusz, szervusz!“, el is váltunk egymástól.

²⁶ Krammer Jenő (1900-1973) irodalmár, a germanisztika művelője, egyetemi tanár.

Évfolyamtársaim közül jó viszonyban voltam Kun Sándorral, a klasszikus nyolcas túlsó szobájának gólyájával. Kun sima arcú, alacsony termetű, kissé elpuhultnak látszó kedves fiú volt. A gólyaavatást követő tréfás táncban valami lányos is volt puha mozgólataiban, ahogy fekete pettyes lengő selyem csokornyakkendőjével fáradhatatlanul rop-ta az akkor is divatos táncokat. Bölömbika mély hangjával azonban alaposan rácăfolt nőies külsejére. Szekszárdról származott, ezért külön is jogot formáltunk a barátságra, s következetesen „megyei barátomnak” szólítottuk meg egymást. Vasszorgalma vitte előre előbb egyetemi tanulmányaiban, majd később tanári pályáján.

Egészen fiatalon a neves debreceni református kollégium igazgatójává választották. Ambíciója azonban ezzel a biztos és tekintélyes állással sem érte be. Amikor Bessenyei Lajost, az akkori debreceni tankerületi főigazgatót a nyilasok 1944-ben Debrecen főispánjává nevezték ki, Kun Sándor Bessenyei rábeszélésére, az én nagyon határozott figyelmeztetésem ellenére – mert felutazott Budapestre, hogy tanácsomat kikérje – vállalta a főigazgatóságot. A pünkösdi királyság megszűntével Mátészalkára került tanárnak, s ott halt meg talán 46 éves korában szívinfarkban.

Hosszú időre szóló barátság kezdetét jelentette a matematika-fizika szakos Moravetz Károllyal való megismerkedésem. Moravetz, később Mórára magyarosított a nevét, egyszerű kismartoni szülőktől származott. Anyanyelve német lehetett, mert kiejtése élete végéig német akcentust őrzött meg. Akkoriban sűrű, göndör szőke haj borította fejét, alig tudott fésűvel némi rendet teremteni benne. Sápadt arca, mintha kissé lapított jellegűnek tűnt volna. Vasárnaponként – ha Genersich Műdor a Ludovica Akadémiából nem jött értem – együtt sétáltunk vele, meg Tomasz Jenővel a Gellérthegy déli lejtőjén.

A matematikusok közül még Molnár Pipussal és Szabó Sándorral voltam jó viszonyban. Pipus, ez az ifjúkorában is kisgyermekes bájjal bíró fiú arról volt nevezetes, hogy néhány heti budapesti tartózkodás után valamennyi villamosnak meg tudta mondani a menetpályáját, kiindulási pontjától a végállomásig. Elindulásként csak a villamos számát kellett megadni, azután már perogtek is egymás után az utcanevek.

Azóta, hogy az egyetem befejeztével elváltak útjaink, soha többé nem láttam, nem is hallottam felőle.

A magas termetű, göndör hajú Szabó Sándor csipkedő, gunyoros modorú fiú volt. Élcelődése sohasem volt azonban sem egyhangú, sem bántó.

Az egyetem elvégzése után a gépészmérnöki oklevelet is megszerezte, s hosszú időn keresztül a Műegyetemen volt adjunktus. Amikor utoljára találkoztam vele, a nagygyerővel meginduló földalatti vasút-építkezés egyik vezetője volt.

Szívesen gondolok vissza a modern nyelvészekre. A higgadt, halk szavú, okos Kerecsényi Dezsőre, akinek szépen bontakozó tudományos pályafutását korai halál szakította meg. Azután Moravek Lászlóra, akinél a sokoldalú érdeklődésnek

mindig a belső tudásszomj kielégülése, nem pedig valami külső cél elérése szabott határt. Nem is szerzett soha diplomát, s később ezért elégedett meg alárendelt, sőt alantas beosztásokkal.

Végző állomáshelyemen, az Országos Széchenyi Könyvtárban a sors újból összesodort bennünket, sőt egymásnak támasztott íróasztal mellett dolgoztunk egy darabig.

Szarka Gézára, a korán elhalt, idegesen pergő szavú Makay Gusztávra, azután Lann Jenőre, Tóth Bélára, akinek kétségbeejtően választékos, irodalmi vonatkozásoktól rogyadozó beszédmódját csak egy-egy bizarr és nehezen érthető hasonlat szokta felélénkíteni, amin azután elgondolkodhatott az ember.

A Genfben székelő Munkaügyi Hivatalnak volt egy ideig tisztviselője.

Szabó Emilre, a kitűnő muzsikusra, aki a társalgóban Oravecz Lajossal felváltva szokta a klasszikus operák közkedvelt részeit zongorázni.

A szegedi székesegyház karnagyaként élte le életét.

A „dögészeket” – így hívtuk a természetrajz szakosokat – kevésbé ismertem. Külön dolgozó szobákban, külön könyvtárban töltötték a napot, az ebédlőben is egy-egy asztalhoz tömörültek, így csak elvétve, a társalgóban találkoztam velük. Hogy a seregszemle teljes legyen, felsorolok azért közülük néhányat. Az idősebb korosztályból Vendl Endrére,

mint a soproni Erdészeti és Bányászati Főiskola tanára ment nyugdíjba,

Dudich Endrére²⁷

a budapesti egyetem professzora,

Vitális Sándorra, a fiatalabbak közül a lázasan mindig csak saját gondolataival elfoglalt Soó Rezsőre²⁸, s a gesztenyebarna, sűrű hullámos hajú Szádeczky Kardos Elemérre²⁹ emlékszem vissza.

Előbbi a növényrendszertan, az utóbbi a geológia professzora lett.

Az első félév végén a kollégiumi munkán felül a kollokviumokra való készülés is sorompóba állított bennünket.

Kabarészámnak is beillett volna első kollokviumom, Némethy Gézával úgy folytak a félévi számonkérések, hogy egy-egy nap csak azokat a hallgatókat kollokválta, akik az előadó terem első padsorába befértek. A feleltetés az illető félév tárgyának

²⁷ Dudich Endre (1895-1971) zoológus. Magyarországon először alkalmazta a matematikai módszereket a rovarok variációs vizsgálatánál.

²⁸ Soó Rezső (1903-1980) a növényrendszertan és a növényföldrajz kutatója, egyetemi tanár, az MTA tagja.

²⁹ Szádeczky Kardos Elemér (1903-1984) geológus, geokémikus, egyetemi tanár, az MTA tagja.

anyagából történt, olyan leegyszerűsített alakban, hogy a padban ülők mindegyikének az előadott könyvsorban reá eső egy oldalnyi részét kellett elmondani. A potyakollokvium sikere tehát azon múlt, hogyan tudta ki-ki kiszámítani, melyik rész jut neki. Mert ha számítása sikerült, akkor mindössze egyetlen oldalt kellett megtanulnia. Érthető volt tehát, hogy nagy harc indult meg az első helyek elfoglalásáért. Mennél közelebb esett ui. valaki a pad baloldali kezdő széléhez, annál nagyobb valószínűséggel tudta kiszámítani, miből fog felelni.

Taktikánk tehát a következő volt. Legelőször is leborravalóztuk az egyetem portását, hogy másnap a rendes kapunyitás ideje előtt engedjen be bennünket. Azután kora hajnalban Tomasz Jenő vezetésével megindult kollégiumi 5-6 tagból álló karavánunk az egyetem felé a hely birtokbavétele céljából. Még kis viharlámpát is vittünk magunkkal, hogy az egyetem koromsötét épületében tájékozódni tudjunk.

Amikor a tanterem ajtaját kinyitottuk, megdöbbenve láttuk, hogy már megelőztek bennünket. Szerencsére csak néhányan, így mindössze egy-két üléssel tolódtunk el a legelőnyösebb helyektől. Utánunk egyre-másra érkeztek a vigyorgó arcú filozofok, s hirtelen mozdulattal vágódtak az első sor még üresen álló helyeire. Mire kivilágosodott, megtelt az első sor. De még jöttek a tudásukat fitogtatni akaró hadak. Többségük csalódottan állt meg az ajtóban, még a fejét is megrázta méltatlankodásában, hogy elkésett, azután beletörődve sorsába a második, harmadik padsorba telepedett. Volt azonban közöttünk olyan szívós egyéniség is, aki nem adta meg magát egy könnyen. Addig-addig könyörgött a jobb szélén ülőknek, „kolléga urak, csak kicsit rukkoljanak beljebb” – amíg félig a padsor szélére ülhetett. Ott azután addig izgett-mozgott, míg végül egész ülésnyi helyet szorított ki magának.

A jelenet mindaddig megismétlődött, míg végülis a sor közepe – hiszen a pad bal szélén ülők lábukat teljes erővel megvetették, hogy ki ne bukjanak – valóssággal a magasba nyomódott. Volt erre nevetés, méltatlankodás, vita! De végül a béke helyreállt, ki-ki számba vette, hanyadik helyen ül, azután megindult a könyv kitépott lapjainak körözése. Az óvatosabbak az előttük és mögöttük ülők részét is elolvasták, mert mit lehessen tudni, hátha többet vagy kevesebbet felel valaki előttük egy oldalról, sokan azonban úgy vélekedtek, kár a fáradozásért, majd ha megindul a feleltetés, akkor készülnek el a pad alatt.

Minden programszerűen történt, Némethy professzor úr hajszára alkalmazkodott a kialakult íratlan törvényekhez. Így szereztem meg nem kevés izgalom közepette a tandíjmentesség elnyeréséhez szükséges pontszám első 3 egységét.

A kollokviumok befejezésével Bonyhádra utaztam, ott töltöttem a nyári vakációt, megállás nélküli tanulással.

A második év is komoly munkában telt. Ennek végeztével volt első vizsgám, az ún. alapvizsga, aminek letétele bizony már – nem úgy, mint a kollokviumoké – kemény erőpróbának számított. Latinból Némethy Gézához, görögből Huszti Józsefhez

kerültem. Huszti akkoriban lett a Tanárvizsgáló Bizottság tagja. Nála is, Némethy professzornál is „dicséretes” osztályzatot kaptam.

Jó vizsgaalanynak bizonyultam: amikor a vizsgáztató professzor elé ültem, egyszerűen eloszlott minden addigi izgalmam, s higgadtan, nyugodtan mondtam el mindent, amit tudtam. A vizsgaeredmény megerősítette önbizalmamat, amire bizony nagy szükségem volt. Láttam, hogy mégis „fog a fejem”, s hogy érdemes is tanulni. Azoknak a nyelvszakosoknak, akiknek nem a magyar nyelv és irodalom volt egyik szaktárgyuk, külön magyar vizsgát is kellett akkoriban tenniük. Erre a vizsgára Császár Elemérhez³⁰ kerültem. Nála pláne „kitűnőre” feleltem. Ez már amolyan ráadásnak számított a szaktárgyakban elért eredményhez, de azért az is igen nagy örömet okozott.

Az egyetemre történő beiratkozásom óta tulajdonképpen most lélegeztem fel először. Elhatároztam, hogy alaposan kipihenem magam. Unokabátyám, Anyisz öccse, Kracher Gyuszi hivatott meg magukhoz Marázára. Ennek a Bonyhád közelében fekvő községnek állomásán volt ő vasuti forgalmi hivatalnok. Feleségének, gazdag, sváb származású helybeli molnár lányának kis szőlője volt a község határában, s az ebben folyó munkákat kellett nekem ellenőriznem.

Nem volt nehéz feladatom. Reggelenként elsétáltam a szőlőbe, ott kiadtam a munkát, aztán leheveredtem az árnyékba, s olvastam olykor délig, olykor meg estig. Ott azon a nyáron jöttem bele a német nyelvbe olyan mértékben, hogy könnyebb regényt már megértettem. Ma is megvan első olvasmányom, amin akkor végigrág-tam magam: Koch: Das Blumenmädchen von Paris. Valamilyen antikváriumban vehettem meg az érzelgős, kissé Murger: La vie de bohème (Bohémélet) c. művére emlékeztető francia regény német fordítását. Bizony a lapszéli belejegyzéseimből ítélve, nem lehetett ez sem könnyű számomra: az első oldalakon rengeteg szónak írtam ki a jelentését. De a szavakat rendre szépen megtanultam, úgyhogy mire a vastkos kötet végére értem, már bizonyos folyamatosságig is eljutottam az olvasásban. Így ez a nyár a testi felüdülésen felül szellemi gyarapodást is jelentett számomra, sőt valami kevés pénzt is eredményezett a következő tanévre.

Harmad- és negyedéves koromban már könnyebb volt életem. Egyrészt az első két év alatt félretett munkatőke szépen hozta kamatait: azokkal könnyebben olvastam az új meg új és fokozódóan szélesebb körű klasszikus írókat és költőket, s önbizalmam is megerősödött. Másrészt, mivel valamelyik budapesti gimnáziumban már tanító kollégista társaim, főként Rempert Elek útján, magántanítványokat is kaptam, így valamiképpen pénzt is kerestem. Nem ültem tehát örökkön örökké a könyv mellett,

³⁰ Császár Elemér (1874-1941) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja.

hanem magabiztosabban, felszabadultabban kezdtem körülnézni a kollégium falain túl, mint addig. Vasárnaponként nagyobb sétát tettem barátaimmal, s néhányszor kilátogattam Szentendrére is, ahol Irén nővéremék éltek, s ahol rajtuk kívül több rokonomat is megismertem.

Származásomról

Mivel azonban ottani rokonságom elég össze-vissza házasodott, hogy kiismerhesük magunkat, messzebből kell a kusza szálakat összeszedetnem. Egyébként is e helyütt kínálkozik a legjobb alkalom reá, hogy származásomról szóljak.

Amíg az egyetemre fel nem kerültem, szinte alig ismertem valakit vérszerinti rokonaim közül. Általában a Bonyhád környékieken kívül nem is sokat tudtam róluk. Berta néni beszélt ugyan testvéreiről, viszont elég szűkszavú volt édesapámmal kapcsolatban. Így azután téves képzetek vertek gyökeret bennem. Jól emlékszem, kiskoromban hosszú időn keresztül azon rágódtam: törvénytelen gyerek vagyok. Amikor a gimnáziumba beíratlak, akkor került születési anyakönyvi kivonatomban először a kezembe. Ez azután ezt az aggodalmamat eloszlatta ugyan, nem adott azonban választ számtalan olyan kérdésre, ami természetszerűleg felmerült bennem.

Csak jóval később, főként éppen szentendrei rokonaimtól tudtam például értesülést szerezni Édesanyám Baján élő népes rokonságáról. Amikor meg az 1940-es évek elején a tisztviselőknak keresztény származásukat a nagyszülőkhöz visszamenően kellett igazolniuk, akkor került néhány olyan családtörténeti adat birtokomba, amelyek útján, bár csak vázlatosan, mégis összeállíthattam dédapámig visszamenően származásom családfáját. Azt viszont, hogy az apai ág tulajdonképpen honnan ered, csak 1965 nyarán a kismartoni Püspöki Levéltárban végzett kutatásom során tisztáztam.

Őseim a XVIII. században a trianoni béke előtt Sopron megyéhez tartozó, azóta pedig Ausztriába bekebelezett Szarvkő (ma Hornstein) községben éltek. A Lajta hegység déli csücskének nyugati lejtőjén fekszik ez a kis település, Kismartontól (Eisenstadt) mintegy 10 km-re. Eredeti magyar-német lakosságát a török a mohácsi vész után teljesen kiirtotta.

Kismarton és környéke

Ennek helyébe – akárcsak a nyugati határvidék más százegynéhány falujába – földesura a XVI. század derekáig horvátokat telepített. A horvátokkal együtt a dalmát partvidékről és Isztriából olyan dalmát, szlovén és olasz eredetű családok is kerültek erre a vidékre, amelyek a tengerpartot végigdúló török elől menekülve, rövidebb-hosszabb időre, Horvátországban kerestek menedéket. Őseim is ezek közé tartozhattak, mert a Bassola név, olaszos hangzása után ítélve, ilyen olasz határvidéki, dalmáciai vagy isztriai eredetűnek látszik.

Dédapám dédapja, Matthias Bassula, legrégebbi kimutatható ősöm. Nagyot dobbant a szívem, amikor a szarvkői latin nyelvű anyakönyvben első gyermeke születésének bejegyzésénél nevemmel először találkoztam. 1711. augusztus 3-tól kezdve azután gyermekei, majd unokái és dédunokái sűrűn szerepelnek az újszülöttek, házasulandók és halottak anyakönyveiben, mégpedig a legkülönbébb névváltozatokban. A német származású plébánosok ui. az idegen név egyes hangzóinak jelölésére önkényesen hol ezt, hol azt a betűt alkalmazták. Boschula, Bassula, Bashola, Bassola, Basola, Basolina, Bascholya, Bassolya, Basolya, Basolach, Bassoliak, Bassolack: a-„B” betűvel kezdődő változatok, Vassula, Waschola, Wascholla, Wasolack: a „w”-vel kezdődő variánsok.

A családfa az anyakönyvek tükrében így alakul:

Mathias Bassula (?) házasságkötés Chatarina Schultzinnal 1712. május 17.
(†: 1754. október 2.)

Jacobus Bashola (1723. július 5.) házasságkötés: Helena Kossemininnal 1748. július 14. (†: 1756. november 17.)

Paulus Baschola (1756. január 6.) házasságkötés: Rosalia Schmilelinnel (†: Oslop, 1812. november 18./

Joanus Bassola (1783. június 20.) házasságkötés: Anna Grössingerrel (†: Oslop, 1831. február 22.)

Matthias, valamint fia, Jacobus és unokája, Paulus, még csak nem is „földhöz ragadt”, hanem „ágról szakadt” szegény emberek lehettek. Anyakönyvi bejegyzésükben foglalkozásként ui. sohasem a „colonus” (jobbágy), hanem mindig csak az „inquilinus” (földbirtokkal nem rendelkező zsellér) szó szerepel. Élhatték az akkori idők szegényeinek életét: mások szolgálatában túrták a földet, irtották az erdőt, keresztlőre hozták a gyermeküket a templomba, hogy legtöbbször egy-két hónap elteltével vigyék is ki már a temetőbe. A családi örömmön felül volt-e egyéb örömük? Megfogta például lelküket a táj szépsége? A templom előtti térről, erdőtől elhódított temetőkertből, ami mögött akkor még ott magaslott a ma már csak egyetlen omló bástyából álló Szarvkő várának romja, el-eltévedt-e tekintetük a Lajtán túlra, a havas Alpok irányába? Amikor ott, falujukban, alakjukat próbáltam képzeletben felidézni, újra meg újra a parókián láttam őket zavarukban toporogni, ahogyan ötször-hatszor is elismételgetik nevüket, amíg csak a plébános karcoló lúdtollával a nagyformátumú születési vagy a kis imakönyvszerű házassági s halotti anyakönyvbe be nem tudja jegyezni – ilyen vagy amolyan változatban.

A teljes nincstelenségnek, s az írástudatlanságnak béklyóját – hogyan, hogyan nem – sikerül a dédunokának, Joanusnak széttörnie. Iskolába jár, (hová? – hány osztályt végez? – örökké talány marad), elveszi a „ludimagister Lajthapordensis” leányát, s az 1800-as évek legelején maga is ludimagister – iskolamester – lesz az ugyancsak horvát anyanyelvű Oszlop (ma: Oslip) községben.

Oslip

Itt a Fertőbe siető Vulka folyócska mellett él, 48 éves korában bekövetkezett haláláig. Falujában tekintélyt, súlyt jelentő személy lehetett. Erről tanúskodik az a körülmény, hogy huszonegynéhány esküvőn meg keresztelőn szerepel, mint tanú, illetve keresztapaként. Jó szívű embernek is kellett lennie, hiszen két esetben törvénytelen gyerek keresztapaságát is vállalja, meg azután édesapját is átköltözteti Szarvkőről falujába, aki nála is hal meg.

Hornstein

Anyanyelve bizonyára neki is horvát. Ezen a nyelven tanít iskolájában, ezen végzi kántori funkcióit. De tudhat magyarul és németül is, hiszen a környék vegyes lakosságú, s felesége – neve után ítélve – német anyanyelvű is lehetett. Hat gyermeke született: négy fiú és két lány. Egyik fia (Joannes) 10, a másik (Ferdinandus) 24 éves korában halt meg. Egyik leánya, (Theresia), a záráni ludirector fiához ment férjhez. Nicolaus nevű fiára és Anna nevű leányára – a születésen kívül – nincsenek adatok az oszlopi anyakönyvben.

Talán nevetségességnek tűnik, de szinte boldognak éreztem magam, amikor ezekről az eddig teljes ismeretlenség homályával takart szerény őseimről az anyakönyvek lapjaira rögzített adatokat össze tudtam gyűjteni. Ludimagister dédapámra meg egyenesen büszke vagyok. Mit nem adnék, ha életalakulására vonatkozó több feljegyzés birtokában megrajzolhatnám jellemét, lelkületét. Mert úttörő munkát végzett: kitört a taposómalomból – s bár a legszerényebb munkásként – de mégis polgárjogot

szerzett magának az írástudók birodalmában. Az utódoknak már csupán képességén és anyagi erején múlott, milyen helyet tudnak maguknak kiharcolni.

Nagyapám, Bashola Antal, 1807-ben született. Előbb Orozán, az Eszterházy hercegek egyik birtokán volt olyan botosispánféle, majd az ugyancsak Tolna megyei Bábaapáti községnek lett a jegyzője.

Egy községi „Agendarium” saját keze írásával megcímzett, első fedéllapja maradt egyetlen emlékként tőle rám. Felesége Bösze Cecília, a kapuvári tanító leánya volt. Házasságukból a következő gyermekek születtek, illetve érték meg a felnőtt kort: Laura, Gizella, Berta, Jozefa, Árpád, István, Béla.

Nevelőszüleim Berta néni, Vilmos bácsi

Berta néni Vilmos bácsinak lett a felesége, Gizella néni egy Mayer nevű bátaszéki kovácshoz ment férjhez.

Laura nénire romantikusabb sors várt. Első férje Heissig Sándor, a Törley grófok rákói (Abaúj-Torna megye) birtokának gazdatisztje volt. Egyéves kisfiúk volt már, amikor Laura nénit az egyik szomszéd uradalom német gazdatisztje, Fachleitner Mihály megszöktette. Elhagyott férje, aki azelőtt is szerette az alkoholt, bánatában teljesen az ivásnak adta magát, s világgá bujdosott. Évtizedeken át nem tudták felkutatni, holtta nem sikerült nyilváníttatni. Így Laura néni második „férjével” házasságot nem köthetett. Pedig vele nagyon boldog és kiegyensúlyozott életet élt Szentendrén. Tőle származott gyermekeit csak valami bonyolult örökbefogadási eljárás útján tudta felnőtt korukban törvényesíteni.

István bácsiról már kötcsei gyermekkoromról szólva említettem, hogy autodidaktaként, mindössze polgári iskolát végzett. Hogy milyen iskolákat végzett Árpád bácsi és Édesapám, nem tudom. Tény az, hogy Árpád bácsi előbb a Tolna megyei Nagymányokon jegyzőként működött, majd valami váltókra felvett adósságok nem egészen megnyugtató módon való törlesztése miatt – a családi hagyományok szerint nővéreinek kellett háta mögé állniuk, s a károsultakat kifizetniük – a jegyzőséget a tolnai tűzéraktanya gondnokságával kellett felcserélnie. Akkoriban nem mérték magas mércével azoknak az iskolai végzettségét, akiket ilyen állásokra alkalmaztak.

Édesapám azonban még annyit sem végezhetett, mint bátyja, mert különben jobb életkörülményeket tudott volna magának biztosítani. Eleinte – talán Szekszárdon – kereskedősegéd volt, azután Árpád bácsi révén a tolnai hajóállomásra került raktárosnak, majd a másik bátyja, Pista bácsi révén a Ganz gyárba jutott be tisztviselőnek. Tőle mindössze két szóból álló kézírás maradt emlékként rám, de az gyöngyszemekkel írva. Valami igen ép állapotban maradt, hangyáktól lerágott fecske-csontvázat találhatott egyszer, azt tette kis magagyártotta üvegkoporsóba, s látta el címkével: „Fecske csontváza”. Ez a tőle számomra egyetlen emlékem is elveszett. Édesanyámat egyik unokaöccsénél, a nála mindössze néhány évvel fiatalabb Heissig Sándornál ismerte meg, aki Édesanyám húgát vette feleségül.

Édesanyám Kovács Antal bajai szabómester és Koleszár (más adatok szerint Koleszárovics) Anna házasságából született. Anyai nagyanyám neve után ítélve délszláv, bunyevác származású lehetett. Édesanyámék heten voltak testvérek. A legidősebb leányt Steyer István bajai postatiszt, Jozefát Csorja István egri adóhivatalnok, Gizellát Heissig Sándor – Laura néni első házasságából született fia – műasztalos-technikus vette el feleségül. Három fiútestvére közül Antus bácsi asztalos, Dezső bácsi mészáros, a legfiatalabb, a család szeme fénye, aki tovább tanult, Gyula bácsi tanító volt. Érdekes a családfán megfigyelnünk, hogy mindkét felől a leányágú tört fel az értelmiségi osztályba.

Mi magunk négyen vagyunk testvérek, – két Béla névre keresztelt bátyám csesemőkorában meghalt – Mariska, Irén, én és Idus húgom.

Úgy mondják, Édesapám is olyan mulatós természetű volt, akárcsak Árpád bátyja. Előfordult – pedig akkor már mi is megvoltunk, hogy fizetését, ahogy felvette, úgy el is költötte. Így volt-e, vagy nem, tisztázni sosem tudtam. Annyit mindenesetre Édesanyám is mondogatott, hogy együttélésük utolsó éveiben sok „tortúrán” ment keresztül – ismételten ezt a kifejezést használta, az anyagi nehézségek, nélkülözések jelölésére – de ugyanakkor mindig azt is hozzátette: Édesapám nagyon jó ember volt és szerették egymást.

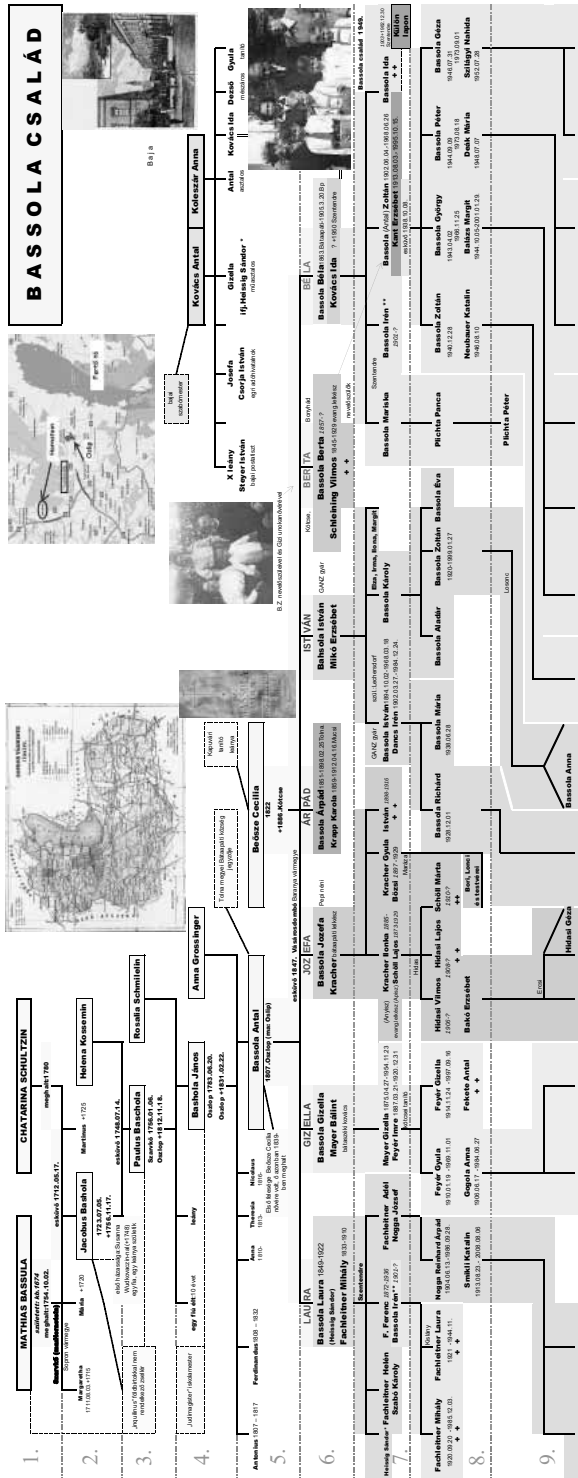
Sohasem tudtam képet alkotni magamnak róla, milyen lehetett Édesapám, milyenek voltak szellemi képességei, mi érdekelte, milyen volt érzelmi világa, akarati beállítottsága.

Az utóbbival kapcsolatban nem formálhattam ki róla kedvező képet magamban, hiszen nem tudott ellenállni a barátok csábításának, s engedve szenvedélyének még családjával szembeni kötelességéről is megfeledkezett. Egyetlen fénykép maradt róla. Nagy mulasztás bűnének terhe nehezedik rám vele kapcsolatban: sohasem kerestem meg a sírját! Igaz, 1905-ben halt meg, de azért egyetemi hallgató koromban, meg az azt követő években, kb. 1930-ig még megtalálhattam volna. Vele kapcsolatban is hálátlanság ütközött ki jellemem legnagyobb hibájaként, mint annyi más esetben.

Korai halála után Édesanyám – ahogy ő szokta mondogatni – „házvezetőnőnek” ment idegen helyekre. Mariskát Bajára, majd Hidasra vitték, én Kötcsére kerültem, Irén nővéremet először Édesanyám húga, Giza néni vette magához, majd amikor Budapestről ők is Szentendrére költöztek, az akkor már özvegyé lett Laura néni fogadta házába.

A rokonság szálainak ezután a kevésbé sikerült kibogozási kísérlete után, eljutottunk tehát Szentendrére, ahova egyetemi hallgató koromban olykor ki-kirándultam. Itt hosszabban kell újból elidőznünk. Ez lesz ui. később a szétszóródott család gyűjtőhelye.

Laura néni férje után Szentendrén szép szőlőgazdaságot örökölt. Az öreg Fachleitner – kiskorom félelmetes emlékképe: nagyszakállú, bajuszos óriás! – kitűnő szaktudású, rendkívül szorgalmas ember lehetett. Szentendre – Leányfalu között a Duna mellett vonuló vulkanikus eredetű hegyoldalon, ahol addig csak árvalányhajat lengetett a szél, meghonosította a szőlőt. S micsoda zamatú csemegezőlő, s milyen különös aromájú, rendkívül erős bor terem ezen a napmeleget tároló délkeleti-hegyoldalon. A szőlővesszők eladásából annyi pénzre tett szert, hogy egyre-másra vehette meg a kopár hegyoldalakat. Amikor meghalt, 20-25 holdnyi föld maradt utána, egy része már szőlővel betelepítve.

Bassola családja

Laura néni is olyan kemény természetű, férfias egyéniség volt, mint húga Berta néni. A biztosabb anyagi keret azonban, amiben élt, nagyobb stílusúvá érlelte. Nála teret talált, nem szorult négy fal közé a szervezőkézség, az irányítás, a kormányzás vágya. Férje halála után – igazi nagyasszony módján – igazgatta a gazdaságot, tartotta együtt és rendben a birtokot.

Amikor én Szentendrére először kilátogattam, ez 1920-21-re eshetett, ennek a kemény uralomnak már csak árnyképét találtam. Névlegesen ugyan még mindig Laura néni volt az úr a portán, de megfáradt kezéből a gyeplő már észrevétlenül gyermekeihez csúszott át. Akkorra talán már a birtok megosztása is befejeződött, s az örökösök közül ki-ki azt a földdarabot túrta, amelyik Laura néni halálával osztályrészéül fog jutni.

A legkisebb részt – ez csak az anyai jussra korlátozódott – hosszú életen át el nem felejtett sérelem és állandó irigység forrása! – első házasságából származott fia, Heissig Sándor kapta, a másik három rész, amely az apai és anyai jusból tevődött össze, a Fachleitner gyermekeknek jutott. Közülük a legidősebb, Helén, erdélyi származású biztosítóintézeti tisztviselőhöz, Szabó Károlyhoz, Ada pedig az oderbergi városháza tisztviselőjéhez, Nogga Józsefhez ment férjhez. A két vő akkor már nyugdíjba vonult. Egyikük teljes jószándékkal, de minden szakértelem és gazdasági érzék nélkül művelgette földjét, a másik pedig szakkönyvekből sebtében szerzett ismeretek birtokában, a pénzszerzés dühös vágyától sarkallva és sanda gyanúval eltelve a többiekkel szemben, „wirtschafolt”. A negyedik rész Ferencnek jutott.

Feri bácsi – így hívtuk, mert bár unokatestvérünk volt, a vagy harminc évnyi korkülönbség tiszteletet parancsolt – annak idején a katonatiszti pályát választotta. A kassai Zögerei elvégzése után idegen garnizonokban szolgálva érte el a kapitányi rangot. A három aranycsillag birtokában azután hamarosan nyugdíjba is vonult. Bár az első világháború alatt reaktiválták, tényleges katonai szolgálata mindössze valami gazdasági jellegű beosztásból – talán katonai raktár-parancsnokságból – állt. A háború végeztével őrnagyi ranggal mondott végleges búcsút a katonaságnak.

Ez a nagydarab, közel kétméteres, esetlen mozgású, sündisznó frizurát, vágott bajuszt, ritka, hegyes szakállt viselő ember vette el a házukba kerülő, nála huszonöt évvel fiatalabb, csinos unokahúgát, az én nővéremet, Irént. Sógorai szaktudását semmivel sem múlta felül, ő volt tehát a negyedik, aki a birtokon „gazdálkodott”. Illetve ő kényelmesebben járt el, mert az ő és Ada nővére közös birtokrészén – az ő örökségük magvát a meg nem osztott családi ház és a ház körüli kb. 5 holdas szőlő – alkotta, hagyta a német sógort serénykedni, maga pedig a pincét igazgatta. Ehhez annyiban értett is, hogy a napi 2-3 liter boradagját télen-nyáron elfogyasztotta. Bár igazságtalan volnék, ha azt állítanám, mintha a borokat nem jól kezelte volna, hisz a szinte márkás Fachleitner bor minősége ő alatta sem romlott, s szép

keresletnek örvendett. Tény azonban, hogy a lakás falain kívül én soha csobolyó nélkül nem láttam. Ennek a pincében való megtöltését tekintette egyik fő feladatának. Mentségére szóljon, hogy egy időben kicsinyben való árusítási jogot is szerzett. Akkoriban nyáron a hársfa alatt, télen a szobában poharazó, többnyire ismerősökből álló fogyasztókkal való koccintás tehát üzleti funkciónak számított.

Feri bácsi mindig borközi állapotban volt. De sohasem láttam oly mértékben becsípettnek, hogy ne tudta volna, mit csinál. Sőt nagyon is tudta, mit csinál: tudatosan megfricskázott házbelit és idegent egyaránt. Állandóan csipkelődött, s nagyot hahotázott, ha valakit sikerült zavarba hoznia. Nem szerettem. Fiatal voltam is hozzá, hogy a vicceit értsem, bizonyára a készség is hiányzott belőlem vagy talán béklyót vetett rám a köteles tisztelet, hogy csípésre csípéssel válaszoljak. Egyszóval bántott gúnyolódása, s nem szívesen szolgáltattam ki magam neki céltáblául. Pedig amióta én is az ő korába léptem, nagyon meg tudom érteni. Bölcs ember volt, aki rájött arra, hogy a világon minden csak átmeneti. Úgy élte tehát életét, hogy a kellemesebbik oldaláról nézte a dolgokat. Annyit dolgozott, – ha egyáltalán munkának szabad nevezni, amit végzett – amennyit feltétlenül muszáj volt. Az alkohol okozta kellemes ködben azután mindent derűsebbnek látott, a világ történéseit is, meg az embereket is.

Az utóbbiakról, szellemi képességeikről általában nem volt valami jó véleménye. Találós kérdéseket tett fel tehát nekik, vizsgáztatta őket s örömet lelte abban, ha napvilágra hozhatta tudatlanságukat. Most is magam előtt látom, amint bizarr öltözékben – ami derékban alul a kvietált katonatiszt-uniformisnak maradványából, bricseszből s lábszárvédőből, felül pedig amolyan botosispánszerű vagy erdőkerülőféle mellényből és kabátból állt – ott áll a hársfa alatti malomkő asztal előtt, a bal kezével felemelt pohárba jobb kezével éppen tölni készül a fonatos csobolyóból, azután hallva, amit kiszemelt áldozata mondott, mintha megkövülve ebben a pózban, kissé oldalt tekint az illetőre, hogy a következő pillanatban nagy hahotázással kimondja a letaglózó szentenciát.

Nagyműveltségű ember volt. Kis könyvtára főként német szépirodalmi és világ-irodalmi, történelmi, földrajzi munkákból, s hadtörténelmi monográfiákból állt. Anyanyelve német volt. De édesapja halála után már édesanyjával is csak magyarul beszélt. Olvasni azonban nem szeretett magyarul, szinte kizárólag német könyvet láttam kezében. Kiejtésén nem érződött a német eredet. Csak olyankor lehetett észrevenni, hogy biztosabban használja ezt a nyelvet, ha egy-egy kevéssé gyakori magyar kifejezést keresett. Ilyenkor megállt beszéd közben, „várj csak, hogy is mondják magyarul a Platzregent? ja, persze, persze...” folytatta azután. Irént és gyermekeit – Misikét és a Kislányt – így hívták Laurácskát, egyéves lehetett akkor, gyengéden szerette.

Első alkalommal Szentendrén

Amikor legelőször kimentem Szentendrére, nem részesültem valami lelkenedező fogadtatásban. Pedig Irént kiskorom óta akkor láttam először, Feri bácsit meg nem ismertem. Kikérdeztek, hol, mint vagyok, mit tanulok. Büszkén mondtam el sorjában, hogy Eötvös kollégista vagyok, valószínűleg azt is kifejtettem, milyen rangjelzést jelent az a bölcsészettan- hallgatók sorában. Azután Feri bácsi mindjárt vizsgáztatni kezdett, valahogy ilyenformán: „Na, jól van, jó gyerek”, – ez volt kedvenc megszólítása – „aztán meg tudnád-e mondani, mi Izland fővárosa?” Persze nem tudtam. Amikor azután néhány ilyen jellegű kudarc következtében biztonsági érzetem szilárd talaja egyre ingatagabbá vált, feltette az utolsó kérdést: „Na, ha latint tanulsz, jó gyerek, akkor mondd meg nekem, mit jelent ez a szó: teotitonatus?” „Nem ismerek ilyen latin szót” – nyögtem megsemmisülve. „Én sem, – most találtam ki a Te bosszantásodra!” – zárta le az exeminálét nagyot hahotázva.

Amíg az egyetemre jártam, nem hiszem, hogy öt-hat alkalomnál többször utaztam volna ki. Édesanyám akkor még idegen háznál dolgozott; egy-egy vasárnapot, ha töltöttem náluk. El-elkérdezték ilyenkor, „miért nem jössz soha?” De ezek csak amolyan henye szólásformának hangzottak, hiszen egyetlen-egyszer sem fordult elő, hogy Pestre-jártukban ők kerestek volna fel a kollégiumban. Azt sem kérdezték soha tőlem, nincs-e valamire szükségem. Természetesnek vették, hogy megvagyok, s bizonyára sem megterhelést, sem felelősséget nem akartak velem kapcsolatban magukra venni. Rossz tapasztalataik is lehettek szegény rokonokkal, ez is óvatosságra intette őket. Egyszer, egyetlen egyszer valóban meg is akartam pumpolni őket. Egy életre hálás vagyok nekik emiatt a leckéért, amit akkor kaptam tőlük. A dolog így történt.

Egyik vakáció alkalmával előhozakodtam Bonyhádon Vilmos bácsiéknál vele, nem lehetne-e nekem valamilyen felöltőféjét – az első világháború után az ún. trenchcoat-ok voltak elterjedve – vásárolni, mert elnyűtt télikabátomon kívül semmiféle kabátom nincs. Szegény Berta néni és Vilmos bácsi nélkülem is éppen hogy csak tengődött ebben az időben, így a kérdés tüzetes meghányásának-vetésének eredményképpen az a határozat született: pénzünk sajnos nincsen, de forduljak bizalommal Feri bácsihoz, aki unokabátyám, s egyben sógorom is, gazdag ember, tud is, meg bizonyára fog is rajtam segíteni.

Nagy tusakodás után rászántam magam a kérésre. Most is előttem a jelenet.

A nagy levelű Izabella szőlővel befuttatott verandán dadogtam el szívdobogás közepette, mit szeretnék. Feri bácsi végighallgatott, rám nézett, azután pillanatnyi habozás nélkül készen is volt a válasszal: „Jó gyermek, szívesen adnék Neked, de nincs miből. Ellenben a Heissig Sándor bácsi már évek óta tartozik nekem egy szőlőprés árával. Menj át szépen hozzá, s kérd meg, hogy annak a tartozásnak a terhére adjon neked kölcsön annyit, amennyire a kabátra szükség van.”

Hogy nem vált belőlem sem akkor, sem később, a nehéz időkben, mások nyakán élő szegény rokon, azt részben ennek az idejében kapott orrfricskának köszönhetem. Igaz, talán ez is hozzájárult azután, hogy a testvéri szeretet nővérem iránt nem ébredt fel szívemben akkor sem, sem későbbi életem során.

Közös gyermekkori élményeink, mik összekötöttek volna, nem voltak, így amolyan távoli rokonoknak tekintettük egymást. Ha azért azután is évente egyszer-kétszer kilátogattam hozzájuk, az tisztességből, nem pedig lelki szükségből történt.

Ilyenkor félig feszengve, félig zavarodottan mosolyogva néztem, ahogy Feri bácsi mókáit végigcsinálja. Az ebédet például mindig valami eltúlzottsága által komédiázássá torzuló ima-mímeléssel kezdte. Ha valaki a levest hallhatóan szürcsölte, akkor ez a nagydarab ember addig utánozta, míg az illető észbe nem kapott. Időnként, mikor csend volt az asztalnál, valami ilyesféle madárnyelvre emlékeztető, vagy mogul, esetleg mongol nyelvi szóképekhez hasonló szóval, mint pl. „csingiri-csungurubumm!”, vagy „tabele-bebele-turgudár!” Felpattant helyéről, s irányt vett a szekrény mellett álló fonatos csobolyó felé. Ha valaki le is tudta hántani ezeket a részben természetből folyó, részben szinte állandóan italos voltából eredő különbségeit, akkor nagyon mulatságosnak találhatta viselkedését. Ilyen ember azonban kevés volt, s koromnál, tapasztalatlanságomnál fogva én még nem tartozhattam közéjük.

Hisz testi szemmel nem a Balaton ködbevesző somogyi partját szemlélő, lelki szemmemmel pedig a saját lejáráófélben lévő életem eseményeit életre keltő krónikás voltam akkor még, hanem 20 év körül emberke, aki időnként ki-kiruccant Szentendrére is, hogy tanulja a világot, s aki roppantul csodálkozott mindazon, amit látott.

Kollégiumi élet

Az alapvizsga után előre rukkoltam a kollégium ranglistáján: családapa lettem. Az épület ebédlő felőli részének harmadik emeletén, északnyugatnak néző, rideg oldalon volt dolgozósobánk, hálósobánk meg pláne a kollégium kertje felé, északnak esett. Az itt eltöltött két év alatt két csodabogár golyával kellett tusakodnom.

Hetvényi Lajos, a soproni evangélikus liceum tanárának fia, irigylésre méltó egykedvűséggel élt bele a világba. Kacsacsőryszerű hosszú orrát maga előtt tolva, édes-keveset törődött mindazzal, ami körülötte történik. Tisztálkodásra, öltözködésre nem nagy súlyt vetett. Cipőjét, nadrágját, ha már nagyon unszoltuk, elől ugyan nagyjából lekefélté, de arra már nem sikerült rávennünk, hogy a besárosodott sarokrészt vagy az azt fedő nadrágszárat is kitisztítsa. „Aft úgy nem látom!” - hárította el magától, az „sz” hangot „f”-nek ejtve.

Még talán rajta is túltett ilyen vonatkozásban a kis Szedő Anti gólya. Készséges, mosolygós, kedves arcú gyerek, aki részben árvaházban, részben nevelő szülőknél nevelkedett. A fogkefe használatát nem ismerte, saját bevallása szerint még soha nem mosott fogat. Közköltségen meglettük tehát élete első fogkeféjével, s ezután

fogmosás bemutatót rendeztünk előtte, míg lassan maga is elsajátította a veszedelmes szerszám használatát. Fogai persze már mind szúvasak voltak, elől is leg többjének helyén csak csont feketéllett.

Idővel azután annyira belemelegedett az önállósulásba, hogy másodéves korában minden áron meg akarta kérni egyik csinos képű takarító lányunkat. Akkoriban miért-miért nem, Lovasberény volt a kollégium takarítószemélyzetének feltöltője, ebből a faluból kaptuk egyre-másra a takarító legényeket, leányokat. Innen származott fel a kis köpcös, mosolygós arcú feltétlenül tiszteltudó Schneider Jancsi, s talán ő hozta magával cimboráit. Egyik kis szemre való lánynak - később éppen Schneider Jancsi vette feleségül - vált Szedő golya epekedőjévé. Unos-untalan fejtegette előttünk, hogy ki tudná ő ezt a kislányt művelni, milyen tanult feleséget tudna belőle nevelni.

Családom tagja volt egy esztendeig Hrabowszky Antal is, egy kassai mosónőnek a fia. Ha van a földön szegénység, akkor ez a derék, értelmes fiú modellt ültetett volna hozzá. Egyetlen hálóingje szalagszerű cafatokból állt. Nappali ingjének fogyatékoságát kemény plasztron mellel takarta el. Akkoriban divatosak voltak szmokinghoz, frakkhoz ezek a különálló, rendes ing fölé helyezhető, keményített ingmellek. Mellette még a mi szegénységünk is elhomályosult.

De mennyire elűtött ezektől a „testvérektől” Bach Antal! Zombolyai gazdag német bádogsmesternek volt a fia ez a szép, karcsú, könnyed tartású, gesztenyebarna, hullámos hajú, szép arcú, elegáns fiú. Kékes-szürke szép szemének hideg tekintete elárulta, hogy kutató értelme, ami a dolgok felszíne mögé lát, és azonnal összefüggésbe tudja hozni, s maga helyére tudja tenni a tapasztalt jelenségeket, kérlelhetetlen, kemény ítéletet mond mindarról, amit az ember gyengeségnek vél. Nietzsche „Übermensch”-elmélete nála nem irodalmi élmény volt, hanem egész lényét átható eszményként állt benne. A germán faj – fejtegette alig észrevehető német kiejtésárralalatt beszédében – az egyes népfajok között a fajfeletti faj, s ez, csakis ez képes kitermelni magából az emberfeletti embert. A magyart tehetségtelen, lusta, államalkotásra képtelen, alacsonyabb rendű hordának tartotta. Olyan sokszor olyan bántó formában emlegette ezeket az eszméit, hogy vitánk egy ízben összeszólalkozássá fajult, aminek eredményeképpen vagy másfél évtizedig nem beszéltünk egymással.

Igaz, neki akkor kezdődő tudóbajának orvoslása végett el kellett a kollégiumot hagynia. Amikor holmijait csomagolta, hogy a budakeszi tudószanatóriumba költözzék, mintha koldus diáktanyára cseppent idegen herceg szedelőzködött volna. Talán meg is rázta az egyes finom ruhadarabokat, nehogy magával vigye a nehézságú szegénység és otromba magyarság érintését.

Vagy tizenöt év múlva, mikor egyszer véletlenül az egyetem előtt találkoztunk, kedvesen üdvözölt, s nevetve mondta: „Ugye sohasem gondolták volna, hogy én még le is doktorálok?” Azután elbeszélte Bleyerrel, a német irodalom professzorával, a volt nemzetiségügyi miniszterrel való kapcsolatát. A svábok magyarországi szervezkedése akkor indult meg, s ő egy volt bonyhádi diáktársammal, Mühl Henrik dr-ral, ennek élére állt. Azután megint

sokáig nem láttuk egymást, majd az 1940-es évek elején, amikor a magyarországi németek szervezkedése a nagy Német Birodalom nyomasztó árnyékában már gyümölcsseit is hozta, hivatalosan néhányszor újból találkoztunk. A végzet akkor már ott lebegett a feje felett, s én szomorúan vártam, mikor csap le rá. (De ne vágjunk az események elé, ha futja még majd időmből, a maga helyén erről részletesebben fogok beszélni.)

A politikai elvakultság más, s az előbbinél jóval alacsonyabb színvonalú fajtáját testesítette meg Bach egyik évfolyamtársa, Ternai Kálmán. A középtermetűnél valamivel alacsonyabb, sötét bőrű, mindig terpeszállásban beszélő Ternai gólya zsidóverő volt. Belső zsebében állandóan kéznél volt a bikacsök, s ha az Ébredő Magyarokhoz tartozó valamelyik diákegyesület a hallgatók körében „igazolást” rendezett, ő sohasem maradt ki a „rendcsinálás”-ból. Jellemző a kollégiumi mentalitásra, hogy magatartását kivétel nélkül mindenki elítélte, sokan szóba sem álltak vele.

Pedig a fiatalabb nemzedékből többen voltak diákegyesületi tagok. Különösen a katolikus diákokat tömörítő ún. Emericana Diákszövetség örvendett akkoriban népszerűségnek. Én magam soha semmiféle egyesületbe nem léptem be. Gimnazista koromban nem voltam ún. kongreganista (hetenként áldozó, katolikus egyesület tagja), mint egyetemi hallgató nem viseltem a bajtársi szövetségnek diáksapkáját, később pedig, bár volt idő, amikor állásomat, kenyeremet veszíthettem volna vele – politikai párt kötelékébe sem léptem. Fiatal koromban ösztönösen, később pedig egyre tudatosabban lelki függetlenségemet, gondolati, akarati szabadságomat akartam körülhatárolni mások, a törvény felfogásától való elkülönüléssel.

Ternai hangoskodása, bűnbakokat kereső pogány „magyarkodása” fura életpályának jelentette elindulását. Az egyetemet talán sohasem végezte el. Tanárkoromban magántanítványként egyszer-kétszer felkeresett. Akkoriban a szó szoros értelmében szaga volt az ápolatlanságtól, gyűrött ruháján látszott, hogy benne alszik. Azután egyszerre csak – hogyan, hogyan nem – Triesztben egyetemi lektorátust verekedett ki magának. A második világháború után szinte megfenyegetett leveleiben, amikor én ezt a megbízatást nem voltam hajlandó meghosszabbítani. Tudomásom szerint most is kinn él Olaszországban, s ott terjeszti – a maga módján – jó hírünket, munkálja megbecsülésünket.

Az idősebbek nyomaiba tehát mi léptünk, hogy a mi helyünket viszont a nálunk is fiatalabbak foglalják el. Az ebédlőt nem töltötte be többé a természetes Bondaller Károly hahotázása, aki, ha rákezdet, nem tudta abbahagyni nevetését. Széles arca előbb rákvörössé, majd lilává vált, s mint a hamelni dudás patkányfogó közönsége, ő is tehetetlenül vergődött a jókedv ilyen fuldoklásba átváltott, elementáris erejű megnyilatkozásától. Ilyenkor előbb csak saját asztala, azután a szomszédos asztalok hallgattak el, hogy várjuk az egész ebédlő vidám megállapítását: „megint nevet Károlyka!” – s mindenki vele nevéssen.

Az örök nevetésnek ez a nagymestere tanárkorában felakasztotta magát!

Igaz, átvette örökét Egry Gyula. Göndör szőke haj fedte, alakjához viszonyítva kissé nagyinak tűnő görögös arcélú fejét. Ha beszélt, a magán- és mássalhangzók kínosan helyes képzésével alkotta meg az egyes szavakat, hogy azután a stilsztika három követelményének: világosság, szabatoság, magyarság – szem előtt tartásával fűzze őket egybe mondattá. Állandóan kenetteljesen deklarált. Bármit mondott is el, idegen ajkú hallgatóság előtt szószékről is elhangozhatott volna előadása: „Pápá”-nak hívtuk. Találó volt a név, mert mindig ex cathedra szólt. Roma locuta, causa finita! Az ő véleménye mindig perdöntő volt. Ő is tudott nevetni, hanganyag tekintetében talán még erőteljesebben, s főleg moduláltabban, mint Bondaller Károlyka. De Egry nem mások élécét jutalmazta nevetés-zsilipjének megnyitásával, hanem saját, szellemesnek vélt elbeszélésére, anekdotájára tette fel vele a koronát. Nevetésében is megtartotta a leendő tanár ércablára kívánczozó, nemes pózú alakját: nem valami artikulátlan, egybefolyó hangszer volt az ő tetszésnyilvánítása, hanem magasabb és alacsonyabb fekvésű hangok egymást váltó, szabályszerűen, felülről lefelé tartó skálája, így: „ha! ha! ha! ha!” – azután újból megismétlődött az egész hangsor, alacsonyabb hangbeütéssel kezdve, hogy végül is – a fortissimoból a pianóig egyetlen hömpölygő sodrú áradatban – lassan elhalkuljon.

Hat éven át tanítottunk később ugyanabban a gimnáziumban. Sohasem tudtam teljesen nyitjára jönni, mi volt az oka annak, hogy ez az egyes nyelvek szókinccse, törvényei, irodalom terén olyan roppant nagy tudással rendelkező ember, miért nem alkotott soha semmit. Nem tudta a dolgokat szintézisbe hozni, a téglák agyonnyomták a kőművest, a mozaik-darabok nem tudtak benne képpé rendeződni? Vagy megtalálva élete értelmét, amikor mint tanár hivatalból ő a tudás megtestesítője, s valóban ex cathedra minden vitát lezárhat, kielégült az ismereteknek a tanítványok felé való közvetítésében?

Kik azok még, akik az emlékezet hívó szavára feltűnnek most lelki szemeim előtt? A nagy műveltségű, határozott beszédmodorú Virányi Elemér, aki barátokat szerezve nekünk Észtországból visszajött, hogy Budapest ostroma alatt lelje halálát; a vontatottan, modorosán beszélő Barta János, akinek mélyreható és összefüggéseket felismerő, irodalom-elemző képességét akkor még nem árulta el pedantériának tűnő túlzott pontossága, adatfelbontásban csakúgy, mint az egyetemi előadásokra való jegyzetek készítésében; az orrhangú Panka Tibor, aki mindig olyan volt, mintha skatulyából lépett volna ki, a hatalmas esetlen termetű Fábián Pista, aki – méreteit meghazudtolva – kislányosan „hi-hi-hi”-vel nevetett, Szarka Jenő, akit Bölinek becéztünk, s akinek akadózó beszéde a dolgok éles megfigyeléséről adott bizonyosságot, Moravek Bandi, Lacinak öccse, nekik is megvolt a becenevük: Lacit nagy Té-nek, Bandit kis Té-nek hívtuk, papírra nem kívánczozó kollégista megfigyelés eredményeképpen, akivel csodálatosképpen alakult kapcsolatom az életben: kollégiumban barátok voltunk, azután hosszú időn keresztül éppen csak megismert, majd szoros hivatali viszonyba kerültünk, hogy ennek megszakadtával, ha találkozunk, száraz üdvözlésre szorítkozzék érintkezésünk; Péch Zoltán, akinek lelke harmatos üde

tisztaságát egy küzdelmes és végtől-végig kemény munkával átdolgozott életen át is sikerült megőriznie. Angusztinovicz Elemér, közönségesen Guszti, akinek Cyrano orráról, ami már fiatal korában is a vörös és a lila árnyalatok palettája volt, elterelte a figyelmet az örökké mosolygó száj, s a szarka-cserregésszerűen hangzó, megállás nélküli beszéd.

De hogyan lenne teljes ez a különben is annyira fogyatékos felsorolás, ha nem emliteném meg későbbi miniszteremet? Szakdolgozat írása közben, amikor pasziánsz kártya módjára magam elé rakott céduláimat rendezgettem a könyvtár asztallapján, hányszor nem pihent meg tekintetem a szemközti fölkében ülő Keresztúry Dezső³¹! Látványosan finom fejét olyan szomorúsággal nyugtatta feltámasztott kezébe, mintha a világ minden bánatát neki kellene elviselnie. Ábrándos tekintete a terem falain túl, ki tudja merre, hova szállt!

Ha valaki a jövőbe látva, azt jósolja nekem, hogy ezt a bánatos gölyát én választom ki egykor a kollégium igazgatójává, s ő ezután alig félév elteltével, mint miniszter viszont engem tesz meg adminisztratív államtitkárnak, hát szembe nevetem, s azt mondom neki Szarka Böli bátyjának, Gézának szavajárásával: „gügye vagy fiam!” Furcsa dolgokat rejt magában Pandóra szelencéje! A lélek mélyén csírában, láthatatlanul ott szunnyadó képességek, nem tudjuk, mikor s nem tudhatjuk, minek hatására indulnak fejlődésnek, hogy azután egyszerre csak elkápráztassanak bennünket, meglétükkel! Ez a kis akadozó beszédű, szerény gölya vagy huszonöt év múlva szónoknak bizonyul, hogy előadása, behízelgően kedves és finom formájával, mondanivalójának mély tartalmával lebilincseli és magával ragadja hallgatóit.

Egyetemi oktatók

A kollégiumi munkán felül most már az egyetemre is többet jártam. Szaktárgyaimon kívül az utolsó félévekben ui. olyan előadásokat is fel kellettennem, amelyek részben a gyakorlati év után sorra kerülő ún. pedagógiai vizsga anyagát tartalmazták.

Élvezetet jelentett számomra Pauler Ákos³² filozófiatörténetének hallgatása. Ennek a papos külsejű, aszkéta-erkölcsű, ötvenes éveiben járó professzornak szájából a mondatok láncszemek módjára egymással logikailag szorosan egybefonódva, oly könnyedén, oly fület zsongító, kellemes, töretlen hangon peregtek, hogy nem volt ideje az embernek arra eszmélnie, milyen súlyos a téma, amiről beszél. A csengő mindig előbb szólalt meg, semmint várta volna az ember. Pedig volt előadásában valami modorosság is: előfordult, hogy egyetlen mondatában többször is alkalmazta az „ugye” kérdőszócskát, amivel hallgatóságát gondolatmenetében az okfejtés közvetlen részesévé akarta bevonni. Platon ideatanáról szóló előadása életre szóló élményt jelentett számomra.

³¹ Keresztúry Dezső (1904-1997) író, költő, irodalomtörténész, akadémikus. 1945 és 1947 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

³² Pauler Ákos (1876-1933) filozófus. 1915-től haláláig a budapesti egyetem filozófiai tanszékének vezetője.

Milyen kár, hogy ez a nagy gondolkodó, s nevelő, aki nyaranként saját jachtján barangolta végig az Adriát, hogy a kék víz végtelen síkján, s a ráboruló kék ég végtelen boltozata alatt lelkét, – „lerázva róla, ami benne földi”, – a tiszta eszmék befogadására fogékonyan őrizhesse meg, olyan váratlanul, s hamar maga is „eszmévé finomult”.

Rendszeresen hallgattam Fináczy Ernő³³ előadásait. Áttekinthetően felépített váza volt minden órájának, kristálytisza, egyértelmű volt minden mondata, s felelősségtudat, magas szintű erkölcsiség áradt minden szavából. Minden, ami a magántanítványokkal végzett munkámban eddig ösztönösen irányított, most ezeken az órákon megkapta a magyarázatot. Ettől fogva nemcsak éreztem, hanem tudtam is, hogyan kell tanítani.

Kornis Gyulának³⁴ csak néhány óráját hallgattam végig. Nem tudott lekötni. Túlságosan öntelten, túlságosan tele szájból hangzott, amit mondott. Terminusokkal agyontüzdelt mondataiban minden szó azonos súlyt, nyomatékot kapott, mintha mindaz, mi elhangzik, egyaránt fontos lenne. Paulernél, Fináczynál finoman áradt az „éthosz”, a tiszta erkölcsiség magából a tartalomból, s abból az egyszerűen nemes formából, amibe az előadás öltöztette. Kornis viszont mindenre ránehezedő egyéniségének súlyával, érces hangjának erejével, kívülről vonta be a tekintély-mázával mindazt, amit mondott. Vele később, bár nem huzamos, de sűrű kapcsolatom volt. Lehet, hogy amit ezek során az érintkezések során tapasztaltam, ezt vetítem most önkéntelenül is vissza első benyomásként.

Szinte lázba hozott viszont Heckler Antal egy-egy órája. Michelangelo műveit, életét olyan lelkesen, bár pózoktól nem mentesen, de a tökéletesen játszó tehetséges előadóművész tudatos mozdulatával, olyan szemléletesen adta elő, hogy ami addig egy-egy műalkotásban csak szép volt, pusztán szép, az a szépség örök törvényei szerinti széppé vált általa. A gyötrődő titán lelki vergődését milyen közvetlenül tudta egy-egy szonettje felolvasásával érzékeltetni!

Ezek, az utolsó fél évekre eső előadások jelentették számomra az egyetem igazi szellemét, ezek adták meg értékét.

Az öreg Kuzsinszky Bálint³⁵ archeológiai előadásaira is be-benéztem. A tárgy rendkívül érdekelt, ma is sajnálom, hogy nem szenteltem életem régletűnt időkből élt népek életformájának feltárására, de Kuzsinszky professzor túlságosan, szinte rusztikusan egyszerű volt hozzá, hogy tanítványává kívánjon lenni az ember. A görög, római építészet alapelemeit tőle tanultam azonban meg, s ezért hálásan gondolok vissza reá.

³³ Fináczy Ernő (1860-1935) pedagógus, egyetemi tanár. 1901 és 1930 között a budapesti egyetemen a neveléstörténet professzora.

³⁴ Kornis Gyula (1885-1958) kultúrpolitikus, filozófus, egyetemi tanár. 1920-tól 1947-ig a budapesti egyetemen filozófiát tanított. Az MTA tagja.

³⁵ Kuzsinszky Bálint (1864-1938) régész, egyetemi tanár. 1914 és 1930 között a budapesti egyetemen érem- és régiségtant adott elő.

Tiszaszentimre Báro Schilling von Canstatt Frigyes földbirtokos családnál

A harmadik év végén a nyarat Tiszaszentimre mellett, egy földbirtokos családdal töltöttem. Nem akartam más terhére lenni, meg keresni is szerettem volna, hogy kevesebb gonddal induljon meg az utolsó évem. A címet a Bölcsészettanhallgatók Segítő Egyesületétől kaptam. Báro Schilling von Canstatt Frigyes földbirtokos család legkisebb sarját kellett valamelyik tárgyból pótvizsgára készítenem. A bárók birtokuk közepén, kisméretű, egyszerű kúriában laktak, a házat valami nagyon szegényes „díszkert” vette körül. A családfő, s az idősebbik fiú – 25 év körüli – kimondottan ostoba, műveletlen embernek bizonyult. 20 év körüli lányuk, s 12 év körüli tanítványom, a kis „Pácsi”, így becézték a családban, kedves, helyes teremtések voltak. Pácsi szellemi képességeit is szerencsére édesanyjától örökölte. A báróné alacsony teremtű, kedves arcú, rendkívül mozgékony hölgy, aki fonott kosárcájával karján, ebben a kulcsosomóit őrizte, hol itt, hol ott tűnt fel. Pácsi szépen festett, művészi tehetsége akvallerjeiben is kiütközött.

Pácsi alkalmazkodó, jó tanítvány volt, nem sokat kellett vele vesződnöm. Így szabadidőmben kedvemre készülhettem a szakvizsgára, mert szórakozási lehetőségek abban az agylágyító melegben, ami ezt a vidéket pörkölte, nemigen nyíltak. Ez a vakáció annyiban is nevezetes számomra, hogy amint az előző nyáron Mázán az első német regényt, úgy itt olvastam el az első francia könyvet. Maupassant novellái nem okoztak túl sok nyelvi nehézséget, meg a bennük leírt erotikus történetek elindítva a fantáziát, olvastatták is magukat. Itt láttam életemben először és utoljára délibábot: a láthatár mentén búzaasztagok, s kévék lebegtek a levegőben.

Egyébként keserű tapasztalatokat is szereztem. Az infláció ekkor már rohamosan haladt előre. Előfordult, hogy az ebéd folyamán háromszor is szólt a telefon: a terménykereskedő jelentkezett rajta, s a répce megvételére néhány perccel előbb tett ajánlatát mindannyiszor előnyösebb feltételek kíséretében ismételte meg. Szinte óráról órára emelkedtek a terményárak. Ennek ellenére, amikor augusztus végén búcsúztam, ez a gazdag család nekem mégis azt az összeget fizette ki, amiben két hónappal azelőtt megállapodtunk. Még a cipőmet sem tudtam megtaláltatni rajta.

Az utolsó év a szakdolgozat-írás jegyében telt el. Latinból Vergilius VI. eclogája volt a témám, görögből pedig Aischylos Perzsák c. tragédiájának történeti háttérét kellett megrajzolnom, Herodotos alapján. Egyik sem volt nehéz feladat, s dolgozataim egyike sem tűnt ki eredetiségével. Becsületes munkával készült, igazi „szakdolgozatok” voltak, nem nyertem volna velük akadémiai pályadíjat.

A Szent Gellért szálló és fürdő

Közben még tánciskolára is futotta időmből. A Gellért Fürdő néhány előteréből nyílt az emeleti galérián az a szép kis terem, amelyben hetenként kétszer összejöttünk. Szívem nem fogadott be új lakót, Boriska bomló szőkesége még mindig kitöltötte, én viszont egy bánatos költemény írására ihlettem egy szentimentális hajadont. Mivel emlékemet azóta sem örökítette meg soha senki rímekben, ide iktatom sikerem dokumentumát:

*„Valaki Téged Istenként imád,
Valakinek Te vagy minden vágya,
Te vagy valaki leány szívének
Felkent királya!
Valaki mindig Rólad álmodik,
Valakinek fáj a szíve Érted,
Valaki várja csalfa reménnyel
a Te visszatérte!”*

Hogy ki volt az a Valaki, nem volt nehéz kitalálnom, mert a szőke, kedves arcú Irmuska személyesen adta át nekem a verset az egyik Ménesi úti padon. Hogy pedig Honunk gyengéd szívű leányai ne tartsanak liliomtiprónak, férfiasan kijelentem, hogy a Mama kíséretében tett sétáinknál gyengéd kapcsolatunk egy vonalnyival

sem terjedt tovább. Megnyugtatóan még azt is közlöm, hogy az akaratomon kívüli ejtett seb hamarosan be is gyógyulhatott.

Amikor ui. tavaly a Szabadság téren megismertem és megszólítottam a még mindig szép Irmuskát, láthatóan örvendezett ugyan azon, hogy találkozunk, de arcszíne nem mutatott olyan mérvű elváltozást, amiből hirtelen fellépő szívdobogásra következtethettem volna. Eldicselkedett velem, hogy boldog nagymama. (S még ezután hihessen valaki a lírai versek őszinteségében!)

Közben a vizsgák ideje egyszerre csak feltűnt a láthatáron. Talán az én „visszatérésem” is azért váratott magára. Megint megkezdődött a szinte megszakítás nélküli tanulás időszaka. Egy tavaszi meghűlés ágynak döntött. Az erős munka, a gyenge táplálkozás azután elegendő volt hozzá, hogy ne tudjam magam többé összeszedni. Apró lázak léptek fel, állandóan köhögtem. A kollégiumi orvos Gövessy István – maga is volt kollégista, aki az első világháborúban kezén, arcán súlyosan megsérült, ezért otthagyta a tanári pályát, – egy hónapi klinikai kezelést rendelt, hogy a tüdőbaj útját elvágjuk. A vizsgákra betegen mentem el, mégis sikerült mindkét tárgyból „dicséretes” osztályzatot kapnom. Azután befeküdtem az akkori Korányi klinikára.

Hörghurutom szerencsére jóindulatúnak bizonyult, fertőzés nem ért, így rettenetes hosszúnak tűnő négy hét elteltével kiengedtek. Szigorúan meghagyták azonban, hogy a nyár folyamán jó néhány kg-ot fel kellennem, nagyon ki kell magam pihennem. Apisz közben fentjárt Hidasról, s a világ legtermészetesebb hangján kijelentette: „Lejössz, Zoty! Hidasra. Egy betegünk már úgyis van, ketten legalább nyugodtabban lesztek!” Lalinak volt az elmúlt télen mellhártyagyulladás, a tanulást is abba kellett hagynia, ő volt tehát az a beteg, akihez most másodikként hozzávetek.

Hidas

Ez a nyaram a teljes gondtalanság, s a tétlenség jegyében paradicsomi jólétben telt el. Ami enni-innivalót szerető szívek leleményessége és fáradhatatlansága elő tud teremteni, abban mindben részünk volt. Reggelire, uzsonnára tojássárgájával elkevert kakaót kaptunk, tejszínhabbal, ebédre rántott csirke, s egyéb szárnyas ételek, vacsorára az ízes füstölt kolbász, hurka, disznósajt, s a tejtermékek nyújtottak paradicsommal, zöldpaprikával bő választékot. A kert meg csak úgy öntötte a sok gyümölcsöt. S Apisz a falu minden jobb vörösborából szerzett nekünk, mert „az elősegíti az emésztést, és vért csinál!”

Mi Lalival egész nap a hársfa alá kitett nyugágyon lustálkodtunk, s minden törekvésünk csak arra irányult: csokoládébarna színben és súlygyarapodásban legyőzzük egymást. Amikor estefelé a család az elmaradhatatlan kerti öntözés munkájába merült, csikorgott a szivattyús kút, s ki-ki erejének megfelelően kisebb vagy nagyobb

kannával térült-fordult a kerti ágyasok között. Apisz szünet nélkül szidott, korholt bennünket: „Naplopók, rút szibarita vázak, képesek végignézni, hogy más embernek a nyelve kilóg a fáradtságtól, de nem jutna eszükbe egyszer is kivenni a vödröt a megfáradt kézről!” – vagy „Fejüket tömni, azt tudják, de dolgozni ahhoz lusták” stb. Viszont próbált volna csak valamelyikünk egyet is rántani a kút húzónyelén, azonnal visszaparancsolta volna fekhelyére. Éjjelre nyitott ámbitusos folyosón vetett nekünk Anyisz ágyat, úgy hogy éjjel-nappal levegőn lehettünk.

Néha talán kis latint tanultunk Lalival, ebből állt minden munkánk. Nagyon sokat olvastam ezen a nyáron. Többek között ekkor olvastam el Byron Don Juan-ját is. A könyvet friss klasszikus tanulmányaim hatása alatt még széljegyzetekkel is elláttam, feltüntetve, hol, milyen klasszikus „utánérzést” vélek benne felfedezni.

Mártus ezt a nyarat nagynénjénél, Mici néninél Salzburgban töltötte. Az ő szórákoztatására Byron modorában, s Don Juan versformájában költeményt is követtem el. A vers témáját az adta, hogy a baromfi ól lakóit tizedelő görényt sikerült elfognunk. Amikor a csapdából a zsákba belerázott állatot Apisz – meg-meglóbálva és földhöz csapkodva a zsákot – agyonütötte, s a rettenetes bűzben, amit a görény eresztett, végre ott feküdt előttünk a régtől fogva keresett fenevad; Lali édesapja főesperes voltára célozva a maga megszokott lakonikus rövidségében csak annyi megjegyzést tett: „megvan végre a görény esperes!” Mivel nagyon szellemes és nagyon byronos akartam lenni, ezt a tárgyat, ködös homályba burkolva az ellentét kedvéért – szerelmi dal köntösébe öltöztettem. Így született meg azután életem második és utolsó verse. (Az első egy diákkori gúnyvers.) Talán jobb lett volna, ha sohasem ölt formát, mert később több jelből arra következtethettem, hogy Apiszék részemről olyan megmozdulást tételeztek fel Mártus irányában, ami valójában sohasem volt meg.

Ime itt az elmeszülemény:

*Pennát fogni készlet szerelmem,
Mely szívemben lángolva lobog,
Pedig e hév árt most nekem:
Tüdőm sorvad, beteg vagyok.
-De félre kór, óh, jöjj szerelem
Dalos Múzsája, s míg meghalok,
Halvány orcámra, ha csókot lehelsz
A síromon túl is boldog vagyok.*

*Jöjj hát Múzsám!... már érzem orcámon
Cirógató kacsód gyengéd biztatását.
Az ihlet megszállt, mint Homéroszt egykoron,
Míg küzdő hősokeket regélt meg csatát.
- Ha míg az ihlet segíti a pennát –*

Hogy mit dallok majd, még nem tudom –
Ígérem Néked, a refrein mindig ez lesz:
„Csipszim szeretlek, szeretlek nagyon.”

Foszlik az éj, most dereng a hajnal,
Mi rémes mozgás ott az udvar mélyén?
Két sötét árny óvatosan, loppal
Ládát emel, s nyöszörög lihegvén.
- Oly rémes mindez, gyilkosok talán
Bűnüket most rejtik? (réműl Múzsám nagyon),
Bár lábam reszket, s felém int a Halál,
„Szeretlek Csipszim, kicsiny angyalom.”

Gyertya lobog, konyha most a színtér,
Hol a lassú bús menet megállta,
Habozik a hajnal, menekül az éj!
Négy vagy öt már a gyilkosok száma.
- Zsákot tart az egyik, más kezében balta!
Kiugrik valami, biztos a halála!
„Szeretlek Csipszim, szeretlek nagyon!”

Pár percig nem látok árnyakat, világot,
Rémséges por száll fel, orrom elfacsarul,
Csak egy zsák penderül, le-lecsap, kóvályog,
S ahányan csak vannak, ütlegelnek vadul.
Elnyugszik a lárma, a reggel mély bides,
Minden szem könnyebben száll, zsebkendő az orron.
Lali szól kimúlt hát a görény-esperes...
„Szeretlek Csipszim, pá édes angyalom!”

Pihenésemet mindössze a nyugtalanság zavarta, mi lesz velem ősztől kezdve. Elméletben háromféle lehetőség közül választhattam: vagy tanári állást vállaltok, vagy a Trefort utcai ún. gyakorló gimnáziumba járok be a pedagógiai vizsga feltételeként előírt tanítási gyakorlat megszerzése végett, vagy elmegyek nevelőnek.

Az első két lehetőség magától elesett. A Klebelsberg Kuno-féle gimnáziumi törvény ui., ami a gimnáziumot két fajtára, ún. klasszikus és modern reálgimnáziumra bontotta, akkor lépett életbe. A gimnáziumok többsége reálgimnáziummá alakult, ahol a görög nyelv helyébe valamelyik modern nyelv került, s a latin óraszám is csökkent, görög-latin szakon nem volt üresedés. Igaz, úgy hírlott, Sárbogárdon

szerveztek valamilyen községi gimnáziumot, ahova latin tanárt is kerestek, de ebbe a sárfészekbe nem kíváncsotam. A budapesti gyakorló gimnáziumba meg csak akkor járhattam volna gyakorolni, ha Budapesten lakom, illetve ott tudok elhelyezkedni. A kollégium az ötödéveseket általában nem tartotta vissza, másként meg teljes pénztelenségemben hogyan tudtam volna magam fenntartani.

Így hát csak nevelőként való elhelyezkedésem jöhetett számba. Akkoriban a föld-birtokosok, mágnások, s más gazdag családok gyerekeiket többnyire magánúton taníttatták. Ezzel egyrészt őket a „köznép”-be való vegyüléstől kívánták megóvni, másrészt az egész család élete is szabadabb, kötetlenebb maradt: a városi lakásból a birtokra való költözést, a nyaralást, az utazgatást nem kellett az iskolai évtől függővé tenni. Sok tanárjelölt szerezte meg akkoriban a gyakorlatot ilyen nevelőként.

Vilmos bácsi időben elkezdte a mozgolódást. Figyelme mindenre kiterjedt, mi jövőmmel kapcsolatos. Volt gimnáziumi igazgatóm Fájk Henrik révén kapcsolatba lépett az akkori tankerületi főigazgatóval, Vass Bertalannal, aki cisztercita rendi szerzetes volt, s őt kérte meg, pártfogoljon elhelyezkedésemben. Vass Bertalan – úgy látszik, megadta a címet a pécsi cisztercita gimnázium igazgatójának, Buzássy Ábelnek, mert augusztus közepe tájt levelet kaptam tőle, lépjek érintkezésbe Bartal Aurél faddi földbirtokossal, aki nevelőt keres fia mellé.

Így kerültem Faddra, új környezetbe, olyan emberek közé, akikkel való szoros kapcsolatom csak az ő halálukkal szűnt meg.

IV.

Fadd (1923-1927)

Fadd, Bartal-kúria és kertje

A homokfutó, ami Tolna Mőzs állomásról Faddra behozott, a címeres kapun befordulva igénytelennek látszó ház oldalbejáratánál állt meg velem. Vadászruhas, nagy bajszos, idősebb inas segített le: „Tessék, Tanár úr, befáradni a pipázóba!”

A „pipázóban” senki sem volt, körülnézhettem. Háromablakos nagyszoba, az egyik sarokban íróasztal, a középső ablak előtt kerek asztal, barna bőrrel bevont ún. klub-fotelekkel, ezen felül az egyik mögött fegyverszekrény, golyós és sörétes puskákkal. A parketten szőnyegek, a falakon néhány Mednyánszky-festmény, fényképek, igen sok őz- meg szarvasagancs, egy vadkanagyar, kitömött tűzok, az üvegajtós könyvszekrény tetején szirtifogoly csoport, néhány ritkább fajta vadkacsa, bűvár, vizicsirke, egy kékhátú rozsdabegyű jégmadár meg egy magvágó pinty.

A nyitott ajtón jobb felől beláttam az ebédlőbe, bal felől egy nádfonatos bútorzatú hallfélébe, azon túl pedig a többenél nagyobb méretű helyiségbe, ami világos selyem-huzatú bútoraival női szalonnak látszott. A szobák egy sorban, egymásba nyíltak, s harmonikus, impozáns látványt nyújtottak.

A hatalmas ablakok a kertre néztek. A kertnek ház felőli része jókora darabon kavicssal beszórt, sima felület, azon túl rózsával szegélyezett gypeszőnyeg, hatalmas facsoportokkal, fák között kigyózó utakkal. A kert hosszan, mélyen nyúlik, végét nem is látni, bal felől, a falun keresztül vezető országúttól magas kőkerítés választja el.

Ahogy így az ablakon kinéztem, láttam még, hogy a hall előtt négy oszlopos, görögös timpanonú terasz nyúlik előre, s hogy ez a ház főbejárata, amihez a kert sima, kavicssal fedett része felhajtóul szolgál. A mellékbejáratnál igénytelennek tűnő ház, innen belülről nézve nagyon csinosnak, lakályosnak, ízlésesnek látszott.

Mire ez az összbenyomás kialakult bennem, bejött a házigazda: középmeretű, 40 év körüli, világos barna hajú, tömött angol bajuszú férfi, vászonruhában, térdnadrággal, a ruha anyagából készült, lábra rásimuló, gombos gamászlival. Szívesen üdvözölt, megkérdezte, hogyan utaztam, azután rátért a tárgyra, ami miatt idekeretett.

Kisfia, Gyuri, szeptemberben lesz 10 éves (= 1923), most végezte az elemi iskola negyedik osztályát. Szeretné, ha a gimnáziumban is magánúton tanulna, a pécsi cisztercitákhoz szándékozza beírni. Értelmes, kedves gyerek, csak kissé játékos. Rá kellene nevelni a komoly tanulásra. „De egyébként Maga is meggyőződhetik róla, milyen, mindjárt hivatom is.”

Rövidnadrágos, kék trikós kisfiú iparkodott szapora léptekkel az ebédlőn keresztül a szobába, szandáljának csatja minden lépésnél csörrent egyet. Kissé elfogódottan állt elém, de azért csilingelő hangján határozottan válaszolt a kérdéseimre. Ahogyan azután bőrfotelben ülő édesapja térdéhez támaszkodva, fejével vállához simulhatott, s a tárgyalás aktív résztvevőjéből közönséggé válhatott, nagy metszésű, szép kék szeme a hosszú lányos pillák gyors ritmusú záródásával és nyílásával, mint fényképezőgép lencséje – vette fel rólam szaporán, s raktározta el magában a benyomásokat. Barna haja oldalt volt fésülve, mosolygó ajkai nem záródtak teljesen, felső metszőfogainak hegye kifehérett közöttük. Hasonlított édesapjához, ugyanaz a magas tiszta homlok, ugyanolyan színű, de melegebb szemek, édesapja arca, annak kemény határozottsága nélkül. Amikor beszédünk fordulatából úgy látta, nincs reá többé közvetlenül szükség, s mint később bevallotta, a félelmetesnek várt tanár személyét illetően is megnyugodott, „Most már én kimehetek, Apu?” – kérdéssel, újból sűrű szandálcsattogás kíséretében kisietett.

„Hát ez a kisfiú lenne a tanítványa.” szólt a házigazda, utána simítva tekintetével. Megállapodtunk: szeptember 1-én foglalom el a helyemet. Havi fizetésem – akkor még tartott az infláció – két mázsa búza árának megfelelő összeg. Azután, mivel sietnem kellett az állomásra, rögtönzött ebédet – tojásrántotta – kaptam, s már repített is ki az állomásra a két kis lipicai.

Megkönnyebbült lélekkel, boldogan ültem kocsira, jó benyomást tett rám mindaz, amit láttam, leendő tanítványomat meg már meg is szerettem, hiszen értelmességet, őszinte egyenességet árult el minden mozdulata.

A hidasi szép napok tehát végetértek, de könnyű szívvel vettem búcsút Apiszéktől is, Vilmos bácsiéktól is, hiszen közvetlen jövőm biztosítva látszott, s nem mentem messzire.

Szeptember 1-én, amikor megérkeztem, Gyuri kísért szobámba. Ez a kis helyiség a ház szalon felőli szárnyában, tőle folyosóval elválasztva, az utcára nézett. Benne a legszükségesebb bútorok: ágy, éjjeliszekrény, mosdószekrény, íróasztal, ruhásszekrény, zöld huzatú kis dívány, két kis fotellel, elfoglaltak minden helyet.

Gyuri, míg fonatos táskámból kipakoltam, csilingelő hangján beszámolt zobáki tartózkodásukról: milyen jó volt ott, abban a nagy erdőben, milyen nagyszerűen lehetett a hegyi patak medrében játszani. Mire az utolsó ruhadarab is megtalálta helyét a szekrényben, már össze is barátkoztunk.

Azután kivitt a parkba, ott a kavicsos szabadrészen bemutatta bicikli-tudományát: előbb szélesebben előre száguldva, ugyanúgy vissza, s közvetlenül előttem hirtelen lefékezve, azután végigcserkészte velem az egész nagy kertet.

Utána lekísért az „also” kertbe, így hívták az országút túlsó oldalán, közvetlenül a magas Duna parton lévő hatalmas gyümölcsöst, ahol végigkóstoltuk a gyümölcsök számtalan finom fajtáját, a ringlótól a szilváig, az almáktól a körték különböző változataig, málnától a fügéig, s latolgattuk milyen magas lehet az a gyönyörű platánfa, ami a kert közepétől dús lombozatával kimagaslik.

Ott megismertetett Bagossy László főkertésszel, nálam néhány évvel idősebb, hórihorgas fiatalemberrel, aki nagyon megörült, amikor megtudta, hogy Eötvöskollégista voltam, mert így felidézgethette Ménesi úti emlékeit, ahol a Kertészeti Főiskolát végezte.

Most már harmasban lementünk, a mintegy kétszáz méter széles Holt Duna ághoz, ami Gerjentől kiindulva, félkör alakban maga közé zárja az ún. Várszegi szigetet, s Fadd szélső utcájának szérűskertjét nyaldosva csatlakozik újból a Nagy Dunához.

Gyuri úgy látszik a főkertész felügyelete alatt szokott fürödni, mert előbb megta-
nakodták, hol van legkevésbé kagyló, mettől-meddig fog ő most „úszni”, s körülbelül mennyi időn át lubickolhat a vízben. Azután kezdetét vette a produkció: „úszás” mellen, háton, „kutyázó” stílusban stb. Mindez olyan pacskolás, bugyborékolás, fröcskölés, szörcsögés, gurgulázás, csilingelő nevetés kíséretében, hogy egész uszodának becsületére vált volna.

Mi Bagossyval a parton állva, s felöltözve figyeltük Gyurit, mélyebbre ne merészkedjék, mert úszó tudománya csak addig terjedt, míg tenyerével a talajt érte. Mihelyt ennél kissé beljebb tévedt, prüszkölés és köhögés jelezte a veszélyes körzet kezdetét.

Amikor a fürdésre kiszabott idő letelt, hosszú művelet vette kezdetét. „Gyurika elég volt, tessék kijönni a vízből!” – hangzott Bagossy figyelmeztetése. Gyurika, mintha mit sem hallott volna, még vadabb paskolásba fogott. „Gyurika most már

ki kell jönnie!” – ismétlődött a főkertész hívó szava, megint csak eredménytelenül. „Gyurika, tessék rögtön kijönni a vízből!” – hallatszott erélyesebben. „Mindjárt, csak egy kicsit még bent maradok” – csilingelt ki a válasz a vízfüggöny mögül. Ettől fogva bármely alakban kért, fenyegetőzött is Bagossy, mindig ez maradt a nagyon kedvesen hangzó, de változatlanul ismétlődő felelet. „Nem lesz könnyű dolga Tanár úrnak ezzel az elkényeztetett kis gyerekkel” – fordult felém félig bosszúsán, félig szégyenkezve Bagossy.

Hát bizony én is láttam, baj van itt az engedelmesség körül. Azt is éreztem, most már nekem is bele kell avatkoznom a párviadalba. Kissé szorongtam ugyan belül, sikerül-e az első próba, de azután csak neki vágtam: „Gyuri, elég volt, kijössz a vízből, megtörölközöl, felöltözől!” – szoltam egyik hangzavar szünetében nyugodt hangon, de erélyesen. Azzal, mintha a világ legtermészetesebb dolgának venném, hogy szavaimat a kívánt tett fogja követni, megindultam a part felső szegélyének irányában, intve Bagossynak, hogy kövessen. Alig telt bele pár perc, futott utánunk Gyuri, egyik kezében kis holmiját szorítva össze, a másikba fogott törölközővel meg arcát, testét nyomogatva. „Jó kis fiú vagy!” – szoltam. Alaposan megdörzsöltem a törölközővel hátát, karját, majd meghányva-vetve, melyik fajta „úszása” megy már legjobban, megvártuk, míg szépen felöltözik, azután indultunk hazafelé. Éreztem, megnyertem az első csatát, s ez örömmel és bizakodással töltött el.

Ebéd előtt, melyet itt lunchnek hívtak, a pipázóban gyülekeztünk. Bartalné, akit csak most ismertem meg, mert bemutatkozó látogatásom alkalmával Harkányban gyógyította reumáját, kedvesen fogadott. „Eleg nagy a szekrénye, Tanár úr, el tudott mindent helyezni benne?” kérdezte, s kis aggodalom csendült ki hangjából, lesz-e elegendő férőhely kis szobámban egy újabb szekrény beállítására. Mikor elárultam, hogy egyetlen kis utazókosárral jöttem, megnyugodott.

Molett, középtermetű hölgy volt a ház úrnője. Szép vágású szemek, rendkívül finom metszésű keskeny orr, keskeny kis száj tette kellemessé aránylag nagy, puha fehér arcát. Nem magas homlok felett ritkás barna haj, szinte ápolatlan természetességben. Rendkívül keskeny keze, ujjai olyan finomak, amilyeneket csak régi szobrokon, festményeken látni. Lába is valószerűtlenül kicsiny, bokája keskeny. Felsőteste azonban szinte derék nélkül illeszkedik kiszélesedő combú lábaira. Feje is igen rövid nyakon ülve emelkedett ki vállából.

Sokat beszélt, de a társalgást kedvesen vezette. Nem volt az a fajta bőbeszédű nő, aki senkit sem hagy szóhoz jutni. Most is, miután igen tapintatosan megtudott tőlem annyit, amennyi a beszélgetés alapanyagául elegendőnek látszott, az Eötvös-Collegium szomszédságában lévő Kertészeti Tanintézetet kezdte el dicsérni, ahova kertészeti szaktanácsokért el-eljárt, s a Ménesi utat, melynek környékét a Gellért hegy legbarátságosabb oldalának mondotta.

Vendég is volt. Néhány hétre látogatóba jött Bartal édesapja, idősebb Bartal Aurél, akinek a Pozsony megyei Domaszérkarcsán a csehek még meghagytak az ősi

birtokból néhány száz holdat. Hetven évhez közeledő, magas, vállas öregúr volt „Nagyapó”. Hatalmas, vörhenyes színű sasorra alatt ritka, őszes, lefelé kunkorodó, „Hindenburg-bajusz” simult arcához. Erős ajkai közül csak arra az időre húzta ki a csibukot, amíg beszélt. Lebernyeges nyaka lötyögött az inggallérban. Látszott, az öregség megkezdte a hajdan daliás, erőteljes testen pusztítását.

Amikor az öregúr két csibukszippantás között mondott valamit, Bartalné rögtön elhallgatott, s csak akkor folytatta beszédét, amikor újból vagy a csibuk nyomkodásával volt apósa elfoglalva, vagy a téma továbbviteléhez valami köztöszöveg látszott szükségesnek. A Kertészeti Tanintézettel kapcsolatban most éppen az volt kettejük fejtegetésének tárgya: a géránium mutatkozik-e alkalmasabb dísznövénynek ide a ház bejárati részéhez, az ablakok alá, fűszegéllyel, vagy hálásabb, ha helyébe állandó törperózsát ültetnek. Mielőtt a kérdés végérvényes megoldást nyerhetett volna, kitárlult az ebédlő ajtaja, s Mihály az öreg inas, vadászruhában, kezén fehér kesztyűvel, Bartalné felé meghajolva, bejelentette: „Méltóságos asszony, tálalva!”

Bevonultunk az ebédlőbe. A négyszögletű asztal pipázó felőli, felső végéhez ült Bartalné, tőle jobbra apósa és férje, balra Bagossy és én, szembe vele Gyuri. A beszélgetés elhalkult, Mihály Sándorral, a kis inassal valami előételt hordozott körbe. „Nem pirította meg eléggé, pedig mondtam neki, ne siessen vele...” – mondta félhangosan maga elé Bartalné az előétel mentségére. „Nincs ennek semmi baja” – szólt Nagyapó „így legalább könnyebben meg lehet rágni” „Ha ízlik Nagyapának, akkor jó. Félttem, hogy a konzisztenciája nem elég szilárd.” – nyugodott bele a háziasszony. Nagyapó előételek legkedveltebb fajainak taglalásához fogott. Bartalné közben-közben elkészítésük módjával kapcsolatban tett egy-egy szakszerű megjegyzést. Az inasok gyakorlott gyors mozdulatokkal cserélték a tányérokat, töltögették a kis talpas poharakba a bort.

Bartal nem véve részt az asztalfőn kialakult diskurzusban, jobb tenyerébe szorította Gyuri bal kezét, úgy kérdezte tőle babusgatva: „Na, mit csináltál délelőtt, öreg kutyus?” Gyuri ezüstcsengő hangján beszámolt a nagyszerű fürdésről, közben taglejtésekkel szemléltette úszásának különféle fajtáit. Azután azt is elmondta, megmutatta a tanár úrnak, hogy már a kormányt is el tudja engedni, úgy biciklizik. „A kormányt?” – szólalt bele rosszállóan Nagyapó – „inkább a kantárt tudnád már elengedni!” Amikor akkora voltam, mint Te, már szőrén ültem meg a lovat!” „Nincs kedve a lovagláshoz” - vette védelmébe fiát az apa. „Hát, hiszen éppen az a baj, hogy nincs kedve hozzá...” – érződött ki a válaszból a szemrehányás. Egészen nekihevíült az öregúr a fiatalabb nemzedék korholásába. A gép mindenük, elfordultak attól, ami természetes. Pedig a ló, micsoda szórakozás! Micsoda hűséges társ! Huszárönkéntes korában, meg a milleneumi ünnepségek alkalmával a bandériumok felvonulásakor... Ott ült egymás mellett a három nemzedék: múlt, jelen és jövő. Az öregúr megfáradt tekintetében már csak a múlt szépségei tükröződtek. Az apa még nem ért el bölcsessé-gének ahhoz a fokához, hogy megértse édesapja csökönyös kitartását a régi életforma

mellett, ezért szeméből kevélység, bosszússág, szinte ellenséges szembehelyezkedés volt kiolvasható. Gyuri csak zavartan mosolygott. Sűrűn pislogó szeme egyik félről a másikra váltott át, de aztán apja kezének szorítása megnyugtatta. Megnyugvó félben volt már Nagyapó is, amikor az inasok a fogolypecsenyét kínálták. Az első omlós falatok azután nemes felháborodásának utolsó felhőit is szétoszlatták.

A szárnyas étel szeleteléséhez szükséges figyelem, a szájban szétfolyó finom ízek kis időre csendet parancsoltak, lopva körülnézhettem. Szemben velem a falon egy szigorú tekintetű ős, s egy monalizás mosolyú dáma arany keretbe foglalt portréja. A többi barna tapétás falfelületen tájképek, csendélet, s az elmaradhatatlan „Dinnyeevők” másolata. Köröskörül diófa tálalóasztalok, súlyos ezüst tálcákkal, berakásos pohárszékek. Egyszerű, nem hivalkodó, de igen ízléses berendezés. A háttam mögötti ablakon át a szeptemberi nap szelíd sugarai szórtak világos foltokat az ebédlő szőnyegére.

A tészta után dinnyét kínáltak körbe, „Melyikből parancsol Nagyapó?” – fordult Bartalné apósához. „Mind a kettőt megkóstolom – válaszolt az öregúr – a dinnyének nem tudok ellenállni. Pedig nem lenne szabad belőlük ennem, mindig elrontom velük a gyomromat.” „Kis borral nyakon önteni – szólt a háziasszony – akkor mindjárt kevésbé veszedelmes.”

Közben az asztal közepére rakták a két gyümölcsös tálat. Egyikben szőlő dióval, mandulával, a másikban a legkülönbébb gyümölcsökből rakott piramis emelkedett a magasba. Gyuri rettenetes pusztítást vitt végbe közöttük. Valamelyik körtefajtával kapcsolatban alakult ki még szelíd vita a háziasszony, az öregúr meg a főkertész között. Megállapodni nem tudtak kilétét illetően, de mindhárman megegyeztek benne, hogy nagyon zamatos és nem szabad várni leszedésével, mert hamarosan szottyos lesz.

Amikor az utolsó gyümölcsös is elpihent a tányéron, s Bartalné körülhordozva tekintetét az asztalon megállapította, mindenki készen van, apósa felé fordult: „Kedves egészségükre!” Ha úgy tetszik, a feketét a pipázóba hozzuk” – s asztalt bontott. Az étel jó ízével számban a friss klasszika-filológiai műveltségem hatása alatt arra gondolva keltem fel az asztaltól, én is olyan szerepet töltök itt majd be, mint a görög tragédiák pajdagógoszai: néma szemlélője, résztvevője leszek az eseményeknek. Lám egész étkezés alatt talán kettőt sem szóltam. Természetesnek találtam azt, hiszen az én szerepem majd az én kis szobámban, a tanítással kezdődik. A szerény hallgatás értékesebb tulajdonság, mint a kérértlen fecsegés.

Talán még aznap vagy a következőn, csónakkirándulással egybekötött halászlé-főzés volt tervbevéve. Én az előkészületekből csak a Gyurira eső részt láthattam. Az utolsó símításokat végezte a „kisműhelyben” a lampionon és girlandokon, amikkel a halászladikokat akarta díszíteni. Mihály és Sándor a kocsisokkal már mindent levitt az alsókert fokán álló halászházhoz, ahonnan indultunk. A kirándulásra Bartal

meghívta a helybeli „intelligencia” köréből azokat, akikkel – földesúri minőségénél fogva – közelebbi kapcsolatban állt.

Mire mi leértünk, együtt volt a társaság. Közeledtünkre, lámpalázás mozgolódás, félszeg üdvözlés: – férfiak részéről hajlongás, bokacsattogás, a nők zavarodott mosollyal köszönetnek. Bartal végigkezel mindenkivel, Bartalné hangosan kedveskedik. A társalgás egyoldalú, a vendégek csak tört mondatokkal kapcsolódnak be a háziasszony időt kitöltő beszédébe. Most erőteljes, hullámos szőke hajú, piros arcú fiatalember, Szigethy Ferenc, Györgymajor intézője, jelentést tesz Bartalnak az előreküldött holmi elhelyezéséről, s javasolja a társaságnak a két nagy halászladikba való elosztását. Az evezők mellett ott ülnek már a kocsisok, a halászlégények. Bartalék a plébánossal, a káplánnal, s Garay Dénes főintézőkkel az első csónakba szállnak, a többiek a másodikba. Én Bagossyval Bartalék csónakjába kerülök. A csónakot ellökik a bárkától, megfeszülnek az evezők, s indulunk a Gerjen felőli felső ág irányában, az ún. Vólent öböl felé.

A nap egy nyárfacsoport felett lebukóféltben, a hangosan gágogó fehér libasereg a falu felé takarodik. Egy-két meztelen falusi gyerek fut ki a sekély vízből. A parton sulykoló parasztasszonyok is szedik holmijukat, hazafelé készülődnek. Egy-kettőre bent vagyunk a tükörsima felületű Dunaág közepén, s hasítjuk a vizet észak irányában. A falu felől hazatérő állatok által felvert por nehéz felhővé borul. A várszegi oldal nádasából törpegémek, a partot szegélyező füzek ágairól bakcsók szállnak fel közeledtünkre, egyébként itt már csendesség van, az evezők ütemes csattogását csak a csónakban ülők halk beszéde kíséri. Időnként még ugyan a távolban hangosan károgó varjúcsapat száll a tarlószántásokról Szuprics-tanya felé, de azután teljes a csend.

Már-már elfogja lelkemet az a hangulat, ami annyiszor borult később ezen a szép helyen reám, amikor egyszerre csak sikoltás hangzik: „Jézusom kiesik!” Egy erős kéz szerencsére idejében kap Gyuri után, amint a csónak mellett úsztatott játékhajója fölé hajolva, majd a vízbe billent. „Elúszott a hajóm, fogják meg a hajómat!” – kiáltozza Gyuri, fel-felugorva a padról, újból meg újból kihajolgatva, s hisztérikus sírásba törve. Úgy kell lefogni a helyén, hogy ki ne lépjen a csónakból. Ekkor már végcélunk felé közeledve erős tempóban halad a ladik, s éppen a legszelesebb rész közepén tartunk. „Jaj, Istenem, még beleugrik a gyerek a Dunába” – ijedezik Gyuri anyja. „Maradj nyugodtan a helyeden, Kuttyuskám, majd veszünk a hajód helyett másikat!” – próbálja édesapja megnyugtatni. „Nyakleves kell a kölykének, nem másik hajó!” – méltatlankodik Nagyapó. „A hajómat akarom, a hajómat! Forduljunk vissza!” – sikoltozott Gyuri. Az evezősök már-már fékezni kezdenek, amikor a bennünket követő második ladik kormányosa, Szigethy átkiált hozzánk: „Nincs semmi baj Gyurika, már látom a hajóját. Na már meg is van, kihalásztam.” Gyuri lecsillapodik, az ijedelem elül. Még egy darabig Bartalné rémülködik: „Ha utána nem kapnak, beleesik!” Nagyapó is dohog még: „Pofont érdemel az ilyen gyerek, nem babusgatást”. Azután hamarosan partot ér ladikunk, megérkeztünk a Vólent-tanya kis félszigetének nyúlványára.

A fűre takarókat terítenek, a társaság leheveredik. Az evezősök száraz fát hordanak össze, egy-kettőre lobog a láng. Mihály avatott kézzel dobálja a bográcsba a halat. Gyuri valamelyik kocsisal a ladikokban „mesterkedik”, állványokat szerel a lampionokat tartó zsineg számára.

Bagossytól megtudom, kikből tevődik össze társaságunk.

Bartalék mellett Gosztonyi Jenő, a plébános, Böbel János a káplán, s Garay Dénes, a főintéző ül feleségével.

A plébános teljesen kopasz fejével, sovány, markáns arcával, mélyen ülő sötét szemeivel Savanarolára emlékeztet. Pedig távol áll – Bagossy közlése szerint – az aszkétizmustól! Nagyon is élvezi még most is a földi örömeket, de persze már csak kvarterkázás, tarokkozás, tréfás társaság formájában. De fiatal korában! Amikor először lett plébános – saját elbeszélése szerint – négyes fogaton röpítette nővéreit a szomszéd városba, maga meg lóháton vágatott a díszes kocsi mellett. Ahogy öregedett, szelídült, lehiggadt. Maga köré gyűjtötte családjának majd minden hajótörött tagját, s most akkor boldog, ha minél többen ülik körül asztalát.

Böbel harminc év körüli, középtermetű, kövérekés férfi. Húsos, puha szája nála aztán elárulja, hogy szereti a finom falatokat, a borozgatást, s mindazt az egyéb testi örömet, amit csak az élet nyújthat. A faluból szinte egyedül bejáratos Bartalékhoz, Gyurit ő tanítja hittanra, Bartal többször viszi magával vadászatra.

Garay Dénes, a főintéző, alacsony, köpcös csupa izomember. Ha fémből öntenék ki, akkor sem nyomna talán többet, olyan „sűrű” anyagnak látszik. Garay Jánosnak, a költőnek családjából származik. Bátyja, Ákos, híres grafikusművész. Csupa készség, figyelmesség, sőt alázat. Alig mer megszólalni, pedig – állapítja meg némi gúnnal Bagossy – vele egyenrangúak társaságában szikrázó szellemesség, tömény ironia. Felesége sötétbarna, molett hölgy, hatvanas férjénél jó tizenöt évvel fiatalabb, kedves, bánatos arccal.

A társaság magja körül külső kört alkotva helyezkedik el a másik csoport: dr. Némethy Zoltán, az orvos és felesége, Schöck Gyula, az állatorvos, feleségével, Garay leánya, tüzérszázados férjével, Garay gazdasági akadémikus fia, s Szigethy Feri. Némethy is, Schöck is fiatal házas, egyik sem igen több harminc évesnél, Garay leánya is nemrég ment férjhez, most jött szüleihez először férjével látogatóba.

A társalgás egyoldalú. Bartalné és apósa viszi a szót, a többiek csak egy-egy szóval helyeselnek. A „Méltóságos Asszony”, „Méltóságos Úr” megszólítás a legkurtaabb hozzászólás mellől sem maradt el. A hangulat később sem melegszik fel, sem a halászlé ajkakat összetapasztó, finom íze, sem a sűrűn töltögetett kétféle bor nem elegendő hozzá, hogy a rangkülönbség – legalább erre az egy-két órára – némileg is feledésbe menjen, vagy akárcsak a jókedv fátyla alá rejtőzzék.

Gyuri közben elkészül lámpionjaival, s legszívesebben már hazafelé tartana, hogy megkezdhesse a hajók kivilágítását. Csak akkor vigasztalódik, amikor édesapja arra biztatja, énekelje el azokat a kuplékat, amiket legutóbbi pesti tartózkodásuk

alkalmával hallottak valamelyik kabarében. Szívesen kötélnek áll, s azután se vége, se hossza a sokszor nem is éppen gyerekszájba való dalok vékonyka hangon, de tökéletes hallásra valló előadásának.

„Nem lesz könnyű dolga Tanár Úrnak ezzel a kisgyerekekkel” - hangzik ismét fülemben, ezúttal Némethy szájából. „Rettenetesen el van kényeztetve!” „Senkinek sem fogad szót” –toldja meg Schöck Gyula. Bár magam is látom, hogy úgy van, ahogy mondják, s aggódom is kissé a jövőtől, mégis bizakodással tölt el első sikerem tudata.

Azután a lampionos ladikok útnak indulnak velünk hazafelé, ugyanolyan megosztásban, mint jövet. Az a tíz-tizenöt méternyi távolság, ami a két ladikot egymástól elválasztja, most elegendő hozzá, hogy a társaság egyik részében az egész este visszafojtott jókedv dugója kipattanjon. Alig tértek ui. reá az evezőcsapások az egyenletes húzás ritmusára, egyszerre csak felhangzik a második ladikból Szigethy Feri tenorhangján az ő ízes á-zó kiejtésével az első nóta: „Fallag borult az erdőre, Nam átkozlak, na félj tőle, Ha Rád ajkam átkot szórna, Sosem szarattalak volna.”

Az első nótát követi a második: „Hajlik a jegenye, pereg a levele, Kiskertem aljába csak még egyszer gyere be, Csak annyit szeretnék elmondani Néked, Ne menj el, maradj itt, fáj a szívem Érted, Majd meghalok Érted!”

Száll a dal a csendes éjben, ott remeg a lámpionok fénye a sima víz tükreán, s jóleső, boldog érzés tölti el lelkemet. Érzem, munkán felül új örömek is várnak rám, ebben az új környezetben. Szemem a magasba, a csillagos ég felé fordul, s mint később is, annyiszor máskor, amikor – bár kis körülmények közepette, de nagy elhatározások születtek lelkemben – az a vágy fog el: jobbá, nemesebbé válni, s jobbá, nemesebbé tenni azt, akit a bizalom gondjaimra bízott. Kifejleszteni ebben a kisfiúban a benne rejlő számtalan jó tulajdonságot, szeretetteljes irányítással az engedelmesség, a fegyelem útjára terelni, s örülni közben az élet tiszta, szép örömeinek. Elhatározom, hogy szülei, vagy más olyan valakinek a jelenlétében, aki jogot formálhat figyelmeztetésére, nem próbálom nevelgetni. Attól félek, nem tudok ilyenkor érvényt szerezni akaratomnak, mert megszokta szüleinél, s a szüleinek alárendelt személyeknél, hogy regnálódással kibújhat a parancs teljesítése alól. Ha meg csak egyszer elnézem, hogy nem teszi meg azt, amit elrendelek, akkor én is a többiek sorsára jutok.

A húszperces út nagyon rövidnek tűnt, ladikunk a bárkák falához simult. Elhallgatott a nóta, kialudtak a lámpionok. A társaság tartózkodása mintha valami nagyon keveset engedett volna, nyíltabbak voltak a tekintetek, melegebb, s biztatóbb a hang, mire búcsúzkodásra került a sor.

Mindjárt vasárnap megtettük az előkészületeket a tanulásra. Összeállítottam az órarendet, együtt bekötöttük a könyveket, füzeteket, ahogyan illik, szép kék borítópapírba, Gyurival megírtam a vignettákat.

Az első órákon Bartal kívánsága szerint Böbel a káplán is részt vett, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megállapítsa, tud-e ez a 21 éves gyerkőc-tanárka egyáltalában

tanítani. Bár bántott kissé az ellenőrzés, megértettem, hogy jogos az aggodalom, az ismeretlen kezdő ember tudományával szemben. Az órákat azonban olyan határozottan irányítottam, hogy nem maradhatott kétség hozzáértésem felől. Amikor Böbel latin tudományomat is próbára tette, már kimondottan bosszantott a dolog. Szerencsére az első „fogósnak” szánt kérdés tisztázása után felhagyott a vizsgáztatással. Azt kérdezte tőlem, mi a különbség a pecus, pecoris és a pecus, pecudis latin főnevek között. Amikor válaszoltam, hogy az első lábasjószág, tehát marhaféle, a másik meg baromfi, szemmel láthatóan egyszerre megalapozódott szemében tekintélyem. Nem próbált többet examinálni.

Megkezdődött tehát a rendszeres tanulás. Úgy osztottam be a napi munkát, hogy 9-12-ig az órákat az én szobámban tartottuk, délután 2-4-ig pedig Gyuri egyedül készült másnapra saját szobájában. Önállóságra és kötelességtudásra akartam ezzel nevelni. Mindjárt az első nap kitűnt ui., hogy a helybeli tanítónő, meg Böbel tanításának eredményeképpen nem szerzett olyan szilárd alapot az elemi ismeretek terén, amire biztosan lehetett volna építeni. Tanulni sem tanították meg Gyurit. Megszokta, hogy amennyit éles eszével az órák alatt felfogott és bevésett, azt a tanítói is elegendőnek találták. A szoros értelemben vett órákon felül így nem került azelőtt tanulásra sor.

Az első alkalomkor bizonyos fokú megilletődöttség volt Gyurin látható. Ez azonban hamar feloldódott. Az órák között tízpercet tartottunk. Ezeket tanítványom vagy a „kisműhelyben” mesterkedéssel töltötte el, vagy pedig az ún. „Handspeiz”-ban tartózkodásra fordította. A tíz percek eleinte egyéni mértékkel mérte, mégpedig az abszolút tízpercnél jóval hosszabb időtartamra. Megmagyaráztam neki, hogy a pontatlanság tiszteletlenség azzal szemben, aki vár az emberre. Megállapodtunk, hogy a szobám falán lévő kakukkos óra állását tekintjük irányadónak. Mire a kalitkája ajtaján kilépő kakukk madár utolsó óraütést jelző kakukkolása elhangzik, benn kell a szobában lennie. Gentleman-hez illő becsületességgel tartotta magát a megállapodásunkhoz. Már az első napokon is felhangzott szandáljának gyors csattogása a szobámhoz vezető folyosó nagy kőkockáin, mihelyt a kakukk kidugta a fejét kapuján. Nagyon ritkán fordult csak elő, hogy elkéssett. Ahányszor jött, édesen csengő hangján (bár ő volt az érkező) mindig ezzel a sztereotip formával köszöntött be hozzám: „Isten hozta, Tanár Úr!”

A kakukkos óra azon kevés tárgyak egyike, amik Faddról hozzám kerültek. Ma is szobám falán lóg, de hogy ne figyelmeztessen hangos szavával az Idő múlására, levettem szerkezetét működtető, fenyőtobozszerű nehezékeit. Szapora ketyegésével ellentmondást nem tűrő kemény óraütésével fiatalkorom gyors ütemű életének jelezte akkor szinte figyelembe sem vett múlását. Ma régmúlt idők elhallgatott tanújaként néz le reám, míg a Halál az én életszerkezetem hajtónehezékét is ki nem emeli kapszából. Óra és szív, mindegyik az Időt mérte, egyik abszolút, azonosan visszatérő egységek mámorában, a másik hol gyorsabb, hol lassúbb ritmusban, aszerint, hogy öröm, vagy kötelességérzet hajtotta, bánat akasztotta, vagy – rokkanttá válva

– olykor már ki-kihagyva is egy-egy lüktetést. Míg élek, becsben tartalak, kakukkos óra. Ha már nem leszek, úgyis pusztulás lesz a sorsod. Akárcsak az enyém is, ha betelt az óráim.

Gyuri éles esze, nagyszerű figyelem-összpontosító készsége és kitűnő emlékező-tehetsége révén gyorsan pótolta az alapban mutatkozó hiányokat. Azután biztosan építhettük rá az új ismereteket. Nem volt szabad azonban figyelmen kívül hagynom rendkívül nagyfokú játékoságát. Ha a játékos kedve cselekvésben elégülhetett ki, s így levezetődött, mint a kezes bárány, úgy hagyta magát a munkában irányítani.

Amikor első természetrajz óránkat tartottuk, hogy jobban lássa a tárgyalt növény – talán gyujtoványfű, vagy pásztortáska – részeit, odaállítottam közvetlenül térdem elé. Először csak nekem támaszkodott, azután a combomra nehezedett, majd amikor látta, hogy nem talál ellenkezésre, szép kényelmesen ölembe telepedett. Ettől fogva a természetrajz órák ilyen lefolyását szokásjognak tekintette, s egyetlen egy alkalommal sem volt hajlandó róla lemondani.

Egyszer – ez is az első napok egyikén történt – 9 óra előtt érkezett szobámba, én még a kertben sétáltam. Amikor benyitottam, sehol sem láttam, pedig a könyvei szépen az asztalra voltak készítve. Mindjárt tisztában voltam a helyzettel: elbújhatott valahova. Kis szandálja kikandikált az ágy alól. De azért megjátszottam a helyzetet. „Hol lehet ez a Gyuri? Mindjárt elüti az óra a kilencet, s még nincs itt. Jaj, csak el ne késsék! Nagyon szomorú lennék, ha nem lenne pontos. Na tessék, már ki is bújt a kakukk! Egy, kettő, három, négy, kilenc! – és még nincs itt! Lehetetlen, hogy így megfélelgezzék az időről. Hát ha elbújt? Nézzünk csak körül!” – így monologizáltam, közben mindenütt kerestem, csak ott nem, ahol – nagy örömeiben, hogy nem

akadok rá – már hallhatóan kuncogott. Rendkívül nagy volt a boldogsága, mikor végül is meghúzgáltam kis szandálját.

A következő napokon sorjában minden helyet végigbújt. Dívány, íróasztal, kályha mögötti rész még csak könnyű búvóhelyet kínált. Sorra került azonban a ruhásszekrény, a mosdószekrény alja, sőt az éjjeliszekrénybe is bepréselte magát! Rendszeres bemelegítő részévé vált ez a játék a tanulásnak, amíg csak bele nem unt.

Nagyapó is felvett egy kedves szokást tanulásunkkal kapcsolatban. Hospitálás ürügyén minden nap bejött hozzánk úgy 1/2 12 körül. Rendszerint ezzel nyitott be: „Megnézem, mit tud már ez a kis legény!” Azután egy darabig hallgatta, mit tanulunk, majd egy-két tréfás kérdést maga is feltett, ezzel kisiklatva tanulásunk egyébként is végállomás felé közeledő vonatát. Gyuri eleinte figyelgetett Nagyapóra, de azután amikor az elbeszélés unalmassá vált számára, félszemmel felém sandítva, nem haragszom-e érte, lassanként az ajtó felé húzódott, s angolosan távozott. Mikor magunkra maradtunk, egy alkalommal sem mulasztotta el az öregúr elismeréssel megállapítani: „Csodálatos, mit tett Tanár Úr ezzel a kisfiúval! Eddig senki sem bírt vele, s Tanár Úrral szemben mintha kicserélték volna!”

Lassanként délutáni tanulásában is sikerült rendre szoktatnom. Eleinte eljátszogatva az időt. Ott ült ugyan a könyv előtt, de nem haladt előre a tanulásban, mert hol ez, hol az ragadta meg körülötte figyelmét. Ezért a délután folyamán többször bementem hozzá, előírtam, milyen sorrendben tanuljon, azután ellenőriztem az időt, ami alatt az egyes anyagrészekkel elkészült. S bár később is előfordult, hogy elmaradását a legyek vagy a szünnyogok összefogásával mentegette, lassanként mégis rászokott az idő gazdaságos beosztására és kihasználására.

Így azután néhány hét leforgása alatt belejöttünk a rendes kerékvágásba, amiből csak olyankor lendültünk ki kissé, ha Bartal kivitt magával bennünket valamelyik majorba.

Nagyon örültem ezeknek a kocsikázásoknak, mert változatosságot jelentettek, meg nagyon sokat tanultam is általuk. Bár falun nőttem fel, s nagyjából ismertem a gazdasági növényeket és állatokat, mégis sok minden olyat láttam ilyenkor, ami addig ismeretlen volt számomra. De érdekesek voltak olyan szempontból is, hogy új társadalmi típusokat ismertem meg: a bérest, a gazdát, a botosispánt, az intézőt, s a földesurat, s betekintést nyerhettem egymáshoz való viszonyukba. Emberismeretem nagyot nőtt, s szélesedett általuk.

Bartal faddi birtoka az utolsó ún. donatios birtokok egyike volt: 1837-ben kapta dédapja, Bartal György kancellár. Eredetileg 1600 holdat tett ki, a földbirtokreform azonban éppen abban az évben, 1923-ban, amikor a családhoz kerültem, 1300-ra apasztotta. Három tagból állt. A legkisebb Erzsébetmajor volt. Ez a Dunaszentgyörgy felé vezető út mellett, Faddtól kb. 2 km-re feküdt. A másik kettő, Béla-major és György-major, megközelítőleg egyforma nagyságú (500-600 hold) lehetett. Béla-major volt a legtávolabbi birtokán, a paksi országúton túl, a falutól kb. 6 km-re esett, míg György-major közvetlenül a falunak Tolna felé eső szélét foglalta el.

Bartal nem volt képzett gazda. Az 1900-as évek elején vegyész-mérnöki oklevelet szerzett Berlinben, s hazatérve, mint a Szabadalmi Hivatal szakbírója működött egészen 1917-ig. Ebben az évben örökölte nagybátyjától a birtokot. A földet sohasem szerette meg. Tőkének tekintette, amelyből bizonyos százaléknyi hasznot kell kiperéslnie. Haragudott, ha az intézői unszolására a nagyobb haszon reményében mégis valamit is investálnia kellett. A béresekről is hasonló a véleménye: „annyit kell nekik fizetni, hogy éhen ne dögljenek, s annyit kell belőlük kifacsarni, amennyit csak lehet.” Emberei nem szerették, de nem is gyűlölték. Kurtán szólt hozzájuk, keményen, de csak ritkán esett meg, hogy durván kezelte őket.

A majorokba való kikocsikázása legtöbbször vadászattal volt egybekötve. Amikor először vitt magával bennünket, akkor is puskáját térde közé vette, úgy ült fel a homokfutóra. Német vadászkutyája, Pafi, a kocsis, Madarász Pali lába mellé telepedett. Én baloldalára kerültem, Gyuri meg a bakon foglalt helyet. Mielőtt elindultunk, Pali hátrafordulva megemelte kalapját: „Hová megyünk Méltóságos Uram, kezét csókolom.” „Erzsébetbe” – hangzott a kurta válasz. A kocsis meghúzta a szarát, megsuhintotta az ostort, s a lovak – saját nevelésű, zömök állatok – már a kapuban trappba kezdtek. A kapu előtti járdarészen, s az árok hídján áthaladva, derékszögben balra kanyarodtunk.

Amikor az első falusi kutya dühösen ugatva kocsink után eredt, már ugrott is Pafi le a bakról. Hatalmas testével feltaszította, mart egyet rajta, s mire a kuvasz vonyítva menekült, már a másodikat, harmadikat hengerelte, amint sebes iramban, valamivel a kocsi mögött, az árokszélen száguldott. Bartal elégedetten, szinte durván nevetett: „Jól elbánik a dögökkel!” Útközben egyébként ritkán szólt, cigarettáját szívta, jobbra-balra nézegetett vagy trópusi parafasisakját igazgatta.

Erzsébet-majorba érve, a béresházak és az istálló között már várt a kocsira a gazda. 55 év körüli, középtermetű béresember. Amikor áll, akkor is olyan a tartása, mintha valami láthatatlan teher nehezednék vállára vagy húzná le kezét. Lábai egymástól kissé szétvetve, térdben behajlítva, felsőteste, vállai előregörnyedve, nehéz kézben végződő karjai – mintha olykor még járásra is használná őket – majdnem térdig nyúlnak.

„Kezeit csókolom, Méltóságos Úr!” - köszön halkán, kalapja egyik kezében. Ritkás haját izzadság tapasztja homlokához. „Jó napot, Kovács! Na, mi újság?” „Semmi különös, Méltóságos Uram, még van egy kis csépelni valónk, de holnapra végzünk vele. A 4-es táblában a krumplit szedik az emberek.” „Jól van. A főintéző úr nem volt itt?” „Nem, kezit csókolom, még ma nem járt nálunk.” „Kacsát nem láttak húzni a tarlóra?” „Nem láttunk, kezit csókolom.” „Majd figyelje őket!” „Na, mehetünk Pali, a cséplőgéphez!” „Én, kezit csókolom?” „Kapaszkodjék a bakra, Kovács!”

Kocogunk a magából porfelhőt kibocsátó cséplőgép felé, a béresházak ajtajában meg-meglibben a legyek ellen feltett durva vászonfüggöny, egy-egy fáradt öregasszony-arc utánunk mered, a félmeztelen gyerekek is akkor abbahagyják a porban

játékukat. A tiszteletudást félretevő kutyákat Kovács iparkodik elcsitítani egy-egy fojtott: „Nem méggy mindjárt el?” kiáltással vagy Pafi készíti őket – Bartal megelégedésére, s a gyerekek ijedt menekülésétől kisérvé – jobb belátásra.

A cséplőgéphez érünk. Toklász s perje darabkákkal teli sűrű por kavargó, a cséplőgép zakatolásától alig hallatszik a szó. Bartal leszáll a kocsiról, a zsákhoz megy, a gazda odatartja tenyerét a kihulló mag alá, mutatja az uraságnak, Bartal belenyúl a zsákba, azután egyik tenyeréből a másikba önti át a búzát. A gazda – egyik kezében most is kalapját szorongatva – felel a feltett kérdésre: „ennyi meg ennyi zsák, kezit csókolom, lesz ennyi meg ennyi mázsa, kezit csókolom... igenis, jól dolgoztak ezek a mezőkövesdi summások, kezit csókolom”. Na, jól van, Kovács. Figyelje majd a kacsákat” – mondja Bartal búcsúzóul. „Igenis, Méltóságos Uram, kezit csókolom!” Azzal hajtunk is tovább. Az emberek az egyre csökkenő asztagról, s a tornyosodó kazalról vagy a gép körül két villahányás, zsákemelés közben egy-egy pillanatra utánunk néznek, azután távolodik tőlünk a szérű pora, zaja. Kovács gazda áll még egy darabig mozdulatlanul, terhet viselő tartásával felénk fordulva, azután ő is felteszi kalapját, s megy dolga után.

Vadászat Fadd környékén

Hatalmas nyárfasortól szegélyezett rét partján vezet a dűlőút, ezen haladunk sebes trappban. Pafi a vizes árokból két tőkés kacsát zavar fel. Megállunk. Bartal leszáll, Pafit maga elé parancsolja, úgy halad puskával kezében közvetlenül az árok partján. Mi a kocsin visszamaradunk. Alig tesz vagy száz lépést, a hatalmas kutya szoborra merevedik előtte: „Allo, Pafi, álló!” – biztatgatja. A kutya merev tartással minden biztatásra egy-egy lépéssel halad előre. Pár pillanatig tart csak az egész, már repül is fel egy hatalmas gácsér, s utána párja. Nagyot durran a 12-es kaliberű Winchester, s tottyan vissza a gácsér. A tojó kis egérutat nyer, de a harmadik lövésre ez is lefelé

kalimpál. Pafi hatalmas ugrásokkal veti magát utánuk a sekély vízbe, diadallal hozza ki, s teszi gazdája elé egyiket a másik után. Amíg a kacsákat a kocsira rakjuk, olyanokat ráz szőrén, hogy valamennyien vizesek leszünk tőle.

Tovább folytatjuk az utat. Bartal elégedetten dudorászik az ülésen, inkább csak a ritmusát hozva ki valamilyen kuplénak, mint a dallamát, Pafi veszettül száguld mellettünk, Gyuri a gácsér ragyogó fejét, tollazatát csodálja. „Add csak ide, Kutyuskám, azt a gácsért!” – szól előre Bartal fiának – nem is téptem ki a tollát!” Azzal kihúzza a feléje nyújtott madár két felfelé kunkorodó, mélykék színű farktollát, s parafasíksíkjának fehér szalagja mögé tűzi. Mindenki elégedett, még talán a lovak is vidámban trappolnak, csak a két mozdulatlan náv merevülő kacsaszempárában tört darabokra a világ képe.

Béla-major határához érve először a szőlő mellett hajtunk el. Gyuri kérésére megállunk, mi ketten Gyurival leugrunk a kocsiról, s jó néhány édes fürttel térünk vissza. Ezeket szemelgetjük, míg csak az intéző lakásához nem érünk.

Nehezen kerül elő Győre Pál, az intéző. Magas szál, barna ember, akinek zavaros tekintetén, akadozó beszédén azonnal érzik, megint túl van aznapi boradagján. Nehezen felelget a kérdésekre, egyre kurtábbra is fogja Bartal a beszélgetést, s mikor Győre valamivel kapcsolatban ajánlkozik: „Majd megmutatom a magtárban, Méltóságos Úr” – nyersen visszautasítja: „Nem kell, magam nézem meg!” Indul tovább a kocsi, hátra marad az utánunk tekintő, megzavarodott ember. Bartal félhangosan kimondja reá a szentenciát: „Megint részeg! Most már azután ígérem, kidobom a disznót!”

Az emeletes magtár tele búzával. Sohasem láttam egy csomóban ennyit belőle. Itt is megnézi Bartal a gabona minőségét, a forgatólapátok néhány percre megpihennek a lányok kezében, aztán újból kocsira ülünk.

Fogolycsapatot látunk egy lucernásba szállni. Bartal közelébe hajt, s leszállva a kocsiról, Pafival feléje tart. A kutya hamar szagot kap, fejét letartva lassan halad előre, azután mozdulatlaná válik, csonka farka, akár valami száraz ág, úgy mered vízszintesen hátra. Felrebben a csapat, megszólal a puska, két fogoly már hull is lefelé. A hatlövétű Winchester utolsó patronjai még kettőt lehoznak belőle. Pafi diadallal szedegeti sorra őket. A foglyok a kacsák mellé kerülnek, s hajtunk tovább. Örvös galamb száll valamelyik nyárfáról fel, ezt a hirtelenében megállított kocsiról még Bartal lepuffantja, azután tartunk hazafelé.

György-majori kirándulásunk még változatosabb. Mihály az öreginas is velünk jön, vadászruhában, kétcsövű öreg puskával vállán. Gyuri a kocsin Bartal megkötözött, fején indián toll fejdísszel, övében maga gyártotta fakéssel, kezében fa-tomahawkkal, még totem-zacskó is lóg a nyakában.

A majorba érve – ez a major a legnagyobb, a legkiépítettebb – Szigethy Ferenc kíséretében előbb végigjárjuk mindazt, ami megtekintést érdemel. Néhány perccig

hogy láttam vóna!” „Hát kacsákat?” „Sötétedéskor nagyon gyűnnek!” Hogy szűnyog van-e, azt nem kérdezzük, mert alig ütődik a ladik a parthoz, úgy meglepnek bennünket, alig győzzük csapkodni őket. Bartal egyik cigarettát a másik után gyújtva védekezik ellenük, Mihály meg rövid pipájából fújja maga köré a füstöt.

Egyedül Gyurit nem háborgatja az ilyen csekélység. Íj, nyilak meg dárdák faragását hagyva meg teendőkül, fejdíszét megigazítva, kését kezébe ragadva, tomahawkját övébe dugva, térdre ereszkedik, s zord tekintettel – a tájék feldíszítése céljából – bekúszik az erdő sűrűjébe.

A szertekúszó szederindák nehézzé teszik a járást az erdőben, de egyúttal finom csemeget is nyújtanak, most érő fekete gyümölcsükkel. Inkább azokon az ösvényeken közlekedünk, amiket Ádám bácsi tiport ki a Dunaágtól a kunyhóig, a kunyhótól le a tóig, s körben a tó körül. A tavon is van kis ladikja az öreg pákásznak, ezen viszi, hozza a varsákat, hogy itt is, ott is lebökje őket az iszapos, cuppogó fenékbe. De ezt a járművet nem vesszük igénybe, olyan korhadt, toldozott-foltozott ui., hogy legfeljebb egy embert bír el, annak is fél kézzel állandóan meregetni kell a beszivárgó vizet, ha nem akar csónakostól elmerülni.

Amíg tart a világosság, Gyuri harci kiáltásaitól hangos az erdő. Nem kell féltanünk az elveszéstől, a csatazaj jó eligazítást nyújt hollétéről. Amikor azonban a tó túlsó oldalának Tolna felőli részén a nap lebukó-félben, megfűjjuk a takarodót. Nem sok idő múltával megjelenik a vad harcos ágtól tépett ruhában, szederindától sebezve kezén és lábán, szűnyogcsípéssel tele, felhevülve és boldogan. Úgy csicsereg, mint fészkebe térő kis madár, hogy milyen nagyszerű volt, milyen jól kijátszotta magát. A tónak a felé a vége felé tartunk már, ahova a vadkacsahúzáshoz el akarunk állni, amikor egyszer csak oldalához kap és felkiált: „A késem! Elveszett a késem!” Azzal már szaladna is vissza a félhomályba boruló erdőbe, hogy megkeresse remekbe faragott, indián fakését. Alig tudjuk visszatartani. Jó időbe telik, míg megnyugszik, hogy valószínűleg egyik gaz eb vagy hitvány sápadt arcú szívéből felejtette el kirántani. Csak hadd maradjon tehát a kés e legméltóbb sírban, majd faragunk helyette másikat!

Elállunk a tó partján, kis bokor-fedezetet keresve. Bartal kissé előbbre, mi néhány lépéssel hátra mögött. Pafi ott fekszik gazdája mellett. Gyönyörű az este. A nap már lebukott, a fák sziluettje élesen kirajzolódik a vörös égből. Egy-egy fácánkakas berren az erdőben, megkésített madarak repülnek át a tó felett, bakcsók szállnak le a parti fák ágaira. A víz tükre most áttekinthető. Látjuk, hogy a távolban szárcsák úszkálnak a nádas körül, az egyik magasabb kákacsomó mellett meg csörgerécepar áll időnként tótágast a vízre, aztán lassanként homály fedi be az erdőtől árnyas parti részeket, s csak a felület marad fényes, amire a sötétedő ég mélykéjébe rávetődik.

Teljes a csend, csak a szűnyogok légiójának zümmögése vesz körül bennünket. Kezünk úgy jár, mint a motolla, nem győzzük elhajtani a vérre éhes hadakat. De vigyázzunk csak, ui. velünk szemben a magasban feltűnik az első kacsapár. Rövid szárnyukkal sebesen verdesve húznak el tőlünk jobbra, az erdő fái felett, jellegzetes

li-li hangjuktól kísérve. Óvatosan előbb a magasban teljes kört írnak le, akár a leszállni készülő utasgép, majd mikor visszaértek arra a posztra, ahol az imént feltűntek, hirtelen ereszkedni kezdenek, s mielőtt tőlünk a legjobb távolságra leszállnának, a víztől kis magasságra pillanatig egy helyben lebegnek. Ekkor dördül el Bartal Winchestere egymásután kétszer, s a két kacsza élettelenül hull a vízbe. Pafi a kacsák feltűnése óta izgatottan figyel az eseményeket, a toccsanásra meg hatalmas szökelléssel ugrik a vízbe, s úszik nyílegyenesen a két gyűrűző központ felé. Amikor kihozza őket, kétszer-háromszor is reánk rázza vizes bundáját.

De nem sok idő marad a törölközésre, jönnek egymásután a kacsák négyesével, tizesével, azután olyan csapatokban, hogy csak hozzávetőlegesen becsülhetjük meg számukat. Az öreg Winchester – mint valami géppuska – egész sorozatokat ad le, Pafi már ingajáratot létesít a tó és a part között. Időnként Mihály puskája is fel-felvillan tőlünk tisztas távolban. Akad kacsza, ami a levegőből lekalimpálva, majd a fejünket veri le, más az erdő fái közé zuhan. 15-20 percig tart a húzás, a lövöldözés elriasztja a tótól a kacsák java részét, csak a túlsó szegletekben ereszkedik le még indiszkréten egy-egy pár. Nem látjuk már őket, de csobbanásuk elárulja érkezésüket.

Amikor a kézilámpa fényénél összeszámoljuk a zsákmányt, megállapítjuk, hogy Bartal 15 kacsát, Mihály 4-et lőtt. Alig győzzük a súlyos tőkésrécéket a Dunaág ladikjába cipelni.

Jókedvűen ülünk a túlsó parton a homokfutóra, ahol már vár bennünket Szigethy Feri. „Gondoltam a puffogatásból, hogy sok lehet a kacsza, de mégsem hittem, ennyit fog lőni majd Méltóságos Úr!” – mondta őszinte csodálkozással.

Ahogy elindultunk, s a majorból kiérve a lovak vidám ügetésbe kezdtek, Bartal felém fordult: „Magának nem lenne kedve vadászni?” - „De nagyon!” – válaszoltam, s megdobbant a szívem. „No, akkor odaadom egyelőre a hatos flóbertet, azzal gyakorolhatja magát. Szeretném, ha Gyuri is kedvet kapna a puskához.”

Még aznap este elővette fegyverszekrényéből, a vontcsöví, kakasos flóbertet. Három doboz töltényt is adott hozzá: az egyik verebekre való sörénagyságú patronokkal, a másik félhosszú, ún. shortgolyóval, a harmadik egész hosszú és erősebb robbanó töltetű ún. longrife golyóval volt töltve. 21 éves voltam, de mint a kisgyerek, úgy örültem ennek a kis puskának. Akkor éjjel bizonyára a nagyszékelyi megsebesített szarvasbikával álmodtam – de most nem úgy, mint akkor – ott hevert a lábam előtt, tizenhatos agancskoronával a fején, s én büszkén tartottam mellette kezemben gyilkos fegyveremet.

Másnapról fogva a flóbert elmaradhatatlan kísérőtársam lett. Bárhova mentem akár magam, akár Gyurival, mindig velem volt. A kertben verebek, az alsó kertben varjak voltak leggyakoribb célpontjaim. A kis halászladikkal csendesen siklottam a nádas mellett, s ha láttam valami madarat, addig manővereztem, amíg puskavégre fogtam. Így azután hamarosan elég jó eredményt értem el. Verebek, varjak tömegesen

estek áldozatul vadászszenvedélyemnek, s törpegémek, szürke gémek, bakcsók, szárcsák is szép számmal szerepeltek zsákmány-listámon.

Gyurit sokáig kerülte a szerencse. Nem volt türelme kivárni a pillanatot, amikor a ravasz elcsettentése már eredménnyel kecsegtet. Türelmetlenségében, szelességében jóformán még meg sem nyugodott a fegyver csöve a célpont irányában, máris lecsapott a kakas. Így aztán mögé, alá, fölé, mellé, mindenhova került lövedék, csak éppen a célba nem.

Pedig sikeremen felbuzdulva ő is nagyon ambicionálta volna, hogy zsákmánnyal dicsekedhessék. Különösen a vízimadarak érdekelték. Gyakori csónakázásainkon már megtanult annyit, hogy meg tudta őket különböztetni egymástól. Megismerte a nádiverebet, amint vidám füttyszótól kísérve ügyesen ugrált, röppent egyik nádtőről a másikra, a fekete vizicsirkét, amint szinte futni látszott a nád közötti zizen, a fehér homlokdíszes szárcsákat, amint ki-kimeréskedtek a nádasból a nyílt vízre. Felismerte a sekély vízben méltóságteljesen, tudós professzor módjára, egyhelyben, mozdulatlanul elmélkedő szürke gémet, s a behúzott nyakkal a parti füzesek ágain gunnyasztó bakcsót. Vörösgémet is felzavartunk olykor-olykor a nádas mélyéről.

Legjobban azonban a törpegém izgatta fantáziáját. Hogyan meri ez a sárgásbarna színű, száraz nádlevélhez hasonló, vékonyka kis gázló a nád törzsén olyan mozdulatlanra merevedve bevárni a csónakot, hogy sokszor csak közvetlen közelből való felröppenéskor veszi az ember észre? Ilyet szeretne ő egyszer lelőni. De hiába szeretne, úgysem sikerül neki, „Ha én mondom, elhiszed Gyuri, hogy sikerül?” „Ha Tanár Úr mondja, akkor elhiszem.” - csicseregte bizalommal. „No, akkor megígérem Neked, hogy talán még ma meglesz a törpegémed. De nagyon kell vigyáznod reá, hogy mindent pontosan úgy tégy, ahogy mondom.”

Oda ültettem magam mellé a ladik hátsó ülésére, s a megtöltött flóbert csővel lefelé, térdem közé fogtam. Szép lassan, szinte hangtalanul merítgettem a vízbe a lapátot, közvetlenül a ladik széle mellett. Csendesen siklottunk a nádas mentén. Időnként a víz színén úszó vízitöklepek csökkentették zöld leveleikkel, sárga virágaikkal, erre-arra kinyúló indáikkal egyébként is lassú haladásukat. Halkan tanígtattam Gyurit, tekintetével messze előre kémleljen, s pásztázza át a nádtörzsek alsó részét. Ha valami mozgást lát, próbálja a mozgó tárgyat figyelemmel kísérni, amíg pontosan meg nem tudja különböztetni körvonalait a környezettől.

Így haladtunk egyre előre. Gyuri szeme, mint a motolla mozgott ide-oda üregében. Egyelőre azonban csak a nád sötétjébe lábaló vizicsirkét láttunk, s egy bűvár bukott fel előttünk tisztes távolban, hol a nádas szélén, hol valamivel beljebb. Végre! Mintha valami száraz nádlevél vált volna le törzséről előttünk úgy jó ötven lépésnyire és sétált volna át a harmadik, negyedik nádtörzs szárára. „Láttad?” - suttogtam. „Látom, most is látom!” – felelte Gyuri izgatottan. „Hát csak most nagyon vigyázz, le ne vedd tekinteted róla. Én majd csendesesen egészen közelébe evezek, a csónakot kissé oldalt fordítom, Te letérsz a ladik fenekére, a flóbert csövét ide, a jobb oldali

deszkára támasztod. Azután sokáig, nagyon sokáig célzol, amíg úgy érzed, a csónak is teljesen mozdulatlanvá vált, meg a madár is pontosan a célgombon ül. Akkor meghúzod a gyorsító ravaszt, újból célzol, s akkor lősz.”

Minden terv szerint történt. Mikor mindössze 8-10 lépésre voltunk a mozdulatlan törpegémtől, a csónak orrát kissé elfordítottam tőle, s így a jobb oldal került vele szembe. Gyuri letérdelt, hosszasan, gondosan célzott, a gyorsító ravasz elhúzása után is várt még kis ideig, azután dörrent a puska, s a törpegém lepottyant a nádról. „Megvan, meglőttem! Tanár Úr, meglőttem!” – ujjongott Gyuri, s majd felborította a ladikot, úgy ficánkolt örömeiben. A zsákmány azonban, amikor kiemeltük a vízből, még élt, hosszú lábaival össze-vissza rugdalózott. „Jaj, szegény, még él! Mit csináljunk vele?” – rémülődött Gyuri, s ujjongása sírásba váltott át. Potyogtak a könnyei, úgy megsajnálta a szegény haldokló madarat.

Az első siker felbuzdította, így hamarosan tucat számra lőtte a verebeket a víz-toronyra felkapaszkodó vadszőlő indáiról, meg a majorban a disznóólak fölé hajló ágakról. A szakácsnőnek – nem nagy lelkesedésére – egy-egy nagyobb zsákmányból veréb pörköltet kellett készítenie. Mérhetetlen büszkeséggel töltötte el Gyurit, amikor általános dicséretben részesült az ezernyi apró csontocskákkal teli, de azért ízletes étel. Néhány vigyázatlan varjat is sikerült elejtenie. Így azután indokoltnak látta indián nevét újabb díszítő jelzővel kiegészíteni. Naplójának címlapját, s Nagyapónak küldött leveleit most már ezzel az aláírással látta el: „Sólyomszem, a Hókom erdő mohikánja, verébőlő és varjúrem.” A nagyobb nyomaték és szemléletesség kedvéért, s egyúttal pecsét helyett, toll-fejdísszel ékített zord indián profilt is mindig aláírása mellé biggyesztett.

Már az első hónapok alatt teljes és őszinte bizalom, abszolút engedelmesség nyilvánult meg Gyuri részéről velem szemben. Így azután nagyszerűen haladtunk a tanulásban, s zavartalan örömet jelentett mindkettőnk számára, ha szabadidőnket együtt tölthettük.

Egyszer, egyetlen egyszer kellett keményebb fenyítésben részesítenem. Kockázatos volt az eszköz, amihez folyamodtam, de szerencsére a várt eredménnyel végződött.

Bartalék még az első hónapok folyamán néhány napra Budapestre utaztak. Gyurival egyedül maradtunk otthon. Egyik délután György-majorba kirándultunk, én gyalogszerrel, Gyuri kerékpáron. Megállapodtunk vele, ő biciklijével néhány százlépésnyire előrehajt, azután visszajön hozzám, s mindaddig így előre-hátra karikázik, amíg csak a majorba nem érünk.

Alig hagytuk azonban el a falut, s tettük meg ezzel a György-majorba vezető útnak több, mint felét, a fiatalúr egyszerre csak eltűnt. Azt gondoltam, talán egyhuzamban tette meg az út hátralevő részét, s nyugodtan sétáltam a major nagy nyárfái felé. A majorban azonban sehol sem találtam. Szigethy Feri kérésemre lóhátra pattant,

s éppen kifelé tartott, hogy a határban keresse, amikor kihevülve, halálos fáradtan megjelenik az ipse.

„Hát Te hol jártál?” – kérdeztem szigorúan tőle. „Eltévedtem!” – „Hová tévedtél?” – „Úgy?” Te az egyenes útról a 6 km-re levő Tolnára tévedtél el? Na, jól van. Majd teszünk róla, hogy soha máskor el ne tévedj! Most szépen leülsz, kipihened magad, amikor azután már lehültél, felülsz a biciklire, előre mégy. Hazaérve, a kertben vágsz egy szép hosszú mogyorófa-pálcát, tudod, azokról a bokrokról, amik a kőkerítés mellett vannak. Azután bemégy a szobámba, s ott megvársz engem!” Gyuri szótlanul állt előttem, azután zavarodottan leült, majd 15-20 perc múlva útra kelt. Én aggodalommal eltelve indultam utána.

Nagy dilemmában voltam, mit tegyek. Ha Bartalék nincsenek itthon, még nagyobb felelősség nehezedik rám fiúkkal kapcsolatban, mint egyébként. Tehát az engedelmességet is fokozottabb mértékben kell tőle megkívánnom. Milyen könnyen érthette volna például most is baj, amikor egyedül Tolnára „tévedt”. Ráadásul még füllentett is. Kétségtelenül meg kellett tehát büntetnem, mert különben egyik engedetlenséget a másik követi. De nem fogom-e így elveszíteni szeretetét? Nem fordul-e el tőlem?

Így töprengtem magamban, míg csak haza nem értem. Végül is megmaradtam az első elhatározásom mellett: elfenekelem ökelmét, mert különben vége az eddig elért eredménynek! Ha elfordul tőlem, az nagyon fájdalmas lesz számomra, de nem népszerűséget kell nála hajhásznom, hanem az ő érdekeit kell szem előtt tartanom. Az ő érdeke pedig az engedelmességet és az egyenességet kívánja meg velem szemben.

Nem szaporítottam a szót. Gyuri, mint valami modern Mucius Scaevola, úgy tűrte a négy-öt vesszőhúzást, szó nélkül, jajgatás, kiáltás nélkül. A büntetés után elküldtem a szobájába tanulni. Azután aggódva vártam, milyen lesz velem szemben.

Ha addig is éreztem, hogy szeret, attól fogva kimondottan ragaszkodott hozzám. Bizonyára érezte, hogy igazam volt, s annak tapasztalása, hogy volt bátorságom őt, az elkényeztetett úrfi, kihez talán még soha senki nem nyúlt hozzá, elnászpángolni, még csak növelte tekintélyemet. Mázsányi kő esett le a szívemről. Amikor Bartalék megérkeztek, első dolgom volt beszámolni az esetről. Tudomásul vették, sem nem helyeselték, sem nem rosszalották eljárásomat.

Közben beköszöntött a tél, s új örömöket hozott számunkra. Decemberben keményre vált az idő, a Dunaág befagyott, Gyurinak már a múlt évről volt korcsolyája, én Bartalné nagyon régimódi korcsolyáját használtam. Sokat kínlódtam vele, de azért mégis jobb volt a semminél. Sarokrésze jól befogta a cipő sarkát, előlő felét azonban mindössze szíjjal lehetett a cipő fejéhez hozzáerősíteni. Számtalanszor leesett a lábamról, így nagyokat pottyantam miatta.

Gimnazista koromban a bonyhádi, vízzel borított réteken jól megtanultam korszolyázni, ezért nagyon élveztem a távolba vesző, tükörsima faddi jeget. Nagy fedező utakra indultunk rajta tanítványommal. Nem volt egészen veszélytelen az ilyen kirándulás. Egyes helyeken ui. a jég alatt hólyagok alakjában összegyűlt a korhadt vízinövényekből fejlődő mocsárgáz, s az ilyen részek – bármily vastag is volt egyébként a jég – nem bírták el mindig az embert. A falusi gyerekek sokszor azzal szórakoztak, hogy lyukat fúrtak beléjük, s meggyújtották a kiáramló gázt, ami rendszerint nagy pukkanással égett el.

Mi tehát, hogy biztosítsuk magunkat arra az esetre, ha beszakadnánk, hosszú, dióverő póznafele botot fogtunk vízszintesen kezünkbe, amikor nagyobb és ismeretlenebb útra indultunk. Az a feltevés vezetett bennünket, hogy ha beszakadunk, nem merülünk a jég alá, mert belekapaszkodunk a lyuk két oldalán fennakadó botba. Szerencsére egyszer sem került sor találmányunk kipróbálására.

Nagy élvezettel szemléltük nyomunkat, ha olyan területeket hasítottunk fel korszolyánkkal, ahol még senki sem járt. Ha íveket leírva haladtunk, mi ezt bógnizásnak hívtuk, az egymás mellett kerekedő körök olyanféle figurákat alakítottak ki a jég tükrén, amilyenekkel az egyszerű gölöncsérek szokták agyagedényeiket díszíteni. Előfordult, azon vettük észre magunkat, hogy lefutottunk a Dunaágról egészen a Tolna-Fadd-i hajóállomás felőli végéig. Különösen könnyűszerrel jutottunk ilyen távolságra, ha hátszelet kaptunk. Annál nehezebb volt azután ilyenkor széllal szemben a hazatérés. Micsoda étvágyunk volt, amikor a hidegtől pirosra csipett arccal hazaértünk.

Fiatal korában az ember általában úgy van vele, amit eléje raknak, azt megesi. Van ugyan esetleg egy-két kedvenc étele, de egyébként különösképpen nem élvezi az enniivalót. Én is ilyen voltam. Bezzeg összefut a számban a nyál, ha azokra a finom holmikra gondolok, amik Faddon nap, mint nap az asztalra kerültek. Különösen télen, disznóölések után, vadászatok idején volt az étrend rendkívül gazdag és változatos.

Már a reggeli is annyi kalóriát tartalmazott, hogy tulajdonképpen egész napra elég lett volna. A kávéban vagy teán, vajon, jamen, mézen felül a számtalan füstölt holmi: szalonna, disznósajt, kolbász, töpörtyű, amiből kedvére válogathatott az ember, meg az előző napról maradt hideg vadsültek! A lunchre meg estebédre a pácolt vagy a tejfeles nyúlgerinc, a vadkacsa, a vadliba-haché, a fogolysült, a fácán, a halfajták és halételek számtalan faja, változata! S milyen ízletesen volt mindez elkészítve! Aztán a tésztafélék, sütemények – Isten tudja – hányféle neme. Most is a számban van a karamella-felfűjtnak, vagy annak a gyümölcsrizsnek édes íze, ami a különféle kandiszgyümölcsökön felül mazsolát, csokoládémorzsákat rejtegetett magában meglepetésül. Vagy annak a ropogósra sült almának illata, aminek kivájt magháza helyébe méz került!

Kitűnő háziasszony volt Bartalné, pedig sohasem volt parádés szakácsa. Egyszerű falusi szakácsnékat tartott, őket tanította meg az ételek sajátos házi elkészítésmódjára, s ő maga adta meg az egyes fogásoknak a teljesen egyéni, különös ízt.

Pedig de nehéz volt a helyzete! Bartal nagyon finnyás, kritikus ember volt. Előfordult, hogy meg sem kóstolta a húsételt, mert a villa és a kés – megítélése szerint – olyan ellenállásba ütközött benne, ami már kizárta az elfogyaszthatóságát. Ilyenkor Bartalné aggódó tekintettel kísérte férje mozdulatait, s gyerekesen mindig a szakácsnéra iparkodott hárítani a felelősséget: „Pedig mondtam neki, hogy...” Nagyrítkán fordult csak elő, hogy a házigazda megdicsért valamit, rendszerint olyankor, amikor egyébként is jó kedve volt. Ilyenkor Bartalné ragyogott az örömtől.

Bezzeg Gyuriban és bennem hálás kosztosra talált. Mi nem nyilvánítottunk véleményt, én akkor találtam illendőnek a tetszésnyilvánítást, ha külön megkérdeztek. De étvágyunk mindennél jobban beszélt. Rajtunk is túltett Böbel, a káplán, ha vacsorára olykor vendégül látták. Csámcsogott az élvezettől, ha valami kedvenc étele, például vörösborban főtt törpeharcsa került az asztalra. Cuppogott a szája, amikor két falat között dicsérgette: „Juj, de nagyon finom, Méltóságos Asszonyom. Ha meg tetszik engedni, még kérnék belőle egy keveset!” Bartalné megértő szívéllyességgel, s némi háziasszonyi büszkeséggel kínálgatta telhetetlen vendégét, Bartal meg hol elnéző, fanyar mosollyal, hol meg bosszankodva nézte ezt a falánk ínycsengést.

Akkoriban esténként már sokszor meghívtak falubeliek. Mindig volt valamilyen jogcím az összejövetelre. A névnapokon, disznótoron felül is hol itt, hol ott volt egy-egy tarokkparti, ahova a fiatalokat is szívesen látták. Legtöbbször a plébánián, Némethiéknél, az orvoséknál és Schöckéknél, az állatorvoséknál jöttünk össze. A kiadós vacsorák után nótázás, táncolás, társasjáték tartotta össze a társaságot, sokszor bizony jóval éjfél utánig. A házigazda becsületsértésnek könyvelte volna el, ha vendégei korán oszlanak szét. De ez a veszély nem is fenyegetett. A jókedv tetőfokát szokta jelezni, ha Gosztanyi Jenő bácsi, a plébános, jókedvében hangos „Sohase halunk meg!” felkiáltással újonnan beszerezett parókáját is meglobogtatta.

De volt nekem egy másfajta, érdekes esti időtöltésem is. Az öreg patikus-segédvel, akit közönségesen mindenki Monsieur-nek nevezett a francia irodalom iránti rajongása miatt, együtt szoktunk olvasni francia regényeket. Az öregúr főként a sikamlósabb Maupassant-műveket szerette. Kár, hogy akkoriban még nem voltak magnetofon-gépek, érdemes lett volna az utókor számára egy-egy ilyen estét megörökíteni.

Monsieur autodidakta volt a franciában, szótár segítségével a maga erejéből vitte annyira, amennyire vitte. A kiejtés szabályairól fogalma sem volt, illetve kialakított magának valami egészen egyéni kiejtési módot. Ennek alaptétele az volt, hogy általában a legtöbb szót fonetikusan, úgy ejtette ki, ahogy írva állt. Ha azonban az egymásra torlódó magán- és mássalhangzók miatt ez a művelet túlságosan bonyolulttá vált

volna, olyankor önkényesen valami egyszerűsítést alkalmazott. Így azután hajmerezstő új nyelvet teremtett, amiben csak jó akarattal lehetett a franciára ráismerni. Ezzel szemben viszont roppant nagy szókinsre tett szert.

Együttműködésünk tehát abban állt, hogy én olvastam hangosan a szöveget, az öreg helyes kiejtéstől nem hagyva magát zavartatni, utána motyogta a maga műnyelvén, azután együttesen kihámoztuk a szöveg értelmét. Ahol elakadtunk, ott szótárhoz folyamodtunk. Villany nem volt szobájába bevezetve, rossz petróleumlámpája szinte állandóan füstölt, ez azonban sem őt, sem engem nem zökkentett ki a kerékvágásból.

Egyébként nagy epikureista volt az öreg, ki a maga nagyon szerény keretei között, s a maga bizarr módján, de okosan élvezte az életet. Mindenről megvolt az egyéni felfogása, s ezt kedves, szelíd formában juttatta kifejezésre. Távol állt tőle, hogy másra ráerőszakolja, viszont soha senki előtt el nem hallgatta.

Vagy két évtizeddel később Dunaszentgyörgyön halt meg magányosan, zsuppfedeles kis viskóban, teljes szegénységben.

A tavasz nagy áradást hozott. Hókom-erdő víz alá került, s a faddi Dunaág is elárasztotta a partmenti nyárfásokat. Sokat bolyongtunk „csikli”-nek nevezett kis halászladikunkon az elárasztott erdőben, ami teljesen újszerű képet nyújtott vízből kiemelkedő fatörzseivel, friss zöldben parádézó lombzatával. A vízben ott tükröződött egymás mellett az ég kékje, s a füzek, nyárfák, bükkfák, s egyéb erdei fafélék lombjának gazdag zöld skálája. A levegőben a barka finom illata, s minden hangos a csízek, pintyókék fütytyétől! Hókom-erdő ilyenkor először a megilletődöttség áhítatával töltött el bennünket, hogy azután nemsokára ihletet adjon Gyuri hangos énekére, mellyel versenyre kelt az erdő madaraival, s harci kiáltásaira a kenuikon a távoli törzsek mögött lappangó szíu ellenséget iparkodott előcsalogatni.

Sokkal durvább volt szórakozásunk az elárasztott nyárfásban. Ez a nagyobbacska facsoport kedvelt tanyája volt a varjaknak. Egy-egy fán tíz-tizenöt varjufészket is össze lehetett számlálni. A majdnem vörös varjúfiókák ilyenkor már kiugráltak a fészket tartó ágakra, s ezeken gunnyasztottak naphosszat, várva ételszerző útvjáról visszatérő szülőiket. Mi a csónakból flóbertünkkel, s diaboló golyós légpuskánkkal a fák alá eveztünk, s irtottuk őket, míg csak bele nem untunk az öldöklésbe. Az eltalált kövér varjú-csemeték nagyot bukfencezve tottyantak a vízbe, alig győztük a fák fölött köröző kétségbeesett varjúserreg hangosan károgó átkozódásától kísérve összeszedni őket. Csiklink orrán nagy halomban púposodott a zsákmány, amikor a tavaszi naptól pirosra égve hazafelé eveztünk.

Ma már szégyellem ezt az esztelen vérengzést, s általában az állatok életének gátlás nélküli kioltását. Nem hiszem, hogy ha módom volna reá, még valaha puskát fognék kezembe. Bár megtanultam, hogy az élet kegyetlen harc, amelyben az erősebb akarata a törvény, s egyik élő a másik életének árán tartja fenn magát, mégis

úgy érzem, élet és élet között nincs olyan mérhetetlen nagy különbség, mint ahogy azt mi emberek felfuvalkodottságunkban hirdetjük. Milyen alapon formálunk mi jogot a halhatatlanságra, s tagadjuk ennek lehetőségét minden más élőlényrel kapcsolatban? Az igazság valahol ott lehet, hogy vagy minden, amiben az élet szikrája csillog, halhatatlan a maga módján, vagy éppen úgy elpusztul nyomtalanul és maradéktalanul, mint az élettelen anyag. Vagy talán átalakul az Idő időtlenül lassan teremtő kohójában egyik formából a másikba?

Májusban Gyurit édesapja két hétre egy pécsi ismerős családhoz adta. Ez alatt az idő alatt rendszeren bejárt a cisztercita gimnázium első osztályába, hogy megismerje tanárait, akik majd vizsgáztatni fogják és megszokja a nyilvános iskola életét.

Amikor visszatért, bizony alaposan visszaesett tudományában, mert mint bevalotta, a nagyszerű játékszaki lehetőségek nem sok időt hagytak tanulásra. Szerencsére elegendő módunk volt még a hiányok pótlására, s az anyag alapos átismétlésére.

Együttes szorgalmunk eredményeképpen a júniusi magánvizsgán Gyuri tiszta jeles bizonyítványt kapott. Amikor édesapja megkérdezte tőle, mit szeretne vizsgája jutalmául, kedves szertelenségére jellemző módon azt kérte: „annyi rákot ehessen a városligeti Gundelben, amennyit csak bír, s tizenkétszer utazhasson utána a Vidámpark hullámvasútján. Édesapjára is jellemző, hogy teljesítette a kívánságát, s Gyuri tömértelen pirosra főtt szőlórak ízes húsának elfogyasztása után, még éjfélkor is a hullámvasút ülésén üvöltözött.

Én is kaptam ajándékot, de nem volt köszönet benne. Amikor Pécsről hazaértünk, Bartal bejött a szobámba, s előre bocsátva, milyen nagy örömet okozott neki Gyuri sikeres vizsgája, azt mondta, emlékezetessé akarja ezt az eseményt számomra tenni. Azzal kinyitotta az ajtót, előrement a folyosón, én utána. Ugyan mit fogok kapni, talán egy lovat? - suhant át agyamon. Néhány nappal előbb említette ui. Bartal egyszer csak úgy mellékesen, ha kedvem volna, lovagolhatnék az egyik kis nyerges is eltűró öreg lovon. De már oda is értünk a padlásfeljárat ajtajához, amely előtt ott állt Mihály, az öreginas, kezében egy koporsó formájú, vagy inkább régi varrógépek burkolatához hasonló börtárggyal. „Boldogult nagybátyámnak ezt az útiböröndjét ajándékozom magának, gondolom, jó hasznát veszi majd” – mondta, s távozott.

Mi ott álltunk egymással szemben, Mihály, az öreginas és én, a nevelő. „Hova vigyem ezt a holmit, Tanár Úr kérem?” – kérdezte. Addigra visszanyertem hangomat, önuralmam is, így csak annyit válaszoltam: „Vigye vissza, Mihály oda, ahonnan hozta.” Az eset valóban emlékezetes maradt számomra, hisz lám, harminckét év elteltével is keserű a szám íze, amikor most emlékezetem bontásából a jelenetet felidézem.

Egyébként néhányszor lovagoltam is, amíg csak magamtól le nem mondtam róla, akárcsak a biciklizésről. Mint említettem, Bartal felajánlotta, hogy ha kedvem tartja,

lovagolhatok. Nagyon jámbor állat volt az a kis tömzsi, öreg ló, amin néhányszor már Gyuri is végigkocogta a György-majort. Ezt nyergelték fel nekem is. Sebesebb trappra nehezen lehetett az öreg lovat ösztökélni, a vágta meg nem is szerepelt már képességei sorában. De azért örömet okozott a rajta való bóklászás György-majorban meg Erzsébetben. Egyik lovaglásom után azonban az istálló mellett elmenve hallom, amint Pali mondja az öreg Besztercánnak, a másik kocsisnak: „A Tanár úr lesántította.” Soha többet nem ültem fel rá.

A tolnai huszároktól kapott Bartal egy hatalmas sárga csődört kölcsön. Szigethy Feri incselkedett velem, mernék-e felülni rá. Hát persze, hogy fel mertem. De csak egyszer, egyetlen egyszer! S igen nagyon örültem, hogy épségben szállhattam le róla. Kemény szájú, erőteljes egyéniség volt az az állat. Amikor a nyeregben voltam, elkezdett kényeskedni, jobbra-balra táncolt, hol az egyik, hol a másik nyárfa közelébe. Egyre attól tartottam, neki sodor valamelyiknek. Amikor azután megint nekiindult, s kiért az országútra, olyan sebes trappba fogott, alig tudtam a nyeregben maradni. A falun keresztül mintha kissé szelídebb iramra váltott volna át, s ennek én szerfelett örültem, hogy ismerőseim előtt nyalkán ülve tündökölhetek lovagló tudományommal. Amikor azonban a faluból kiérve az Erzsébet major felé haladtunk, vesztetre észrevette az út mentén legelésző ménest, s olyan vágtaiba csapott át, hogy szégyen ide, szégyen oda, nyakát átnyalábolva is alig tudtam fennmaradni rajta. „Mi lesz most velem, ha beszáguld a lovak közé?” – aggódtam magamban. De nem tette, s ezért örökre hálás vagyok neki. Megelégedett vele, hogy elnyargalt mellettük, azután amikor megunt a vágat, magától szép lassú ügetésbe váltott át, úgy hogy bár csuromvizesen, de mindketten épségben értünk vissza kiindulási helyünkre. Szigethy nagy elismeréssel nyilatkozott képességeim felől, felajánlotta, máskor is csak vegyem igénybe a mént. Ezt én nagyon szépen megköszöntem, de eszembe sem jutott többet élni az engedéllyel.

Ugyanilyen hirtelen hagytam fel a biciklizéssel is. Gyuri nógatasára, miért nem használom soha biciklijét, eleinte ritkábban, majd később rendszeresebben karkáztam vele a kert kanyargó útjain. Egyszer, mielőtt Gyuri felült volna rá, hallom mondja magának: „Elgörbítette a kormányt!” Elszégyelltem magam és soha többé nem vettem a kerékpárt igénybe.

Nagy erőt jelentett életem későbbi folyamán is, hogy le tudtam mondani olyan dolgokról, amiket pedig szerettem. Lelki függetlenségemnek, önérzetemnek ez volt egyik rugója: amennyire csak lehetett, függetlenítettem magamat a kegyétől, kényétől-kedvétől. Ha a nyert élvezetért a megaláztatás veszélye fenyegetett, abban a pillanatban lemondtam róla.

Egyébként is teljesen tisztában voltam vele, milyen hely illet meg azon a ranglistán, ahol a ház alkalmazottai helyet foglaltak. A kocsisok konvenciók cselédek voltak, akárcsak a béresek, azzal a különbséggel, hogy valamivel jobb volt a fizetésük, parádés ruhát kaptak, s a bakon ültek. Ők nem étkeztek a belső cselédekkel. Vaszil,

az itt rekedt orosz hadifogoly, aki Bagossynak segédkezett, a konyhalányokkal volt körülbelül egy vonalban. A hosszabbik konyhaasztal egyik, terítetlen végén együtt is étkeztek. A szakácsnő már valamivel magasabb helyre került. Kifejezésre jutott ez abból is, hogy ugyanannak az asztalnak a másik végén fogasztotta el ebédjét, vacsoráját.

Mihály, az öreginas szintén konvenciót kapott. Nagy tekintélyt hordozott benn a „kastélyban”, s künn egyaránt. Ha a majorból jött emberrel beszélt, még a hangja is elváltozott: megöblösödött, mélyebb fekvésű lett, méltóságteljesen, leereszkedően zengett. A gazdatisztek felé is megőrzött ebből a méltóságból. Ha puskával a nyakában valamelyik majorba kísért ki gazdáját, a bakon ülve, mintha csak mögötte levő ura gondolatának lett volna szócsöve, úgy tette fel a kérdéseket, osztogatta a parancsokat, határozottan, nyersen, ellentmondást nem tűrő modorban. Nehéz volna a ranglétrán helyét pontosan megjelölni: névlegesen kisebb értéket képviselt, azonban többet jelentett, mint akik előtte álltak, de nem a kastélyban laktak. Ugyanúgy nehéz lenne rangját megállapítani Irénkének, a háziasszonynak is. Ez az ötvenközülinek látszó vénkisasszony nesztelenül rohant végig a folyosón. Ha találkozott ilyenkor valakivel, egészen a falhoz vonult, úgy tért ki előle. Mindig halkán beszélt, s szemérmesen mosolygott. Illetékessége az ún. garderober és éléskamra területére terjedt ki, s ezen az anyaggondozó és a diszpécser szerepét töltötte be. Inkább a ház úrnőjének jogára alá tartozott, s ha erősebb egyéniség, talán Mihállyal állhatott volna egy sorban. A ház urának az úrnővel, s Mihálynak vele szembeni fölénye azonban kétségtelenül hátrább szorította. Neki a konyhában külön asztalon terítettek.

Borkovits Ilona kisasszony örökölt bútor volt a házban, édesapja Bartalné édesapjával egykori perci birtokán volt botosispán. Feladatköre a fehérnemű-stoppolás, -foltozás. Munkahelye a garderober, ott is étkezik, terített asztalkán. Minden étkezéshez kis pohár bor is kijár neki. Tekintélyét féltő gonddal őrzi. Kimérten, s hidegen beszél a cselédséggel, s rangján esett sérelemnek tekinti a külön étkezést. Ha Bartalék elutaznak, azonnal az „urak” asztalánál terített a maga számára. Tekintete hideg, kifejezéstelen, mint a ragadozó madaraké, elüt azonban tőlük bőbeszédűségével. Ha valakit elfoghat, se vége, se hossza a perci történeteknek, amelyekben saját személye a „báróékkal” szerepel egy sorban. Életkora meghatározhatatlan: fehér haja, s egyre jobban hegyesedő orra többet engedne sejtetni, mint amennyit fűrge, de azért méltóságteljes járása eltakar belőle. A plébános szellemesen „Burgfräulein”-nak keresztelte. A kívülállókat ui. kastély-történetekkel traktálja, s ezekben ő, akárcsak a perci anekdotákban, a méltóságos asszonyok bizalmasa. Így iparkodik magának biztosítani képzeletben azt a rangot, ami véleménye szerint megilletné.

A gazdatisztek? Garay főintéző úr hebeg-dadog, ha gazdája előtt áll, s a fogas alatt, a folyosó kőpadlójára teszi le kalapját, ha raportra a kisirodába rendelik. Szigethy Feri szembenéz, tisztelettudóan, de határozottan beszél, nincs semmi meghunyászkodás viselkedésében. Györe, szegény, már nem is számít. Fizetésben, feladatkörben

valamennyien jóval Bagossy, a főkertész és én előttem állnak, viszont mi, mint kastélybeliek az uraság asztalánál étkezünk, vele állandóan érintkezésben állunk, esetleg jó vagy rossz megjegyzést tehetünk, véleményt nyilváníthatunk róluk, ez relatív súlyt kölcsönöz nekünk, rangelőnyt biztosít velük szemben.

Hol van tehát pontosan az én helyem a ranglistán? Egyik első cseléd vagyok. Megalázó ez reám nézve? Nem, mert tudatában vagyok helyzetemnek, s ezen belül iparkodom önérzetemet, emberi méltóságomat megőrizni. Hiszen még rabszolgasorban sem kell az embernek lelke szabadságát feladnia, ha emelt fővel kicsinyre tudja szabni igényeit. Lelkiismeretesen, jól látom el feladatomat, tudásom javát, lelkemet vetem bele. Mit kívánok érte? Helyzetemhez illő megbecsülést. Nem akarok gazdáimmal egyenlő rangúnak látszani, egy pillanatra sem felejttem el alkalmazott voltomat. De ez nem alázatoskodásban nyilvánul meg, hanem abban, hogy nem fecsegek magamról, nem nyilvánítok véleményt kérdezetlenül. Ha viszont kíváncsiak véleményemre, azt tisztelettudó formában, de szépíttetés nélkül megmondom. Így nem vesztetem el önbecsülésemet, s így sikerül biztosítanom kenyéradóm megbecsülését is.

A vizsgát követően, júliusban 2 hetes autótúrára mentünk a Balaton mellé, s onnan Budapesten át Aggtelekre. Bartal a régi, batárszerű, láncos meghajtású, használhatatlan öreg autó helyett magyar gyártmányú kis Hanomág-kocsit vett. Akkor tettem életemben először nagyobb autótúrát. Bartal maga vezetett, felesége mellette ült, mi Gyurival és a sofőrrel a hátsó ülésen foglaltunk helyet. Valamennyien autós szemüveggel voltunk ellátva, s ez büszkeséggel töltött el bennünket, mert a kis skatulyaszerű kocsi nyitott volt. Akkoriban általában ritkaság számba ment még a csukott autó.

A 20-as évek autója

Balatonföldvár volt első állomásunk, ott töltöttünk néhány napot. Majd végighaladva a somogyi part mentén Hévízre hajtottunk. Itt is elidőztünk, amíg meg nem untuk. Gyuri számára nevezetessé vált a hévízi tó: ebben tanult meg úszni. Eddig csak mímelte az úszást, itt azonban egyik cölöpsortól, kapaszkodó korláttól a másikig haladva, s egyre távolabbi célpontokat próbálva elérni, rájött az úszás technikájára és ízére is. Ettől fogva valóságos szenvedélyévé vált, egyszerűen nem tudott betelni vele, s mint mindent, amit szeretett, ezt is túlzásba vitte.

Aranyos volt játékosságában. A hévízi kis fenyvesben sok volt akkoriban a mókus. Gyuri mindenáron fogni akart belőlük egyet. Egyre azon rimánkodott, segítsen felmászni a fára, s ha már az ágakat eléri, könnyen le tudja trikójával vagy az én kabátommal teríteni a kiszemelt állatot. Persze játékos kedély kellett az én részemről is, hogy bele ne unjak ezekbe a gyermeki tervezgetésekbe, játékokba. De 22 éves voltam, s futotta még türelmemből.

A Balatontól Budapesten át megcsonkolt hazánk „felvidéki” részére tartottunk. Aggteleki kirándulásunk feledhetetlen élményt jelentett valamennyiünk számára. A barlang hatalmas termei, a csodálatos színekben csillogó, s különös alakzatú cseppkövek, ahogyan a mennyezetről alácsüngtek, vagy alulról felfelé emelkedtek, lélegzetelállító szép látványt nyújtottak.

Gyuri persze itt sem elégedett meg a dolgok passzív szemlélésével. Amikor hallotta tőlünk, hogy az ősemlék ilyen barlangokban tanyázott, s nem sok kutatás kellene hozzá, hogy rég kihalt állatok csontjára, s az ősemlék tűzhelyének maradványaira bukkanjunk, nosza, lázas ásásba fogott a sofőr bicskájával. Csak akkor tudtuk tovább vinni, amikor valóban néhány cserépre, s csontra talált. Ezeket azzal a meggyőződéssel vitte haza mindenféle ritkaságból álló múzeumába, hogy az ősemlék korszakából származó tárgyakkal gyarapította állományát. Örök rejtély fedi, valóban ilyen értékekre bukkan-e, vagy hozzánk hasonló kirándulók uszonna maradványait, s tört cserepeit kotorta elő a nedves talajból.

Kirándulásunkról hazatérve a nap javarészét a vízen töltöttük. Csónakunkkal messze elkalandoztunk, s ott fürödtünk, ahol kedvünk tartotta. Ezen a nyáron én is jól belejöttem az úszásba. Érdekes azonban, hogy sohasem tettem szert olyan biztonságérzetre a vízben, amilyennel az igazán jó úszónak rendelkeznie kell. Mihelyt víz ment az orromba, kapkodni, kapálózni kezdtem, s jó adag önuralomra volt szükségem, amíg úgy ahogy ismét megnyugodtam. Egyszer még azt a kevés biztonságérzetet is elvesztettem, amivel addig rendelkeztem.

Egyik délután egyedül mentem ui. le a Dunára, Némethiek, Schöckék, s a fiatalok már a várszegi oldalon sütkéreztek. Csónak nem volt ezen a parton, ezért – mint azt máskor is megtettem már – gondoltam, most is átúszom. Szélcsendes idő volt, a víz tükörsimán ragyogott. Amikor a Dunaág közepére értem, az jutott eszembe, mi lenne, ha görcsöt kapnék. Egyszerre félelemérzet fogott el: elkezdtem

kapalózni, segítségért szégyelltem kiabálni, s alig-alig tudtam a túlsó partig elvergődni. Elismeréssel nyilatkoztak a parton állók, milyen jól utánóztam a vízbefúlót. Sejtelmük sem volt róla, milyen veszélyben forogtam. Attól fogva soha többé nem mertem nekivágni csónak-kíséret nélkül a túlsó oldalnak. Egy életen keresztül kísért a bizonytalanság érzete minden olyan vízben, ahol nem érte talpam a talajt.

A szórakozás mellett tanulnom is kellett a nyár folyamán. Októberben szándékoztam ui. letenni az utolsó ún. pedagógiai vizsgámat. Gyakorlati évnek elfogadta a Tanárvizsgáló Bizottság a pécsi cisztercita gimnázium igazgatójának igazolását, hogy magántanulót készítettem elő. Komoly megerőltetést a készülés nem jelentett, hiszen az év folyamán az anyagot már átvettem, most inkább rendszerbe foglalására és átisméltésére volt csak szükség. Filozófiából Kornis Gyulához, pedagógiából Fináczy Ernőhöz kerültem. Mindkét tárgyból kitűnő osztályzatot kaptam. Ezzel meg is szereztem a „latin és görög nyelv és irodalom tanítására képesítő” középiskolai tanári oklevelet, huszonnégy éves koromban.

A második tanévet jókedvűen, vidáman, zavartalanul tanultuk át Gyurival. A munka ment, mint a karikacsapás, s szórakozásból is bőségesen kivettük részünket.

Akkor ősszel a kertnek kedves lakói voltak: néhány fészekalja fácántojást hoztak be a béresek valamelyik majorból a tavasz folyamán, a kikelt fácánok ott bujkáltak a bokrokban. Nem voltak szelídek, ijedten futottak a védelmet nyújtó sűrűbe, ha valaki közelükbe ért. Egy kis kakas közülük egyenesen agresszív szokást vett fel. Ha Irénke, a háziasszony, a kora reggeli misére menet, vagy a templomból jövet keresztülsietett a kerten, mihelyt észrevette, a távolból is feléje tartott, dühösen megtámadta, kicsipkedte harisnyáját, felugrált rá, megszalasztotta.

Néhány sebzett-szárnyú vadliba is itt maradt az elmúlt télről, de azok nem tanúsítottak semmi szándékot a megszelídülésre. Volt azonban egy kölyök-rókánk, amit favágók fogtak az erdőben. Ez a néhány hónapos kis állat csodálatosképpen beletalálta magát a civilizált életbe. Folyton kutyákkal akart játszani, csakhogy azok vagy egyáltalában nem, vagy csak immel-ámmal álltak vele szóba. Pafi például undorral odébb lökte orrával, ha kedveskedve hozzá dörgölőzött. Az öreg Kőris, Vaszil következetesen Kérisnek hívta, ez a kortól különben is morózus, merevedő lábával kopogva kocogó kuvasz még feléje is mart, ha sokat okvetlenkedett körülötte. Csak a két foxi, a nagyobb fajta drótszőrű (nevét elfelejtettem), s Gyuri fürge kis Szuszuja futott olykor vele egyszer-kétszer játékosan körbe, de ők is inkább illendőségből. Mihelyt megunták szagát, egyszerűen otthagyták. Ez a kis fürge állat hozzánk is igen barátságos volt. Ha nyitva maradt szobám ajtaja, amikor tanultunk, beszáguldott rajta, felugrott előbb Gyurira, azután énrám, ha elérte arcunkat, végignyalta, azzal futott is már kifelé. Ha valami ízes nyalánságot kapott – különösen a sajthéjat szerette – úgy ugrált fel utána, akárcsak valami kiskutya.

Így a kertben is megvolt a szórakozásunk, de különben sem unatkoztunk. Gyuri csodálatosan el tudta magát foglalni. A „kisműhelyben” fúrt-faragott – ahogy

ő mondta – „mesterkedett” szüntelenül. Különösen a Karácsony előtti időszak volt nála munkával betáblázva. Ilyenkor tiszafából berakásos dobozokat, szipkákat készített ajándékkul, – én is kaptam tőle édesen primitív íróasztal készletet, ami ma is megvan holmim között – s minden szabadidejét lázas tevékenységben töltötte. Mégis rendszerint kifogyott az időből, s így Mihály meg Sándor „angyal” segédkezését is igénybe vette.

Sörétes vadászat

Egyre aktívabban bekapcsolódtunk a vadászatba is.

Gyuri ugyan még csak inkább verebekre vagy varjakra lövöldözött a majorokban, amíg mi Bartallal nyulásztunk, foglyásztunk. Én Bartalné régimódi, egycsöves húszas kaliberű vadászpuskáját kaptam meg használatra, bár nagyon széthordott ez a kis „drótcsővű” fegyver, mégis kezdtem belejönni a vadászásba.

Egyszer – de ez már a következő tavasszal történt – nem is mindennapos vadász-szákmányt ejtettem vele. Hókomba mentünk ki késő tavasszal körülnézni. Inkább csak azért volt vállunkon a puska, hogy passziózzunk vele, ha látunk valamit. A tó mellett haladva egyszer csak egy tőkés kacsát veszek észre a kákából a nyílt víz felé kiúszni. Odalövök, hát alig hiszek a szememnek, egész sereg vadruca fogott körülötte haláltáncba a lövés becsapására. Ott vergődött az anyarucával egy egész csapat szépen kifejlett kacsá. Tizenkettőt hozott ki Pafi a sekély vízből, s tette le egyiket a másik után gazdája elé. Alig győzte Mihály az oldalán függő vadtartó zsinórokra felakasztani őket. Nagy volt Bartalné öröme, amikor ezeket a zsenge, de már sütni való szárnyasokat megpillantotta. Bartal még vadásznaplójába is feljegyezte az esetet. Az eredmény, amivel később nemigen mertem eldicsekedni, nehogy lódítónak tartsanak, azzal volt magyarázható, hogy a fiatalok közvetlenül az anyaruca után

úsztak. Én a kákától nem vettem észre őket, széthordó puskám sörétei azonban teljesen betérítették az anyjuk csapásában haladó csapatot, s véletlenül mindegyik kacsa kapott egy-két halálos szemet.

Ebben az évben Bartal Garay helyébe új főintézőt alkalmazott. Mint gazdának nagyon jó híre volt a megyében Zöld Mártonnak, azért esett Bartal választása rá. A birtok ui. megítélése szerint megközelítően sem hozott annyi jövedelmet, mint amennyit várni lehetett volna tőle. Ezért volt szükség hozzáértő, magabiztos és erélyes vezetőre. Garayval ellentétben, Bartallal szemben szinte egyenlő félnek érezte magát. Nem volt modorában semmi alázatoskodás, meghunyászkodó félénkség, nyugodtan, határozottan beszélt, egy-egy szellemes megjegyzést is szívesen megengedett magának tárgyalás közben. Bizonyos fokú fölényt jelentett számára, hogy nem ő kopogtatott be állást kérve, hanem Bartal iparkodott őt megnyerni. Szabott is olyan fizetési feltételeket, hogy szeme-szája elállt mindenkinek, aki ismerte Bartal ilyen jellegű takarékoságát. De a terv, amit a birtok rendbehozására bemutatott, reálisnak látszott, néhány tárgyalás után tehát megegyeztek.

Nekem nagy nyereséget jelentett a nálam tíz évvel idősebb Zöld Faddra jövetele. Benne ui. jó barátot, feleségében pedig olyan kedves ismerőst nyertem, akik körében mindig nagyon jól éreztem magam. Egy kisfiúk volt, a hároméves Lacika, s a kis Kató, aki Faddon kezdett járni.

Mikor már nem voltam Faddon, s ők is elköltöztek onnan, Zöld közalapítványi birtokokat bérelt a Bátaszék melletti Nyéki pusztán, többször töltöttem nyaranként náluk egy-két hetet. Utoljára Laci halálos ágyánál találkoztam velük, a szekszárdi kórházban. Az akkor nyolcadik gimnazista fiú fehérvérűséget kapott, s nem volt menekvés a számára. Temetésén már nem lehettem jelen. Mint később hallottam, a gimnázium zenekara búcsúztatót játszott sírba bocsátásakor. Amikor a zenekart vezető tanár a zenekar tagjait felállította, szemével egyre keresett valakit. Végén szóval is megkérdezte: „Hát a nagybögös hol van?” A fiúk szomorúan válaszolták: „Hiszen szegény Laci volt a nagybögös!” Zöld a közalapítványi birtokok államosítása után egy darabig még „agronómus”-ként küszködött, azután betegeskedni kezdett, s nemsokára szívbajban meghalt.

Zölddel egy időben került gazdasági segédtiszként Faddra Liebermann Ferenc. Nagyon igénytelen külsejű, félszeg mozgású, alacsony emberke, aki talán nyolc-kilenc dioptriás szemüvege mögül is csak közvetlen közelre látott. Hogyan mehetett ilyen fogyatékossgal gazdasági akadémiára, talány számomra. Kocsin ülve csak annyit tudott az út melletti vetéstáblákon megkülönböztetni, hogy kukorica van-e bennük vagy gabona. Az egyes gabonafajták kalászatát egészen a szeme közelébe kellett emelni, hogy eligazodjék köztük. Az tehát vele kapcsolatban hamarosan kitűnt, hogy külső szolgálatba nemigen használható. Abszolút becsületessége, jó szándéka és mozgékonyága miatt azonban nagyon bevált, mint a főintéző és az egyes intézők, majorok közötti összekötő. Később, mint uradalmi pénztáros már a titkári teendőket is ellátta Bartal mellett.

Amikor Bagossynak is felmondott Bartal, Liebermannnal voltam legtöbbet együtt. Nagyon kedves, jó pajtásnak bizonyult Feri. Együtt jártunk el ide-oda vacsora után. Jó humorú, mindig tréfákon járó kedve, kedves sutasága miatt mindenütt szerették. Ha néhány pohár bor után jókedve magasra hágott, ki nem fogyott belőle az élcelődés, nóta. Csúnya arcán ilyenkor szája majd füléig futott, akkorákat nevetett saját mókáin.

Bartal birtokának államosítása után sikerült Solty Ernő révén, aki akkor a Földművelésügyi Minisztériumban volt a gazdasági szakoktatás irányítója, gazdasági szakiskolai tanárrá kineveztetnem. Mint ilyen Szekszárdon működött egészen a legutóbbi évekig.

Bartalékhoz elég sűrűn jártak vendégek. Bartalné meg Bartal hozzátartozói néha heteket töltöttek Faddon.

Bartalné báró Malcomess volt földművelésügyi miniszteri tanácsosnak volt a lánya. Édesapja régen meghalt, de édesanyja még akkoriban élt, 40-50 holdra zsugorodott birtokukon, a Vác közelében lévő Pencen. Édesanyja és az őt ápoló kissé púpos, Gizi nevű vénkisasszony nővére sohasem fordult meg Faddon, Bartal nem szerette őket, fivérei azonban le-lelátogattak. Béla bátyja alacsony, sánta ember, közgazdasági író volt, vele csak egyszer találkoztam Faddon. Kedves modorú, finom lelkű Gyula bátyja azonban sűrűn megjelent, különösen később, amikor a feleségétől elvált, s egyedül élt.

Gyula báró, Bartalné véletlenül sem szólította másként, mint „Jule”-nek, olyan volt megjelenésében, amilyenek a század eleji diplomatákat szokták megrajzolni. Erősen őszülő, hullámos haja szép homlok felett bodrozódott, finom szálú, keskeny, majdnem fehér bajuszkája kiemelte szája nemes ívelését, meleg, szelíd tekintete kedvesen fordult afelé, akivel beszélt. Valaha külügyi szolgálatban is állt, de miniszteri titkárságnál nem vitte feljebb. Raccsolva beszélt, s mondataiba szívesen fűzött egy-egy német vagy francia kifejezést. Aranyos, kedves ember volt, szerettem hallgatni, bár inkább stílusa érdekelt, ahogyan a dolgokat előadta, mint a jelentéktelen tartalma, amit egyéni formába öltöztetett. Nagyon kevésbé állt a való élet talaján, ezt igazolta házassága is.

Felesége báró Fejérvárynak, az ún. darabont kormány fejének volt a leánya. Amilyen megnyerő volt a férj, olyan ellenszenves volt a feleség. Vékony, zörgő csontú, keskeny vállú, madárcarcú, borzas kóchajú nő, mintha semmi hús nem lett volna rajta. Jellegtelen, erőtlen hangon vég nélkül mondta az érdektelen családi történeteket, amelyekből rendszerint valami őket ért sérelem bontakozott ki. Soha emberpár ennyire el nem ütött egymástól, mint ez a tömény savanyúság-keserűség asszony, s ez a csupa-báj, csupa-mosoly férfi.

S jaj, gyermek is származott ebből a tévedés-frigyből: Albert báró, aki már kislánykorában az örültséget súroló fantasztikus elméleteivel karriert futott be, hála képességeinek, rátermettségének: a nyilas kereszties pártnak lett egyik ideológusa. Agyát

állandóan gondolatok légiói feszítették. Hogy ezek el ne vesszenek az utókor számára, még nagyobb autóturáin is – míg kezében a volánnal az alatta futó országút szalagot figyelte – mellette ülő édesanyjának diktálta őket. A boldog, büszke anya térdén tartott noteszébe jegyezte e világ megváltására hivatott nagy elme megnyilatkozásait.

Gyurinál néhány évvel volt csak idősebb Albert. Szerencsére sem anyja, sem ő, sohasem töltött Faddon pár napnál többet. Gyuri halálosan unta őket. De az egész ház felszabadultan lélegzett fel, ahányszor elutaztak.

Amikor Malcomess Gyulák elváltak, Gyula báró hol budapesti legénylakásán, hol somlói szőlőjében élt. Az ostrom elől volt felesége és fia Nyugatra menekült. Úgy volt, hogy az akkor már beteges öregurat is magukkal viszik. De csak a Dunántúl valamelyik községéig jutottak vele, s azután ottfelejtették. Komáromban halt meg magára hagyatva. Fia Dél-Amerikában kovácsolja nemzetfelszabadító terveit.

Sűrűn jöttek le, s szívesen töltötték szabadságukat Faddon Feliczidesz Tiborék. Feliczidesz Bartal kisebbik húgának, Lillynek férje, a honvédelmi minisztériumban volt akkoriban talán fogalmazó. Mindketten igénytelen, de rendkívül jószívű, finom lelkű emberek. Tibor minden érdekes emberi tulajdonságai ellenére sem lehetett valami könnyen kezelhető férj. Mindig volt valami hobbjaja. Egyszer olyan töméntelen kaktuszfajtát gyűjtött össze, hogy alig lehetett lakásukban mozogni tőlük, s minden idejüket a növények gondozása emésztette fel. Máskor meg cipőkultusz hatalmasodott el rajta olyan mértékben, hogy szabad idejének tetemes részét ezek tisztítására fordította. Fényesre csiszolt csontlemezekkel simíttatta el a sámfára húzott cipőremekek felületi egyenetlenségeit, a horzsolásokat, s a krémek és fényesítő kefék, rongyok halmaza szolgált a puhítás, politúrozás céljára. Tündökölt is a világ mása ezeknek a cipőknek a tükrében! Szebb volt, mint amilyennek hazudta magát valójában. Fényképező szenvedélye is áldozatot követelt felesége és környezete részéről. Két gép nélkül még sétára sem indult. Közülük a kisebbik, hogy azonnal kéznél legyen, saját nyakában lógott, a másikat, a nagyobbbat, ami méreteiben csaknem a régi hivatásos fényképészek faalkotmányára emlékeztetett, felesége cipelte. A téma megválasztása elég körülményesen ment végbe. Ennek különböző mozzanatai: állványozás, ennek vagy annak a masinának a felerősítése, szemügyrevétel, beállítás, stb., mérhetetlen türelmet igényeltek a kísérők részéről. De felesége anyagi lélek volt, kinek lázadozása legfeljebb csak ilyenfajta panaszban nyilatkozott meg: „Tiborkám, most már igazán nem tudok állni, mindjárt összeroskadok a fáradtságtól.” „Ja, Lillykém, ha az ember jó felvételt akar, nem lehet elsietni a dolgot!” Igaz, néhány nagyon szép felvétel dicsérte a mester kitartását és hozzáértését.

Budapest ostroma alatt közel laktunk egymáshoz: ők a Királyhágó utcában, mi a Németvölgyi úton, a XII. kerületben. Az ostromot közvetlenül megelőzően még Feliczidesznő felfutott hozzánk, mi a véleményem, meneküljenek-e a honvédelmi minisztériummal, saját Fiat-kocsijukon. Azt a határozott tanácsot adtam, ne menjenek a nyilas-hordával. Itt maradtak nagy vesztükre szegények! – Feliczidesznő férjének lett az áldozata, mert amikor a pincéből egyszer valamiért

a III. emeleti lakásba mentek fel, Tibor olyan sokáig piszmozgott, felesége állandó sürgetése ellenére is, hogy az ablakon keresztül becsapó gránát lehasította egyik combjának nagydarab izomrészét, s két ajtót átütve, a folyosó vaskorlátján robbant és halálosan megsebesítette. Rendkívül sok szenvedés és nélkülözés után a Vár ún. sziklakórházában ukrán betegséget is kapott. Ez vitte el az ostrom utáni napokban lakásukon. Tibor kétszer is meglátogatott bennünket az ostrom kellős közepén, mintha csak sétára jött volna, kis hátizsákkal a vállán. Egyszer azután házuk kapujában állva ő is szilánktól könnyebben megsebesült mellén. Az első alkalommal felesége haldoklott, be sem engedett már hozzá, hogy ne lássam, mennyire összeesett a bájos arcú, erősen molett, szinte nagy darabnak mondható nő. Másodszorra, a két látogatást talán 7-10 nap választotta el egymástól, ő haldoklott. Két egymáshoz tolt fotelben ült, lábait kinyújtva párnák, dunyhák között, fején vastag hálósipkával. Megállás nélkül rázta a hideg. Vacogó fogakkal csak ennyit mondott: „Jobb nekem, hogy én is meghalok. Nem okozna örömet az élet Lilly halála után.” Őt is az ukrán vitte el.

Bartal idősebbik húga, Mikó Ferenc igazságügy-minisztériumi h. államtitkár felesége, csak ritkán látogatott el Faddra, akkor is mindig csak egy-két napra. Bartalék Mikóval való összeszólalkozása volt az oka, mint később hallottam, hogy a két család eltávolodott egymástól. Mikó sohasem jött le, a gyerekeket, Tibort és Máriát pedig csak egyszer láttam ott négyéves faddi tartózkodásom alatt. Mikóné igen markáns, szinte férfias arcvonásokkal bíró, szikár hölgy volt, rendkívüli akaraterővel, éles ítélőképességgel. Nem volt benne húga, Lilly nőies alkalmazkodóképessége, így nem egyszer keményen megmondta véleményét bátyjának, ha valami nagyon önző tetteivel kivívta maga ellen kritikáját.

Ez a messze tekintő, szándékához szívósan ragaszkodó asszony, a legnehezebb időszakban, közvetlenül a kitelepítés előtt – akkor már hosszú idő óta özvegy volt – vitte ki nyugatra szűkebb családját: fiát feleségestől, leányát, vejét, az unokákkal. Engem is hívott magukkal. Egész stratégiai tervet dolgozott ki, hogy a kitelepítési végzést a hatóság ne tudja hozzájuk továbbítani, s így egerutat nyerve, át tudjanak a határon siklani. Nem egyszerre utazott ui. a nyugati határ szélére, hanem több helyen megállt egy-két napra. Sikerült is csodával határos módon disszidálniuk. Családtagjai együttvéve sem rendelkeztek azzal a magabiztos, céltudatos határozottsággal, ami ezt az akkor már 70 év körüli hölgyet cselekvésre sarkallta.

De a rokonokon felül a környékbeli „homoki” földesurak is gyakran meglátogatták Bartalékat. A hónap egyik kijelölt napja volt a fogadó napjuk. Ilyenkor egyik kocsi a másik után kanyarodott oszlopos tornácuk elé. Megjelentek ilyenkor a Tolnán székelő huszárezred aranysinóros dolmányú tisztjei is. A tüzérezred tisztjeivel nem tartottak a dzsentrik kapcsolatot, mert a tüzértiszti uniformis nem minősített az ő társaságukban való megjelenésre. A gazdagabb, előkelőbb családok tagjai csak huszáruniformist ölthettek. A vármegyei vezető tisztviselők, azaz a főispán és az alispán is befordult olykor a kapun, a vármegye parádés hintáján. Seewald alispánék gyakrabban is meg-megjelentek Gyurival egykorú fiúk és négy-öt évvel idősebb lányuk társaságában. A férfi, nyaknélküli kis köpcös emberke, pattogó hangon számolt ilyenkor be hivatalos élete érdemesnek vélt eseményeiről, sima arcú felesége és ábrándos tekintetű leánya pedig – egyik a másik szájából véve át a szót – a grófi

családoknál tett látogatásaik mozzanatait és előkelő vendégeik „bon-mot”-it záporozták megállás nélkül. Mint hallgatag szemlélő sok érdekes típust ismerhettem meg.

Kajdacsról évente egyszer idelátogatott a vármegye neszтора: Perczel Lujcsi bácsi (már csak én is úgy hívom a vendégeket, ahogy a homokiak emlegetni szokták őket) feleségével. Lujcsi bácsi 95 éves volt, amikor először láttam, de elhárította még magától a szolgálatkész kart, ami feléje nyúlva, a kocsirol akarta lesegíteni. Földüket volt Lujcsi bácsi, csak azt az erős torkú embert értette meg, aki neki-vörösödve üvöltött a fülébe. Így is gyakran fonák válaszokat adott a hozzáintézett kérdésekre. Pedig szellemileg is teljesen friss maradt, s különösen akarateréje volt a régi, töretlen állapotában. A gyeplőt a birtok vezetésében, házának irányításában egy percre sem engedte ki kezéből, 72. évéhez közel járó fia a „fiatalúr” volt, ha a cselédség előtt említést tett róla. Egyszer egy körvadászaton az egész vendégsereg előtt le-taknyos-kölyközte, mert egy rókát ki hagyott futni a körből. Magas korát természetesnek tartotta.

Amikor később, századik születésnapján a véget nem érő traktamentum közepette válaszolt a vendégsereg ünnepi köszöntőire, ezzel fejezte be szavait: „Jövőre a viszontlátásra!” Úgy tudom 103 vagy 104 évet élt.

Itt ismertem meg személyesen a bonyhádi Perczel Bélát is. Bonyhádon a zománcgyár tulajdonos „vörös” Perczellel való megkülönböztetés végett őt közönségesen „fekete” Perczelnek hívták. A középtermetű, kissé előrehajló már szürkülni kezdő fejét féloldalt hajtva, nézett szomorú meleg szemével arra, akivel beszélt. Ez az igen művelt ember csodálatos akaraterővel, eréllyel bírt és élete későbbi szakaszaiban példaszzerű jellemességéről tett tanúbiztonságot.

Mint főispán nem értett egyet a kormány valamilyen intézkedésével, lemondott állásáról. Jellemző népszerűségére, hogy azonnal alispánná választották, s ebben a tisztségében késhegyig menő harcot folytatott a kormánnyal, vármegyéje vélt érdekeinek védelmében. Amikor meg a harmincas évek végén a hitlerizmus felszította és a hazát nyújtó magyarság ellen lázította a „Schwäbische Türkei” német ajkú lakosságát, az „Ungarntreu” mozgalom élére állva küzdött a külföldről irányított népámítás ellen. Ezért is fogták el a nyilasok, s vitték Sopron Köhidára. Onnan hazatérőben Győrött a püspöki palotában szállt meg, ahol felzaklatta Apor püspöknek az oroszok által akkoriban történt meggyilkolása. Szobájában arccal ágyára bukva találták mindjárt az első napon.

Eljött még olykor Bezerédyné is Pista fiával és Totó nevű leányával. Ez az öreg-asszony, kinek férje a jobbágy-felszabadító és a selyemtenyészést meghonosító Bezerédynek volt talán egyenes leszármazottja, rendkívül eréllyel és józansággal vezette a Hídján levő 3000 holdas családi birtokot. Kifejezéstelen halszeme kényelmetlen, rossz érzést váltott ki az emberből, pedig szenvtelen, monoton hangú, szűkszavú beszéde éles értelmet árult el. Sem fiával, sem lányával nem volt szerencséje. Fia, az akkoriban 30 év körüli Pista, szemmel láthatóan imbecillis volt, dadogott,

össze-vissza beszélt, s időnként ok nélkül fel-felröhögött. Csinos nők társaságában nem mindig korlátozódott a szavakban megnyilatkozó tetszésnyilvánításra, s talán éppen azért, mert tudta magáról, hogy nem mestere a beszédnek, gyakran kezét is gátlás nélküli felfedező utakra bocsátotta. Otthon lelkiismeretesen, pontosan iparkodott képességeitől telően ellátni mindazt a feladatot, amit anyja a birtok kezelésében rá bízott. Totót – pedig nem volt ostoba nő – még a 3000 hold birtoklásának reménye sem szabadította meg leányságától. Akkortájt 35 év körül lehetett, s a vénkisasszonyság minden testi és lelki ismérve borult már nála gazdag virágzásba.

Pista, mint később Bartaléktól hallottam, a háború vége felé, akkor már édesanyja nem élt, tüdőgyulladásban halt meg. Érezte végét közeledni, karosszékre ültette, s kivitette magát a kastély elé, s ott az összegyülekezett béresektől, akárcsak makedóniai Nagy Sándor katonáitól, megindító módon búcsúzott. A birtok államosítása után Totó koldusbotra jutott. Többször láttam még az utóbbi években is Budán kopott, foltos kabátban, csámpásra taposott cipőben. Úgy látszik a jobbágyfelszabadítás is, meg a selyemipar meghonosítása is kevés volt hozzá, hogy a késői utódnak a hálás utókor tisztességet biztosítson.

Jellegetesen homoki házaspár volt Fiáth Tibor báró és felesége, Constancia grófnő. A Bartallal egykorú földbirtokost a környék parasztsága közönségesen csak „lófejű báró”-nak tisztelte. Valóban volt is széles, hatalmas állkapcsával előrenyúló arcában valami lófejszerű. Jólelkű, tetye-tutya ember volt a báró, minden felesége akarata szerint történt. Úgy mondják, otthon, az asztalnál gátlás nélkül legorombította az asszony, ha megítélése szerint férje valami ostobaságot követett el. A báróné unokabátyja volt Crony Gróf, a trónkövetelő. A hosszú szakállas-bajuszos gróf, aki a kastély körül a kertészkedés szenvedélyének hódolt, ritkán beszélt, de méltósággal hangzott szájából mindaz, amit mondott. Az árpádházi királyok oldalági leszármazottjának vallotta magát, s ezen a jogon formált igényt a magyar trónra. Tudomásom szerint ilyen irányú vélt jogát sem magyar, sem nemzetközi fórumok előtt nem hangoztatta. Megelégedett vele, hogy rokoni ház eltartottjaként azzal a tudattal hajthatta esténként vánkosára szakállas fejét, hogy az a nap is a nemes lelki emigráció jegyében, méltóságteljesen folyt le.

Szomszédjukban laktak Gözsy Tiborék. Gözsy Tibor csinos, kedves arcú feleségét csak egyetlen egyszer láttam. Nem sokkal utána muskátli-ültetés közben történt fertőzés folytán tetanuszt kapott, s merevgörcsben szörnyű kínok között meghalt. Feleségének halála után Gözsy – állítólag – Constancia bárónő árnyékává szegődött, s a rossz nyelvek szerint a báróné nem hessegette el magától az élete végéig kitartó lovagot.

Ugyanilyen szomszédságban, s bizonyos fokú lelki közösségben éltek Bernrieder Józsefék (közönségesen Bózsieék) is Jeszenszky Joki báróval. Bernrieder dunántúli sváb családból származott, anyja fejkendő parasztasszonyként, apja pipás parasztemberként fejezte be „kastélybani” életét. Nem tudom, hogy fogadta be maga közé az a kényes homoki társaság. Talán felesége miatt, aki Szitányi leány volt?

Tény az, hogy sűrűn fordultak meg Faddon is, legtöbbször az agglegény Joki báró és az öreg báróné kíséretében.

Bernriederéknél is az asszony volt az erősebb, eredetibb egyéniség. Az érdekes arcú, de szépnek egyáltalán nem mondható Bernriederné hangosan és sokat beszélt csengés nélküli, tompa fahangján. De ennek ellenére kedves, rokonszenves egyéniség volt. Férje kellemes arcú, pedrett bajuszú, magas, szikár termetű idősebb férfi, kinek legfőbb szenvedélye a ló volt. Később, mint hajtó próbált lendíteni sorsán. Három kislányuk volt: Maya és Edina, a Gyurival egykorú ikrek, s a náluk néhány évvel fiatalabb Mimi. A kis Mayát és Edinát talán csak szüleik tudták egymástól megkülönböztetni, annyira hasonlítottak egymásra. Egyformán is öltözködtek, az is fokozta az ember zavarát. Én ambicionáltam, hogy ne tévesszem össze, s hol nyaklancuk, hol hajszalagjuk, hol meg valami más csekély megkülönböztető jegyre támaszkodva kezdetben értem is el sikereket. Mikor azonban rájöttek fogásaimra, felcserélték holmijaikat, s nagyot kacagtak magabiztos tévedéseimen.

Jeszenszky Joki báró vörhenyes színű, borotvált arcú ember volt. Tömzsi alakjára csak térdnadrágos vadászruha illett, sötét ruhában, pantallóban szinte merevebben is mozgott. Egyetlen dolog érdekelte, a vadászat. Kellemesen raccsoló hangján szemléletesen tudta megeleveníteni mindazt, amiről beszélt. A Bernrieder pár és a Jeszenszky báró közötti háromszög elfogadott, sőt törvényesített helyzetként könnyődött el a homokiak szemében.

Az államosítás után Bernriederék valamelyik cselédházban haltak meg teljes szegénységben. Jeszenszky báró Aliga környékén fejezte be életét, mint gazdasági alkalmazott valamelyik nagy Tsz-ben.

Ritkább vendég volt Jeszenszky Andris báró feleségével Kölesdről. Az ő érdekesége az volt, hogy egyik karja a legegyszerűbb mozdulatra is kiugrott a vállizületéből. Ennek megakadályozása végett szíjjal szabályozta felső karja mozdulatát olyan szögig, ami még a biztonságosság határai között mozgott. A szíja a kabát kar előtti, erre a célra készült nyílásán bújt elő, a biceps alsó része táján átfogta a kart, s a másik oldalon a kabát szövétében tűnt el.

Szívesen látott vendég volt Schell József báró is. Az akkoriban harmincegynéhány éves fiatalember – Bartallal és Jeszenszky Jokival egyvonalban – a legjobb puskások hírében állt. Nekem is alkalmam volt egy fogolyvadászon gyönyörködni tudományában. Higgadtan, nyugodtan lőtt, mégis villámgyorsak voltak mozdulatai, s szerény volt az ejtett zsákmány elkönyvelésében.

Az utóbbi évek során többször találkoztam vele Budapesten. Az államosítás után egy darabig selyemminta festéssel foglalkozott, talán könyvelő is volt egy darabig. Legutoljára örvendezve újságolta, hogy fordításokat kapott.

Nem felejtethem ki ebből a hiányos felsorolásból Staszkovánszky Tibor földbirtokost sem, aki teljesen arányos, de törpe termetű Gigi nevű hűgával meg-megjelent Bartaléknál. Staszkovánszky Gigi számára a „méltóságos” megszólítással járó „csillagkeresztes hölgy” címet biztosította családjá, nyilván testi fogyatékosságából eredő hátránya kárpótlásául. Az ő édesapjukról mondták Bartalék – az öregúr élt még, mikor Faddra kerültem, de már nem mozdult ki hazulról – hogy naponta különböző számú olyan kőgolyóbist gurított szét a szobában, amilyenekkel gyerekek szoktak golyózni. Az inasnak takarítás után be kellett ezeket az öregúrnak mutatni, aki számbavéve őket, megállapította, alapos volt-e a takarítás vagy sem.

Az ostrom után Bartalt egyszer Faddról kívánságára autón Staszkovánszkyékhoz is elvittem. A birtokot akkor már államosították, sőt a kastélyt is elvették. Cselédházban élt a szélütött Staszkovánszky Tibor hűgával és ott meghúzódo néhány más nőrokonával. Esténként, mikor a konda hazatért, ész nélkül szaladt ki-ki be a szobába, mert a malacok ott száguldottak el, éktelen port verve, az ajtó előtti szederfák alatt. A csillagkeresztes hölgynek is szomorú vége lett. Amikor 1945 után a vasúti közlekedés még csak dőcögve indult meg, valami hordókat szállító alkalmi teherautóval Budapestre tartott. Az autó felborult, utasa az üres hordók alá került. Minden tagjában darabokra törve szállították kórházba, ahol hamarosan meghalt.

Nem szerettem az idegen vendégeket. Amennyire lehetett, vissza is húzódtam ilyenkor. Az étkezéseken azonban csak jelen kellett lennem. A vendégek leereszkedő hozzájárulása: „Hát hogy tetszik Tanár Úrnak ez a vidék?”, vagy „Hát hogy haladnak Gyurival a tanulásban, Tanár Úr?” – a Te és a Maga közötti éles különbségtétel keservessé tette számomra a jelenlétet. Még Gyuri is merevebbé vált ilyenkor velem szemben, észrevette gyermekszemével is, hogy „Tanár úr” megszólítás az ő társaságuk felnőtt tagjai részéről nem olyan valami érték- és rangjelző megtisztelő megkülönböztetés, mint amikor az ő édes gyerekszájából – lelkesültségtől és szeretetteljes bizalomtól átfűtött hangján – elhangzik, hanem elhatárolás, elkülönítés és kirekesztés. A lehető legrövidebbre fogtam a vendégek közötti tartózkodást.

Egyszer télen bált is adtak Bartalék. Mindenki részt vett az estélyükön, aki csak járt hozzájuk. A tolnai cigány szolgáltatta a zenét. Én – természetesen és egyúttal hála Isten, mert ugyan honnan szereztem volna rá szmokingot? – nem voltam rá hivatalos. Viszont az éjféltkor kezdődő büfére Bartalné meginvitált. Persze, eszembe sem jutott ezen megjelenni. Bartalné kedves figyelmére jellemző, hogy amikor észrevette távolléteket, a legfinomabb holmiból egész tálcára valót rakatott félre, s küldött be szobámba az egyik inassal. Álmomból vertek fel vele, amikor a rakományt asztalomra rakták.

A Faddon eltöltött első két év nagyobb események nélkül zajlott le, semmi sem volt, ami életem kialakult rendjét megzavarta. A magasabb életszínvonalba hamar beleszoktam. Természetesnek vettem, hogy reggelenként más tisztítja a cipőmet, ruhámat, hogy az étkezések alkalmával fehér kesztyűbe bújó kezek nyújtják bal felől

az ételt, töltik meg jobbról borral kérés nélkül a tányérom előtti poharakat, s hogy este lefekvéskor a megvetett ágyon még a hálóing is úgy van – a láb felőli nyílástól a nyak felőli kivágás irányában – „beállítva”, csak fejest kell bele ugranom. Ételnek, italnak az a bősege és változatossága, ami elképzelhetetlen volt azelőtt szememben, most magától értetődővé vált számomra. Az elfoglaltságon felül maradó szabadidő sétával, evezéssel, úszással, vadászással, a falusiakhoz való járással vagy olvasással gyorsan telt el, sohasem untam magam.

A Bartalék családi körében, a náluk megfordulók társaságában való tartózkodás viselkedésemben, modoromban bizonyos fokú „csiszoltságot” eredményezett. Ez a szó jól kifejezi azt, hogy szögletek, érdességek, amik félszégesség, ügyetlenség be nem fejezett mozdulatok, bukdácsoló beszédmód alakjában a fiatalemberek saját-sága, idővel lekoptak. Az a körülmény, hogy nem a magam családi körében, hanem ilyen idegenek között éltem, akik társadalmi állásban messze fölöttem álltak, s akik egyúttal kenyéradóim is voltak, fegyelmezett magatartás kialakulását eredményezte bennem, ami idővel második természetemmé vált. Továbbra is megvolt mindenről a véleményem, ami körülöttem folyt, de ezt sem tetszés, sem nemtetszés alakjában nem nyilvánítottam ki. Ebben a zárt világban tehát magam is zárt egységet alkottam. Úgy hiszem, ez a külső viselkedésemben minden különösebb erőltettség nélkül kifejezésre is juthatott.

Ere kell következtetnem abból, hogy a faluban bárkinek házában jelentem is meg – fiatal korom ellenére – mindig megtisztelő formában fogadtak és bántak velem. Pedig sűrűn mentem át Liebmann Francival a plébániára, Némethiékhez meg Schöckékhez. Eleinte mutatkoztak olyan próbálkozások, hogy a „kastély” belső életének – a kívülállók szemében bizonyára izgatón titokzatos intimitásait beszél-tessék velem, de amikor rájöttek, hogy Gyurival való tanulásunk és viselt dolgaink epizódjain sohasem haladnak túl elbeszéléseim, letettek róla. Bartalt a faluban általában senki sem szerette, mégsem szidta senki jelenlétemben, talán nem is annyira azért, mintha félték volna, hogy visszamondom, amikor megismertek, bizonyára tudták rólam, hogy azt úgysem tenném meg, hanem egyszerűen, mert illetlennek tartották volna ezt előttem.

Mennyi volt a szerepe ebben ennek az új, előkelőbb környezetnek, s mennyi természetemnek, hogy legközelebbi egyszerű rokonaimmal szemben tartózkodóbb, sőt szinte hűvösebb magatartás alakult ki bennem: azt most, életem végén nem tudom eldönteni. Mindenesetre tény az, s ha valaki életrajz alakjában lelki fejlődésének rajzát kívánja adni, a kiütköző előnytelen vonások megjelenését nem szabad elhallgatnia, hogy már gimnazista koromban kezdtem restelni a hozzátartozóim viselkedésében mutatkozó darabosságot, nyersséget, a beszédmódjuk által elárult műveletlenséget. Ahogyan azután a műveltség rétegei bennem az Eötvös Collegiumban egymásra rakódtak, úgy viszolyogtam egyre jobban, s szégyenkeztem minden szégyen nélkül azon, ha Édesanyámtól nagyon ritkán kapott levelekben a megszólítás: „Kedves

Fijam!” volt, vagy Berta néni leveleinek már első címzésében is helyesírási hiba csúszott be. Édesanyámnak, nővéreimnek bajai ízű beszédmódja, ami tarkállott a látja helyett „lássa”-szerű alakoktól, félszeg zavart és fanyar mosolyt váltott ki belőlem. A faddi magasabb életszínvonal, az ezzel járó higiénia, s az udvarias és választékos beszédmód kényessé, igényessé tett. Ha időnként néhány napra meglátogattam Vilmos bácsiékat, vagy Hidasra is átrándultam, finnyásan nézegettem teritékem nem éppen ragyogó evőeszközeit, titokban az asztalkendőben meg-meg törölgettem őket, és sehogy sem találtam helyemet a kukoricacsuhéval kitöltött szalmazsákos ágyamban. Apisz vastag viccei, hangoskodása nyersnek, a gyerekek heccelődése éretlennek tűnt szememben. Idővel olyan rövidre szabtam látogatásaimat, ami már az illendőség határát súrolta. Szabadidőm javarésztét is Faddon töltöttem, ott, egyedül ott éreztem magam jól és otthon.

Ennek a csendes mederben haladó életnek nyugalmit azonban hamarosan két szomorú esemény zavarta meg. 1925 szeptemberében, nem sokkal a tanulás megkezdése után Gyuri súlyosan megbetegedett. Némethi nem ismerte fel az ismételt fellépő vakbélgyulladást, mert sűrűn elhangzó „fáj a pocakom”-panaszokat gyomorrontásként könyvelte el. Mire azután a Szekszárdról kihívott vármegyei tisztifőorvos a bajt megállapította, a perforálódott vakbél hashártyagyulladást okozott. Csakugyan az utolsó pillanatban értek fel szegény fiúval Budapestre, ahol az előkelő világ Fasor Szanatóriumában a felkapott Ádám professzor operálta meg. Amikor Gyurit a műtétet követő napon megláttam, engem sürgőnnyel rendelt fel Bartal, hogy pénzt vigyek fel magammal, mert a sebtében történő felmenetel miatt, többek között ezt is elfelejtették, alig-alig bíztam felgyógyulásában. Életetlennek tűnő mozdulatlanságban, halászápadtan feküdt az ágyon. Mikor tudomást vett jelenlétemről, mégis a szokott „Isten hozta, Tanár Úr” köszöntésével üdvözölt. De milyen erőtlennek, milyen sírból jövőnek tűnt máskor oly vidám hangja. Az életöszön azonban ott szunnyadt ebben a halálosan beteg kis testben, s az örökké tevékeny értelem már engedett dermedtségéből, mert kedvenc kutyája Szuszu iránt érdeklődött, s vele kapcsolatban új nyakörv díszére vonatkozó terveit is vázolta. Hetekbe tellett, míg szegényke annyira visszanyerte erejét, hogy hazahozhatták.

A szanatóriumban eltöltött idő nem bizonyult előnyösnek lelki fejlődése szempontjából. Az életéért reszkető szülők lesték minden kívánságát, s bizony jó idő ment el rá, míg sikerült a két év következtetés munkájával kialakított fegyelmet helyreállítanom, s az engedelmisséget újból természetes magatartássá fejlesztenem benne. Tanulásunk megzavart ritmusa csak Karácsony körül kezdett a megszokottra emlékeztetni.

Bartal február közepe tájt egyik étkezés alkalmával kijelentette, fel kell mennie Pestre, kérdezte Gyuritól, nincs-e kedve vele tartani. Gyuri, persze boldogan mondott igent. Többször megesett már, hogy évközben is egy-két napot vagy szüleivel,

vagy édesapjával és velem Pesten töltött. Ilyenkor Bartal egyik csallóközi rokonának Bittó Istvánnak Döbrentei utcai lakásán volt az „Absteigequartier”. Az étteremben való étkezés, főleg pedig kedvenc helyén, az Apostolokban való sörözés magában véve is nagy szórakozást jelentett Gyuri számára. Az egyik moziból a másikba való vándorlás és a nem éppen gyerek szemnek és fülnek való kabaréműsorok pedig csemegét jelentettek ennek a szertelenségre hajló, elkényeztetett kisfiúnak. Először úgy volt, hogy engem is magukkal visznek, de azután végül is kettesben mentek, Németh Józsinak, a lakatosból lett pótszofőrnek kíséretében.

Bartalnak ekkor a Magyarországon elég ritka Ansaldo típusú olasz kocsija volt. Ez is nyitott autó volt, télen csak felhúzható vászon teteje védett – úgy ahogy – eső, hó ellen. Február 16-án, amikor útnak indultak, ónos eső esett, az országotat helyenként jégpáncél borította. Érd közelében jártak már, amikor az akkor divatos ún. ballon-gumik egyike durrdefektet kapott, mire a kocsi jobbra-balra csúszkálni kezdett az úttesten. Bartal, hogy megakadályozza az árokba fordulást, túlságosan hirtelen rántott a kormányon, hirtelen 180 fokba megfordult a levegőben, s maga alá temette a kormánytól ülő apát, s a mellette lévő fiát. A sofőr a hátsó ülésből hatalmas ívvel az árokba repült, s mindjárt talpra is ugrott. Gyuri olyan erővel vágódott a kocsi alatt az úttesthez, hogy eszméletét veszítette. Bartalnak ugyan nem történt baja, de hiába próbálta vállával és hátával a felettük levő kocsit megemelni, meg sem tudta mozdítani. Közben elsörnyedve látta, hogy a tankból kifolyó benzin meggyulladt, s így minden pillanatban várható a motor felrobbanása.

Szerencsére mielőtt ez bekövetkezett volna, arra haladó emberek segítségével sikerült a sofőrrel a kocsit megemelnie, s utasait kihúznia alóla. Bartal kisebb zúródáson felül semmilyen sérülést nem szenvedett, Gyuri azonban – az árokpartra fektetve – élettelennek látszott. A meggyulladt benzin lángja bal kézfejét leégette, ez egészen viaszszerűnek tűnt, s arcán, fején, valamint lábán is néhány folton égési sebeket ejtett. Az arra haladó első autóval egyenesen a nem is olyan régen elhagyott Fásor Szanatóriumba vitte édesapja, s rövid időn belül most már másodszor reszkető szívvel várta, milyen szentenciát mondanak ki egyetlen gyermekére az orvosok. A diagnózis bizony nagyon szomorú volt: agyrázkódás, kulcscsonttörés és bordatörés, a kézen harmad és másodfokú, a fejen másodfokú égés. Életben maradását ezúttal sem lehetett bizonyosra venni, s annak veszélyét sem lehetett kizárni, hogy esetleg a sérült kéz amputálására kerülhet sor.

A baleset megtörténte után kb. egy héttel láttam először Gyurit, illetve akkor láttam belőle annyit, amennyi a fejét vastagon fedő pólya nyílásán át látható volt: véraláfutásoktól lángveres szemét, dagadt orrát, s elgyötört száját. Bal alsókarja és keze – mintha csak tőle idegen, külön tárgy lett volna, nehéz sínbe rakva, vastag pólyában az ágya mellé tolt asztalkán hevert. De szabadon fekvő jobb keze már ügyes mozdulatokkal próbálta a kerek zsebtüköralakú kis türelemjáték ólom-egérkéjét odujába kergetni. Beszélt is már halkán, kisebb szünetekkel, csak nagyon kellett

figyelni, hogy az ember meg is értse, mert a hangokat a nehezen engedelmeskedő száj csak jól-rosszul tudta szavá formálni.

Talán két hónapba is telt, míg az ágyat elhagyhatta. Ezt az időt szülei is fenn a szanatóriumban töltötték, minden eszközt felkutatva és felhasználva, hogy a testi szenvedést elviselhetővé tegyék számára. A helyenként csontig égett kézujjak ápolása, kötözése borzasztó fájdalommal járt. A kötésváltások alkalmával az egész emeletet betöltötte Gyuri velőtrázó sikongatása, jajgatása. Anyja ilyenkor két tenyerét fülére szorítva, összekuporodva ült a szoba előtti folyosórész plüss karosszékeiben, apja meg fel s alá járkálva ideges mozdulatokkal szívta egyik cigarettát a másik után. A kezét sikerült megmenteni, de a kisujjtól kezdve a középső ujjig egyes ujjpercek leváltak az ízületekről. Néhány napi időközzel ezek egymás után a kötésben maradtak.

A kötözések után mindig sokáig tartott, míg szegény fiú megnyugodott. Legeredményesebben Bartalné bátyja, Gyula bácsi tudott ilyenkor szórakoztatásáról gondoskodni. Kifogyhatatlan volt leleménye, új meg új mesék költésében, a kedvenc mesék bábjátékká való dramatizálásában. Így sikerült átsegíteni Gyurit a legnehezebb időszakon, a legsúlyosabb idegrázkódtatáson, amíg azután annyira meg nem erősödött, hogy saját életerejé is elegendőnek mutatkozott az élet lassú, nagyon lassú fokozatokban javuló továbbviteléhez.

Április végén, május elején lehetett, hogy végre hazahozhatták. Amikor Fadd-Tolna megyei hajóállomáson ép karjával ápolónője vállára támaszkodva, beteg karját meg édesanyja elébe tartott két kezére támaszkodva, pipaszárrá nyúlt lábán lassan, óvatos léptekkel a hajóhídon a part felé közelgett, nyilvánvalóan láttam: új szakasz kezdődött szegény fiú életében. Mennél kevesebb töréssel lelkében indulhasson ezen el, annak előmozdítását tekintettem ezentúl feladatomnak.

Hetekbe telt, míg azzal a koloncnak tűnő, sínbe rakott pólyás kézzel, aminek minden óvatlan mozdulata fájdalmat okozott, Gyuri a megszokott, régi területeken újból úgy, ahogy mozogni tudott. A park kanyargó útjain, ahol azelőtt biciklije villámgyors cikázásával majd itt, majd ott tűnt fel, most kétfelől is támogatva, lassan bandukolva ismerkedett a facsoportokkal, a tölgyfák között kiépült hangya országutakkal. Milyen sokáig tartott eleinte, míg az alsó kertbe eljutottunk. Micsoda vállalkozásnak tűnt, amikor először mentünk le a Dunaághoz! De azután rendre minden újnak tűnő mozdulat automatikussá vált, s lassanként megkezdtük a régi kedvenc szórakozások felelevenítését is.

Micsoda öröm tükröződött ezen a megkínzott, sápadt arcon, amikor légpuskával újból sikerült az első verebet a víztoronyról lebukfenceztetnie. Nem volt ez egyszerű művelet! Én Gyuri elé álltam, s kezemben tartottam beteg balkarját, ő a puskát a vállamra támasztva, hátam mögül jobb kezével vette célba a kiszemelt áldozatot, s úgy lőtt. Azután lassan újból megkezdtük a csónakkirándulásokat, s a fészek melletti ágakra kimerészkedő varjúfiókák gyilkolását. Majd az első kísérletek következtek

a kerékpár birtokbavételére. Gyuri a nyeregben, jobb karjával fogja a kormányt. Én bal kezét kezemben tartva, mellette haladok, hol lassabban, hol gyorsabban, mindig hozzá igazodva, s vigyázva, el ne szakadjak a tőle felvett iránytól. Az első fürdés a faddi Dunaágban: beteg karját a vízből messze kiemelve, élvezi a hűsítő vizet.

Ha eddig szerettük egymást, most teljesen összeforrunk. Engem az együttérzés, a szánalom, s annak tudata font szorosan hozzá, hogy ez az egész életre kiható szerencsétlenség csak úgy lesz elviselhető számára, ha most mindent megteszünk a testi baj következményeként fellépő lelki sérülés elhárítására, vagy legalábbis csökkentésére. De lehet, nem is ilyen tudatosan, hanem pusztán szívem szavára hallgatva, s a szeretettől vezettetve vettem ki ebből a rám eső részt, s töltöttem be mellette a nevelő szerepét, s végeztem ezen felül az ápolásra, a szórakoztató jó barátokra, az idősebb testvérré váró feladatokat is.

Amikor már a nyár kezdetével tanulásra gondolhattunk, a kertben a nagy tölgyfa alatt üttöttünk tanyát, s abból kiágazó utakon sétálva vettük át mindazt az anyagrészt, ami begyakorlást igényelt. Gyuri baloldalamon haladva, jobb kezével vállamat karolta át, én balkarommal az ő derekát fogtam, jobb kezemben pedig a még mindig súlyos koloncként nehezedő sérült kezét tartottam. Az utunkba kerülő férges hikori-diók továbbbrúgásától lankadó figyelem meg-megújuló lendületet nyert, s jókedvűen, szívesen végeztük mindketten munkánkat. Augusztus végén, ha nem is színjeles bizonyítvánnyal, de azt erősen megközelítő, nagyon jó eredménnyel tette le Gyuri Pécssett a magánvizsgát a gimnázium III. osztályának anyagából.

Három évet töltöttem már Faddon. Ennyi idő után tulajdonképpen én is faddinak számítottam. Az a szűkebb falubeli társaság, ami egymással összejárt, szívesen befogadott. Nem volt olyan névnap, disznótor, vagy ilyen olyan címen rendezett összejövetel, hogy meg ne hívtak volna rá. Ezeken a társaság idősebb meg házas férfitagjai tarokkoztak, a korosabb hölgyek beszélgettek, az ifjúság pedig tréfálkozott, társasjátékkal töltötte az időt, énekelgetett meg táncolt.

Engem az öregek gyakran megtiszteltek vele, hogy – ha hiányzott a negyedik – bevettek a tarokkpartiba. A játék szabályait ugyan könnyen megtanultam, számtalan csínját-bínját azonban, ami elengedhetetlenül szükséges egy-egy huszonegyes fogás, vagy pagátultimó sikeréhez, csak lassan sikerült elsajátítanom. Így azután bőven kijutott a tanításból, a nehezebb eseteknek osztás alatti megbeszéléséből, kiértékeléséből. Némethi Zoltán édesapja, nyugalmazott postafőtanácsos, olyan izgalomba jött az érdekesebb partit ígérő osztások alkalmával, hogy egész testében remegni kezdett. Ha lapjai veszedelmesen megmozdultak ujjai között, akkor már tudtuk róla, hogy nagy elhatározások születnek most elméjében „tous les trois”, „négy király”, „pagát ultimó”, esetleg még ráadásul „volát” bemondására is, vagy éppen ellenkezőleg lesipuskás módon „huszonegyes-fogásra” készülődik minden bemondás nélkül, vagy – jaj Istenem –huszonegyese van tarokk kíséret nélkül, s úgy meg van ijedve,

már védekező taktikára sem futja lélekjelenlétéből. Egyébként János bácsi – így hívták az alacsony termetű, komoly bajszú öregurat – amikor egy-egy lapot kihívt, ritkán mulasztotta el, hogy a jól bevált tarokk receptek egy-egy mondását ne idézze, ilyenformán: „pikk a vadászt megöli!”, „pikken csúszik a pagát!”, „kocsit, lovat, szekeret!” Ha meg nagyon fosztogatták, s fizetésre került a sor, „pénzem a kuttyáké” jelszóval egyenlítette ki tartozását.

Úgy voltam ezekkel a játékokkal, mint amikor életemben egyetlen egyszer nemzetközi labdarugó mérkőzésen vettem részt. Ott nem annyira a labda sorsa érdekelt, mint inkább a közönség, az izgatott taglejtéseket, arcjátékokat, az önfeledt megjegyzéseket, indulatszavakat figyeltem. A tarokkban is a játékostársak nyújtottak – ahányan voltak annyiféle – megfigyeléssel alanyt, mert ki-ki vérmérséklete, fegyelmézettsége szerint reagált a fordulatok játék sors által nyújtotta és partnerek által kihasznált vagy elmulasztott esélyeire.

Karácsonyra belga gyártmányú, kétsöves, 16-os, kakas nélküli vadászpuskát kaptam Bartaltól. Addig Bartalné egycsöves kis puskájával vadásztam, s elég gyakorlatra tettem szert vele. Gyurinak is ugyanolyan fegyvert hozott a Jézuska, mint nekem, azzal a különbséggel, hogy az övé 20-as volt. Így azután mindketten teljes értékű szerepet töltöttünk volna most már becserkészéseink alkalmával, ha keze addigra teljesen használhatóvá vált volna.

Igaz, a kötés most már lekerült róla, de micsoda siralmas képet nyújtott az az elnyomorodott, kézfejre alig emlékeztető vörös csonk! A kisujj teljesen megsemmisült, a gyűrűs ujjnak két, a középső ujjnak pedig legfelső ízülete levált, s a megmaradt ujjcsonkok összenőttek. Az épen maradt hüvelykujj a tenyér felé görbült, az egész kézfej pedig a hiányzó kisujj irányába hajlott el. Vékony, hártyaszerű vörös bőr fedte ezt az egész nyomorult kis végtagot. Bartalné fekete klott-anyagból kesztyűt készített rá, ezt hordta rajta Gyuri állandóan. Hogy a sérüléstől védje, járás közben rendszerint még jobb tenyerével is takarta. Lassan, fokozatosan azonban már használni is kezdte.

Csodálatos akaraterő vagy helyesebben szólva életöszön sarkallta ezt a kisfiút, hogy mindent el tudjon végezni, amihez azelőtt két kéz kellett. A gyakorlóiskolát ehhez a „kisműhely” nyújtotta. Ott mesterkedett most is szabadideje nagyobb részében, s pótolta előbb szerszámokkal, majd ügyességgel, ami szerep tevékenykedésében balkezére várt. Soha, egyetlen egyszer sem vettem észre, hogy a türelmetlenségnek, elégedetlenségnek jelét adta volna, vagy hogy egyetlen szóval is panaszkodott volna. Nem tudtam eldönteni magamban, a lelki finomság, a környezetével szembeni gyengéd tapintat játszott-e ebben szerepet vagy az az elemi életöszön, ami megtorpanás nélkül ragadta magával az élet szinte habzsolva történő élvezésére. Nemcsak a maga helyzete vált ezzel könnyebbé, hanem szülei és főként édesapja számára, akit marcangoló önvád kínozott, hogy vigyázatlanságával fia szerencsétlenségét maga idézte elő, csak az a derűs, s a bajt semmibe vevő viselkedés tette elviselhetővé az életet.

A kerékpározás ugyanolyan automatikus beidegzettséggel ment már újból végbe, mint azelőtt, a golyóspuskák használata is egyre biztosabbá vált. A sörétes puskák kezelése azonban egyelőre még bizonytalan volt, mert a sérült balkéz nem bírta még el a fegyver terhét, illetve nem volt képes arra a gyors mozdulatra, amit a feltűnő vad kapásból való hirtelen célba vevése és követése igényel.

Vadászat hajtókkal

Nekem rendkívül nagy örömet okozott, hogy saját, méghozzá ilyen finom puskával vadászhatok. Hamarosan olyan gyakorlatra tettem vele szert, hogy általában fele annyi vadat szoktam lőni, mint Bartal. Ez pedig már szép eredmény volt, mert az ő hatlövetű 12-es Winchester csöve elől ritkán sikerült célba vett állatnak elmenekülnie.

Különösen a vadkacsázások alkalmával tértem haza gazdag zsákmánnyal. Ezen a télen a faddi Dunaág melletti nádasban egy öreg rókát is sikerült elejtenem. Legkisebb eredményt a kukoricásokban való foglászás terén értem el. Ha ugyanis a kukorica még nem volt letördelve, a faddi határban a két méternél is magasabbra növő kukoricaszár között szinte elveszett az ember. Ilyenkor a felrebbenő csapatot csak egy-egy pillanatra lehetett megpillantani. Igaz, úgy próbált Bartal ezen segíteni, hogy a kukoricatáblák egyes sávjaiban 4-5 méter szélességben levágatta a szár csöveken felüli részét. Ezekben a sávokban állva várta tehát a puskás a feléje hajtott fogolycsapatokat. Igen ám, de a fogoly ilyenkor is csak rövid ideig volt a sáv előtti és mögötti kukoricacirok felett látható, tehát ugyancsak iparkodni kellett a lövéssel, másrészt arra is vigyázni kellett, nehogy a kukorica között rejtve maradt hajtókban essék kár.

Sokkal jobban szerettem az ilyenfajta vadászásnál, ha magunk stráfoltuk végig – néhány hajtót véve közénk – a majorok répatábláit, lucernáit, gizes-gazos akácosait, csicsóka foltjait. Hol nyúl perdült ki ilyenkor a gödrökből, hol fácán rebbent fel a bokor alól olyan zajt csapva, hogy szívdobogást kaptam tőle, hol meg fogolycsapatot követhettünk rajta mindaddig, amíg alaposan meg nem tizedeltük őket.

Legnagyobb örömet azonban számomra a halászciklikben való bókászás okozta a Dunaágon. Ahogy a csónak nesztelenül siklott a nádas mellett, sohasem lehetett tudni, vadkacsa rebben-e fel belőle hangos hápogással, gém libben-e föléje puha szökelléssel vagy selyem-kócsag száll-e alacsonyan tova jó puskalövésnyire. A nádas többi lakója, a vízcisibe, nádírigó, törpegém, szárcsa szinte szünet nélküli szórakoztatásról gondoskodott. Még ha nem fogta volna is meg az ember lelkét a sárga vízitökkel befedett vízterület, a belőle emelkedő sárguló nádas, a ráhajló fűzfák, nyárfák zöldjének, s a párás égboltnak csodálatos színharmoníája, a csendnek hangulata, akkor sem lehetett volna itt egy pillanatra sem unatkozni. A nádas közepére eső vadkacsa kihozása kutya nélkül nem kevés fáradsággal és izgalommal is járt. A vadászat végeztével evezéstől, úszástól, nádcsonk tiprástól, vadászizgalomtól alaposan kifáradva tért az ember büszkén haza övére akasztott zsákmányával.

Vadlibákkal is megpróbálkoztam egyszer-kétszer, de siker nélkül. Ha keményre fordult az idő, ellepték a majorok repcetábláit. Sohasem tudtam azonban őket annyira megközelíteni, hogy flóbertemmel lövésre került volna a sor. Egyszer meg alaposan meg is jártam egyik ilyen kirándulásommal. György-majorba gyalogoltam ki, mert úgy hallottam, hogy egészen az országút közelében tanyáznak. Amikor az országútról letérve egy akácfasor takarásában be akartam lopni őket, egyik mélyedésben annyira belecsúsztam a hóba, hogy a kis golyóspuska csövébe is hó került. Kivettem a závarzathból a patront, s szám elé tartottam a csövet, hogy kifújjam belőle a havat. Ajkam azonban szempillantás alatt a csőhöz fagyott, s a vassal való érintkezés egész felületén lejött számról a bőröm. De vadlibát még ezen az áron nem sikerült lőnöm.

Ebben az évben egyébként magam is újból vizsgára készültem, így kevesebb idő jutott a szórakozásra, mint azelőtt. A latinon és a görögön felül a magyarból is meg akartam ui. szerezni a tanári képesítést, mert csak így remélhettem, hogy el fogok tudni gimnáziumban helyezkedni. Versenyt tanultam tehát Gyurival. Már csak azért is ambicionáltam a jó eredményt, nehogy szégyenben maradjak vele szemben. Nagy anyag várt elvégzésre, mert a diplomával rendelkező vizsgázók az alap- és szakvizsgát összevontan szokták letenni. Bár tudtam, hogy tanárain, Horváth János és Gombocz Zoltán, jóindulattal vannak hozzám, mégis bizonyos fokú aggodalom töltött el, egyáltalában módomban áll-e majd segédeszközök és könyvtár híján elfogadható eredményt elérnem.

Gyuri vizsgálja június derekára esett, az enyémet június végére tűzték ki. Tanítványom újból színjeles eredménnyel végzett, s kíváncsian leste, nem bukik-e meg a „Tanár Úr”.

A magyar nyelvészethez édes-keveset értettem. Az egyetemen ilyen tantárgyú előadásokat szinte nem is hallgattam. Így csak a kiadott jegyzetekre tudtam támaszkodni, ezekben pedig sok olyan anyagrész volt – különösen hangtanban – ahol bizony elkelt volna számomra egy kis magyarázat. Gombocz Zoltán professzornál azonban nehéz dolog volt nem tudni. Feleleteim szinte az „igen” és a „nem” váltakozó felhasználására korlátozódtak. Úgy látszik, jókor mondhattam egyiket is, másikat is, mert „kitűnő” eredménnyel végeztem nála.

Horváth János úr, őt minden kollégista így titulálta, szobájában vizsgáztatott. Azt a néhány érdeklődő, vizsgára éhes kolleginát, aki lábujjhegyen besettenkedett, ízes bihari szavával udvariasan kitessekelte: „speciális vizsga folyik, talán szíveskednének magunkra hagyni.” Amikor magunkra maradtunk, a Halotti beszédtől kezdve nagy vonásokban egész irodalmunkon végigment velem, elismerőleg bólogatva, amikor idézetekkel színeztem az íróktól adott jellemzéseket. A végén megdicsért, s ő is kitűnőt adott.

A vizsgaeredmény kihirdetésekor a bizottság elnöke, Melich János, még külön dicséretben is részesített, s szakdolgozatomra célozva azt mondta: „oroszlánnak látom itten körmeit”, „Oroszlánkörmökről”, mikkel a nyelvészeti tárgyú dolgozatot összekapartam, szó sem lehetett. Mindössze annyiban nem tévedett talán Melich professzor úr, hogy amit benne írtam, azt minden segédeszköz és irodalom híján, józan eszemre támaszkodva voltam kénytelen kikövetkeztetni. A dolgozat tárgya: „A székelyudvarhelyi kódex hangváltozásai” annyira szűk körű és annyira szoros értelemben vett nyelvészeti jellegű téma, hogy ma is csodálkozom, hogyan sikerült vele zöldágra vergődnöm. Melich biztatott, olvassak nyelvészeti tárgyú értekezéseket és folyóiratokat, s próbáljam magam ezen a területen kiképezni. Szépen megköszöntem a tanácsokat, s teljes tudatában voltam annak, hogy a jóindulatú elbírálásnak tulajdoníthatom sikereimet, nem pedig valami eddig lappangó, most viszont hirtelen megcsillanó tehetségnek.

Amikor Bé Gé úrnak a Collégiumban jelentettem az eredményt, kilátásba helyezte, hogy egyéves ösztöndíjra a berlini Collegium Hungaricumba előterjeszt. Felszólított, lépjek Fináczy Ernővel, a pedagógia professzorával érintkezésbe, s kérjek tőle támogatást. Arra a kérdésre ui. mivel szeretnék künn foglalkozni, habozás nélkül azt a választ adtam: pedagógiával. Fináczytól megkaptam ugyan a szükséges ajánlást, de arra biztatott, inkább az Amerikai Egyesült Államokba kérjem a stipendiumot. Ez volt az első alkalom, amikor Amerikába való utazás lehetőségét azzal, hogy nem tudok angolul, elhárítottam. Hogyan alakul a sorsom, ha nem ezt teszem, ki tudná megmondani. Annyi véletlenül, annyi esetlenségen múlik az élet menetele, hogy nem áll módunkban a számtalan lehetséges összetevő ilyen vagy olyan irányú

eredőjét belőlük kikövetkeztetni. Én csekély, mint később látni fogjuk, nagyon csekély német tudásomban bízva, Amerika helyett inkább Berlint választottam.

Ausztriai körút 1927 nyarán

Bár az ösztöndíj elnyerése nem volt bizonyosra vehető, mégis megtettem a szükséges előkészületeket. Gyuri mellé, fájó szívvel, a következő tanítási évtől kezdődően utódról gondoskodtam, magam pedig németül tanultam. A német nyelv tanulásához váratlanul nagyszerű gyakorlat is adódott.

Bartal egy szép napon bejelentette, hogy július közepe tájt ausztriai autókörútra indulnak, s erre engem is magukkal visznek. A megcsillanó lehetőség, hogy ilyen hamarosan külföldre mehetek, nagyon váratlanul ért, sokáig egészen valószínűtlennek tartottam, hogy egyáltalán megvalósulhat. Az indulás időpontja azonban egyre közeledett és Bartal készülődése, a pakolás illetve az autó rendbe hozása teljes komolysággal folyt, így azután esténként én is magam elé terítettem a térképet, s tanulmányoztam az útvonalat, amelyen tervünk szerint végighaladunk majd.

A kitűzött napon kora reggel kigördült velünk az autó a címeres kapu alól. Bartal vezetett, felesége mellette ült, mi Gyurival és a kissofőrrel, Józsival a hátsó ülésen helyezkedtünk el. Elindulásunk rossz előjel jegyében zajlott le. A sofőr ui. – amikor a kocsival előállt, valamivel felbosszantotta Bartalt, mire az legorombította, hazakergette, s az autóhoz akkoriban még édes keveset értő Józsit, Mihály inas fiát ültette helyébe. A kocsit, gondolta magában, úgyis ő vezeti, a szükséges segédkezelést, gumi-felszerelést, kocsisztogatást, stb. meg Józsi lelkiismeretesebben fogja ellátni, mint Tóth úr, a sofőr. Józsi 17 év körüli vékonyka legény volt, így kényelmesen elfértünk egymás mellett. Mi Gyurival hangos szóval álmaink teljesülését üdvözlöttük minden mellettünk elsuhanó útszéli fában, s minden porfelhőbe burkolózva lassan bandukoló gulyában, csordában, amin a kora reggeli órákban át kellett magunkat vágni, Józsi meg álmában sem gondolva ekkora megtiszteltetésre, mint ami pirkadatkor rászakadt – hallgatag és tisztelettudó fiú lévén – csak keze fejét tördelte gyönyörűségében.

Aznapi utunk végcélja Grác volt, így csak Siófokon, Keszthelyen meg Zalaegerszegen álltunk meg rövid időre. Már az ismeretlen zalai táj is édes izgalomba hozott bennünket a maga jellegzetes jegenye-soraival, szalmazsúpos házaival és soha nem hallott, furcsa nevű falvaival, Szójamalom, Nagyabajom, Böhönye, Pacsa, stb. Amikor meg átkelve a határon keresztülhaladtunk az első, nyugati levegőt árasztó, favázas házcsoportokon, városokon, s magunk mögött hagyva a lombhullató fenyőktől zöldellő lankás stájer dombokat, leereszkedtünk a Mura két partján elterülő Grác városába, Gyurival együtt tündérialomban éreztük magunkat.

Sebtében megmosakodva szállásunkon, a Murára néző Hotel Weldemben, indultunk is várost nézni. A sebes folyású Mura, ahogyan köveken megtört hullámain

dobálta az árral makacsul szembeborító kenukat, a szelíden föléje emelkedő dombocska, jellegzetes Stadtturmuhrijával a tiszta utcák, zsugorosan szép házsoraikkal, a Stadtpark, ahol a nyugdíjasoktól megszelídített madarak és mókások alig-alig rebbentek, ugrottak félre az ember közeledtére, mindez „gyönyörű” volt számunkra. Gyönyörű, gyönyörű, gyönyörű, csak ezt hajtogattuk egyre. Amikor este fáradtan Murára tekintő szobánkban végre aludni tértünk, a folyó haragos morgása is „gyönyörű” zenét szolgáltatott álmodunkhoz.

Amikor ezt az utunkat tettük, 1927-et írtunk, közel 35 év távlatából nem emlékszem már pontosan rá, hogyan következtek utunk főbb állomásai egymás után. Ha életemből futja, s be tudom fejezni ezt az életrajzot, úgyis szándékomban áll függelékként hozzacsatolni útinaplómat. Mert az ilyen távoli visszaemlékezés úgysem pótolhatja a közvetlen benyomások üdeségét, ahogy azok a kitáruló lélek viaszlapján azon frissiben nyomot hagytak. S az értelem is, ami akkor az élményeket regisztrálta, bár élettapasztalat, életbölcseesség patinája nélkül, ugyanakkor azonban élesebb lencsén keresztül örökítette meg az eseményeket. Mindenképpen hűségesebb, jellemzőbb fénykép tehát az egészről az útinapló, mint a visszaemlékezés.

A hol szűkebb mederben haragosan morgoló, hol kényelmesen, lustán, majdnem illetlenül elterpeszkedő Mura mentén nyugatnak haladva, Klagenfurton át Zell am See-be értünk. Innen a Zellersee körül már illő távolságban, méltóságteljesen emelkedtek az Alpok sziklavonulatai. Ezek ízelítőt adtak róla, milyen lehet közöttük is a legmagasabb osztrák hegyek legmagasabb csúcsa, a Glockner, ahova innen törekedtünk.

A Pasterze-gleccser alatt fekvő, hegyes tornyú Heiligenblut nyújtott számunkra éjszakára pihenőt, hogy erőt gyűjtsünk a nagy útra. Akkoriban még csak nagyon keskeny, cikk-cakkban haladó út vezetett ebből a falucskából a gleccser melletti Franz-Josef-Hüttéhez. Rajta az autóval való közlekedés egyáltalában nem volt veszélytelen. Jó motor, jó fék, biztos kéz és nagyfokú lélekjelenlét kellett hozzá, hogy felérjen rajta az ember. Bár a páros órákban csak felfelé, a páratlanokban pedig csak lefelé volt a forgalom engedélyezve, mégis mikor felfelé haladtunk, egyik fordulóban lovas kocsival találtuk magunkat szembe. Kissé hátrafelé kellett tehát a meredek út szélére ereszkednünk, amihez Bartalné sűrű „Jézusom, csak le ne zuhanjunk!” sikongatásai adták a kísérezetét. De mi is igen nagyfokú megilletődöttséggel meredtünk a nyitott kocsi hátsó üléséről a közvetlenül mögöttünk ásitó mélységbe, ami mintha csak szívott volna bennünket magába. Bartal azonban ura volt a helyzetnek, s minden baj nélkül értünk fel a parkírozó helyig, ahova a gleccser lenyúlik.

A gleccser kékes repedéseibe való lekémlelés, a morénák közötti ugrálás, a hegyoldal hófoltjain rendezett hógolyózás, közben félszemmel a Grossglockner csúcsa felé való figyelgetés, leveszi-e majd végül is a hókoronával övezett fejről a felhőcsipkét: ez nyújtott számunkra órákra szóló szórakozást. Az ebédet Franz-Josef-Hütte teraszán farkasétvággal fogyasztottuk el, ahonnan nem győzött betelni szemünk hol a felhőkbe vesző, hegyoromról jéggé merevülten lefelé tartó gleccserfolyó, hol

a karéjban ezt ölelő magas hegygerincek, hol meg a lábuk alatti völgyben, a zöldellő mezők között valószínűtlen vékony szalagként kanyargó út, s továtúnó folyócska látásával. Ebéd után gyopárszedés (ma is ott díszíti egy szál belőle íróasztalomat a kör alakú üvegnehezék koporsóban), majd ugyanolyan izgalomtól kísérve, mint a feljövétel alkalmával, leereszkedés Heiligenblutba. Felejthetetlenül szép látvány volt, amikor az egyik útkanyarban, lent, mélyen alattunk megpillantottuk a tűhegyes templomtornyot, a védelme alá húzódó néhány kis házzal, a vékony szalagban felszökellő sziklaoldalak találkozásánál. Kisgyermek koromban látott könyvillusztrációk valóra vált másának tűnt ez most nekem. Mint mikor nem tudjuk, láttunk-e már egy tájat, vagy csak álmunk elevenedett meg előttünk: úgy itta, szívta fel magába szemem, lelkem az eléje táruló gyönyörű képet.

A vízeséstől hangos Bad Gastein, a tömörszerű sziklaszirtjével jellegzetes Bad Aussee, a mély vizű Mondsee, a Schafberg tövében, a St. Wolfgang See partján épült St. Wolfgang jelentette a következő éjszakai megállóhelyet. A Schafberg tetejéről már végigjárhatott tekintetünk azokon a kiálló hegycsúcsokon, amelyek a következő, több nap tartalmára kiszemelt állomáshelyünket, Salzburgot veszik távolabbról, közelebből közre.

Apisz húga, Mici néni, Salzburgba ment férjhez, így levelezőlapokról, albumokról, elbeszélésekből már ismertem következő utunk célját. Tudtam, hogy szép város. Mégis szemem-szám elállt, mikor megláttam, s nem győztem betelni szelíd arca bájos vonásaival. Nagy távolságban magas hegyek karéja alkotja háttérét. Közöttük a bajorországi hófedte Watzmann-csoport méltóságteljesen, tekintélyesen zárja le a nyugati láthatárt. Közelebb, de még mindig tisztas távolban az Untersberg, s a Gaisberg áll őrt nyugalma felett.

A szelíden hömpölygő Salzach két partján terül el, felületét a belőle kinövő néhány hegycske tarkítja. Jellegzetességét a jobb parton emelkedő vára, a Hohensalzburg adja meg. A hatalmas Dóm a híres ünnepi játékok egyik színteréül szolgáló Dóm térrel, a belőle kiugró zeg-zúgos kis utcák, régi házaikkal, ízléses kirakataikkal, számtalan kisebb templomukkal, a más-más sörgyár termékét kínáló braustübblik, az utcákon a rövid zergebőr nadrágban, jankliban sétáló férfiak, dirndliben begyeskedő nők, a dialektusokban folyó kedélyeskedés, a mosolygó derűs élet megnyilatkozása itt lent, fent pedig a nevető kék égbolt, ragyogó fehér gomolyfelhőivel, azután a városka levegőjével együtt magukba szívott Mozart kultusz: ez, mindez együttvéve teszi ki a varázst, melynek mindenki, kit idevet jósorsa, egyszerűen rabja lesz.

Autóbuszon Bajorországba is átrándultunk innen: utunkon Reichenhall, Königssee és Berchtesgaden volt a főbb állomásunk. A közvetlen közletről emelkedő, meredek sziklahegyek tövében kékelő Königssee tiszta, átlátszó vizével minden addig látott alpesi tónál szebben tündöklött.

Berchtesgaden sóbányáját is megnéztük. A leszállás előtt beöltöztettek bennünket, valamiféle nadrágot, hálóinghez hasonló sötét vászoninget adtak ránk, cukrászsapkaszerű fehér föveget vágta fejünkbe, bőrkötényt kötöttek ülepünkre. Először azt hittem, csak velem történt valami tévedés, hogy a kötény nem előre, hanem hátra került, de azután megnyugodtam, mert mindenkié hátul ékeskedett. Rendeltetését csak később tudtam meg. Nem liften szálltunk ui. végig le, hanem egyes szakaszokon úgynevezett Rutschbahnon, csúszdán ereszkedtünk alá. Ez igen mulatságos közlekedési módnak bizonyult, amihez a közlekedési eszközt, illetve alvázat az ember fenéke szolgáltatta. Az elve a helyváltoztatásnak ugyanaz, mint a lépcsőkorlátnál, ha csintalan fiúk a lépcső helyett ezen közlekednek, a nehézkedési erő viszi az embert lefelé. Sima felületű, henger alakúra kiképzett, hosszú gerendapályára ültetnek egyszerre 15-20 személyt rá. Kinek-kinek kötényét gondosan maga alá kell hajtania, hogy szálka ne menjen csúszás közben az alfenekébe, vagy a súrlódástól ki ne gyulladjon a nadrágja, szoknyája. Azután, hogy a társaság egy convoyt alkosson, ki-ki átöleli az előtte ülőt. A sorvezető bányász ekkor eltávolítja az ütközőbakot, mire a csapat, egyetlen súlytömeget képezve, elindul a kb. 45 fokos hajlásszöget képező pályán. Minél lejjebb került az ember, annál jobban fokozódott a sebesség, annál inkább átforrósodott a bőrkötény. A pálya vége felé, akárcsak a hullámvasúton, nagy volt a sikongatás, ki-ki vérmérséklete szerint vette ki részét a félelemmel vegyes örömhangoz nyilvánírásából. Mögém egy természetes bajor asszonyság került, aki ijedtében úgy átölelt, hogy mire leértünk, levegő után kapkodtam, s olyan velőtrázóan sikoltozott, hogy szinte belesiketültem.

A csodálatosan szép fehér, szürkés, sárgás, vöröses árnyalatú, hol tiszta, hol meg erezett sókristályok vakító burkolatot alkotnak egyes termek és vágatok falán. A bánya mélyén kialakított, s villanykörtékkel körülvett tavacsán még alvilági csónakkirándulást is tehattunk.

Salzburgból Innsbruckba autóztunk. Ha utunk az Inn völgyében nem is volt olyan változatos, mint Salzkammergutban, mégis nagyon élveztük. A völgy két oldalát alkotó magas hegygerinc, a zöldellő rétek között kígyózó útvonal mindig tartogatott valami meglepetést, hol kiugró szirten omladozó várrom, hol édes hegyi házakból álló kisebb vagy nagyobb település, hol valami hirtelen útkanyar alakjában. Maga Innsbruck nyomasztólag hat az emberre a városból hirtelen, minden átmenet nélkül égbenyúló Hungerburg miatt. Mintha csak rövidebb lélegzetre futná, ha megilletődve, s bizonyos szorongással ennek az iszonyatos tömegű hegynek a teteje felé irányítjuk tekintetünket. Az ember ilyenkor a fejét is kénytelen annyira hátraszegni, mint mikor kis mozik első sorából mered a vászonra.

Innsbruck volt utunk legnyugatibb állomása. Visszafelé jövet az ott már tapasztalt nyomasztó érzést váltotta ki bennünk Hallstatt is, bár kissé más alakban. A vároška,

mint fecskefészek tapad itt a tóból kiemelkedő hegyoldalra, s a magas hegyek által beárnyékolt sötét víz komor tükörképet ringat a városkáról.

Arnold Böcklin A holtak szigete című képe

Böcklin „Toteninsel” című festményét idézte fel bennem ez a látvány, amikor autónk befordult a tó partjára. Szinte a halál révésztét kereste tekintetem a sötét vízen, hogyan viszi a csónakjában álló hófehér lepelbe burkolt lelket a halottak szigete felé.

Utunkon néhány nehezebb útszakasz próbára tette mind az autót, mind a vezető képességét. Ilyen volt például a rendkívül meredek kaptatójú Katschberg, ahol már sok fékkel és motorral bánni nem tudó autósoknak teljesedett be a sorsa, vagy Pötschpass, ahol szinte végnélküli, hosszú darabon tart az egyenes vonalú, komoly emelkedő.

Nem veszélyes, de érdekes szerpentineken aláereszkedve értünk Maria Zellbe is, ahol az ízléstelen stíluskeveréket mutató háromtornyos fogadalmi templom egyre zúgó harangjaitól az ember szinte saját szavát sem hallotta. De nagyon istenkednek itt a templom környékét ellepő zarándokok. A körmenetben legtöbbször égő gyertyát tart kezében, minden tizedik lépésre megállás, letérdelés, keresztvetések özőne. Láttam olyat is közülük, aki a körmenet végére szorulva, térden csúszta körül a templomot. Bűnbánat, szeretettei sorsának biztosítását célzó fogadalom, az égi protekció lealázatosodása volt tettének indítéka? Nem tudom, de rám visszataszítóan hatott.

Bécsben volt utolsó állomásunk helye. Itt majdnem hosszabb időre rekedtünk meg, semmint tervbe vettük. Már eltöltöttünk vagy három napot a város nevezetességeinek megtekintésével, a Ring és a Kärtner Straße kirakatai előtt való ácsorgással, a Rathauskeller és a többi nevezetes, kisebb-nagyobb étterem ételeinek és italainak

élvezésével, amikor az egyik reggel a Justizpalast közvetlen közelében valami kiállítás néztünk meg. Amikor egy-két óra múlva kiléptünk az utcára, a Justizpalast másik oldaláról erős lövöldözés hangzik, s füst tódul ki az épületből. Forradalom tört ki, nagy kinnal, kerülő utakon tudtunk csak eljutni elég távol levő szállásunkra, az Erzherzog Reiner nevű szállodánkba, ahonnan azután nem merészkedtünk már aznap ki.

A kiállítási teremről hazatérve azt az érdekes tapasztalatot szereztük, hogy a jó bécsiek még a forradalmat is kedélyesen: „gemütlich” bonyolították le. Amikor ui. útközben kénytelenek voltunk érdeklődni, merrefelé érjük el lehetőleg legbiztonságosabban hotelünket, az elnéptelenedett utcákon a puskás, nyilván forradalmi szándékú munkások nemcsak bőbeszédűen magyarázgatták az útvonalat, hanem még el is kísérték bennünket egy-egy darabon.

Másnap hajnalban, mivel Bartal semmi kedvet nem érzett rá, hogy bezárva napokon át a hotelben rostokoljunk, a szálloda vezetőségének aggodalmaskodó intelmei ellenére útnak indultunk. Igaz, jó egynéhányszor megállítottak bennünket, hogy idegenek, magyarok vagyunk. Minden baj nélkül, de azért fellelegezve értünk néhány óra múlva Bartal édesapjához, a csallóközi Damazér-ra.

Damazérkarcsa a csallóközi számtalan Karcsa egyike, a Bartal család ősi birtoka volt. Amikor Gyuri édesapja a család történetét levéltári kutatások alapján később megismerte, megállapította, hogy a XIII. századig visszamenően, írásos dokumentumokkal igazolhatóan itt volt a család birtoka. Abban az időben, amikor én ott jártam, ez a birtok részint Gyuri nagyapjának évtizedes pozsonyi főispánsága, részint a csehek földbirtok-reformja következtében összezsugorodott, s mindössze néhány száz holdat tett már csak ki. Ekkora terjedelmű birtokhoz már nagynak is tűnt a barokk stílusú emeletes kastély, reprezentatív felhajtójával és hatalmas, talán húsz holdra is rugó parkjával.

Nagyapó nagy örömmel fogadta a ritkán látott családot. Különösen Gyurinak örült, ő volt ugyanis egyetlen Bartal nevet viselő unokája.

Mikééek éppen ott nyaraltak, így Gyuri kedvére kijátszhatta magát unokatestvérével, a nála néhány évvel idősebb Tiborral, meg a vele csaknem egykorú, másodfokú unokatestvérével, Bartal Ferivel, aki a hajításnnyira lévő Egyházkarcsáról, ahol nagyapjánál, idősebb Bartal Ferencnél a vakációt töltötte, a nap minden szakaszában megjelent. Hangos volt tehát a park a három fiú indián-üvöltésétől. A kezdeményezés természetesen mindig Gyuritól indult ki, ő eszelte ki a játékokat, s ő játszotta bennük a főszerepet. Nem azért, mintha hatalmaskodó vagy önző lett volna, vagy mivel vezéregyéniség körvonalai bontakoztak volna ki benne, hanem mert ötletességben, eredetiségben, pihenőt nem ismerő lázas tevékenységben kimagaslott a többi közül.

Egyik ilyen nagyobbstílusú játékukban még én is igen megtisztelő szerephez jutottam. Gyuri ui. „forgatókönyvet” írt egy indiánfilmhez. A film tárgya az volt:

a bogarász professzor – ezt a szerepet töltöttem be én – lepkehálójával az indiánok településéhez közeleső prérire téved, s ott önfeledten csapkod a lepkék után. Súlyomszem, a Hókon-erdő mohikánja, verébölő és varjújém, ez persze Gyuri, két indián társával, Tiborral és Ferivel, hasoncsúszva befogja a professzort, leteríti és összekötözve a Nagyfőnök – Nagyapó – sátra elé hurcolja. A Nagyfőnök kimondja az ítéletet: „Vigyétek, kínozzátok és skalpoljátok meg a gaz sápadtarcút!”

A szereplők mind élethűen játszották szerepüket. Én még számat is nyitva fejtettem, csak mennél biztosabban tudjam megfogni a prérin szállongó, szebbnél szebb pillangókat. Az indiánok persze a magas fűben olyan csendben, s annyira a földhöz simulva közelítettek meg, hogy Vörösmarty Mihály Szép Ilonkájának gyönyörű sorai ismétlődtek meg az én esetemben is: „Mégvagy” – kiált a leány gyönyörrel, elfogva a szállongó lepét, „Mégvagy” – kiált a vadász örömmel. Rebbent kézből szép pillangó elszáll, s a leány rab vadász lábainál. A pillangó az én hálóból is elszállt, a három indián viszont a földre teperve, vadul dögönyözőtt. Különösen a kis tömzsi Feri vette komolyan szerepét, hogy majd a lelket is kitérdelte belőlem. De Nagyapó is kitett magáért. Sátor előtt állva szálfa egyenes természetével, fején nyakába lelógó tollas indián főnöki díszével, villogó szemekkel mért végig, azután egyetlen kézmozdulatával félreérthetetlenül kifejezésre juttatta a rám váró szörnyű sorsot. A film azzal ért véget, hogy a küzdelem hevében megtépázott tollú indiánok a vesztőhelyre taszigálnak.

Gyuri édesapja – mint operatőr – térdelve, guggolva, hasra fekvé, magaslati helyeket keresve tökéletes munkát végzett. Bizonyára díjat nyert volna filmjével, ha a kisfilmek fesztiválja már akkor divatban lett volna. Mivel azonban akkor a nemzetközi filmseregszemléknek még gondolata sem vetődött fel, erre a kis tekercsre is az a sokkal szomorúbb sors várt, mint arra a másikra, melyben Gyurival ketten szerepeltünk Faddon, alig kilenc év múlva az akkor már halott Gyuri emlékét őrző hatalmas obeliszk talapzatában nyert egyéb kedvenc tárgyak között elhelyezést. De ne vágjunk a kegyetlen sors elővetítésével az események elé!

Gyuri szülei néhány napi ott-tartózkodás után hazaautóztak, s Gyurit meg engem vagy két hétre Damazéron hagytak. Nem éreztem jól magam az idegenben. Nem mintha nem lett volna hozzám mindenki szíves, hanem mert ott is kirívott – akárcsak Faddon, ha vendégek érkeztek – hogy nem tekintenek közéjük tartozónak. A megkülönböztető „maga” ott, ahol mindenki más „te”, bántóan éles kirekesztő jel. Szenvedtem tőle, s alig vártam, hogy hazainduljunk.

Ennek az ideje is elérkezett azután egyszer, s Gyurival Faddra értünk, ahol már várt az értesítés, megkaptam a berlini ösztöndíjat.

A válás fájdalmas volt. Otthonosnak éreztem Faddot, s féltem, örökre elszakadok tőle. Búcsúztam a majoroktól, a Dunaágtól, falubeli kedves ismerőseimtől, barátaimtól. Utoljára mentem le az alsókertbe, utolszor jártam be a park kanyargó

útjait. Elmélázva olvastam az egyik fordulóban az Erzsébet királyné bronzmellszobra alatti márványtáblán a kiegyezéskori kereskedelmi miniszter, Bartal Béla beszédéből annak a tréfából könyv nélkül is megtanult hosszú idézetnek bevezetői sorait: „A jövő titok fátyolát fellebbenteni nem halandó feladata.” Azután búcsúztam Bartalnétól, Bartaltól, s Gyuritól. Bartal a búcsúzáskor – talán ő is érzelmeit akarta elleplezni vele, csak ennyit mondott: „Aztán, ha visszakíváncozik hozzánk, csak írjon, pokolba kergetem akkor utódját!”

Hajnalban, mikor még aludt a ház, ugyanaz a homokfutó vitt ki a tolnai állomásra, ami négy évvel ezelőtt idehozott.

V.

Berlin Collegium Hungaricum (1927 októberétől)³⁶

Nagyon megörültem, hogy hosszabb időre külföldre kerülök. Ausztriai autótutunk ízelítőt adott belőle, mennyire más a világ a határokon túl. S tele voltam reménységgel, hogy Faddon „elparlagiasodott” lelkem a berlini egyetemen új ösztönzéseket nyer majd. De öröömbe nem kevés ürm is vegyült. Jó, jó, egy évig biztosítva van a Collegium Hungaricumban³⁶ a lakás és teljes ellátás, de hogyan, miből jutok oda ki, meg vissza, és amíg kint leszek, hogyan szerzem meg a legszükségesebb kiadásokra a zsebpénzt? Bartaléknál fizetésem nagyon kevés volt. Amikor eljöttem, akkor is csak annyira rúgott, mint amikor odakerültem: 2 mázsa búza árának megfelelő összeget tett ki, azaz kb. 80 pengőt. Ebből ruházkodtam, ebből fedeztem a vizsgaügyekben szükségessé vált budapesti felmenetelem költségeit, a vizsgadíjakat, s ebből küldtem havonta, akkor már évek óta özvegy Mariska nővéremnek 10-15 pengőt. Nem tehettem semmit sem tehát belőle félre.

Vilmos bácsiékkel Bonyhádon alaposan meghánytuk vetettük a helyzetet. Felvetették azt a gondolatot, kérjek Bartaltól kölcsön. Ezt azonnal elhárítottam azzal a megokolással, ha magától nem gondolt rá, hogy a rendkívül csekély fizetés jóvátételeként búcsúzáskor nagyobb összeget nyomjon a markomba, akkor nem alázodom meg most előtte. A Feri bácsihoz való fordulás ötletét is közösen elvetettük. Elég lecke volt az első alkalommal szerzett tapasztalat.

Így hát, mint ezt megelőzően többször is, esedékes disznóölés, vagy egyéb családi szükség esetén, atyafiságos levél ment Vilmos bácsitól Fuhrmann Anti bácsihoz, Kaposvárra. Ebben szép sorjában elmondattott:

„Zolti gyerek stipendiumot kapott Berlinbe német szóra, de ez magában véve nem elegendő az üdvösséghez, mi meg elesettségünkben nem tudunk segíteni rajta, tehát rokoni bizodalmarktól vezéreltetve Hozzád fordulunk, kedves Anti Öcsém, segíts rajtunk, ha tudsz is, akarsz is.”

Anti bácsi az az ember volt, aki minden külső fanyarsága, ridegsége ellenére, ha szükségesnek látta, akart is, tudott is segíteni. Vilmos bácsit, meg egyetlen élő nagybátyját ezen felül szerette is, így soha nem talált a kérés süket fülekre nála. 500, sőt 1000 pengőt küldött azon nyomban a nemes célra, ami akkoriban nagyon nagy összeg volt. Megindultan gondolok most vissza Reá megértéséért, jószágáért.

³⁶ A Collegium Hungaricum munkájáról lásd Martonyi János szerkesztésében megjelent A Collegium Hungaricum Szövetség zsebkönyve (Bp. 1936) című munkáját.

Útközben 2 hét Salzburgban

Berlinben – emlékezetem szerint – csak október elején kezdődött az egyetem, így szíves örömmel engedtem Mici néniék meghívásának, álljak meg Salzburgban, s töltsék náluk 10-14 napot.

Feledhetetlen élménysorozatot jelentett számomra ez az intermezzo. A kis gombóc alakú, de fürgé mozgású Mici néni az emberi szívjóságot ugyanolyan fokban testesítette meg, mint bátyja, Apisz. De felvehettem velük a versenyt ilyen vonatkozásban férje, Maxi bácsi is. Maxi bácsi, teljes nevén Max Heurix, középtermetű, ötvenes korú férfi volt. Alakjának némi tekintélyt kölcsönzött a kedélyesen Bierbauch-nak nevezett pocakocska. Mindig jókedvű volt, örökké tréfán, viccen járt az esze. Akkor már a salzburgi pályaudvar műhelyfőnökeként nyugalomba vonult. Elfoglaltságát tehát kizárólag a háztartáshoz szükséges napi bevásárlás jelentette. Fennmaradó szabadidejét – hol ebbe, hol abba az üzletbe betérve – elbeszélgette. Esténként pedig a Gesangverein szolgáltatta hosszúra nyúló kimaradásaihoz a Mici néni által is szentesített alibit.

Megérkezésem után reggel Maxi bácsi nyaka köré kerítette a szürke lóden malaclopót, s megindult velem a városba. „Du hast den Mirabell-Garten noch nicht gesehen? Na, der muss sofort gesehen werden!” – azzal már vitt is a Salzach balpartján fekvő szép barokk kastély kertjébe. Útközben állandóan szóval tartott ízes salzburgi dialektusban mondott magyarázatával, történeteivel. Ehhez a különös tájszóláshoz nem volt szokva a fülem, így felét sem értettem meg annak, amit mondott. Beszédjét minduntalan meg-megszakította a szembejövők üdvözlésével. Ilyenkor a malaclopó nyílásán hirtelen kidugta kezét, megemelte, mélyen meghajtotta, vagy karimájánál ujjával megbökte kalapját, attól függően milyen fokú tiszteletnyilvánítás illeti meg az ismerőst, s az üdvözlés formái megszámlálhatatlan variációban, de mindig vidáman, hangzottak a másik felé: „Grüß Gott, Frau Müller!”, „Ich habe die Ehre, Herr Doktor!”, „Mein Kompliment, Frau Direktor!”, „Wie gehts, Karl?” stb. stb.

Még az első délelőtt felvitt a városházára, hogy bemutasson ott dolgozó unokahúgának, Gretl-nek. „Das ist hier Zolti von Budapest, den Du als deinen Onkel ehren solltest” – szólt egy csinos szőke, karcsú, kék szemű lány felé fordulva, aki mosolyogva kelt fel íróasztala mellől, amikor Maxi bácsi sűrű Grüß-Gottozás közben benyitott velem a hivatalszobába. Gretl Neuhauser Maxi bácsi húgának, Johanna néninek volt a lánya. A hangot azonnal eltalálta, s kedvesen siklott át a tegezés vágányára, amire Maxi bácsi – az első mondat kijavítása után – átváltotta. Mindjárt meg is állapodtunk vele, hogy hivatal után – az én városnézésem és kirándulásprogramom közös erővel történő egybeállítása végett – hozzánk jön.

Salzburg a várral

Napjaim ezután úgy alakultak, hogy Maxi bácsi délelőtt mutogatta a nevezetességeket, Gretl pedig a hivatal után vitt oda, ami még aznapra programba volt véve. Be is jártam annyiszor Salzburgot, hogy helyismeret tekintetében sok bennszülöttel kiállhattam volna a versenyt. Hohensalzburg vára kútjaitól a St. Peters Friedhofig, az akkor világhírű rendező, Reinhardt Leopoldskroni kastélyától Paracelsus koponyájáig mindent megmutattak. Amikor ebédidőben Mici néni wiener sniclivel, vagy salzburgi knedlivel iparkodott az elfogyasztott energiát és kalóriát pótolni, s elmeséltette, mi mindent láttunk, mindig jutott még eszébe a programon kívül olyan nevezetesség, „was Ihr dem Zolti noch unbedingt zeigen müsst.”

Az esti szórakozás is napokkal előre biztosítva volt. Maxi bácsi ui. vagy színházba, koncertre szóló jegyet vett Gretl meg az én számomra, vagy együtt mentünk négyesben Mici nénivel, legtöbbször az Augustiner Bierkeller-be. Ott azután évtizedekkel megelőzve az önkiszolgálás gyakorlatát, magunk töltöttük meg a habzó sörrel hatalmas félliteres, meg literes, fedeles kőkorsókat, s ettünk hozzá sörkorcso-lyának a retekekkel körített hideg felvágottat. Hogy azonban ilyen vonatkozásban se

maradjak el, a többi bräustüblit is sorra vettük, s még az istentelen rossz weissbiert is megkóstoltatták velem.

Amikor Gretl egy-egy napra szabadságot tudott kivenni magának, Maxi bácsival hármasban egész napos kirándulásokat tettünk. Nem emlékszem már rá, merre mindenfelé vittek vonaton. Annak emléke azonban élénken visszamaradt bennem, milyen csodás volt a sárguló őszi erdő lombruhája azokban a távoli, vízben gazdag völgyekben, ahol megfordultunk. Egy ilyen erdei sétára Mici néni is eljött velünk. Nem is gondolta volna az ember róla, milyen fürgén tudja szedni rövid kis lábait, s milyen nehézség nélkül jön fel velünk az emelkedőkön.

Egyik alkalommal megint csak hármasban a Gaisberget jártuk meg. Alulról nézve nem is látszik ez a Salzburg határában fekvő, nagytömegű, lekopott kúpalakú hegy olyan magasnak. Amikor azonban akár felfelé, akár lefelé tart rajta az ember, csak nem akar az útnak végeszakadni. Gretl ugyanolyan könnyedséggel rakta karcsú lábait egymás elé az út utolsó szakaszaiban, akárcsak az elinduláskor. Maxi bácsi, igaz, nagyokat fújtatott közben-közben, de azért ő is tartotta az egyenletes tempót. Én azonban, bár ausztriai utunkon néhány héttel azelőtt megbarátkoztam a hegyekkel, s a rövidebb lélegzetű hegymászásba is belekóstoltam, most ennél az egyenletesen, vég nélkül emelkedő Gaisbergnél – szégyen ide, szégyen oda – többször is pihenést javasoltam. De amikor végre a tetőre értünk, s a ragyogó őszi napfényben élénk tárult a világ mind a négy tája felé a csodálatos panoráma, feledésbe ment a fáradtság, s azt sem tudtam, melyik irányba forduljak. Távol nyugaton a Bajor Alpok a Watzmann családdal, kelet felé a Schafberg, mindenfelől, amerre csak a tekintet elért, égig érő hegygerincek zárták le a látóhatárt. S közvetlen alattunk a Salzachtól átszelt Salzburg, apró kis dombjainak zöld foltjaival, büszkén emelkedő kis várával ékesen!

De nem gyönyörködhattunk sokáig a látványban. Maxi bácsi alig engedett kis rast-ot, máris visszafordulásra nógatott bennünket. Folyton nyugtalanság hajtotta, egyre csak menni akart. A kirándulás fogalmán a megállás nélküli járást értette.

Miközben kopaszodó fejről sűrűn törölgette az izzadságot, s a babszemnyi vörhenyes bajuszkája alatt szája egy percre sem unta el a heccelődést, szaporán szedegette lábait most is, amikor elindultunk a lejtőn. „No várjatok csak!” – gondoltam magamban „lefelé ugyan nem fogtok elhagyni!” Azzal én is nekiindultam, s mindkettőjüket megelőzve, a hegy jórészét futva tettem meg. Jaj, bár ne tettem volna! A hegy lábától a lakásunkig terjedő sík terepen az izomláztól már alig vándorogtam. Amikor meg beestem Mici nénihez, lábam az asztal mellett, mihelyt súlya az ujjak hegyére helyeződött, függőleges irányban – mintha csak morse jelek vég nélküli sorozatát adná le a padló deszkájára – szünet nélkül reszketett.

Így telt el ez a boldog két hét vidáman, gondtalanul, feszélyezettség nélkül, feloldottan. Most éreztem csak milyen hangfogót jelentett lelkemen az elmúlt nyáron, hogy bár gyönyörű tájakon jártam, de olyanok körében voltam, akik szolgálatukban

álló alkalmazottuknak tekintettek. A meleg szeretet, a kedves közvetlenség, a gondtalanság hatására a jókedv úgy átjárta a lelkemet, hogy szinte egyetlen zugában sem maradt abból a szomorkás hangulatból, ami pedig egyébként időnként őszi ködhöz hasonlóan rá-rátelepedett. A heccelődésből, tréfálkozásból én is kivettem a részemet, s amikor nagyon fogyatékos nyelvtudásom olykor harsány kacagásra készítette a többieket, cseppet sem jöttem zavarba, hanem fehérítő fogsorokkal, összehúzott szempilláim között a könnyektől alig látva, én is velük hahotáztam.

Német nyelvtudásom egyébként nem gyarapodott az alatt az idő alatt olyan mértékben, mint várni lehetett volna. Maxi bácsi, Mici néni ui. mindig csak dialektusban beszélt, ezért csak jól-rosszul értettem meg őket. A hibákat, amiket beszédemben elkövettem, nem javították ki, vagy ha igen, úgy is az ő rejtélyes tájszólásukon történt. Mici néni egyébként a magyar nyelvet nem felejtette el, így időnként jól esett neki velem magyarul is „peszélgetni”. Gretl volt az egyedüli, aki kedvemért – ha nem esett ki a szerepéből – hochdeutsch-ban társalgott, s rendszeresen javított is. Ami gyakorlatra tehát szert tettem, neki köszönhetem.

Mint minden boldog időszak az ember életében, ez az útmegszakítás is nagyon gyorsan elrepült. Búcsút kellett mondanom Salzburgnak, s a kedves körnek, amely magába fogadott. Amikor a gyorsvonat München irányába kirobogott velem a pályaudvarról, s előbb Hohensalzburg vára, majd Gaisberg is eltűnt szemem elől, éreztem, tudtam egész életre szólóan: valahányszor csak tehetem majd, ide mindig visszatérek.

Berlin

„Dorotheen Straße 2” – adtam meg a pályaudvaron a címet a taxisofőrnek, amikor Berlinbe megérkeztem.

Kétemeletes, rövid kis épület előtt álltunk meg az Unter den Linden egyetem felőli oldalán, a vele párhuzamosan futó első utcában. A Collegium Hungaricum igazgatója, a 40 év körüli Támedly Mihály a második emelet utcai frontjának egyik sarokszobáját jelölte ki számomra.

Berlin, Unter den Linden

A szobába nyitva ismerősre találtam: Treml (ma Tamás) Lajos³⁷ ült az egyik íróasztal előtt. Louis – így hívtuk annak idején az Eötvösben – akkor volt elsőéves kollégista, amikor én kikerültem. Erdélyi, talán aradi borbély fia, nagy tehetségű ember, aki vasszorgalommal akkor már nem is tudom hányadik nyelvtanulásánál tartott. Úgy hiszem román vér is lehetett benne. Tökéletesen beszélt németül is, románul is, ezen felül francia szakos lévén is jól tudott franciául, s olvasott egy sereg más román nyelven is.

Tehetségének megfelelően szép karriert futott be: hosszú idő óta a román tanszékvezető tanára, a budapesti egyetemen a romanisztika elismert tudósa. Elvhűség, erkölcsi bátorság, emberség terén – mint hallottam – már nem vizsgázott a nehéz időkben különösen szép eredménnyel.

Az első napok városnézéssel, múzeumlátogatással teltek. Ámulva láttam ennek az akkor már négymilliónál több lakost számláló világvárosnak hatalmas méreteit, s azt a gazdagságot, amit múzeumaiban felhalmozott. Mire azután a magasvasúton, a Stadtbahnon s a két-három emelet mélyen fekvő Untergrundbahnon a várost össze-vissza bejártam, s a Museumsinsel minden látnivalóját végigcsodáltam, Norden a világhírű klasszika-filológus, mint az egyetem akkori rektora egyetemi polgárrá is fogadott, s az egyetemi előadások is megkezdődtek.

³⁷ Tamás (korábban: Treml) Lajos (1904-1984) nyelvész, a német, francia és román nyelvek vizsgálatával és összehasonlításával foglalkozott. Egyetemi tanár, az MTA tagja.

Ekkor azután kitűnt, amit sejtettem, hogy nyelvtudásom nem elegendő. Volt professzor, akit jól megértettem. Igaz, ilyenkor az előadás tárgya is ismert volt számomra. Így pl. a görög filozófiáról szóló kollégium megértése szinte alig okozott nehézséget. Ezzel szemben Eduard Sprangernek³⁸, a híres pedagógusnak, akinek hallgatása végett Berlinbe küldtek, alig értettem meg egy-egy mondatát. Egyrészt ez a hosszú, vékony, akkoriban ötven év körüli professzor, kétoldalt kócszerűen lelógó sárgás bajusza között motyogva hullatta ki szájából a szavakat, másrészt, s ez okozta számomra a fő nehézségeket, nem ismertem azokat a neveléstani, didaktikai új fogalmakat, amelyek kifejezésére rendszerint valami új szót is alkotott. Ha korábban tudtam volna meg, hogy ilyen távlatok nyílnak meg előttem, akkor előzetesen áttanulmányoztam volna Spranger munkáit. Ezek ismeretében, s az ő sajátos terminológiájának megtanulása után bizonyára előadásait is jobban megértettem volna.

Mindez azonban nem történt meg, így szomorúan láttam, miként vesznek kárba az órák, a napok, s Spranger óráin nem boldogulok. Teljes erővel nekifeküdtem tehát a németnek. Ebben nagy segítséget jelentett, hogy kollégiumunk mindenre gondoló igazgatója, talán kétnaponként, német nyelvórákat adatott azok számára, akiknek nyelvtudása nem ütötte meg a megkívánható mértéket.

Nyelvtanárunk a nálam valamivel fiatalabb von der Nüll volt, lenszöke fiatalember, aki a Zeneakadémián akkor végezte az utolsó évfolyamot. Minden poroszos feszes-ségtől mentes, kedves, jókedvű fiú, aki lelkiismeretesen foglalkozott velünk. Módszere abban állt, hogy kettőnknek, hármunknak valamilyen témát adott, olykor ránk bízta a téma választását, amiről a legközelebbi órán tetszés szerinti műfajban: levél, dialógus vagy elbeszélés alakjában dolgozatot kellett írunk. Remekművét a „szerző” felolvasta, ezt követte az írásmű elemzése, érdemeinek, hibáinak megtárgyalása.

Von der Nüll irtózatossá nagyokat tudott hahotázni, ha valamelyikünk számárságot írt vagy mondott. Semmi bántó sem volt azonban benne, s mikor megmagyarázta, miben állt a hiba fonáksága, újra nekiinduló hahotázását most már karban kísértük.

Sokat segítettek ezek az órák rajtam. Tudatossá tették bennem, mire kell vigyáznom, felfedték egy-egy bonyolultabb szerkezet, fordulat titkát számomra. Szívesen készültem tehát és mentem el reájuk és társaimmal is hamarosan összebarátkoztam. Különösen szívesen gondolok vissza a halk szavú, lassú beszédű, finom modorú Kerényi Béla vegyész-mérnökre, aki írói vénára valló humoros írásaival sok derűs percet okozott valamennyiünknek.

Valamelyik budapesti nagy vegyészeti gyár főmérnökeként halt meg, mintegy két éve.

Sokkal kevesebb örömmel hallgattuk Tábori Pál – az ismert író, Tábori Kornél³⁹ fiának, véget érni nem akaró novelláit. Ez a rendkívül tehetséges fiú

³⁸ Spranger, Eduard (1882-1963) német filozófus, pedagógiai és pszichológiai bölcsele.

³⁹ Tábori Kornél (1879-1944) író, újságíró, műfordító, szerkesztő és riporter.

ui., aki valamennyiünkénél sokkal jobban tudott németül, közönségnek tekintett bennünket, amelyek körében legújabb írásműveit bemutatathatja. Bármennyi tehetséget árultak is el tehát írásai, bosszantott bennünket erőszakossága, amivel mindenkit háttérbe szorítva csak mindig ő akart tündökölni, tapintatlansága, hogy megfosztott bennünket a tanulás lehetőségétől.

Tábori Pál Angliába került, egész életét Londonban töltötte, ahol jó nevű íróvá sikerült magát felküzdenie. Évekkel ezelőtt a rádióban hallottam egy-egy magyarnyelvű rövidebb előadását. Akkor már erős nyomot hagyott az idegen környezet magyar kiejtésén.

Az egyetemen a német professzorokon felül magyar tanár előadásait is hallgattuk. A német-magyar kulturális egyezmény keretében ui. első magyar cseretanárként akkor töltötte első félévét Gombocz Zoltán⁴⁰ Berlinben. Magyar nyelvészeti tárgyú előadásait német nyelven tartotta. S milyen gyönyörűen beszélt németül! Őt aztán megértettem! Nyelvész volt, még pedig javából, úgy formálta meg, úgy ejtette ki a német szavakat, hogy hangalakjuk egyetlen eleme sem veszett kárba, vagy torzult más hanggá. Egyre azon álmodoztam, ha Springer is úgy tudna németül, mint Gombocz, akkor minden bánat nélkül gondolnék – könyveinek buzgó jegyzetelése közben – száraz alakjára, fakó bajuszára.

Gombocz hallgatóságának javarészét magyar kollegisták tettük ki. Kevés volt ui. - igen érthetően - a németek részéről az érdeklődés a magyar tárgyú, különösen pedig a magyar nyelvészeti tárgyú előadások iránt. De azért volt egy állandó német hallgatója, egy magyarul tanuló lány, Fräulein Waleska, s néhány fiú is be-betévedt óráira. Amikor Gombocz belépett a terembe, mi magyarok, felállással üdvözlöttük, a német diákok meg a német egyetemeken kialakult szokásnak megfelelően, ülve maradtak, s lábdobogással juttatták kifejezésre tiszteletüket. Egyik fél sem engedett nemzete hagyományából, s Gombocz mindig megértő, kedves mosollyal nyugtázta az üdvözlés egymással vetélkedő formáit.

Az előadásokon, tanuláson felül szórakozásra is jutott idő. Természetesen ki-ki anyagi tehetségének megfelelően töltötte el szabadidejét. A jómódúak, tehetősebbek esténként felhúzták szmokingjukat, frakkjukat, s a kiépült ismeretségi köreikből eredő meghívásoknak alig tudtak eleget tenni. Ebbe a csoportba tartoztak először is az arisztokrata sarjak, azután azon orvosok, mérnökök, akik itthon, mint tanársegédek már jócskán tudtak félretenni maguknak a berlini évre.

Az exkluzív Zichy Nándor gróf, Teleki Pál grófleányának, May-nek későbbi férje, akitől elválva, még az ostrom után is itt élt egy darabig, majd disszidált, a csinos gyerekképű, talán 19 éves Kendeffy gróf, a kis tömzsi, fekete, hadaró beszédű Radvánszky Tompusz, csak Tompusznak hívták közönségesen, a Nemzeti Bankban viselt hosszú időn keresztül vezető tisztséget, az ostrom után Nyugatra ment, a dzsentri zalai főispán fia (elfelejtettem a nevét), aki véletlenül sem csatlakozott soha más csoporthoz, ők alkották ilyen vonatkozásban az élcsoportot.

⁴⁰ Gombocz Zoltán (1877-1935) nyelvész, egyetemi tanár. 1927-től az Eötvös Collegium igazgatója.

Az orvosok közül a következők tartoztak ehhez a tehetősebb csoporthoz: Niesch Gábor, nyaranként éveken át találkoztam vele a Palatinus fürdő melegmedencéjében, tavaly halt meg szívtrombózisban hirtelen a villamoson, Kopics Lajos (az orthopéd professzor fia), Deitsch, fiatalon öngyilkos lett: morfiomot fecskendezett be magának, majd a kutató orvos alaposságával feljegyezte az észlelt tüneteket, s a rosszullet szubjektív fokait mindaddig, amíg csak eszméletét nem veszítette), a vegyészmérnök Náray-Szabó István⁴¹ a Műegyetemen tanszékvezető tanárként működik.

Nekünk többieknek csak kevesebbre telt, ez a körülmény mintha vízválasztó lett volna a másik csoport felé. Összetételünk elég vegyes volt. Voltunk néhányan tanárok, rajtam kívül:

Trembl Louis, azután a kellemes tenor hangján szívesen énekelgető Szenthe László⁴², aki Berlin után egy évet az Egyesült Államokban töltött, hazajöve tanárként működött, a szekszárdi gimnáziumnak lett a háború befejezte után igazgatója, majd Szekszárd városának polgármestere, s hamarosan Tolna vármegye kisgazdapárti főispánja, mint ilyet hurcolták el, s ítéltek 8 évre, ezt az időt főként Szibériában töltötte, mint vándor énekes-szintársulat karmestere, 1956-ban tért haza, a forradalom után újból elfogták, s megint leültették két évre, most nyelvórák adásából és fordításokból él. Sokat találkozom vele, mert a Széchenyi Könyvtár azon osztályának is fordít, ahol én dolgozom; egy szívtrombózison az utóbbi években szerencsésen átesett.

A finomkodó modorú, sima arcú Körmöczy László a háború után színházi rendezőként működött, volt Eötvös kollégista, s mogorva modorú, de egyenes Dunszt (Detre) László⁴³ hosszú idő óta a Svábhegyi Csillagvizsgáló Intézet igazgatója.

Két tiszteletesünk is volt: a kistermetű, rendkívül jámbor Szende – keresztnevét elfelejtettem, aki, mikor először szólította meg az utcán egy utcalány, percekig tudakolta tőle gyenge németességével, miben lehet szolgálatára; azután társaságunk Nestora, Göde Lajos nagykörösi ref. lelkész, aki feleségével és 16 év körüli kislányával töltött künn egy félét. Nagyon rokonszenvesnek találtam még a csendes beszédű, szerény Weszelka (Verő) József kohómérnököt⁴⁴, a Műegyetemen régóta tanszékvezető tanár, Bakucz József gyermekgyógyászt, aki feleségét is kihozta magával, mint a Kútvolgyi úti kórház gyermekosztályának vezetője, ő lett a fiam háziorvosa, Péterkét, amikor egy éves korában már-már elszírtuk, az ő hozzájárulása és szívóssága mentette meg, Róbert Károly úti Kórház Gyermekosztályának vezető orvosaként Zoltánkát, Gyurikát, Péterkét és a kis Gézát hetekre fogadta be magához, s adta meg mindegyiküknek mindazt az orvosi segítséget, amire fejlődésük egy-egy zavarának kiküszöböléséhez szükségük volt, a forradalom előtt közvetlenül szívtrombózisban feküdt hosszú időn keresztül, mégis a forradalom alatt besántikált a XI. ker. tanács hivatalába, s ott botjával sorra leseperte a trónoló Lenint, Sztálint, s egyéb ilyenfajta nagyok szobraikat. Mint teljesen szegény parasztfiú 14 éves korában kezdett el gimnáziumban tanulni, s úgy verekedte fel magát az egyetemre, mégis menekülnie kellett őszinte megnyilatkozása után, jelenleg az USA-ban él, s kegydíjből tengődik, néhányszor váltottunk már egymással levelet azóta, s a dús, vörhenyes színű hullámos

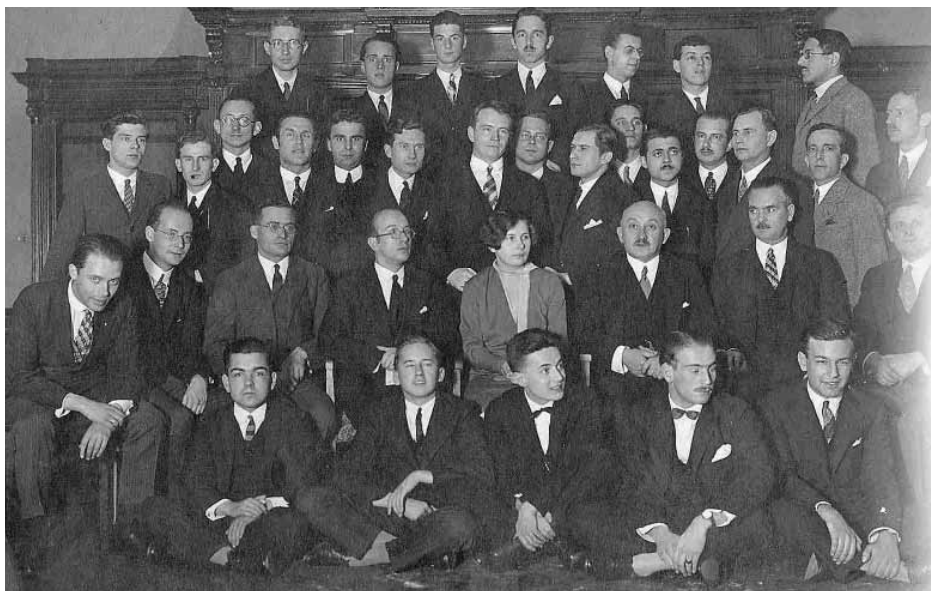
⁴¹ Náray-Szabó István (1899-1972) okleveles vegyész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

⁴² Szenthe László (1905-?) magyar-német szakos tanár. 1943 és 1946 között a szekszárdi gimnázium igazgatója.

⁴³ Detre (Dunszt) László (1906-1974) csillagász, akadémikus, az MTA Csillagvizsgáló intézetének igazgatója.

⁴⁴ Verő József (1904-1985) kohómérnök, egyetemi tanár a Soproni és a Miskolci Egyetemen, az MTA tagja.

haj-tiarával ékes, nyurga Gárdonyi Zoltánt, akinek egy-egy műdal szerzeményét Szenthe Laci adta elő ünnepélyesebb alkalmakkor az ő zongorakíséretével ma a Zeneakadémián talán a zeneszerzés tanára.

Magyar ösztöndíjasok Berlinben

Az Eötvös Collegiumtól az volt ennek a Collegium Hungaricumnak legfőbb megkülönböztető jegye, hogy tagjai – túlnyomó többségükben – diplomával rendelkeztek, s a legkülönbélebb szakokat képviselték. S milyen érdekes, a baráti csoportok kialakulása mégsem mindig az azonos foglalkozásnak megfelelően, hanem egyéni szimpátia nyomán, sőt az azonos anyagi lehetőségek mércéje szerint történt.

Néhányszor nagyobb kirándulást tettünk Berlin közvetlen környékére. Varga Lászlóval, egy gesztenyebarna, dús hajú vegyészmérnökkel (most a Műegyetemen tanár) például a kis tavacskáival, nyírfaligeteivel ékeskedő Grunewaldot jártuk be egyik vasárnap. Azután olykor-olykor színházba is eljutottunk.

Maradandó élményt jelentett számomra a robusztus erejű világhírű német színész, Paul Wegener egyik alakítása. Volt abban az időben Berlinben egy Piscator nevű színházigazgató, aki színházában kizárólag kommunista propaganda darabokat adatott elő. Hogy ez akkoriban lehetséges volt, tudnunk kell hozzá: az első német köztársaság idejében vagyunk – 1927-et írunk – az első világháborús hadvezér, a „Mazúri tavak hőse”, az öreg Hindenburg a köztársaság elnöke (láttam egyszer, amikor nyitott kocsiján a Dómba hajtott), aki alatt javában folyik az ellentétes politikai erők hidegháborúja. Az ún. Sportpalast hatalmas kupolája alatt egyik nap

a kommunisták, másik nap a még alig-alig erőre kapó barnaingesek, Hitler párthívei tartották verbuváló gyűléseiket.

Így azután érthető, hogy a kommunistáknak külön színházuk is volt, ahol igen sok orosz forradalmi tárgyú darab került színre. Egy ilyen kinemaszheccnek, aminek „Rasputin” volt a címe, játszotta főszerepét Wegener. Rasputint, a muzsik parasztból lett, hosszú, fekete hajú, szakállú, bajuszú barátot alakította benne olyan döbbenetes erővel, hogy a darab számtalan jelenete egy életre megmaradt emlékezetemben. Amikor például ez a cárné kegyeibe férkőző, s lassanként az egész cári udvar legbefolyásosabb emberévé váló majdnem írástudatlan, de durva őserőt megtestesítő, szuggesztív hatású medveember megtáncoltatja a cár minisztereit: „no, ugorj egyet, még egyet, magasabbra, még magasabbra!”, vagy amikor – Jusszupov herceg előbb vörösborba, azután süteménybe tett mérgetől elbódulva, végül revolvergolyótól is átjárva – kitámolyog a Néva jegére, s ott összeesik: a reális alakításnak, az állapotember megjelenítésének olyan teljesítménye volt, hogy nem csoda, ha fejförgéssel, s félig betegen hagytam el a színházat.

Még egy színdarabnak emléke maradt meg bennem, nem annyira a darab tárgya, mint inkább egy a nézőtérén lejátszódó incidens miatt. Wedekindnek Schloss Wetterstein c. darabját játszották. Az esemény középpontjában és periferiájában a nemi eltévelyedések álltak, hányingert kiváltó realitásban. Egyszer csak egy ilyen undorító jelenet közben felháborodott érces férfihang vágott bele a nézőtérről a színpad párbeszédébe: „Ist das Kunst?” – „Hát művészet ez?” hangzott egyik emeleti páholyban. Minden szem arra fordult. Csak annyit láttam, magas férfi állt fel, s teljes erővel becsapta maga mögött az ajtót. Jóleső melegség járt át, mert azt a következtetést vontam le, hogy nemcsak vannak, akik szinte az egész várost elöntő erkölcsstelenséget elítélik, hanem véleményüket nyilvánosan is kifejezésre merik hozni.

Azt még kiutazásom előtt megtudtam, hogy Berlin ebben az időben erkölcsileg nagyon mélyre süllyedt. Professzorom, Fináczy Ernő, amikor Sprangernek szóló ajánlólevelével utamra bocsátott, ezzel a figyelmeztetéssel búcsúzott tőlem: „Aztán vigyázzon magára, mert Berlin nagyon romlott város!” Mégis megdöbbenett, amikor a nekünk magyaroknak, s általában az egészséges idegzetű és egyensúlyban levő testi és lelki életet élő embereknek annyira idegen homoszexualitás arányairól hallottam. Von der Nüll, aki minden vonatkozásban nagyon őszintén megnyilatkozott előttünk, amikor egyszer német óránkon a kérdés erre a témára terelődött, azt mondta nekünk, hogy az egyetemi hallgató fiúk 40 %-a fertőzve van általa. Ma is azt hiszem, hogy túlzó volt becslése. Mégis, ha mindjárt a törtérszét vesszük is ennek a számnak, akkor is lesújtó vélemény alakulhat ki az emberben az akkori német ifúságról.

A Bärenstraßenban, a közelünkben lévő Friedrichstraße egyik mellékutcájában, „Hier ist's richtig!” (Itt az igazi!), „Hier ist's lustig!” (Itt vidám a hangulat!), s ehhez

hasonló transparensok hívták fel a figyelmet az illető mulató férfikiszolgálására. Ezeken a helyeken női ruhába öltözött pincérfiúk sürögtek-forogtak a vendégek között, s a táncparketten ugyancsak lenge női ruhákba öltözött, kifestett arcú férfi gíglók ropták a táncot aberrált partnereikkel.

Ez ellen az erkölcstelenség ellen dörgött szószékéről egy csodálatos papi egyéniség, Pater Sonnenschein. Az eltévelyedetteken kívül hadat üzent azonban a gazdagoknak is. S hogy jó példával ösztönözzön mindenkit a szavakkal meg nem elégedő, tevékeny jóságra, fáradhatatlanul stafétázott a gazdag magánpaloták és nyomornegyedek között. Azt mondták róla, hogy egyetlen kiszemelt gazdag áldozatának sem volt addig nyugta tőle, amíg csak ki nem állította az általa megszabott összegű csekket.

Talán Tamedly volt az, aki beajánlott néhányunkat hozzá. Kicsiny, könyvekkel tömött, rendetlen szobájában fogadott bennünket. Középtermetű, kerek fejű, olyan ember volt, akit a magyar paraszt „sűrű vérűnek” mond. Fejét rövid nyak kötötte törzséhez. Arcát annak a világháború előtti időnek emlékeként, amikor még az egyes diák Burschenschaftok a kardpárbajokat a bátorság iskolájának tartották, mély vágások, „Schmiss”-ek éktelenítették. Külseje elhanyagoltnak látszott, piszkos gallérja, gyűrött reverendája nem sok bizalmat keltett. Amikor megtudta, kik vagyunk, érdeklődött tanulmányaink felől, azután meghívott bennünket vasárnapi kirándulásaira.

Négy-öt ilyen kiránduláson vehettem részt. A város egyik kijelölt pontján találkoztunk, onnan mentünk rendszerint villamoson, vagy a körvasúton, abba a külső városnegyedbe, ahova vinni akart bennünket. Egyszer egy zárda karácsonyi ünnepélyén vettünk részt, ahol ő tartott előadást, máskor Dahlem valamelyik egyetemi intézetét mutatta meg, olykor pedig csak egyszerűen sétát tettünk egy-egy kevésbé ismert városrészben. Húszan-huszonöten jöhettünk fiatalok, fiúk, lányok vegyesen, ilyen alkalmakon össze.

Sonnenschein előadásában, beszélgetéseiben nem volt semmi papi kenetesség. Nem „prédikált” szünet nélkül, nem csepegtek szavai a tanulástól. Inkább száraz közigazdásznak, szociológusnak tűnt. Adatokat állított egymással szemben, azután mint jól felállított szillogizmus praemisszáiból, levonta belőlük a következtetést. Berlinnek ennyi meg ennyi gazdag embere van, akinek jövedelme ennyit meg ennyit tesz ki, azután szembeállította velük a létminimumot sem megkereső szegények számát. Helyénvaló ez így? Ki segíthetne a másikon? Talán a szegény a gazdagon, vagy fordítva? Vagy: miért olyan szédítő nagy a forgalom a városban? Mert messze esik az ülő a leveses kanáltól, vagy a hivatal az otthontól? Nem lehetne ezen segíteni ésszerűbb lakásviszonyok megteremtésével?

A mi kis csoportjainkat is azért vitte rendszerint a szegény városrészekbe, hogy kinyissa az ifjúság szemét: ne vegye természetesnek azt, ami van, hanem elfoglalva helyét az életben, iparkodjék a maga posztján a helyeset megvalósítani.

Úgy tekintek vissza ezekre a vasárnap délutánokra, mint az emberiség iskolájának szemléltető óráira. Mint a régi Görögországban a szofisták által teremtet fogalomzavar tisztázására Szókratész, úgy próbálta ebben a társadalmi és erkölcsi szempontból egyaránt romlott világvárosban Pater Sonnenschein megnyerni az igazság számára mindazokat, akik közelébe jutottak.

Közben közeledett a Karácsony, s engem valami különös nyugtalanság fogott el. Eleinte csak rosszul, később alig aludtam. Reggelenként fáradtan keltem, s nehezen tudtam figyelmemet összpontosítani. Nagyon elégedetlen voltam addig elért eredményeimmel, s apránként alacsonyrendűségi érzés hatalmasodott el rajtam. Nem jutok előbbre Spranger megértésében, a doktori értekezésembe még bele sem fogtam – folyton ilyen és ehhez hasonló szemrehányások forogtak a fejemben, különösen, amikor vacsora előtt egyedül sétálgattam az Unter den Lindenen. Később apróbb lázák is felléptek. Csak nem kaptam tüdővérszt? Megfáztam volna? Ez nem lett volna különös, mert szobánkban, amikor az északnyugati szél erősebben rákezdett, ami fűtt szinte szünet nélkül, a fal elé tartott gyertya lángja meg-megingott, annyira átengedte a levegőt a porózus téglafal.

Orvostársaim tanácsára a klinikára mentem kivizsgálás végett. A hosszas vizsgálatokat ott azután azzal a „nesze semmi fogd meg jól” eredménnyel zárták le, hogy nincs semmi bajom, ami tünet mutatkozik „das kommt vom Körperbau” – az alkati jellegű. Azóta rájöttem, hogy az orvos-szakiparosok igen sok esetben, amikor valami szűk tudásuk határán kívül esik, tetszetős összefoglaló fogalom színes lepkehálóját terítik rá, ilyenformán: „pubertászavar!”, „preklimaxtünet!”, stb.

Ilyen lelkiállapotban kaptam az időközben Budapestre visszatért Gombocz Zoltán levelét. Ebben arról értesített: Teleki Pál gróf fia mellé nevelőt kért tőle. Ő rám gondolt. Nyilatkozzam, elfogadom-e az állást. Igaz, ez ösztöndíjam elvesztését jelentené, viszont bizonyosan számíthatnék rá, hogy feladatom elvégzése után tanári kinevezéshez jutok. Ez pedig az állástalan diplomások tengernyi számát tekintve, nem elhanyagolható szempont. Fellelégeztem. Azonnal válaszoltam, s igent mondtam.

A szilvesztert még Berlinben töltöttem. Tamedly a német szokásnak megfelelően punccsal zárta le ünnepi vacsoránkat. Eloltották a villanyt, s a hatalmas tálakban sejtelmesen lobogó puncs fényébe meredve mindenki úgy jósolgatta jövődjét, ahogyan vágyai diktálták. Én még nem nyertem vissza teljesen egyensúlyomat, de már nagyobb bizakodással néztem a jövőbe.

Éjfél előtt az Unter den Lindenen át a Friedrichstraßere mentünk. Mintha ennek a behemót nagyvárosnak minden lakosa idesereglett volna, ember-ember hátán nyüzsgött. A fejeken fantasztikus papírcsákók, ilyen-olyan-amolyan színben, a hátakon tréfás feliratok, amikről hordozójuk persze nem tudott, mert lopva tüzték fel gombostűvel, pl.: „Nem találtam fel a puskaport”. „Aki nálam is hülyébb, az már

csal.”, stb. A papírkürtök, hahotázás vad koncertje mindenütt. Így búcsúzott mindenki az óévtől, s köszöntötte az új esztendőt.

Hannover

Január első napjainak egyikén Hannoverbe utaztam. Tamedly ui., amikor megtudta, hogy már csak egy hónapig veszem ösztöndíjamat igénybe, felajánlotta: töltsen ezt az időt teljesen német környezetben. Így bizonyára jobban belejövök a német nyelvbe, mintha a kollégiumban maradok. A hely kiválasztásában Pater Sonnenschein nyújtott segítséget. Mivel egész Németországban talán Hannoverben beszélik a legszebb, legtisztább németet, egyik hannoveri paptársához fordult, nem tudna-e számomra valami jó helyet. Így kerültem ebbe a teljesen sík vidéken fekvő német városba.

Nem volt különösebb szerencsém szállásom tekintetében. Egy idősebb, egyszerű özvegyasszonyhoz kerültem, aki egyedül élt, második házasságából származó 17 év körüli, elkényeztetett leányával. Háziasszonyommal primitívsége miatt nemigen volt mit beszélnem, a leányzó meg a német felsőbbrendűség-tudat olyan adagjával rendelkezett, ami bántotta önérzetemet. Egyébként is művészi ambíciói voltak, énekelni tanult, s előlegezte magának a nagy énekesek dicsfényét. Ha főként Kartoffelből álló ebédünk és vacsoránk közben – kenyér nem is volt az asztalon, az ilyen vagy olyan formában elkészített burgonya-ételhez is főtt krumplit ettünk kenyér helyett – beszédemben valami hibát talált, gúnyosan és fölényesen javított ki. Így elment a kedvem a vele való eszmecsere-től.

Még egy lény keserítette meg életemet, vagy legalábbis állandó feszültségi állapotban tartott. Freya volt az, a nagy deutscher Schäferhund, így hívják a németek a farkaskutyát. Ez a germán istennő nevét hordó bestia a fürdőszobában tanyázkodott, s valahányszor benyitottam, haragos morgással és fogvicsorgatással fogadott. Sohasem féltem az állatoktól, a kutyák nyelvén meg, addig legalábbis azt hittem, tudtam bánni. Ezzel a döggel azonban nem boldogultam. Próbáltam vele magyarul, azután németre fordítottam a szót, de ez az állat csak rendületlenül utált. Nyilván ő is, német öntudattól eltekintve, az alacsonyabb rendű faj szagát érezte rajtam. Így azután kénytelen voltam fürdőszobai tartózkodásaimat lehető legnagyobb mértékben megritkítani, időtartamát lerövidíteni. Amíg mosdottam, fél szemmel mindig Freyát figyeltem, nem harap-e orozva hátulról belém. Természetesen a vele való beszélgetést is, belátva kilátástalanságát, magyarul is, németül is megszüntettem.

Szerencsére volt háziasszonyomnak első házasságából egy nálam öt-hat évvel idősebb lánya, Maria Froechtenignek hívták. Ez a művelt és kedves teremtmény másutt lakott ugyan, de hivatala végeztével szinte naponta meglátogatta édesanyját. Ő vett azután jóindulatú pártfogásába, mert hamarosan rájött, hogy mostohahúga velem szemben sem tagadta meg természetét. Vele sokat sétáltunk, beszélgettünk, s így amiért az idegenbe mentem, a szükséges nyelvgyakorlatot meg is szerezhettem.

Már az első napokban örömmel állapítottam meg, hogy a hannoveriek valóban nagyon tisztán, a szavakat világosan artikulálva, szépen beszélnek. Semmi nehézséget sem okozott megértésük. Egyetlen modorosság tapasztalható beszédjükben, s ez egészen különös, helyi jellegzetességet kölcsönöz neki. A s-hangot olyankor is sz-nek ejtik, amikor a német is, a külföldi is mindenütt másutt s-nek ejti. Így például nem azt mondják StraÙe, hanem SztraÙe, spielen helyett szpielen, Speck helyett Szeck-et mondanak. Beszédjük ezáltal – a művelt osztályúaké csakúgy, mint az egyszerűbb embereké – pöszézőnek, negédeskedőnek tűnik.

Amikor már nagyon magabiztosnak éreztem magam, s dicsekedhettem vele, milyen jól megértek mindenkit itt Hannoverben, valaki tréfásan arra biztatott, menjek csak el a hetipiacra s próbáljak meg a környékbeliekkel beszélgetni. Úgy is tettem, de náluk azután felsültem tudományommal. Egyetlen szavukat sem értettem meg, mert a plattdeutschot beszélték. Későbbi utazásaim során csak a svájciak Schwitserdütsch-jével jártam még így, azt sem sikerült soha megértenem.

Lassanként kialakult napi programom. Későn keltem, mert itt is állandó álmatlanság gyötört. Egész éjjel forgolódtam, s tulajdonképpen csak hajnaltól fogva aludtam mélyebben. Dél előtt Xenophon: Kyrupajdeja c. művét fordítottam. Fináczy ui. – mivel klasszika-filológus voltam – a „Xenophon, mint pedagógus” c. témát adta doktori értekezésemül. Azután elfogyasztottuk szegényes, íztelen kis ebédünket, amelyben a változatosságot időnként csak a magyar gyomornak befogadhatatlan ételfajták feltűnése jelentette. Ilyen volt például a Biersuppe is. Ha valaki ivott már olyan sört, amelyből a levegőn való hosszabb állás következtében minden szénsav elpárolgott, s ami a nyári hőmérséklet fokára emelkedett, annak talán lehet, de annak is nagyon halvány fogalma róla, milyen a levesnek felmelegített sör. Undorító. Az első korty után kiesett a kanál a kezemből. Nem volt ennél az áfonya leves sem sokkal élvezetesebb. Ezt háziasszonyom fekete színe után közönségesen Tintensuppe-ként becézte. Vagy ott voltak a szép nagy tengeri halak. Micsoda íztelen ételszörnyűségeket lehetett belőlük készíteni! Valami Generalsaft fölējük, s valamennyi egyformán élvezhetetlenné vált.

Délutánonként a német újságokat olvastam. Gondosan kiírtam belőlük minden olyan szót, amivel még nem találkoztam. A zsebeim tele voltak ilyen szójegyzéket alkotó lapocskákkal, cédulákkal, amiket aztán séta közben, vagy a napnak egyébként veszendőbe menő perceiben elő-elővettem. Később is így tanultam nyelveket.

Esténként sétálni mentem. Legtöbbször az Altstadt felé vezetett utam. Hannover régi várossrésze teljesen elkülönült a modern házakkal felépült, széles utcájú újjárostól. Az Altstadt zeg-zúgos, gyakran két méternél nem szélesebb utcáiban csupa faváz, ún. altdeutsch típusú házak álltak. Ezeken a faváz más színűre volt festve, mint a falak, s az ajtók, ablakok is elütöttek színben a falaktól. Szinte minden háznak más volt a színe, mint a szomszédjáé, így az egyes épületek, bár sokszor csaknem azonos szerkezetűek voltak, mégis különböztek egymástól. Csodálatos festői

tarkaságot, élénkséget kölcsönözött ez az utcasoroknak, melyek kiugró faerkélyeikkel majd összeértek az ember feje felett.

S milyen érdekes volt a közönsége ezeknek az utcáknak. Bizonyos fajta iparágak tagjai jellegzetes ruhát hordtak. Ennek legszembeszökőbb jegye az alul bő nadrág volt, ami a cipő hosszának megfelelő nyílással klaffogott minden lépésnél. Fejfedőként színes cilinder egészítette ki a viseletet.

Az újjá város semmi jellegzetességgel sem bírt. Néhány épülettől eltekintve ilyen volt például a műegyetem, vagy a városháza, vagy a tizenöt emeletes „felhőkarcólónak” csúfolt csúnya lakóház, nem is volt említésre méltó nevezetessége. A könyvkereskedések kirakatai mind Wilhelm Busch-nak, a Max und Moritz és egyéb tréfás rajzos versek szerzőjének műveivel voltak ékesítve. Busch Hannovernek volt szülőtte és polgára, emlékét tehát nagy kegyelettel ápolták.

Esténként sokszor mentem operába. Kívülről is kecses épület volt az operaház, elefántcsontszínű, arany díszítéstől gazdag, arányos méretű rézötvezetével pedig magában véve is gyönyörködtette a szemet. Operatársulatát és főleg zenekarát – legalábbis akkori igényeim mértékével mérve – nagyon jónak találtam. Érdekes, most a múltnak kódén át mégis egyetlenegy előadásra tudok csak visszaemlékezni, arra is negatív hatásánál fogva. Strauss: „Die Frau ohne Schatten” (Az árny nélküli asszony) operáját szenvedtem egyik este végig. Már akkor sem bírtam a disszonáns, modern zenét, mint ahogy most is világgá lehetne kergetni vele.

Ott tartózkodásom második felében tudtam csak meg, hogy a város jó hírnek örvendő lélektani intézettel rendelkezik. Így csak néhányszor tudtam elmenni, s tanulmányozni azokat az akkor nagyon korszerű lélektani tesztek, próbákat, amelyekkel a pályaválasztási tanácsadást végezték. Ha előbb értesülök róla, jobban belemélyedtem volna egy olyan terület tanulmányozásába, ami életem folyamán mindvégig érdekelt.

Milyen különös, csak a január hónapot töltöttem egyedül az idegenben, mégis szinte honvágyam támadt. Hosszú német levelekben számoltam be Vilmos bácsiéknak és Apiszéknak élményeimről, s a nap legkiemelkedőbb eseményének számított, valahányszor nekem érkező levelet tett háziasszonyom ajtóm üvegablakába. Apisz ékes németséggel válaszolt h iradásaimra, s kijavítva rendszerint saját leveletem is visszaküldte. Örömmel, s némi büszkeséggel tapasztaltam, hogy a hibák száma egyre kevesebb lett.

Hildesheimbe, Hannovertól 30-40 km-re eső, középkori külsejét teljesen megőrző német városkába terveztem kirándulást, amikor Berta nénitől nyugtalanító levelet kaptam: „Vilmos bátyád betegeskedik, a legrosszabbtól tartok.” Búcsút mondv a háziasszonyoméknak, azonnal visszautaztam Berlinbe, hogy ott elintézzve ügyeimet, induljak haza.

Berlinben mindössze annyi időt töltöttem, amennyiben függőben lévő egyetemi ügyeim lezárásához szükség volt. Egyik este azért még valami koncertre is eljutottam.

Ennek emléke azért maradt meg bennem, mert a közönség soraiban ott láttam életemben először és utoljára monoklis nőt. A porosz férfiak, különösen a katonatisztek körében divatos volt ez az egy-szembe illesztett szemüveg. Be kell vallanom, a fekete bársonyruhát viselő ifjú hölgy olyan csinos volt, hogy nem volt szüksége a figyelem magára irányítása végett ilyen gigerlis eszközre.

De még valami érdekeset láttam akkor este. Amíg a koncertteremben voltunk, a már délután is szállingózó hó olyan nagy tömegben esett le, hogy az utcán kilépve, vastag fehér szőnyegen lépkedtünk. A Brandenburger Tor felől gyalog jöttünk végig társammal az Unter den Lindenen, hogy élvezzük ennek a békességes hangulatot árasztó szép téli estének varázsát. Egyszer csak vidám csilingeléssel szán röpi felénk az Opera irányából. A szánkót négy hosszú sörényű, gyönyörű pej ponny húzta. Olyan valószínűtlen volt ez a látvány nagyvárosi forgalomhoz szokott szemünknek, hogy hosszan, némán néztünk utána mindaddig, amíg csak a csengők csilingelése bele nem vezett az egyre sűrűbben eső hópelyhek forgatagába.

Amikor szobám ablakából búcsúztam a megszokottá vált városképtől – balra a Dóm kupolája rajzolódott az égboltra, szemben a lombja vesztett hársfák mögött az Opera sziluettje sötétlett, a kettő között pedig a kerek kis Hedwigskirche puha vonala hidalt össze néhány háztetőt – semmi megindultságot, semmi fájdalmat nem éreztem. Sem az országot, sem a népét nem szerettem meg. Könnyű volt tehát a búcsúzás.

Prágán keresztül utaztam haza. Részint azért, mert ez volt a legrövidebb út, másrészt pedig, mivel Prágában meg akartam állni egy napra. Ruhatáram fogyatékoságára ui. Berlinben döbbsentem rá. Nem szmoking, nem a frakk hiányzott nekem, persze nagyon jó lett volna, ha velük is dicsekedhetem. De rendes sötét ruhám nem volt. Úgy gondoltam, enélkül mégsem költözhetem Teleki Pálékhoz. Utam prágai megszokását arra is felhasználtam tehát, hogy az akkoriban becsült prágai szövetből fekete zakót, s ehhez hordott csíkos nadrágot vásároljak.

Budapest kicsiben – ez volt a benyomásom Prágáról. A városon keresztül folyó Moldva, s a rajta épített néhány híd, a folyó partjából kiemelkedő Hradzsín a Dunán a mi hídjaink, s a Vár kicsinyített mása. Csak Prágának nem repedezett meg a patinája, nem dülta fel tatár, nem ért odáig török.

Sőt utazásom után negyed századdal, a német sem tisztelte meg azzal, amivel Budapestet: nem tette meg a második világháború végén megint Nyugat utolsó védőbástyájává. Így ma is érintetlen rajta az utóbbi több, mint félévszázad történelmének valamennyi rétege. A Hradzsín oldalán az alchimisták utcája, ahol házszámok helyett a kapu mellé festett rózsza, kulcs, stb. volt

az egyes házak egymástól való megkülönböztetésének jele, csakúgy épségben maradt, mint Európa legrégebbi zsinagógája.

Ezt a történelmi levegőt élveztem Prágában.

Amikor a vonat hazafelé röpített, folyton Vilmos bácsira gondoltam. Életben találok-e még? A félévre sem rúgó távollét elegendő volt hozzá, hogy vágyat érezzek legközelebbi hozzátartozóim után. A honvágnak lehetett ez egyik megnyilatkozási formája, vagy talán inkább egyik tényezője. Az a hír tehát, hogy Vilmos bácsi beteg, most nagyobb aggodalmat váltott ki belőlem, mintha nem idegenben, hanem valahol az ország határain belül ér. Az volt a legforróbb vágyam, csak életben találjam. Szemrehányást tettem magamnak, nem juttattam eddig eléggé kifejezésre vele szemben azt a hálát, ami jóságáért eltölt, s azt a szeretetet, amit vele szemben érzek.

S milyen különös a lélek tengerének áramlása. Amikor – úgy hittem – ilyen szorongó aggodás tölti ki egész lényemet, egyszer csak azon kapom magam: arra gondolok, ha Vilmos bácsi meghalt volna, jól felhasználhatom majd télikabátjának finom bundabélését. Írtózatosan elszégyelltem magam. De akármennyit is hessegettem magamtól a gondolatot, tudattalanul is újból visszatértem szövögetéséhez. Mi lehetett az oka? Hiszen ha mással nem is, de télikabáttal jól el voltam látva. Faddi tartózkodásom harmadik évében a híres budapesti Storer Viktornál csináltattam kitűnő anyagból. Megdöbbsentem. Hát ilyen aljas, anyagiagis vagyok?

Máig sem értem, mi lehetett az oka annak, hogy ez az iszapréteg, aminek létezéséről eddig nem tudtam, sem azóta nem győződhettem meg, így felkavarodott bennem, így beszennyezte egészen más érzelmektől kitöltött tudatomat.

Felemlítettem ezt a jelenséget, mert ez is azt bizonyítja, jó és rossz csírája egyaránt ott szunnyad a lélek mélyén. A tisztának, önzetlennek tartott jellem sem mentes a negatív előjelű elemektől.

A kis parasztfiú játszótársnak a kötcsei templomfalról való letaszítása, s az imént meggyónt lélek-csúszás: édestestvérek. Hálát adok a Sorsnak, hogy mindkettő csak felsötétlett a lélek felszínén: de sem a szadista kegyetlenség, sem a haszonleső önzés nem hozott kísértésbe, s nem lett úrrá rajtam.

Bonyhádra érve, Vilmos bácsit viszonylag jó egészségben találtam. Berta néni eltúlozta múló rosszullétének jeleit. Megnyugodva, megkönnyebbült lélekkel utaztam Budapestre.

VI.

Gróf Teleki Pálnál József nádor tér 7. (1928-1929)

Kétemeletes, sárga reneszánsz palota a József nádor tér és a Harmincad utca sarkán. Homlokzatával a tér felé néz. Földszintjén könyvkereskedés, s néhány más üzlet. Zöld kapuja kis négyszögű udvarra nyílik. Szűk csigalépcső kanyarog jobb oldalt az emeletre.

Az egykori Teleki palota ma

Tomasz Jenő – mert a vele való megbeszélés nyomán esett rám Gombocz Zoltán választása – ezzel bocsátott utamra az Eötvös Kollégiumból, ahol megszálltam: „Incze Pétert keresd, ő a Kegyelmes Úr titkára.” Utána érdeklődöm a házmesternél.

Apró szobácska a második emelet kapuval szembe néző, bal sarkában. „Te vagy a Bassola? Már vártunk néhány napja.” – hangzik magas fekvésű, dallamos hangon. A hang ismerősnek cseng. Hol hallottam már ezt a hangot? – kutatom magamban.

„A szituáció az, – folytatja – hogy az ifjú gróf az utóbbi időben többet hokizott, mint tanult. Ezért van szükség most mellé tanárra. Jövőre érettségizik. De majd mindezt jobban megtudod a Kegyelmes Úrtól. Mindjárt itthon lesz.”

Azután a Collegium Hungaricum felől érdeklődik, kint lévő egyik ismerőst kérdezi. Olyan közvetlenül beszél, mintha nagyon régóta ismernénk egymást.

Cseng a telefon, odalép hozzá. Megfigyeltem. Nálam valamivel alacsonyabb, harminc év körüli zömök férfi, rövid lábbal, karra. Kezefeje, lába feltűnően kicsiny.

A pirosuló-barnás arc jellegzetességét az erős sasorr adja. Az egymáshoz közel ülő, csillogó barna szemek örökké éber értelmet árulnak el. Szabályos ívelésű szája. Az arc beretvált felülete, különösen a felsőajak és az orrtő közötti rész az erős szakáll, bajusz hagymáitól duzzadt, húsos. Ritkás barna haja fejére simul.

Ahogy dallamos hangján a telefonkagylóba beszél, s hol erre, hol arra fordul, mosolyog, majd nagyot nevet, azután bal válla és füle közé szorítva a kagylót, tárcájából cigarettát vesz elő, szipkába teszi, s öngyújtójával rágyújt, egyszerre csak rájövök, hol hallottam én ezt, azaz ehhez megtévesztésig hasonló hangot. Hát a Pillangó kisasszonyban! Pinkerton hadnagy hangja ez, amikor egy parlandó részben az amerikai konzullal beszélget. Meleg tenor, csupa dallamosság, nem papucsban vagy sarkos cipőben csoszogó, kipegő-kopogó, botorkáló hang, hanem mintha hullámozó víz emelkedését, lejtését követve, a levegőben lebegne.

Incze még a telefonkagylót tartotta, amikor felpattant az ajtó, s kemény léptekkel belépett rajta gróf Teleki Pál. Felugrottam a helyemről, s bemutatkoztam. „Mi újság? Gondoltuk, hogy ezeknek a napoknak valamelyikén jön.” Kérdezte, hogyan éreztem magam a Collegium Hungaricum-ban, s nem sajnáltam-e otthagyni. Majd Inczéhez fordult, néhány utasítást adott neki, azután vitt a belső függőfolyosón át ugyanazon az emeleten levő dolgozószobájába. Előtte ment, s bár alig volt nálam magasabb, akkora léptekkel, alig bírtam követni.

Amikor beértünk a könyvekkel mennyezetig megrakott kis szobába, behúzta az ajtó előtt a hangtompító nehéz szőnyeget, s rámutatva az egyik bőrfotelre, leült a szemben lévőre.

„Tudom, van már gyakorlata a nevelésben. Gombocz professzor említette, hogy négy évig nevelő volt vidéken. De Gézával nem lesz könnyű dolga. Pubertászavarok mutatkoznak nála, rendkívül zárkózott, nem oldódik fel senkivel sem.” Azután részletekbe menően elmondta, miben mutatkozik a zavar, közben kitért rá, mennyiben tekinthetők a tapasztalt jelenségek zavarnak és mennyiben a pubertás természetes velejárójának. Elemezte fia szellemi képességeit, s büszkeség csillant ki szavából, amikor megemlítette, máris milyen határozottan fordult érdeklődése a geológia felé.

„Születésnapomra a tűzhányók működéséről szóló német értekezéssel lepett meg. Ezeket a forrásműveket mind áttanulmányozta hozzá.” – mutatott az egyik polcon lévő könyvsorra. Az egyik munkát le is emelte, belelapozott, s vitába szállt a szerzővel valamilyen szakkérdésben.

Eddig feszülten figyeltem arra, amit mondott, hiszen leendő tanítványomat jellemezte, s növekvő szorongással vettem ki szavából, nem lesz olyan könnyű dolgom, mint az aranyosan nyílt kedélyű Bartal Gyurinál. Most azonban fülemlől szememre kapcsolhattam át, s míg leendő gazdám a kráteren keresztül napvilágra törő magma útjának egyes szakaszait taglalta a tudós alaposságával, s a fonalát vesztett előadó makacsságával, alaposan megfigyelhettem. A mintegy két órán át tartó tájékoztatás

számtalan további kitérője és ismétlődése révén olyan határozottan formálhattam meg első benyomásaimat, hogy a későbbi sok-sok éves tapasztalat csak kiegészítette, de meg nem változtatta őket. Ahogyan a téma gombolyagját tartotta, a vezérfonal mind sűrűbben csúszott ki kezéből, új meg új szálak kínálhatták magukat elemzésre, s időnként adódtak pillanatok, amikor a főtéma szinte teljesen feledésbe merült.

A sovány, szikár testen magas nyak közbeékelésével - keskeny arcú, kreol színű fej nyugodott. Az arcot leginkább talán a sok ránc, barázda jellemezte. A homlokon párhuzamosan egyik a másik mellett haladt, az erőteljes orr is, mintha csak azért emelkedett volna ki az arcból, hogy rendet teremtsen a felületet össze-vissza hasogató vonalak között. Az orrtőtől jobbra és balra a száj mellett lehúzódó vonalak nem simultak el az áll szintjén, hanem mélyen belevágódva, még mintha a nyakon is folytatódtak volna. Velük párhuzamosan, kifelé és befelé újabb mély barázdák hasítottak az állba. Nagy fülei nem simultak fejéhez. Szemei kissé kidülledtek.

gróf Teleki Pál

És ez a csúnya arc mégsem tűnt csúnyának. A vontatott tempójú beszéd, amiben a mondat nagyobb egyéniségei, s gyakran az egyes szavak is egymástól rövidebb-hosszabb időtartalommal elkülönítve álltak, sajátos jelleget kölcsönöztek neki.

Nehézkesen fejezte ki magát. Gyakran a vállnak, a kéznek suta mozdulatával zárta egészzé a mondatot, ami egyébként befejezetlen maradt. Ha állt, lábait terpeszállásba helyezte, s úgy beszélt. Időnként egyik ujjával felülről mellényébe kapart, vagy angolosra nyírt bajuszának szálait húzogatta, vagy felül kopasz, s két oldalt rövidere vágott hajú fejét simította végig. Néha kínosan hosszú pauzákat is tartott a mondat közepén, szája ilyenkor valami suta mosolyba merevült. Szinte segíteni szeretett volna rajta az ember, mint a dadogó diákon, akinek van mondanivalója, de nem találja meg hozzá a kifejezést.

Dél felé járt az idő, amikor finom kéz tolta félre az íróasztal melletti ajtó függönyét: „Bóli, nem zavarom?” – hallatszott erősen raccsoló hangon. A Grófné volt, „Jöjjenek át a szalonba, ott kényelmesebb” – mondta, amikor férje bemutatott neki.

A szalonban azután Mme Récamier-szerűen lábait végignyújtotta az egyik pam-lagon. Ahogyan pongyolában, kezét ernyedten ölébe engedve, félig ült, félig feküdt, fehér, kissé telt arca, molett alakja Mária Terézia képeit juttatta eszembe.

„Milyen darabokat látott Berlinben? – kérdezte. Felsoroltam őket, s elmondtam, milyen megrázó erővel alakította Paul Wegener Rasputint.

„A jövő héten Wegener néhány este a Vígszínházban fog vendégként szerepelni. Többek között a Todestanz főszerepét is játssza. Majd megnézhetik Gézával.”

Erre én valami tanáros ostobaságot mondhattam, hogy az nagyon jó lesz: a jó darabnak, a színházi élményeknek nagy a nevelő hatásuk, mert mosolyogva csak ennyit jegyzett meg: „Ezekben a nevelő hatásokban nemigen hiszek. Az ember olyan, amilyen. Nemigen hagyja magát formálni. Inkább azért kell színházba menniük, hogy közben szórakozhassanak is.”

Azután megkérdezte, hol szálltam meg, s tudnék-e még egy éjszakát ott tölteni, mert szobám nincs még rendben. Amikor megtudta, hogy az Eötvös Collegiumban vagyok, megnyugodott, s Incze gondjaira bízott. „Persze már ma is ebédelen nálunk, hogy mindenkit megismerhessen.” – búcsúzott tőlem.

A Gróf már előbb visszavonult dolgozószobájába, én Inczéval az irodában vártam Gézára, aki ilyenkor szokott kijönni a piarista gimnáziumból.

Nem sok időbe telt, s be is nyitott egy izmos, kemény kézfogású siheder, ajka felett pelyhedző bajuszkával, kétoldalt vitorlaszerűen elálló nagy fülekkel. Cserepes, kissé kifelé forduló ajka nehezen takarta metszőfogait, közülük az egyik 90 fokos fordulattal, merőlegesen helyezkedett el a többi között, s szinte többet mutatott belső oldaláról, mint külső lapjáról. Komoly beszélgetésre nemigen kerülhetett közöttünk sor, mert Incze főudvarmesteri ceremóniásságot mímelve, így mutatott be bennünket egymásnak: „Íme, a Méltóságos Gróf Úr, – íme a Tudós Tanár Úr, aki Berlinből azért sietett ide, hogy Méltóságos Gróf Úr szolgálatára legyen tanulmányai folytatásában.” Tréfálkozva a hokira terelődött a szó, mert Incze szerint „a Méltóságos Gróf Úr nagyobb eredménnyel követi útjával a zöld gyepen a hoki labdát, mint főtisztelendő Friedrich meg Báthory tanár Úr magyarázatait a görög és latin órán.” Géza viszonzásul a „Méltóságos Titkár Úron” próbált egyet csípni, aki bezzeg nem tudná ilyen pocak birtokában a hokilabdát kergetni.

Azután levittek az első emeletre, hogy megmutassák szobámat a kapubejárat felett, Géza és Incze szobája közé beékelve. Amikor az egyik oldalról benytünk, akkor lépett be a szemben lévő ajtón egy molett hölgy, éjjeli edénnyel kezében. „Ou” – sikoltott angolosan. „This is Mr. Bassola – and this is Missis Dallas” – mutatott be egymásnak bennünket a kacagó Incze Péter. „Nem is jöhettek volna jobbkor - szólt

magyarul az angol hölgy a legízesebb vidéki kiejtéssel – éppen Bassola szobáját rendezem.” Azzal bedugta gyorsan dísztárgyát az éjjeliszekrénybe, s nevetve rontott Inczének, aki bizonygatta, hogy soha sem látta a Missist elragadóbb pozitúrában.

„Máson sem jár az esze, csakhogy másokat nevetségessé tegyen!” – dögönyözte a hölgy duzzogva-nevetve, a fejét válla közé húzó, sarokba menekülő Inczét. „Talán én adtam a kezébe azt az áldozati edényt? – Olyan átszellemült arccal tartott a szobába, mint valami Iphigénia.”

Amikor az ebédlőbe mentünk, még mindig tartott a derűtlenség. Incze angolul mondta el a grófnak, dehogy van szükség rá, hogy bemutassanak Missisnek, ő mutatkozott be már megfelelő formában nekem.

Csak Géza nővére, a nála két-három évvel idősebb May volt az asztalnál, akivel még nem találkoztam.

Az ebédlő egyetlen díszét a japán motívumú, sötét tónusú, Párizsból hozatott tapéta jellemezte. Egyébként nagyon egyszerűnek, szinte sivárnak mutatkozott. Az asztal körül nádfonatos székek álltak, a teríték is igénytelen volt.

A beszéd angolul folyt, néha-néha Maycsi – így becézte a család a comtesse-t, és édesanyja németül is váltottak egy-két szót. Süketen – akkor még semmit sem tudtam angolul – figyeltem a társalgásban résztvevőket: a grófnét, a grófot, Missis Dallast, és Inczét. Időnként a comtesse is bekapcsolódott néhány szó erejéig, meg Géza is, ha kérdezték. Ha az ebédet megelőző derűs jelenetek nem villanyoztak volna fel, most ebben a számomra idegen légkörben teljesen magamba süppedtem volna. Pedig talán kedvemért egyszer-kétszer magyarra is fordította a grófnő. Olyan volt ez, mint az úszni nem tudónak az odadobott parafaöv, hadd tegyen ő is egy-két tempót a többi mellett.

Ebéd után Géza hokizni ment, ahova még aznap nem kísértem el, Inczének valami dolga akadt, így Missis Dallas jött be velem Géza szobájába, hogy mint mondta „diskuráljunk egy kicsit”.

Sem azelőtt, sem azóta nem találkoztam még idegennel, aki olyan tökéletesen, s olyan ízesen tudott volna magyarul beszélni, mint ez a 45 év körüli, szeplős arcú, molett, szőke angol nő. Mint elmondta, Angliából Aszódra jött fiatal korában a báró Podmaniczky családhoz nevelőnek, ahol hamarosan férjhez ment a helybéli evangélikus paphoz. Ez a magyarázata annak, hogy a magyar környezetben jól megtanult magyarul. Férjétől – bár házasságukból két fiú származott – néhány év múltával elvált, s most évek óta Teleki Páléknál tölti be az angol guvernáns, nem mindig könnyű és hálás, de az ő rendkívüli humorérzéke és derűs életszemlélete folytán mégis elviselhető szerepét.

Szimpatikusnak talált, ezért pártfogásába vett, s azonnal tájékoztatott is a házi körülményekről.

A család láthatatlan feje és központja az „Öreggrófné”, Teleki Pál édesanyja. Muráti nevű gazdag, pesti görög családból származik, akit a gróf édesapja, néhai Gróf Teleki Géza szépségéért és vagyonáért vett el. Férjét, ki rövid időn át belügyminiszter is volt valaha, teljesen befolyása alatt tartotta. Egyetlen fiát, Pált, kit családja és baráti köre egy régi sváb származású inas becéző elnevezésével csak „Bóli”-nak szokott szólítani – féltő gonddal, még középiskolai tanulmányai során is – magánúton taníttatta. Az ötvenen felüli férfi még most is gyerekes szeretettel csüng anyján. Soha elő nem fordult, hogy a házból kimenet vagy bemenet be ne köszönjön hozzá. A családot érintő minden kérdést megtárgyal vele.

Menye, a grófné nem szereti, de tart tőle. Nem rendesen, de időnként ő is meglátogatja, hol egyedül, hol az unokák kíséretében. Az Öreggrófné a család tagjaival kizárólag csak németül beszél. Az utóbbi években – öregségére hivatkozva – külön étkezik, s nem hagyja el három szobából álló kis lakosztályát. Amióta a Teleki család ősrégi, gernyeszegi birtokát Erdélyben a románok elvették, – mindössze csak a kastélyt hagyták meg mintegy száz holdnyi értéktelen földdel – azóta az Öreggrófné bérházakból és részvényekből álló vagyona jó jövedelem-kiegészítést jelent fia egyetemi tanári fizetéséhez.

A háztartás és gyermeknevelés terén a Grófnő akarata a mérvadó. Délvidéki katonai arisztokrata családból származik, leánykori neve gróf Bissinger Hanna. Vagyonra nincs, s bár nincsenek különös igényei, a pénz kifolyik kezéből. A szakácsnők és a szakácsok egymást váltogatják, s ott lopják meg, ahol akarják. Rengeteget olvas, – a Grill-féle könyvkereskedés minden újabb német, angol és francia nyelvű szerzeményét megküldi neki betekintésre – s ritkán esik meg, hogy délnél előbb keljen fel. Újabban a teozófia érdekli, többször elmegy a teozófiai szeánszokra.

A Kegyelmes Úr rendkívül jó ember, akit – mióta otthagyta a miniszterelnökséget – csak a geográfia érdekel. Édesanyja a család pénzügyi kereteit szabja meg, felesége ezen belül önállóan gazdálkodik, neki legfeljebb olyan bogarai vannak, hogy ruháit Bécsben csináltatja. Levelezését és a háztartás adminisztrációs lebonyolítását Incze intézi. Ha Incze időnként fel nem hördülne valami teljesen felesleges kiadásra, még jobban szétfolynának a dolgok. A gyerek ügyeivel sem az anya, sem az apa nem törődik.

May comtesse a középiskolának mindössze néhány osztályát végezte magánúton, azután csak nyelvórákat és irodalmi órákat vett, de újabban ezzel is felhagyott. Édesanyja időnként társaságba viszi, s gondoskodik társadalmi helyzetének megfelelő társaság kialakításáról, Géza azonban eddig teljesen magára volt hagyva. Még csak állandó cselédség sem vette a gyereket körül, mert a palócosan beszélő Máriska komornától és Vendeltől, az inastól eltekintve, akik már néhány éves működésre tekinthetnek vissza a családnál, állandóan változnak az alkalmazottak. Van ugyan még egy személy, a német származású Noszek, egy tönkrement kereskedő, akinek mint bejárónak a kályhák rendbentartása a feladatköre – ő mintegy tíz éve jár

a házba – de ez az elhagyatott ember már csak arra való, hogy az Öreggrófné, ha nagyon unatkozik, legyen kit egzecírozasson.

„Hát most már én mindent elmondtam, ami érdekelheti, most maga beszéljen magáról” – fejezte be a tájékoztatást Missis Dallas, s még hozzáfűzte, hogy én is csak röviden Missisnek hívjam, mert bár angolul tudó emberek fülének bántó a név elhagyásával ez a lerövidített megszólítás, de Telekiéknél – miért, miért nem – ez a gyakorlat alakult ki vele kapcsolatban.

Aztán még megállapodtunk, hogy én adjak neki német órákat, minek fejében majd ő angolra tanít engem, aztán mentem vissza a Kollégiumba.

Másnap elfoglaltam a helyemet, s bár másfél évet töltöttem a házban, sohasem éreztem magam benne otthonosan. Életrendem éppen fordított volt, mint Faddon: itt délután és este voltam elfoglalva, délelőtteim voltak szabadok. Éjjel nem tudtam pihenni, mert akkoriban az autóbuszok a József nádor tér felől jöttek, s ott fordultak be előttünk a Harmincad utcába fékcsikorgatás és szünni nem akaró dudálás kíséretében. Így azután sohasem aludtam ki magam, fáradtan keltem, a délelőtt többé-kevésbé terméketlenül múlt el, s délután megkezdődött a keserves szolgálat.

Mert Géza nem volt könnyű nevelési objektum. Az volt a feladatom, hogy állandóan vele legyek. Ezért a hét bizonyos napjain a hoki pályára kísértem. Télen a Városligeti műjégpálya, a melegebb időszakban pedig az akkori Aréna, ma Dózsa György út Népstadion felőli oldalán lévő gyephokipálya volt a hokizók edző helye. A műjégpályán még csak elszórakoztam, mert magam is korcsolyát kötöttem, s amíg Géza a fehér hokilabdát kergette, addig körbe-karikába korcsolyáztam. A gyephoki pálya szélén való álldogálás, üldögélés azonban kínok kínját jelentette számomra. Hiába vittem ki könyvet magammal, a kényelmetlen körülmények között való várakozás idegeimre ment. Meg megalázó is volt a helyzet számomra. Géza restellte, hogy mindenütt sarkában van a tanára, ezért úgy tett, mintha nem venne tudomást jelenlétemről. Amikor a pályára érkeztünk, ment az öltözőbe, amikor meg véget ért a játék, nem várva meg társait, kisietett hozzám. Hokitársainak, akik javarészt egyetemi hallgatók, s felnőtt emberek voltak, nem mutatott be. Én nem akartam megalázni azzal, hogy tudomásukra hozzam: mától kezdve Teleki Géza gróf tanári felügyelet alatt áll, s inkább vállaltam ezt a félszeg, suta s belülről lealacsonyítónak érzett állapotot.

De a tanulás sem ment valami símán. Rendkívül sok biztatás kellett hozzá, míg Géza nagy nehezen a könyve elé ült, s csaknem ugyanannyi, míg a tanult részről hajlandó volt beszámolni. Akárcsak édesapja, ő is nagyon nehezen fejezte ki magát. Ezért a történelem vagy magyar irodalom felmondása rendkívül hosszan elhúzódó, nehéz próbatétel volt tanár és tanítvány számára egyaránt. Percenként lökött ki magából egy-egy szót, közben székének négy lábából három a levegőben lebegett, cserepes ajkát pedig ujjaival véresre babrálta.

A latin és a görög szövegek fordítása megkönnyebbülést jelentett számomra, mert ott a gondolat szépen megformázva készen állt, csak magyarra kellett ültetni, ami viszonylag nem is ment olyan nehezen.

Amíg az egyes tantárgyak sorra kerültek – mindegyik előtt véget érni nem akaró elmélkedés róla, milyen marhaság ezt a történelmet, magyart, latint, görögöt, stb. tanulni – újra meg újra megismétlődő közelharc, melyben előbb a meggyőződés, érvelés fegyverei, majd a parancs dorongjai kerültek elő a megkínzott nevelő fegyvertárából.

Bizony keservesen nehéz volt a feladatom. Nem találtam egyetlen rést, kis szabad felületet, amelyen át ezt a magába zárkózott, teljesen kiegyensúlyozatlan és éppen ezért kifelé egykedvűséggel, flegmával, közönnyel védekező egyéniséget megközelíthettem volna. Olyan volt Géza, mint a sündisznó, bármelyik oldaláról próbálja is az ember megfogni, mindenünnen szúr, mindenünnen elhárít. Bármilyen téma vetődött is fel, bármiről volt is szó, azt azon nyomban elintézte. Marhaság a művészet, marhaság az irodalom, marhaság az iskola, minden marhaság – csak a sport nem marhaság, s talán a geológia sem az. De amikor ezekre tereltem a beszédet, akkor is néhány tömondatnyi megnyilatkozás után bezárkózott.

Még jó szerencse, hogy ilyenkor feltehattünk a gramofonra néhány jó lemezt. Szakszafonján ezeket próbálgatta Géza kísérni, így a látszólagos nyugalmi állapot részéről, részemről is helyreállhatott.

Változatosságot jelentett számomra kettőnk közös francia órája. A francia nyelv-órák vételét az Öreggrófné rendelte el. Amikor ui. Géza mindjárt az első napon bevitt hozzá, s bemutatott neki, megbízott vele, hogy keressek született francia nyelvtanárnőt, s hetenként kétszer vegyünk tőle francia órát. Volt kollégista társaim Mme Mazet-t ajánlották.

Mme Mazet 45-50 közötti zömök francia nő volt, tatárosan kerek, kopasz fejjel. Feje tetejét alig ékesítette már pár szál haj, de ez a hiányosság kedélye állapotát egyáltalában nem látszott befolyásolni. Mindig kiegyensúlyozott hangulatú, türelmes tanítónak mutatkozott, akinek nyelvtanítási rendszere gazdag tapasztalatokra támaszkodott. Romain Roland Jean Christophe-ját olvastatta velünk. Egy-egy szakasz végeztével el kellett mondanunk a tartalmát. Közben a nyelvtani paradigmákat is gyakoroltatta, így azután érdekesek, tartalmasak s hasznosak voltak óráink. Géza pötyögött egy kicsit franciául, nekem meg szókincsem volt gazdagabb. Ezért a különbségek kiegyenlítődtek. Szerencsére mindkettőnknek jó volt a kiejtése, ezért nem ragadt reánk Mme Mazet telt szájú, éppen nem párizsi beszédmódja, ami egyébként kitűnő tanárnőnk egyetlen fogyatékoságát jelentette.

Azt, hogy a franciát annyira megszerettem, talán legelsősorban Jean Christophe olvasásának köszönhettem. Tolsztoj Háború és béké-je után ez volt a legnagyobb olvasmány-élményem. A főhős lelki kialakulásának mesteri rajzán felül külön öröm forrását jelentette számomra, hogy ez az egyszerű nyelven, szinte stil coupe-ben írt

regény annyira olvastatta magát. Nyelvi nehézség szinte alig akadt benne. Ha az ismeretlen szavakat megkerestem a szótárban, mindenütt könnyen megértettem. Hogy pedig német nyelvtudásom se menjen feledésbe, naponta megvettem a ki-tűnően szerkesztett, színvonalas német nyelvű magyar újságot a Pester Lloyd-ot, s elejétől végig elolvastam.

Délelőtteim olvasással teltek el. Doktori értekezésem anyagát félretettem, nem volt elég energiám hozzá, hogy Xenophonnal foglalkozzam. Azután néhány hónap múltával végleg elejtettem a doktorálásom tervét, legalábbis a bölcsészettudomány vonalán, mert az a gondolat merült fel, hogy a jogi fakultás elvégzése után könnyebben tudnék elhelyezkedni. Így a kérdés kellő megfontolása nélkül – beiratkoztam a pécsi egyetem jogi fakultásán mezei jogásznak. Azért esett éppen Pécsre választásom, mert ott lakott egy kedves barátom, maga is jogász, aki vállalta a beiratkozás sok formaságának elintézését. Emlékezetem szerint az egyetemen egyetlen egyszer sem fordultam azonban meg. Akkoriban ui. a kollokviumok még csak a tandíj-mentességhez kellettek, mivel pedig arra nem tartottam igényt, csak a szigorlatokat kellett volna letennem. Erre nem került azonban sor. A római jog tankönyve ui. – elfelejtettem már, melyik professzor volt elkövetője – nyakatekert stílusával, aminek útvesztőiben sehogy sem sikerült az értelmet megtalálnom, örök időkre elriasztott a jogi stúdiumoktól. Az eredmény tehát mindössze az volt számomra, hogy két vagy három féléven át fizettem a tandíjat. Fizetésemből futotta erre is, mert havonta a teljes ellátáson felül 120 P-t kaptam, ami nem volt ugyan valami nagy összeg, de ha a 16-20 pengős cipőárakat, vagy a 120-150 pengős ruhaárakat vesszük tekintetbe – ennyiért már a legjobb minőségű holmit lehetett megvenni – elég tisztességes keresetnek számított.

Anyagilag olyan biztosan álltam, hogy húsvétra Bécsbe ruccantam ki.

A közelgő nyárra Gézával Finnországba terveztünk nagy utazást. Már a térképre is felrajzoltuk az útirányt, s teljes ár kalkulációt csináltunk, amikor az utolsó napokban – nem tudom miért – a szülők úgy döntöttek, hogy Géza a nyarat cserkész táborban tölti. Én részben az Eötvös Kollégiumban, részben Hidason töltöttem szabadságomat.

Az érettségi előtti év is nagyjából úgy telt el, mint a megelőző. Többet Géza akkor sem igen tanult, s a drukkolásból is inkább én vettem ki részemet. Matematikából, fizikából Moravetz Károly barátom adott neki az utolsó hónapokban órákat, aki akkor már a svábhegyi Csillagvizsgáló Intézetben működött. Néhány hónapon át nekem is akadt akkoriban délelőttönként még egy tanítványom, akit görögre tanítottam, a kis Szánthó Erik.

Emléke élesen megmaradt bennem, mert a szegény fiú néhány évvel érettségije után szörnyű módon vetett véget életének. Egyik csuklójára hosszú drótot csavart, a drót másik végére követ erősített, azután a magasfeszültségű villanyvezeték felett áthajította a dróthuzalt. Az áram pillanatok alatt agyonsújtotta. Mint mondják, búskomorság jelei mutatkoztak rajta, s nem külső ok vezette szörnyű tetteinek elkövetésére. Kedves, szelíd lelkű fiú volt. Már külsejében is

különös lelki alkatúnak tűnő államtitkár apja, s angol születésű édesanyja – úgy látszik – nem illettek biológiailag egymáshoz, s a magukban hordott, de az élet elviselésére még éppen képes dekadens vonást felfokozva adták át örökségképpen gyermeküknek.

Különös, hogy az utolsó időszakban éppen olyan idegenül éreztem magam a Teleki ház asztalánál, mint a legelső alkalommal. Tudatosan használtam itt az „asztalnál” kifejezést, mert sehol másutt nem találkoztam a család tagjaival, csak az ebéd-lőben. Az angolul folyó beszéd kirekesztett a társalgásból, így szépen, illendően fogva kezemben az evőeszközt, ettem, ami az asztalon volt, magamba fordulva. Csodálatosképpen mégsem alakult ki semmi ellenérzés vagy pláne gyűlölet bennem azokkal szemben, akik – ha nem is szándékosan – de mégis tökéletesen a görög tragédiák néma szereplőinek sorsára utaltak. Tányéromból időnként fel-felemltem tekintetemet, s figyeltem a szereplő alakokat. A témát inkább csak sejtettem, mert Mississzel az angol tanulást hamar abbahagytam. Már az első németóránkon kitűnt ui., hogy Missis csaknem annyit tud németül, mint én. Így lovagiasságom nem engedte, hogy egyenlőtlen hasznot húzzunk egymás kölcsönös tanításából. A német és magyar szavakkal spékelt angol beszéd mégis sejtette tartalmát, s így – ha akartam – időnként tudtam annyi lélegzetet venni, hogy az angol vizekhez szükséges kopolytú nélkül is tudjam, miről van szó.

Egyszer-kétszer érdekesebb vendég is akadt. Bethlen Margit grófnő, az akkori gróf Bethlen István felesége, aki Telekinének anyai ágról unokanővére volt, többször is ott ebédelt. Érdekes, határozott egyéniség volt ez az akkoriban 40-45 év körüli hölgy. „Mondtam Istvánnak, miért nem ad valami íróasztalt annak a szerencsétlen Rakovszkynak. Ez az egyedüli módja annak, „Er soll nicht denken mit dem dummen Kopf” – emlékezem egyik mondására. Bevilágított egy-egy ilyen mondat azokba a rejtelmekbe, mi lehetett sokszor a háttere egy-egy érthetetlen miniszteri vagy más magasabb rangú köztisztviselői kinevezésnek.

Egyszer Herczegh Ferenc is vendégünk volt. Azért hívták meg, mert egy angol hölgy szeretett volna vele megismerkedni. A vendég angol hölgy ebéd közben kifejezte azt az óhaját, szeretné látni Herczegh „Híd” című, Széchenyiről szóló darabját. Herczegh nem várta meg, míg a háziasszony a kérést számára magyarul tolmácsolja, kedvesen a háziasszony felé fordult, s azt mondta, bár érti az angolt, de nincs olyan fokú gyakorlata, hogy beszélni merjen. Ezért kéri válaszának lefordítását, hogy nagy örömmel tűzeti műsorra a darabot a Nemzeti Színház igazgatójával, de csak egy hét elteltével, mert egy-egy hétre előre szokták megállapítani a műsort. Sima modorú, bölcs öregember volt az akkori „író-fejedelem”, aki egyszerűen, érthetően fejezte ki gondolatát. Valamilyen témával kapcsolatban a „barokk” olyan frappáns meghatározását adta, hogy még én is meg mertem szólalni, s megkérdeztem tőle, hogyan értette, amit mondott. Kedvesen felém fordulva adta magyarázatát annak, ami az első pillanatban meglepőnek tűnt számomra.

Többször megfordult a házban báró Nopcsa Ferenc⁴⁵, a Geológiai Intézet akkori igazgatója. Ennek az ápolatlan külsejű, 60 év körüli férfinak kilétét titokzatos homály fedte. Boszniáról, Albániáról – mint mondták – nagyszerű geológiai monográfiát írt, s ezzel nevét a szakkörökben Európa-szerte ismertté tette.

A Balkánról két albán hegyipásztort hozott magával, s ezek nem egészen tisztázott szerepet tölthettek be körülötte. Az egyik csakhamar meghalt, s amikor a másik is súlyos betegségbe esett, Nopcsa előbb őt lőtte le revolverével, majd magával végzett. Ez a tragikus vég igazolni látszott azokat a feltevéseket, amelyek szerint homoszexuális kapcsolata volt védenceivel. Egyébként nemcsak őt magát, hanem – az erdélyiek állítása szerint – apját és nagyapját is hasonló homály vette körül. Jókai a Szegény gazdagok c. regényében Fatia Negra alakját állítólag Nopcsa apjáról vagy nagyapjáról mintázta.

Itt ismertem meg Petri Pál kultuszállamtitkárt, aki Teleki Pál alkalmi vívópártner volt, azután Paikert Alajost⁴⁶, a Mezőgazdasági Múzeum igazgatóját, későbbi minisztériumi kollégám, Paikert Géza édesapját. Az ismertebb cserkészvezetőkkel is sokszor találkoztam, mert akkor Teleki Pál már a főcserkész szerepét is vállalta.

Tiszta szívére, gyermekegylekére vallott, hogy időnként magára öltötte a cserkészek rövidnadrágját, barna ingét, fejébe nyomta a széles karimájú, árvalányhajjal díszített cserkészkalapot, s járta a cserkész táborokat. Örökké sajnálom, hogy sohasem láthattam gyerekek körében. Rendkívül érdekelt volna, mily fokig tudott feloldódni cserkészei között, s fanyar humora hogyan váltott át önfeledt jókedvre, kacagásra.

Bár cserkész is volt, nem ilyen minőségben, hanem mint a Közgazdasági Egyetem tanárát ismertem meg Fodor Ferencet. Ha Teleki Pálnak valamilyen más irányú elfoglaltsága akadt, rendszerint Fodor Ferenc helyettesítette a földrajzi tanszék vezetésével járó teendők ellátásában. Incze Péter nem egy alkalommal utánozta az asztalnál Fodort, jellegzetes kappanhangjára váltva át: „Kegyelmes Uram, ha más irányú elfoglaltságod miatt akadályozva lennél, én nagyon szívesen vizsgáztatok helyetted.” – s ilyenkor sohasem mulasztotta el, hogy nevetségessé ne tegye Fodor kapzsiságát, ami a Telekit illető vizsgadíjak örömeit való megkaparintásában megnyilvánult.

Szívesen gondolok vissza azokra a beszélgetésekre, amik Incze szobájában vagy nálam folytak. Missis kukkantott be hozzánk az étkezések előtt vagy után. Ilyenkor kedves ugratás, heccelődés folyt, főleg kettejük között. Egyszer az Öreggrófné, amikor Missis dicsért előtte, aggódva azt kérdezte tőle: „Missis, csak nem szerelmes a Balozsába?” (Sohasem tanulta meg a nevemet, mindig Balozsának szólított.) Mire Missis komolyan azt válaszolta: „De igen, Kegyelmes Asszony, halálosan!” „Missis, hiszen maga legalább húsz évvel idősebb Balozsánál!” „Az nem tesz semmit, Kegyelmes Asszony, a szerelem előtt nincs korhatár!” Ettől fogva persze Inczének csak Balozsa voltam, Missist pedig folyton velem ugratta.

⁴⁵ Nopcsa Ferenc (1866-1948) paleontológus, geológus, az őshüllők kutatója, az MTA tagja.

⁴⁶ Paikert Alajos (1866-1948) közgazdász, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület titkára.

Teleki, a főcserkész

Az Öreggrófné, az a kis töpörödött öregasszony, akinek gyakran hangzott ki rikácsolása a folyosóra, amikor az öreg Noszeket regulázta: „Sie, alter Trottel, was treiben Sie wieder hier?” – a maga módján mintha szeretett volna is engem. Amikor befejeztem feladatomat, s Géza túl volt az érettségén, Missisnek 200 pengőt adott azzal a rendeltetéssel, hogy vegyen rajta Balozsának egy szép karórát. Meg is vette rajta Missis a városban fellelhető legszebb és akkoriban legmodernebb négyszögű svájci arany karórát.

Ki is tartott ez a szép és kedves emlék egészen 1945 februárjáig, akkor ajándékoztam oda egy idegen katonának nem éppen szabványos ajándékozási körülmények között. Ha eljutok azoknak az időknek regisztrálásához, azt is elbeszélem, hogyan. A „Der Ring des Polykrates” története jut eszembe, valahányszor az eset emléke felmerül bennem. (Vö. 507f old.)

Egyébként Teleki Pál nem bocsátott el üres kézzel, amikor elbúcsúzott tőlem. Nagyon kedvesen megköszönte, hogy szép eredményt értem el Gézával, azután ilyesféle magyarázat kíséretében: „Maga Géza miatt nyolc hónappal megrövidítette berlini tartózkodását. Én ezt nyolc hónapi fizetéssel próbálom most viszonzni.” – borítékban ezer pengőt nyomott kezembe.

Akkor még nem tudtam, hogy az ettől a háztól való búcsúzás a Teleki Pál gróffal és fiával, Gézával való kapcsolatom első szakaszának végét jelenti csak, s hogy életem későbbi folyamán sokkal közelebb kerülök majd mindegyikükhöz, mint amikor velük egy fedél alatt éltem, s naponta találkoztam.

Inczéhez később is sokszor felnéztem, de a gróféknál soha nem jelentettem be magam. Tolakodásnak tűnt volna szememben, ha hívatlanul jelentkezem náluk. Géza anyjával többször találkoztam az utcán. Ilyenkor mindig nagyon kedves volt hozzám, s mindig meghívott másnapra vagy harmadnapra ebédre. Géza akkoriban már a zürichi egyetemen tanult, így beszédtemánkat főként az ő tanulmányai adták. Akkor már Missis is elköltözött tőlük, így vagy ezért, vagy miattam, de kivételesen édes anyanyelvünk foglalta el az asztal körül jogos örökét.

Mivel Teleki Pál gróf volt az Eötvös Collegium kurátora, Gombocz Zoltán pedig az igazgatója, nem volt semmi akadálya azon kívánságom teljesítésének, hogy nevelői feladatom befejezte után a kollégiumban lakhassam. Volt néhány ún. senior-szoba, ezek egyikét kaptam meg. 1929 nyarát itt töltöttem tehát egyre türelmetlenebbül várakozva, mikor kapom meg helyettes tanári kinevezésemet. Volt gazdám Kornis Gyulát, a vallás és közoktatási minisztérium akkori adminisztratív államtitkárát kérte meg, hogy valamelyik budapesti gimnáziumba helyezzenek. Várakozásomat csak néhány rövid vidéki kiruccanás szakította meg – így Moravetz Károllyal egyszer Szolnokra utaztunk le ismerős család meglátogatására – egyébként állandóan Budapesten voltam, sőt újabb tanítványok vizsgára való előkészítését is vállaltam.

Két tanítványom is akadt, az egyik az ismert csokoládégyáros, Stühmer Frigyes fia, a másik pedig a kis Drexler Lumpi, akinek az édesapja a fölművelődési minisztériumnak volt nyugalmazott államtitkára. Az a körülmény, hogy Teleki Pál gróf fiának voltam nevelője, nagy fémjelzést jelentett számomra, ezért – összecszerűen már nem emlékszem rá, hogy milyen, de – igen magas óradíjakat szabhattam meg. Szabad időmben strandolni jártam, így az idő gyorsan eltelt.

A vakáció már vége felé közeledett, a kinevezésem még mindig késett. Aggódni kezdtem. Figyelmen kívül hagyták volna Teleki közbenjárását, s a sok állástalan tanár között most megint csak lemaradok? Dehát ez égbekiáltó igazságtalanság lenne, hiszen Bartaléknál négy, Telekiéknél két, tehát összesen hat évet töltöttem már el, amióta az egyetemről kikerültem!

Tomasz Jenő egyre bátorítgatott, hogy szeptember 1-ig bizonyára meglesz a döntés, „bár” – jegyezte meg titokzatosan és aggodalmaskodva – „nem lehetetlen, hogy vidékre kerülsz, mert a fővárosi iskolákban nagy a tanárfelesleg.” „No, még csak az kellene, hogy valahová Isten háta mögé helyezzenek!” – dohogtam magamban.

Akkoriban az a szokás alakult ki közöttünk, a kollégiumban lakó idősebb hallgatók között, hogy ebéd végeztével Tomasz Jenő irodájában jöttünk össze beszélgetni. Tomasz akkor úi. már Bé-Gé úr mellett amolyan adminisztrátor-ügyintézői állást

töltött be. Egy alkalommal – augusztus utolsó harmadában – megint éppen nála vagyunk, amikor megjelenik a postás, s táviratot ad át nekem. „Helyettes tanárrá a zalaegerszegi állami gimnáziumba kinevezem.” – olvasom elképedve. „Ez lehetetlen” – hördültem fel. „Mi az? Valami baj van?” – sereglettek körém Tomasz Jenő vezetésével a többiek. „Nézzétek, hát mégis vidékre tettek, mégpedig a legutolsó helyek egyikére!” – lobogtattam bosszúsan a táviratot. „Na, de nem hagyom annyiban a dolgot. Bizonyára tévedés történt. Felhívom azonnal Incze Pétert, jelentse a gazdájának” – azzal indulatosan a szomszéd szobában levő telefonkészülék felé tartottam. A nevetéstől fuldokolva kapták ki kezemből a telefonkagylót, hogy milyen jól sikerült a beugratás. A táviratot ui. ők adták fel délelőtt, még azt is gondosan kiszámítva, hogy akkor kézbesítse a postás, amikor ebéd utáni sziesztán együtt vagyunk. Amikor az esetet Inczének még aznap délután elmondtam, egyre csak azt hajtogatta, mennyire sajnálja, hogy ő nem lehetett jelen, hadd látta volna elképedésemet.

A kinevezés egyébként – ha nem sürgöny alakjában is, de néhány nap múlva csakugyan megérkezett. „Alulírott ... kinevezem, s szolgáltatételre a budapesti VI. ker. Munkácsy Mihály utcai Kölcsey Ferenc Reálgimnáziumba osztom be. A hivatali eskü letétele és szolgálatának megkezdése végett az intézet igazgatójánál haladéktalanul jelentkezék” – így szólt a rendelkezés.

A megkönnyebbülés sóhaja szakadt fel belőlem. Hát végre, mégis elértem, ami felé oly régóta törekedtem. Hiszem minden ezt megelőző életszakaszom csak felkészülés, illetve hézagkitöltő foglalkozás volt. Tanár vagyok, igazi tanár! Aztán újból megszálltak a kétségek: „jó-jó, tanítani egy-egy gyereket tudok, de tudok-e majd egész osztályt fegyelmezni? Elég lesz-e hozzáértésem a fiúk érdeklődésének felkeltésére, s tudományom az ő tudásvágyuknak kielégítésére?”

VII.

Kölcsey Ferenc Reálgimnázium⁴⁷ (1929-1935)

Most is ugyanolyan szorongással fordultam be a VI. kerületi Munkácsy Mihály utcai gimnázium nagy U alakú épületének alacsony spirea-bokroktól övezett udvarára, mint amikor először léptem át a bonyhádi gimnázium vagy az Eötvös Collegium küszöbét.

Kölcsey gimnázium ma

Az igazgató Kendi Finály Gábor⁴⁸, nálam jó fél fejjel alacsonyabb, nagy törzséhez és fejéhez rövid végtagokkal rendelkező emberke, igen szívesen fogadott. „Nagyon jó, hogy a görög s a latin mellett magyar szakos is vagy. Mert a görögnek az előjelek szerint ebben a földi életben már aligha veszed hasznát! A mi iskolánkban is az olasz tanítása folyik helyette.” Ezzel apró kis gyerekléptekkel a szomszédos szobába vezetett, s átadott közel két méter magas, fekete nagy bajuszos helyettesének, Keresztes Miklósnak.

Tőle megtudtam, hogy az I/b latin és magyar és a III/b latin órái ellátatlanok még, s az I/b-nek leszek osztályfőnöke. Mivel pedig óráim száma így mindössze heti 17-re rúg, a tanári testület értekezleteinek jegyzőkönyvét is nekem kell majd vezetnem.

Azután halkabbra és bizalmasabbra fordítva a beszédet azt kérdezte tőlem, gondoltam-e már rá, mire magyarosítom a nevemet. Csodálkozó és értetlen arcot

⁴⁷ A Kölcsey Gimnázium mai épületében 1898-ban kezdte meg működését. Az iskola múltjáról lásd Finály Gábor tanulmányát (Magyar Középiskola, 1933. 82-88p.)

⁴⁸ Kendi Finály Gábor görög-latin szakos tanár, tankerületi főigazgató. Archeológiai munkássága elismeréseként az Olasz Királyi Lovagrend tagjává választotta.

vághattam, mert magyarázatul hozzáfűzte, hogy amikor megkapták az odahelyezésről szóló miniszteri leiratot, s benne nevemet olvasták, az igazgatóval együtt úgy gondolták, nem való, hogy valaki ilyen idegen hangzású névvel szerepel tanárként. Jó lenne, ha még a megnyitó ünnepély előtt nevet választanék, hogy így mutathassanak be az ifjúság előtt. Erre nagyon röviden, de nagyon határozottan annyit mondtam: „Soha eddig eszembe sem jutott nevemet megmagyarosítani, most sem áll szándékomban. Ha gróf Klebelsberg Kunó, – ő volt akkor a kultuszminister – jó német névvel miniszternek, akkor én is jó leszek olaszos hangzású nevémmel helyettes tanárnak.” Keresztes (azelőtt Krics) Miklós becsületére váljék, hogy soha többé nem hozakodott elő a névmagyarosítási ajánlatával.

A Kölcsény Gimnázium akkoriban mamut-intézetnek számított, mert végig párhuzamos osztályai voltak, sőt az elsőtől a harmadikig még „C” osztályok is működtek benne. Ennek megfelelően a tanulóiifjúság létszáma állandóan 1000 felett mozgott. A tízpercekben hangosak voltak a folyosók, s az órák alatt csendre, mozdulatlanságra ítélt gyerekhad olyan vad futkározásban tombolta itt ki magát rossz idő esetén, amikor nem mehetett az udvarra, hogy az idősebb tanárok csak a fal mellett haladva mertek közlekedni, ha meg a folyosó felügyeletet kellett ellátniuk, az ablakmélyedésbe húzódtak.

Amikor először álltam fel a katedrára az osztály elé, lámpaláz fogott el, elfogódottságot éreztem. Más volt ez, mint amikor csak egy-egy gyereket tanítottam. Az a közel ötven reám tapadó szempár, figyelő arc mintha nagyobb jelentőséget kölcsönzött volna mindannak, amit mondtam, amit tettem. Akusztikája van az osztályteremnek, s benne a kiejtett szavak térhatásúvá válnak.

De ez a megilletődöttség nem tartott sokáig. Részint magától is feloldódott, részint a gyerekek is tettek róla, ne kössön gúzsba az ünnepi hangulat. Az én I/b osztályom fele – ugyanúgy, mint az egész gimnázium ifjúságáé – részben a Szondy utca, Dob utca környékéről került ide, az pedig akkoriban a zsidó proletáriátusnak volt a lakhelye. De a keresztény tanulók javarésze is egyszerűbb szülők gyermeke volt.

Ez a több népiskolából összeverődött gyerekhad az órák alatt is folytatta a padtársakkal az ismerkedést, határvillogások is szép számmal lángoltak fel hol itt, hol ott.

„Tanító bácsi, ez a gyerek mindig kezébe veszi a tolltartómat” – hangzott a panasza a felháborodás hangján valamelyik jobban öltözött fiú részéről. „Tanító bácsi, a könyvével mindig bökdös ez hátulról” – árulkodott a másik.

Így azután a szép kerek mondatok, amelyekbe csomagolva az áhitat magvát próbáltam a kezdődő gimnáziumi tanulmányok iránt a gondjaimra bízott osztály lelkébe szétszórni, hamar torzókká váltak, egyiknek a vége maradt el, másik már az elején megcsönkult, vagy törzsében szenvedett valami sérülést. Lélekkertész szerepemből észrevétlenül is rendőrhatalósági területre csúsztam át, hiszen egyre rendet kellett teremtenem, igazságot kellett szolgáltatnom. Hosszú-hosszú időbe telt, amíg a fészkelődésből, mozgolódásból, súgólózásból összetevődő zsibongás elült.

Az első óra folyamán arra is rájöttem, hogy ezeket a kis tízéves gyerekeket – mert akkoriban a népiskola negyedik osztályának elvégzése után került a tanuló a gimnáziumba – az elemi iskolai módszer folytatásával kell fokozatosan átvezetni a számukra elvontabbnak tűnő anyag tanulására. Ha valamit a táblára felírtam, utána végig kellett a padok között járnom, de nem csak annak megállapítása végett, vajon jól írják-e le, amit le kell írniuk, hanem, hogy jól helyezte-e el az a kisgyerek a füzetét a padon, jól fogja-e a tollat, ceruzát a kezében stb.

Néhány nap múltával név szerint is ismertem már minden fiút. Nem kellett már így figyelmeztetnem a rendetlenkedőt: „Te, kisfiú, ott jobbról az ablaknál, miért nem figyelsz? Hogy is hívnak?” „Hanem kissé felemelve hangomat, csak annyit: „Báder, már megint rendetlenkedel?” Míg végül a figyelmeztetés is elmaradhatott, csak egyszerűen abba kellett hagynom a magyarázatot, s ránéztem a gonosztevőre, aki azonnal elszégyellte magát.

Október végére a véletlen folytán összeverődött amorf gyereksereg jelleget kapott, kezdett önálló egyéniséggé kialakulni. Attól még messze volt, hogy egységesen reagáljon az őt érintő külső vagy belső eseményekre. Erre csak évek elteltével került sor. Viszont a hangoskodás már nem volt elegendő a közvélemény irányítására, kezdte az osztály lemérni tudni, mi a tudás, mi a helyes viselkedés ismertetőjele.

Most már persze, mindenki tudta mindenki nevét. Már nem „ez a gyerek” volt a balról vagy hátul ülő bűnös szomszéd, hanem pontos névmeghatározások kíséretében hangzottak el az árulkodások, ilyen formán: „Tanár úr kérem, a König mindig bököd”. Mire az aposztrofált szeplős arcú fiú, dühösen pattant fel helyéről: „Nem is igaz, Tanár úr, a Sennyei tolja mindig ide a füzetét az én helyemre!” Az is sokáig tartott, amíg az óra alatti hangtalan, de bökdösésben, taszigálásban, boxolásban annál erőteljesebben kifejezésre jutó veszekedések, amelyekért a sértett fél legtöbbször tanári beavatkozás igénybe vétele nélkül maga vett a tízpercek zűrzavarában elégtételt, megritkultak.

Egyik óra elején az izgó-mozgó Báder István, akinek ujjai, mint a motolla jártak állandóan a pad alatt, feláll, s panaszt tesz: „Tanár Úr kérem, a Kus azt mondta nekem a tízpercben: bűdös zsidó!” A csend halottivá mélyült, visszafojtott lélegzettel várta az osztály, mi lesz most. „Igaz, Kus, amit Báder mondott?” – kérdeztem. „Igaz, Tanár Úr kérem, mert a Báder nem hagyta megenni a tízóraitam, mindig lökdösött.” „Az még nem lehet ok rá, hogy ilyen csúnyát mondj. Mit szólnál hozzá, ha Báder azt mondaná neked: bűdös keresztény?” „Pofon vágnám” – szölt Kus felháborodottan. „És Báder pofon vágott Téged azért, amit mondtál neki?” „Nem, Tanár Úr kérem.” „Na látod, ezzel Báder azt bizonyította, hogy mégsem olyan rossz gyerek, amilyennek óra alatti viselkedése alapján gondolhatná az ember. Mert nem vett elégtételt magának az őt ért sértésért, hanem – ahogyan illik – idejött vele hozzám, az osztályfőnökéhez.”

Kus hallgatott, az osztály mélyebb lélegzetet vett, s mint bírói tárgyalótermekben az enyhülést hozó fordulatok láttára a hallgató közönség egy-egy mozdulattal lazított a feszültségén. Én is hallgattam kis ideig, azután leléptem a katedráról, előbb Bádert, majd Kust hívtam ki magam elé. „Kus, nagyon csúnya dolog volt, amit mondtál! Belátod?” „Igen, Tanár Úr kérem”, mondta Kus nem túl nagy meggyőződéssel. „Nekem most Téged nagyon meg kellene büntetnem. De nem teszem, ha megígéred, hogy nem mondasz többé ilyet. Így lesz?” – „Igenis, Tanár Úr.” „Nahát, ha így lesz, akkor még kérj bocsánatot Bádertől, mert őt személy szerint is megsértetted.” Ezzel a baloldalamon álló fiút a jobb felől lévő, s ujjaival most is idegesen kabátját-babráló Báder felé toltam. „Bocsánatot kérek!” – szólt Kus motyogva Báder felé. „Te meg, Báder, add kezedet Kusnak, így ni, s most ígérd meg, hogy máskor nem lökdösöd, különösen, ha tízórazik” – mondtam mosolyogva. „Megígérem” – mondta Báder is mosolyogva.

Az osztály felett láthatatlanul az igazság istenasszonya suhant el, a nagy drámák katarzis-megkönnyebbülését hagyva maga után a levegőben. Minden arcon mosoly, a megfeszített idegek, izmok ide-oda való mozgolódás kíséretében pihenik ki az izgalmat.

Ilyen, s ehhez hasonló módon próbáltam vad gyerekeimet rendre, fegyelemre és – hogy úgy mondjam – lovagias magatartásra nevelni. Nagyon szigorú voltam, semmi hibát, mulasztást nem hagytam szó nélkül, de többet dicsértem, mint korholtam, s inkább jutalmazással, mint büntetéssel kaptam őket a helyes viselkedésre és a szorgalomra.

A szorgalmas tanulásba is hamar belejöttek. Magyarból sokat olvastattam és írat-tam velük, főként ún. élménydolgozatokat. A latin szókincs is szépen gyarapodott szótárukban – és mivel mindig a régi anyagot is számonkértem a felelőktől – emlé-kezetükben is. Az igék averbóiból, s a szókincsből azután versenyeket rendeztem. Ezeken bárki, bárkit kihívhatott párviadalra. A játékszabály szerint hol az egyik kérdezett, hol a másik. Amit a másik nem tudott, azt a kérdezőnek kellett megmon-dania, olyat tehát nem lehetett kérdezni, amit maga sem tudott. A győztes az volt, aki több kérdésre tudott megfelelni. Ilyenkor azután nem takarékoskodtam a jelekkel. Volt is olyan eszeveszett tanulás, hogy állandóan csak vetélkedni szerettek volna.

Az órák alatt nem tűrtem semmiféle mozgolódást, figyelmetlenséget, beszélgetést vagy a magyarázatba való belefecsegést. Amikor azonban azt láttam, hogy figyel-mük lankad, s kis feloldó mozgásra van szükségük, néhány percre felfüggesztettem a tanítást, hadd nyújtózkodjanak ki. Ilyenkor az őket legjobban érdeklő sportesemé-nyeket is megvitattuk. A kiszabott idő elteltével felüldülve, néha szinte felvillanyozva kanyarodtunk vissza elhagyott tárgyunkhoz.

Jól esett hónapok elteltével ragaszkodásuk jeleit tapasztalnom. Karácsonyra mind olyan ezüst foglalatú ceruzát kért szüleitől, mint amilyen nekem volt. Több anya jött ezzel a kedveskedő szemrehányással a fogadóórára: „Már egészen féltékeny vagyok

Tanár Úrra, a Jancsi, Pisti, stb. mindig csak a Tanár Úrról beszél.” Ha levontam is az ilyen – sokszor számító, ügyeskedő – hízelgésből a túlzás feleslegét, magamnak is tapasztalnom kellett szeretetük, megbecsülésük megnyilatkozását.

Bár ez már valamivel későbbre esik, itt mondom el, milyen újítást honosított meg osztályom a gimnáziumban. Egyszer valamilyen okból megkésve érkeztem fel az órára. Az osztály elég hangos zibongással fogadott. „Enyje, Fiúk, hát a ti fegyelmezettségeitekben csak addig futja, amíg magatokon érzitek az ember szigorú tekintetét? Tudjátok, mivel bizonyíthatnátok be, hogy nem akármilyen osztály vagytok? Azzal, ha bármikor jövök is hozzátok, zajongás helyett magatokban tanulva, teljes néma csendben vártok!”

A következő óra előtt vigyázállásban, néma csendben találtam az osztályt. Még az ajtó is nyitva volt, mintha ezzel is kifejezésre akarták volna juttatni: nincs semmi csalás a dologban, nem akkor hallgatnak el, amikor benyitottam hozzájuk. A várakozásnak ez a fajtája azután szokássá vált náluk, Öreg tanártársaim, amikor osztályukba poroszkálva elhaladtak a nyitott ajtajú terem előtt, eleinte – míg nem tudtak a fiúk kedveskedésének ilyen formában való megnyilatkozásáról, be-benéztek, hogy talán tornaterembe ment, vagy kirándult az osztály valahová. Később azután mosolyogva, s szavukban a megbecsülés hangsúlyával állapították meg: „Bassola Zolit várja az osztálya!”

A másik osztály, ahol még tanítottam, korántsem tanúsított ilyen készséges magatartást. Nem mintha nem engedelmeskedtek volna ott is a fiúk. Volt azonban valami passzivitás bennük, amit hat év alatt sem sikerült – addig tanítottam őket – teljesen feloldanom. Egy-két tanulótól eltekintve nem tudtam őket – műszaki nyelven szólva – begerjeszteni, nem tudtam tunya közönyüket lelkesedésre váltani. A kis Pethő Karcsi meleg, okos tekintetével – az ablak felőli padsor első ülésén – szinte csüngött ugyan rajtam, s az értelmes, de szálkásan száraz Szauder Józsi sem vesztett el – a másik oldalon – magyarázatomból egy szót sem, az osztály zöme azonban ült, kevés figyelemmel, értelemmel tekintetében. A jobb hátsó sarokban meg Deutsch és Gerő körül szinte ellenséges vagy legalábbis gúnyos ajkbiggyesztés nyugtázott minden lelket formáló kísérletet részemről. Néhány év múlva, mire a hetedikbe, nyolcadikba jutottak, sokszor volt az az érzésem, barátaim előtt kifejezésre is juttattam: „Fegyvert adunk azoknak a fiúknak a kezébe, a tudás fegyverét, amikor fáradtsággal tanítjuk őket, amit az első alkalommal ellenünk fordítanak majd.”

De az iskola nemcsak tanulásból áll. Ideje megismerkedni hát azzal a tanári testülettel is, amelynek tagjává váltam.

Furcsa pálya a tanári pálya. Amikor az ember frissen szerzett oklevele birtokában először lép fel a dobogóra, ugyanaz a feladatköre, mint nyugdíjazása előtt álló legöregebb kartársáé. Itt nincsenek hivatali fokozatok, amik szélesebb, felelősségteljesebb munkakörben s rangot adó címekben jutnak kifejezésre. A zöldfülű kezdő tanár

éppen olyan teljes jogú tagja a tanári testületnek, mint az a rezgő fejű öregember, aki az érettségizettek nemzedékeit bocsátotta már ki szárnya alól. S ha valakit diplomája megszerzése után történetesen abba az intézetbe neveznek ki, ahol érettségizett, egy vonalba kerülhet osztályfőnökével, aki évei számát tekintve esetleg nagyapja lehetne.

En ebbe a demokratikus társadalomba bekerülve, emlékezetem szerint sohasem feledkeztem meg róla, hogy tisztelettel tartozom a nálam idősebbeknek. Bármily szembeszökővé váltak is idővel társaim kisebb-nagyobb emberi fogyatkozásai, mindig tiszteltem bennük a kort, amelybe eljutottak. Hamarosan észrevettem, hogy ez a viselkedésben természetes módon kifejezésre jutó tiszteletadás visszhangra is talált az öregek részéről. Hol ez, hol az akasztott közölük rám valami kedves jelzöt.

Kollégáim között egy ismerősre is akadtam, Egry Gyulára⁴⁹, akivel – amióta kikerültünk a kollégiumból – itt találkoztam először. Eleinte pártfogásába vett. De hamarosan elhúzódtam tőle, mert ablakfülkébe vonva rosszmájúságában árva léleknek sem kegyelmezett, mindenkiről csak csúnyát mondott. Az egyik ostoba volt, a másik műveletlen, a harmadik megvesztegethető stb. És bár később meggyőződtem róla, hogy sok igazság rejlik az ő lapidáris megállapításaiban, mégis elriasztott magától gyűlölködő hangjával, s azzal a kérlelhetetlen gúnnyal, amivel mindenkire ráhúzta a vizeslepedőt.

Tízpercekben, vagy ha lyukas óráim volt, a hosszú, U alakú tanári asztal ajtó felőli hátsó végénél ülve vagy dolgozatokat javítottam, vagy tétlenül szemlélődtem. Szerettem az öregek beszélgetését hallgatni, figyelemmel kísérni azt az öreges módot, ahogyan a szónyegre kerülő témán elbabrálgattak.

A hangot, ha jelen volt, mindig Szemkő Aladár⁵⁰ bácsi vitte. Kifogyhatatlan volt a régi irodalmi élcek, adomák mesélésében. Sokszor rá-rákezdett valami régi, rigmusokba foglalt irodalomtörténet idézésébe is, ilyenkor a hallgatóság lassanként az utolsó szálig elpárolgott mellőle. Ez a körülmény különben őt egyáltalában nem zavarta, legfeljebb a körfűrész sivítására emlékeztető érdes hangját – hogy távolabbról is jól hallják – még ércesebb csengésűre kapcsolta. Rendkívül nagy tudású ember volt, aki azonban koránál, fogyatkozásánál fogva – alig látott már – az osztályteremben hamar türelmét veszítette. A becsületes puritánságot róla lehetett volna megmintázni.

Vele egykorú öreg tanár volt még Endrei Gerzson bácsi, a rabbiból lett klasszika filológus, meg Kiss Pali bácsi, akinek latin és magyar volt a szakja, akárcsak Szemkő Aladáré. Gerzson bácsi lompos, ápolatlan külsejű zömök ember volt, piros arccal, húsos ajkakkal és olyan egyenetlen angol bajusszal, amit időnként mintha nem is nyírt, hanem úgy tépdesett volna rövidebbre. Neki Homérosz nyújtotta az idézetek kifogyhatatlan tárházát.

Kiss Pali bácsi, sovány, majdnem vézna öregemberke, gondosan öltözött, s szerette magát választékosan, körülményesen, szinte cikornyásan kifejezni. Erdélyből

⁴⁹ Egri Gyula latin-görög szakos tanár, a Kölcsey Gimnáziumban az iskolai könyvtár őre.

⁵⁰ Szemkő Aladár (1877-?) magyar-latin szakos tanár, a Kölcsey Gimnázium irodalmi szertár őre.

származott, s szülőföldje kedves ízt, zamatot kölcsönzött beszédének. Szaktudása, műveltsége nagyon vékonyka rétegűnek mutatkozott.

Egyik beszélgetésüket, melynek során majdnem összekaptak, azon frissiben lejegyeztem. Olyan jellegzetesnek tűnt ugyanis, hogy meg akartam menteni az utókor számára.

Szintér: a tanári szoba. Pali bácsi dolgozatokat javít, Gerzson bácsi szokása szerint ide-oda járkál, közben hol magának beszél, hol ezzel vagy azzal vált egy-két szót. Egyszer csak megáll Pali bácsi széke mellett:

– „Te, Pali! Nagyon rossz az a te osztályod! Szólj már nekik, hogy tisztességesebben viselkedjenek az órámon!”

– „Aztán mit csinálnak azok a gyerekek? Neveket mondj, majd megbüntetem őket.”

– „Hát általában rossz az egész osztály, fecsegnek, hangoskodnak! Mindig zajonganak. Az egyiknek mondtam már: „Előre fogsz ülni, haszontalan kölök, hogy a szemem előtt légy!””

Pali bácsi felüti a fejét a dolgozatjavításból:

– „Mit mondtál, előre fogod ültetni?”

– „Előre hát, a szemem előtt legyen a bitang. Az a haszontalan Schwarcz, tudod, aki az utolsó padban ül? „

– „Előre ültetni? Ahhoz pedig nincs jogod, Gerzson, nem avatkozatsz az osztályfőnök dolgába.”

– „Már hogy ne volna jogom, a kölök hátul mindig beszélget, most előre ültetem. Az én órámon azt teszek, amit akarok.”

– „Hát pedig nem teszel azt, amit akarsz. Azt a gyereket éppen én ültettem oda büntetésből. Itt elől mindig zajongott, most hátrattettem, ott nem látja senki. Büntetéspadban van!”

– „Büntetéspadban? Olyan már 50 év óta nincs!”

– „Dehogy nincs, van bizony! Énnálam is van. Hát azt hagyd csak te szépen ott a padban. Nem szabad dezavualni az osztályfőnöki tekintélyt!”

– „Dezavualja a fene! De az én órámon azt teszek, amit én akarok!”

– „Már pedig mégsem azt teszel. Nincs jogod elültetni a helyéről! Ebből én nem engedek! Menjünk az igazgatóhoz, vagy ha ez nem elég, a főigazgatóhoz, a miniszterhez! Ha aztán neked adnak igazat, akkor ültess el, ahová akarod, de addig nincs jogod hozzá.”

Gerzson bácsi nekivörösödik, ordít:

– „Hát ha mindjárt az igazgató vagy a főigazgató vagy a miniszter tiltja is, az én órámon akkor is azt teszek, amit én akarok!”

Azután lehiggadva folytatja:

– „Különben mit veszekszünk ilyen számárságon. Sokkal nagyobb bajom van nekem, – majdnem sírva fakad – nekem meghalt a feleségem, elég baj az nekem!”

– „Hát akárhogy is van a dolog, elvi kérdés, egyéb nem tartozik hozzá! Nézzük meg a Rendtartást!”

–” Sz.... én a Rendtartásra, sz.... a gyerekekre. Elég szomorú, hogy ennyi szót kell ilyen számárságon vesztegetni! Különben is, maradjon ott az a kölök a fenébe, ahol van. Veled meg a pedagógiáról többé nem tárgyalok!”

Szünet. Pali bácsi tovább javítja a dolgozatokat, Gerzson bácsi mérgesen föl s alá járkál, félig-meddig csak magának motyogva mondja:

– „Felmegyek most az osztályba, megmondom, minden marad a régiben.

Kis idő múlva visszajön:

– „Megmondtam: „Kölök, ott maradsz, komisz, ahova az osztályfőnök ültetett, amíg a büntetésed le nem telt!””

– „Hát még eddig nem ültetted előre?”

– „Nem hát, csak akartam.”

– „Akkor jól van, köszönöm. Ne is tedd, Gerzson, mert nem hagyom magam dezavualni. Lejáratnád a tekintélyemet, hogy én büntetésből hátra ültetem, te meg előre hozod.”

– „Hát akkor most csak maradjon ott, ahova tetted!”

– „Akkor jól van. Ne haragudj Gerzson, nem személyed ellen irányult a protestálásom. Hidd el, akármelyik kollegának ellene szegültem volna, mert elvi dologban nem engedek.”

– „Én ugyan most nem adok igazat neked, mert az én órámon azt teszek, amit én akarok, de kár volt amiatt az ideges, bolond gyerek miatt annyi szót vesztegetni. Majdnem összevesztünk. Pedig én soha senkit nem bántottam még meg.”

– „Hiszen tudom, hogy nem volt dolus a dologban.”

– „Persze, hogy nem volt! De olyan pokol meleg is van itt mindig ebben bűdös tanáriban, hogy az ember fejébe száll a vér, aztán azért veszekszik.”

Gerzson bácsi nyitogatja az ajtókat, szellőztet.

Pali bácsi szótlanul javítja tovább a dolgozatokat.

Grósz Feri bácsi ritkán jött le a tanáriba. Előrehaladott szívbaja miatt a lépcsőn járást a reggeli felmenetelre, s a déli lejövetelre csökkentette. A tízperceket vagy a folyosón vagy osztályában, a katedra előtt ülve töltötte. Esernyője mindenhova elkísérte. Erre támaszkodott mentében, ezt fektette vízszintesen maga elé a katedrára, hogy megfenyítse vele a rakoncátlankodó gyerekeket, s ezt használta talán még az eső elleni védelmül is, ha történetesen esett az eső. Óráit patriarchális egyszerűséggel tartotta. Egyszer valamilyen üzenetet kellett átadnom neki, amikor már becsengettek, s Feri bácsi megkezdte a matematika órát. Ott ült a katedrán, kalappal a fején, jobb kéz

felől ernyője, előtte gyötrött papirosdarabon túrómorzsalék, darabka leszegett kenyér, s nyitott bicska. Időnként jobb kezének ujjával összecsípett a túróból egy-egy szájra valót, a bicskával levágott falatka kis kenyeret, azután fogatlan szájában addig-addig forgatta a porciót, míg csak le nem nyelte – már tudniillik azt, ami maradt belőle, mert közben az óra vígan pergett tovább. Egy gyerek éppen a táblánál valamilyen példa megoldásával küszködött, Feri bácsi pedig bicskával a kezében félfordulatot téve hátrafelé, oda-odapislantott, s az elkövetett hiba kisebb vagy nagyobb jellegének megfelelő hevedéssel bele-bele javított. Amikor beszélt, menekült a túró a szájából a szélrózsa minden irányába. Jószerencse, az első padosorok is elég távol estek már a katedrától ahhoz, hogy Feri bácsi félig megmunkált tízóraiával betérítse őket.

A gyerekek csodálatosképpen mégis szerették, elég jó eredménnyel tanultak is nála és sohasem hallottam, hogy kicsúfolták volna.

Feri bácsi kedvelt engem. Ha a folyosón meglátott, el-elfogott, szívesen elbeszélgetett velem. Kedvenc anekdotája volt a XIV. Lajosról és gyóntatójáról szóló történet. Ennek csattanóját, ami a fogolyhúsrá fogott gyóntató atya „tousjours perdrix!” méltatlankodó kiáltásában csúcsosodott, számtalanszor hallottam tőle. Mivel szívem már akkor kezdett nyugtalankodni, arra is emlékszem, milyen gyakorlati tanáccsal látott el az emeletekre való járás megkönnyítése végett: „Ha a második emeletre kell menned, Zolikám, az első lépcsőn csak az első emeletig menj fel, az emeleten haladj végig, s úgy folytasd az utadat feljebb, a hátsó lépcsőn!” Aranyos, jó lelkű, tiszta szívű ember volt. Ő ment el legelsőnek az öregek közül. Még az iskolában működtem, amikor eltemettük.

Egry Gyula is ritkán fordult meg a tanáriban. Volt valahol egy kis könyvtári szobácskája, leginkább ott töltötte a tízperceket. Az ő távolmaradása nem egészségi okokra volt visszavezethető. Inkább valami dölyf, a többség megvetése volt magatartásának rugója. „Odi profanum vulgus et arceo” – gyűlölöm és távol tartom magamtól a hitvány tömeget – gondolta Horatiusszal.

De azért mindig tudtuk, órák alatt is, hol tartózkodik. Tanítványai ui. érdekes szokást vettek fel, s hagytak örökségül az egymást váltó nemzedékeknek. Egry kitűnően tudott olaszul, – ahogyan egyszer Calabro, az Eötvös Collegium olasz tanára mondotta: túlságosan jól, mert nem is a köznyelven, hanem valami mesterkéltén választékos irodalmi nyelven beszélt, – s eredményesen is tanított. Igaz, az eszközben, amivel a tudást tanítványai fejébe verte, nem volt valami finnyás, de a fiúk tudtak nála, s szerették tanárukat. Már pedig végeredményben ez a legfontosabb. Csúnya szokását, az emberek kigúnyolását azonban tanítás közben sem vetette le. Ha osztályában valaki nem tudott, vagy helytelenül viselkedett, azt gyilkos gúnnnyal kipellengérezte, inkább nevetségessé tétel kedvéért, nem pedig javító, nevelő szándékból. Egy-egy ilyen jó mondása hallatára azután az osztály nyelésbe fogott, így fejezte ki a tanár úr szellemeskedése feletti tetszését. Talán az ő nevetésmódját is utánózni akarták vele. Olyan volt ez a 45-50 torokból kiszakadó hang, mint a sziréna

egy futama. Halkabban, s mélyebben kezdődött, a fortissimoban a legmagasabbra emelkedett, azután megint decrescendo haladt lefelé az alacsonyabb kiinduló hang felé. Mindez egy szuszra, de ebbe az egy szuszba beleadtak azután a fiúk apait-anyait. Olyan megszokottá vált az óránként kétszer-háromszor elhangzó felüvöltés, hogy a többi osztály tanulói csak arcukon átfutó mosollyal nyugtázták. A tanárban is legfeljebb az öregebbje csóválta meg a fejét, ilyenféle megjegyzés kíséretében: „Megint valami jót mondhatott!”

Magányos ember volt, Novobáztzy Károly⁵¹ is. Az ő elkülönülése azonban nem fizikai értelemben értendő, mert ott volt a többiek között, a beszélgető csoportokhoz olykor oda is lépett, de volt viselkedésében valamilyen tartózkodás, valami „splendid isolation-szerű” hidegség (különös elszigetelőség). Mintha csak azt akarta volna vele kifejezni: kénytelen vagyok közöttetek élni, pedig nem közetek valónak érzem magam. Kitűnő szakember volt. Kisebb matematikai és fizikai cikkei több ízben jelentek meg a német szaklapokban.

A második világháború után a tudományos életben az élre tört, mint a Tudományos Akadémia alelnöke a kommunista tudománypolitika egyik lelkes szószólójává vált.

Az idősebb, ötven év körüli csoportba tartoztak még – nekünk, fiataloknak már öregnek számítottak – Barta Mór és Moldován, kik mindketten magyart és németet tanítottak, az olasz szakos Petrován Oszkár, a latin és magyar szaktárgyú Néder Gyula, a klasszika-filológus Bujdosó József, a történész Erdei József és Csetri Károly, a biológus Hollendonner Ferenc s a klasszika-filológus Kallós Ede. Egy-két szóval hadd jellemezzem őket is.

Barta, Moldován és Petrován azzal vált a diákság és a szülők körében hírhedtté, hogy aki nem jelentkezett tanítványaik közül „különóra”ra, az nem kaphatott náluk – bármilyen jó tanuló volt is különben – jó jegyet, ha meg gyengécske tudással rendelkezett, akkor feltétlenül megbukott. Akkoriban ui. engedélyezve volt az élő nyelvekből az órarendi órákon kívül ún. társalgási órák tartása. Az erre jelentkező tanulók a megállapított óradíjat fizették, amit a tandíjjal együtt az igazgatóhelyettes szedett be. A baj abból adódott, hogy egyrészt a tanárok saját tanítványaikat tanították ezeken az órákon, így ha kapzsi természetüknek nem tudtak ellenállni, szigorúságuk mértékének fokozásával megsarollhatták a szülőket, másrészt a díjbeszedés címén az igazgatóhelyettes is kapott a befolyt összegből bizonyos százalékot, tehát neki is érdekében állott szemet húnyni a visszaélések felett.

Náder Gyula szelid lelkű, kedves ember volt. De elnehezült teste nehézkes szellemnek is szolgált lakóhelyül. Óráit ellátta, mert a fizetéséért muszáj volt dolgoznia, de munkáját csak kellenként, kedvetlenül végezte. Lassan, vontatottan beszélt a tanári szobában, ha megszólalt, de legtöbbször inkább hallgatott.

⁵¹ Novobáztzy Károly (1884-1967) fizikus, egyetemi tanár, akadémikus. 1919 és 1945 között a Kölcsey Gimnáziumban tanított.

Bujdosó Józsefről a korlátolt tanár szobrát lehetett volna megmintázni. A latin és a görög nyelv alapelemeivel is hadilábon állt. Felsőbb osztályos tanítványai egyre-másra javították ki az órákon ejtett hibáit. Baklövéseiről mind újabb meg újabb történetek forogtak közszájon. Amellett, ha valakit tanítványai közül ostorhegyre vett, azt nem hagyta békén. Bőbeszédű ember volt, de bármennyit is beszélt, nem mondott vele semmit. Egyetlen passziója volt, a vadászat. Soha egyetlen épkézláb vadásztörténetet sem hallottam azonban tőle, pedig elbeszéléseinek témáját legtöbbször erről a területről vette.

Az apró termetű, vézna, madárcarcú Erdei József⁵² nem volt ostoba ember. Jelentéktelen külsejét azzal iparkodott kompenzálni, hogy a kétségtelenül meg-lévónél is nagyobb szellemi képességeket tulajdonított magának. Időnként tehát az igazmondás terén el-elvetette a sulykot. Azt is mondogatták róla – és sok jel mutatott rá: lehet valami alapja a mende-mondának – hogy ellenszolgálatás fejében vállalja a nagyon gyengén álló tanulók „egyesesbe” hozását, ügyüknek a kollegák körében való elintézését.

Ennek a vékonydongájú emberkének – így iparkodott talán a természet kárpótozni – volt egy kis vasgyúró fia. Az istentelenül rossz, engedetlen gyerek odajárt a mi intézetünkbe. Amikor a harmadikba került, mindössze tizenkét éves volt akkor, az egyik tízpercben – kedveskedésből – térdmagasságban átölelte a folyosón inspi-ciáló apját, s a köréjük gyűlő gyerekhad éljen-rivalgása közepette magasba emelte. Első sikerén felbuzdulva, később is, ahányszor csak módjában állt, mindannyiszor bemutatta produkcióját.

A másik történész, Csetri Károly nagyon ostoba, műveletlen ember volt. Jellemző, mire lehetett akkoriban is összeköttetésekkel jutni: az igazgatón kívül a népes és számtalan nagytudású tanárból álló tantestületből ez az egyetlen tudatlan pedagógus kapott évről-évre érettségi-elnöki megbízást. Minisztériumi rokon pártfogója még igazgató címet is kieszközölt számára.

Amikor már a Minisztériumban voltam, nekem kellett egy időben többek között az érettségi-elnöki jelentkezéseket is feldolgoznom. Csetri Károly az évi semmitmondó, vérszegény kis mondókáját azzal kezdte: „Most, amikor Miniszter Úr Öexcellenciája kegyes jóvoltából tizenhetedik alkalommal szerepeltem érettségi-elnökként ...” Nem tudtam megállni, hogy a „tizenhetedik” szó után oda ne biggyesszem: „és egyben utolsó” mert végét vettem ennek a több, mint jelentéktelen ember tündöklésének.

Harmadik történészünk, vitéz Pálfi János⁵³ sem tartozott a legértelmesebb emberek sorába. Rendkívül nagy szorgalom és hatalmas ambíció jellemezte ugyan ezt a nagydarab embert, de a törekvés, a mindenért való lelkesedés kevés ítélőképességgel párosult benne. Nem tudta megkülönböztetni a lényegestől a lényegtelen.

⁵² Erdei József (1884-?) történelem-földrajz szakos tanár.

⁵³ Pálfi János (1889-?) latin-történelem szakos tanár, egyiptológus.

Így bármiről beszélt is, órán vagy tanári körben, a téma felett vigasztalanul összecsapott előadásának egyhangú, szürke áradata. Pedig olyan nagy energiaráfordítással szónokolt magas fekvésű hangján, hogy beléizzadt a legjelentéktelenebb tárgyakról folyó beszélgetésbe is, s hab verődött ki szája két sarkán. „Tudományos” érdeklődésének tárgya az egyiptológia volt, ennek a tárgykörnek magántanáraként szerepelt az egyetemen. Örök rejtély maradt számomra, hogyan vihette ennyire.

Hadd szóljak még néhány szót az ebbe a korosztályba tartozó Kallós Edéről is. Alacsony, kissé lapos arcú férfi, szürkés-kék szemmel. Ha beszél, száját a szokottnál jobban kinyitja, így nyelve állandóan látszik. Raccsol, s vontatottan, elgondolkozva ejti ki a szavakat. Rendkívül intelligens, szellemes, szaktárgyában is teljesen otthon van, s a világirodalomban is nagyfokú jártassággal bír. Pályája kezdetén klasszika-filológiai tanulmányokat tett közzé. Később a görög-római vallástörténeti tárgyú népszerűsítő munkák írására tért át, minden bizonnyal azért, mert egyrészt a több „Sitzfleisch”-et igénylő kutatómunkához nem volt elég türelme, másrészt pedig, mert könnyű tolla erre a szépirodalommal határos területre váltotta át. Jó ember, de rossz tanár volt. Jó volt, mert tanítványait szerette, kisebb-nagyobb bajaikat átérezte és szívesen segített rajtuk, ahol tudott. De rossz pedagógusnak bizonyult, mert az egész tanítást lebecsülte. Sajátos, leegyszerűsített módszerrel haladt anyagában előre. Aki tudott, az jelest kapott, aki nem tudott, az sem bukott meg. Pályája végén tankönyveket tett közzé. Ezek legfeljebb az igazi kézikönyvek paródiájának voltak tekinthetők, olyan egyéni módszerrel, olyan „nagyvonalúan” készültek.

A biológus Hollendonner Ferenc⁵⁴ már akkor nagyon betegeskedett, amikor megismertem. Nehezen, zihálva lélegzett, de azért szívesen végezte munkáját. Tanítványai nagyon szerették, mert kísérleteivel, egyéni módszerével szemléltetővé tudta tenni mindazt, amit tanított. Szívesen hallgattam, amikor mikroszkópikus vizsgálatainak eredményeivel el-eldicsekedett. Elhízott, alacsony termetű ember volt, nagy feje nyak nélkül illeszkedett törzséhez. Kefeszerű angol bajusza zord vonást kölcsönzött arcának, csontkeretes szemüvege mögül azonban jóságos szemek tekintettek az emberre.

Másik biológusunk, Regős József⁵⁵, csak tíz évvel lehetett idősebb nálam. Bal karját az első világháborúban elvesztette, olyan ügyességre tett azonban szert megmaradt jobb keze használatában, hogy soha senki segítségére nem szorult, s ha ezt felajánlották is, nem fogadta el. Kitűnő nevelő volt. Kedves, halk, de határozott hangján, amit kimondott, az parancs volt. Tanítványai mindig készségesen engedelmeskedtek neki, s szívesen és szép eredménnyel tanulták tárgyát.

Vele egykorú lehetett két fiatalabb matematikusunk is.

⁵⁴ Hollendonner Ferenc (1882-?) természettan-jelölt szakos tanár, az iparfák összehasonlító szövettanának kutatója.

⁵⁵ Regős József (1895-?) természettan-jelölt szakos tanár, 1946-tól 1959-ig a Kölcsey Gimnázium iskola igazgatója.

Az egyik, Messik Béla, alacsony, mozgékony, kis barna angol-bajuszos ember, az igazgatói irodában segédkezett Keresztes Miklós mellett, s csökkentett óraszámban tanított. Kitűnő szakember és nagyon aranyos, kedves kollega volt. Keveset beszélt, de bármit mondott is, akár komolyan, akár tréfásan, annak magja volt.

A másik Csűrös Zoltán, mind külsejében, mind természetében nehezen elemezhető, taszító vonásokkal bírt. Teljesen kopasz feje, borotvált csontos arca, amelynek sápadt színébe a szőke szemöldök teljesen beleolvadt, halálfejszerűnek tűnt. Mélyen bennülő szemei, cserepes szája ápolatlan volt, valami kis váladékuk mindig undorral töltötte el az embert. Beszédmódja lassú, tagolt volt. Beszéde nem mondategységekben gördült ki szájából, hanem szavanként – azokat is keresve – úgy lökte szinte ki magából. Oka ennek az lehetett, hogy túl nagy jelentőséget tulajdonított annak, amit mondott, eredeti akart lenni. Szépírói ambíciók fűtötték, néhány novelláját a rádió is közölte. Bár szaktárgyaihoz értett, nem volt jó tanár. Tanítványai keveset tudtak, s bár nem bántotta őket, félték tőle.

Az ostrom után hivatalomban toprongyosan, lerongyolódott állapotban keresett fel. Tévedésből, névcseré folytán lefogták, sokáig börtönben tartották. Kikerülve, valami tömegmenhelyen húzta meg egyelőre magát.

Az egyik rajztanárunk Szalay volt, tehetséges rajzoló, jó szakember. Bár egyébként jó barátságban voltam vele, hiszen kedves, készséges embernek bizonyult, mégis az osztályozások alkalmával sokat kellett vele hadakoznom. A rajzot ui. akkortájt emelték a „továbbhaladás szempontjából döntő” tárgyak rangsorába, s a legjobb tanulók általános osztályzatát sokszor csúfította el a tekintélyükre féltékeny rajztanároktól kapott rosszabb jegy.

Másik rajzosunk Fónyi (akkor még Friml) Géza⁵⁶ volt. Velem közel egykorú, kitűnő tanár, művelt ember. Már akkor is jó neve volt, mint festőnek, több kisebb vallásos tárgyú festményt készített egyházi intézmények számára. Igen jó viszonyban voltunk. Egyszer meghívott műtermébe is. Ez a látogatás barátságunk mértékét nem változtatta ugyan meg, de művészi képességeiről addig bennem élő hitet erősen megrendítette. A „modern” képek olyan különös fajait láthattam ui. ott, amikre – jobb jelző híján – hogy házigazdamat meg ne bántsam, egyre azt dadogtam: „érdekes, nagyon érdekes!” Elferdült arcú, kétszínű női portrék, felismerhetetlen balatoni vitorlázók stb. kerültek elő az egymásnak támasztott képhalmazokból, számomra élvezhetetlen formában, kompozícióban, színekben.

Fónyi Géza a Képzőművészeti Főiskola tanára lett, ahol tudomásom szerint még ma is működik.

⁵⁶ Fónyi (Friml) Géza (1899-1971) festőművész, rajztanár.

Két tornatanárunk, Szőke Elemér és Bély Miklós⁵⁷, inkább a tornaterem melletti szobájukban táborozott.

Ha az ötven év körüli Szőke mégis feltűnt a tanáriban, rendszerint valamelyik kollégáját puhította, legyen elnézőbb x, vagy y tanulóval szemben. Eleinte azt hittem, önzetlen segíteni akarás a rugója ezeknek a közbenjárásoknak. De azután rájöttem, Szőke is – akárcsak Erdei – anyagi érdekből vette pártfogásba a legrosszabb, de nem legszegényebb tanulókat. (Vö. 237. old.)

Egyszer év vége felé engem is megkért, ne legyek olyan szigorú egyik rossz tanítványom elbírálásában. Indoklásul hozzátette, hogy fia vállalta a tanuló otthoni korrepetálását. Aggodalmamnak adtam kifejezést: a rendelkezésre álló kevés idő aligha lesz elegendő rá, hogy a fiú latin nyelvi tudásában a többévi hiányt pótolják.

A tanulót – bár Szőke mindenkit mozgósított, akit csak lehetett, s még Keresztes, meg az igazgató közbenjárását is igénybe vette – megbuktattam. Szőke kígyót, békát kiáltott rám, mint hallottam, nyílt összetűzésre azonban nem került sor. Másként próbált bosszút állni rajtam, ahogy ez a későbbiek során kitűnik.

A velem teljesen egyidős, aranyos kedélyű Bély Miklóst mindenki szerette. Mindig jókedvű volt, mindig tréfálkozott. Tanítványai nem túlzás, rajongtak érte. Nem is volt ő akármilyen tornatanár. Nevet szerzett magának, mint sílesikló, ügyes volt a vívásban, s nemcsak ismerte a testnevelés szakirodalmát, hanem gyarapította is. Több könyvet is írt egyes sportágakról, s ha jól tudom, a magyar sport történetéről is. Jelenleg a Testnevelési Főiskola tanára.

Király (akkor még Král) Rudolf⁵⁸ néhány héttel később került az intézethez, mint én. Latin-görög-olasz szakos volt, s Eötvös-collégista. Az Eötvösben azonban már nem találkoztunk, négy évvel volt ui. fiatalabb nálam, éppen váltottuk egymást.

Ez a pirosposztság, gyermekarcú, göndör hajú fiú, tanítványai csak Pubinak hívták, csodálatos nyelvtelhetségnek bizonyult. Magas rangú k.u.k. katonatiszt édesapja horvát, édesanyja pedig német származású volt. Hazulról tehát már két nyelv ismeretét hozta magával. Tanulmányait meg magyar iskolákban végezte. Amikor a gimnáziumban együtt voltunk, olasz nyelvi tudását csiszolgatta. Később megtanult még spanyolul és angolul, s isten tudja hány szláv nyelven. Rendkívül jó tanár volt, tanítványai nagyon szerették, és nagyon sokat tudtak nála.

Nem volt a szó megszokott értelmében kedves ember, mert nem tudta használni a társalgásnak azokat a sablonossá váló szövegeit, amelyek a modort simává teszik. Megformulázásban, s hangjában is kissé nyersen beszélt, s ez a fogyatékoság néha megütötte az öregebbek fülét. Az osztályban nem sokat törődött mondanivalójának felöltöztetésével, a lényegre szorítkozva, röviden magyarázott. Szolgálatkész, szíves

⁵⁷ Bély Miklós (1902-?) testnevelő tanár, a Magyar Országos Tornaszövetség főtitkára, a Testnevelési Tanárok Országos Egyesületének főtitkára.

⁵⁸ Király (Král) Rudolf (1906-?) latin-görög szakos tanár.

munkatárs volt azonban, akivel kellemes volt együttlenni. Róla a későbbiekben még szó esik majd. (Vö. 232. old.)

Ugyanilyen szolgálatkész, szerény fiú volt Dallos (akkor még Didovác) Gyurka⁵⁹ is. Neki magyar-német-olasz szakos diplomája volt. Kitűnően beszélt mindkét idegen nyelven, s nagyon jó eredménnyel tanított. Ő volt a tanári testület legfiatalabb tagja.

Néhány évvel később került a gimnáziumba, mint én, Boros Ferenc⁶⁰ és Künszeri⁶¹ (akkor Kunczer) Gyula, az előbbi magyar-olasz, utóbbi magyar-német szakos.

Boros érdekes egyéniség volt. Busa nagy fejét, amelyen sötét színű, de már félig vastag ősz szálakkal teletűzdelt üstöke a fésűtől és a kefetől eredő minden beavatkozásnak konokul ellenállt, kissé előretartotta. Középtermetű zömök teste lassan, komótosan mozgott feje után. Halk, basszus hangú beszéde is lassú volt. Mondatai mégis sok esetben csonkák, befejezetlenek maradtak. Ezzel a meg-megszakadó, akadozó beszédmodorral, amelyben a mondat elmaradt befejezését sokszor csak egy-egy sóhajtástól, vagy fanyar, zavarodott mosolytól kísért suta mozdulat pótolta, baráti körben azt a hiedelmet látszott támasztani, hogy ő fel nem ismert, vagy félreállított írói tehetség. Homályos célzásokat is tett megszakadt újságírói tevékenységére, néhány megjelent novellájára. Közlebbi felvilágosítások adása elől azonban következetesen kitért. Ha meg titkolózása miatt heccelni kezdték, akkor „gyerekek vagyok ti még ahhoz!” vagy „nem értetek ti az ilyen dolgokhoz”-fajta megjegyzésekkel iparkodott a sarokba szorítás ellen védekezni. Nem is tudtunk meg semmit múltjáról, csak annyit sejtettünk, hogy az 1919-es kommunizmus alatt lehetett valami kis újságírói szerepe, aminek következményeképpen az 1920-as évek elején nem juthatott tanári álláshoz.

Nagyon készséges, nagyon jó fiú volt azonban Boros Feri, aki talán csak félszegségét iparkodott a titokzatosság ködével a maga suta módján palástolni.

Künszeri Gyulával talán mindössze egy évig működtem együtt.

Az ő neve tulajdonképpen csak azért kívánczik ezekre a lapokra, mert kisfia sok-sok évvel később az én Péterkémmel egyhelyütt, s egy napon született: a Kútvolgyi úti kórházban, 1944. szeptember 9-én. Péterke édesanyja és Künszeriné egymás mellett, egy szobában feküdt, az én Péterkém és a kis Künszeri fiú első sivalkodása együtt verte fel a szoba csendjét.

Ilyen különböző egyéniségekből állt tanári testületünk. Az idősebbek rendszerint a terem felső végében, az U alakú asztal összekötő szára körül tömörültek. Ott alakultak ki a diskuráló csoportok, egy, kettő olykor három is, amíg csak valami érdekesebb téma össze nem terelte, vagy Szemkő Aladár bácsi fülsértően érces hangja szét nem ugrasztotta őket.

⁵⁹ Dallos (Didovác) György (1905-?) magyar-német-olasz szakos tanár.

⁶⁰ Boros Ferenc (1893-?) magyar-latin-olasz szakos tanár.

⁶¹ Künszeri (Kunczer) Gyula (1906-1973) magyar-német szakos tanár, költő, újságíró, irodalomtörténész.

Mi fiatalabbak az asztal két szájának végén dolgozgattunk, viccelődtünk, heccelődtünk.

Király Rudi és Dallos Gyurka állandó olasz szóversenyben állt egymással. Sorra vették a legkülönbözőbb szakterületeket, s azon puhatolták ki egymás tudását. „Tudod-e, mi a zerge, gém, gólya, vöcsök stb. olasz neve? És így tovább a mocsári gólyahírig, a suszter árjáig, vagy az automobil fékpofájáig. Nekem is ösztönzést adtak ezek a versengések arra, hogy francia nyelvtudásomat egyre bővítsen, egyrészt szókincsem állandó gyarapításával, másrészt a gallicizmusok megtanulásával.

Ha mi hárman, Király, Dallos meg én voltunk együtt, a tanári szobán áthaladó Egry Gyula is odalépett hozzánk. Mi voltunk talán az egyedüliek, akiket szívelt. Második mondatával azonban ilyenkor is már valakinek a szapulásába kezdett, ilyenformán: „Tudjátok, micsoda barom ez a ..!”

Egyébként még Boros, Fónyi, Bély tartozott állandó társaságunkhoz. Beszélgetéseink azonban rendszerint rövid ideig tartottak, ki-ki elmerült a dolgozatok javításába, vagy a következő óra anyagának előkészítésébe. Mivel az asztalnak ez a vége az igazgatói szobákba vezető ajtó felé esett, a ki-bejárók is rendszerint megálltak mellettünk egy-egy szóra.

Az egymással való érintkezés általában kartársias, szívélyes volt. Komolyabb jellegű összeszólalkozásra, vagy huzamosabb ideig tartó haragra nem is igen emlékszem. Ez annál figyelemre méltóbb jelenség volt, mert igen nagy felfogás- és viselkedésbeli különbségek mutatkoztak az egyes személyek között. S bár azok, akik elítélték az anyagiasságot, a korrupciót, a nevelői munka félvállról vevését, szorosabban egymáshoz tartozónak érezték magukat, s ez beszédtemájuk megválasztásában, s az egymással való érintkezés módjában is kifejezésre jutott, mégsem szakították meg a kapcsolatot teljesen a másik csoporttal, sőt többségük udvarias viselkedéssel, modorral próbálta pótolni azt, amit érdemben felfogásbeli egyezés híján nem tudtak egymásnak nyújtani.

Abban az időben nem burjánzottak még el annyira az értekezletek, mint manapság. A tanévnyitó, az évzáró, ellenőrző és osztályozó értekezleteken felül szinte nem is szólalt meg más alkalommal az igazgató csengője az U asztal összekötő szájának közepén. Ott rántotta maga alá Finály Gábor a széket, kis lábfejeének egy ügyes mozdulatával elkapva az egyik első széklábat, s vezette le a másutt félnapokig tartó tanácskozásokat, villámgyorsan, csak a lényegre szorítkozva. Dolgom azonban nem akadt, mert az értekezlet végén egy oldalra tömörítve át is adta a jegyzőkönyvet, nekem csak a felmerülő új mozzanatokkal kellett kiegészítenem. Finály maga is a leglényegesebbekre szorítkozott bejelentéseiben, s mások részéről sem túrt semmi szószaporítást. Nálunk nem élhették ki magukat azok a szónoki áltehetségek, akik sovány mondanivalójukat cikornyás mondatokba, s a szóvirágok tömkelegébe rejtik.

Egyébként is nagyon jó igazgató volt Finály. Iparkodott a tanítás anyagi feltételeit megteremteni, a tanításba nem szolt bele. Nálam a négy év alatt talán csak mindössze egyszer hospitált.

Amikor nyugdíjba ment, Resch Aurél⁶² váltotta fel. A két ember külsőleg is, s természetben is tökéletes ellentétje volt egymásnak. Finály nemcsak alacsony, hanem azt lehetne mondani, apró emberke, Resch viszont igen magas, természetes férfi volt. Finály igénytelen megjelenésű, alig lehetett észrevenni, ha bejött a tanáriba, egyszerre csak azt láttuk, hogy ott van, ezzel szemben az új igazgató, amikor elindult, mint hajó orra előtt a hullámok, úgy váltak szét tekintélyes alakja előtt az útjában álló személyek. Régi igazgatónk szűkszavú, s szinte nyersen egyszerű volt modorában, viselkedésében, Resch Aurélt a bizánczi Aurelianusból származó keresztnévéhez illő méltóságteljes magatartás, sima s kissé körülményeskedő modor jellemezte. Úgy viselte nevét, hogy minden mozdulatából kiérződött annak tudata, „noblesse oblige” – az előkelőség kötelez.

A megnyitó értekezleten terjedelmes értekezést olvasott fel, ami eltartott fél óráig. Mi lesz most, gondoltuk magunkban, előnt majd bennünket a tanácskozás áradata. De kellemesen csalódtunk, mert megrészegülve saját hangjától, nem volt kíváncsi másokéra, így a tanácskozás lényegi része gyorsan pergett le.

Mint ahogyan később az is kellemes meglepetés volt számunkra, hogy – hírével ellentétben – jó igazgatónak is bizonyult. A háborús idők alatt eléggé elhanyagolt intézet épületének, felszerelésének rendbe hozására fordította energiáját, a tanítás menetébe nem szolt bele.

Engem – főként talán azért, mert tudta, Teleki Pál házában is megfordultam – megkülönböztető figyelmességben részesített. Többször fejtegette előttem, a mintagimnáziumban volna a helyem, ahol egy fizetési osztállyal előbbre is kerülnék. Jóindulatát megköszöntem, s kilátásba helyezett pártfogó közbenjárását azzal hárítottam el, nagyon jól érzem magam itt is. Magamban arról is meg voltam győződve, s ezt talán kifejezésre is juttattam, hogy nálam sokkal különb tanárok vannak, akik alkalmasabbak a tanárjelöltek vezetésére, mint én. A kirakatban való munkától különben is irtóztam, a mintagimnáziumi tanár pedig mintha színpadon lenne, úgy kénytelen eljátszani szerepét.

Hadd örökítsem még meg egyik altisztünk, akkor még iskolaszolgának hívták, Sárközinek alakját.

Sárközi mindig italos állapotban volt. Így bármivel bízták is meg, fonákul intézte el az ügyeket. Ha túlságosan felöntött a garatra, s emiatt lehordták, azzal védekezett, hogy a fogai fájnak, azért kénytelen szeszhez folyamodni. Ilyenkor szemléltetésül ujjaival kifordította ajkait, s úgy mutatta micsoda fekete csontok éktelenkednek fogai helyén.

⁶² Resch Aurél (1880-?) latin-görög szakos tanár, tanügyi főtanácsos.

Egyébként jóindulatú, előzékeny embernek bizonyult Sárközi. Egryt például sokszor kihúzta a csávéból. Egry Gyula roppant szórakozott volt. Számtalanszor előfordult vele, hogy elfelejtett nyakkendőt kötni. Már pedig ez akkoriban, amikor még általában keménygallér járta, s a puha gallér éppen csak hogy megkezdte pályafutását, rendkívül nevetséges hiányosságnak tűnt. Amikor először esett meg Egryvel, hogy nézegetik a villamoson, s a Munkácsy Mihály utcába befordulva a diákok is vigyorogva köszöntik, Sárközi árulta el neki, mi is a mosolyogni való rajta. Készségesen szaladt lakására, s hozott egy csiptetős csokornyakkendőt. Amikor azután az eset többször megismétlődött, a lakására futkározás megtakarítása végett a nyakkendőt ott tartotta a portásasztal fiókjában, s valahányszor nyakkendő nélkül jelent meg Egry, szó nélkül nyújtotta át neki a tartalékot.

1929-30 gyászok, halálhírek

Tanári működésem első éve gyásszal kezdődött.

Alig indult meg a tanítás, riasztó hírt kaptam Berta nénitől. „Vilmos bácsi ágynak esett, ereje egyre fogy” – ez állt levelében.

Azonnal utaztam haza, Bonyhára. A hír ezúttal – sajnos megalapozott volt. Vilmos bácsi csakugyan elerőtlenedett, az ágyból már nem tudott felkelni, de szellemileg még mindig frissnek mutatkozott.

„No, megjöttél, Gyerek” – fogadott megszokott, kedves módján.

Érdeklődéssel hallgatta, amint az iskoláról, tanítványaimról beszéltem. Már olyan rosszul hallott, hogy az ágy szélén ülve, teljes erőből kiabálnom kellett, ha azt akartam, megértsen. Egyik kezével fülkagylója felületét toldotta meg, a másikkal a kezemet fogta.

Azután betegségére, gyengeségére terelte a szót.

„Nem sokáig tart már, de még nem érkezett el az ideje” – mondta, majd hozzáfűzte: „amikor csak teheted, gyere még le!”

Minden hétvégén leutaztam. Ereje egyre fogyott.

Egyik napon nagyon rossz éjszakája után, amikor reggel aggódva közeledtem hozzá, ezzel fogadott:

„Ha ma éjjel nagyon akartam volna, meghalhattam volna, de nem akartam”. Azután elmondta: nagy fájdalmait – valószínűen bélrákja volt – azzal enyhítette egész éjjelen át, hogy ujjainak belső hegyét finoman egymáshoz simíttatta.

„Most már nagyon kevés időm van hátra” – szólt erőtlenül.

Azután elbúcsúzott tőlem. Csont és bőr, kék eres, hideg kezét kezemre tette: „Jó fiú voltál, soha szomorúságot nem okoztál” – hangzott a dicséret szájából.

A szememből hulló könnyek nem csak a fájdalom, a hála, a szeretet, hanem a megbánás könnyei is voltak. Éreztem – s ez a felismerés most különösen kínzó önváddal töltött el – nem nyújtottam annyi szeretetet, amennyit kaptam, nem

adtam a hála annyi jelét, amennyi a kapott jószágért járt volna. Alig értem vissza Budapestre, jött a sürgöny halálának híreről. 1845-ben született, meghalt 1929-ben, élt 84 évet. A bonyhádi evangélikus temetőben egyszerű műkö, ún. „fejpárna” jelzi sírját. Ezt Berta néni csináltatta.

Berta néni ültette el fejtől jobbra és balra azt a két tuja bokrot is, ami – ahogyan utolsó bonyhádi tartózkodásom alatt 1956-ban láttam – beborítva a sír egész felső részét, óriásira magasodott.

Ez meg a következő év, halálhírek, temetések éve volt.

Nem sokkal Vilmos bácsi temetése után, Vilmos bácsi sógora Ludvig Józsi bácsi halálhírét vettem. Elhallgatott az anekdotázó száj. Utolsó rendelkezéseként az hangzott el belőle, nem az ágyban fekvve, ülve akarja fogadni a halált. Karosszékeében billent azután félre feje.

Unokafivérem, a marázai Kracher Gyuri felesége, Bözsike is akkortájt halt meg, harmincegy-néhány éves korában. Soknak vélte az ismét jelentkező gyermekáldást, s a falusi bábaasszonyhoz folyamodott. Az „angyalcsináló” tyúktolla az „angyal” után az édesanyját is mennybe menesztette. A fellépő vérmérgezést ui. még akkor – penicillin hiányában – földi hatalom nem tudta megállítani.

Ahogyan a marázai állomásépület várótermében felállított egyszerű ravatalán feküdt – ha illik és nem profán a jelző halottra – gyönyörűnek volt mondható. Arca, mint az áttetsző viasz, vonásai szelídek, ajkai szinte mosolyogni látszottak. Összekulcsolt két kezét mintha Rodin formálta volna meg. S béke, csendes báj az egész alakon, mintha csak azt akarná jelképezni, olykor még a halál is lehet szép.

Pedig – mint mondják – testileg, lelkileg szörnyen megszenvedett. Egy volt már csak a kívánsága, amikor maga is érezte, nincs számára mentség: még egyszer láthassa pécsi intézetben tanult két nagyobbik kislányát. De a sors kegyetlen volt hozzá, ezt is megtagadta tőle. Az autó, ami értük ment, röviddel halála után érkezett csak vissza a közben árvává vált Boriskával és Loncikával.

S még egy fájdalmas, mélyen fájdalmas veszteséget tartogatott ez az időszak számunkra!

Szinte egyidőben kaptam egy borús téli napon két táviratot, az egyiket Salzburgból, a másikat Hidasról. A salzburgiban Mici néniék értesítettek, hogy aznap érkeznek, s míg a Hidasnak induló vonatra átszállhatnak, töltsük együtt az időt a pályaudvaron. A hidasiban Apisz halálhírét közölték velem.

Mici néniék ezüstlakodalmát akarták megülni szűk családi körben Apisznál, azért tették meg a hosszú utat. Integetve és mosolyogva szálltak le a bécsi gyorsról, s fejbeverten sírva támoltyogtak fel a dombovári személyvonatra.

A kerti hársfa alatt – annyi kedves, családi étkezés, vidám tarokkjáték színhelyén – állították fel az egyszerű koporsót. A gyászszertartást végző Kapó Béla, az egyházkerület püspöke, gyászbeszéde textusának a tálantumokról szóló példázatot választotta. S amikor beszéde befejezéseként idézte a Szentírás szavait: a Reád bízott tálantumokkal jól sáfárkodtál”, a koporsót körülálló, s az egész házat, udvart, kertet betöltő gyászoló közönség mélyen átérezte, valóban olyan embert kísér utolsó útjára, aki a természettől neki juttatott értékeket, szív és elme gazdag kincseit, legközelebbi hozzátartozóinak, a gondjaira bízott híveinek és boldognak, s boldogtalannak, akivel csak érintkezésbe került, pazarló kézzel szórta szét. Mert a „talantumokkal való jó sáfárkodás” ezt jelenti.

Ennek a nyárnak egy részét újból Hidason töltöttem. „Legyünk még egyszer együtt Hidason” – mondta Anyisz – „hiszen ez itt az utolsó nyarunk!” S bár a ház tele volt fiatalsággal, mert Vilin, Lalin és Mártán kívül ott maradt Vili jövődöbelije is fivérével, minden vidámságra hangfogót tett, s minden önfeledten induló kacagást eltompított az Apiszra való tudatalatti vagy tudatos emlékezés, aki örökre elment.

Anyisz bódultan járt közöttünk, s a legnehezebb házimunkába temetkezett. Mosott, mángorolt, vasalt, felfrissítette az ágynemű tollát, mindenbe belefogott, amiben kábítószert remélt fájdalomra. Fekete hajába akkor keveredtek az első ősz hajszálak, szeme körül akkor jelentek meg az első vékonyka redők, s szemének fényét akkor kezdték ki a könnyek.

Apisz 56 éves volt, amikor meghalt. Szövődményes influenza vitte el. Őt is megmenthette volna a penicillin, ha Fleming már akkor feltalálja. A hidasi temetőben nyugszik, vasráccsal bekerített, cementlappal borított egyszerű sírban.

A karácsonyi és húsvéti ünnepeket ezután, mint eddig mindig, Berta nénivel töltöttem. Anyiszek is Bonyhádra költöztek, s így a megritkult család tagjai most naponta együtt lehettek. Különösen Berta néni nyert sokat ezzel a változással, mert – bár kis lakásában a község túlsó végén egyedül élt – mégsem maradt magára: hol ő ment fel nővéréhez, hol Pepi néni vagy Anyisz látogatta meg őt.

Hosszabb időt sem az évközi szünetben, sem a nagyvakációban nem töltöttem Bonyhádon. Börtönben éreztem magam a Budai utcai keskeny kis udvar falai között, valósággal légszomj gyötört benne. Berta nénivel is megbeszéltünk néhány nap alatt mindent, ami egymással kapcsolatban érdekelt bennünket. A messzeségbe, idegenbe vágytam, vagy legalábbis olyan helyre, ahol szélesebb tér nyílik mozgásigényem, érdeklődésem kielégítésére.

Ilyen környezetben teltek az évek, egyik a másik után. Osztályomat nagyon szerettem, a fiúk is ragaszkodtak hozzám. A tanítás szinte életememmé vált, amit

tudtam, azt mind szerettem volna tanítványaimnak átadni. S úgy látszik, lendülettel folytathattam a munka mindkét fél – tanár és tanítványok – részéről, mert az eredmény sem maradt el. Mire I/b. osztályomból IV/b lett, latin tudásuk szépen rétegződött, magyar fogalmazási készségük is figyelemreméltóan kifejlődött. Ebben az évben ezeken a tárgyakon felül még az ókori történelmet is én tanítottam osztályomban. A görög és a római történelem eseményeinek színes elbeszélésével megbolondítottam a fiúkat: olyan tanulási és versengési láz vett erőt rajtuk, hogy a 48 tanuló közül 21-nek kellett év végén jelest adnom.

Ennek a tanítási évnek befejeztével bukott meg nálam latinból az a tanuló, akit Szőke Elemér pártfogolt. Szőke – bosszút lihegve – kieszközölte, hogy a történelmi ún. vizsgaórán ő elnökölhessen nálam. Előre hangoskodott – mint barátaim értsemre adták – majd ő tesz róla, hogy ne lehessen ilyen potyán szórni a jelesek. A vizsga lefolyt, a fiúkat úgy kellett szinte lefognom, ne minden kérdésre egyszerre, valamennyien feleljenek. Amikor az anyagon nagy vonásokban végigmentünk, évszámokból villámkérdéseket tettem fel. Olyan villámfeleletek villantak erre az osztály egyébként leggyengébb tagjai részéről is, hogy én lelkiismeretfurdalást éreztem, miért nem adtam még több fiúnak jó jegyet, Szőke meg csak zavarodottan gratulált, s valami olyat dadogott, még ő ilyet sohasem látott.

Összeszoktunk osztályommal, s tanítás, tanulás ment, mint a karikacsapás. Csak a szakfelügyelők látogatása zavarta meg egyébként háborítatlan békénket. Ha nyílt az ajtó, s Reibner Márton igazgató úr, iskolánk volt tudós tanára, számtalan tankönyv szerzője, a latin nyelv szakfelügyelője lépett be rajta, abban a pillanatban mintha üvegfal emelkedett volna közöttem és az osztály között. Továbbra is láttuk egymást, de nem értettük meg egymás szavait, az az elemezhetetlen érzelmi áramkör, ami összekötött bennünket, hirtelen megszakadt. Reibner leült a katedrához, beírt az osztálykönyvbe, akkurátusan maga elé helyezte szemüvegtokját, noteszát, ceruzáját, azután figyelt. Kínlódva próbálgattam az óra megszakadt fonalát újból bütyökmentes szállá sodorgatni, de hiába, a fiúk tekintete – mintha kígyóbűvöletbe estek volna – Reibner igazgató úrra tapadt, az én figyelmem nagyobb hányadát is ő kötötte le. Döcögve haladt tovább az óra, a megváltást jelentő csengő hangja mintha az utolsó ítélet harsonájával egyidőben akart volna csak megszólalni.

Egyik alkalommal, amikor újból meglátogatott bennünket, különösen jó hangulatban voltunk. A szokásos megilletődés hamar feloldódott, s az óra – ha nem olyan vígan is, mint néhány perccel előbb – mégis folyamatosan pergett tovább. Éppen arra gondoltam, mennyire megembereli magát az osztály, majdnem annyit mutat, mint amennyit valójában tud. S ekkor Reibner igazgató úr kezd belekérdezgetni a tanításba, hol itt szakít félbe, hol ott állít meg éppen felelő gyereket. Ezt a szokását már ismertem, máskor sem tudta megállni, hogy ne kérdezzessen, magyarázgasson. Gondoltam, majd abbahagyja. Egyszer azonban csak azt látom, teljesen kiveszi a kezemből a gyeplőt, mert lejön a katedráról, odaáll az első padsor mellé, s engem már

szóhoz sem enged jutni. A gyerekeket lassan sikerül teljesen összezavarnia, még a legjobb tanulók is badarságokat felelnek. König Gyurira mutat rá: „Na, fiam, te meg tudnád mondani? Hogy hívnak?” – „König György.” „Nahát akkor, kedves König, én ugyan nem kérkedhetem királyi névvel – szellemeskedett gúnyosan – de azért alázatosan mégis megkérdezném, hogy...” König Gyuri, aki a nevével való viccelődést meg sem értette, a száját sem nyitotta ki. Reibner ingerülten felém fordult: „Tessék, Tanár Úr, folytatni a tanítást!” Én akkorra már telítve voltam dühvel, s a kezemben tartott könyvet is letettem a fűtőtestre, ami mellett éppen álltam. „Csak tessék be is fejezni, ha egyszer már kivette a kezemből, Igazgató Úr!” – válaszoltam. Reibner csodálkozva nézett rám, de amikor látta eltökéltségemet, dicegve-döcögve befejezte az órát. Amikor kicsöngettek, vártam, most mi lesz. Nem lett semmi. A szakfelügyelő szó nélkül távozott – s többet nem jött hozzám. Igaz, hamarosan meg is halt, valamilyen prosztataműtét következtében.

Magyar szakfelügyelőim – nevükre már nem emlékszem – joviális öregemberek voltak. Nem sok vizet zavartak. De azért az az óra, amelyre bejöttek, ugyanúgy veszendőbe ment.

Azt a tanulást vontam le ebből a felügyeleti rendszerből, hogy többet árt, mint használ. A rest, hanyag tanárt nem készíti gyorsabb ügetésre, s a tudatlant meg nem tudja táltossá tenni. Önérzetes embernek viszont – ha a szakfelügyelő tapintatlan, vagy modortalan – könnyen kedvét szegi. Meg azután véleményt sem lehet a tanár képességeiről, sem az osztály tudásáról egyetlen óra alapján alkotni. Mert lehet, hogy a szerényt gúzsba köti a lámpaláz, a nagy svádájú kókler meg mintatanítást tud elővarázsolni, s markába nevet, amikor az ajtó becsukódott távozó látogatója mögött.

Nagy eredményt jelentett az osztály számára, ha kirándulni mentem vele. Hol a budai hegyekbe, hol Aquincum-ba vittem a fiúkat.

Egyszer a Hármashatárheggyel összefüggő Látóhegyre másztunk fel. Amikor kigyönyörködtük magunkat a kilátásban – akkor még nem voltak vitorlázó repülő, így nem élvezhettük innen a suhogó gépmadarak tovaszállását, mint most – a meredekebb részén leereszkedtünk. Majdnem a hegy lábához értünk már, az egyik fiú észrevette, hogy hiányzik a párja. „Tanár úr kérem, hiányzik Hoffmann Frici!” Hol lehet Hoffmann Frici? Kiáltoztunk, de feleletet nem kaptunk. Amint nézelőd-tünk, egyszerre csak megpillantjuk a hegycsúcson a gyereket: tanácstalanul még mindig ide-oda topog, hogyan tegye meg az első lépéseket lefelé. Két fiút felküldtem érte, segítsék le a gyámoltalant.

Kiből mi lesz, ki tudná előre megmondani? Ez a garatmandulái miatt száján keresztül lélegző, ügyetlen mozgású, nagyon közepes szellemi képességű gyerek, akinek dörmögő feleletét csak úgy lehetett megérteni, ha az ember közvetlenül eléje állt, s aki a testnevelési órákon csak képletesen tudta utánozni a kötelező gyakorlatokat, a „hatalom átvétele után” 1948 táján egyik nagyobb vidéki városunk rendőrkapitánya lett. El tudom képzelni, hogyan kompenzálódott

benne a testi gyengeség durvasággal, a gyávaság a kegyetlenséggel, az ostobaság a hatalmaskodással. Néhány éve beállított hozzám, a Széchenyi Könyvtárba egy toprongyos alak. Ő volt az. Megtudta, ott vagyok, felkeresett, hogy néhány forintot kérjen tőlem. Valami tömegszálláson aludt, valósággal szaga volt. Elmondta, pár évnyi tündöklés után bezárták. Nem kérdeztem miért. Undorodtam tőle.

Egy másik alkalommal a hárshegyi ún. Nagyrétre rándultunk ki. Hosszú fogakat csináltam a fiúknak hozzá, futballozni fogunk, én leszek a bíró.

Ragyogó tavaszi nap, az erdő már madárcsicsergéssel tele. Kiértünk a Nagyrétre, egyedül vagyunk a nagy sík területen. Kijelöljük a kapukat, felállítjuk a csapatokat, én mint bíró a felém nyújtott legalább húsz síp közül csak nehezen tudtam kiválasztani a megfelelőt, hogy jól is szójjon az a fütyülő, meg ne is bántsam meg a tizenkilenc gyereket, akiét nem veszem igénybe. Azután belefújok a sípba, s kezdetét veszi a játék. Alig indul azonban útjára a labda, megjelenik egy hetyke erdőkerülő, vállán puskával, előtte ide-oda szaglászó vizslakutyával, s hivatalos hangon kijelenti, nem szabad futballozni. Kérem tőle, miért nem. Azt válaszolja, azért, mert valakinek nekirúghatják a labdát. Kinek, kérem tőle szelíden. Annak, aki kijön a Nagyrétre szórakozni. „De ember, hát ez a rendelkezés ünnepnapra szól, amikor kirándulókkal van teli a rét! Most meg teremtett lélek sincs rajtunk kívül! A rét arra való, hogy játsszanak rajta. Mit csinálok én ezzel a sok fiúval, ha elszélednek az erdőbe, össze nem tudom őket gyűjteni.” Az őt nem érdekli, de ha tovább is játszunk, ő engem feljelent. „Hát csak jelentsen!” – Bediktáltam adataimat, s vígan folyt tovább a játék.

Most már nézőközönségünk is volt, mert akadékoskodó barátunk leült szépen a pálya szélére, s élvezte a játékot, vidám kedélyű kutyája meg hol ebben, hol abban az irányban kelt gyors lábú játékosaimmal versenyre, hogy megszerezze orruk elől a labdát. Nagyon jól kimulatta magát a társaság, s napokon keresztül beszélt még kirándulásunk, s futballcsatánk egyes érdekesebb mozzanatairól.

Rég elfelejtettem az erdőkerülővel való esetet, amikor „kihágás” ügyben idézést kapok a városházára. Bementem, jegyzőkönyvet vettek fel az esetről. Azután megint elmúlt pár hónap, végzést kézbesítenek, hogy megbüntettek 20 koronára. Megfellebbeztem. Azután újabb jegyzőkönyvet vettek fel. Beidézték és kihallgatták igazgatómat, és isten tudja, mi mindent nem tettek még. Évek múltak el, amikor újabb idézést kaptam. Addigra aktám egész tekintélyes csomóvá gyarapodott. Szerencsére végülis értelmes tisztviselőre akadtam, aki – miután végighallgatott – az eljárást megszüntette.

Csak annak szemléltetésére mondtam el az esetet, milyen tengerikígyó hosszúságú ügyeket tud teremteni önmaga foglalkoztatására a lélektelen és ostoba bürokrácia.

A másik osztályt egészen az érettségiig vittem fel. A néhány szorgalmas és kiváló tanuló kárpótolta az osztály zömének tunyaságáért, nemtörődömségéért, s a legrosszabb miatt való hasztalan fáradozásért. Hekler Antal, művészettörténész professzor

volt az érettségi elnök. A fiúk elég jól szerepeltek latinból is, magyarból is, így nem volt baj, s az osztály és tanár közös drukka közös örömben oldódhatott fel.

Az érettségi bejelentésével még csak nem is sejtettem, ez volt utolsó hivatalos ténykedésem a Kölcsey Gimnáziumban.

A nagyvakációban Bartal Gyurival ausztriai motoros túrára készültem, s bizonyára sokat foglalkoztatott a gondolat, melyik osztályt kapom a távozók helyébe, a következő tanítási év kezdetén. Pedig a Párkák már akkor más színű szálát készítették elő életem fonálához. De ne vágjunk az események elé, hiszen életemnek ebbe a szakaszába a gimnáziumi tanításon felül még sok minden egyéb is beletartozott, ami megemlítésre vár.

Gimnáziumi tanári múltam alatt négy éven át voltam úgynevezett helyettes tanár, s csak az ötödik év elején kerültem be a rendes tanári státus IX. fizetési osztályának 3. fokozatába. Mint helyettes tanárnak havi 140 Pengő volt az illetményem, ami még az akkori vásárlási viszonyok között is rendkívül kevés fizetésnek számított. De a nevelők munkájáért világszerte, s szinte minden korban nagyon kis ellenszolgáltatást nyújtottak, s ezen a téren Magyarország sem volt kivétel. Az első világháború után a területével, s anyagi erőforrásaival egyharmadára csonkított ország egyébként is csak nagy nehezen tudta életfeltételeit megteremteni, s hosszú időbe telt, míg a vérkeringés a kezét-lábát vesztett szervezetben úgy, ahogy helyreállt. Szerencsémre ez alatt az idő alatt végig az Eötvös Collégiumban lakhattam, ahol kis szobámért, s a teljes ellátásért mindössze talán havi 40 Pengőt fizettem. A fennmaradó 100 pengő édeskevés lett volna rá, hogy vele egyrészt különben is nagyon hiányos ruhatáramat kiegészítsem, meg napi kiadásaimat fedezzem. Éppen azért, mint égből a manna, úgy hullott ölembe az ajánlat magánórák adására.

Óraadó tanárként báró Kornfeld Móricéknál⁶³

Első tanári évem, 1929 őszének egyik napján, fáradtan jöttem haza az iskolából – s mint mindig – az első utam az igazgatói irodába vezetett. Ott szoktunk Tomasz Jenővel, aki akkor már a kollégium gazdasági ügyeinek kinevezett vezetője volt, a világ eseményeit megtárgyalni.

Titokzatos, huncut mosollyal fogadott. „Most megálápozhatód a jövődet! Itt az alkálom rá” – szóló jó palócos kiejtésével.

Aztán elmondta, hogy báró Kornfeld Móric keres a lánya mellé tanárt, aki latinra és történelemre tanítaná. Gombocz igazgató is, meg ő is rám gondolt. „De aztán

⁶³ Kornfeld Móric báró (1882 – 1967) nagyiparos, bankár, politikus. Zsigmond bankár fia. A bp.-i és lipcsei egyetemen jogot tanult, a bp.-i tudományegyetemen szerzett jogi diplomát.

ügyesen csináld á dolgot, hogy beléd szeressen á báronesz. Ákkor benősülhetsz á családba, s búcsút mondhatsz á tánári pályának!”

Kornfeldékről addig mindössze annyit tudtam, hogy gazdag zsidó eredetű család, s a báróságot – akárcsak a csepeli vasművek tulajdonosa, a Weiss család – közvetlenül az első világháború előtt Ferenc József királytól kapta, a magyar gazdasági élet fellendítése terén szerzett érdemei elismeréseképpen. Most aztán Tomasztól megtudtam még, hogy Kornfeld Móric a szellemi élet egyik mecénása, aki a Magyar Szemle, a Nouvelle Revue de Hongrie meg a Hungarian Quarterly című tekintélyes folyóiratokat finanszírozza – felesége pedig báró Weiss Manfréd lánya. Alkalmazásomra vonatkozóan egyébként közelebbi felvilágosítást Dr. Balogh József fog adni, aki az említett folyóiratok szerkesztőségének tagja.

Balogh József, erősen semita típusú, kopasz fejű, kissé dülledt szemű, magas férfi. Erős bajusza és szakálla, bár beretválja arcát, sötétre színezi bőrét. Kimértén udvarias. Az a típus, amelyik, mihelyt kinyitja száját, megérzi az ember rajta, hogy nagyképű. Azzal fogad, hogy ő annyira tiszteli Gombocz Zoltánt, feltétlenül megbízik választásában. Arra kér azonban, hogy – mielőtt Kornfeldéknél jelentkeznek – előbb az ő atyját – így mondta: „Atyámat” – keressen fel. Ő ugyanis a család régi barátja, s szeretne közelebbről megismerni!

A „lekáderezés” kifejezés akkoriban hiányzott még a magyar nyelv szókincséből, így bizonyára mindössze azt gondolhattam magamban, engem csakugyan jól körülnéznek, mielőtt a leányzó közelébe engednek.

Dr. Balogh Ármin, az „atyá”, a Rabbiképző Intézetnek volt nyugalmazott történelemtanára. Hetvenen jóval felüli, tekintélyes külsejű öregúr. Bajza utcai lakása tele van könyvvel. Méltóságteljesen, de azért szívesen fogad. Tudja rólam, hogy a berlini Collegium Hungaricum tagja voltam, s két évet gróf Teleki Pálnál töltöttem. Puhatólózó kérdéseket intéz hozzám, amelyekkel érdeklődésem irányait, tudásom mélységét, s életmódomat iparkodik kiszondázni. Részletekbe veszően mondja el, miben állna feladatom. Amikor a beszélgetés elhúzódik, többször is felállok, indulni készülök, de mindannyiszor visszatart. Végül mégis útnak enged, s kimondja a szentenciát: „Nem ártana, ha kissé idősebb volna, de egyébként nagyon örülök Gombocz professzor úr választásának.”

Lendvay utca 27. Majdnem hét éven át jártam ebbe a házba! Még a második világháború után is megfordultam néhányszor benne, amikor a helyreállított romos épület földszintjén, Kornfeldék régi lakásában, a francia követség helyezkedett el.

Amikor először csengettem be, s a fehér bóbítás, fekete klott ruhájú szobalány ajtót nyitott, meglepődtem az egyszerűsége, amit az előszobában, s a nyitott ajtajú hallban láttam. A parkettet teljes felületén sötétszürke, süppedős filcszőnyeg fedte, a bútorok egyszerűek, sötét tónusúak voltak.

A szobalány a hallból széthúzódo üvegajtón keresztül a balra eső könyvtárszobába vezetett.

Beléptemre az ablak előtti hatalmas foteljükből negyven év körüli magas hölgy és ötven év körüli zömök férfi kelt fel. A férfi elem sietett, kedvesen üdvözölt, a hölgy mosolyogva nyújtotta kezét.

„Hálás vagyok Gombocz professzor úrnak, hogy Hanna leányom latin tanára kiválasztásának gondját szíves volt magára vállalni. Restelkedve kértem meg rá, de most mégis örülök, hogy reá hagyatkoztunk. Az ő ítéletében vakon megbízhatunk.” – kezdte a beszélgetést Kornfeld Móric. Aztán az öreg Balogh professzorra terelődött a szó, aki úgye már bizonyára részletesen tájékoztatott róla, miről is van szó. Kornfeldné egyenesen, szinte merev tartással ült a támaszkodást kínáló, kényelmes fotelben. Keveset beszélt, éreztem, engem figyel.

Kellemesen lepett meg ezeknek a dúsgazdag embereknek egyszerűsége, ruházkodásban, viselkedésben egyaránt. Sehol semmi nyoma a hivalkodó fényűzésnek, a pénz adta hatalom elbizakodottságának, gögjének. Az előkelő hölgyek nem szoktak felkelni férfiak, különösen fiatal emberek jöttékor, gondoltam magamban, s háziaszszonyom a leendő házitanítót is megtisztelte vele. Az is jól esett, hogy Kornfeld nem tanárurazott le, hanem természetesen és magától értetődő módon Te-nek szólított.

„Igazán nagyon hálásak vagyunk, hogy vállalta Hancsi tanítását” – mondta a téma lezárásaként Kornfeldné. „De most még szeretném” – tette hozzá, mikor helyemről felkelve indulni készültem, – „ha megismerné leendő tanítványát.”

Kiment, ezután néhány perc múlva visszajött lányával, a nyúlánk, természetben, arcban rá emlékeztető, szeplős arcú Hannával. Amikor bemutattak bennünket egymásnak, hideg kezét ügyetlen bakfis módra tette kezembe, s zavarodottan mosolygott, sőt fejét is rázta, amíg édesanyja tréfásan bekonferálta: „Hát itt van Hanna, aki türelmetlenül várja, hogy beavassa a latin nyelv rejtelmeibe.”

Azután bejött még mögöttük Puppi is, Hanna 16 év körüli, alacsonyabb termetű, de csinosabb arcú nővére, akit valószínűen a kíváncsiság hozott be. Mint a búcsúzáskor megtudtam, a családnak még két férfitagja is van: a 11 éves Bursi, s az iskolába járó Tamás. Ők azonban a nevelőnővel sétálni mentek, majd a legközelebbi alkalommal ismerkedhetem meg velük.

Megállapodtunk még az időpontban, amikor első óránkat tartjuk, anyagi feltételekről azonban nem esett szó.

Hanna nem volt könnyű tanítvány. 14 éves múlt, s lelki, szellemi fejlődése nem tudott lépést tartani azzal az ugrásszerű, hirtelen változással, amelyen szervezete átesett. Az órákon szórakozottan babrálgatott, s ha rám nézett is, tudtam, nem figyel arra, amit mondok. Édesanyja – bizonyára szoktatás végett – az első órák javarészt végigülte, s míg ujjai sebesen forgatták a kötöttüket, nyilvánvalóan sokkal többet

jegyzett meg magyarázatomból, mint lánya. Azután lustika is volt az én tanítványom, az előző órák anyagáról csak erőteljes segítséggel tudott számot adni.

Eleinte azt hittem, csak nálam döcög olyan lassan. De amikor a „tanári testület” többi tagjával is megismerkedtem, mindenkitől ugyanezt a véleményt hallottam. Mert rajtam kívül még jó néhány tanár járt ebbe a házba. A negyven év körüli finom lelkű Hering Hilda a magyart és a természetrajzot, a nyugdíjazása előtt álló, jóságos Gyertyánffy tanár úr pedig a mennyiségtant, fizikát tanította. Külön tanár tanította a németet, született francia a franciát.

Egyszer később, az az eset már arra az időszakra esett, amikor édesanyja nem volt jelen az óráinkon, Hanna egyáltalában nem figyelt, s fogalma sem volt az előző óra anyagáról. Csendesen figyelmeztettem rá, hogy így nem fog eredményre vezetni tanulásunk. Azt is hozzáfűztem még, ha úgy gondolja, hogy mással szívesebben tanulna, én azonnal átadom a helyemet. Megdöbbsent, zavarba jött, s szipogva kijelentette, hogy dehogyis, hiszen ő figyel is, meg tanul is, meg hogy ne gondoljak ilyenre.

Az első hónap elmúltával Kornfeldné megkérdezte, hány órát adtam, s hogy én is megelégszem-e a 8 pengős óradíjjal, mint a többi tanár. Boldog voltam. Heti 3 alkalommal adtam 2-2 órát, így magánóradíj fejében többet kaptam, mint amennyi egész tanári fizetésem. Életemben először lazult rajtam állandóbban az anyagi gondok hálója.

Hannával négy éven át, az érettségiig foglalkoztam, megszakítás nélkül. Közben egy éven át, az élénkebb, elevenebb Puppit is előkészítettem lélektan vizsgájára. Azután velük egyidőben két unokatestvérüket, a híres magkereskedő, Mauthner Ödön egyik leányát, Annát és istentelen rossz fiát, Hanzit is egy-egy éven át tanítottam ugyancsak lélektanra, illetve latinra. Az ő édesanyjuk is Weiss Manfrédnak volt a leánya.

Amikor Hanna leérettségizett, Bursi került sorra. – Becenevét német nevelőjüktől a Schwestitől kapta, akárcsak Puppit. – Vele is több, mint két éven át foglalkoztam, nem sok eredménnyel, de szívélyes, kellemes légkörben. Ő nyilvános tanulóként járt gimnáziumba, így tanításával nem nehezedett nagy felelősség rám. Inkább csak az időnként felmerülő hiányosságokat kellett nála pótolnom.

Óráimat általában estefelé tartottam. A gimnáziumból az 1-es autóbusszal hazamentem, – ez a járat az akkori Szent Imre herceg, ma Móricz Zsigmond körtérről a Hősök teréig éppen azon a napon, 1929. szeptember 1-én nyílt meg, amikor tanári működésemet megkezdtem, – s estefelé ugyanúgy vissza. Előfordult azonban az is, hogy – miután a közeli Kéményseprőben megebédeltem – közvetlenül a gimnáziumból sétáltam át a Munkácsy Mihály utcából nyíló Lendvay utcába.

Hannával tulajdonképpen sohasem melegegtünk össze. Unta a tanulást, s mint szükséges rosszon, iparkodott rajta mennél könnyebb szerrel túlesni. Az órák alatt csak a soron lévő anyagrész volt a témánk, amit én iparkodtam a legízesebb

fűszerekkel elkészíteni, tanítványom azonban étvágytalanul csipegetett hozzá. Végig zárkózott maradt velem szemben, órákon kívül alig beszélgettünk egymással.

Puppi sokkal közlékenyebb, nyílt kedélyű lány volt. Értette a tréfát, s csengő kacagással honorálta a szellemesnek talált megjegyzéseket. Még családi életükből is feltárt időnként olyan mozzanatokat, amelyek pedig nem kíváncsítottak a kívülállók elé. Így egyszer – a lélektanban talán éppen a viselkedésről, modorról volt szó – elmondta, mennyit tanítgatja édesanyjuk őket, hogyan mozogjanak, viselkedjenek, járjanak és üljenek. „Még éneklő beszédmodorunkról is le akar szoktatni bennünket.” – tette hozzá nevetve – „Pedig bennünket nem úgy tartottak keresztvíz alá, hanem már a magunk lábán álltunk oda.”

Mauthner Anna is vidám kedélyű leány volt. Egyszer – miért, miért sem, sohasem derült ki, talán maga sem tudta volna megmondani – alig kezdtük meg az órát, elkezdett nevetni, s olyan nevetőgörcs fogta el, csak úgy rázkódott belé. Azt hittem, rajtam talált valami nevetségeset. Ahogyan ilyenkor tehát az ember tenni szokta, végigtapogattam magamon a ruhát, nincs-e rajtam valami toalett-hiba. Azután kifújtam, s igen gondosan megtörölgettem az orromat, végig simítottam arcomat. Még a tükörhöz is felálltam – az úgynevezett „piros” szobában tanultunk, ahol minden bútor élénk piros színű kelmével volt behúzva, s a hatalmas falitükör ott lógott a háttam mögött – de semmi különösét, nevetnivalót nem tudtam magamon felfedezni. Kérdeztem, mi az, amin olyan jóízűt nevet, hadd tartsak én is vele. De csak rázta a fejét, s újból meg újból rákezdedt. Amikor egyszer kisebb szünet következett be, megpróbáltam folytatni az órát. Alig nyitottam ki azonban a számot, amikor láttam, hogy nincs mit tennem, felálltam, összepakoltam holmimat, s búcsúztam. A lakás ajtajáig kísért, fuldokolva kért elnézést, nem tehet róla, nem tudja abbahagyni.

Osztályteremből ismert volt számomra ez a jelenség. Jól emlékszem, bonyhádi diákkoromban valamelyik órán – legtöbbször Kovács tanár úrral – egyszerre csak megszállt bennünket a nevetés démona. Először csak egy fiú vigyorgott az első padokból visszafordulva, az igényesebb tanároktól „sötét Afrika”-nak becézett hátsó sorok valamelyik nebulójára. Az örömmel kapta el a jókedv hajított labdáját, s már adta is tovább szomszédjának. Azután már nem egy, hanem két, három, négy fiú csavargatta nyakát visszafelé, s mind többen kezdett rázni a visszatartott nevetés. Amikor azután Szabó János jobb keze két ujjával összeszorította az orrát, s vérvörösre fújódó és a halántékokon kidagadó erezetű fejből a visszaszorított levegő szájon és orron keresztül egyszerre csak hangos trombitaszó kíséretében nyomakodott kifelé, akkor betelt a mérték, s gejzír módjára tört elő itt is, ott is a visszafojtott jókedv.

A gyermeklelket nem értő tanár ilyenkor dühbe jön, kiabál, s igyekszik „vérbe” fojtani a lázadást. Tanár koromban, ha láttam, ott bujkál a csintalanság a padsorok között, s hol ezt, hol azt a fiút csiklandozta meg, legtöbbször magam segitettem elő, hogy kinevethessék magukat. Olyan valamit mondtam, ami „legális”-sá teszi a rövidebb-hosszabb időre való jókedv megnyilvánulást. Amikor azután jól kinevették

magukat, s könnyes szemük csak úgy csillogott a kielégülés örömétől, mint a kezes bárányok, olyan engedelmesen követtek újból a tudomány göröngyös útján.

Mauthner Annus azonban egyedül is tudott ilyen tömeglélektani jelenséget produkálni, s a szokottnál hosszabb időre volt szüksége, hogy jókedvének kigyulladt olajkútja összeroskadva, bedugulva végre magától kialudjék.

Órákon felül csak két alkalommal voltam hivatalos Kornfeldékhez. Egyszer a Tolna megyei Felsőiregen lévő birtokukra hívtak meg, egyszer meg házi báljukra Budapesten.

Felsőíregre Balatonfüredről mentem Siófokot át. Siófokra autót küldtek értem. Hatalmas facsoportokból álló park kapuján fordult be az autó az emeletes kastély elé. Itt sem volt semmi hivalkodó pompa, egyszerűség fogadta az embert mindenütt. A vendégeket azonban a legnagyobb figyelem várta szobájukban: fürdőköpeny mindenki számára, s még a fogkefe (!) is ki volt készítve a mosdóra, ha netán otthon felejtette volna a magáét.

A kastély zsúfolva volt vendégekkel, főként fiatalsággal. Bár szívesen fogadtak, lépten-nyomon éreztem, másodrendű vendég vagyok. A sok Pista, Jancsi, Tamás, s nem tudom kicsoda mellett én csak Tanár Úr voltam.

Puppi valamelyik velem egy időben érkezett ifjúnak meg akarta mutatni az iszállókat. Kérdezte tőlem, velük tartok-e. Nagy örömmel mondtam igent, hiszen a felsőíregi gazdaság megyeszerte ismert mintagazdaság volt, s kíváncsi voltam rá, milyen az állatállománya. De hamar keserű lett a szám íze, Puppi csak a társaság-beli fiatalembernek magyarázott, s én abban a tudatban kullogtam mellettük, hogy jelenlétem több mint felesleges. A vacsoránál is szégyenkeztem. Nem volt velem sötét ruha, s kiríttam szürkeségemben a társaságból.

Vacsora után Kornfeldné a táncolni vágyó fiatalokat autóra pakolta, az egyik fiatalembernek pár százast tett a zsebébe, hogy fizesse majd a számlát, s a siófoki Casinóba vitte őket. Én néhányadmagammal otthon maradtam, s egy bécsi leánnyal – aki jól tudott és szeretett beszélni franciául – kellemes beszélgetésben töltöttem el az estét.

Másnap Kornfeldné a bécsi leányt meg engem lovaskocsin kivitt a gazdaságba, s kedvesen végigmutatott mindent, amiről gondolta, hogy érdekelhet bennünket. A szoros értelemben vett gazdaságon kívül egy munkásüdülőn is végigvezetett bennünket, ahova harmincas vagy negyvenes csoportokban a csepeli Weiss Manfréd munkáslányait hozta le két-két hétre. Még kis imaházról is gondoskodott számukra. Szívjóság, segíteni akarás és szociális érzék öltött testet ebben a kis egyszerű, de fürdőszobákkal és teljes komforttal bíró üdülőben. Akkor értettem meg, miért nem szerepelt Kornfeldné soha a hivatalosan megrendezett „gyereknapokon” s a szegények megsegítését célzó ilyen meg olyan egyéb társadalmi akciókban. Soha nem volt a neve az ún. „jótékonyági dámák” neve között olvasható. Csendben, szerényen, de következetesen mindenütt segített azonban, ahol tudott, mégpedig nagy összegeket felemésztő mértékben.

Farsang alatt rendezett budapesti házi bálukon nem éreztem jól magamat. Azok az örökös ruhagondok! Itt meg minden férfi frakkban feszített, csak a pincérek, a gyermeksorba tartozó Bursi, Mauthner Hanzi meg én voltunk szmokingban. Kornfeldné szívjóságára jellemző, hogy amikor pironkodva exkuzáltam magam, kedvesen megnyugattott, s az egyik keringőnél ő kért fel engem, hogy tettel is bizonyítsa, mennyire semmit sem számít szemében az ilyen külsőséges dolog.

Korfeldéken át az akkori magyar társadalom „felső tízezrének” új csoportját ismerhettem meg: a pénzarisztokráciát. Igaz, a házitanító keveset láthat, s rajtuk kívül nem tekinthettem bele más hasonló család életébe. De amit én ennek a családnak részéről közvetlen közlőről tapasztalhattam, az tiszteletet váltott ki belőlem. Egyénileg pedig hálával és szeretettel gondolok vissza rájuk. A náluk végzett munka ellenértéke gondtalanná tette életemet, s el nem homályosuló legszebb élményeimhez adta meg az anyagi alapot: a külföldi utazásokhoz. De mielőtt gondolatban újból bejárnám a nagyvakációk alatt megismert idegen országokat, hadd emlékezzem meg arról is: mivel töltöttem a tanításon felül megmaradó szabadidőmet.

Életemnek ebben a szakaszában jártam legtöbbet társaságban.

Az ember, amíg él, állandóan formálódik, fejlődik, érik. Kifejlett 27 éves férfi voltam, amikor tanári működésemet megkezdtem, s mégis a Munkácsy Mihály utcában eltöltött hat év alatt sok új vonással gyarapodott, s vált teljesebbé egyéniségem.

A gondjaimra bízott sok kisgyermek lelkének formálása, érdeklődésének felkeltése, értelmének nyitogatása, szellemi táplálékkal való ellátása, az erkölcsi ideálok kiválasztása és megszerettetése: felelősségtudatomat mélyítette el bennem.

Tudásuk, viselkedésük elbírálása, érdekeik védelme: igazságérzetemet fejlesztette. Munkám eredményének látása, tanítványaim ragaszkodásának és szeretetének jelei, a szülők hálájának, tanártársaim elismerésének megnyilatkozása: növelte önérzetemet, tudatosította bennem azt az érzést, hogy vagyok valaki. Amíg nevelő voltam, önkéntesen vállaltam az alacsonyabb sorsot. Azért volt ez elviselhető számomra, s azért nem töltött be a megalázottság érzésével, mert lelkem függetlenségét kis területre vontam össze, s azon belül védelmeztem. Itt, az iskolában egyenlő voltam a közösség többi tagjával, a társadalmi különbség nem állított – senkihez sem viszonyítva – alacsonyabb fokra. Teljesen függetlennek, hogy úgy mondjam, szabadnak éreztem magam.

Ez a jellemfejlődés, lélekizmosodás külső viselkedésemben is megnyilvánult: hátrózott volt a fellépésem, bátran, öntudatosan mozogtam, beszéltem. Számtalanszor előfordult, új ismerőseim nem akarták elhinni, hogy tanár vagyok. Volt, aki egyenesen reám nevetett: „No ne bolondozzék, nem ilyenek a tanárok!” Bókként könyveltem el magamban az ilyen megállapítást. Magam is éreztem ui., nincs bennem semmi alacsonyabbrendűség-érzés, amely félszeg, suta viselkedésben nyer kifejezést. Szerencsére ez nem történt szerénységem rovására, nem vezetett elbizakodottságra, nagyképűségre. Kiegyensúlyozott voltam minden vonatkozásban s – magam ízlése szerint – élveztem az életet. Azt vettem észre, hogy ahova mentem, szívesen láttak, ezért örömet és sűrűn jártam társaságba.

Társaságok, barátok, ismerősök

Barátaim közül legtöbbet Tomasz Jenővel, Moravetz (akkor már Móra) Károllyal és Incze Péterrel voltam együtt.

Tomasz Jenőnek időnként – inkább csak szimbolikusan - segítettem is a könyvtári könyvek nyilvántartásának vezetésében, a kollégiumi tagsági díjak beszédésében. De az irodán felül a kollégium kerti részében lévő lakásán is sűrűn megfordultam. Fiai, az aprócska Gyuri, Sanyi és Lubi – ez volt a legkisebbnek beceneve – vastag barátságban álltak velem. Uगतó tudományom miatt sokáig „Vau-vau bácsiként” tiszteltek. A szelíd lelkű, kedves Didó – Tomasz így hívta feleségét – mindig örült tréfálkodásainknak, s más hiányában sült tökkel traktált bennünket. A családi élet utáni nosztalgiaim nagyrészt ez a kedves meghitt kör altatgatta.

A kollégium egyébként állandó találkozóhelye volt a régi kollégistáknak. Ritka nap volt, hogy ne fordult volna meg benne ismerős, évfolyamtárs, Budapestről és vidékről egyaránt. Így azok az életre szóló kapcsolatok, amelyek a volt kollégistákat egybefűzik, nálam különösen erős szállá sodródhattak.

Móra Károly akkoriban már a svábhegyi Csillagvizsgáló Intézetnek volt megbízott vezetője. Vasárnapi magányos sétáimnak végcélja gyakran volt tehát a Csillagvizsgáló. Ilyenkor valamelyik vendéglőben együtt is ebédeltünk.

Szerettem Károlyt. Szelíd, csendes, egyenes természetétől minden durvaság, önzés, alakoskodás távol állt. Szaktudományán felüli széleskörű általános műveltsége, kedves humora nagyon kellemes társalgóvá tette. Ha időnként be-benézett a kollégiumba, élveztem Tomasz Jenővel való viccelődését. Tomasz hamisítatlan pálosos kiejtésén szólta le az éhenkórász „csillagászokat”, Móra meg kismartoni származását eláruló német akcentussal fricskázgatta a betűbe vesző klasszika-filológusokat.

Társaságban is nagyon szerették Károlyt. Eltréfált, elmókázott a hölgyekkel, s bridzselés közben is mindig volt valami története, amivel ízesebbé tette a játékot.

Károly vitt el engem két családhoz, Szilber Józsiékhoz meg Rüblein Kamillóékhoz, ahova azután – egészen haláláig – éveken át együtt jártunk bridzselni.

Szilber Józsi, szintén volt kollégista, valaha Kövesligethy Radó csillagászprofesszor tanársegédje, az Air France francia légiforgalmi társaságnak volt az igazgatója. Felesége matematika-fizika szakos tanár, a Földrengéstani Obszervatórium tisztviselőjeként néhány éven át együtt dolgozott Móra Károllyal. Mind Szilber, mind felesége igen művelt ember, mindketten kitűnően beszélnek franciául. Szenvedélyes bridzselők. Szinte kéthetenként jártunk hozzájuk. Olykor ötösben játszottunk, ha Szilber Józsi valamelyik francia tisztviselőjét is magával hozta. Ilyenkor különösen örültem a játéknak, mert alkalmam volt francia nyelvtudásomat is gyakorolni.

Szilberék egyébként vasárnaponként többször elvittek Citroen kocsijukon kisebb-nagyobb kirándulásra is. Ilyenkor legtöbbször a szapora beszédű Józsi tartotta szóval a társaságot. Egyhangú, szinte egybefolyó beszéde ennek a nagyorrú, barázdált arcú, csúnya, de rendkívül szellemes férfinak mindig tartalmazott olyan érdekes részleteket, amelyek miatt érdemes volt a hosszúra nyúló összekötőszöveget is meghallgatni. Korrekt gondolkodású, nagyon kellemes emberek voltak mindketten, s igen kedves házigazdák.

Rüblein Kamill a bölcsészeti kar dékáni hivatalának volt tisztviselője, egyébként művészettörténeti tanulmányokat folytatott. Két nővére volt, az egyik férjezett, a másik hajadon. Náluk korántsem éreztem magam olyan jól, mint Szilberéknél, de Károly kedvéért azért innen sem maradtam el. Állandó volt ui. a súrlódás, civódás férj és feleség között, s ha nem került is minden alkalommal kirobbanásra sor, a feszültség ott vibrált minden alkalommal a levegőben. Akkori férje után idővel még két férjet koptatott el az asszonyka. A hitlerizmus alatt pedig mindhárom testvér arra ébredt rá, hogy nini, hiszen ők német eredetűek, lám a nevük is erre vall. Ezért még a háború elején az akkor még győzelmi reménytől átítatott Urheimat-ba vándoroltak ki.

Móra Károly révén ismertem meg második francia nyelvtanárnőmet Petexlorgo Idát is.

Amikor lakásának ajtajában – akkor jött haza, s a lépcsőházban találkoztunk – magyarul bemutatkoztam s elmondtam, órákat szeretnék tőle venni, kelletlenül fogadott:

„Kezdőket nem szívesen vállalok, különösen férfiakat, mert úgyszincs bennük kitartás, hamarosan abbahagyják.”

Tökéletesen beszélt magyarul, alig érződött kis francia akcentus beszédében.

„Mais Mademoiselle, je parle déjà français, je viens de passer une été en Bretagne...”

„Ah, c'est une autre chose!” oldódott fel azon nyomban, s máris tessékelt barátságosan befelé.

Heti két órát vettem tőle. Valamilyen francia szöveg közös olvasásával kezdtük az órát, azután azonnal elmondtam franciául a tartalmát. Egyik óráról a másikra írásbeli feladatokat is kaptam.

Az órák kezdeti feszes udvariassága helyébe hamarosan szívélyes viszony lépett. Moziba, majd színházba is eljártunk együtt és sokat sétáltunk a Ménesi út egymásnak hajló juharfái alatt.

Nálam mintegy tíz évvel idősebb, finom arcú, fekete hajú, középtermetű, tipikusan francia mozgású hölgy volt. Rendkívül finom, gyengéd lelkű, akinek minden megnyilatkozását egyenesség, őszinteség jellemezte. Érdeklődéssel hallgatta az én iskolai történeteimet, a fiúk jó mondásait s viszonzásul ő is beszámolt tanítványairól. Aztán kiszélesedtek témaköreink, mindig volt mondanivalónk egymásnak. A kölcsönös rokonszenv hamarosan meghitt barátsággá mélyült.

Amikor a hivatalos hangzása Mademoiselle és Monsieur megszólítás többé nem volt időszerű, én Idunak hívtam, ő meg engem Bozsónak. Cselédlányuk ui. – Idu tanárnő barátnőjénél a Budafoki utcában kétszobás főbérleti lakásban lakott – hallva „Bon jour” – köszöntésemet, röviden leegyszerűsítve Bozsó úrnak keresztelt el. Ez a név azután végleg rajtam is maradt.

Hét évig jártam Iduhoz, s a hét év alatt sokmindent megtudtam életéről. Arról azonban, hogyan került Magyarországra, sohasem szólt. Én nem faggattam, ő hallgatott róla.

Szülővárosáról, Annecyről, s családjáról azonban szívesen beszélt. Olasz származású édesapjának kőfaragó telepe volt. Négy lány és két fiú gyermeke közül csak ő hagyta el a családi otthont, a többi Annecyben maradt. Bár egy nyarat a későbbi évek során egyik nővérének Megére-i pensiójában töltöttem el, s onnan Párizsba menet Annecy-t is útba ejtettem, nővéreinek a ridegséget súroló zárkózottsága folytán ott sem tudtam meg semmi közelebbit Magyarországra való jövetelének körülményeiről. Bármiként történt is a dolog, az lett a sorsa, mint az idegenbe szakadt nevelőnők, nyelvtanárnők legtöbbszörének, nem tudott elválni attól a néptől, amelyik befogadta, mert a vendéglátó ország második hazájává vált.

Idunak köszönhetem, hogy a francia nyelvben bizonyos fokú biztonságra tettem szert, s hogy az egyszerű francia polgárok gondolkodásmódját megismertem. De ennél sokkal többet is köszönhetek még neki. Azt az állandósult nyugalmat és biztonságot jelentő jó érzést, hogy évek hosszú során át – valahányszor egyedül éreztem magam – mindig volt hová mennem.

Amikor feleségemet megismertem, s elhatároztam, hogy megnősülök, a regényekből, színdarabokból, s az életből ismert hitvány recept nyomán én is hosszú levélben búcsúztam el tőle. Nem volt sem bátorságom, sem szívem hozzá, hogy szemébe nézzek. Rövid pár szó volt levelemre a válasz: „Mes meilleurs voeux á votre mariage!”

Milyen nagyváros ez a Budapest! Húsz évbe telt, míg egyszer autóbuszon megpillantottam. Haja hófehér lett, de élénk, érdeklődő szeme a régi maradt. Megszólítottam, nem ismert meg. Persze én is megfehéredtem, s fáradt tekintetem sem az, ami valamikor volt. Amikor azután bemutatkoztam, alig pár szó váltása után neki sürgősen le kellett szállnia. Megrendült valami lelkében, vagy talán húsz esztendő sem volt elég hozzá, hogy megbocsásson?

Valahányszor a Vörösmarty tér felé akadt dolgom, mindig felszaladtam néhány percre Incze Péterhez. Ilyenkor Missis Dallas-szal is váltottunk néhány szót. Rendszeressé akkor váltak találkozásaink, amikor Missis elköltözött Telekiéktől. Ekkor megalakítottuk bridge partijainkat, amelybe negyedik játékosként Móra Károly kapcsolódott be.

Kéthetenként jöttünk össze Missis lakásán. Kártyacsatáink rendszerint éjfélig tartottak. Bizony másnap nem volt könnyű időben felkelni, hogy nyolc órára az iskolában lehessenek. De azért semmi pénzért sem mondtam volna le ezeket az összejöveteleket. Annyira össze voltunk ui. hangolódva, annyira ismertük egymás ügyét-baját, annyira egy volt az ízlésünk, felfogásunk, hogy minden érdekelt bennünket, amit kártyaosztás közben ki-ki elmondott magáról, ismerőseiről, az időközben történetekről.

De maguk a kártyajátékok is érdekesekek voltak. Nem annyira a játék technikai lefolyása – sohasem voltam szenvedélyes kártyás – hanem a kísérő jelenségek. Ahogyan ki-ki partnerének várt vagy nem várt, jónak vagy rossznak ítélt húzására reagált. Különösen Missis szisszent fel egy-egy baklövésre, s tett rendkívül heves szemrehányásokat annak, aki a „lapjában volt” – lehetőségeket meghíúsította. Ilyenkor – ha előntötte a harag – nem találta a megfelelő magyar szavakat, noha máskor soha nem fordult elő vele, hogy hibát ejtett volna. Persze, a gonosz Incze Péter még komoly képpel tüzelte is. Egyszer annyira sikerült Missist begerjeszteni, hogy nekipirosodott arccal ledobta az asztalra a kártyákat, s kijelentette: ilyen pácerrel, mint Incze, nem játszik többet.

Időnként hármunkon kívül mást is meghívott Missis. Szerette az egzotikus egyéniségeket. Egyszer egy magát cári gárdakapitánynak mondó orosz emigránst, más alkalmakkor átutazó angolokat találtunk nála, amikor megérkeztünk.

De Monsieur és Madame Kurz is megérte a maga pénzét. Ez az időtlen idők óta Magyarországon élő francia házaspár nyelvórák adásából tartotta fenn magát. Magyarul csak a legszükségesebb szavakat tanulta meg, anyanyelve viszont az idők folyamán jól megkopott. Elképzelhető már most, milyen kellemes kakofónia tevődött

össze belőle, amikor ez az angol-francia-magyar társaság egyszerre magyarázgatta, mit kellett volna az adott esetben ennek vagy annak hívnia.

Volt Missisnek egy kedvenc tanítványa, Debreceni Babszi, akiről előzőleg sokat beszélt nekünk. Dúsgazdag ügyvéd, földbirtokos leánya. Ezt a kedves lányt is meghívta egyszer-kétszer. Mindig felvillanyozódtunk, ha ő is kiegészítette társaságunkat. Egy évbe sem telt azonban, s ennek az erőből duzzadó sportladynek élete tragikus véget ért. Férjhez ment egy huszártiszthez. Mint egészen fiatal házasok sítúrára mentek Ausztriába. Egyik nap valami megerőltető kirándulás után, késő este holtfáradtan értek az alpesi menedékházba. A férfi reggelre holtan találta maga mellett feleségét.

Amikor egyik délután felugrottam Inczéhez, kedvetlennek vagy inkább révetegnek találtam.

„Mi van Veled, valami bajod van? – kérdeztem tőle.

„Nincs semmi” – válaszolta mogorván, majd hozzátette: „Gyere, menjünk el valamelyik moziba.”

A moziban szót sem szólt, figyelt is a filmre meg nem is, mint akit nagyon foglalkoztat valami. Mozi után a Mátyás pincébe mentünk vacsorázni. Ott azután, amíg az ételre vártunk, irtózatossóhajtások között egyszer csak kibökte:

„Te én olyan szerelmes vagyok!”

Olyan nevetés fogott el, alig tudtam abbahagyni.

„Ne vihogj már, hadd mondok el kibe!”

De bizony még jó időbe telt, amíg össze tudtam szedni magam. Egyre csak ezt hajtogattam:

„Lehetetlen, lehetetlen! Hogy Te is hurokra tudtál kerülni?”

Elképzelhetetlen volt számomra, hogy ez a mindenkit kigúnyoló, szinte pökhendi modorú mokány legény valaha is így sóhajtozzék.

„No, mondd el, hogyan volt!” – csitultam le végre.

Egyik volt hadifogolytársának násznagyaként – ez volt akkoriban körülbelül a harmadik ilyen jellegű szerepe, mert a „hadifogolytárs” szent fogalom volt, az ő kívánságukat nem tudta megtagadni – részt vett annak esküvőjén. A vacsora alatt a „leányzó” mellett ült, s az a leányzó, tudod...” – s most jött a leányzó véget nem érni akaró dicsérete. Az édesapja egyébként tanárember, a kislány érettségizett, s egy kis budai drogériában elárúsítónő.

Megállapodtunk, hogy másnap elmegyek a Böszörményi úti drogériába, s megnézem a hajadont. Amikor utána Pétert felhívtam telefonon, csak ennyit mondtam:

„Őz tekintetű, feleségnek való, szelíd, kedves lány! Gratulálok az ízlésedhez!

„No, ugye mondtam!” – hetykélkedett a vonal túlsó végén.

„Egyébként tartozol nekem 6 pengő és 70 fillérrel!”

„Én neked?” – csodálkozott.

„Persze, mert ennyibe került a fogkefe, fogkrém, körömráspoly, meg miegymás, amit vásárolnom kellett tőle, hogy jól megfigyelhessem.”

A szerelemnek csakugyan házasság lett a vége. Incze tanúja Teleki Pál, a menyasszonyé, Borói Czettler Jenő, akkori képviselőházi házelnök volt, s a lakodalmon még Telekinét is megtáncoltatták.

Ettől fogva bridge társaságunk hol Missisnél, hogy Péteréknél jött össze. Margitka nagyon aranyos, jókedvű háziasszonynak bizonyult. Így gyakran és örömmel fordultunk meg nála.

Incze Péter révén egyik alkalommal volt kollégista társammal, a magyar-francia szakos Török Árpáddal is közelebbi viszonyba kerültem, akivel addig csak futólag ismertük egymást. Ő ui. nem sokkal azelőtt érkezett vissza az orosz fogságból, hogy én a kollégiumból kikerültem.

Péter és Árpád iskolatársak voltak, s ez magában véve is elegendő ok lett volna barátságukra. Ezen felül azonban orosz hadifogságban is összeverte őket egy időre a sors, s a nehéz helyzetben átélt közös élmények még szorosabbra kovácsolták eddigi kapcsolatukat.

Török Árpád apró, tömzsi, hízásnak induló emberke volt, kerek, nagy, valódi törökös arccal. Azokat a tojás-alakokat idézte fel látása, amiket a német „Punkt, Punkt, Komma, Strich, fertig ist das Mondgesicht” – mondás ritmusára szoktak a gyerekek papírra felmázolni. Felesége, matematika-fizika szakos tanárnő, sem volt szépnek mondható. Nagyon jó lelkű és kedves emberek voltak azonban, akiknek körében – minden formalitás félretételével – jól éreztük magunkat. Törökné erdélyi ételekkel kedveskedett Péternek, s ezek dicsérete közben csak úgy folyt azután a két jó barátból a gyerekkori, meg hadifogolytábori élmények felidézése.

A hadifogolyság nehezen múló, s egyébként természetlen éveit jól hasznosították. Mindketten tanultak oroszul, Árpád ezen kívül franciául, Péter pedig németül és angolul.

Török Árpád később az állami gimnáziumok igazgatója, majd Erdély egy részének 1939-ben történt visszacsatolása után, a kolozsvári tantestület főigazgatójának helyettese. A háború végeztével Erdélyben maradt, s azóta – mint hallottam – szülőfaluja tanítójaként tengeti életét.

Kialakult azonban Péteréktől függetlenül egy másik társaságom is.

A városligeti műjégpályán, ahova az első években rendszeresen jártam korcsolyázni, össztetalálkoztam egyszer egyik volt egyetemi társnőmmel, Genthon Máriával. Meghívott a fogadónapjára. Minden hónap első szombatján szoktak barátnői és ismerősei összegyűlni nála. Tiszta lelkű, kedves emberekből álló társaságra találtam ott.

A háziasszony kúriai bíró özvegye, akkoriban 50 év körüli, kissé elhízott hölgy. Állandóan fekete ruhát hordott. Amióta évekkel ezelőtt kisfiát egy motorkerékpár

halálra gázolta, nem tudta a gyász színét vidámsággal felcserélni. Nagyon finom lelkű, vallásos nő volt.

Leánya, Baby – így hívtuk Máriát – külsőben is, lélekben is hasonlított édesanyjára. Finoman hajlott orra, szelíd tekintete adta meg pirosas arcának jellegzetességét. Kissé lassú ütemű, de azért dallamos beszédmódja gondolkodó főre vallott. Rendkívül művelt nő volt, akit szaktárgyain kívül is minden érdekelt. Ezen kívül kellemes társalgó és igen kedves, tapintatos házikisasszony.

Négy szobából álló egyszerű lakásuk ún. szalonjában gyűlt össze a társaság, hölgyek, urak körülbelül egyenlő arányban.

Bacsa Mária, Baby legjobb barátnője, sápadt arcú, fakó szőke, csendes, de szellemes hölgy volt, arcizmán a legkisebb hangulatrezdülés is visszatükröződött. Babyval együtt fordították franciára Prohászka Ottokár, a híres egyházi szónok és író egyik művét.

Dállyay Margit, Babyvel – akárcsak Bacsa Mária – annak idején együtt járt az egyetemre. Kesztyűs műkézben végződő csonka karja mozdulatlanul feküdt ölében. Testi fogyatékoságát a sors éles értelemmel és még élesebb nyelvvel kárpótolta. Ha valaki vitába mert vele szállni, rendszerint a rövidebbet húzta. Kitűnő pedagógus volt, latin tankönyvet is szerkesztett.

Stengl Mariann szintén nyelvszakos tanárnő, finom arcú, kedves teremtés, aki később egy esztergomi bíróhoz ment férjhez.

Simon Nelly és Lily, Simon Károlynak, a Villányi úti Redemptorissa leánygimnázium nem túl okos igazgatójának leányai: a barna, eleven Nelly, tanárnő, a szőke, csendes Lily, tanítónő. Őket rendszerint a szülők is elkísérték.

Át szokott még jönni szomszéd lakásukból férjével Ambrózy Kálmánné is, Baby unokanővére, annak a Mészáros Károly orvosnak a húga, aki nekem annak idején, első egyetemi beiratkozásom alkalmával segítséget nyújtott. Ipi is – így hívták Ambrózynét – tanári diplomával bírt, de nem tanított. Férje, röviden Kalának becézték, fővárosi jegyző volt akkoriban. Kedves, humort értő, de erőszakos ember. Amit egyszer érces hangján kijelentett, az ellen nem volt fellebbezés.

Amíg a társaság nő tagjai valamennyien pedagógusok voltak, addig a férfiak részéről egyedül képviseltem a tanárságot.

Az édesanyja révén francia eredetű, erősen raccsoló Kara Zoltán, valamint Stengl Mariann öccse, a lányos képű, szőke Antal jogász, a csendes humorú Riva József mérnök, a kissé primitív, s jezsuita hitszónok nagybátyja hírnevében sütkérező Bangha Kálmán hivatalnok volt. De akadt egy bús honvéd is, Hampel Károly, aki pedig a képzőművészetet képviselte, mert ő meg szobrász volt, mégpedig nem is tehetségtelen.

Időnként néhány percre Baby öccse, Pisti is át-átnézett szobájából, de – úgy gondolom – magában mélyen megvetette a fecsegő társaságot és sietett vissza félben hagyott művészettörténeti tanulmányaihoz. Néhány megjelent munkájával

már akkoriban is oroszlánkörmököt mutatott. Azt azonban, hogy korunk talán legnagyobb művészettörténészévé fejlődik, akkor még senki sem gondolhatta róla. Mindig sajnáltam, ha egy-két tréfás megjegyzése, anekdotája után már ment is vissza szobájába, mert szellemes, jó humorú és nagyon mulatságos előadó volt. Édesanyjának és nővérének mély vallásosságát azonban kissé lemosolyogta, s a szalonban összegyűlt jámbor társaságot unta. Bohém emberek között, ahol szabadabb szó járta, ott érezte jól magát.

Genthonéknál azután valóban soha szabadosabb szó nem hangzott el. Hol komolyabb, hol tréfásabb mederben folyt a beszélgetés, nagyon szelíd csipkelődés is előfordult, de durvább ugratásra, vagy valakinek céltáblává állítására sohasem került sor. Még talán Kara Zoltán engedett meg néha magának egy-egy félig francia, félig magyar sikamlósabb mondást, de ilyenkor a házikisasszony azonnal más témára terelte a beszélgetést.

Csakugyan olykor talán unalmas, nyárspolgári volt a légkör, mert a szellem nem sziporkázott olyan szabadon, mint amikor kevésbé van formák közé kényszerítve – de azért kárpótlást kapott az ember abban a megbecsülésben, amelyben ki-ki a másikat – s ez választékos modorában is kifejezésre jutott – részesítette. Jól éreztem ebben a körben magamat, mert tudtam, szívesen tekintenek maguk közé tartozónak.

Babyval, s barátnőivel többször mentünk együtt operába, színházba és kirándulásokra is. Ha a társaság úgy verődött össze, hogy minden tagja tudott franciául, akkor franciául beszélünk. Kellemes is, hasznos is volt az együttlét így mindannyiunk számára.

Időnként vacsorára is meg voltam híva hozzájuk. Ilyenkor a díszvendég szerepét Kemenes Illés a bencés gimnázium volt igazgatója, akkoriban a pestvidéki tankerület főigazgatója töltötte be, aki Genthonéknak gyóntatója volt. Genthonné kitűnő konyhát vezetett, s az akkortájt annyira híres bencés borok legjobb fajtái – a „Bársonyos”-nak aromáját most is nyelvemen érzem – álltak jellegzetes viggettájú palackokban az asztalon. Kemenes Illéssel való megismerkedésem, mint az a későbbiekből kitűnik, döntő hatással volt életem későbbi folyamára.

Egyszer Kemenes egyik rendtársával és barátjával, a torony termetű Mattyasovszky Kassziánnal is együtt vacsoráztam, sőt vacsora után bridgeztem is.

Azért emlékezem meg róla, mert ezt a derék szerzetest, aki akkor az esztergomi bencés gimnázium igazgatója és a rendház főnöke volt, nem sokkal később a rendház egyik szolgálja szobájában hátulról baltával meggyilkolta. Olyan erővel csapott le rá a gyilkos, hogy a balta az ágyra hulló Mattyasovszky fejében maradt. Sohasem sikerült tisztázni, mi volt tulajdonképpen a szörnyű tett indítéka.

Genthonékkal és Simonékkal egy nyári hónapot is együtt töltöttem Balatonfüreden.

Már tanári működésem második évében jelentkeztek ui. bizonyos szívzavarok nálam. „Arythmia” – mondták az orvosok, „kihagy a pulzus”, mondta a hipochonder Tomasz Jenő, aki – többek között – szívműködésében is állandóan észlelt rendellenességet, s örült, lesz kivel a közös bajokat megbeszélhie. Akkoriban mutatkozott már nálam kis szervi elváltozás szívnagyobbodás, billentyűzavar alakjában, a fő ok azonban az idegekben rejlt lehetett. A délelőtti iskolai munka, a délutáni magántanítás, s az esti társas élet kevés időt hagyott a pihenésre, alvásra – s ez bosszulta meg aztán magát a szív rendellenes működésében. A kitűnő belgyógyász, Galgóczy Jenő, Friml (Fónyi) Géza tanártársam unokafivére, aki azután szinte 30 éven át hajolt sztetoszkópjával fölém, hogy ellenőrizze, milyen változást mutatnak szívhangjaim, azt ajánlotta, menjek Balatonfüredre, pihenjem ki magam alaposan, s ne dolgozzam olyan sokat.

Ezért töltöttem 1931, majd 1933 nyarán 6-6 hetet Balatonfüreden, a „Csokonai” tanáregyesület üdülőjében. A második alkalommal nyaraltak itt Simonék is, ugyancsak ebben a villában.

Mindkét nyáron nagyon kellemesen, jól éreztem magam a Balaton partjának ezen a gyönyörű pontján. De csodálatosképpen akkor még nem nyílt ki szemem szépségei befogadására. Túlságosan a vadregényes külföldi tájak élményeinek hatása alatt álltam, s a hófedte Alpok, a dermedt gleccserek csodája, a mélykék hegyi tavak tükre, s a fenséges tengerek a parti sziklához dübörgő tarajos hullámai nem hagytak lelkemben helyet a szelíd bájú, pannon táj szépségeinek. Szép, szép, én is mondogattam a többiek után, amikor Tihany mögött lebukott a vörösén izzó nyári nap, s sziluettszerűen lépett elő az aranyló háttérből a félsziget foka. Szemen túl azonban nem hatolt a befogadott kép.

Több mint két évtizednek kellett eltelnie, hogy 1957 nyarán rádöbbenjen arra, mit veszített addigi vakságával!

Az első nyáron Bartal Gyuri is nálam töltött néhány napot, hogy azután újból elviharozzék motorján. Egy csomó 14-15 év körüli csitri kis tanárleány flörtölt akkor velem, édesen, gyermekesen. Amikor ebédutánonként lefeküdtem aludni, ők strázsáltak ablakom alatt, amíg csak ki nem nyitottam a zsalugátért, s nem kezdtem újból velük a tréfalkozást. Kedvesen gondolok vissza abból az időből a volt kollégista Jausz Bélára és feleségére. Az ő Judit leányuk az említett csitrik legalacsonyabb korosztályához tartozott.

A Genthonék társaságában eltöltött nyaralásom is kellemes volt. Az egyik verandán külön fogyasztottuk el ebédünket, vacsoránkat, együtt jártunk fürödni, kirándulni, az üdülő többi nyaralójával alig érintkeztünk. Rossz néven is vették tőlünk elkülönülésünket.

Baby nagybátyjának, Bernáth Géza műépítésznek Budán, a Kuruclesi út környékén volt nyaralója. Tavasztól őszig a család ott tartózkodott. Babsi nevű nagydarab leányuk sokszor hívta meg unokanővérének társaságát teniszezni. A félig hegyoldalba ásott, szagos lonccal befuttatott falu teniszpályán sok kellemes délutánt töltöttünk el. Játék után uzsonnára mentünk fel Babsy manzard szobájába, s gramofon mellett szórakoztunk.

De olykor vacsorára is meghívtak ide bennünket. A vacsora befejeztével a házigazda – a rendkívül elhízott Leo Slezák-szerű alak – közkívánatra operákat énekelt egyébként kellemes csengésű tenorhangján, de olyan szuszogás és fujtatás kíséretében, hogy mi fiatalok az asztal végén alig mertünk egymásra nézni. Mindig féltünk tőle, egyszer csak kipukkadunk.

Telenként Bernáthék nagy házi bált is szoktak rendezni Eötvös utcai lakásukon. Most is előttem a kép, ahogyan Mészáros Károly klinikai tanársegéd kollegái, kifogástalan szmokingban, de a szerénység legelemibb követelményeit is félretéve, nekirohannak a gazdag büféasztaloknak, s ott végzett pusztító munkájuk után sietve távoznak. Az orvosnak, mint különálló „species”-nek önző és durva vonásai akkor ötlöttek először szemembe.

A kövér Babsy néhány év múlva, kalandos körülmények között, amelyek sorában még a szöktetés is szerepelt, férjhez ment egy kezdő miniszteri tisztviselőhöz. Férjét a második világháború befejeztével menesztették, s most – mint hallom – lovas fuvarosként keresi kenyerét. Babsy pedig a szapora gyermekáldás után, s valamilyen hormonzavar folytán úgy elhízott, hogy ahol csak megjelenik, a tekinteteket mágnesként vonzza magához. Lehetetlen nem őt nézni, olyan szörnyű monsterrummá vált szegény.

Bernáthék egyik házi bálján ismertem meg Soltý Katót, s ez az ismeretség vezetett néhány évvel később feleségemmel, Erzsébettel való találkozásomhoz is.

Először valamilyen összejövetelre hívott meg Kató magukhoz. Egy ideig én is a táncolók sorában hasznosítottam magam, de amikor tarokk-partnert kerestek, jelentkeztem. Sohasem találtam különösebb örömet a táncban, pedig volt ritmus-érzésem, s nem mozogtam ügyetlenül. A kártya sem vált ugyan szenvedélyemmé, de azért ha a kettő – tánc és kártyajáték – között lehetett választanom, az utóbbira szavaztam.

A házigazda, Soltý Lajos bácsi, nyugalmazott székesfővárosi tanácsnok velem egykorú fia, Laci, leánya, Magdus várta már a tarokkhoz a negyedik partnert.

Tréfálkozva indult meg a játék. Lajos bácsi hatvanas, jó kedélyű öregúr, huncutul mosolyogva vastag angol bajusza alatt, szurkáló kérdésekkel ismerkedett meg velem:

„Csakugyan latin tanár vagy? Hiszen akkor nem tudhatsz tarokkozni, azok nem értenek a kártyához!”

„Azok értenek csak igazán!”

„Azután mire jó az a latin? Csak a szegény gyerekeket nyomorítjátok vele!”

„Miből élnének meg a latin tanárok, ha eltörölnék a tárgyukat?”

Éreztem, szívesen viccelődik velem. Amikor meg segítségemmel előbb Laci fia pagát ultimóját, majd huszonegyesét is sikerül elfognia, láttam szívébe zárt.

Éveken keresztül jártam Lajos bácsiékhoz, előbb Gábor Áron úti, majd a Pasarét még kijebbi eső részében vásárolt kis villájukba. Nem lányos ház volt az ő otthonuk számomra, hanem olyan baráti hely, ahol mindig szívélyes, szeretetteljes fogadtatásra számíthattam. Mert Katóval, a sudár, fekete háziasszonnyal, akárcsak nővérével, Magdussal, éppen olyan baráti viszony alakult ki közöttünk, mint Laci, vagy Ernő, a két idősebb fiú, vagy Laci felesége, Mancsi és közöttem.

Hamarosan Laciéknál is gyakori vendég lettem. Laci akkoriban indította el pasaréti kertészetét s kettejük hozzáértése, szorgalma hamarosan kiemelte kis családjukat a kezdet nehézségeiből. Sokszor hívtak meg magukhoz ebédre, s ilyenkor időnként Ernőt is ott találtam.

Sem külsőben, sem természetben nem hasonlított a két fivér egymásra. Laci széles vállú, kisportolt, pirospozsgás, kerek arcú férfi, a nála néhány évvel fiatalabb Ernő apróbb csontú, törekenyebb. Sápadt keskeny arca édesapjának fiatal mása. Laci nehezen végezte iskoláit, nem szerette az elvont tanulmányokat, ezzel szemben igen nagy volt a gyakorlati, sőt kereskedelmi érzéke. Ernő először a közgazdasági egyetemen dolgozott, mint tanársegéd, majd a városházán, illetve a Földművelésügyi Minisztérium szakoktatási osztályán végzett komoly közgazdasági ismereteket igénylő, felelősségteljes munkát.

Mancsi, Laci felesége, nagyon csinos, piros arcú, fekete, temperamentumos asszony volt. Egyaránt jól forgatta kezében a főzőkanalat, a kertészek szemzőkését meg a kártyát is. Helyén volt a szíve is, az esze is, csak kissé éles volt a nyelve, s a kelleténél gyorsabban indult. Ezzel azután néha meg-megbántotta az egyébként tökéletesnek tűnő családi harmóniát.

Amikor harmadik kisfiuk megszületett – az első kettő akkor már 8-10 éves lehetett – engem kértek fel keresztapának.

Nem szabványos keretek között zajlott le a keresztelő, már ti. hogy elől megy a keresztanya, karjában a gondosan bebugyolált újszülöttemmel, mellette a keresztapa, mögöttük az apa, esetleg az anya, a nagynénik, nagybácsik, páronként szép hosszú sorban, megilletődve vagy büszkélkedve, kihez, mi illik. Nem! Ebben a keresztelőben – ahogy ma mondani szokták – a formabontás számos eleme megtalálható volt.

Laci ragaszkodott hozzá, hogy a kis Mikit – miként két bátyját is – volt hittan-tanára, akkor még Székesfehérvár püspöke, keresztelje. Igen ám, de a püspök úr először gyengélkedett, aztán bérnálnia kellett, majd hosszabb külföldi útra indult. Az idő haladt, s a kis Miki – pogány volta ellenére – közben szépen fejlődött. Majdnem másfél év is eltelt, mire Schweg püspök úr vissza is érkezett, egészséges is volt, s halaszthatatlan főpásztori funkciója sem akadt. A kis Miki ekkor már vígan szaladgált föl s alá.

Amikor a püspök a keresztelőre a kis budai villa elé hajtattott, az egész család vele foglalatostkodott. Mire az ünnepi pillanat elérkezett, s minden készen volt a szertartás megkezdésére, s stóla a szentatya nyakában, a szentelt víz, só meg miegymás, a sekrestyés kezeügyében, s Fekete Peti aranyos kis feleségével, Bökével a keresztyánval fáradtra gyakorolták magukat a Hiszekegy fennakadás nélküli elmondásában, – az ájtatos csendben egyszerre csak valaki megszólal: „de hol van a kis Miki?”

Hát róla mindenki megfeledkezett.

Nosza, apa, anya, nagynéni, nagybácsik, mind kicikáztak a szobából. Meg is találták hamarosan egyik távolabbi helyiség békés sarkában, ahol csendesen játszadozott magában, s vezették is kézenfogva, pironkodva, mosolyogva, szégyenkezve, büszkélkedve.

A szertartást követő uzsonnán a kis újonnan keresztelt fel-felkérdezkedett a püspök mellett ülő édesanyja ölébe, s onnan mutatta be tudományát, milyen járatos már az ördög bibliája kezelésében. Kártyát unszolt a szentatya kezébe, s noszogatta hívásra. Közben minden lapra, amit ő maga letett, harsányan mondogatta: „Ász, pász – ász, pász!” – ahogy nagyapától tanulta.

Az előkelő vendég távozásával a hangulat – különösen a kitűnő vörösbor hatására – hirtelen magasra lobbant. Nekem is nagyon jó kedvem kerekedett. Nem tudom mi ütött belém, szónoklást mímelve, Vergiliusnak ezt a sorát idézgettem: „Date mihi manibus lilia plenis” – Szórjátok tele-kézzel nekem a liliomokat!

Milyen nagyon bölcs és könyörületes dolog a Sors részéről, hogy az ember csak azt tudja, ami a jelen pillanatig történt, s nem lát bele a jövőbe. Mert ha valami gonosz kéz akkor ott előttünk a jövő titokfátyolát fellebbenti, akkor egyszeriben rémület csendje váltja fel a hangos vidámságot, arcunkon megdermed a jókedv, kacagó, boldog anya szívét az iszonyat talán megállítja. Mert ezt az édes kisiút alig két év múlva fel nem ismert torokgyík – évezredekig a gyerekvilág leggonoszabb gyilkosa – néhány napon belül megfojtotta.

„Date mihi manibus lilia plenis ...”

Ha tehát nem utaztam külföldre, a nyár jelentős részét Faddon töltöttem, ahol mindig szíves vendégszeretetben részesültem. S ahogy nőtt Gyuri, a nevelő és a tanítvány, vagy az idősebb és a fiatalabb fivér közötti viszony helyébe egyre inkább mélyülő barátság érzése lépett.

A holt Dunaágban rendezett nagy fürdőzések, a kert árnyas útjain való sétáink, amikor hol ez, hol az a téma várt tüzetes megvitatásra, s az őszi időnyben meginduló vadászat, – bőséges szórakozás lehetőségeit rejtették magukban.

Fadd

A faddi Bartal kúria előtt bal oldalon BZ, mellette Bartal György

A puskát akkor már elég jól kezeltem. Bartaltól kapott kakas nélküli, belga tizenhatosom, bár a kelleténél kissé rövidebb volt a csöve, jól hordott. Ha jól megcéloltam a vadat, illetve eléggé elébe vettem a célgömböt, meg is volt az eredménye.

A vadászydény megindulásakor – akkor augusztus 15-e volt a fogolyvadászat kezdete – hetenként többször is kijártunk foglyászni. Ilyenkor el-elálltunk a kisebb kukoricatáblák egyik vagy másik végén, vagy a derékban levágott szárú kukoricásokban, s vártuk a hajtóktól felrebbentett fogolycsapatok érkezését. Nagy melegben ilyenkor még a rövid ujjú inget is levettük magunkról Gyurival, hogy örökös vetélkedésünkben, melyikünk a barnább, ne maradjunk el egymás mögött.

Gyuri nemigen szerette a vadászatnak ezt a módját, mert az ember feje fölött pillanatok alatt elrepülő csapatot csonka keze miatt nem tudta elég gyorsan követni puskájával. Én is jobban kedveltem, ha – közöttünk egy-két hajtóval – lucernásban, csicsóka táblában, vagy krumpliföldön bókásztunk. A váratlanul felreppenő fácán, vagy a fogolycsapat meg a fülét hátravetve nekiiramodó nyúl ilyenkor hosszabb ideig kellett magát a puskacsó előtt, s egyénibb jelleget kölcsönzött a vadászatnak.

Legjobban azonban a vadkacsa-húzásokat szerettük. Nekem a tarlóra vagy a Hókon erdő kis tavára leereszkedő vadkacsák pusztításában sikerült mindig a legjobb töltényfogyasztás és elejtett vad arányt elérnem.

Az is kedvenc passziónk volt Gyurival, hogy – megismételve vadászpályánk kezdő korszakának törpegém- és varjúfiókavadászatát – ladikba ülve a nádasokból felreppenő kacsákat pufogattuk. Ilyenkor felváltva, hol ő, hol én eveztem csiklinkben molnár-módra, másikkunk pedig a ladik orrában ülve leste a vadat. Legnagyobb gondot ilyenkor a nádba eső zsákmány kihalászása jelentette.

B.Z. és Bartal György a faddi Duanaágban

Sűrű nádasba a ladikkal nem lehetett behajtani, ha meg kiszállva a csónakból lábon törtettünk bele, össze-vissza sértette bőrünket, talpunkat a sok nádtorzsra. Estefelé a szúnyogok is kiszívták belőlünk a vámot azért az élvezetért, amit a vadászat nyújtott.

Amikor fáradtan hazaértünk, de jól esett a tisztálkodás után a jó vacsorához ülni, majd kinn a teraszon, vagy a kavicsal behintett kocsifelhajtó fonott székeibe beletelepedve erről-arról beszélgetni.

Ilyenkor Gyuri egyszer csak hirtelen eltűnt közülünk, hogy rövid idő múlva kis háza felől kürtjének érces hangja hangozzék fel. Küszöbére ülve fújta a csillogó kürtöt, megcélozva vele a milliárdnyi csillaggal teleszórt nyári égbolt valamelyik pontját. Szállt az érzelmes dal melódiája, betöltve az udvart, az árnyékba takarózott kertet, s a csendbe borult szomszédos utcákat.

Elhallgatott a szó, nem hallatszott a kerti székek recsegése, a szülők szívét boldog melegség öntötte el. A magas kerti falon túl a hazasietők is meg-megálltak egy percre, őket is megérintette a megfogalmazhatatlan vágnak édes-bús szárnyalása. Ahogyan ilyenkor a jóleső fáradtságtól ernyedttagokkal az est egyre sűrűsödő sötétjében ott ültem, az én szívemet is térből és időből kiragadó szelíd béke töltötte el.

Szentendre

Feri bácsi Ada néniékkal való közös „wirtschaftolása” hamarosan Irénék teljes eladósodásához vezetett. A helytelenül értelmezett becsületesség, a másokban való vak megbízás, s a békeség kedvéért minden „ügyeskedés” szó nélkül való hagyása – erős gyanúm, hogy általában gyávaság, pipogyaság ennek az utóbbi „erénynek” alapja – jövedelmüket egyre csökkentette, az adósságok összegét pedig állandóan növelte.

Hiába volt Irén nagyszerű beosztása, az ő birodalma csak a lakás küszöbéig terjedt, az azon túl eső dolgokba nem volt beleszólása. Szepe bácsi tehát úgy kezelte a szőlőt, gyümölcsöst, földeket, ahogyan jónak látta, s annyi termés került szétosztásra, amennyi ilyen közös gazdálkodás mellett megteremhetett.

A pince Feri bácsi jogara alatt állt. Nem is volt baj sem a hordók tisztaságával, sem a bor kezelésével! Méregerős, különös zamatú, ragyogó sárga árnyalatú borfajtái voltak! A Fachleitner féle bor márkát jelentett Szentendrén. Csak ott volt a hiba, hogy naponta felhörpintette a maga, legalábbis két-három literét. Ez a mennyiség pedig értékben sem megvetendő összeget tesz ki, ha havi, vagy pláne évi summázatban vesszük, meg aztán, ha a „csepp vájja a követ” közmondás helytálló, akkor az ilyen mennyiségű alkoholból joggal feltételezhető, hogy lassanként az ítélőképesség kivására ment. S ebben keresendő Feri bácsi engedékenyégének második oka.

Ki-kimentem tehát Szentendrére, ha már nem lehetett tovább halogatni a látogatást, illendőségből. De nem szerettem most sem künn lenni, akárcsak egyetemi hallgató koromban.

Szegény Édesanyámmal kevés mondanivalónk volt egymáshoz. Mindegyikünk elkérdezte a másiktól, hogy van, mire a válasz rendszerint mindkét részről az volt, hogy „köszönöm” – s ezzel már el is akadtunk. Nem tudtuk megtalálni a kulcsot egymás lelkének megnyitásához. Pedig Ő, szegény, örült, hogy lát, csak éppen korán elvettek dajkáló kezéből, s nem tudta már újból megtalálni a fogást, hogyan tartson. Én meg akkor még nem jöttem rá, hogy a szív többet ér, mint az értelem, s feszengetem székemen, ha Édesanyám műveletlen, bajai beszédmódját hallgattam.

Irén panaszkodása Ada néniére, Feri bácsi borközi állapotban való csipkelődése aztán kihajtott a kertbe. Ott letelepedtem a hegyen a fenyőfák alá, s elnézegettem, mint villantják zöld leveleik fonákját a szemközt levő Papsziget óriási nyárfái, egyetlen lombkoszorúvá összeolvadva a Duna két ága között. Álmódzásomból rendszerint az ebédre hívó hang riasztott fel. Ebéd után – valamilyen ürügyet hozva fel a távozásra – hamarosan indultam is már vissza Budapestre.

VIII.

Külföldi útjaim

Franciaország 1930

A Bartalékkal autón megtett ausztriai út, s a közvetlenül utána következő berlini időszak soha ki nem elégíthető vágyat oltott szívembe idegen országok, tájak, népek megismerése után. Az alatt a rövid idő alatt is, amíg Teleki Géza mellett nevelősködtem, találtam lehetőséget néhánynapos bécsi kiruccanásra. A „nagy” utazásokra azonban csak most, az egyik tanévet a másiktól elválasztó nyári vakációk alatt került sor.

Első utam 1930 nyarán Párizsba, s onnan Bretagne-ba vezetett. Uti programomat Szegő (Gyergyai) Berci segítségével állítottam össze. Megállapodtunk, hogy Párizsban az ő hoteljében szállok meg, s onnan utazásom néhány nap múlva St. Brieu-be, Bretagne székhelyére vezet; itt átadom a gimnázium helyettes igazgatójának a Carreretől, az Eötvös Collegium francia tanárától kapott ajánló levelet.

Még javában tartottak az évvégi összefoglalók, s én már teregettem magam elé a térképeket. Édes izgalom fogott el, ahogy ujjamat követve tekintetem végigsiklott azon az útvonalon, amely Ausztrián, Svájcban keresztül Párizsba, majd onnan a breton tengerpartra vezetett. Amikor meg már – zsebemben az utam végcéljáig megváltott jegyfűzettel – vonatra ültem, a felszabadultságnak, a tömény életörömnél valószínűleg érzése járta át meg át minden porcikámat.

Salzburgban megálltam néhány napra. Mici néni, Maxi bácsi, s Gretl úgy fogadott, ahogy legközelebbi szeretett hozzátartozóját szokta az ember viszontlátni. Kóborlás a városnak hol a Salzachon inneni, hol túlsó részében, esténként sörözés valamelyik Bräustübliben, azután újból megmásszuk a Gaisberget, s fentről gyönyörködünk a tájképpé kicsinyedett, finom ködfátyollal fedett Salzach-völgyben, amíg el nem repül az a pár nap, aminek tovairamlását talán a mi fiatal lelkünk szárnyverésének szele is gyorsabbá tette.

Innsbruckig ismert volt a táj, s ahogy az Inn völgyében expresszem tovarohant, hol itt, hol ott üdvözöltem ismerősként valamely útszakaszt, házcsoportot, ahol néhány évvel előbb Bartalékkal keresztülhajtottunk. Amikor azonban Vorarlbergben a tájék összeszűkül, s a vonat sínpárja a magas hegyek világába vezetett, ismeretlen területre érkeztem, s alig győztem hol a jobb oldali, hol a bal oldali ablaktáblákon kikémlelve „felfedező”-utakat tenni.

A Bodeni tó mellett Svájcba átérve a kitűnő pályatesten szinte tovaúsztunk, s mire Baselnél átléptük a francia határt, a szelíd északsvájci síkságot, s a vele összefolyó francia tájat be is borította az éjszaka.

Szédítő iramba fogott most mozdonyunk. Egy-két villanás, a kerekek őrült katógása a váltók felet, ez jelezte, hogy átszáguldunk egy-egy állomáson. A lassúbb svájci franciát meg a Schwitzer Dütschet, a nagyobb helyeken felszálló franciák gyorsiramú beszéde váltotta fel. Dehogya aludtam el, izgalomban voltam, mennyit értek meg a franciák szapora szavából! Pirkadt, mire Párizs külvárosain át a Gare de l'Est-re értünk.

„Hotel Bisson, Boulevard des Grands Augustins!” – adtam meg a címet a taxi-sofőrnek, aki mintha csak stafétabotot vett volna át a mozdonyvezetőtől, budapesti fogalmakhoz mérten ijesztő tempóban haladt rozoga kocsijával az akkor ébredező nagyváros utcáin át.

A Szajna partján álltunk meg egy szerénynek tűnő kétemeletes épület előtt. Utcai szobát kaptam az első emeleten. Amikor az ablakul szolgáló üvegezett ajtót, amelyet az utca felé balkonkorlátszerű vasrács határolt, kinyitottam, a Szajna túlsó partján ott terült el előttem Párizs. Ahogy tekintetemet jobb felé fordítottam, néhány száz méterre a Notre-Dame székesegyház képekről már annyira ismert kettőstornyú homlokzatát pillantottam meg.

Notre-Dame

Dehogya tudtam szobámban maradni! Eszembe sem jutott, hogy néhány órára lefeküdjek! Sietve megmosakodtam, s futottam le Párizst nézni.

A Boulevard des Grands Augustins csak egy házsorból áll, a túlsó sor helyén már a Szajna piszkos vize csillog. A kapun kilépve, s az úttesten áthaladva egyenest a korláthoz léptem, s nekitámaszkodva, tekintetemmel felfelé is, lefelé is végigpásztáztam

a folyó mentét. A nap alig emelkedett a látóhatár fölé, finom ködpára lebegett a tengernyi háztető fölött, belőle csak itt-ott emelkedett ki nagyobb épület vagy egy-egy torony. S jobb oldalt ott állt méltóságteljesen, szilárdan a Notre-Dame, aminek innen már a Szajna felőli támpillérekkel kiszélesedett egész tömegét átfoghattam tekintetemmel. Az ébredező város első lassú mozdulatainak egymástól alig szételemezhető zaja ott hangzott a ködtakaró alatt. „A Nap, a fény városa” – suttogtam magamban, s indultam el jobb kéz felé, hogy közelebből szemügyre vegyem a székesegyházat.

Ahogy sarkomon megfordultam, s a hotelem felé tekintettem – talán öntudatlanul is azzal a szándékkal, milyen ismertetőjelet találok rajta, ha visszafelé jövök – torongyos alakot látok kapuja előtt, amint hátáról zsákot vesz le, s a kitett szemetes bádogtartályba vállig bele-belenyúlva, kenyérdarabokat, ételmaradékokat húz elő. Alig tett néhány lépést tovább, már jött helyére a másik. Szememmel sorra veszem a kapukat, látom, mindenütt ugyanaz a kép: öreg, bozontos szakállú, torzonborz, meg fiatal, sápadt, borostás arcú koldusok, se vége, se hossza a szemétbe nyúló, zsákot hordó nyomorultaknak.

Mindegyik abban a reményben közeledik a másik szemetes hordó felé, hátha még maradt benne valami az ő számára is. „A Nap, a fény városa!” – suttogtam újból magam elé, s keserű volt a szájam íze.

Így mutatkozott be nekem Párizs azon a napsugaras, szép reggelen, ami – úgy hittem, amikor a kapun kiléptem – mindenki számára egyformán mosolyt, örömet rejteget magában, ahogyan én vártam tőle.

Az Eiffel torony volt első utam célja. Amikor a lift – kétszeri átszállással – felrepített a 300 méteres építmény körbenjárójára, elbűvölt az alattam elterülő látvány. Kirajzolódott az óriási város, csak a térképet kellett magam elé terítenem, s betájékozhattam rajta magam. A Szajna, az Étoile, az Arc de Triomphe, a Champs-Élysées, az Obelisz, a Notre-Dame, a Sacré Coeur stb. stb. – olvasmányokból, útleírásokból mindmegannyi régi ismerős – ők voltak azok a kiinduló pontok, amelyek az eligazodást megkönnyítették! Jó időbe telt, amíg nagyszerű látvány lélegzetet elállító varázsa felengedett. A korlátnak támaszkodva bámultam a nyílegyenes sugárutakon mozgó járműveket – a magasból pirinyó játékszereknek tűntek – amint beleömlöttek az Étoile-on át a Champs-Élysées-be, vagy ahogy megkerülve az Obeliszket a Madelaine, vagy a Szajna valamelyik hídjá felé fordultak. Sokáig, nagyon sokáig tartott, amíg hol az egyik, hol a másik égtáj felé fordulva beteltem az utcák által felsabdalt háztető-rengeteg, a terek, parkok zöld lombja alatti élet szemlélésével, melynek zaja csak dongás, zümmögés formájában ért fel a magasba. Ekkor kézbe vettem a térképet, hogy a még fel nem ismert nagyobb épületeket rajta azonosítsam.

Eiffel torony

Napjaim programja nagyjából azonos volt. A délelőttök múzeum-látogatással teltek el. 12-kor kezdődött az ebéd. Tudatosan használtam ezt a kifejezést, „kezdődött”, mert bármilyen egyszerű kis helyre mentem is – márpedig nekem csak ilyenre tellett – a franciáknak ez a szent étkezése pontosan 12-kor kezdődött és 13-13.30-ig tartott. Ha az ember kicsit is késett, bizony éhen maradt. A Quartier latin olcsó restaurantjában a mi menürendszerünkhöz hasonlóan akkoriban ún. „prix fixe”-es ebédeket adtak 6-8 franc egységárért. A francia ízlésnek megfelelően ezeknek az öt-hat jelentéktelen fogásból álló ebédeknek még a negyed liter vörösbor is természetesen velejárója volt. Különösen azt élveztem bennük, hogy sohasem tudtam, mit sejtetnek az étlap hangzatos elnevezései. Így azután rendszerint nem azt kaptam, amit vártam, hanem ezt vagy azt, kis olajbogyós kolbász-mütyürkéket, salátás hideg felvágottat, vagy valami sült tengeri szörnyeteget. Legjobban egy ropogósra sült halfélének, a „sole frite”-nek örültem, s a „crevette”-nevű egészen apró tengeri ráknak. Ha az ember megtanulta ezeknek a pirinyó kis héjas állatoknak törekeny páncélzatukból való kibontását, a bennük rejlő ízes falatokban bő kárpótlást talált a mogyoróztisztításszerű babramunkáért.

Ebéd után, míg a nap a legerőteljesebben sütött, szállodai szobámban újságot olvastam. Az ismeretlen szavakat, kifejezéseket gondosan kiírtam, s azon nyomban

meg is tanultam. Nagy örömmre szolgált, hogy napról napra többet értettem meg a párizsiak hadaró beszédéből.

Estefelé vagy városnézés következett, barangolás hol ebben, hol abban a városrészben, vagy kiültem valamelyik kis kávéháznak a járdára kitelepített utcai részére, s élveztem az utca változatos, színes képét. Szinte egyenletes időközökben arab utcai árusok zavartak meg abban az édes, passzív élvezetemben, hogy igenis, én most Párizsban vagyok, ennek a városrésznek levegőjét szívom, életét élem, amint vállukra vetett népi szötteseiket vagy prémjeiket kínálhatták.

Esténként legtöbbször színházba mentünk Szegő (Gyergyai) Bercivel.

Comédie-Française, Párizs, 1786-90

A Comédie Française már a nézőtérre való bemenetelnél is meglepetéssel szolgált. A színházi alkalmazott ui., amikor helyünkhöz vezetett, markát tartotta. Ott ezért a szolgálatért is borra való járt. Az előadás kezdetét sem gongütés jelezte, hanem a padozatnak bottal való háromszori megkopogtatása. Amikor a függöny szétnyílt, s a Corneille, Racine vagy valamilyen más francia klasszikus darabjában a szereplők megszólaltak, nem győztem betelni az élvezettel, hogy ilyen gyönyörűen, dallamosan lehet a franciát beszélni. Nem zavart örömben a színészek patetikus deklarálása, csak a zenét élveztem, ami beszédjükből áradt. A szünetekben önfeledten néztem a társalgó terem Voltaire szobrát, ahogyan arca, összeszűkített szeme, márványba merevítetten is csak úgy sugározza a fanyar, csipkelődő francia szellemet.

Egyszer a Place Pigalle egyik jellegzetes kabaréhelyére, a Lapin Agile-ba is elmentünk. A belépődíj fejében ki-ki kis borospohárban 10-15 rumos meggyet kapott. Amíg a füsttől megfeketedett falú kis pincehelyiségben az ember a műsort hallgatta, annak magjait köpdöste szanaszét a padlón, hogy csak úgy ripegett-ropogott a lába

alatt, amikor a talpát arrébb csúsztotta. A csipkelődő, tréfás számokra, amelyekben nemegyszer az első sorokban ülő személyeket is megfricskázták, már nem emlékszem. Emlékezetemben maradt azonban egy hosszú ében-hajú, fiatal nő, fekete bársonyba öltözött karcsú alakja, akinek gyönyörű hárfajátéka alatt az ember még egy időre a magokat is visszatartotta szájában, csak meg ne zavarja az élvezetet.

Párizsi tartózkodásom alatt Szegő (Gyergyai) Berci gyámkodott felettem fanyar mosolyával, amiről sohasem tudtam, mennyi megvetést takar tudatlanságom, járatlanságom felett, s mennyi félszogséget palástol. Amikor szállodai szobámban összeírta mosásba kerülő fehérneműmet, s a cédulára szép sorjában egymás alá kerülő „chemise”-k meg „caleçon”-ok számát összeadta, hogy azután ne legyen hiba, amikor a mosóasszony a holmit átveszi: volt ebben a segítségben szinte családtag-szerű gondoskodás a nyelvben és a viszonyokban járatlanabb pártfogolttal szemben, ugyanakkor azonban bántó kellemetlenkedés is kiütközött belőle. Ezt a kettősséget éreztem később is, egész életem folyamán, valahányszor Bercivel együtt voltam: nyájas kedveskedés mosolyába takart fanyar kelletlenséget.

Versailles

Egyik nap Versailles-ba rándultam ki Rempört Elekkel, akivel a Párizst látogató volt kollégisták közül összetalálkoztam. Tűnődve jártuk végig a palota fényes termeit, s az ún. kis Trianon épületét, ahol az emberi rövidlátás az első világháború után létrehozta azokat a „békeszerződéseket”, amelyek gúzsba kötötték a legyűrt ellenfelet, s – akkor még nem tudtuk ezt – a még szörnyűbb második világháború felé indították el a történelem szekerét. Az óriási park vízmedencéivel, szökőkútjaival, nyírt fa- és bokorcsportjával kevésbé fogott meg bennünket. Egyre csak azon keseregünk, nem tudunk szert tenni olyan francia ismerősrre, akivel nyelvtudásunkat

tökéletesíthetnénk. Így untuk is Lexivel egymást, meg örültünk is neki, hogy legalább van ki előtt kiönthessük – édes anyanyelvünkön – szívünk szomorúságát.

Bár Párizs ezer már ismert, meg rejtett szállal tartogatott vissza, mégis eldöntöttem, utazom Bretegne-ba, hogy vidéki környezetben a nyelvet jobban gyakorolhassam.

Estefelé értem St. Brioux-be. Utam egyenesen a gimnáziumi „censeur”-jéhez (olyan tanulmányi vezetőféle) vezetett, akihez ajánlólevelem volt. Mivel St. Brioux – várakozásommal ellentétben – nem közvetlenül a tengerparton, hanem tőle kb. 6 kilométerre fekszik, azt a kívánságomat adtam elő neki, nem lehetne-e a tengerparton letelepednem. Monsieur X – elfelejtettem a nevét – a Phare nevű kis szállodát ajánlotta St. Brioux fürdőtelepén. Éppen sikerült még a kis keskenyvágányú vasutak aznapi utolsó vonatát elcsípnem, ami St. Brioux és a tengerpart között közlekedett.

Erősen sötétedett, amikor a tengert – magas sziklapartjáról a „falaise”-ről – megpillantottam. A tarajos hullámok ott morajlottak a sziklák alatt, s a hatalmas víztömeg a távolban az éggel olvadt egybe. A levegőben sirályok vijjogtak, s az itteni késői tavasz ismeretlen illatait szívtam magamba, amint táguló tüdővel lélegeztem. Balkéz felől nagyon messze egy világítótorony fénye gyúlt ki, s aludt el egyenletes időközökben, s a tengeren itt is, ott is halászcsonakok lámpái tartottak a part felé.

„Ez hát a tenger!” – suttoztam megilletődve. Aztán, hogy klasszika-filológus mivoltomat se tagadjam meg: „thalassza, thalassza”⁶⁴ – ismételtettem Xenophon görög zsoldosainak szavával, amint felujjongott bennük az öröm, sóvárgásuk tárgyának láttára. A sziklás part szélére épített kis hotelben szobám ablaka a tengerre nyílt. Ott ültem előtte, míg csak szemem bele nem fáradt a végtelenségig kiterülő víz csodálásába.

Pedig akkor még nem is sejtettem, micsoda pompát rejteget számomra a reggel! Ahogy a nap felkelt, s az este sötétjében egybefolyó partvonulat részekre tagozódott, a jobb kéz felől mélyen benyúló öböl nyomán tekintetem a szárazföldet élesen el tudta már különíteni a víztől, amely most a zöld smaragd fényében ragyogott. Barna, sárga rozsdavörös vitorlák vitték a halászladikokat az óceán felé, oda, ahol most is csak sejlett: ott ér valahol véget a víz, s kezdődik az égboltozat. A 10-12 m magas sziklapart, amiben a szárazföld végződött, hol egészen meredeken emelkedett a víz fölé, hol behasogatva, vagy göröngyös felületű lépcsőzetet alkotva lejtett feléje. Jó darabig csak a tengert láttam, újra meg újra azt kerestem, tekintetemmel, nehogy elveszítem. De amint egyszer megfordultam, s háttal a nagy víznek végignéztem a hepe-hupás, dimbes-dombos partrészen, új ámulatba estem. A zöldnek, a rozsdavörösnek az a változatos pompája, ami ott ragyogott a reggeli napsugárban, méltó keretet adott a tenger smaragdjához! „Cote d’émézande!” – smaragdpart! Igaza van

⁶⁴ görögül: tenger

az utikalauznak, akár a smaragd! A föld felől tisztább színben, a tenger felé opálos tompulásban!

Egész délelőtt a parton bóklásztam. Lementem egészen a vízhez, belepaskoltam – brr, de hideg! – meg is kóstoltam – valóban sós! – azután a sziklákra tapadt kagylókat, a kis lyukakban, mélyedésekben visszamaradt parányi rákokat, ismeretlen állatocskákat nézegettem. Olyan voltam, mint a gyerek: teljesen feloldódott, vidám, önfeledt.

„Jaj, csak volna valaki, akivel franciául beszélgethetnék!” – érintett meg finoman a vágy – úgy látszik mégsem volt örömöm teljes. „Na, majd délben az ebédnél. Ott lesz alkalom az ismerkedésre!” – bátorítottam magam.

Az ebédet hotelünk közel kirakott udvarán tálalták. Hangoskodó emberek telepedtek az asztalok köré, kócos asszonyok, lompos férfiak, s mérhetetlenül sok rendetlenül felöltöztetett gyerek. Primitív viccelődés röpködött az asztalok között, amit hangos röhögéssel, viháncolással nyugtáztak itt is, ott is. „Itt – úgy látszik – mindenki ismer mindenkit” – gondoltam magamban – „illik tehát bemutatkoznom”. Azzal szépen udvariasan a szomszédos asztal elé álltam és szabályszerűen bemutatkoztam. Elhallgattak, nem értették mit akarok voltaképpen, azután az egyik férfi röviden el is intézett: „C'est bien, asseyez vous toujours!” (Jól van, üljön csak le!) Helyet azonban nem csináltak asztaluk mellett, így azután egy másik asztalnál is megpróbáltam bemutatkozni, de ott is ugyanilyen értetlenséggel néztek rám. Visszakullogtam asztalomhoz, s letettem róla, hogy ismeretségeket kössek jövőre nyaralótársaimmal. Nem sok elmeél kellett hozzá, hogy évés közben rájöjjenek: a legegyszerűbb, a legműveletlenebb városi proletárság primitív hoteljébe kerültem. Ezek az emberek utálják az idegent. De ha befogadnának is maguk közé, amire most már nem is vágytam, akkor sem lenne hasznom belőle, hiszen nem lenne mit beszélnem velük.

Másnap reggel mentem is vissza pártfogómhoz. Azt a kérésemet adtam neki elő, nem lehetne-e valamilyen családhoz kerülnöm penzióba. „Várjon csak, úgy tudom, a pasteur protestant szokott idegen nyaralókat teljes ellátásra vállalni” – azzal indultunk is a parókia felé.

Monsieur Scarabin, a pasteur protestant, alacsony, vállas, 50-60 év közötti férfi volt, deresedő, bozontos bajusszal, s bajuszának méreteivel, s bozontosságával versenyre kelő szemöldökkel. Inkább gondolta volna róla az ember – külseje után ítélve – nyugállományú őrmesternek, mint lelkipásztornak. Mme Scarabin magas, csontos, pirosas arcú hölgy, inkább angol, mint francia típus. Kísérőm előadta, mi járatban vagyunk. M. és Mme Scarabin figyelmesen hallgatta: „Igen, nálunk mindig vannak nyaranként idegenek. A magyar urat is szívesen vállalják, de hogyan fogjuk megértetni magunkat egymással?” „Hiszen én beszélek franciául – nyugtattam meg őket – csak eddig szerénységből hallgattam”. „Hát akkor nincs semmi baj” – oldódtak fel mindketten. Megállapodtunk a fizetési feltételekben. Monsieur Scarabin olyan

szakszerűen, s olyan aprólékosan részletezte, mit kapok és mit fizetek, hogy alapossága szállodatulajdonosnak vagy kereskedőnek is becsületére vált volna. Egy órán belül bőröndömmel együtt az első emeleti kis mandzard szobámban voltam. „Az ebéd pontosan délben!” – ezzel hagyott magamra házigazdám.

A konyhából nyíló szobában hosszú asztal, körülötte helyezkedik el a népes Scarabin-család. Engem M. Scarabin jobbjára ültetnek. M. Scarabin felém fordul: „M. Ba... M. Ba...” – rugaszkodik nevemnek kétszer-háromszor is, mire végül segítségemmel az s-t, sz-nek ejtve ki elfogadhatóan mondja – „M. Basszóla, mi az étkezést imával és lelkiismeret- vizsgálattal szoktuk kezdeni.” Elmondja az asztali áldást, utána külön ima következik, amelyben az Úr bocsánatát kéri az elkövetett bűnökért, botlásokért. Azután percnyi néma csönd, ami alatt ki-ki lehajtott fővel lelkiismeret-vizsgálatot tart, majd M. Scarabin gyermekei felé fordul, s külön-külön – kezdve a legidősebbnél – mindegyiktől néven szólítva megkérdezi: „As-tu la conscience tranquille ?” (Nyugodt a lelkiismereted?) Az első, 22 év körüli leány, szakasztott apja, lassú mozdulattal emeli fel a fejét: „Oui, mon père” – válaszolja nyugodtan. A második, Françoise, 17 éves lehet, ideges mozdulattal simítja ki szeméből lehulló haját. Amikor ismét lehajtja fejét, arcát rögtön körülomolja rakoncátlan sörénye. „Et toi, Marie, as-tu la conscience tranquille ?” – fordul az apa a harmadik lányához. A keskeny kis ajkak mintha egy pillanatra még szorosabban egymáshoz tapadnának, amikor a finom kis bakfis arc apja felé fordul, azután alig hallhatóan suttogja ő is: „Oui, mon père.” A 12 éves Pierot iskolás hangon felel, s az utolsó, a kis 5 év körüli Coeucœur, fél szemével rám sandítva esik túl a szertartás rá háruló részén. Énrám már nem került sor, pedig az én lelkiismeretem is olyan tiszta volt, akár ezeké a liliom-hajadonoké, vagy a család legkisebb bimbójáé, aki egy pillanatra sem vette le a tekintetét rólam.

A francia déjeuner elengedhetetlen kellékével, salátával s talán articsókával kezdődött az ebéd. Azután a serényen sürgölődő leányok fatálcán hatalmas sült birka-combot helyeztek a családfő elé. M. Scarabin nagy szakértelemmel felszeletelte és szétosztotta a húst a szép sorjában elébe tartott tányérokra. „Bort mi nem szoktunk inni” – jelentette ki határozottan, de némi kis mentegetőző árnyalattal hangjában. „Nem baj – válaszoltam – otthon én sem iszom étkezésekhez, csak Párizsban kaptam rá.” Ezzel megindult a beszélgetés. „Milyen borfajták vannak maguknál, magyaroknál?” – kérdezte M. Scarabin. Mondtam, hogy főként fehér, meg siller, a vörösbor nem olyan általános nálunk, mint Franciaországban. „Hát almabort csak itt a Phare-ban láttam életemben először” – válaszoltam. „Itt, Bretagne-ban, meg Normandiában főként csak ez kapható” – jegyezte meg M. Scarabin, azután hozzáfűzte: „Ha majd kimegyünk a plage-ra, megkóstoljuk magával.”

„Mikor megyünk már fürödni?” – szólalt meg elsőnek a fiatalságból Coeucœur, aki nevét úgy nyerhette, hogy amikor kiskorában „szivecskémnek” becézték, ő a „Cœur” szót, – hangalakját nyelvével ízlelgetve – kettőzöttén „coeucœur”-nek

ejtette. Amikor elárultam, hogy én még sohasem fürödtem tengerben, sőt idejőve-
telemkor láttam a tengert először, általános volt a csodálkozás. „Hogyan lehet ez?
Hát maguknál nincs tenger?” – szakadt ki az ámulat Pierot-ból, s bár csak ő szólalt
meg, látszott, hogy nővérei, de még szülei sincsenek teljesen tisztában Magyarország
földrajzi fekvésével. Hiányos szókincsemtől telően rövid magyarázatát adtam annak,
miért nincs tengerünk. Valami kevés – szinte csak szimbólikusan – nekünk is volt
a világháború végéig, de a trianoni békében azt is elvették tőlünk. „Annak is azok
a sale boche-ok (az ocsmány német megszállók) az okai” – fejezte ki megvetését Éve,
a legidősebbik leány a németekkel szemben – „azok kezdték a háborút”. Még egy-két
megjegyzés az asztal végében, jelzővel vagy anélkül, a „boche”-okkal kapcsolatban,
amíg M. Scarabin a paprikássá váló hangulatot fel nem oldotta azzal a megjegyzéssel,
hogy ők a németeket természetszerűen utálják, de velünk, magyarokkal szemben
nincsenek rossz tapasztalataik.

Amikor ebéd után sziesztára szobámba felmentem, csak úgy ragyogtam a bol-
dogságtól, hiszen annyit, mióta Franciaországban vagyok, még együttvéve sem
beszéltem franciául. Ez hiányzott nekem, hogy nem tudtam gyakorolni a nyelvet,
s most, lám ennek a bogaras családnak körében állandóan lesz reá alkalom.

Hamarosan kialakult életrendem: délelőttönként a várost jártam, délután vagy
a családdal együtt, vagy egyedül kísértáltam a tengerhez, esténként pedig vacsora
után, karbafofódzva a négy lánnyal és Pierot-val jót sétáltunk a városka szélén.
Közben buzgón olvastam az újságokat és breton vonatkozású francia könyvem,
s tanultam. Rohamosan haladtam is előre a nyelvben. Különösebb gixert csak akkor
csináltam, ha megrészegezdve az elhangzó dicséretektől, produkálni akartam magam.
Ilyenkor persze csúnyán kinevettek. Egyszer például, amikor a tengerben úszkáltunk,
a kis Marie úszónadrágjáról akartam valami szépet mondani. „Mademoiselle, vous
najez comme un truie !” – bókoltam neki. Lett erre nevetés, alig tudták abbahagyni.
M. Scarabin azután, amikor már szóhoz jutott a hahotázástól, megmagyarázta, hogy
én nyilván truie-t (pisztráng) akartam mondani, mert a karcsú kis Marie-ra igazán
nem illik, ha anyakocával (truie) hasonlítom össze.

Az ilyen kisebb botlások azonban nagyon jók voltak reá, hogy az első napok
feszesebb hangulata teljesen feloldódjék. Hamarosan szinte a családhoz tartozónak
tekintettek, aminek jeleként a nagyon szerény vacsorámat például, ami egy darab
kenyérből, s egy szeletke csokoládéból állt, mi, fiatalok a küszöbre és a folyosó szegé-
lyére telepedve fogyasztottuk el. Ilyenkor el nem mulasztották megkérdezni tőlem,
„voulez-vous M. Basszola, une tasse de tilleul?” – Mire én, bár nem lelkesedtem
különösképpen a hársfateáért – hogy örömet okozzak vele nekik, nagy köszönettel
azt is megittam kedvükért.

A városka – eltekintve néhány modern épülettől – breton komorságot lehel.
Régebbi házait – vakolat nélkül – sötét gránittömbökből építették, katedrálisa is
szürke komor falakkal, toronnyal meredt az égnek. S amilyen komor volt ez a

templom kívülről, olyan nyomasztólag, elszomorítóan hatott belülről is, az oltárok jól beleillettek egyhangú egyszerűségükben. A kenyeret adó, de cserébe gyakran életet vevő tenger közelségét jelezték a szenteltvíz-tartóként felhasznált óriási kagylók, meg az a száz meg száz hátatáblácska, ami a Szűzanya, meg a védőszentek oltárfülkéinek falát, s a szobraik környékét elborították. A kagylókat a büszke tengerészek hozták messzi útjaikról, a köszönetet meg azok az édesanyák, feleségek vésették bele a kemény kőbe, akik heteken meg hónapokon keresztül kétségek között hányódva, rimáinkodták vissza imájukkal kedveseiket a ködös, zord, viharos tengerről.

M. Scarabin kis kápolnája sokkal derűsebb istenháza volt. Bár méreteiben nem haladta meg a legeslegkisebb magyar templomot sem, mégis világosabb színeivel levegősnek, könnyednek, szinte vidámnak tetszett. Az oltár mögött, a padozatba mélyedő, fürdőkádszerű keresztelő medencéből arra következtettem, hogy a felekezet a mi baptistáinkoz hasonló szekta lehetett.

Nagyon szerettem délelőttönként a piacon járkálni. Árujuk mellett a mi apácáink (már ameddig voltak apácáink) keményített fehér fejkendőihez hasonló coiffe-okban díszlegtek az asszonyok, ki-ki a maga falujának divatja szerint. Megálltam a beszélgető csoportok között. Persze, beszédjükből egy szót sem értettem, hiszen a kelta eredetű breton nyelv annyira különbözik a franciától, akár a magyar. M. Scarabin breton családból származott, így tökéletesen beszélt a nyelvet. Tanítónő leánya azonban már amikor a tanítóképző intézetből kikerült, kézzel-lábbal volt kénytelen magát kis breton tanítványaival megértetni, amikor kétségbeesésére breton faluba kapta meg a kinevezését.

Rokonszenves, kedves embereknek látszottak ezek a piacra bejövő vidékiek. Lassú beszédjük, nehézkes mozdulataik, de még a mosolyuk is mintha szomorúságot árult volna el. A fukar földdel, a veszélyes tengerrel ősidőktől fogva folytatott kemény küzdelem, s a szereteteiktől való hosszú elszakadás gyötrelme át- meg átítatta őket keserűséggel. Ugyanakkor mély vallásosság vert gyökeret lelkükben. Látva azt, milyen törékeny jószágnak bizonyul a viharokban a tengerre bocsátott halászbárka, s milyen erőtlen féregnek benne az ember, imával próbálták kikönyörögni a szerencsés hazajutást azok is, akik ott hánykolódtak a nagy vízen, meg azok is, akik a magas szirtekről lesték, várták a vitorla feltűnését. Nem tudtam úgy a székesegyházba benézni, hogy ne láttam volna benne itt is, ott is imába mélyedett, térdepelő falusi asszonyokat, férfiakat. A breton félsziget nyugati részében tett kirándulásainkon azután ennek a mély vallásosságnak még több és még szemléletesebb példájával találkoztam.

Mert M. Scarabin nagyszerű házigazdának bizonyult. Nem elégedett meg vele, hogy a pensionnaire-jei – néhány nap múlva ugyanis két angol leány és egy lipcsei német fiú is jelentkezett rajtam kívül – a megállapodásban biztosított teljes ellátásban részesüljenek, hanem szellemi igényük kielégítéséről is gondoskodott. Volt egy ősrégi, rozoga Ford kocsija, ezen vitt bennünket erre-arra. A benzinköltséget mi

vendégek osztottuk fel magunk között, ennek fejében azután – az ő javaslatára – magunk szabtuk meg az útirányt.

Mivel az eredeti breton tájat akartuk megismerni, utunk mindig nyugatnak vezetett. Feledhetetlenek számomra ezek a kirándulások. Az élősvénnyel kerített keskeny kis utak sokszor kilométereken keresztül nyílegyenesen tartottak dombnak fel, dombnak le. A völgyekben a fougere – zöldellő páfrány – pihentette a szemet, a dombháton végig meg a bruyere – a rozsdálló erika-cserje gyönyörködtetett bennünket, bármily irányba fordultunk is. Amikor megéheztünk, megálltunk valamilyen dombtetőn, kioldoztuk az ajtók madzag-zárait, azután út szélére, az autó oldalára letelepedve farkasétvággal fogyasztottuk a sandwiche-ket, amikkel Mme. Scarabin útnak bocsátott bennünket.

Egyszer Guingamp, egy másik alkalommal meg a még nyugatabbra fekvő Tréguier városka volt utunk célja. A gótikus templomon kívül Guingamp nevezetessége a város nagy szülöttjének, Renan-nak szobra. Az ihletett szobrászművész padra ültette a sziesztázó Renan pocakos kis alakját, ott várja az imént elfogyasztott jóízű ebéd kiváltotta mosollyal arcán, mikor helyezi végre fejére a háta mögött álló anyaszülte meztelen karcsú Múza a felette kezében tartott babérkoszorút.

Egy másik alkalommal Paimpol-ba, abba a kis kikötőbe kocsiztunk, ahonnan márciusban az izlandi tonhalászok bárkái szoktak útnak indulni. Közvetlenül előtte olvastam el Pierre Lotti: Az izlandi halászok c. regényét, így ennek hatása alatt kétszeresen élveztem a történet színhelyének, kulisszáinak minden részletét. M. Scarabin nem fukarkodott a magyarázattal. Elmondta, miként szenteli meg a pap a parton egymás mellett álló feldíszített bárkákat, s miként indulnak azután útnak a halászok a parton állók kendőlobogtatása közepette, miként mennek fel a hátramaradt hozzátartozók a falaise legmagasabb pontjára, s maradnak, amíg ezek a vitorlák el nem tűntek a végtelenbe vesző Atlanti Óceán látóhatárán.

Paimpol-ból Ploubazlanec-be folytattuk utunkat. Ez az eredeti mivoltában megmaradt szegényes halászfalucska arról nevezetes, hogy magas falaise-én lévő temetőjének tenger felőli kőfala szolgál a tengeren eltűntek jelképes sírja gyanánt. Erre akasztják a hozzátartozók azokat a táblákat, amelyeken elveszett kedveseik nevét, pusztulásának körülményeit, időpontját megörökítik. Egyik tábla, sírtalan sírfelirat a másik mellett. Van, amelyik egész hajó tragédiáját hirdeti: „En memorie de” X.Y. emlékezetére, aki 19...-én elindult a nevű bárkán parancsnoksága alatt, s társaival együtt odaveszett a tengeren.”

Innen még a Ploumanach-ot is felkerestük, azt a vadregényes fekvésű halászfalucska, melynek 8-10 m-es falaise-e, mint őrtorony mered a szirtekkel teleszórt tenger felé. A haragos hullámok egyre csapkodják a partot, tajtékzó, habzó, sístergő hullámaik szünet nélkül ostromolják a függőleges sziklafalat. Félelmetesen szép látvány, alig tud az ember búcsút mondani neki. Ezen a kis településen egyébként még azt a házat is mutogatják, amelyben a lengyel Sienkiewicz, „Quo vadis?” c. regényét írta.

Egy más alkalommal hajókirándulást tettem a St. Brieuxtól mintegy 60-70 km-re fekvő szigetre, a L'Île Bréhat-ra. A németektől hadizsákmányként elvett kecses fehér yacht, az Eleanor, biztosan szelte az eléggé barátságtalan tenger hullámain. Az idő borús volt, csak néha bújt elő a nap rövid kis időre. Olyankor azonban ragyogott körben minden: a tenger, a száz meg száz szirt, ami a legváltozatosabb színekben meredt ki a vízből, s törte meg a nekicsapódó hullámokat, a partok magas szikla-peremükkel, az égbolt, ahol megszakadt a felhők kárpitja – s mindazoknak az arca a hajón, akik nem áldoztak a korláton kihajolva a háborgó tenger istenének. Mert bizony sok kirándulót kapott el a „mal de mere”, a tengeribetegség. Ezeket nem érdekelte sem a táj, sem napsugár, fanyar arccal, összekuporodva ültek a korlát mellett, minden pillanatban készen a kihajolásra, s bosszúsán tűrve a többiek gúnyolódását. Nagyon büszke voltam reá, hogy végig keményen álltam a sarat.

Egy francia kislánnyal voltam együtt, így a nap nagyon gyorsan és kellemesen telt el. Maga a sziget nem túl sokat nyújtott. Mire odaértünk, állandóvá vált a szemerkélő eső, így a tájék elrejtőzött előlünk, vagy legalábbis összeszűkült, s színét veszítette. Mivel étvágyunkat a tengeri levegő erősen felfokozta, jóízűen fogyasztottuk azt a finom tarisznyarákot, amit a kikötő melletti vendéglős ajánlott. Késő este volt, mire hazaértünk.

Normandia felé is tettem két kirándulást, az egyiket autóbusszon, a másikat személygépkocsin. Autóbusszon az egyik angol leányzóval St. Malo-ba és Dinard-ba mentünk.

St. Malo – ez a 40.000 lakos körüli népességű városka, közvetlenül a tenger mellett épült és szélső házsoraival már a magas sziklapart peremére esik. Részben a tenger, de főként az ellenség tenger felől jövő támadásai ellen bástyaszerűen kiképzett fallal, ún. „rempart”-ral vették körül. Ez a fal, továbbá a tömören egymás mellé épült háztömbök párhuzamosan égneq meredő kéményei sajátos, a maga nemében egyedülálló jellegzetességet kölcsönöztek neki. Különösen megkapó látványt nyújt, ha az ember a tengerben szétszórtan heverő parányi szirtek valamelyikéről nézi. Egy ilyen nagyobbacska szirten temették el – kívánságára – Chataubriand-ot. Vasráccsal körülvett kriptáját a tenger hullámai özönlík körül, s bámesz turisták fényképezik. Az, aki benne nyugszik, a tengert, s a tájat nem élvezi, s a szájtátók miatt már nem bosszankodik. Tipikus példa ez a sír a hiú ember romantikus vágyára, aki holtában is érzékszervek által észlelhető örömöket akar magának biztosítani.

Dinard felkapott fürdőhely. „Plage-a” – ahogy mondani szokták – „az elegáns világ találkozóhelye.” Ott terül el, ahol a tenger egyik legkeskenyebb betüremlése, az ún. folyó hatol be mélyen a szárazföldbe.

Nagyszerű élményt nyújtott az az utam, amelyet pártfogóm, a gimnázium tanulmányi vezetőjének családjával autón tettem Mont St. Michel-be.

Ez a maga nemében páratlan sziget St. Brieux-től keletre, Bretagne és Normandia határán fekszik a St. Malo-i nagy öbölben, melynek legkeletibb pontján, Avranches-nál volt a második világháborúban az amerikai-angol egyesült haderő híressé vált partraszállása.

Amikor Dinard-t és St. Malo-t hátunk mögött hagytuk, már messziről feltűnt a tenger partközeli részében valami kúp alakú test. Mintha tűzhányó szabályos púpja emelkedett volna ki a tenger sekélyebb részéről. Ahogyan közeledtünk, a hegy csúcsa templom hegyes toronysisakjaként rajzolódott ki, s a kúp oldalai házakra tagozódtak. Amikor pedig már mindössze két-három kilométernyire voltunk tőle a parton, az volt az érzésünk, kis játékvárost felejtettek bent a dagálytól elborított parton, olyat, amilyent gyerekek szoktak kezükkel összekapart homokkupacon kialakítani. A kis szigetet tenger vette körül, ahogyan közeledett a dagály, egyre sötétebb hullámokkal. Gyönyörű látványt nyújtott a házaktól cifrázott hegyoldal, ahogy a hegy legtetején a tűhegyes tornyú székesegyházban végződött – körülötte közel és távol a smaragd színű tengerrel, amely fodros hullámaival egyre kijebb és kijebb tört a parton.

Sok minden van ebben a kis sziget minden talpalatnyi helyét elfoglaló városkában: apró kis házacskákból álló girbegörbe utcák, amelyek a prágai Hradzsín alkimisták utcájára emlékeztetnek, s mind felfelé, a hegy csúcsa irányában vezetnek, középkori vármaradvány, ormótlan teherfelvonó szerkezettel, s végül a legmagasabb ponton, mint tű hegye, olyan keskeny toronysisakban végződő templom. Minden második ház kapuja felett cégtábla lóg az út fölé, ami azt hirdeti, hogy a szigeten a legjobb „omelette” stb. Mme. Poulardnál kapható.

Apály idején a szigettől elvonul a tenger, s jó néhány kilométernyire maga mögött hagyja. De amikor megindul a dagály, visszahódítja az elhagyott területet, mégpedig olyan sebesen törve előre hullámaival, hogy – mint mondják – jaj annak, aki önfeledten csigákat gyűjt a fövényben, mert bárhogyan futna is, nincs menekülése. Ilyenkor megint víz nyaldossa a Mont St. Michel lábát, s újból szigetté válik a parton felejtett játékszer.

De nemcsak a szemem telt így be ennek a szépséges Bretagne-nak megismerésével, hanem jövetelem főcélja, a nyelv gyakorlása is sokféle módon kínálkozott. M. Scarabin-nal már politikai vitákba is merészkedtem. Fennen hirdette az öreg, hogy ő meggyőződéses kommunista. Arra a kérdésemre, hogyan tudja lelkészi mivoltát a kommunista tanokkal összeegyeztetni, nagyon egyszerű, s igen jellemző választ adott: „Vous savez, tout’ d’abord je suis français, enouite je suis pasteur protestant, et – par-dessus le marché – je suis communist” – (Tudja, legelsősorban is francia vagyok, aztán protestáns lelkész, s mindezek tetejébe, ráadásul kommunista”) Azóta – valahányszor francia kommunistákról hallok – mindig M. Scarabin mondása jut eszembe.

De lassanként egyre jobban közeledett a búcsúzás napja. Utoljára mentem ki a piacra, hogy elnézegessem az összekötözött ollójú óriási homárokat, amint unalmukban erre-arra járkálnak, utoljára mentünk ki a grév-re, hogy cocillage-t gyűjtsünk Pierrot-val és Coeucœur-rel, utoljára simogattam végig tekintetemmel az asztal körüli arcokat az áhitat csendjében, utoljára hintettem meg magam a sötét katedrális óriáskagyló-szenteltvíz tartójának vizével, s utoljára mentünk kart karba öltve vacsora után a Scarabin kisasszonyokkal szokott sétánkra, hogy szembe fordulva a tenger felől jövő briesse-zel elérzékenyülve énekeljük a breton táj dalait.

*„I' aime Paimpol et sa falaise,
Son église et son grand pardon,
J'aime surtout la paimpolaise,
Qu'i m'attend au pay breton, –*
(Szeretem Paimpol-t és magas szirtfalát,
Templomát és ünnepi búcsúját,
De legjobban szerettem a paimpoli nőt,
Aki vár rám Bretagne földjén)

Elhangzott a dal, s a lassanként gyülekező szomorúság árja teljesen elöntötte szívemet. S amikor egy másik dal utolsó strófájának végét énekeltük:

*„Les souvenirs d'enfance
Ne s'effacent jamais,
Ne s'effacent jamais...”*
(A gyerekkor emlékei
Soha el nem múlnak,
Soha el nem múlnak),

A „d'enfance” szót „de France”-ra változtattam, s gyerekesen így juttattam kifejezésre, hogy franciaországi emlékeim egy életen keresztül fogják szívemet sóvárgó visszaemlékezéssel melengetni.

De nemcsak a tájtól, az ismerőssé vált vidéktől esett nehezemre az elválás, hanem a családtól is, amely már bizonyos korlátok között, de mégis magába fogadott. Megszerettem a fanyar humorú, öreg M. Scarabin-t, aki egyházi mivolta ellenére legalább olyan buzgalommal szövögette a gyarló földünkhöz kötő szálakat, mint azokat, amelyek az égbe való utunkat készítik elő, megszerettem Mme. Scarabin-t, aki egyetlen hangos szó nélkül, szinte a szemével irányította a népes család, s a négy vendég ellátásának munkáját, s megszerettem ezeket a sem nem túlságosan értelmes, sem nagyon művelt nagyobb lányokat, akik egymással versengtek, hogy anyjuk munkáját megkönnyítsék, s kisebb testvéreiket, Pierrot és Coeucœur-t kordában tartásák. Láttam, naponta tapasztaltam apró kis figyelmességük jeleiből, hogy ők is megszerettek engem. Nekem kellett vigyáznom rá, hogy ez az angol leánnyal, de különösen a német diákkal szembeni megkülönböztetésem, ne jusson bántó formában kifejezésre. S mivel egyedül álltam akkor az életben és szeretetre vágytam,

megfogalmazatlanul az a vágy is megérintette az utolsó napok búcsúzó hangulatában szívemet: ilyen szoros kapcsolatokkal egybefűződő családból kellene magamnak élettársat választanom. S egyszerre csak a kis Marie lépett elő finom arcával, keskeny kezével, törekeny, de mégis izmos, karcsú alakjával gondolataimban a három Scarabin kisasszony közül, s kérdően rám nézett: „talán én?” – „Nem, nem” hallgattam el magamban, „hiszen még szinte gyerek vagy”.

Amikor a gyorsvonat Párizson keresztül végigszáguldott velem Franciaországon, hogy a tanítási év kezdetére itthon lehessen, jobban éreztem, mint bármikor, milyen sok igazság rejlik ebben a francia mondásban: „*prendre congé, s’est toujours mourir un pen!*” (valahányszor búcsúzunk, meghal valami bennünk.)

Svájc 1931

A következő, 1931. év tavaszán Svájc térképét vettem elő. Mert bár nehezen tudtam ellenállni a kísértésnek, hogy ne újból Bretagne szívembe zárt tájait és M. Scarabin népes családját keressem fel, mégis Svájc mellett döntöttem. Vonzottak egyrészt a magas hegyek, amiket annyira megszerettem Ausztriában, s amelyeknek távoli, fehér hótakarójával a felhőkbe vegyülő karéját a vonat ablakából már keresztülutaztamban megismertem, másrészt Szegő (Gyergyai) Berci az ottani elhelyezkedés terén is segítséget ígért. A záróünnepély után hamarosan újra repített a gyorsvonat Bécsen, Ausztrián keresztül megint új tájak felé, új emberek körébe.

A salzburgi – most már szinte kötelezővé vált – megállás arra volt jó, hogy a nehéz évi munka után kezdődő édes pihenésnek első napjai helyi ízekkel, színekkel fűszereződjenek, tarkuljanak. A barangolások a városban, a kisebb-nagyobb kirándulások a környéken – közelből és távolból, apró részleteiben és a Salzach völgyébe belehelyezett globális mivoltában – egész életre válóan álmaim és vágyaim városaként szívem kellős közepébe helyezték ezt a gyönyörű helyet.

Zürich, Bern, Genf – ezek a városok voltak egy-egy nap időtartamára állomás-helyeim, hogy azután Lausanne-ban találkozzam Szegő (Gyergyai) Bercivel.

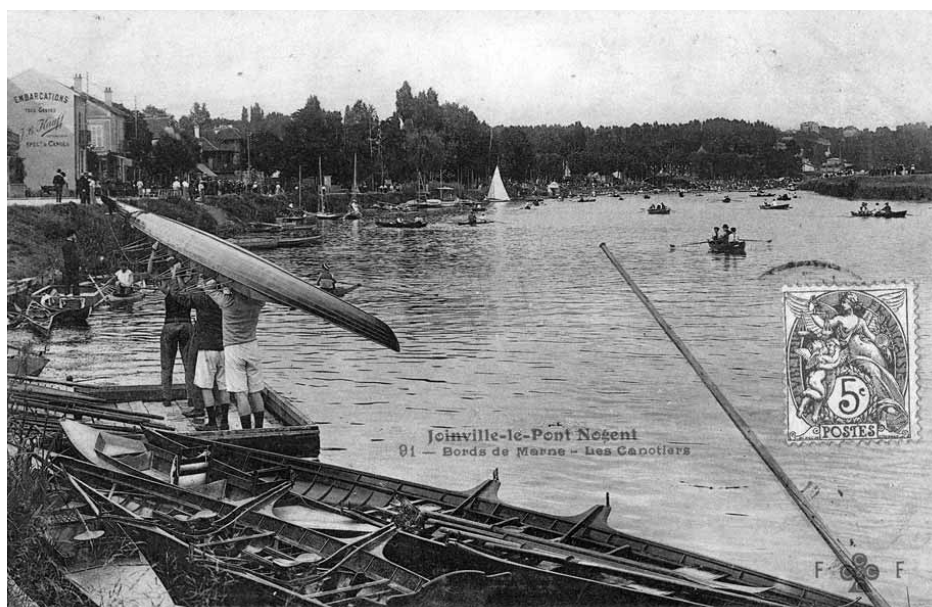
Zürichben is, Bernben is elveszettnek éreztem magam, mert amikor a helybeliek „Schwitzer Dütsch” beszédét hallgattam, egy szót sem értettem belőle. De ha valakit megszólítottam, az illető legtöbbször hochdeutsch vagy francia nyelvű tájékoztatást adott érdeklődésemre.

Zürich – kék tavának, s az azt körülvevő magas hegyeknek szépségétől eltekintve is – nagyon kellemes benyomást tett rám tisztaságával.

Bern már egészen más táj arculatát fedte fel előttem. Középpött mintegy szigetként kiemelkedő központi városrészével, ennek régi utcáival, hatalmas katedrálisával, amelynek tornyáról tekintetem messze körben átfoghatta a tájat, élesen belevésődött emlékezetembe. Mivel a város nevét Bär (medve) szóból eredezteti, főutcájának

végén egy erre a célra kiképzett gödörben néhány barnamedve fogadja – mint a város névadója – a helybeliek és a külföldiek kedveskedésének sárgarépa és édességek alakjában történő megnyilatkozását. Bohókás látványt nyújtott az öreg medvepár még talán iskoláskorig sem jutott két kis mackója, amint a verem közepéből kiálló csuszkafák alsó ágait hiába próbálta hátsó lábára állva, s szünet nélkül újrázgatva elérni. Százszor megkísérelték, százszor sem sikerült. Valami kevés köz mindig elválasztotta a mellső lábak vágyakozva kimeresztett körmét az ágtól. Bizonyára elérték végül is – én nem győztem kívánni – mert nőhettek is közben, meg az öreg medvék is időnként – két sárgarépa ropogtatása között – lomhán nekiindulva félretolták kicsinyüket, azután egy kettőre felkúsztak a fa legmagasabb csúcsára. „Hát így csináljátok, kölykök” – moroghatták kicsinyeik felé, amikor puhán újból leereszkedtek, hogy leülve, s a fejüket figyelmesen körüljártatva várják, honnan repül be a produkcióért valami újabb finom falat.

Anginácska, megint nagyon kerülgeted a szívemet! Engedsz-e még folytatást? – hiszen azt már nem is merem remélni, hogy befejezhetem ezt az egyre lomhábban tovahömpölgő életfolyam leírást. (1962. október 29.)

Genfi-tó (Lac Léman)

Gyönyörű látvány, amikor a Genfi-tó – a francia-svájciak következetesen és csökönyösen Lac Léman-nak hívják – ragyogó kék tükre Franciaország felől az Haute Savoie egyforma magas hegycsoportjától szegélyezve az ember szeme elé tárul. Genfből, ha az idő kedvez, még a Mont Blanc felhőkoszorúza masszívuma is látszik, ennek előőrsei a Tóig levonuló meredek hegyfalak. Maga Genf városa – egyes

szép épületeitől, elgondolkoztató emlékműveitől eltekintve – nem nyújt maradandó hatású összképet.

Lausanne-ban, ebben a Genfi-tó északi partján épült, dimbes-dombos, hangulatos kis városban már több olyan család címe várt rám, ahol teljes ellátást lehet kapni. Választásom a Vevey és Montreux közötti, de Montreux-vel már majdnem egybeépült Charens-ban lakó Albert Grandjean postatisztre esett.

Házuk negyedórára volt a Tótól, fenn a domboldalon, minden irányban gyönyörű kilátással. Lent ragyogott a Tó, égszínű tiszta kékségében, szemben a Szavojai Hegyek, elég messze ahhoz, hogy apró felületű egyenletlenségeik zöld és barna foltokká folyjanak egybe, de ugyanakkor elég közel is hozzá, hogy a lábuknál lévő kis francia fürdőhelyek, s az oldalukban szétszórt fehér villák Franciaország üzenetét tolmácsolhassák. Délkelet felé a Tó tiszta kékjét a belefolyó Rhone piszkos barna vize szennyezte be jó darabon, amíg csak a haragos hegyi folyót a békés tó teljesen magába nem szívtá. Azon a parton, ahol a Tó vize már újból tiszta kékségben tündökölt, emelkedett néhány méterre a parttól, vízbe építve Chateau de Chillon, amelynek festői képével, fényképen és festményben, gobelin-ben és terítőre szőve, Magyarországon is számtalan lakás falán találkoztam. Nem is mindennapi látvány! A délkeleti távoli háttérben a Dents du Midi égbenyúló, fogazott hegytömege, s ez előtt hömpölyög völgyében, s szakad bele a Tóba a Rhone, s még errébb ezen a gyönyörű parton a csúcsos tetejű vízi vár.

Bizony órákig el lehetett nézelődni akár az ablakból, akár a kertből, s nem unt bele az ember a csodálatos panorámába.

Első sétáim le a Tó partjára, Montreuxbe vittek.

A part túlságosan kultúrált, túlságosan kimunkált ahhoz, hogy az ember örömét lelje benne. Csak arra jó, hogy róla a víz kék tükrében, a túlsó part hegyeiben, vagy – háttal a Tónak fordulva – a svájci oldal tarka színfoltjaiban gyönyörködhesünk. Nincs azonban egyetlen pontja, ahol természetes eredetiségében tükröződnék vissza a vízből.

Montreux

Montreux hegyoldalban épült városka hatalmas szállodákkal. Mint másutt is számtalan helyen Svájcban, a lakosság itt szinte teljes egészében az idegenek kiszolgálásából él. Az árucikkek drágák, a kiszolgálás hidegen udvarias.

A közvetlen tájjal való ismerkedés során néhányszor hajókáztam is a tavon. A sirályoktól kísért fehér kis gőzösök cikk-cakkban haladnak az egyik parttól a másikig. A túlsó partra már csak azért is átrándultam egyszer-kétszer, hogy a megszeretett francia földön is topoghassak.

Egyszer a Clarens és Montreux mögötti Pleide nevű hegyre sétáltam fel. Onnan már madártávlatban terült el alattam a tótól kitöltött egész medence. A víz mintha ezüst lappal lett volna bevonva, úgy csillogott lentről, s a hajók mint kis vízibogarak hasítottak először kis vonalat, majd ahogy tovahaladtak egyre szélesedő barázdákat ebbe a fényfoncsorba. Amíg a csúcs vendéglőjének teraszán forró teámat szürcsöltem, az itteni szokás szerint tejjel ízesítve – sohasem gondoltam volna azelőtt, mennyire oltja a szomjúságot a forró ital! – s szemem magába itta az egységbe olvadt tájat,

éreztem, ez is egyike az élet azon ritka pillanatainak, amelynek emlékképe az évek során keveset fog veszíteni színeinek frissességéből.

Amikor már házigazdammal, a 40 év körüli, középtermetű, csupa izom M. Grandjean-nal összeemelegedtem, vele nagyobb kirándulásokat is tettem. Egyik alkalommal a Tó délkeleti csücske mellett Villeneuve-ön és Aigle-n át vasúton a híres magaslati üdülőhelyre, Leysin-be mentünk. Ez a szélről védett helyen fekvő kis település szinte csak egy-két-három emeletes, lapos tetejű szanatóriumából állt. Magának a helységnek lakossága pár száz főnyi, az ápoltak száma azonban két-három ezerre rúg. A teraszok csokoládébarna, félmeztelen napozókkal voltak tele, akik már annyira haladtak a tbc-ből való gyógyulásban, hogy levegő- és napkúrával fejezhették be a kúrát. M. Grandjean nagy szeretettel beszélt az ott folyó életéről. Több évet töltött ugyanis Leysin-ben, mint postatiszt, sőt feleségével is ott ismerkedett meg, mert ő ott nyerte vissza egészségét.

Leysin-től nem messze van egy két-púpú furcsa hegy, ha jól emlékszem, talán „Jumeau”-nak, Ikreknek hívják. Ennek egyik kopasz púpját meg is másztuk, mert róla szép kilátás nyílt az üdülőhelyre, s közvetlen környékére.

Ez a kirándulásunk azonban csak bemelegítő volt egy sokkal nagyobb és komolyabb túrára. A Diableret-hegycsoport Aignille Argentine (Ezüststű) csúcsát akartuk megmászni. Bár az előjelek a várható idő tekintetében nem voltak biztatóak, mert a Tó túlsó partja csak hajításnyra látszott, s a Haute Savoie szakadékokkal, s vízmosságokkal tagolt lejtőin a ragyogó holdtöltében még mintha a facsoportokat is ki lehetett volna venni, este 9 óra tájban ugyanazon az útvonalon, mint amikor Leysin-be mentünk, megint vonatra szálltunk. Most egy állomással tovább, Bex-ig utaztunk, s onnan kezdtük meg 10-11 óra körül gyalogtúránkat.

Két-három óra hosszat egyenletesen emelkedő kocsúton haladtunk. Az eget már akkor is aggódva figyeltük, mert a szikrázóan ragyogó csillagokat lassanként lomhán úszó esőfelhők takarták be. Amikor azután egy meredekebben felfelé kanyargó hegyi ösvényre tértünk, hamarosan szuroksötétté vált az éjszaka. Csak M. Grandjean kézilámpája jelezte közvetlenül lábunk előtt az utat.

Négyen baktattunk előre. M. Grandjean, a vezetőnk után én következtem, aztán egy nyeszletnek tűnő, de mint túránk után kiderült, szívós fiatalember, foglalkozására nézve az Üdvhadsergnek, ennek a félig vallási szektának, félig jótékonyági egyesületnek tisztje haladt, majd az ő sarkában egy zürichi diák lépegetett, aki francia szóra jött Clarens-ba.

Alig haladtunk egy órát így csendben, szép libasorban, amikor kövér cseppekben megeredt az eső. Egyre sűrűbben hullt nyakunkba, majd mintha dézsából öntötték volna, úgy ömlött reánk. A villámok körülöttünk cikáztak, ösvényünk sodró hegyi patakka változott, mi meg szívünket torkunkban érezve ziháltunk előre, hogy a veszélyes hegyoldalról lekerülve elérjük közvetlen célunkat, az Aigville Argentine tövében épült menedékházat. Bőrig áztunk, mire a füsttel teli „chalet” ajtaján kimerülten beestünk.

A primitív kandallóban a vizes fa sistergett, füstöt hányt, de meleget alig árasztott. Ez előtt üldögélve dideregtek át az éjszakát. Egy-egy pohár tejjel belülről is próbáltuk magunkat felmelegíteni, de ez meg, mennél jobban közeledett a reggel, s mennél jobban fogyott a tejkészlet, annál inkább veszített tej mivoltából. Az utolsó csészét, amit már undorral ittam ki, inkább csak tejes víznek lehetett volna nevezni. Őszintén meg kell azonban mondanom, hogy egész svájci tartózkodásom alatt ez volt az egyetlen alkalom, amikor a közmondásos svájci becsületességen csorba esett.

Amikor kivilágosodott, bátortalan kísérletet tettünk rá, hogy mégis nekivágjunk a csúcshoz, de hamarosan felhagytunk vele. A nyári zivatar havas esőbe csapott át, s a hegyoldalról innen is, onnan is meginduló hógörgetegek félelmetes dübörgéssel töltötték be a völgyeket. Így hát visszafordultunk.

Az eső hazáig kísért bennünket. Én holtfáradtan estem be ágyamba, még vacsorázni sem mentem. Háziasszonyom termoszba készítve lopta be éjjeliszekrényemre az ennivalót. Ezt első álmomból felébredve jóízűen el is fogyasztottam, hogy azután reggelre eléggé kipihenten keljek fel. Amikor a reggelinél M. Grandjean kijelentette, hogy kirándulásunkat, mihelyt az idő megjavul, megismételjük, már magam is, bár még kissé bizonytalanul, s elég halk hangvétellel, a többiekkel együtt helyeseltam.

Az ismétlés nagyszerűen sikerült. Kissé később indultunk hazulról, úgyhogy derengett már, mire a menedékházhoz értünk. A magunkkal hozott reggeli elfogyasztása után mindjárt rá is vágunk a csúcs felé vezető keskeny kis ösvényre. A napot még nem láttuk, de sugaraival már megvilágította a szemközti csúcsokat. Azután a szikrázó fényzőn a csúcsoktól lassan lejjebb ereszkedett, hogy a sziklaoldalak a szivárvány minden színében ragyogjanak. Csodálatosan szép, gyönyörű látvány! Egyre keskenyebb ösvényünk persze nem engedte, hogy önfeledten csak ennek a hajnali fényzőnek bámulatába merüljünk. Ugyancsak vigyázni kellett, különösen nekem, akinek hiányzott a szükséges hegymászó tapasztalatom, hogy jó helyre rakjam lábam. Nem egyszer olyan fordulókhöz jutottunk, ahol pár száz méternyi meredek sziklafal szélén jártunk. Egyik ilyen fordulónál nem jól jött ki a lépésem, nem az a lábam vált szabaddá, amellyel a kiugró sziklafal adta lehetőségek közül lépnem kellett volna. Akkor egyszer komoly félelmet, majdnem rémületet éreztem. De azután az előttem haladó M. Grandjean útmutatásának megfelelően, sikerült egy gyors sasszé-szerű mozdulattal lépést változtatnom, s túl voltam a veszélyen.

Fele úton járhattunk a hegy lába és a csúcs között, amikor az első gyopárt találtuk. Innentől kezdve azután minduntalan szemünkbe ötlött, persze legtöbbször a legnyaktörőbb helyeken. De olyan ingerlően, olyan csábítóan mosolygott le az emberre a maga hamupipőke-egyszerűségében, szíromleveleinek puha piszkos-fehérségében, hogy igen nehéz volt ellenállni a kísértésnek. Ekkor értettem meg, miért kell a svájci újságokban szinte állandó rovatot vezetni azokról, akik gyopárszedés közben nyakukat szegik. Óvatosan, nehogy magam is szaporítsam az áldozatok számát, de mégis elég vakmerően, nehogy az én gyűjteményem nagyon elmaradjon

M. Grandjean és a zürichi diák csokrétájának nagysága mögött, én sem mulasztottam el azoknak a szálaknak a letépését, amelyeket meg tudtam közelíteni. A csúcs közelében már alig fért volna több belőlük bal kezembe.

A csúcsról majd levitt bennünket a szél. Nem is tartózkodtunk rajta pár percnél tovább. De megérte a fáradságot, s a megelőző sikertelen kísérletet az a látvány, amely körülöttünk, mélyen alattunk, velünk egy vonalban és nálunk magasabban a távolban kínálkozott. Délkeletre a Rhone völgye, északra a Diableret kopár tömbje, s lábunk alatt feneketlen mélységek, szinte függőlegesen eső sziklafalak, kőgöreggessel teli völgyek. Csak forgott az ember egy helyben, s nem tudta min állapodjék meg tekintete. Most már azt is meg tudtam érteni, hogyan válhat a hegymászás életre szóló szenvedéllyé. Minden fáradságot, veszélyt megér a felszabadultságnak az a semmi máshoz nem hasonlítható érzése, ami az embert a horizont kitágulásakor, s a tekintet akadálytalan távolba szárnyalásakor eltölti. Mennyire érthető, miért olyan szabadságszeretőek a hegyi népek: mert a szabadság egyenlő szemükben a csúcsokról átfogható hegyek, völgyek képével, a háromdimenziójú korlátlan mozgással, a szabad levegővel, amit a vihartól ostromolt hegyeken magukba szívznak. Ők naponta edzést tartanak szabadságból, akárcsak a zsarnokság alatt nyögő országok rabszolgaságból. Az ő gerincük lassanként hajthatatlanul egyenessé merevül, a modern rabszolgaság eszmébéklyóinak hálózataiba taszítottaké meg képlékennyé válik.

Ha óvatosságot igényelt a csúcsra való feljutás, még nagyobb vigyázatra volt szükség a leereszkedésnél. De az első pár száz méter után ez is elég könnyedén ment. Amikor nagyon meredek sziklafal szélére értünk, inkább csak a hegy felé fordítottam fejemet, nem mertem lenézni az ásító mélységbe, féltem, leszív magához. Ha az ember a hegyet mássza, úgy érzi, sohasem ér fel a tetőre. Folyton csalódás éri: amit az imént csúcsnak tartott, arról hamarosan kiderül, hogy a hegyoldalak kis kitüremlése, púpja volt csak. Ha meg lefelé tart, a veszélyesebb szakaszokat maga mögött hagyva olyan tempót diktálhat, hogy sokkal hamarabb ér a völgybe, mint gondoltam volna. Mi is hamarosan visszatértünk ahhoz a kis gleccser-patakocskához, ahol pirkadatkor reggeliztünk.

Újból letelepedtünk. M. Grandjean hátizsákjából spiritusz főző, s félkész ételek kerültek elő. Jó étvágygal fogyasztottuk el a meleg ételt, a szomjunkat is oltottuk a kristálytisztá gleccser vízzel, aminek jeges hőfokát méregerős „cassis”- (feketeribizli) pálinkával ellensúlyoztuk.

Innen más völgyön mentünk lefelé, mint amerre jöttünk, járatlan, úttalan vidéken át. Útközben három zergét láttunk. Az egyik közülük annyira bevárt bennünket, hogy megunva, mennyire lehetne még megközelíteni – akkor legfeljebb százméternyire lehetett – kiáltásainkkal riasztottuk tova. A Diableret környéke védett területnek van nyilvánítva, puskalövés évtizedek óta nem dördült el ezekben a völgyekben, ez az oka, miért vannak ezek a különben olyan óvatos, félénk állatok bizalommal az ember iránt. Mormota csoportra is bukkantunk az egyik fordulónál. Ezek a kutya

hasonló, kövérre hízott kis állatok azonban már óvatosabbak voltak. Hátsó lábain ülő örök fütytyentésére hamarosan eltűntek lyukukban. Bohókás, esetlen mozdulataikkal, ahogyan hosszú szőrű, nehézkes testüket rövid kis lábaikon tovahimbálták, megnevettettek bennünket.

Alaposan kifáradva, de feledhetetlen élményekben gazdagodva értünk ez alkalommal haza. Háziasszonyunk, s nála nyaraló barátnője a neuchatel-i Olga Bolle elismerését fejezte ki, amikor a temérdek „Edelweiss”-szel visszaérkeztünk.

Talán éppen akkor történt, hogy Mme. Grandjean megkérdezte tőlem, igaz-e, hogy a magyar férfiak kezét szoktak csókolni asszony-ismerőseiknek. Amikor válaszból kitént, hogy az ún. „középosztály” és a „felső tízezer” körében csakugyan ez a szokás, tréfásan megjegyezte: neki még soha senki nem csókolt kezét, pedig szeretné tudni, milyen érzés az. Erre ugrottam is már helyemről fel, s havasi gyopárt nyújtva át, kezét csókoltam neki. Úgy elpirult, mint valami ártatlan kisleány. Volt is erre nagy nevetés, heccelődés!

Kedves, egyszerű emberek voltak Grandjean-ék, akikkel sokat beszélgettem a svájci viszonyokról, életről. Saját kis emeletes villájukban laktak, s megvolt mindenük, ami csak szükséges a gondtalan élethez. Egy-egy nagyobb vasúti kirándulás nem okozott nekik gondot. Arra a megjegyzésemre: csodálkozom, hogy neki, mint postatisztviselőnek nincs kedvezménye az utazásra, egészen értetlenül, sőt felháborodva válaszolt: „De hiszen nincs Svájcban az állami tisztviselőknek szüksége kedvezményre, úgyis meg tudja váltani a jegyet!” Amikor viszont ő kérdezte meg tőlem, mennyi a fizetésem, bár szégyenemben a havi 140 P. helyettes tanári „illetményem” kétszeresét füllentettem, ő volt oda a méltatlankodástól, hogyan kaphat egy középiskolai tanár ilyen szörnyű keveset.

A náluk való tartózkodás megint nagy lökést jelentett francia nyelvtudásom fejlődése terén. A közönséges, hétköznapi szóhasználat már egészen belém idegződött, s amint Bretagne-ban a tengerparti tárgykörű, úgy itt a hegyvidéki szókészlettel gazdagodott szókincsem. Könnyedén, gondolkodás nélkül fejeztem már ki magam, s ha időnként hibát követtem el, különösen a kedves Olga Bolle javítgatta botlásaimat nagy buzgalommal.

Az előírányzott négy hét itt is hamar lepergett. Visszafelé Neuchatel-en és Luzern-en át utaztam, hogy Svájcnak ezeket a tájait is megismerhessem.

Neuchatel kedves, szelíd városka a hasonló nevű tó partján. A magas hegyek messze vonultak tőle, dimbes-dombos tóparti környéke semmit sem tartogat a szabványos svájci vadregényes jellegből. Nyáron majdnem kihaltnak tűnik, mert az élet pezsgését egyetemének zajongó ifjúsága jelenti.

Éppen az ellentéte Luzern. Égbenyúló sziklás hegyek karéja veszi körül nyugat felől – közülük büszkén emelkedik ki a Pilátus, s az amőbaszerűen tagolt Vierwaldstättersee vize mossa alsó házsorait, s kéklik be messze, erre is, arra is a hegyek közé.

Kifogytam pénzből, s időből, mire erre a gyönyörű helyre értem, így reggeltől estig tudtam csak maradni. Vonatom valamikor este 9 körül indult. Telihold volt. Ahogy a pályaudvar felé tartottam, a tó felülete ezüsfolyóként csillogott tova a távolba, a hegyek szinte testszerűtlenül olvadtak bele opálos kékségükben a ragyogó égboltba. A tó partján félkörben a város – a házak itt is, ott is világító ablakaikkal – mint valami nagyon sejtelmes, nagyon légies operadísztet részlete búj meg csendesen a gyönyörű kép bal sarkában. Álltam mozdulatlanul – mint amikor az ember nagyon figyel, hogy jobban lásson, és jobban beszívja fülébe a csendet – nyitott szájjal. De az idő sürgetett, a képtől válnom kellett, én tehát, hogy mennél messzibbre toljam ki az elszakadás pillanatát, háttal tettem meg az állomásig hátralévő pár száz lépést, mint a gyerek, ha a távolból elhangzott parancsszó elhívja a játszótársaitól.

A salzburgi szokványos pihenőnapok alatt úgy élveztem szabadságom utolsó óráit, mint finom étel utolsó falatait.

Francia Alpok, Mégeve és Olaszország 1933

Egy nyár kiesett a külföldi utakból. Szívem akkor kezdett el először jelentkezni, s így az orvosom tanácsára a 1932-vel végződő tanítási év nyári szabadságát Balatonfüreden töltöttem.

1933 nyarára azonban újból utiterveket szőttem. S ezúttal a francia Alpokra esett választásom. Egyrészt mivel a Lac Léman svájci partjáról látott Haute Savoie, s a távoli Mont Blanc már felkeltette kíváncsiságomat, másrészt mert Peterlongo Ida egyik nővérének a Chamonix-tól nem messze fekvő Mégeve alpesi üdülőhelyen volt penziója. Mivel pedig már hosszú ideje kísértett a gondolat, hogy Olaszországba is tegyek legalább rövidlélegzetű kirándulást, útirányomat Velencén, Milánón és Torinón keresztül szabtam meg.

Izgalmassá az út akkor kezdett válni, amikor a karsztos hegyeket, ahol az első világháborúban annyi magyar vér öntözte a mészköves sziklákat, magunk mögött hagyva, mozdonyunk Trieszt felé kanyarodott le a hegyoldalon, lábunk alatt felragyogott az Adriai tenger kékje, s benne ott zöldellt a part mellett Miramare szigetkastélya. A néhány órai trieszti tartózkodás csak arra volt elég, hogy megbámuljam a kikötőben horgonyzó óceánjáró hajókat, s figyeljem azt a sürgést-forgást, amivel a tengerhajók ki- és berakodása jár. Azután már folytattam is az utamat Velence felé.

Sokszor csalódás éri az embert, ha valamitől nagyon sokat vár. Így voltam az „Adriai tenger királynője”-vel is. Annyit hallottam, annyi olvastam róla, hogy a valóság nem tudta a képzeletem alkotta sémát teljesen kitölteni.

Velence

Amikor a motorcsónak a ragyogó napsütésben végigzakatolt velem a Canale Grande-n, bizony megkopottnak, bizony öregecskének tűntek a jobbról, balról sorakozó márványpaloták. Úgy voltam vele, mintha szépnak kikiáltott asszonyt kikészítetlenül, pongyolában lepünk meg nem sokkal felébredése után. Velencéhez holdfény, gondola s barkarola-hangulat kell, egyébként nagyon kitűnnek ráncai, szeplői, roskatag-volta.

Viszont gyönyörködtem az egyes műemlékek szépségében, a Szent Márk tér arányaiban, a székesegyház, a Doge palota csipkézeteiben, oszlopaiban, s abban a képben, ami a Lidó felől érkezve fogadja az embert. Nagyon élveztem az olaszok pergő beszédét, s örültem, ha egy-egy szó értelmét elkaptam belőle. Mert útrakelésem előtt nekifeküdtem az olasznak, a latin és francia alapján nem sok nehézséget okozott a szövegek megértése. De attól messze voltam, hogy fülem azt a szókatarkatát (= szózuhatagot, -áradatot), ami a látszólag szenvedélyesen folyó beszélgetés során az emberek, különösen az egyszerűbb emberek szájából áradt, meg is értem.

A múzeumokon felül itt is felkerestem a vásárcsarnokot, csatangoltam a kis mellékutcák falhoz tapadó, keskeny járdáin, s élveztem az idegen formákat, színeket, hangokat, embereket. Kis szállodám, az Albergo Il Vapore közvetlenül a székesegyház mögött volt, ablakomból még az órát ütő „mórokat” is lehetett látni. Egyszer a Lidón meg is fürödtem, s nagyon élveztem, mint fodrozódott keresztül rajtam egyik meleg hullám a másik után. Barangolásaim közben Dallos Gyurka kollegámmal és feleségével is találkoztam. Ők is csak egy-két napra álltak meg Velencében, azután délnek folytatták útjukat.

Velence után egy napot Milánóban töltöttem, részben mert az ottani nemzetközi vásáron le kellett vasúti jegyemet bélyegeztetnem – így valami kedvezményt kaptam rá – részben pedig, hogy ennek a városnak nevezetességeivel is megismerkedjem.

A milánói dóm – bár elképesztett, különösen lentről, óriási méreteivel – nem gyakorolt rám különösebb hatást. Nem lehetett a körülötte elterülő aránylag szűk téren annyira eltávolodni tőle, hogy kedvező összesítő kép alakuljon ki róla.

Leonardo da Vinci Az utolsó vacsora a Santa Maria delle Grazie templomban (Milano)

Sokkal inkább megfogott Leonardo da Vinci-nek egy kolostorépület refectoriumában látható „Utolsó vacsora” c. falfestménye. A festékanyag a falról akkoriban lepergőfélben volt – olvastam, hogy azóta sikerült a kép pusztulásának folyamatát megállítani – ennek ellenére lenyűgöző hatással volt rám a falról áradó csodálatos nyugalom.

A Mester isten-emberi méltóságában és szelídségében búcsúzik asztalnál ülő tanítványaitól. A tanítványok – ki-ki jellemének megfelelő módon – fogadják a hírt. Az egyes alakok mozdulatai a kiváltott lelkiállapotból folynak. A színek – bár sok helyütt elmosódottak – csodálatos harmóniában olvadnak össze ezen az arányos felépítésű, gyönyörű képen. Hosszú-hosszú időn keresztül önfeledten merültem el szemlélésébe.

A meleg már itt is majdnem elviselhetetlen volt. Teljesen kibírhatatlanná vált azonban, mire Milánóból Torinóba értem. A helyi vonatról itt kellett átszállnom a Róma-Párizsi expresszre, s néhány órán keresztül várnom kellett. Az idő bőségesen elég lett volna rá, hogy a várost megnézzem. Olyan tikkasztó volt azonban a meleg, hogy a pályaudvar „hűsében” kapkodtam levegő után. Ehhez foghatóan csak akkor szenvedtem még hőségtől, amikor tiszaszentimrei nevelősködésem alatt egyszer Karcagra rándultam át. A magyar nagyalföldi kemence meg a déli tájak napja – úgy látszik – azonos hővel ontja a meleget. Megváltás volt számomra, amikor estefelé végre vonaton ülhettem.

Az Alpok karéjának azt a részét, amelyik itt Olaszországot Franciaországtól elválasztja, nemigen élvezhettem. Mire ugyanis a kacsaringós pályán vonatunk

a Fréjus-hágónál lévő alagútba futott, egészen beesteledett. Késő éjjel volt, amikor Chambery-n keresztül Aix-les-Bains-be értem. Innen másnap helyi vonattal folytattam utamat, úgy emlékszem Sallanche-ig, ahonnan autóbusz vitt Mégeve-be.

Mégeve két rendkívül magas hegygerinc közötti mély völgyben fekszik, már a Mont Blanc közvetlen közelében. A Mont Blanc csúcsát azonban magából a településből – az egyik gerinctől – nem lehet látni. A másik hegyoldalra kell bizonyos magasságig felsétálni, ha szerencsét akarnak próbálni. Innen, ha nem takarozik a titokzatosság felhőburkába, időnként mód nyílik rá, hogy az ember a naplementekor a hófedte fehér csúcs rózsaszínűre átváltó kupakjában gyönyörködjék.

A csontos Mademoiselle Peterlongo – keresztnevét már elfelejtettem – hűvös tárgyilagossággal fogadott. Húgának sem üdvözlése, sem levele nem oldotta fel benne a szigorú üzletszerűség kéréget. Megmutatta az egyemeletes kis villának azt a csinos manzard szobáját, amit számomra kijelölt, az ebédlőben a kis asztalt, ahol majd helyet foglalhatok, azzal magamra hagyott.

Egy-két nap egyedül ismerkedtem a vidékkel. Amikor a penzióba érkezett egy fiatal dunkerque-i tanítónő, Olga Costaz az édesanyjával, így velük már több alkalammal volt beszélgetni.

Kirándulás tekintetében – ha az ember nem készült fel nagyobb túrára – ez a vidék nem sokat nyújtott. Az égnek meredő két hegyoldal ugyanis nem volt kisebb völgyektől, vízmosásoktól szaggatott, erdő is csak foltokban borította. Inkább alpesi tehenészet számára nyújtott szép zöldellő legelőket. Ezért is volt télen olyan kedvelt sítéren. A sétálgatásra azonban bőséges lehetőség nyílt.

A vaskos, nagycsontú, egyáltalában nem franciás Olga Costaz-nak kis box-fényképezőgépe volt, ezzel megörökítettük közös sétáink egy-egy mozzanatát. Túlságos szellemes társalgásra nem adott ez a leányzó módot, mert sem intelligenciája, sem műveltsége nem kaphatta szárnyakra. Sokszor megdöbbenett tudatlanságával. Egyik holdfényes este, amikor vacsora után a villa körül sétálgattunk, így tépelődött: „Je me demande, si les nuages passent devant ou decriere la lune” – „vajon a felhők a hold előtt, vagy a hold mögött úsznak-e?” Ugyanakkor mindenáron magnézium-fénnyel akart az égboltozatról felvételt készíteni, mert „úgy jobb megvilágítást kap.”

Gyönyörű autóbusz-kirándulást tettem innen Chamonix-ra. (Ezen a környéken az egyszerűbb emberek ezt a – magyar jelöléssel – általánosan Samoninak ejtett nevet Samonixnak mondják.) A kirándulás három mozzanata vésődött élesen emlékezetembe.

Az egyik, amikor az autóbuszunkkal egy hegygerinc tetejére felkanyarogva egyszerre csak ott láttuk magunk előtt magasodva roppant tömegével a hó- és a jégapokájú és -köpenyű Mont Blancot olyan ragyogó fehérségben, hogy magától értetődőnek tűnt a neve: Fehér Hegy.

A másik, amikor egy szemközti hegyoldalról Chamonix-t pillantottuk meg, amint a háta mögül valami elrejtőzött kéz lefelé görbült ujjaként a piszkosfehér gleccserek szinte szélső házsoraiba karmolnak.

A harmadik, magának a legnagyobb gleccsernek, a híres Mere de Glace-nak látványa volt.

Ide kis fogaskerekű vasúttal jutottam fel minden fáradság nélkül. A gleccser, ami méltóségteljesen „hömpölygött” medrében, hatalmas kőtömböket szállít partjai közelébe. Az egyik ilyen moréna-sziklára felkapaszkodva alpesi rózsabokrok közé telepedhettem le. Teljes virágzásban volt ez a gyönyörű, viaszos, rózsaszínű sziromlevelektől ékes növény. Eltűnődhettem ott-ültömben, miként tudja megvetni lábát az élő világ itt az örök hó honának határán s miként kelhet versenyre a szépség oly merőben ellentétes alakokban, mint a csillogó hócsúcs szikrázó fehérsége, s e törpe rózsabokrok üde zöldje, az össze-vissza hasogatott gleccser durva felületű merevsége, s az itt nyúló virág szírmának puha, síma fénye.

Merengésem közepette egyszerre csak zirgés-zörgésre, kapingálásra lettem figyelmes közvetlen közelemben, lábam alatt.

A különös motoszkáló zörej irányába nézve látom, hogy egy fehér női kéz nyúl fel a kőtömb pereme fölé, s próbál – jobbra-balra tapogatózva – valami szilárdabb gyökeret találni, hogy belekapaszkodjék. Felálltam, hogy látható legyek, s kezemet lefelé nyújtottam. A kis kéz bizalommal kezem felé fordult, azután a párja is másik kezemre talált, kis húzás, kis rántás – s egy pillanat alatt előttem állt egy nyúlánk kedves tekintetű, kipirult arcú, kék matrózzruhás bakfis. „Merci, Monsieur” – mondta kissé zavarodottan. „Ugye milyen nagyszerű helyet találtam?” – büszkélkedtem – „Rózsabokrok között gyönyörködhetem az örök hó és jég birodalmában!” „Que c'est beau, que c'est beau ...” – ismételte válaszul elragadtatással. Kérdeztem, hogyan került ide. Tanítóképzős – válaszolta – és az osztályukkal jöttek ide kirándulásra. A környezet, a helyzet, a szépségnek lelkünket csordultig eltöltő árja olyan természetessé tette, hogy keze kezemben maradt akkor is, amikor támogatásra semmi szükség nem volt többé. Már-már Petőfi Tündéralom-jelenete ismétlődött meg, hogy egymást átkarolva szívjuk bele tekintetünkbe közössé vált szépség-élményünket, amikor a távoli útról innen is onnan is leányhangok hallatszottak: „AnneMarie, AnneMarie, où es-tu?” „Engem keresnek” – riadt fel – „mennem kell”. „Que c'était beau! Au revoir, Monsieur!” – búcsúzott, amíg segítségemmel kis lábait vaktában a kiálló részekon megvetve, háttal lefelé lemászott kilátótornyunkból. „Quel dommage, que ça soit fini! – motyogtam – Au revoir, Mademoiselle!” Amikor a vigyázatot igénylő, törmelékes részből kiért, még egyszer visszafordult, s visszaintett a viruló alpesi rózsák között álló, elszomorodott lovagjára, azután futott társai felé. Én meg ott maradtam egyedül – s többé semmi örömet sem leltem sem a havas hegyóriásban, sem a jéggé meredt folyóban, sem a köröttem pompázó virágokban. Ahhoz, hogy valami számunkra szép legyen – döbrentem rá – nem elég az objektív szépség,

szívünknek is ki kell nyílnia, hogy magába tudja fogadni. Nem elég a szemgolyó lencséje, sárga foltja, a lélek élmény-érzékeny lemezére is szükség van rögzítéséhez. Ott álltam még egy darabig, szívemet szomorúság ködje lepte el, s nagyon-nagyon egyedül éreztem magam.

Ez a kirándulás már mégeve-i tartózkodásom utolsó szakaszára esett. Párizsban is akartam még vagy tíz napot tölteni.

Amikor Párizsba érkeztem, olyan párás meleg fogadott, hogy még éjfélkor is lucskos volt az emberen az ing az izzadástól. Nem is bírtam ki néhány napnál tovább. Az Adyától megénekelt „Szent Mihály útján” búcsúztam a várostól, s szemem könnyes volt a szomorúságtól. Mintha csak megéreztem volna, hogy vége ezeknek a távoli nyugaton tett barangolásoknak.

Ekkortájt már valuta-nehézségek is mutatkoztak. Most is csak úgy tudtam franc-t szerezni, hogy Szilber Józsi vállalatának egyik francia pilótája Budapesten átvette az én pengőimet, s az egyik francia bankban ennek megfelelő értékű franc-t deponált számomra. Összeköttesen és ügyességen múlt tehát – ha volt is az embernek egy kis félretett pénze – sikerül-e majd valutát szereznie.

Lerövidült párizsi tartózkodásom fejében meghosszabbodott azonban salzburgi pihenésem időtartama. S ez sok szép élménnyel kárpótolt.

A Festspielek még javában folytak, s mivel Gretl az ünnepi játékok rendezőségének vezetője mellett, mint titkárnő tevékenykedett, mindig kaptam tiszteletjegyet. Ennek kettős előnye volt: nem került pénzbe, s az első sorokba szólt. Így azután több hangversenyen, s néhány nagyon szép színelőadáson is részt vehettem.

A Mönchsberg falához illesztett kis „Faust-város” színterén láttam egy nagyon szép Faust-előadást. Paula Wessely Gretchen-alakításának egy-két jelenete most is emlékezetemben él. Milyen mesterkéletlen egyszerűséggel, milyen szelídséggel hangzott szájából, amikor a nyugalmit veszített leány lassan sodródik a kétségbeesés felé: „Meine Ruhe ist hin, Mein Herz ist schwer, Und ich finde sie nimmer und nimmer mehr!...”

De a legnagyobb, legmaradandóbb élményt a Festspieleknek már akkoriban is hagyományossá váló Jedermann-előadása adta.

Hofmannsthal ezt a darabot a gazdag ember haláláról régi népmesék és középkori ún. iskoladramák alapján írta, a témához illő archaikus német nyelven. A darab tárgya röviden ennyi: Jedermann (Akárki), a gazdag ember, lakomára készül. Édesanyja kéri szóval figyelmezteti, gondoljon már lelki üdvösségére is, ne csak a földi örömökre. Érzi ugyanis közeli halálát, s olyan megnyugvás lenne számára, ha fia jó útra térne. Amikor az anya búcsúzik tőle, életerős fiát is megcsapja a halál sejtelve. Elgondolkozva, révetegen maga elé nézve fogadja kedvesét és meghívott vendégeit. Üdvözlő szavai is fonákul hangzanak, át- meg átszővi őket annak érzése, hogy a halál ott settenkedik körülötte.

Salzburg – Jedermann-előadás

A vendégek hangulata lassanként mégis emelkedettebbé válik, s Jedermann maga is – felejtve rémképeit – beleveti magát a pillanat nyújtotta örömeibe. Ekkor áll mögéje a Halál, s csontkezével szíve felé nyúl. Jedermann esdve kéri, csak egy óra haladékot adjon, hadd keressen magának azalatt útítársat, aki Isten ítélőszéke elé kíséri. A Halál teljesíti kérését. A lakoma megriadt résztvevői közül addigra alig maradt pár személy az asztal mellett, Jedermann most ezekhez fordul. Először kedvesét, majd legkedvesebb barátját próbálja rávenni, ne hagyják magára – hiszen eddig minden jóban mellette álltak – most, amikor a végső útra kell mennie. A kedves és a barát azonban minden áldozatra képesnek mondja magát, csak ezt az egy kérését nem tudja teljesíteni. Most Jedermann két nagybátyjához fordul: vérrokonai, álljanak melléje! Azok is cserbenhagyják. Ekkor szolgálait rendeli oda kincsesládájával. De amikor a szolgák megtudják, hogy erről az útról nincs többé visszatérés, ledobják a ládát, s elmenekülnek. A földre hulló láda teteje ekkor felpattan, s Mammon emelkedik ki belőle, a pénz istene. Szemébe nevet Jedermannnak, amikor mint tulajdonát követésre szólítja fel, hiszen fordított volt a helyzet: Jedermann volt az ő rabszolgája, mert mindig csak a pénz nyújtotta örömei szabták meg élete útját. Jedermann kétségbe esik, földre hull elesettségében: senki sem lesz, aki az Úr ítélőszéke előtt szót emel mellette! Ekkor erőtlén hangon valaki nevéén szólongatja. A hang irányába nézve egy földre roskadt nőalakot pillant meg, amint két mankót tartva kezében lábra próbál állni. Az ő jótetteinek megszemélyesítője ez, aki szívesen melléje állna, szót is emelve mellette, de nincs ereje hozzá, hiszen Jedermann jótetteinek alig-alig van súlya. Mit tegyen hát, kiált fel kétségbeesésében a gazdag ember. Egyedül a Hit segíthet csak rajta – mondja a nőalak – az ő nőtestvére. Jedermann most a megjelenő Hithez folyamodik, s a Hit bizakodást is csepegtet lelkébe: az Istenember a bűnösökért is meghalt, s őket is megváltotta az örök haláltól,

csak Hozzá kell kegyelemért folyamodnia és bíznia kell benne. Jedermann térdre esik, lelkét bűnbánat tölti el. Megigazulása folytán erőre kap a Jótettek alakja is, aki – eldobva mankóit – kézenfogja Jedermann-t, s együtt megy vele az Örök bíró elé.

Ez a darab tárgya. Most képzeljük el ezt az egyszerű történetet – kitűnő színészek előadásában – a Dómtéren.

A Hohensalzburg, a Mönchsberg tövében áll a kéttornyú, hatalmas Dóm. Homlokzata kétemeletes házsoroktól határolt akkora térre néz, ami nem sokkal haladja meg egy nagyobb méretű színház alapterületét. A homlokzat előtt, vele párhuzamosan áll a függöny és drapéria nélküli egyszerű színpad, tulajdonképpen magas dobogója, aminek közepe mögött látszik a Dóm bejárata. A nézőtér – mentelesen kiképezve – a térnek a Dómnál ellentétes oldala felé emelkedik. A színészek részint a Dóm, részint a nézőtér felől közelednek.

A salzburgi ünnepi játékok színtere a dóm előtt

Bárhol üljön is tehát az ember, szemben vele a barokk Dóm kéttornyos, hatalmas homlokzata, jobb kéz felől, kissé a Dóm mögött Hohensalzburg vára, háta mögött pedig – már távolabbra – a Mönchsberg emelkedik. A tér akusztikája kitűnő, egyetlen hang sem megy veszendőbe.

A lakomára egybegyűlt társaság még jól el sem helyezkedett, Jedermann már hallucinál, nevét hallja mindenfelől kiáltani. S csakugyan előbb Salzburg várhegyéről, majd a Mönchsbergből, a Franziskanerkirche felől, végre a Dóm tornyából hallatszik a vészjósloán elnyújtott kiáltás: Jedermann, Jedermann! Az embernek már akkor libabőrös lesz a háta. Amikor meg a vidám zajba, éneklésbe felolvadt mulatozó társaság dermedt csendbe némul a Jedermann mögött feltűnő Halál láttára, a halálfélelem kissé a néző szívét is átjárja. Részvétellel kíséri a későn büntudatra ébredt Jedermann magára utaltságát, s fellelegzik, amikor a pusztá hit által Krisztus világmegváltásának ténye őt is megmenti a kárhozattól. Amikor az utolsó jelenetben Jedermann a Jótett kíséretében sírjára száll, a Dóm kitárt kapujából orgonazúgás tölti be a teret.

Reinhardt rendezésében minden sallangtól mentesen, plasztikusan domborodik ki a darab eszmei mondanivalója. Aki megértette, miről van benne szó, az tisztultabb lélekkel távozik a nézőtérről.

Másodszor láttam most a Jedermann-t, az első alkalommal a híres, felkapott színész, Moissi alakította a főhőst, de most másodszorra talán még jobban megkapott, mint első ízben.

Ilyen komoly és könnyebb fajsúlyú élményektől tisztára mosott lélekkel tértem haza erről az utamról.

Második ausztriai utam 1935

A következő nyarat Balatonfüreden töltöttem, s csak 1935-ben kerültem megint külföldre.

Bartal Gyuri már évek óta készült nagyobb motortúrára, de szülei féltették egyedül, s mindig lebeszéltek róla. Most kora tavasszal azzal a tervvel hozakodott elő, menjünk Ausztriába és csináljuk végig motoron azt az utat, amit évekkal ezelőtt szüleivel autón tettünk meg. Én – bár kissé féltem az ilyen hosszú, megerőltető úttól, s tartottam tőle, hogy Gyuri szelessége, játékossága bosszúságot, sőt bajt is okozhat – nem akartam kedvét szegni, s végül is beleegyeztem. Annak kimondottan örültem, hogy a sok szép ismert vidéket újból láthatom, s olyan valakivel oszthatom meg örömeimet, akit szeretek.

Gyuri lázasan készült az útra. Sátorat, hálófelszerelést, mindent rá akart szerelni a BSA motorjára. Alig tudtuk édesapjával lebeszélni róla, hogy ezt a sok felesleges cók-mókot hagyjuk itthon, hiszen fel sem tudunk ülni miattuk a nyeregbe. Az utolsó este sikerült csak jobb belátásra bírunk.

Amikor másnap hajnalban a motor jellegzetes hangján felbődült, s mi kiszá-
guldottunk az ébredező faluból, a felszabadultság érzése, az előttünk álló örömök
sejtelve töltött el bennünket. Gyuri erre úgy reagált, hogy – akárcsak gyerekko-
rában – szíu-indián módjára üdvözölt, s minduntalan elengedte a kormányt. Mire
én aprókat ütögettem a fejére hátulról, s a fülébe ordítottam, hogy az első megállá-
sunknál visszafordulok.

Sem ő, sem én nem vettem komolyan a fenyegetést, ő behúzta fejét válla közé,
s nagyot nyerített, engem meg az az öröm melegített át, amit az ember csak akkor
érez, ha olyan valakivel van együtt, akiről tudja, hogy ragaszkodik hozzá.

Az ebédet már a stájer Fürstenfeldben fogyasztottuk el, farkasétvággal.
Csodálatos, a motorozás nem fárasztott ki különösebben. Igaz, Gyuri tanácsára
alaposan felkészültem utunk első szakaszára: még veseszorító övet is kötöttem
magamra, nehogy a rázós magyar utak kárt tegyenek bennem. De ez aztán az első
este – nagy nevetések közepette – az egyik koffer fenekére került, s míg haza nem
értünk, ki sem vettük többé belőle.

Motorunk nagyszerűen vette a Gráz körüli magasabb dombokat, kiállta a próbát,
akárcsak Gyuri, aki meg bravúros vezetőnek bizonyult. Pedig nem lehetett könnyű
dolga az egyensúlyozással, mert alaposan meg voltunk pakolva. Két oldalt, az én
ülésem alatt lógott külön erre a célra készült két egyforma, ládaszerű lapos táska.
Ezekben volt a fehérnemű, ruhanemű. A hátamon lévő hátizsákban a hazulról hozott
elemózsia, száraz spirituszos gyorsforraló, s minden olyan holmi púposodott, amire
szükségünk lehetett útközben.

Az első nap végére már mint motoros társak is egészen összeszoktunk: én jó
„Mitfahrer”-nek bizonyultam, mert együtt dőltem, amerre kellett, Gyuri meg jól
bele tudta kalkulálni a sebességváltozásokba, forduló-vételekbe azt a súlytöbbletet,
amit az útitárs és a cók-mók jelentett. Úgy ment tehát a motorozás, mint a karikacsá-
pás. Csak a fehérszemélyek jelentettek számunkra életveszélyt. Mert ha valamilyen
szemrevaló stájer leányzó vagy menyecske jött velünk szembe az úton, domborodó
dirndliben, begyesen, akkor – bármilyen sebesen haladtunk is – nem tudta Gyuri
megállni, hogy utána ne nézzon. Ilyenkor azután laposakat ütöttem fejére, de kevés
eredménnyel. Sűrűn megisméltlődött a jelenet, azzal a különbséggel, hogy barátom
mélyen behúzott nyakkal legeltette szemét az elhagyott nőszemélyeken.

A legnagyobb előnye a motorozásnak, autózásnak, hogy az ember úgy osztja be
az idejét, ahogy kedve tartja: akkor indul, s akkor, s ott áll meg, amikor és ahol jól
esik neki. Hegytető, ahonnan kilátás nyílik a messzeségbe, csobogó vizű hegyi patak
partja, leheveredésre csalogató hegyi legelő, leszakításra váró virágok, farönkök
tövében illatozó szamóca: ez mind-mind ürügyet nyújtott reá, hogy leállíthassuk
a motort, s megmozgassuk kissé meggémberedett tagjainkat.

De hátrányt is jelentett ez a menetrendtől független szabadságunk. Gyuri
ugyanis nagyon határozatlannak bizonyult a reggeli indulások időpontjának

meghatározásában. A munkát úgy osztottuk meg egymás között, hogy ő gondozta a motort, az én feladatkörömbe meg a csomagok rendben tartása, a be- és kipakolás tartozott. Ha már most megállapodtunk benne, hogy reggel nyolckor indulunk, akkor én addigra teljesen útrakész állapotban is voltam. Számtalanszor órákba is tellett azonban, mire Gyuri elkészült, vagy előkerült valamilyen kóborlásból. Ilyenkor mindig fogadkozott, hogy ezentúl pontos lesz, de nem sok javulást mutatott.

Egyszer, amikor egy pár házból álló valamilyen kis településbe berobogtunk, édes Blockhaus-hotel (natur-fából épült szálloda) vonta magára a figyelmünket. Nemcsak ablakai, hanem körbefutó balkonjai is telis-tele voltak óriás szíromlevelű begóniával. „Itt letelepszünk!” – kiáltottunk fel mindketten egyszerre. A Hotel Post – mert ugyan mi másnak nevezhetnék a kis falvak egyetlen szállodáját – kedves pincérnőjétől tudtuk meg azután, hogy Niedernsill a falucska neve. Jó pár napot töltöttünk el benne.

Innen mentünk az akkor készült Zell am See-Grossglockner Straße megnyitására. Ennek a nagyszerűen kiépített, széles autópátnak serpentinekkel teli, veszélyes részében nemzetközi autóversennyel ünnepelték meg a nagy napot. Gyuri rettenetesen élvezte különösen az olaszok bravúros vezetésmódját.

A verseny végeztével a Grossglockner irányában folytattuk utunkat, s Franz-Josef-Hüttében pihentünk meg. Itt ismerősökkel is összeakadtunk. Urbach László motorkerékpár-gyárossal és feleségével, akik még mozgófénykép felvételt is készítettek rólunk, igen előnyösnek tűnő és hivalkodó beállításban, a Grossglocknerrel a háttérben és a gleccserek alattunk.

Hosszabb-rövidebb megállásokkal egészen Innsbruckig elkalandoztunk. Ott nem a városban, hanem a Hungerburg-heggyel ellentétes oldalon fekvő Igls egyik kis turistaházában vertünk tanyát.

Útközben Gyuri természetesen rengeteg felvételt készített, kicsiny, de jó lencséjű gépével. Egyik innsbrucki képünk – göcsörtös fatörzs, s lenyúló faág keretében a Hungerburg gerince – különösen jól sikerült.

Visszafelé jövet Salzburgban is megálltunk néhány napra. Gretlék a víg kedélyű Gyurit nagyon megszerették. Egyik kirándulásunkon, ami a Bräustüblikből kiindulva a Weinkellereken át folytatódott és a késő éjszakába nyúlt – én ezen valamilyen oknál fogva nem vettem részt – Gyuri és Gretl fivérei, Willi és Helmut olyan hangos jókedvben dülöngéltek át a Salzach egyik hídján, hogy a rendőrszobára kísérték őket, s csendháborításért fejenként 20 Schillingre büntették meg a társaságot. Amikor Gyuri hajnaltájt „Grüne Laube” nevű szerény kis szállónk lépcsőjén emeleti szobánkba felmászott, maszk nélkül is eljátszhatta volna a Jedermann’s Tod jelenetét, olyan halálsápadt volt. Egyébként kimondhatatlanul büszke volt arra, hogy

megbüntették és sietett az eseményt – mint osztrák földön való otthonos mozgásnak egyik fokmérőjét – szép salzburgi képeslapon szüleinek is tudomására hozni.

Az idő ezután esőre, zordra fordult, s Mariazellből bőrig ázva érkeztünk meg Bécsbe. A Collegium Hungaricumban nagyon jól éreztük volna magunkat – szobánként talán semmit sem, vagy alig valamit fizettünk, ha nem fogytunk volna ki a pénzből. Így néhány napi városnézés után – élményekre ugyan még mindig éhesen, de anyagi javakban teljesen kimerülve – érkeztünk vissza Budapestre, s onnan Faddra. Mindegyikünk nagyon meg volt elégedve a másikkal, s egymás szájából vettük ki a szót, amikor utunkról beszámoltunk.

Kirándulásunk – szigorúan „ki-ki” alapon társultam Gyurival – alig került személyenként pár pengőbe. Az útiköltség meg egyenesen nevetségesen kevés volt, benzin- és olajfogyasztásunk rám eső része mindössze negyvenegynéhány pengőt tett ki.

IX.

Országos Közoktatási Tanács⁶⁵ (1935-től)

Ausztriai utunkról visszatérve, Gyurival a faddi Dunaág fürdőkád-langyos vizében mosogattuk le magunkról a távoli országutak porát, amikor levelet kaptam Kemenes Illéstől⁶⁶. Arra kért benne, hogy a tanítási év megindultával keressem fel hivatalában. Levelét nem mint a Budapest vidéki tankerület főigazgatója, hanem mint az Országos Közoktatási Tanács alelnöke írta alá.

Fogalmam sem volt róla, mit akarhat tőlem. Amikor visszautaztam Budapestre, első utam hozzá vezetett. A Budapest vidéki főigazgatóság a mi iskolaépületünk földszintjének középső részét foglalta el, így az ő hivatalszobája pár lépésre esett a mi tanárinktól.

Annak a kedves társaságbeli viszornak megfelelően, amiközöttünk Genthonéknál kialakult, nagyon szívesen fogadott. Néhány szóban tájékoztatott róla, hogy Madzsar Imre, az Országos Közoktatási Tanács titkára nyugalomba vonul, helyét Loczka Alajos⁶⁷, az eddigi ún. jegyző foglalja el, így megürül a Tanács hivatalában a jegyzői állás. Betöltésével kapcsolatban rám gondolt.

Megdöbrentem. Odahagyjam az én kedves osztályomat, az iskolát hivatallal, a katedrát az íróasztallal cseréljem fel? – ez cikázott végig az agyamon.

„Nagyon szépen köszönöm a megtisztelő bizalmat, de én nagyon szeretek tanítani, s nem kívánom az életemet íróasztal mellett eltölteni.” – fogalmazódott meg bennem reflex-szerűen az elutasítás.

Kemenes Illés kedves, jellegzetes mosolyával, amiből a kerek arcon a széthúzó-dó száj csakúgy kivette részét, mint az összeszűkülő szemek, rám nézett, kis ideig hallgatott, azután meleg hangján ezt mondta:

„Zolika, hát a Közoktatási Tanácsba éppen olyan emberek kellenek, akik szeretnek tanítani! Nemcsak ügyiratok intézése az ottani tisztviselők feladata, hanem a készülő tantervek, utasítások lélekkel való megtöltése is! Az ottani működés nem jelenti az iskolától való elszakadást, hanem a tanítás magasabb fokon való folytatását!”

Még sokáig beszélt arról is, miért gondolja, hogy én azon a helyen megfelelő-nék. Tudja rólam, hogy jó tanár vagyok, mindenről megvan a magam független

⁶⁵ Az Országos Közoktatási Tanácsot Pauler Tivadar állította fel 1871-ben. A Tanács legfőbb feladata a mindenkori miniszter számára közoktatással kapcsolatos kérdések véleményezése volt.

⁶⁶ Kemenes Illés (1885-1943) bencés szerzetes, bencés tanár. 1934-től haláláig a Budapest vidéki tankerület főigazgatója, majd az Országos Közoktatási Tanács alelnöke.

⁶⁷ Loczka Alajos (1892-1972) kémia szakos tanár. 1927-28-ban az USA-ban ösztöndíjas. 1935-től az Országos Közoktatási Tanács titkára, majd 1937-től a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) Szakoktatási Ügyosztály vezetője.

véleménye, látóköröm van, sokirányú az érdeklődésem. Én mindezt már hallottam is, nem is. Rémület fogott el, hogy el kell szakadnom a VII.B-től, s íróasztal fölé görnyedve aktákat kell majd körmölnöm.

„Hiszen én nem erőltetem, ha semmi áron nem akarja...” – fejezte be végül, amikor látta, hitetlenül hallgatom. „Aludjunk egyet-kettőt rá, azután majd visszatérünk a dologra” – bocsátott el, egyik kezében kezemet tartva, a másikkal jóságosan magához ölelve.

Igazgatóm, akinek jelentettem, barátaim, akivel megbeszéltem a dolgot, egyformán rábeszéltek, fogadjam el az ajánlatot: ugródeszkát jelenthet ez az állás számomra, ami kilendít a tanítás idővel lélekölően egyhangúvá váló taposómalmából. Végül is – bár kevés meggyőződéssel – engedtem a csábításnak.

Az iskolától szinte lopva mentem el. Nem merem osztályomtól elbúcsúzni. Félttem, elsírom magam a szívemhez nőtt sok kedves arc előtt. Levélben vettem tanítványaimtól búcsút.

Az Országos Köznevelési Tanács az akkori Vallás- és Köznevelésiügyi minisztérium Klebelsberg (azelőtt és azután Hold) utcai kettős épületének Báthory utcai részén, a III. emeleten működött négy szerény helyiségben. A legnagyobbik szoba tanácsterem céljaira szolgált, a másik három a titkár, a jegyző, illetve a gépíró hivatalszobája volt.

Szervezetileg a Tanács egy tanácsadó testületből állt, ennek különféle iskolafajokban tanító pedagógusok – szám szerint mintegy hatvanan – voltak tagjai, s a hivatalból, amely az adminisztratív ügyeket intézte. A tanács vezetője az ügyvezető alelnök volt, az elnöki tisztséget tulajdonképpen maga a miniszter töltötte be. Az alelnök irányítása alatt folytak a tanácskozások, s működött a hivatal.

Amikor jelentkeztem, Loczka fogadott hangos kedvességgel. Mi már ismertük egymást Balatonfüredről, ahol együtt nyaraltunk a Csokonai villában. Bevezetett szobámba, s mindjárt rá is helyezett egy halom aktát íróasztalomra, hadd ismerkedjem velük. Később még egy kötet jegyzőkönyvet is behozott, tanulmányozzam át őket, hiszen a jövőben nekem kell majd az ülések eseményeit megörökítenem.

Kettőnkön kívül a Tanács személyzete mindössze két főből állt: egy beosztott tanárnőből, Mosonyi Editből, s a gépírónőből, a nagydarab, de kedves arcú, s mindig mosolygós Neproszell Károlynéből.

Még aznap megtörtént egy szűkebb tanácsülésen a távozó titkár búcsúztatása, s a helyébe lépő Loczka, s az én beiktatásom.

Kemenes Illés meleg, kedves hangján méltatta Madzsar Imre tevékenységét. A finom arcú, fehér, tömött bajszú, kissé hajlott hátú, törekeny Madzsar bár a perc ünnepélyességétől megilletődve, mégis a történész precízségével tekintett végig pályája egyes szakaszain, s időzött el hosszabban a Tanácsban betöltött feladatkörénél. Azután képletesen átadta a stafétabotot a zömök termetű, vaskos orrú, ritkás hajú

Loczkának, aki pattogó szavakkal fogadkozott, hogy szerény képességéhez mértén méltó utóda kíván lenni nagy elődjének. Mivel beszédében az elnök engem is aposztrofált, néhány szóban én is köszönetet makogtam a megtisztelő bizalmáért, aminek ...stb.

Az ülés azután folyó ügyek tárgyalására tért át. Ez az elnöknek, a titkárnak, a tagoknak egyaránt lekötötte a hétköznapi országlátására visszazökkent figyelmét. Az új jegyzőnek száguldott a ceruzája, hogy megörökítse a repülő idő halhatatlannak szánt mozzanatait. Csak a közösségből kivált öregember tolt csendesen hátrább székét, s válla fölé hajlott szelíd fejével előre tartva merengve jártatta végig tekintetét az asztal körül ülőkön. Mint az utas, akit partra tettek, szemével még búcsút int a távozó hajónak, hallja is, nem is a kapitány vezényszavát, a hajókerekek zakatolását, azután hangok, arcok, színek egybefolynak, s magára marad. Nem gondoltam akkor, hogy aki legjelentéktelenebb szerepet tölti be abban az elitnek érzett társaságban, én fogom majd tizenegy év elmúltával ezt a halk szavú, bölcs öregembert, amikor örök nyugalomra tér, megázott sírja mellett a Tanács, a minisztérium nevében az élők világából búcsúztatni.

Nehezen törtem bele az új munkába. Napok, sőt hetek kellettek hozzá, amíg a nyakatekert ún. hivatalos nyelvet elsajátítottam. Az első időben még álmomban is ilyen formulák kóvályogtak pihenni nem tudó agyamban: „Nagyméltóságú Miniszter Úr! Kegyelmes Uram! Van szerencsém tisztelettel felterjeszteni ...”, – „Nagyméltóságod nagybecsű leiratának mellékletét tisztelettel visszaszármaztatom”, – „Fogadja, Nagyméltóságú Miniszter Úr, mély tisztelem őszinte nyilvánítását” stb.

A minisztérium egyes oktatási ügyosztályai minden csip-csup pedagógiai vonatkozású beadványt a Tanácshoz tettek át „véleményének”, elvi állásfoglalásának „nagybecsű nyilvánítása végett.” Így azután agyon voltunk halmozva munkával. Az ilyen kisebb jelentőségű ügyiratokat én intéztem, Loczka a komolyabb felterjesztéseket fogalmazta.

Éles eszü, biztos ítélőképeségű, hatalmas munkabírású és könnyed kifejező-képességű hivatalnok volt Loczka. Nagyon sokat tanultam tőle. Kár, hogy híjával szűkölködött az őszinteségének, s opportunist, megalkuvó természetűnek bizonyult. Már a telefonálás módjával is állandóan felidegesített. „Az, az! Hogyne, édes Károlyom, hát persze, természetesen, ha így látod jónak ...” folyt belőle a hangos szó, amíg a kagylót a fülén tartotta, hogy azután a következő pillanatban úgy intézze el a vonal másik végén lévő személyt: „ezt a marhát!”, „ilyen állatot!” Így azután sohasem voltam tisztában vele, őszintének véljem-e azt a kedvességet, amit velem szemben mutatott. A miniszter és a minisztérium vezető tisztviselőinek szava parancs volt számára, akár egyezett a véleménye az övékével, akár nem. Nem kockáztatott semmit, kitért a vita elől. Ennek egyik oka anyagiasságában rejlett. A Tanács ún. uti ellátmánya ugyanis elég szerény összegből állt. Ezt Loczka egyedül teljes egészében

elutazgatta. Hogy pedig máshonnan is cseppenjen-csurranjon valami kis mellékes, időnként, szakoktatási ügyosztályok megbízásából is „kiszállt” hol ennek, hol annak a városnak intézetébe, s azután a jól végzett munka tudatával seprerte be a napidíjakat.

Kemenes Illés csak olyankor jött be a hivatalba, ha ülés volt. Ilyenkor aláírta az elküldésre váró ügyiratokat, s ezzel szentesítette, amit Loczkával elintéztünk. Az ő feladatának nagyobbik fele a bizottsági ülésen való elnökölésből, az ott szőnyegre kerülő kérdések megvitatásának irányításából tevődött ki.

Téma bőségesen állt meg tárgyalásra. Hóman Bálint, az akkori miniszter, az előző években szavaztatta meg a középiskolai reform törvényeket. Így az óratervek, tantervek, rendtartások egész sora várt elkészítésre. Akkor éppen a gimnázium tanterve és rendtartása volt soron. Ezt követte azután a többi iskolafajta, a polgári iskola, a tanítóképző és a szakoktatási középiskolák szabályzatainak megújítása.

A munkamenet abban állt, hogy a Tanács megbízott az illető iskolafajta tanárai közül valakit az óraterv összeállításával, azután másokat az egyes szaktárgyak tantervének elkészítésével. A tervezeteket sokszorosítottatta, a tanácsstagoknak és külső szakértőknek szétküldte, azután szakszabotársági üléseken megvitatatta.

A gimnáziumi vonatkozású kérdések tárgyalása általában színvonalas volt. Okos, művelt, higgadt emberek mondták el itt véleményüket, s így minden ülésen előbbre jutott a tárgyalássorozaton lévő ügyek sorsa. – Hadd soroljak fel itt közülük néhányat: Zibolen Endre⁶⁸, a Trefort utcai Gyakorló gimnázium, Bernolák Kálmán, az Andrassy úti Leánygimnázium, Tamás József⁶⁹ az Újpesti Gimnázium, Radák Olga⁷⁰, az Erzsébet Nőnevelő Intézet, Haitsch Ilona, a Veres Pálné Leánygimnázium igazgatója, Csapody Vera, a Sophianum tanára, majd később igazgatója alkották az élgárdát. Persze, akadtak a gimnáziumi tanárok, igazgatók körében is fontoskodó, nagyképu egyének, akik homlokukra tolva szemükről a szemüveget, hosszú lére eresztették sovány mondanivalójukat, vagy el-elkalandoztak a tárgytól. De az ilyenek is azonnal észre tértek a majdnem bocsánatkérésnek tűnő szelíd elnöki figyelmeztetésre, s ijedten összegezték felszólalásukat.

Kitűnő emberekből állt a népiskolai bizottság törzskara is. Háros Antal, a Mária Terézia téri Fővárosi Gyakorlóiskola igazgatója, valamint Stolmár László⁷¹ és Oldal Anna⁷², testületének tagjai, messze kiemelkedtek a tanítók megszokott szellemi

⁶⁸ Zibolen Endre (1885-1972) az Újpesti Leánygimnázium alapító igazgatója, majd a Könyves Kálmán Gimnázium alapító igazgatója, végül az Egyetemi Gyakorló Gimnázium alapító igazgatója.

⁶⁹ Tamás József Viktor (1887-?) 1931 és 1944 között az Újpesti Reál-gimnázium igazgatója.

⁷⁰ Radák Olga (1890-1943) az Erzsébet Nőiskola igazgatója.

⁷¹ Stolmár László (1894-1976) tanító, biológia szakos tanár, tankönyvíró, tanári segédkönyvek szerzője. Munkásságáról lásd Kontra György: Stolmár László (Bp. 1922) című munkáját.

⁷² Oldal Anna (1893-1970) gyakorló iskolai tanítónő. Munkásságáról lásd Hunyadi Zoltán: Oldal Anna (Bp. 1992) című munkáját.

szintjéből. Ha felszólaltak, nem nyugodhatott a jegyző ceruzája, mert megvolt szavuknak a súlya és sohasem beszéltek a levegőbe.

Hivatalából kifolyólag jelen volt azonban ezeken az üléseken Drózdy Gyula⁷³ is, a minisztérium hivatalos kiadványának, a Néptanítók Lapjának főszerkesztője. Ha karosszéke mélyen belecsúszva, rekedtes hangján ez az ember szólalt meg, akkor hosszú pihenőre számíthattam. Tudtam ui., hogy édes-keves köze lesz annak, amit mond, a tárgyhöz. Csavaros, ravasz észjárást tükröző körmondатаi mindig ugyanazon „Ceterum censeo...” végkövetkeztetésbe torkollottak: vezérkönyvet kell kiadni az illető tantárgy tantervi anyagához; ezt kívánja a tanítás megkövetelhető színvonala és a tanítók érdeke egyaránt; ő a maga részéről szívesen vállalja a könyv megírását.

Alig érthető, hogyan tudott ez a műveletlen, tudálékos, anyagiás gondolkodású egyén mintegy két évtizeden át a népiskolai oktatás hivatalos hangadója maradni. Miniszterek jöttek, miniszterek mentek, s ő megingathatatlanul tartotta pozícióját. Igaz, hol egyik, hol másik minisztériumi ügyosztály vezetőjével íratta meg a vezércikket, s ennek, valamint a könyvismertetésnek tiszteletdíja fejében szép summákat juttatott a szerzőknek. Közben ő csakúgy ontotta magából a gyenge tanítók didaktikai mankójául szolgáló segédkönyveket, amikért hatalmas összegeket vágott zsebre az Egyetemi Nyomdától.

Nem szerettem ezt az embert. Keze mindig nikotinos volt szortyogó szipkájától, ápolatlan bajusza és szája körül zavarodott, fanyar mosoly lopakodott, tekintete sűrű szemöldökének és vastag szemüvegkeretének fedezéke mögé rejtőzött. Egyszer – bár ez néhány évvel későbbre esett, mégis itt mondom el – arcátlan hazugságáért nyilvánosan meg is szégyenítettem. Akkor még – mint később is egész hivatali pályafutásom alatt – azt hittem, kötelessége az embernek az igazság védelmében nyílt sisakkal porondra állni. Az eset így történt.

A népiskola tantervét tárgyaltuk, s Drózdy felszólalásában megint oda lyukadt ki, hogy jónak jó ez a tervezet, csak egy kicsit szűkszavú. A falusi tanítók nemigen tudnak majd eligazodni rajta. Neki ugyan nagy áldozatot jelent, mert idejébe kerül és semmit sem keres az ilyen munkával, de azért megír majd hozzá egy kiadósabb vezérfonalat, ha megbízást kap rá.

Nem tudtam uralkodni magamon. Felkeltem, átmentem a szobámba, s felhívtam az Egyetemi Nyomda Ackermann Imre nevű cégvezetőjét, aki a tantervi kiadványok ügyét intézte. Arra kértem, állapítsa meg, mennyi tiszteletdíjat vett fel Drózdy eddig a népiskolai vezérfonalak írásáért. Le sem kellett tennem a kagylót, már jegyezhettem is az összeget: negyvenegynéhányezer pengőre rúgott a kifizetett honorárium.

Talán még mindig Drózdy beszélt, amikor a tanácssterembe visszatértem. Szót kértem. Valami olyanféle bevezetést mondtam, hogy a Tanács nem csak szak-

⁷³ Drózdy Gyula (1881-1963) pedagógus, tanügyi író. 1933-tól 1944 decemberéig szerkesztette a Néptanítók Lapját. Sok módszertani és segédkönyv ún. vezérkönyv szerzője.

hanem erkölcsi testület is. Nem közömbös tehát, hogy ami az üléseken elhangzik, megfelel-e az igazságnak. „Drózdý főszerkesztő úr” – folytattam – „azt állította, hogy a vezérkönyveket önzetlenül írja, nem keres rajtuk. Ezzel szemben a tény az...” – s közöltem az Ackermanntól kapott tájékoztatást. „Ne tüntesse fel tehát magát a magyar népoktatás mezítlábas apostolának.” – fejeztem be szavaimat – „aki ilyen szembeszökően nagy összeget vesz fel az önálló gondolkodásra képtelen, gyenge tanítók támogatására szolgáló segédkönyvekért.”

Halotti csend fogadta a felszólalást. Drózdý még mélyebbre csúszott le karosszékében, eszébe sem jutott tiltakozni. Az elnöklő Loczka néhányszor krákogott, a zsebkendőjét is elővette, hogy beleköhögjön, azután összegezte a tantervekkel kapcsolatban addig elhangzott észrevételeket.

Talán mondanom sem kell, ettől az időponttól kezdve Drózdý kanál vízben is meg tudott volna fojtani.

A polgári iskolai tanárok vezéregyénisége a jó szándékú, lelkes Illyefalvi Rákosi Zoltán ⁷⁴volt. Csendes, jólelkű emberek ülték körül az asztalt, amikor az iskolafajt érintő kérdések kerültek szőnyegre. A szellem nem nagyon szárnyalt ilyenkor, de nagyképűség pajzsát sem tartotta maga elé a tudatlanság.

Más volt a helyzet a tanítóképző intézetek esetében. Elképesztő korlátoeltság, konokságig menő makacsság nyilatkozott meg jelenlévő képviselők divatba jött alakjai részéről. Várady József, a „Széchenyi kutató”, Mesterházy, a „történész”, s mindannyiok koronázatlan királya, tanáregyesületünk elnöke, Padányi-Frank Antal⁷⁵! Amikor Padányi-Frank pedagógiáról, s lélektanról kezdett beszélni, sírni tudott volna az ember kétségbeesésében, s szégyenében tudatlansága, naivsága felett. Tengernyi ostobaságot szokott – bármiről is volt szó – összelefytyelni. Aki nem hiszi, lapozza csak fel azon idők tanítóképző-intézeti tanári egyesületének hivatalos lapját, s olvassa el belőle az elnök – minden szám jelentékeny részét kitevő – bölcselkedését. Pedig a jó szándékot nem lehetett részéről kétségbe vonni. De az ő esetében csakugyan állt a közmondás: a pokol tornáca is jó szándékkal van kikövezve! Nem volt ennek a szerencsétlen embernek a világon semmi okos mondanivalója. Pedagógiai közhelyekkel, s primitív lélektani indoklásokkal támogatta tökéletlen elképzeléseit, amikhez csökönyösen ragaszkodott. „Hiába, nem lehet”, – mondta szellemesen egyszer Huszti József, amikor fejcsóválva tárgyaltunk az ülés után Padányi-Frank legújabb sületlenségét – „nem lehet a tanítóképzőt büntetlenül elvégezni!”

Úgy tavasz felé már teljesen otthonosan mozogtam új munkahelyemen. Nem küszködtem többé a hivatali nyelv nehézségeivel, megtanultam a bizánci stílus formuláit, amelyekbe mint keretbe azután a józan eszem diktálta és pedagógiai

⁷⁴ Illyefalvi Rákosi Zoltán a Polgári iskolai tanárok évkönyvének társszerkesztője.

⁷⁵ Padányi Frank Antal (1882-1973) a budai tanítóképző tanára, majd 1929-től igazgatója.

tapasztalatom által jóváhagyott tartalmat foglaltam bele természetesen, közérthetően és lehetőleg magyarosan. Az ülésen sem kellett többé olyan feszült figyelemmel résen lennem, ki mit mond, mert ismertem már az embereket, s tudtam magvas hozzászólás következik-e vagy üres levegőbe beszélés.

Rendkívül szilárd alapot jelentett lábam alatt a hosszas nevelősködés, s a hatéves gimnáziumi gyakorlat. Nem tudott a mégoly tetszetős külsejű tervezet, a mégoly csillogó ötlet sem lépre vinni, mert megéreztem, ha didaktikailag vagy lélektani vonatkozásban ingatag lábon állt. Így azután könnyen, gyorsan, szinte ösztönösen megformálódott bennem mindenről a vélemény, s ezt – ha szükségesnek látszott – volt bátorságom is mindenkivel szemben megmondani és védelmezni.

Lassanként észrevehettem, hogy a megbecsülő hang, amelyen a Tanácsban szereplők velem beszélnek, nem csupán hivatali állásomnak szól, hanem személyemnek, egyéniségemnek is. S ez növelte öntudatomat, ami – természeténél fogva – minden új életszakasz megindulásakor az alacsonyabb-rendűség érzését súroló mértékben össze szokott zsugorodni. Talán a felelősségérzésben és a becsületességben kereshető ennek magyarázata: kétségek gyötörtek ilyenkor, rendelkezem-e elég képességgel, megállom-e a helyemet az új területen, meg tudok-e birkózni a rám bízott feladatokkal. Amikor azután éreztem, hogy a kezdet nehézségei után könnyedén veszem az akadályokat, s ez mások elismerésében is kifejezésre jut, akkor visszatért magabiztos határozottságom, örömet találtam a munkámban és derűsen, érdeklődéssel néztem a világot.

Szerettem munkakörömet, s nagyon megszerettem Kemenes Illést. Tisztalelkű, jó szívű, s természetes eszű szerzetes volt, akinek kedves modora sohasem hatott felvett, kenetteljes álarcként, mert egyéniségéből fakadt. Az emberekben mindig csak a jó tulajdonságokat látta, s nem is tudott rosszat feltételezni róluk. Emberismeretének ez a fogyatékosága volt az oka annak, hogy szűkebb baráti körét nem tudta jobban összeválogatni.

A Tanács munkásságát nem irányította, arra haladtak az ügyek, amerre sok tényezőtől megszabott áramlásuk vitte őket. Az üléseket azonban okosan vezette. Jó pedagógiai érzéke és nagy iskolai gyakorlata megóvta attól, hogy szertelen, ambíció-szülte, világmegváltó ötletek fényétől elvakuljon. Egyszerű, de szilárdan álló, jó munka került ki keze nyomán.

Kemenes is szeretett engem. Érezhettem ezt minden megnyilatkozásában. S ez bizonyos fokú külső biztonságérzetet váltott ki bennem. Tudtam, minden körülmény között mellém állna, ha szükség volna rá.

Éppen ezért nyugtalansággal, sőt némi szorongással töltött el az az 1936 elején felreppent hír, hogy a miniszter a Tanácsot újjászervezi. Milyen változást fog az átalakítás magával hozni, milyen személycserék fognak majd belőle következni? – kérdeztem magam aggódva.

Az átszervezés a nyár elejére meg is történt. Megszűnt a Tanács és a minisztérium perszonáluniója. Olyan különálló szervvé vált ez a testület, amely négy nagy osztályból: a népiskolai, polgári iskolai és gimnáziumi, a mezőgazdasági, a kereskedelmi és az ipari osztályból tevődött össze. Az a kultúrpolitikai törekvés jutott a szervezeti szabályzatban kifejezésre, hogy megszűnt a humán tudományok uralmi helyzete, s így a gimnáziummal egyenrangú teret kell biztosítani a középfokú szakoktatásnak is.

Nagyot dobbant a szívem, amikor megtudtam, hogy a miniszter a Tanács elnökévé gróf Teleki Pált kérte fel. Hát megint a közelébe jutok ennek az érdekes, talányos embernek? Ugyan milyen szívvel lesz majd hozzám? Hogyan fogja ezt az újjászervezett intézményt irányítani? Nem fognak az ügyek holtvágányra futni? Ilyen kérdések rajzottak bennem.

Még egy kinevezés érintett közelebbről. A népiskolai, polgári iskolai és gimnáziumi osztály élére Huszti József került, s egyben ő lépett, mint ügyvezető alelnök Kemenes Illés örökébe is. Az Eötvös Collegiumban olyan közömbösféle volt magatartása velem szemben. Hát most érdeklődéssel vártam, milyen közvetlen főnököt kaptam benne.

Mire a hivatali élet újból a rendes kerékvágásba zökkent volna, elérkezett a tanítási év vége. Ünnepi ruhába öltözött diákseregek áramlottak erre is, arra is az iskolák felé, a templomokból a „Tedeum” dallama vegyült az utca zajába, s az én lelkemet újból elfogta a vágy tanítványaim, gimnáziumom után. Érdemes volt azt a sok ragaszkodó gyereket felcserélnem az okoskodó felnőttek gyülekezetével, akiknek a szemében csak hivatalnok vagyok? Mit hoz számomra a hivatali élet? Örök nyugalanságot, változást a változás után. Napokon keresztül hordoztam magamban a szomorúságot.

Egyedül is éreztem magam. Nem laktam már az Eötvös Collégiumban. Az Ábel Jenő utcában béreltem nagyon csinos kis mandzárd lakást, ami azonban olyan hideg volt télen, hogy még a kályha mellett is dideregtem. Hiányzott az Eötvös Collegium környezete, Tomasz Jenő, a társak, akiknek pusztája jelenléte is feloldotta az ember rossz hangulatát.

1935-36 ismét gyászok

Ez az év magánéletemben különben is csapást csapás után rejtegetett számomra.

Sógorom, Fachleitner Ferenc rövid megbetegedés után még az ősz folyamán meghalt. Megbosszulta magát az a mérhetetlen mennyiségű erős szentendrei bor, amit elfogyasztott, elpusztította a máját. De a halál kegyes volt hozzá, nem kínoztta meg. Sőt olyan utolsó pillanatot tartogatott számára, amikor boldognak érezhette magát. Irén nővérem érte jött a katonakórházba, hogy hazavigye. Sógorom már felöltözötten nézte, mint szorgoskodik Irén a táskák pakolásával, amikor ülőhelyzetéből hirtelen hátrahanyatlott, s vége volt. Megölte beteg szívét az örömmel vegyes

izgalom, hogy újból szeretett otthonába térhet vissza, vagy egyszerűen csak az volt a végzettől elrendelt határ élete folyása számára?

Irén itt maradt két kisgyerekével – Misi 13, a Kislány 12 éves lehetett – s alig-alig győzte a felhalmozott adósságok kamatainak fizetését.

Máig is talány előttem, hogyan lett egyszerre úrrá a helyzeten ez az akkor 35 éves, egyszerű asszony. Erős kézzel, ösztönösen kezébe ragadta a kormányrudat: A birtokot megosztotta, a gyermekek részének kezelését maga végezte, együtt kapált, kötözött a munkásokkal, megtanulta a hordók, a borok kezelését, a terményeket a legelőnyösebben értékesítette, s néhány év leforgása alatt minden adósságtól megszabadult.

Közben az eddig szétszóródva élt családot is közös fedél alá forgatta. Édesanyánkon kívül, aki már néhány éve nála élt, az addigra özvegygé vált Mariskát, Iduskát is magához vette, s olyan puha fészket teremtett az udvar végében álló kis kertészházban számukra, hogy Édesanyám haláláig „paradicsom”-ként emlegette ezt a kis otthonukat. (Ezt a házat a hozzátartozó telekrésszel Jankovich-Bésán grófnak adták el, mivel beleékelődött szomszédos telkébe.)

Igaz, Irén nem ingyen adta, amit adott. Édesanyánk kivételével, kinek soha nem engedett nehezebb munkát végezni, Mariskát is, Iduskát is keményen megdolgoztatta. Mivel maga nem ismert fáradtságot, mástól is hasonló teljesítőképességet várt el. S Laura néni és Berta néni is kemény akaratát örököelve, nem igen tűrt el más véleményt maga körül. Másban azonban nem emlékeztetett erre a két apai nagynénire. Nincs meg benne az ő rideg-merev felfogásuk, rugalmasabb, s tréfára, huncutkodásra mindig kapható. S még egyben különbözik tőlük. Ezt a tulajdonságot nem is tudom, honnan örökölte: megállás, szinte lélegzetvétel nélkül, órák hosszat tud beszélni. A beszéd olthatatlan szenvedélye. Ugyanazt a történetet képes naponta ötször-hatszor is elismételni, ha a hallgatóság akárcsak egyetlen új taggal is növekedik. S ilyenkor a kis törekeny Mariska bólogat, az időnként Irén által keresett adatokat odamotyogja a szó árja közé, s szolgáltatja taglejtéssel, hanggal azt a segédletet, amit Irén elbeszélése természeténél fogva megkíván.

A másik fájdalmas veszteséget részemre Móra Károly barátom halála okozta.

Svábhegyi közös sétáinkon az utóbbi időben egyre többet panaszkodott, hogy nincsen rendben a veséje. A megejtett orvosi vizsgálat krónikus vesemedence gyuladást állapított meg. Szigorú diétán élt ettől fogva, s nagyon vigyázott magára. Közös brigdeink is megritkultak. Igaz, ez abban is magyarázatát lelte, hogy Károly időközben eljegyzett egy nagyon rokonszenves, csinos fiatal tanárnőt, Meznerics Ilust, s így szabad idejének nagyobb felét náluk töltötte. Már az esküvő időpontját is kitűzték, s a menyasszony bútorát is felvitték a Csillagvizsgáló Intézetben lévő szép igazgatói szolgálati lakásba, amikor Károly a klinikára került.

Sohasem fogom elfelejteni, ahogyan sápadtan – sárgán halálos ágyán feküdt. Szünet nélkül csuklott olyan erővel, hogy az ágy is beleremegett. De azért ott is

érdeklődött közös barátaink felől, s amikor elújságoltam neki, hogy Incze Péternek kislánya született, mosolyogva, a csuklástól szaggatottan megjegyezte: „No, most mit csinál vele? Mert azt mondta, ha lánya születik, fellógatja a karácsonyfára.”

38 éves volt, amikor meghalt. Mindent elért, amit tudós ember ebben a korban elérhet. Fiatalon a Csillagvizsgáló Intézet igazgatója lett, fent a Svábhegyen, gyönyörű helyen, a hivatásának élhetett, megtalálta azt, akivel – úgy gondolta – érdemes lesz az élet örömeit megosztani, s akkor egyik szerve, aminek meglétéről az ember, míg egészséges, tudomást sem vesz, egyszerre csak felmondta a szolgálatot.

Nagyon művelt, finom lelkű, jellemes és kedves ember volt, s igaz jó barátot veszítettem el Benne.

Fadd, Bartal Gyuri temetése

Azután egyik pillanatról a másikra kihullott az élők sorából az is, aki akkor legközelebb állt hozzám: Bartal Gyuri. Az ő halála jelentette számomra a legnagyobb csapást, a legérzékenyebb veszteséget, ami csak érhetett.

Bartal Gyuri a kúria előtt

Az ősz folyamán csak ritkán találkoztunk. Elvégezte a közgazdasági egyetemet, már nem lakott Budapesten, s csak időnként száguldott fel motorján egy-egy napra. Ilyenkor rendszerint nálam aludt. A téli hónapokat – némi mezőgazdasági gyakorlat megszerzése végett – egy baranya megyei bérgazdaságban töltötte. Vagy karácsony

után, vagy talán inkább húsvétkor – nem emlékszem már rá – néhány napot Faddon töltöttem. Az ő kis házának vendégszobájában helyeztek el, Gyuri közvetlen szomszédságában. Beszélgetéseink a késő éjszakába nyúltak. Gyuri, ha már feküdtem, vagy ágyam szélére ült, vagy a díványra heveredett, s beszélt a csillagászatról, egyiptológiáról, linóleummetsetekről, vagy legújabb olvasmányáról, amerre csapongó fantáziája, s telhetetlen érdeklődése, tudásszomja éppen hajtotta. Én mosolyogva hallgattam, s szívemet ilyenkor csendes öröm melege járta át. Hiszen ez a minden szépre, jóra fogékony, ragyogó emberpéldány kicsit az én művem is – gondoltam magamban. Én csiszolgattam benne élesre az értelem eszközeit, én nyitogattam fel előtte azokat az ablakokat, amelyeken át az ismeretlen nagyvilág erre vagy arra a területére vetíthetjük kutató tekintetünket, s nekem is részem van benne, ha a jót vakon követi, s ösztönösen elfordul a rossztól. S amíg lelkesedéstől áttizott, magas fekvésű, hangján boncolgatta a legtöbbször maga-felvetette problémákat, s erőteljes jobbjával, meg a fekete klott-kesztyűbe bújtatott, elcsonkult bal kezével, taglejtésekkel is iparkodott szemléltethetőbbé tenni azt, ami megvilágításra várt – hányszor nem pihent meg tekintetem szép magas homlokán! S mintha valami baljós sejtélem rémlett volna át agyamon – ma is világosan emlékszem rá – egyszer csak rajtakaptam magam, amint arra gondolok, milyen borzasztó lenne, ha a ragyogó értelemnek ezt a remekművű otthonát valami szörnyű ütés szétzúzná.

Az alatt a néhány nap alatt egyébként egy nyári motorkirándulás részleteit is tövétől hegyéig megbeszéltük. Fellelkesülve ugyanis ausztriai körutunk sikerén, Gyuri most Észak-Olaszországot szerette volna végigjárni. Két tervet is készített, egy nagyobbat, meg egy kisebbet. Mindegyikben fel volt tüntetve a naponta megteendő út kilométerszáma, s a helység, ahol az éjszakát töltjük. Játékos kedvességgel készült színezett térkép szemléltette a szöveg között a tájat, amerre utunk kanyarogni fog. Én csak feltételesen ígértem meg részvételemet, mert akkoriban már Loczka nem csak példálózgatva, mint kezdetben, hanem egészen nyíltan is értésemre adta, illenék ledoktorálnom.

Júniusban Gyuri néhány hétre újból pesti lakos lett. Az egyetemen végzett mikroszkópiai vizsgálatokat, hogy adatokat gyűjtsön doktori disszertációjához.

Sokszor felfutott hozzám motorján, s tréfálkozva számolt ilyenkor be róla, mennyire van a gyapjúszálak mérésével. Bánatosan vette tudomásul, hogy nem tudom magam tervezett nyári utunkra szabaddá tenni. Még édesapja is felkeresett akkoriban – s mivel azt hitte, pénzem nincs a költségesebbnek ígérkező kirándulásra – felajánlotta, hogy ő viseli mindkettőnk kiadásait. Köszönettel elhárítottam a segítőkészséget. Így, mivel szülei nem merték egyedül elengedni, Gyuri is kénytelen volt beletörődni sorsába.

Szabadságomat augusztusban vettem ki. Úgy terveztem, hogy a hónap második felében töltök majd két hetet Faddon, amikor már a vadászati idény is kezdetét vette.

Szentendrén ért a szörnyű hír, hogy Gyuri motorszerencsétlenség áldozata lett. Azonnal utaztam Faddra.

Amikor a tolnai állomásról bérautóm házuk elé ért, késő este volt, a kaput már zárva találtam. Így Némethi Zoltánnál szálltam meg. Tőle kaptam az első értesülést, mi történt.

Ahogy már máskor is tette, Bernriederékhez ment át motorján, s ott is töltötte az éjszakát. Másnap az egész család a vendégekkel együtt autón a néhány kilométerre lévő Siófokra rándult ki fürödni. Gyuri barátjával, a vele egykorú Szentiványi Ödönnel motorjára ült. A motor azonban nehezen gyulladt be, így Bernriederék autójukon előre mentek. Gyuri mindössze néhány perccel később indult, s ez az idő nem volt elég hozzá, hogy a kastélytól mintegy kilométernyi távolságra eső horgos útban az autó által felvert, s az augusztusi szélcsendes, tikkasztó hőségben megülő sűrű por leüledjék. Gyuri, bár mit sem látott, gyorsan ki akart kerülni a porból. Hátraszólt barátjának: „Elhagyjuk őket”, – azzal gázt adott. A keskeny úton lovas parasztkocsi jött velük szemben. A szerencsétlenség egy pillanat műve volt: teljes sebességgel belerohantak az észre egyáltalán nem vett kocsi elé fogott jobb oldali lóba. A ló szügye mindkettőjüket leseperte e nyeregből, a még néhány métert tovább futó motor kormányja végighasította a ló hasát.

Szentiványi Ödön néhány perc után visszanyerte eszméletét, mindössze kisebb agyrázkódás érte. Gyurit azonban az időközben értesített és a Siófokról visszasiető vendéglátói hasztalan élesztgették, halott volt. Mint a később megejtett orvosi vizsgálat megállapította, a homlokát ért szörnyű ütés következtében nyakszirttörést szenvedett.

Édesapját az autón Faddra siető Bernrieder értesítette két barátjával. Édesanyja éppen Harkány-fürdőben kúrálta izületi gyulladását. Ő érte Liebermann Feri ment autójukon.

Amikor vasárnap reggel átmentem a kastélyba, Gyurit kis háza halljában találtam felravatalozva. A máskor vidám gramofonozások, érces piszton-hangok, jókedvű jódlizások hangos birodalma most dermesztő csendben fogadott. A falakon a tréfás jeleneteket ábrázoló tarka akvarellek, rézmetszetek felett – a mennyezettől a padozatig – nehéz gyászkarpit függött. S ott, ahol még néhány hónappal ezelőtt, utolsó együttlétünk alatt, Gyuri fáradhatatlanul tanítgatott az akkor fényuralmát élő angol valcer lépéseire, most kiemelve már a földi, köznapi szintből, ott magasodott ravatala: „Bartal György, élt 23 évet” – hirdette a koporsó felirata egyszerűen az élettragédiát. Megrendülten, összezúzva, kábán álltam előtte.

A gyászszertartás a kastély előtt folyt le. A koporsót a négyoszlopos veranda elé helyezték. Hatalmas embertömeg feketéllett a kavicsos felhajtón, a kert ide kanyargó útjain, a nagy tölgyfáig nyúló pázsiton. Gyurit mindenki szerette. A legegyszerűbb emberrel is természetes közvetlenséggel, pózt felvevő beállítottság nélkül tudott

beszélni. A környékbeli földbirtokos-családokon felül itt volt tehát a falu aprajagya. S nem kíváncsiság hozta ide a különben kevesek által ismert, s ezért titokzatosnak tűnő, kőfallal körülvett „kastély” kertbe a község lakóit, hanem az őszintén átértett, emberi részvét, az a vágy, hogy a végtisztesség megadásából jelenlétükkel ők is kivegyék részüket.

Amikor a mindig megrázó „Circumdederunt...” elhangzása után az emberek a koporsót a vállukra vették, hogy a távolabb álló halottas trénre rakják, mint a halálosan sebzett vad, úgy bögött fel az apa hangja: „Álljatok meg, várjatok még!” – kiáltotta, s odatántorogva a koporsóhoz, tapogatta, simogatta, becézgette, nem tudott elszakadni tőle. Az édesanya keményebben viselte a fájdalmát. Bár meggörnyedt, s szinte összezsugorodott súlya alatt, könnyeit vissza tudta fojtani. Csak amikor a koporsóvivők újból elindultak terhükkel, akkor mondta el, egymásután kétszer is, a maga erősítésére, hangosan: „Uram, legyen meg a Te akaratom!”

Azután, ahonnan néhány nappal azelőtt örömmre vágyón, vidáman szökkent ki motorja nyergében, most az imádkozó angyal-kariátidas halottas kocsiban mereven fekvé zökkent át Gyuri a címeres kapu alatt ki a temetőbe vezető utolsó útjára. A hatalmas tömeg ezernyi lábától felvert por éppen olyan sűrűn kavargott a menet felett, s követte koporsóját, mint az, ami a kölesdi úton halálát okozta. Mementóként az embereknek, hogy akár kastély tornácáról, akár egyszerű falusi ház pitvarából indulnak is el, előbb-utóbb valamennyien, mert „porból lettünk, porrá is válunk?”

A temetés után Bartalék Feliczideséket meg engem maguknál tartottak. Rettenetesekek voltak azok az első napok. Bartal időnként fel-felordított kínjában, egyik karosszéktől a másikig vonszolta magát, ott magába roskadt, s folytak a könnyei. Ha szemét az emberre emelte, olyan volt a tekintete, mint a nagybetegé, amelyből kialvóban van az élet fénye. Bartalné egyszer sem láttam sírni. Feje előregörnyedt vállai közé süppedt, de tett-vett, ellátta a háziasszonyi teendőket, s tartotta magát. Ha azután leült, keze önkéntelenül is összekulcsolódott, s ajkai imát mormoltak.

Amikor azután elmúlt az az időszak, ameddig az ember egyre csak azt hajtogatja: „lehetetlen”, „nem tudom elhinni”, s a veszteség megmásíthatatlan tényként tudatossá vált, Bartal örült tervezgetésbe kezdett. Elválík feleségétől, elveszi azt a lányt, aki Gyurinak utoljára tetszett, s akiről állítólag azt mondta egyszer, ilyen lányt szeretne feleségül. Attól születő fia lesz majd az ő Gyurija. Bartalné mindent ráhagyott férjére, úgy lesz, ahogyan ő akarja.

A leány édesapjával néhány napot Faddon is töltött. Bartalné mintha menyé lett volna, úgy szeretgette, Bartal meg az após és a leendő vőlegény szerepe között tántorogva kedveskedett a butuska 18 éves lánynak. A sportlövő apa pedig fél éjszákán át beszélt a honi és a monte-carloi galamblövő versenyekről. Ezekkel elsőnek sikerült házigazdája figyelmét gondolatainak körbe-karikába járó taposómalmából kifordítania.

Mire a vendégek elmentek, Bartal kívülről is tudta már magát és helyzetét szemlélni, s rádöbbsent szalmaszál után kapkodó ösztönös tervének örülségére. Bartalné, meg vele együtt mi is fellélegeztünk – s a házra ráterült a gyász földre nyomó, hangot elhalkító, de már csituló fájdalomtakarója.

Talán két hetet töltöttem akkor Faddon. Láttam, szüksége van a szülőknek rám, s én is legjobban ebben a szeretett környezetben találtam magamra. A szülőknek azt hajtogattam, – s ez mintha szívükbe belopta volna az egyetlen parányi szigetet, amire a fájdalom végtelen óceánjából kiemelkedhettek, – Gyuri élete boldog volt, s hogy olyan lehetett, annak külső feltételeit ők teremtték meg gondoskodásukkal, szeretetükkel. Magam azonban önváddal voltam tele, miért nem mentünk mégis el tervezett olaszországi utunkra, akkor talán nem érte volna ez a szerencsétlenség Gyurit. Vagy talán mindketten belehaltunk volna valami szakadékba? Hiszen Gyuri könnyelműsége, szertelensége, vakmerősége alig-alig fékeződött az én jelenlétemben. Magában hordta végzetét, s ez országút porában, útkanyarban, kipukkanó kerékgumiban, s legfőként annak a száz kilométeres sebességnek mámorában egyre ott leselkedett reá.

Gyuriban nemcsak barátot veszítettem el. Egy kicsit mintha apjának, vagy bátyjának is éreztem volna magam. Amikor együtt róttuk a kert girbe-gurba útjait, s témákat boncolgatva hol egyikünk, hol másikunk szőtte tovább a felvetett gondolatokat, olyankor mindig közvetlenül is éreztem, mint árad át szeretete belém abból az erős, izmos férfikarból, amellyel vállamat átöleli. S annak a szeretetnek, amiben rokonszenv, hála, megbecsülés, közös élmények emléke, s még a léleknek számtalan más, alig kielemezhető érzése mind kifejezésre jutott, most visszavonhatatlanul vége.

Amikor Faddról Budapestre utaztamban néhány napot Bonyhádön töltöttem, még akkor is fejbe vertnek, bódultnak éreztem magam. Csak lassan, nagyon lassan a munkától tértem később magamhoz.

Mert dolgom ezen az őszön bőségesen volt. Délelőtt a hivatal, azután késő estig doktori értekezésem anyagának gyűjtése.

Brüsszel

Amikor kora tavasszal a budapesti egyetem pedagógiai professzorától, Prohászka Lajostól témát kértem, mindenáron német szellemtörténeti jellegűt akart rámtukmálni. A németeket nem szerettem, a szellemtörténetet nem éreztem elég konkrétnek, kézzel foghatónak, ezért nem álltam kötélnek. Kemenes Illés segített ki a bajból. Beszélt rendtársával, Várkonyi Hildebranddal, a szegedi egyetem lélektani tanszékének vezetőjével, aki azután szívesen hozzájárult, hogy nála doktoráljak. Amikor megtudta tőlem, hogy érdeklődésem inkább a francia irodalom felé irányul, a nálunk kevésbé ismert belga pszichológus-pedagógus, Decroly életművének

összeállítását ajánlotta. Ízelítőül beleolvastam Decrolynek a mi könyvtárainkban is meglévő néhány rövidebb lélegzetű munkájába, s örömmel vállaltam a feladatot.

Akkoriban még nem volt országok közötti könyvkölcsönzés, mint manapság. Vagy megrendelte tehát az ember a szükséges külföldi könyveket, vagy kiutazott, s helyben olvasta el őket. A Decroly-irodalom még Belgiumban sem volt hiánytalanul összeállítva, így – ha alapos munkát akartam végezni – a helyszínen kellett kutatnom. Egyébként is kíváncsi volt megállapítani, hogyan vált be az elmélet a gyakorlatban, hogyan valósították meg az érdekes és újszerű gondolatokat az iskolai oktatás és nevelés terén.

Loczka révén a minisztériumtól 500 P. ösztöndíjat, s két hónapi fizetéses szabadságot kaptam. Körülbelül 1000 P. birtokában utaztam tehát ki Brüsszelbe. Bartal elutazásom előtt egy marék százast akart adni, ami egymagában is jóval nagyobb összegnek látszott, mint amennyivel rendelkeztem, de nem fogadtam el. Lelki függetlenségemet beteges érzékenységgel őriztem. Nem akartam anyagi vonatkozásban neki sem lekötöztetve lenni.

Halottak napján indultam útnak. A késő őszi nap hamar leszálló estjében itt is, ott is kigyúltak az emlékezés fényei. Ahogyan vonatom belerobogott a közelgő éjszakába, mintha csak mindenütt temetők lettek volna. Ezernyi meg ezernyi gyertyácska fénye egyetlen lágy világosságfoltta egybefolyóan jelezte a holtak egy-egy birodalmát. Az élők települései sötétbe huppadva emlékeztek. Az ütemesen kattogó kerek zaja, az egymást váltó fényfoltok látványa kiszakított térből s időből, – gondolatban végigjártam kedves halottjaim sírját, hogy a végén lelkem gyökeréig szomorúan – ott álljak Gyuri fejfája előtt.

Brüsszelbe érve szállodában szálltam meg, majd néhány nap után, amikor a Decroly féle iskola révén ismerősökre tettem szert, Mme Lagrange-hoz, egy csilagász özvegyéhez költöztem. A hetvenes éveiben járó kedves dáma férje dolgozó-, és hálósobáját bocsátotta rendelkezésemre. Aránylag nem is sokat fizettem a teljes ellátásért. Kedves, szíves, művelt emberek körében éltem itt. Mme Lagrange családjához tartozott szintén özvegyé vált leánya, Mme. Monton, két egyetemi hallgató fiával.

Hamar kialakult életrendem. Délelőttönként azt a két iskolát, a l'Ermitage-t és Mlle Hamaide magániskoláját látogattam, amelyikben teljesen Decroly elvei és módszere alapján folyt a tanítás. Kora délután a könyvtárakban dolgoztam, estefelé várost néztem, sétáltam, s moziba jártam.

Brüsszel

Brüsszel nem nagy város, hamar kiismeri magát az ember. Szíve a flamand stílusban épült gyönyörű Városháza tér, s a Rue Haute keskeny szalagja, egy-két ablakos, mindössze néhány méter széles, de két- sőt háromemeletes, magas játékházaival. Ebből a régi magból terjed sugarasan a síkon és a dimben-dombon épült új város. Én az Ixelles nevű kerület Rue des Champs Elysées nevű kis utcában laktam.

Nagy élményt jelentett számomra az említett két iskola látogatása. Annyi újszerű dolgot láttam bennük, hogy pillanatig sem unatkoztam. Decroly azon elvének megfelelően, hogy a tanításnak a gyerek érdeklődését közvetlenül felkeltő dolgokból kell kiindulnia, a tantermekben a tanulókat – lehetőséghez képest – természetes környezettel vette körül. Maga az iskola kertben volt elhelyezve, az osztálytermek meg fehér egerek otthonául szolgáló ládikákkal, akváriumokkal, különféle növényekkel voltak a falak mentén telerakva. A tanulók állandó feladatai közé tartozott, hogy az állatok életmenetét, a növények fejlődését figyeljék, s ezekről időnként beszámoljanak.

A szó szoros értelmében vett tantárgyak sem voltak, hanem megfigyelésből kiindulva a tanító és a tanítványok közösen gyűjtöttek össze bizonyos mennyiségű ismeretanyagot, ehhez, mint maghoz kapcsolták azután mindazt, ami tapasztalati

úton már nem volt elérhető, s amit a tanító mondott el nekik. Végül az ily módon szerzett tudásanyagot előbb élszóban, majd írásban is összefoglalták. A játékosság, az öntevékenység, a tantervi koncentráció, a globális ismeretgyűjtés elve öltött testet ebben a tanítási módban.

Legérdekesebben, mondhatni legbizarrabban az írástanítás folyt. Abból kiindulva, hogy a gyerek a beszédet sem analitikus-szintetikus módon tanulja, hanem globálisan – azaz teljes mondatokat, illetve szavakat hall édesanyjától, s ezeket próbálgatja utánozva ismételni – az írás tanítását is egész mondatok „leírásával” kezdték. Hetek múltával, amikor a kis első osztályosok már egészen otthonosan mozogtak az új környezetben, a tanító egyszer csak mindegyikük kezébe egy-egy szép piros almát adott. Amíg a gyümölcsöt majszolgatták, elbeszélgettek róla, milyen is: piros héja van, ez alatt van a húsa, ebben a magház, a magházban a magok, stb. Az óra végeztével a tanító ezt mondta: „Na, gyerekek, most pedig szépen leírjuk, hadd olvassák a szü-leitek is: „ma piros almát kaptunk.” Elképzelhető, micsoda groteszk ákom-bákom, irka-firka keletkezett, amikor a gyermekek „leírták” füzetükbe a krétával a táblára írt szövegeket: „Aujourd’ hui nous avons reçu une pomme rouge.” Az az absztrakt „festmény” jutott eszembe ezeknek az első próbálkozásoknak a láttára, amit Berlinben csodáltam meg egy kiállításon. Egymást össze-vissza metsző gombolyag-fonal vonalakat tüntetett fel a remekmű, s ezt a címet viselte: „Das Kind im Bett.” Addig-addig ismételgették azonban a tanulók ezt a mondatot a következő órákon, újból meg újból, „lerajzolva” a tábla „neanderdészét”, amíg lassanként a szavak különváltak, s kis fantáziával olvashatók is voltak. Ekkor új szakasz kezdődött az olvasás és írás tanításában: a betűk szétválasztása és újból való összerakása, a tárgyaknak a nevüket viselő kis táblákkal való ellátása, az összerakós játékok módjára való szó-és mondatalkotások korszaka, a begyakorlás. Kétkedve jegyeztem ezt a túlságos játékosságot. Amikor szerényen aggodalmamnak adtam a tanítónő előtt kifejezést, meg lehet-e ily módon tanulni a helyesírást, őszintén bevallotta, hogy tanítványaik még a legfelsőbb osztályokban is durva helyesírási hibákat követnek el.

A Decroly iskolák legnagyobb érdeme, hogy önállóságra szoknak növendékei, s az értelmetlen szajkózás, magolás ismeretlen fogalom bennük. Annyira a természettudományok művelése felé csúszik azonban át a hangsúly, hogy az irodalom és a történelem teljesen mostoha gyermekké válik. A koedukációnak meg az a káros következménye mutatkozik a felsőbb osztályokban, hogy a fiúk feminizálódnak, a lányok pedig eldurvulnak. Mindkét nem veszít a nemével járó jellegzetes saját-ságokból, s mivel azonos szellemi táplálékra vannak a gyerekek fogva, érzelmileg is meg az értelem síkján is, amolyan közlépény válik belőlük. Háziasszonyom két fiú-unokája is Decroly növendék volt, így az iskolán kívül is szerezhettem az újszerű tanítás, nevelés eredményeivel kapcsolatban tapasztalatokat.

Végeredményben nagyon sokat tanultam a Brüsszelben eltöltött néhány hét alatt. Gimnáziumok – Belgiumban „athenée”-knek hívják őket – látogatására is kaptam

engedélyt. A gyönyörű épületekben elhelyezett, ragyogó felszereléssel ellátott iskolákban bizony elég régmódi tanítás folyt. A mi budapesti középiskoláink módszeresség tekintetében jóval magasabban álltak. Egyik intézetben a francia nyelvtani, illetve fogalmazási órán például a fiatal tanár úgy gyakoroltatta be a szabályokat, hogy az osztály kórusban ismételte őket, ő pedig – mint a mi tornatanáraink, amikor a lépésben való járás vagy futás átmeneteinek sebességét szabályozzák – kézi csettegetővel adta meg ennek a lélektelen tömegmagolásnak az ütemét. Viszont messze megelőzve a mi ún. „politechnikai” oktatásunkat, már akkor is minden gimnázium nagyszerű tanműhelyekkel (könyvkötészet, ötvösség, lakatos-asztalos műhely) volt ellátva, ahol a tanulók az órarend keretében rendszeres kiképzésben részesültek.

Múzeumokba, képtárakba is sokat jártam. A Természettudományi Múzeumban megcsodáltam a szépen preparált, s élethűen összeállított őslényeket, a képtárakban a gazdag Rubens-, Van Dyck- és Breughel-gyűjteményeket. Itt már akkoriban is – pedig még csak 1936-ot írtunk! – érdekes fényeffektusokkal próbálták kiemelni a képek színhatását. Több Rubens festmény felső keretére például fényforrásokat rejtettek, amelyek sugaraikkal felülről még élénkebbé tették az élettől kicsattanó, vérbő testek buja színeit.

Nagyon szerettem a borús novemberi-decemberi késődélutánokon – amikor már a nap világossága eltűnőben van, de a mesterséges fények nem vették még ki zárólagos hatalmukba a hatósugarak határáig nyúló teret – régies városrészek utcáin csatangolni. Meg megálltam egy-egy régi flamand stílusú épület előtt, s percek alatt csodáltam a homlokzat szimmetrikus, játékos kiképzését.

Úgynevezett társadalmi életben is volt részem. Magyar követünk, gróf Worasitzky Olivér, akihez Teleki Páltól ajánlólevelet vittem, egyszer – amikor egy Amerikába kivándorló belga hölgy tiszteletére vacsorát adott – engem is meghívott. Hangversenyre is elvitt néhányszor titkárnője, Hajas Marica kíséretében. Hajas Marica révén egyébként egy Brüsszelben élő fiatal magyar házaspárral, Péchy Tamásékkal is összeismerkedtem. Ők is meghívtak néhányszor vacsorára, sőt a legfelkapottabb mulatóba, az Arche de Noé-ba (Noé bárkája) is elvittek. Érdekes volt megfigyelni az ott összegyűlt nemzetközi társaságot, hogyan mulatott ki-ki, temperamentumának megfelelően. Különösen néhány élemedettebb amerikai hölgy vonta akkor magára a figyelmet. Díszes estélyi ruhájukban komikus látványt nyújtottak, amint kivéve a jazz-játékosok kezéből sörrel töltött lopótökszerű csörgő szerszámaikat, mint a medvebocskok, úgy ugráltak egyfolytában a zene taktusára, s rázták fejük felett a lopótököt, mint egy harci bárdot.

Többször mentem ki villamoson a városhatárig nyúló erdőkre, amelyek valószínűtlenül egyenes, s csak a legtetejükön elágazó fáikkal – amint ezrével meredeztek párhuzamosan futó, sima törzsükkel a magasba – megértették velem azokat a holland, flamand festményeket, amelyek addig primitívnek, gyerekesnek tűntek

szememben. A köd is ott lebegett az avar fölött, ami az ilyen tájfestmények jellegzetes kelléke.

Waterloóban is jártam. A talán száz méter magas kúpalakú mesterséges halom tetején ott nyugszik a hatalmas bronzoroszlán, Napóleont jelképezve, akit ezen a hatalmas síkságon győztek le az egyesült nemzetek hadai. Idegen földön is emléket állítanak a hódítónak, ha – bár fegyverrel a kézben a hatalma kiterjesztésének vágyától vezetve, – de a háború elismert szabályait szem előtt tartva lépi át országa határát.

Akkor még nem vált Auschwitz, meg a tömegmészárlásról hírhedtté vált többi hely neve az emberállat kegyetlenségének szimbólumává, tehát nem ilyen gondolatok járhattak fejemben, amikor a halom tetejéről lihegve körütekintettem. Pusztá megilletődés fogott csak el bizonyára, hogy olyan földön állok, ahol a lángelme és az acél akaraterő ötvözetéből álló kivételes emberpéldány ragyogó pályafutása végetért.

Nagyobb utakat is tettem. Voltam Gandban (Gent), Anversben (Antwerpen), meglátogattam csodás kis Brugge-t, hajdan házfalakat mosó lagúnái miatt méltán nevezték Észak Velencéjének, amíg csak a tenger a város közvetlen közeléből 30-40 km-re el nem távolodott, hűtlenül otthagyva tekergő folyam-utcaival, víz fölé hajoló árkádos házaival a teljesen hozzáidomuló városkát, megcsúfoltan, szégyenkezve. Azután jártam a híres tengeri fürdőhelyen, Ostende-ben, s háziasszonyom egyik fia hatalmas amerikai kocsiján a holland határ mellett fekvő Zonte-be is elrepített.

Így telt el az előirányzott közel két hónap, munkában, szórakozásban. Megszerettem a belgákat. Jólelkű, kedves emberek, akikben a szellem nem sziporkázik, mint a franciákban – ez lomhább beszédmódjukban is kifejezésre jut – de a franciákkal ellentétben szíves segítőkészséggel, s természetes jósággal karolják fel az idegent.

Brüsszelből nem egyenest jöttem haza. Nagy vargabetűt csináltam, ennek legnyugatibb pontján kis híján eljegyezkedtem.

Még mielőtt Belgiumba utaztam volna, levélben újból felelevenítettem a kapcsolatot Scarabinékkal, akik ekkor már St. Brieux-ból Rennes-be, Bretagne székhelyére költöztek. Sokat gondoltam a kis Marie-ra, és sokszor kaptam magam rajta, hogy azt a gondolatot dédelgetem: milyen jó feleség lenne belőle! Levelemre, amit hozzá intéztem, nem várt melegséggel válaszolt. Brüsszelből azután megkérdeztem tőle, szívesen vennék-e, ha karácsonykor meglátogatnám őket. Akkor is azt írta, hogy nagyon örülnének, ha újból láthatnának.

Az ünnepeket Péchy Tamásék Hajas Maricával együtt Párizsban akarták tölteni. Így felajánlották, hogy autójukon magukkal visznek. Az utolsó pillanatban Worasitzky gróf is jelentkezett utasként – zsugori volt ez az agglegény, minden alkalmat megragadott, ha valamin takarékoskodni tudott – így a négyülékes kis kocsit alaposan kitöltve indultunk útnak. Én a hátsó ülésen szorongtam két hölgy között, s mivel Péchyné ölében még kedvelt daxlijuk, „Waldemár” is helyet foglalt, folyton nyújtogatnom kellett a nyakamat, nehogy Waldemár orvul végignyálja képemet.

Mire a francia határra értünk, esteledett. Az első világháborúban szomorú nevezetességre szert tett Flandriát érintve, olyan ködbe kerültünk, hogy attól fogva órákon keresztül csak lépésben haladhattunk. Éjszaka volt, amikor Párizs tündöklő ragyogása magába szívott bennünket.

Nem megszokott helyemen, a Hotel Bissonban szálltam meg, hanem az elegánsabb Hotel d'Angleterre-ben, társaságom törzsszállodájában. Akármilyen késő is volt, még maradt rá idő, hogy a Rue Rivolin kimenjek az Obeliszkhézhöz, s megfüröszsem tekintetemet a Champs Élysées fényözönében, forgatagában.

De másnap már röpitett a vonat Rennes-be. Tele voltam várakozással: mivé fejlődött az a kis bakfis leány? Olyan-e, amilyennek képzelem?

A pályaudvar kijáratánál egy megnyúlt, szemüveges leányzóban felismertem Mariet, aki Pierre-rel, fiatalemberré serdült öccsével várt rám. Végtelen hosszú villamosozás után értünk a ködös, rideg, egyhangú városra át külvárosi lakásukba. A család közvetlen kedvességgel fogadott.

A St. Brieux-i nyaralásom óta eltelt hat esztendő senkin nem múlt el nyomtalanul. Monsieur Scarabin megöregedett: hatalmas szemöldöke, bozontos bajusza deres lett, mozgása nehézkessé vált. Mme Scarabin is inkább csak ülve látta el a háziasszonyi teendőket, székeből dirigálta sürgölődő lányait: „Mes enfants, mes chérie, tegyétek ezt, tegyétek azt!” A lányok kifejlődtek, a kis Coeucœur bakfissá serdült.

Míg Monsieur Scarabin-nek részletesebben beszámoltam róla, miért voltam Belgiumban, lopva csak Mariet figyeltem. Hangtalanul teszegette az evőeszközöket az asztalra. Nyúlánk, karcsú lány lett belőle, de mintha nem ismerném fel benne a régi csitrit. Mi a különös, a bennem élő emlékképtől elütő rajta? Bubi frizurája, ami elől egyenesre vágva, homlokára simul, oldalt meg elállóvá teszi a füleket? Vagy a szemüveg, ami elrejtje a tekintetét? A járása is más, mintha a lábfej lazán függne össze a bokával, s csak úgy vetődne a mozgás irányába.

Asztalhoz ültünk. M. Scarabin fáradtan mondta az asztali áldást, de helyet talált benne a messze idegenből jött barát számára is, aki valamennyiüknek örömet hozott jövetelével. Ez a kedves figyelem megmelegítette a szívemet. Azután sorban kérdezte, mint régen, valamennyi gyermekét, kit-kit nevének szólítva, „as-tu la conscience tranquille?” – komolyan hangzott: „oui, mon père!” Nem sandított közben felém Coeucœur, s Pierre sem sietett túlesni a szertartáson, mint egykor.

A vacsora a régi nyár emlékeinek felidézésével telt el. „Vous souvenez-vous?” – kérdeztük egymástól felváltva, hol a plage cocillage-gyűjtésének mozzanatait elevenítve fel, hol az angol vendéglányok meg a lipcsei diák beszédmódját utánözva.

Asztalbontás után megérkezett Pierre menyasszonya, egy fekete bársonyruhás, diszkrétén viselkedő lány, ahogy egy megfelelő pillanatban büszkén a fülembe súgták, a helybeli Nemzeti Bank vezetőjének a lánya. A beszélgetés hogy-hogynem, egyszerre csak a politikára terelődött, s a testvérek között parázs vita támadt. A többiek nemzeti

felfogásával szemben Pierre és Marie a szociáldemokraták politikájának helyessége mellett tört lándzsát. Kivülálló szemlélője maradtam a család harcának, s mosolyom kis zavart leplezett, milyen béka-perspektívából nézték csak az egymással szemben álló felek a világot. Francia lapokat Budapesten is szinte rendszeresen olvastam, brüsszeli tartózkodásom alatt pedig naponta fejcsóválva állapítottam meg, micsoda útvesztőbe jutott a szócséplő francia parlament élete. Egyszerre csak megüti fületem, amint Marie az izgalomtól kipirulva egymás után kétszer is elmondja: „Leon Blum, c'est lui seul, qui ponrrait sauver la France! – Leon Blum az egyedüli, aki még megmenthetné Franciaországot!”

Szent Isten, – sóhajtottam magamban – hát ez az ágáló, demagóg szocialista vezér államférfiúi, vagy talán nemzeti hős rangjára emelkedett ennek a kis leánynak a szemében?

Úgy hiszem, most is megálltam megjegyzés nélkül, de mintha ettől a pillanattól fogva, Marie-n a fülek még elállóbbnak tűntek volna, s mintha lábfejen kívül most már a kézmozdulatok is esetlenekké váltak volna. Önkéntelenül is párhuzamot vontam Marie és Pierre menyasszonya között. Az egyik értelmetlen gesztikulálással akarta érvek helyett alátámasztani badar megállapításait, a másik mozdulatlanul ült, ritkán szólt, de minden szava józan ítélőképességet árult el.

Elérkezett a lefekvés ideje. Scarabinék – sűrű mentegetőzések közepette, hogy lakásuk kicsiny, nincs vendégszobájuk – értésemre adták, hogy egy közeli kis hotelben foglaltak számomra szobát, Pierre majd odakísér. Már addig is sokat hallottam a harmadrangú francia szállodák „komfortjáról” – magamnak is volt némi tapasztalatom ezen a téren, hiszen a párizsi Hotel Bisson nem tartozott a legelőkelőbb vendégfogadók közé, de ez a „hotel” azután valóban kitett magáért. Tulajdonképpen nem is volt szálloda, hanem amolyan kis lebuj vendéglő. Nem is hinném, hogy azon az egyetlen vendégszobán kívül, amelybe a konyhából vezető csigalépcsőn felkísértek, több is lett volna az emeleten. Mikor a jéghideg helyiségben a fűtés lehetőségei után érdeklődtem, a tulajdonos megnyugtatóan, hogy kályha ugyan nincs, de csak hagyjam nyitva az ajtót, a konyhából annyi meleg fog feláramlani, hogy bőségesen elegendő lesz. Azután ujjával a lépcsőfeljárat másik oldalán lévő ajtó felé bökkve, hogy ott az illemhelyiség, magamra is hagyott.

Először az utóbbi helyen tartottam terepszemlét. Az alacsonyabb francia igényeknek megfelelően, ez az árnyékszék is minden ülőkét nélkülöző cement lefolyólyukból állt, amely két oldalán a két talp megvetésére, s az ilyen helyzetben való leguggolásra recés felületű támaszhelyek szolgáltak. S milyen állapotban volt ez a kloáka tölcser, arról ne is beszéljünk. Örültem, hogy óvatosan lépkedve, megcsúszás nélkül kiértem belőle. Azután gondosan behúztam az ajtót, hogy a konyhaillat legalább eredeti minőségben, szennyezettség nélkül „áramolhassék” fel nyugvóhelyemre.

Mikor az ágyba bújtam, dideregtem. A felszálló meleg édes kevés volt hozzá, hogy az ágynemű hőfokát elviselhetővé tegye. Először csak a harisnyát húztam fel,

azután, mint 1920-ban, a leghidegebb kollégiumi éjszakákon, szépen a télikabátba is belebújtam, s így sikerült fogvacogás közepette, nagyon hosszú elmélkedések után, miért is kellett nekem ebbe a ködös, rideg, piszkos Rennes-be zárandokolnom, végre el is aludnom.

Leon Blumon kívül ez az éjszaka is döntő befolyással volt rá, hogy valami ostobaságot ne kövessék el.

Amikor reggel vendéglátóim háza felé baktattam, útközben azért betértem egy virágkereskedésbe. Akkor pakoltak ki az üzlet közepére egy óriási ládát, ami a Riviéráról érkezett friss mimózával volt tele. Vettem belőle három olyan hatalmas ágat, amelyet addig álmomban sem láttam. Budapesten csak arasznnyi gallyacskák szoktak akkoriban a kirakatokban szerénykedni ebből a fanyar illatú, naposcsirke-sárgabolyhú virágból. Az én ágaim egy méternél is hosszabbak voltak. S hogy ontották magukból ezen a ködös-rideg breton karácsony ünnepén déli nap melegétől érlelt illatukat.

Amig Scarabinék házához értem, az éjszaka folyamán megérlelődött két elhatározás teljes határozottsággal megfogalmazódott bennem, éspedig: 1. nem kerülhet sor semmiféle nyilatkozat-tételre, 2. délután utazom vissza Párizsba, mert még egy éjszakát abban a szagos kriptában nem vergődöm át.

A délelőtt városnézéssel telt el, ebéd után Marie egyedül kísért ki a pályaudvarra. A vonat indulásáig még jó két órám volt, így a táskámat betettem a ruhatárba, azután betértünk ott a közelben valami egyszerű kis cukrászdába. Szemben ültünk egymással egy kis asztalka mellett. Félretoltam a kakaós csészéket, megfogtam a kezét, s csak annyit mondtam, nagyon-nagyon köszönöm, hogy ilyen kedvesek voltak hozzám.

„Mikor jön megint? Jöjjön minél előbb!” – rezdült meg keze kezemben. „Nem tudom, évek telhetnek bele, míg újra jöhetek”. „Jöjjön el nyáron, most, minél előbb!” – sürgetett. „Az lehetetlen. Nálunk olyan kevés egy tanár fizetése, hogy abból nem lehet annyit félretenni, amennyi ilyen nagy utazáshoz kell”. „Pedig én várom magát, s ha nem jön vissza, boldogtalan leszek” – tört ki belőle váratlanul a vallomás. Azután, mint az esti politikai vita hevében, itt is mondott valami nagyot, meggondolatlant, amit nem kellett volna: „Ha nem jön vissza, elmegyek Afrikába diakonisszának!” Szeme tele lett könnyel, keze meg-megrándult.

Zavarban voltam. Erre nem számítottam. Hiszen soha semmit sem mondtam ennek a kislánynak, amiből valami mély érzelemre következtethetett volna irányában. Pusztán abból a tényből, hogy évek multával visszatértem hozzájuk?

Nem vesztettem el a fejemet. Olyan buta apáskodó stílusban, hogy azért meggondolatlanságot nem szabad mondania, még kevésbé tennie, meg hogy azért évek multával talán újból sikerül kiutaznom, sikerült megnyugtatnom, s más vágányra terelnem a beszélgetést. Lelkiismeretem nem engedte, hogy olyat mondjak, vagy pláne ígérjek, amit nem kívánok, vagy nem tudok megtenni. Most már egészen tisztán láttam, hogy ez a kislány, akinek törékeny alakját éveken keresztül őriztettem

szívem egyik sarkában, nem hozzám való. Bizonyára derék, hűséges, jó feleség lenne belőle, aki – Homérosz szavaival élve „sok gyermek boldog apjává tenne” – de ez nem elég a házassághoz. Miről beszélnek vele azon túl, hiszen nincs ítélőképessége? Csak össze-vissza bosszantana primitív állításaival. Azt meg a magam megbecsülése nem engedi meg, hogy áltassam, hogy mint messziről jött emberek tenni szokták, felelőtlenül össze-vissza ígéressék neki ...

Szerencsére, az idő közben szállt, az indulás ideje közeledett.

A vonat beállt, táskámat beraktam a fölkébe. Az az utolsó pár perc volt a legnehezebb, a vonat előtt, a peronon. Éreztem, tudtam, ha most ezt a kislányt a karjaimba szorítom, megcsókolom, akkor meggondolás ide, meggondolás oda, visszajövök érte. De erős maradtam, amikor megszólalt a síp a beszállásra, kézfogással mondtam „Au revoir” -t, s tudtam, sohasem látom többé.

Ez a hiteles története annak, hogy nem lett menyasszonyom a papkisasszony, akinek bretonból franciává vedlett baptista édesapja „parderrus le marché” kommunista is volt.

A jövőbe nem lehetett belelátni. Ha tudtam volna, milyen egyedülletben élem le első házasságomat mindaddig, amíg fiaim megszületnek s azután, amikor a kiközösítettek listájára kerültem, milyen szenvedés és gyötrelme árán tudom csak a tűrhetetlenné vált kötelekeket szétszakítani, akkor a kis Marie könnyes tekintete feloldotta volna szívem körül a hideg értelem jeges kérgét. A pecheurs d'izland-nak ez a kis leszármazottja bizonyára olyan szeretettel, s olyan hűséggel vett volna körül a megpróbáltatások időszakában, ami kárpótolt volna az értelem csillogásának hiányáért. Milyen fordulatot vett volna életem menete, ha a második világháború idején francia feleségem van, erről is sokat lehetne elmélkedni. Milliós meg millió tényezőtől tevődik össze az ember életének iránya. Egyesek közülük saját elhatározásuktól függnék. Életemben kétségtelenül egyik döntő jelentőségű ilyen mozzanat volt, amikor a rennesi állomásról úgy robogott ki a vonat velem, hogy soha többé vissza ne gyöngy.

Néhány hónapig még leveleztünk. Első leveleiben a mimózáról szólt, „qui embaume ma chambre”, azután egyszer csak arra kért, hagyjuk abba, fájdalmat okoz neki a rám való visszaemlékezés.

Párizsból talán már a következő nap utaztam haza. Időm letelt, pénzem elfogyott, sietnem kellett.

Éjszaka volt, mire a svájci határon átrobtunk. Életem egyik legszebb utiélménye marad az a havas táj, amit a ragyogó holdvilág tündérországgá varázsolt Tirolban. A vonat ablaka mellett meresztgettem nyakamat, hogy tekintetem az összeszűkülő völgyekben mennél többet tudjon átfogni a pályatest mellől meredeken égnek törő hegyóriások csillogásából, ragyogásából.

Salzburgban persze most is megálltam. A város hóba süppedve csak annyira emelkedett ki várával, templomtornyaiával, házaival fehér takarójának szintje fölé, amennyire az alvó dugja ki orrát dunnájából, hogy lélegezni tudjon.

Szállodában szálltam meg. Mici néniéket nem akartam bejelentetlen látogatásommal zavarni. Tőlük tudtam meg, hogy Gretl férjhez ment, egy náci városi tisztviselő vette feleségül, Kölnbe költöztek.

Egyedül jártam be a várost, kerestem fel az ismert kedves helyeket, s nagyon szomorú voltam. Gretl, akivel annyiszor csatangoltunk végig a Dóm környékének öreg utcáin, másutt él, Gyuri pedig, akivel másfél éve robogtunk be alpesi rózsacskorral díszes motorunkon a magas hegyekből az ő vidám jódlizása közepette ide, a Salzach partjára, halott.

A következő nap folytattam utamat Budapestre. Nem is sejtettem, hogy utoljára jártam Nyugaton. Mert lassanként leereszkedett a függöny, hogy mindörökre elzárja előttem a nyugati láthatárt.

Itthon (doktorátus)

A hivatalban Loczka hangos panaszkodással fogadott: „Na, a te grófoddal jól bevásároltunk. Mindenbe beleüti az orrát, zavart csinál, azután mint aki jól végezte dolgát, faképnél hagy bennünket.”

Loczkából a rosszmájúság beszél, gondoltam magamban. Azután hangosan is védelmembe vettem Teleki Pált. „Majd meglátod az üléseken, kinek van igaza!” – replikázott hangosan.

Alig helyezkedtem el íróasztalom mellett, megszólalt rajta a telefon. „Itt a Közoktatási Tanács” – szóltam a kagylóba, „Itt is” – hangzott Teleki érces csengésű, kedves hangja a vonal túlsó végén. Mindig így szokott velem tréfálgozni, valahányszor felhívott bennünket. „Jól esik hallanom a hangját! – folytatta – nagyon hiányzott!” Melegség áradt szét bennem. Amikor letettem a kagylót, egészen dühösen szóltam rá Loczkára, aki kajánul nevetett: „Ugye bejelentette, hogy megint ő fog elnökölni? Majd meglátod délután, milyen cirkuszt csinál!”

Lockának lett igaza. Sem a hangot, sem a ritmust nem találta meg hozzá, hogyan kell embereket az ilyen szaktanácskozásokon beszélni hagyni, a tárgy felé terelni, s ezzel az ügy tisztázását szinte észrevétlenül is előre vinni.

Már mindjárt az ülés kezdetét kínos diszsonancia zavarta meg. Egy öreg középiskolai tanár vagy igazgató, bizonyára jó néhány év nyugállománnyal a háta mögött, aki szörnyű megtiszteltetésnek vehette, hogy ilyen illusztris társaságba meghívást kapott, kifényesedett ferencjósájában, amikor szólásra emelkedett, megindult hangon így kezdte mondókáját: „Nagyméltóságú Elnök Úr! Kegyelmes Uram! Engedtessek meg nekem, hogy ...” De csak eddig folytathatta szépen elindított orációját, mert Teleki nyers hangon torkára forrasztotta a szót: „Itt nincs szükség szónoklatra, hanem velős hozzászólásra. Tessék rövidre fogni a mondanivalóját!” A boldogtalan öreg sem élő, sem halott nem volt, a vér kiszaladt a fejéből, valamit makogott még, azután leült,

s ahogy szégyenének tudatára ébredt, lassanként lángvörössé vált arccal feszengette végig a számára gyötrelmessé vált tanácskozást.

A következő felszólalásnak sem volt sokkal több sikere. Mert annak a szájából meg a harmadik, negyedik mondatnál vette ki a szót az elnök, hogy azután elmondja a témával kapcsolatos saját gondolatait, szétfolyóan, logikus összefüggés nélkül. És ez így ment tovább mindaddig, amíg csak bele nem unt a dologba. Akkor fogta magát, átadta az elnöklést a mellette tűkön ülő Husztinak, s elhagyta a termet. Amikor kikísértem, a szomszéd szobában önelégülten mosolyogva így búcsúzott tőlem: „Na, most már mehetek, kerékvágásba löktem a dolgokat!”

Nagyon elszomorodtam. Ennyire ne legyen önkritikája egy ilyen okos embernek? Szomorúságom a következő napokon még csak fokozódott.

Volt egy vesszőparipája, ahogyan ő mondta, a tantárgyak egymással való kapcsolódása. Ezt a didaktikában tantervi koncentrációnak nevezett fogalmat, amelynek lényege az, hogy a földrajzban, természetrajzban, történelemben stb. sorra kerülő anyagrészeket – ahol csak erre mód és alkalom kínálkozik – egymással összefüggésbe kell hozni, hogy a más-más tárgy keretében tárgyalt dolgok egyetlen egésszé kikerekedve szemléletessé válhassanak, unos-untig minden alkalommal hangoztatta. Arról, hogy ezt nem ő találta fel, egyszerűen nem akart tudomást venni. Egyszer egy főként földrajztanárokból álló bizottságot még a mozgófénykép cenzúra bizottságába is elvitt, hogy ott a levetített vadnyugati cowboy filmekben megállapítsák, melyik táj, milyen földrajzi órán, milyen anyagrészsel kapcsolatban lenne hasznosítható.

Egyik napon valamelyik Zala-, vagy Vas megyei község polgári iskolájából megjelent egy Lomschitz nevű öreg tanár. Előadta, hogy neki új módszere van a német nyelv tanítására és hogy csodás eredményt tud vele felmutatni. Teleki az öreget osztályostól felhozatta, s egyik budapesti iskolában bemutatott vele egy órát. Derék ember volt ez a német tanár, nem kímélte a fáradságot, s tényleg az átlagon felüli tudást ért el tanítványainál. Következtesen megtanította velük az alapszókincset, a legfontosabb kifejezéseket, s ezeket addig gyakoroltatta, amíg csak automatikussá nem váltak. De új módszerről aligha lehetett itt beszélni. Teleki azonban erősködött, hogy a „Lomschitz-módszert” ki kell dolgoztatni, általánossá kell tétetni.

Ilyen és ehhez hasonló problémákkal bíbelődött, amelyeknek mindegyike – a dolog természeténél fogva – előbb-utóbb holtvágányra futott. Amíg azonban el nem felejtette őket, ex cathedra mondott véleményt róluk, s mivel mindig akadtak olyan „szakemberek”, akik meghunyászkodásból vagy számításból és hízelgésből a magas rangú dilettáns oldalára álltak, nem kis megrökönyödést és bosszúságot érezhettek egy-egy ilyen epizód elültéig a gerinces hozzáértők. Én egyre szomorúbban láttam, hogy az, aki becsületes nyíltságánál, tudásánál, s szívjóóságánál fogva olyan magasan állt a szememben, sokszor a nevetségesség határát súrolta baklövésével.

A nagy önbizalom, magabiztosság korszakait azután elcsüggedés, sőt az alacsonyabbrendűség-érzésének, talajvesztettségnek napjai váltották fel nála.

Egyik alkalommal – elmenőben beszólt szobámba, kísérem haza. Alig értünk ki az épületből, s kanyarodtunk be a Szabadság térre, minden bevezetés nélkül ezt mondta: „Ha most egy szakasz katona a falhoz állítana, hogy kivégezzon, azzal a tudattal halnék meg: semmit sem ért az életem.” Megdöbbsen. Hát ilyen nagy amplitúdójú hangulathullámzások mennek ennek az embernek a lelkében végbe? Kérdezősködésekre, mi váltotta ki belőle ezt a nagyfokú depressziót, semmi konkrétat nem mondott. Csak általánosságokban célzott rá, hogy bármibe kezd, az kudarcra van ítélve. Ahogy természetéhez viszonyítva nagynak tűnő, szokásos hosszú lépteivel sebes tempóban haladt a József nádor tér felé, még sokat beszélt életének céltalanságáról, értelmetlenségéről. Nagyon megtelhetett a lelke, hogy így feltárul előttem – gondoltam magamban – hiszen azelőtt a Gézát illető dolgokon kívül sohasem mondott nekem semmi bizalmasat. Amikor a kapuban búcsúra nyújtotta kezét, keserűen mosolygott, szemében szomorúság ült.

Fejbe verten haladtam vissza, a hivatal felé. Sírnivalót tudtam volna, úgy sajnáltam ezt a kifelé magabiztosságot mutató, alapjában véve azonban támogatásra, tanácsra szoruló embert. Hát ennyire megbosszulódik a rossz vérkeveredés, a görög anya, s az elfáradt magyar arisztokrata apa násza? Ezek a következményei annak, ha az egyetlen gyermeket, végig a középiskola folyamán, széltől is óvta, szűk látókörű pap házinevelővel taníttatják egészen az érettségiig? Hiányoznak nála az iskola közösségében természetszerűen adódó apró kis kudarcok, azok az erőösszemérések, amikből olyan sokszor vesztésként kerülnek ki még a jobbak is! Nem ébredt rá, hogy amihez nem ért az ember, abba nem szabad a fejszéjét vágnia! S most nem áll senki mellette, akire támaszkodhatnék! Ha csak egy kicsit is módot adna rá, hogy mindig megmondhassam a véleményemet mindarról, amit legalább a mi hivatalunkban tervez!

Ilyen gondolatok forogtak bennem, s a szomorúság felett a remény kis világossága is kezdett derengeni. Hátha sűrűbben megnyilatkozik a jövőben előttem, és segítségére lehetek! Arról, amit mondott, persze, haláláig soha senkinek nem tettem említést.

A hivatali szürke hétköznapiak azután peregtek, egyik a másik után, tele munkával. Most már a doktorátusra is teljes gőzzel készültem. Disszertációm összeállítása aránylag kevés fáradságomba került, mert az anyag hiánytalanul együtt volt, csak meg kellett írnom. Egy vidéki kis nyomdában⁷⁶ nyomtattam ki, így kevesebbe került. Magam is éreztem, jó munkát végeztem. Egységes, teljes képet sikerült adnom Decrolyról, akiről ilyen átfogó monográfia eddig nem is jelent meg sehol. Egyéni véleményt, kritikát is bőségesen nyilvánítottam, valahányszor felfogása nem egyezett az enyémmel. Most, hogy évtizedek múltával újból elolvastam, nem szégyenkeztem

⁷⁶ A sárospataki nyomdában előállított munka pontos címe Bassola Zoltán: Decroly pedagógiai rendszere. (Bp. 1937. 67 p.)

miatta. Egyetlen hiányosságát észleltem most is, akárcsak akkoriban, amikor készült: nincs beleágyazva az akkori modern pedagógiai, pszichológiai irodalomba, nincs kijelölve a helye, melyet benne elfoglal, – magában, máshoz nem viszonyítva tárgyaltam. Ennek oka abban rejlik, hogy akkoriban éppen úgy nem volt áttekintésem erről a szakterületről, akárcsak ma sincs, így nagyképűség nélkül nem utalhattam Decrolynak a korabeli szakírókkal való párhuzamosságára, illetve ellentétére.

Szóbeli vizsgára való felkészülésem abban állt, hogy olvastam a Várkonyi Hildebrand által kijelölt, főként francia pszichológusok, pedagógusok munkáit, valamint azokat a kései latin írókat, akiknek a műveiben a nevelésről is szó esett. A tavasz így kemény munkában telt el. Az akkor Horthy Miklós, ma Bartók Béla úti Szent Imre Collegium kertjére néző, cső alakú hosszú szobám csendjében, amelyet csak a házban lévő Élet Nyomda gépeinek ütemes dobbanása zavart meg, olvastam bele a késő éjszakába.

Vizsgámat június végére tűzték ki. Agylágyító kánikulában utaztam le Szegedre. A szóbeli sikeres letétele után professzorom halászlére invitált meg valamelyik kis kocsmába, magát is, engem is kárpótolva a jó ebéddel, azért a másfél óráért, amit a pszichológia és pedagógia tudományának berkeiben együtt izzadtunk át az alföldi tűző nap áldott melegében.

A doktorrá avatás ünnepségére – az akkori szokásoknak megfelelően – frakkot öltöttem. A kemény ingplasztron facsaró víz lett, mire a díszruhába öltözött és hivatali méltóságuk súlyos nyakláncával ékesített rektor és kari dékánok, sorjában kezét fogva, a nálam javarészt jó tíz évvel fiatalabb társaimmal együtt, „doktorrá fogadtak”. Bolond természetem van nekem. Én még életemben – eszmélkedő gyerekkoromat is beleszámítva – sohasem tudtam a Himnusz vagy a Szózatot végigénekelni. Ilyenkor a meghatottságtól sírás szorongatja torkomat, s nem tudok hangot kipréselni rajta. Ez a meghatottság minden ünnepélyes alkalomkor erőt vesz rajtam, s libabőrössé teszi testem. Akkor is lelke mélyéig megfogott a perc ünnepélyessége, mintha mind afölött a sok nehézség, áldozatosság és lemondás fölött, aminek eredményeképpen 35 éves koromra – lám – most a „summa cum laude” doktori cím elnyeréséhez vezettek, tudatosan seregszemlét tartottam volna. Pedig csak egyszerűen a gyengébb idegzet, a szuperszenzibilitás lehet ennek a velem született vénasszonyos tulajdonságnak oka, ami most, öregségemre, a korral együtt – nagy szégyenkezésemre – csak állandóan fokozódik.

Incze Péter Szegeden lakó édesanyját és húgát, Klárit is meglátogattam akkor. Klári a szemészeti klinikának volt tanársegéde. Nagyon kellemes estét töltöttem vele a Tisza túlsó partján lévő Újszeged kis vendéglőjében, ahol a város tikkasztó melege előtt menedéket kerestünk. Egész vacsora alatt az volt azonban Klári beszédének visszatérő refrénje: „mondja meg Péternek, szerezzen nekem állást Pesten, mert nem szeretek itt lenni!” Még a búcsúzáskor is ezt kiáltotta utánam: „az Isten szerelmére kérem Pétert, mentsen meg innen.”

Klári menyasszony volt, a budapesti piarista gimnázium egyik testnevelési tanára volt a nőlegénye. Egészen természetesnek tűnt tehát, hogy fel akar kerülni. De kérésének, üzenetének nyilvánításából valami türelmetlenség csendült ki, unszolása szinte gyámoltalan segítségkiáltásként hatott, ami ellentétben állt ennek az okos, céltudatos lánynak magabiztosságával, határozottságával.

Amikor Péternek átadtam az üzenetet, vállat vont: „hát mit csináljak? A klinikán, meg más helyütt is próbálkoztam már, legyen kis türelemmel!”

Alig telt bele néhány hónap, Klárit egyik volt páciense agyonlőtte. A vizsgálat során kiderült, hogy a gyilkos egy idegbeteg fiatal férfi, nem volt meglepődve a gyógyulásnak azzal a fokával, amit a klinikai kezelés alatt súlyos szembajában elért. Ezért bosszút akart állni orvosán, akinek terhéül valami mulasztást rótt fel. Fényes nappal felkereste lakásán Klárit – Berta néni, Klári édesanyja éppen Péteréknél volt látogatóban – s nyugodt hangon előadta panaszát. Klári még le is ültette, s úgy próbálta neki megmagyarázni, milyen jellegű a baja, s mily mértékben lehetett rajta segíteni. A férfi beszéd közben egy kis hatoskaliberű játék pisztolyt vett elő, olyat, amilyennel diákkoromban Hidason én is lövöldöztem célba. A „golyója” ennek egyetlen szem hatos sörét, ami egy kapszliba van beszorítva. Most már ezzel fenyegette, s tartotta sakkban hosszú perceken keresztül halálra rémült áldozatát, egyre hangoztatva, hogy ha kiáltani mer, vagy megmozdul, azonnal lő. Időközben még egy jól megtermett barátnője is odaérkezett Klárinak, az őrült azonban ezt a gyámoltalant is leültette, s hol egyikük, hol másikuk felé fordította a pisztoly csövét. Véletlenül-e vagy szándékosan, a kakas végül is elcsattant, s az a nyomorult kis sörét egyenesen Klári szívébe fúródva, azonnali halálát okozta.

Csakugyan vannak, akik megérik sorsuk beteljesedésének közeledését?

Doktorátusom eredményeképpen rövid idő múlva tanügyi titkárrá neveztek ki. Anyagi előmenetelt ugyan számomra ez a megtiszteltetés nem jelentett, mert ugyanabban a fizetési osztályban kerültem át egy másik státusba. Az akkori rangkóráság szemlélete szerint azonban ez a státus már előkelőbbnek számított, mint a tanári, s közbülső helyet foglalt el közötté és az egészen elitnek tartott miniszteri ranglétra között. Az egyetemi végzettséggel bíró kinevezett tisztviselők mindhárom rangsorolásban a IX. fizetési osztályban kezdték meg pályafutásukat. Én ennek a fizetési osztálynak ún. harmadik fokozatát értem el, amikor most átkerültem a tanügyi tisztviselők, tehát tanfelügyelőségek, tankerületi főigazgatóságok állományába. Beosztásom maradt a régi, továbbra is a Közoktatási Tanácsban dolgoztam.

A nyár elején néhány napon keresztül várakozásteli izgalmat éltem át. Hóman Bálint⁷⁷ megbukott, s Teleki Pált nevezték ki kultuszminiszterré. Incze Péter megsúgta, arról beszélve, ki legyen a titkára, ő engem ajánlott, s Teleki azt válaszolta rá: „csak-ugyan, Bassola nagyon jó lesz”. A hivatalban alig találtam helyemet, egyre azt vártam, mikor hívnak le a titkárságra. A minduntalan csengő telefon kagylójából azonban számomra ez alkalommal csupa érdektelen hang szólt meg.

Amikor az egész tisztviselőkar bevonult a miniszter nagy előszobájába, hogy szokás szerint meghallgassa az új miniszter bemutatkozó beszédét, akkor is egyre arra füleltem, nem szólítanak-e. De nem; a miniszterre való várakozás zsidóságát semmi hívó hang sem szakította meg. Azután végre megjelent Teleki, s pongyola, széteső stílusban hosszú időn át beszélt hol erről, hol arról. Tulajdonképpen össze sem lehetett volna foglalni, mit is mondott. „Vitéz” Fraknói József, a budapesti tanterület későbbi főigazgatója, akivel sokszor volt vitám a tanítók, tanárok feleslegesnek tartott adminisztratív megterhelése miatt, gúnyos kárörömmel a fülembe súgta: „Na, Zolikám, van-e szükség óravázlatra?” Csak kerüljek én melléje, gondoltam magamban, majd papírra vetem ezt a néhány emlékeztető szót, ami megadja ilyen alkalmakra a beszéd vezérfonalát! De nem kerültem. A hosszúra nyúlt bemutatkozás véget ért. A tisztviselők kisebb-nagyobb csoportokban haladtak kifelé. A külső előszobában, ahol az egyetlen tisztviselő, rangban civilruhás altiszt, Sárközi bácsi tanyázott, meg tovább, kint a szűk folyosókon, lépcsőházakban még elemezgették egy darabig a hallottakat, megpróbálva kiértékelni belőlük, mi jó, vagy rossz várható az új éra alatt számunkra, azután kit-kit elnyelt ügyosztálya. A titkárság szárnyas ajtaját is becsukták. Még láttam, amint Hóman volt titkára, a hosszú Palkovics Pali jegyzetömbjével a kézben feszült figyelemre beállított arccal benyit a miniszter szobájába, azután csalódottan, szomorúan, s szinte minden izomszálamban ernyedten én is kiballagtam a teremből. Soha sem tudtam meg, miért nem vett Teleki akkor maga mellé, s miért tartotta meg változatlanul Hóman egész titkárságát.

⁷⁷ Teleki beiktatásáról, illetve Hóman lemondásáról lásd részletesen a Néptanítók Lapjában található leírást (1938. 936-938. p.). Hóman Bálint (1885 – Vác, 1951) történész, egyetemi tanár, később 1946-ban a népbírósg mint háborús bűnöst életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte. A rendszerváltás után rehabilitálták.

X.

Vallás- és közoktatásügyi minisztérium (1938-tól)

Hivatali életemben is nagy változás következett be. 1938 nyarán miniszteri segédtitkárrá neveztek ki. Ezzel ugyan fizetés tekintetében most sem történt helyzetemben javulás, viszont átlendültem a mandarinok legelőkelőbb osztályába, ahol korlátlan előbbrejutás lehetősége várt rám. Mivel azonban az Országos Közoktatási Tanács nem tartozott a Minisztérium ügyosztályai közé, kinevezésem azzal a következménnyel is járt, hogy alig néhány hónap leforgása után ebből a külső intézménynek tekintett szervből áthelyeztek a gimnáziumi ügyosztályba.

A minisztérium épülete ma

Ez az ügyosztály ugyanannak az épületnek első emeletén részben az udvarra, részben a Kálmán utcára nézett. A botrányosan elhanyagolt külsejű szobákban a falak évtizedek óta nem láttak festéket, a majdnem feketére színeződött parkett hiányos és izgó-mozgó falécekből állt, az ülőalkalmatosságokból kiálltak a rugók és a lószőr – az altisztek jóvoltából – mindenütt nem is kétes tisztaság, hanem egyértelmű piszok, por és pókháló honolt. A tisztviselők egymás hegyén-hátán dolgoztak, félfogadás idején pedig az állástalan tanárok mekkai zarándoktömege szorongott mindenütt.

Ide kerültem most ragyogóan tiszta, szellős helyiségemből Wackeri Gaibel Sándor, a személyi előadó szobájába, ahol naponta legalább száz ügyfél megfordult, s ami egyébként is átjáróul szolgált az ügyosztály többi helyisége között. Ilyen körülmények között lehetetlen volt dolgozni. Néhány napi vergődés után felfedeztem a WC mellett egy kis irattári raktárként szolgáló odut, s kirakva belőle a beporosodott papírcsomókat, ezt vettem birtokomba. Íróasztalom két székkal éppen belefért, az udvari függőfolyosóra néző ablakom fülkéjébe még a gépirónót is el tudtam helyezni, így boldog voltam, hogy függetleníteni sikerült magam. Szobám az ügyosztály forgalmából teljesen kiesett, egészen különálló volt, csendjét csak a WC-tartály vizének bizonyos időközökben való zuhogása zavarta meg. Ebben a viszonylagos békeességben kezdtem hozzá új ügyköröm ellátásához.

Iskolaszervezés, elvi és költségvetési ügyek tartoztak hatáskörömbbe. Az elvi kérdésekben nagyon otthonosan mozogtam, az iskolasegély és az új iskolákhoz államsegélyt igénylő egyházi főhatóságokkal való tárgyalás érdekelt, mindössze az ügyosztály költségvetési tervezetének elkészítése volt számomra egészen új terület. Az ügyek érdemi részét illetően általában nem is adódtak nehézségek, inkább személyi vonatkozásban ütköztem nem egyszer akadályba. Nem mintha az ügyosztály tagjai nem szívesen fogadtak volna maguk közé. Kedvesek, szívesek voltak hozzám kezdettől fogva valamennyien, s egész ottlétem alatt egyszer sem fordult elő, hogy bárkivel is szóváltásom lett volna. A baj másban gyökerezett. Nekem nem volt kiadványozási jogom, az ügyiratokat tehát valakivel, vagy az ügyosztály főnökével, vagy két helyettese közül az egyikkel alá kellett íratnom. Csakhogy ez nem volt olyan egyszerű dolog, mint amilyennek a szóban forgó személyek ismerete hiányában az ember gondolhatta volna.

Az ügyosztály vezetője, Keveházi Kovács Gyula dr. min. osztályfőnök, magas karcsú, ötvenes éveiben járó férfi. Hátrafésült, valaha fekete haja ezüstösen csillog. Meleg, sötétbarna szemét koromfekete, dús szemöldök keretezi. Rózsaszín arcát többnyire meleg mosoly élénkíti. Térde és könyöke stoppolt, de a kopottas ruhát is elegánsan viseli. Nincs egyetlen suta mozdulata, ma is világfi, mint harmincegynéhány évvel ezelőtt, mikor a pesti szalonok egyik legszívesebben látott vendége volt. Vele egykorú barátai most is Pubi-nak szólítják. Modora sima. Külsőben, hangszelésben ilyenek a színdarabok magas rangú, állami tisztviselői. Csak éppen merev kimérttségük hiányzik belőle.

A nagy hatású, de a bogarairól hírhedt egyház-jogász professzor papa és a nagyte-kintélyű miniszteri sógor, gróf Klebelsberg Kunó⁷⁸ árnyékában nőtt fel, gondtalanul.

gróf Klebelsberg Kunó

Még az egyetemet sem végezte el, s máris hosszabb külföldi utakat tesz, s talán 32 éves sincs, amikor miniszteri tanácsosi kinevezést kap. Attól fogva „méltóságos úr”. Soha semmiért nem kellett megharcolnia, mindent mindig készen kapott. A munkától irtózik, passzióinak él: olvas, autót vezet, szerelmi kalandokba bonyolódik, de mindenki fél tőle, mert akit maga mellé ültet, az órák hosszat sem szabadul tőle, ahogy mondani szokták: „lyukat beszél az ember hasába”.

Amikor hónom alatt az első termésemmel benyitok hozzá, „Szervusz, Zolikám, hogy vagy?” – fogad gyorsan pergő kedvességgel. Belefogok az első ügyirat, valamelyik egyházi főhatóság segélykérési ügyének referálásába. Az aktát maga elé teríti az íróasztalra, az első sort átfutja, azután rám néz: „Gondolkoztál te már, Zolikám, az állam és az egyház jogi viszonyán?” – kérdi. Majd feleletet sem várva, így folytatja: „Tudod ez nagyon érdekes és komplikált kérdés. Gyere csak, ülünk oda a fotőjökbe, ott kényelmesebb lesz elbeszélgetni róla.” Azzal megfogja karomat, s máris vezet a szoba másik sarkában levő elnyűtt garnitúrához.

„Kunó is jól fogta meg a kérdést.” – mondja néhány bevezető mondat után – „a lényeg az, hogy az Apám látta meg benne. Általában az Apám sokkal nagyobb tehetség volt, mint Kunó. Kunó – tudod – szorgalmával, kitartásával tett szert olyan nagy tudásra, az Apám azonban zseni volt. Magasan felette állt.” Hosszúra nyúló és részletekbe menő párhuzam után magától kínálkozott a két szobor monumentalitásának

⁷⁸ Klebelsberg Kuno (1875-1931) kiemelkedő kultúr- és tudománypolitikus, miniszter.

kiemelése azzal, hogy a nemrégiben bukott miniszter, Hóman Bálint alakját állítsa velük szembe. „És az ilyen Hóman-féle homunkuluszok akartak európai politikát csinálni!” – mondta megvetően.

Elemében volt, nemcsak azért, mert beszélhetett, hanem hogy újból meg újból megjátszhatta magát, mert beszéd közben mindig szerepeket öltött. Hol szemöldökét összevonva, s mereven maga elé nézve meghatározást fogalmazott, – hol ellágyulva, karjait széttárva s egész lényével mosolyogva lelkesedett, hol nemes harag fellege árnyékolta be arcát, szava ilyenkor szitkokat szórt, közben megfogta az ember térdét, s a beszéd ütemétől megkívánt időközökben nagyokat nyomott, rántott, ütött rajta.

Azután szökdécselő fantáziája más témák mezejére röpítette. Igen nehéz, szinte lehetetlen vállalkozás lenne nyomon követni azt az asszociáció-sort, ami az egyházjogtól a fetiselt két személy párhuzamán, a mai magyar kultúrpolitika sekélyességének és a világpolitika veszélyes voltának ábrázolásán át a perzsa imaszönyvegek hurkolási technikájáig vezetett.

„Tökéletes volt a szövés-technikájuk! Mit mondok, tökéletes... Fenét volt, nincs tökéletes dolog! Tudod, Zolikám, hogy az X-dinasztia vázafestői a maguk bölcsességében és alázatosságában, amikor valami nagyon szépet alkottak, valahol, valamelyik kis növényinda egyik rejtett fonódásában szándékosan csináltak egy kis hibát, nehogy az istenek haragját fejükre idézzék, mert tökéleteset akartak csinálni? Hát így van ez!” – tartott pillanatnyi szünetet, majd mint a vízesés tömege, zuhogott tovább. Nem állíthatta meg szerényen előtte álló titkára, dr. vitéz Kadicsfalvy Kamill, aki az egyik kis szünetben bocsánatkérő hangon jelentette: „Méltóságos Uram, a felek régóta várnak!” – „Látod, fontos megbeszélésem van, kérd meg Szőke Zoltánt, fogadja őket helyettem!” – hangzott a türelmetlen válasz. Nem állíthatta meg dr. Wackeri Gaibel Sándor, aki valamilyen kinevezési ügyben, sem Hoffbauer Géza, a számvevőség vezetője, aki egy költségvetési kérdésben vár tőle egy döntést. Csak, amikor a félszemű altiszt nyitott be, s a szavába vágva jelentette, hogy itt van az a motorszerelő, akit iderendelt a méltóságos úr, pattant fel helyéről: „Bocsáss meg Zolikám, a karburátorommal van valami baj, azt kell megnézetnem!”, s már szaladt is kifelé. „És az aktákkal mikor jöhetnek?” – volt még időm nagyon szerényen megkérdezni. „Majd Szőke Zoltán aláírja őket!” – kiáltott vissza az ajtóból, s az előszobában még hozzátette: „Mindjárt viszlek is haza, készülődj!”

Szédült a fejem, fáradtabb voltam, mintha dolgoztam volna. „Elvesztettem az egész napot, s még csak a kész ügyiratokat sem tudtam vele elintézni!” – dohogtam magamban. S mire kissé magamhoz tértem, már zörgette is főnököm az udvari folyosóról ablakomat, azután közelebb hajolva az üveghez, hogy a szoba sötétjében kivehesse alakomat, beszélt: „Már készen vagyok, mindjárt megtaláltuk a hibát! Hagyd azt a sok marhaságot, gyere már.” Azután maga mellé ültetett az új Opel-Kapitänbe – mert ruházkodásra nem adott, de autóban mindig jó márkája volt – s vitt a Lánchídon, Alagúton át haza. Az utcai forgalom pillanatra sem akadályozta

benne, hogy beszédének kielemezhetetlen törvények szerint fonódó szálát tovább ne sodorja. Amikor a ház kapuja előtt megállt, ott is még jó félóráig beszélt. Akkor már a keresztény vallás felsőbbségét hirdette az indiai teológus-filozófusok tanai felett.

Másnap mindjárt a reggeli órákban Szőke Zoltánhoz nyitottam be aktacsomómmal. Kovács Gyula első helyettese, magas ősz hajú, beretvált, keskeny arcú férfi, már „munkában” volt: írta alá az íróasztala egyik felén tornyosuló ügyiratokat. Villámgyorsan átfutotta a maga elé kiterített akta első sorait, már firkantotta is alá nevét a jobb kezének egyetlen gyors mozdulatával és septe le a parkettre a kiadványt. Azután újabb hirtelen mozdulat, ezúttal baloldala irányában, a legfelső akta lekapása, kinyitása, aláírása, ledobása így ment a munka széleseben, ütemesen, futószalagon.

„Mi ez, Zolikám? – kérdezte fel sem nézve, s folytatva műveletsorát. „Kiadatni szeretnék néhány aktát” – mondtam szerényen. „Azonnal, csak ezt a csomót még befejezem, nem akarom összekeverni őket.”

Alig telt bele néhány perc, végzett is a soron lévő tekintélyes halommal, mert pokol-gyorsan mozgó keze és sercegő pennája a félkész termékeket egy-kettőre el látta az érvényesség kézjegyével. Akkor hirtelen leguggolt a földre szórt akták mellé, kezével összesöpörte őket, s szaladt velük szellemi atyjukhoz, az illetékes előadóhoz.

„Na lássuk, tedd csak ide le őket, balkéz felől!” – szólt visszaérkezve. Azután lendült is a toll, s vígan indult a munka, az első ügyirat repült a földre. „Jaj, annyira benne vagyok, bocsáss meg érte!” mentegetőzött. Egyszer azonban, mint amikor a fogaskerék közé idegen tárgy kerül, hirtelen megállt az automata: „Ez nem egyházi iskola! Az államiakat Kreitl Gézával írasd alá!” Kiválogattuk a csomóból a nem oda valókat, a megmaradtakkal pillantás alatt végeztünk.

Mentem az államiakkal Kreitl Gézához.

Vézna testű, alacsony emberke ül az íróasztal mögött, kabátujjain fekete klott védőburokkal. Aránytalan nagy feje búsan hajlik a munkába vett ügyirat felé. Ahogy felém néz, arca egymásra rajzolt mértani ábrák halmazának tűnik. Homloka, meg az álla, azután a két hatalmas fül vonala téglalap vonalait adják. Ezeken belül az orr szemek közötti kiindulópontjától a száj két szegletéig rendkívül markáns egyenlő szárú háromszög rajzolódik ki. Az orr úgy áll ki belőle, mint valami ferde tengelyű gúla. De ezeken az alakzatokon felül a geometriai idomok minden formája megtalálható a száj körül, a szemek vonalában, a homlokon.

„Parancsolj helyet foglalni” – tessékelt le az íróasztala mellé állított székre. Előadom kérésemet. „Hogyne nagyon szívesen!” – mondja készségesen, majd így folytatja: „Hát hogyan méltóztatol magad érezni a mi ügyosztályunkon?” Azt válaszolom, hogy nagyon jól, mindenki nagyon kedves hozzám. „Hát az a legkevesebb, amit adhatunk egymásnak, méltóztatol tudni, ha már az előlépések tekintetében úgy sem segíthetünk egymáson. Mert méltóztatol tudni, halló? nagyon rossz nálunk a státuszhelyzet. A IV. meg az V. fizetési osztályokat, méltóztatol tudni, aránylag fiatal

emberek töltik be. Így az alacsonyabb fizetési osztályban lévők, méltóztatol tudni, halló? megrekednek. Én is már öt éve vagyok, méltóztatol tudni, címmel és jelleggel ellátott miniszteri tanácsos, de az előléptetésem csak késik. Pedig ugye, halló?, mit ér a titulus ohne vitulus?” S így folyt a kultuszminisztérium áldatlan státusz-helyzetének zord színekben való ecsetelése hosszú időn keresztül. A számvevőből szorgalmával feltornázott magas rangú miniszteri tisztviselő egyetlen mondatából sem maradt el a miniszteriális stílus kellékének tartott „méltóztatol tudni” kifejezés. Vele az illetőt, akivel beszélt, magához emelte. Ugyanakkor választékosságával ön-maga méltóságát is aláhúzta. A sok telefonon való tárgyalás eredményeként pedig olyan szoros kapcsolat létesült a „méltóztatol tudni” meg a „halló?” között, amivel időnként a tárgyalófél életben-létéről kíván megbizonyosodni, hogy amikor a tőle két lépésre ülő személlyel beszélt, akkor eszmélt rá bohózatba illő modorosságára.

„Hát parancsolj, kérlek alássan, azokkal az ügyiratokkal!” – szólt végülis befejezve monológját. Kiterítettem eléje az aktát. Beleolvastott. „Nem lehetne, kérlek alássan, talán inkább úgy kezdeni: - Hivatkozással Nagyméltóságod ... számú, nagybecsű átíratára...? – így hivatalosabb hangú lenne.” Beleegyeztem. Azután újból, meg újból hozzájárulásomat kérve ki, beleiktatott még néhány „miértis”, „következésképen”, „miszerint” szócskát, majd olvashatóan szögletes betűkkel, pedánsan aláírta nevét. Ugyanilyen gondossággal jellegtelenítette többi kiadványom stílusát, éberem ügyelve reá, hogy valamennyien dohos irodai szagot árásszanak. Amikor azután készen volt, felállt a helyéről, átadta valamennyi ügyiratcsomót, amit én megköszöntem. Ő fejének hirtelen lebillentésével meghajtotta magát, s ezzel búcsúzott tőlem: „Én köszönöm neked, kérlek alássan.”

Tanulva az első kísérletből, az egyik aktacsomót Szőke Zoltánnál tettem le, a másikat Kreidl Géza asztalára loptam be. Így azután idővesztés nélkül megkaptam a szükséges aláírásokat. A komolyabb döntést igénylő ügyiratokkal meg a csoportfőnökhöz, Kósa Kálmánhoz fordultam.

Kósa Kálmán magas, hórihorgas férfi volt. Mély, öblös hangú beszédét kiálló ádámcsutkjának fel-, s alá járása, hosszú karjainak kissé egyenetlen mozgása kísérte. Szípkáját beszéd közben üresen is szájának egyik szegletében rágicsálta. Csontos, keskeny bajszát kis angol bajusz díszítette. Kedves humora már az első percben feloldotta azt az elfogultságot, szorongó érzést, ami a hivatali szobájába először belépő alacsonyabb rangú tisztviselőt, vagy ügyfelet eltölthette. Mindig valami tréfálkozással, ugratással kezdte a hivatalos megbeszélést. Engem is így fogadott:

„Ugye hozzám menekültél Kováts Gyula szóáradata elől? Nagyon művelt ember ez a Pubi, de agyonbeszéli az embert. A helyettesei közül meg egyik sem találta fel a spanyolviaszt! Hát miben van szükség döntésre, Zolikám?”

Figyelmesen meghallgatott, azután rögtön üstökön ragadta a lényegét, megmondta, mit csináljak, s bocsátott is utamra:

„Azután máskor is csak gyere hozzám, ha nem tudsz valamiben eligazodni!”

Éltem is a lehetőséggel, ahányszor csak szüksége mutatkozott.

Nehezebben jutottam a kerékvágásba a költségvetési ügyekben. Az ügyosztály hatáskörébe tartozó intézmények személyi és anyagi vonatkozású szükségleteit csak a megfelelő statisztikai adatok birtokában lehetett megállapítani. Ezek az adatok – mint a kaméleon – percről percre szint váltottak. Számvevőségünk vezetője – minden ügyosztálynak megvolt a saját számvevősége – Hoffbauer Géza számviteli főtanácsos ugyanis kedves szolgálatkész úr volt, de még aznap sem lehetett tőle azonos adatokat kapni, akár az állami, vagy az egyes felekezeti iskolák száma, akár a helyettes, vagy rendes tanárok, vagy igazgatók létszáma felől érdeklődött is az ember. Így azután magam voltam kénytelen nekifeküdni, s tisztázni, hogy hol milyen gimnáziumaink vannak, s a meglévő költségvetési helyeken hány igazgatónk, tanárunk, helyettes tanárunk működik.

Ilyen vonatkozásban egyébként nagy segítséget jelentett, hogy az elnöki ügyosztálynak a költségvetési ügyeit intéző előadói, Martonyi János és Csipka László kitűnő szakemberek voltak, akik néhány szóval eligazítottak.

Hoffbauer konfúzus volta még a különben nagyon nyugodt, bölcs Velics Lajost, az elnöki osztály vezetőjét is ki tudta hozni a sodrából. Egyszer, amikor sehogy se tudott zöld ágra vergődni valami személyi létszámot illetően, s pattogni kezdett, hogy a számvevőségre sohasem lehet építeni, Hoffbauer adatainak védelmében csak annyit tudott nyöszörögni: „De Méltóságos Uram, ezek mind élő emberek, persze hogy mindig változnak az adataik!”

Amikor a kultusztárca költségvetési előirányzatának a pénzügyminiszterrel való megtárgyalására került a sor, már teljesen belejöttem ennek a tőlem teljesen idegen ügykörnek a rejtelmeibe és felkészültem, teljes harci kedvvel álltam csatasorba. Mert csatához hasonlított a két fél erejének az összemérése.

A pénzügyminiszter ilyenkor államtitkára, s néhány szakember kíséretében két-három napra hozzánk helyezte át székhelyét. A miniszter előszobájában egy hosszú asztalsort állítottak fel erre az alkalomra. Ennek közepén foglalt helyet a mi miniszterünk, balján Velics Lajossal, jobbján pedig Reményi Schneller Lajossal⁷⁹, az akkori pénzügyminiszterrel, és annak államtitkárával, az alacsonytermetű Szász Lajossal. A soron következő ügyosztály vezetője és előadói velük szemben foglaltak helyet. Nálunk akkor már újból Hóman Bálint váltotta fel a miniszteri székben az időközben miniszterelnökké kinevezett Teleki Pál grófot.

A két miniszter erős dohányos volt. Egyik cigarettát a másikról gyújtotta meg. Kíséretük is jórészt dohányzással vezette le izgalmát. A miniszterek előtti két nagy,

⁷⁹ Reményi Schneller Lajos (1892-1946) szélsőségesen németbarát politikát folytatott. A háború után Nyugatra menekült, de amerikai fogságba esett, akik mint háborús főbűnöst kiadták Magyarországnak. A népbíróság a Sztójay-perben halálra ítélte és kötél által kivégezték.

vízzel telt üveg hamutálat gyakorlott kézzel cserélgette Sárközi mester. A termet sűrű dohányfüst töltötte be.

A taktika a két fél részéről igen átlátszóan abból állt: A Kultuszminisztérium az egyes költségvetési tételeket lehetőleg magas összegben állapította meg, a pénzügyminiszter pedig hivatalból sokallt mindent, s igyekezett lefaragni belőle. Időnként Velics és Hóman is az ügyosztályvezetők segítségére sietett, ha vagy a bátorság hagyta cserben a nyúl szívűeket, vagy újabb érvek felsorakoztatása vált szükségessé.

Amikor a gimnáziumi ügyosztály költségvetése került terítékre, a helyettes tanár-létszámának emelése terén folyt kisebb csatározás. Mivel azonban ezt – számítva az alkudozásra – a szükségesnél úgyis nagyobbra irányoztuk elő, a felesleg némi huzakodás utáni leadásával be is zárult a vita. Nagy örömmre szolgált, hogy az ún. osztályfőnöki díjat, amit pár évvel azelőtt szüntettek meg, sikerült újból visszaállíttatnom. Az építkezések körül volt még kisebb nézeteltérés, de egészében véve itt sem panaszkodhattunk nagyobb mérvű megkopasztásra.

Nem minden ügyosztály úszta meg a dolgot ilyen szárazon. Még aznap este történt, hogy az egyetemek költségvetésének tárgyalásakor majdnem hajba kaptak. Én nem voltam jelen az esetben, de szemtanuk így beszélték el a dolgot.

A tárgyalás a késő esti órákba nyúlt, a dohányfüstöt a teremben vágni lehetett, a két miniszter – nekik minden ügyosztály ügyét végig kellett ülniük, míg az ügyosztályvezetők távozhattak, mihelyt az őket érdeklő ügyek lefutottak – fáradt és ideges volt. Szily Kálmán egyre-másra terjesztette elő a pénzügyiek szemében magas összegűnek tűnő javaslatait. Reményi Schneller a rendes recept szerint megkezdte az alkudozást. Szily azonban konokul ellenállt, végig kitartott az eredeti összeg mellett. A hangulat egyre izzóbbá vált. Egyetlen ember őrizte meg hidegvérét: Szily Kálmán. Amikor a klinikák építkezéséhez beállított összegnél kitört a botrány, s Reményi Schneller az asztalt verve rekedten kiabált: „Értsétek meg, a honvédelmi kiadások fedezésére kell a pénz!” – Hóman meg pattogva csak azt hajtogatta: „Pénz nélkül nem lehet eredményes kultúrpolitikát folytatni!”, Szily Kálmán szokásához híven nyakkendője végét babrálgatta, rágcsálta, s várta, míg a két felbőszült ember szócsatája elül. Azután amikor Reményi Schneller kissé lehiggadva újból megkérdezte, hát mennyi lesz végül is az előirányzott, halálos nyugalommal ugyanazt a számjegyet mondta, amit először javasolt. Reményi Schneller erre kirúgta maga alól a széket, és a kíséretével együtt elviharzott.

Talán nem lesz érdektelen, ha a továbbiakban való könnyebb eligazodás céljából az akkori minisztérium ügkörök szerinti tagozódását is felvázolom⁸⁰.

Mint már a neve is mutatja, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tulajdonképpen két, egymáshoz viszonyítva aránytalan méretű részből, a vallási és az oktatási részből állt.

⁸⁰ A VKM ügköreit 1936. december 1-én rendezték. Lásd részletesen a Néptanítók Lapjában található leírást (1936, 936-938. p).

A vallási ügyeket két ügyosztály: a katolikus és a protestáns gondozta.

A katolikus ügyosztály élén a hercegprímás bizalmi embere állt, ez az ügyosztály közvetlenül a miniszter revíziója alá tartozott. Amikor a minisztériumba kerültem, ezt az ügykört a sztentori hangú Madarász István irányította, akinek szájából a legbanálisabb közhelyek, a leglaposabb anekdoták is – hála érces orgánumának – a kinyilatkoztatás erejével hatottak.

Amikor azután a Felvidék visszacsatolásával Madarász Istvánt – megint íratlan, de kötelező erejű hagyománynak megfelelően, ami szerint erről a helyről csak püspöki trónra lehetett emelkedni – Kassa püspökévé nevezték ki, helyére az alig 33 éves Beresztóczi Miklós került.

A protestáns ügyosztály gondozója előbb a bohém Falsoviczky Károly, majd a szelíd lelkű Bernáth Géza volt.

Az oktatási rész a népiskolai, az egybevont polgári iskolai és kereskedelmi iskolai, a gimnáziumi, az egybevont tanítóképző-intézeti és tanügy-igazgatási, az egyetemi, a testnevelési és az iskolán kívüli népoktatási ügyosztályból állt. Ezeket egészítette még ki a művészeti, a jogi, a műszaki ügyosztály, a közalapítványi igazgatóság és az elnöki ügyosztály. Úgy tudom, jogszabályba nem volt foglalva, mégis szokások alapján miniszter csak katolikus személy lehetett. Ennek ellensúlyozására a politikai államtitkár mindig református volt. A politikai államtitkár revíziója alá tartozott a protestáns egyházi ügyosztályon felül valamennyi oktatási ügyosztály, az egyetemi ügyosztály kivételével. A politikai államtitkáron kívül – természetesen mind a miniszter, mind államtitkára az uralmon levő párt képviselőinek sorából került ki – csak egyetlen államtitkári állás volt még költségvetésileg szervezve, az adminisztratív államtitkáré. Az adminisztratív államtitkár revíziója alá tulajdonképpen csak a közalapítványi igazgatóság, meg a jogi osztály tartozott. Az egyetemi ügyosztály ugyanis az államtitkári címmel felruházott Szily Kálmán műegyetemi tanár, a művészeti ügyosztály pedig az ugyancsak államtitkári címet viselő báró Wlassics Gyula gondozására volt bízva. Utóbbinak édesapja az I. világháború előtt talán két évtizeden át is kultuszminiszter volt, az általa lerakott erkölcsi tőkének kamatait élvezte a nála jóval alacsonyabb képességekkel megáldott fia.

A politikai államtitkárok elég sűrűn változtak. Amikor a minisztériumba kerültem, akkor távozott az igazságügy-miniszteri székből Tasnády Nagy András, akit Kováts Gyula – gáláns kapcsolataira utalva – megvetően csak „szobalány Adonis”-ként szokott emlegetni. Őt követte, a művelt, csendes tollforgató Zsindely Ferenc, akit Teleki Pál vitt azután magával a miniszterelnökségre államtitkárnak. Úgy emlékezem, akkor következett rövid időre Jalsoviczky Károly. Tőle, mint ügyosztályvezetőtől ugyanis Hóman ügyes sakk-húzással úgy szabadult meg, hogy államtitkárrá nevezette ki, azután talán nem is egészen egy évig tartó tiszteletkörrepülés után kibuktatta erről a helyről. Búcsúztatásakor az egybegyűlt minisztériumi tisztviselőkar harsány kacagásától kísérve Hóman Bálint malíciózusan így

kezdte beszédét: „Bár Jalsoviczky Károlyt legnagyobb ellenségei sem mondhatták stopperórával hivatalba járó tisztviselőnek, mégis ...” Az őt követő Fáy István – Kecskemét környéki földbirtokos és hosszú időn át kecskeméti főispán – kedves, finom modorú ember volt, aki szemben elődeivel, szelíden, de azért vitathatatlan szívósággal védelmezte egyháza érdekeit. Mert a politikai államtitkárok legelső kötelességüknek azt tekintették, hogy éberen őrködjének a katolikus egyház ármánykodásától veszélyeztetett református intézmények és hívek felett. Minden katolikus részről kiinduló kezdeményezést gyanúsnak szimatoltak, s minden katolikus vallású tisztviselőben a klérus ágensét gyanították. Fáy István részéről nem tapasztaltam soha ilyen bizalmatlanságot. Volt benne valami – a református egyház predestináció tanából folyó – melankolikus beletörődés a világ forgásának eleve elrendelt rendjébe. Amikor Kárpátalja visszacsatolása után a kormány – segíteni akarva az elszegényedett ungvári Korláth-családon – a mi minisztériumunkkal vetette meg áron felül az iskolai célokra teljesen alkalmatlan Korláth-kúriát, én kézzel-lábbal hadakoztam a kiadott utasítás ellen, s végső soron Fáy Istvánhoz folyamodtam segítségért. Fáy figyelmesen végighallgatott, azután ezzel zárta le a kérdést: „Mi mindent elkövettünk ellene, a többit most már bízzuk a Jóistenre!”

A miniszter mindenkor helyettese a politikai államtitkár volt. Mellette az adminisztratív államtitkár a minisztérium első tisztviselőjének szerepét töltötte be, s bizonyos vonatkozásban – a politikai csatározások sikerei vagy balsikerei következményeként feltűnő és lebukó miniszterek és politikai államtitkárok ellensúlyozására – a folyamatosságot, a hagyomány továbbvitelét jelentette.

Stolpa Józsefet⁸¹, a jogügyi osztály vezetőjét azokban a napokban nevezték ki erre a helyre, amikor én a közoktatási osztályba kerültem. Ez az egyszerű iparos szülőktől származó ember képességével, szorgalmával érte el ezt a magas pozíciót. Rendkívül nagy tudású, biztos emlékezetű tisztviselő volt. Ítéloképessége is világos volt, az agysejtjeiben elraktározott adattömeg azonban nehézkessé tette a józanész diktálta határozatok meghozatalában, és modorát, tárgyaló stílusát tudálékosság mázával vontta be. Ha a politikai államtitkár távollétében valamilyen ügyet elébe kellett terjesztenem, szobájában – mint fehér egér a kalitkában – véget nem érő körbe-karikába járásba kezdett. Az ember nyaka – akár csak a teniszersenyek labda követésében – belefáradt a cikázásának irányát követő mozgásba. Közben idézgette a törvényeket, a törvények paragrafusait, a paragrafusok bekezdéseit, és csak azért állt meg időnként egy-egy pillanatra, hogy a magas fokú szellemi teljesítmény hatását élvezze a türelmesen várakozó referens arcán.

Nem szerettem Stolpa Józsefet, pedig jóindulatot mutatott velem szemben, persze a maga módja szerint. Annál jobban szerettem az öreg Szily Kálmánt, akire Stolpa állandóan féltékenykedett, mégpedig nem is ok nélkül, mert hol az egyik,

⁸¹ Stolpa József (1887-1958) egyházjogász, 1937 októberétől 1944 októberéig (lemondásáig) a VKM államtitkára. Államtitkári kinevezéséről lásd a Néptanítók Lapja írását (1937. 783.p.).

hol a másik államtitkár-tálca területének mezsgyéjébe szántott bele. A gimnáziumi ügyosztály nem tartozott – mint már láttuk – az ő hatáskörébe, mégis mindig akadt valamilyen személy, vagy valamilyen intézmény pártfogoltja, és ez elég ok volt rá, hogy piros színű ún. „figyelmeztető lapjain” ellentmondást nem tűrő hangon adja ki érdekükben utasításait. Én harcba szálltam az öreggel, olykor nem is siker nélkül.

Volt egy Szirbik Antal nevű amolyan fűzfa-poéta-szerű népi költő, aki állandó kliense volt. Egyetlen vékony füzet verseskötetet adott ki valaha ez az ember, amit Szily Kálmán – mielőtt én még az ügyosztályra kerültem volna – megvetetett valamennyi gimnázium könyvtára számára. Szirbik Antal, valahányszor gyermeke született, pedig nagyon szapora fajtának bizonyult, mindig kérő szóval fordult a kifelé szigorúságot mutató, alapiában véve azonban vajszívű Szily Kálmánhoz. Jött ilyenkor a figyelmeztetés: „ennyi és ennyi értékben Szirbik Antal verseskötete megrendelendő a gimnáziumi könyvtárak számára.” Visszaírtam a piros cédulán, hogy a munka már mindenütt megvan, és nem jelent olyan értéket, és nem rendelkeznek a gimnáziumok olyan ellátmánnyal, hogy másodpéldányt is szerezzenek be belőle. Az öreg magához hivatott. „Miért szegülsz ellen akaratomnak?” – támadt rám. Kifejtettem szóban is, miért, s hozzátettem: az elesett emberek támogatása nem kultuszminisztériumi, hanem népjóléti feladat. Az öreg nem szólt semmit, de másnap a nyakamra küldte Szirbik Antalt. A szúrós szemű, apró kis emberke elé állt: „Azt mondja az államtitkár úr, maga nem engedélyezi a segítségemet.” Próbáltam meggyőzni róla, miért. Nagyon méltatlankodva távozott. Az ajtóban visszafordulva még megjegyezte: „Pedig látom a szemiből, hogy jó ember, aztán velem mégis milyen kegyetlen!”

Egy másik alkalommal a hírhedt Tunyogi-Csapó magángimnáziumot vette Szily az ortalma alá, amitől a debreceni főigazgató meg akarta vonni a nyilvánossági jogot. Én a főigazgató pártjára álltam. Szily Kálmán csak akkor engedett, amikor elébe tártam, hány alkalommal sikerült az igazgatóra rábizonyítani, hogy pénzért bizonyítványokat adott. Akkor is mintegy tanácsalanul azt mondta: „De most mit mondjak ennek a szegény Tunyogi-Csapónak? Itt várakozik a másik szobában.” „Méltóztassék azt mondani, hogy régen börtönbe kellett volna juttatnunk, ha szabad folyást engedtünk volna a törvények végrehajtásának.”

Ennek a rendkívül okos, nagy tudású embernek nagyon buta titkárai voltak. Az első Papp Szilágyi Egon, léha, kelekótya ember, csak a lóversenyeken jártatta az esztét. Valahányszor az előszobában arra várakoztam, hogy rám kerüljön a sor, legalább két-három telefont bonyolított le lóversenyügyben. Ilyenkor a legközelebbi futamokhoz gyűjtötte a tippeket. A másik Kammermayer Oszkár, kereskedelmi iskolai diplomával rendelkezett, de mélyen alatta állt a legszerényebb képességű tanár szellemi színvonalának. Szívós titkári tevékenységével azonban elérte előrehaladásának azt a fokozatát, amire nagyon kevesen jutottak el a vele azonos képesítésűek közül: tanügyi főtanácsosi címet kapott, tehát „méltóságos úr” lett. Sokszor tűnődtem

el rajta, amikor a két férfi sürgölődését figyeltem, miért éppen ilyen emberekre esett az öregúr választása. Nem találtam rá egyéb magyarázatot, mint azt, hogy ezek gondolkodás nélkül, vakon és azonnal végrehajtották, amit parancsolt.

A visszacsatolt területeken

Az ország határain túl ekkor már tombolt a II. világháború. Taktikázással egyelőre sikerült kimaradnunk belőle, de fokról-fokra, lépésről-lépésre – eleinte alig észrevehetően, később egyre kétségbeejtő gyorsasággal – mi is sodródtunk feléje.

Érdemes lenne egy pillanatra talán megállnunk és számot vetnünk vele, micsoda felelősség terheli Németországot a későbbi események miatt. Bizonyára nagy ennek a kérdésnek az irodalma, mi itt érthető okokból csak a keleti felfogást ismerjük, és ez egyértelműen elmarasztaló. Bizonyosra veszem, a nyugati történetírók egy része is pálcát tör felettünk, bár nem tartom valószínűtlennek, hogy a józanabb és tárgyilagossabb elmék nem egy mentséget találnak számunkra. Én a helyzetet így látom.

Az I. világháború után a győztes Antant bosszúra lihegő vezetői – félretéve minden józan előrelátást – a történelmi Magyarországot teljesen értéktelenné csonkították. Levágták testéről azokat a részeket – északon, keleten csakúgy, mint délen – amelyek gazdasági függetlenségét, sőt életben maradását tették volna lehetővé. Elszakítottak tőle 3 milliós magyarságot, amely nem egy helyütt összefüggő tömbökben, más néppel alig vegyülve élt. Elvettek tőle olyan városokat, amelyek évszázadok óta a művelődés gócpontjai voltak, és amelyek az ott élő nemzetiség kulturális emelkedésének bölcsőiként is szerepeltek.

Az ország nagy nehezen ocsúdott fel. Jó évtizedekbe került, amíg a levágott tagok nélkül is élni kezdett. Rendkívül nagy baj volt, hogy a nehéz idők nem állítottak nagy államférfiakat. Az egyetlen, akiben ilyen kvalitások voltak, Bethlen István gróf, csak külpolitikai téren vett olyan irányt, amelyhez később is görcsösen ragaszkodnunk kellett volna, a belpolitikában ő sem látta át, mi a tennivaló. A reformok elmaradtak, s a nyugati demokrácia és a magyar társadalmi tagozódás továbbra is élesen szemben állt egymással.

A Nyugat egykedvűen nézte vergődésünket, sőt azzal, hogy az ún. kis-antant megalakulását és felvirágzását előmozdította, olyan hurkot vont a nyakunk köré, aminek szorításával és lazításával kedve szerint packázhatott velünk.

Németország, ha nem is hasonló mértékben, de saját levében főtt. Afrikai gyarmatát elvették, népefeleslegét nem volt hová telepítenie. Piaca nem volt, hová szorgalmas népe áruit vihette volna, így érthető, hogy a revans-eszme vált politikájának sarkpontjává. Hitler hatalomra jutásával a szirénhangok megindultak Olaszország és Németország irányába, s ezeknek sem a magát kijátszottnak érző Olaszország, sem a nyugaton süket fülekre találó Magyarország nem tudott ellenállni.

Ostoba, a problémákat leegyszerűsítő katona került az ország élére Gömbös Gyula személyében, aki a talán még nála is ostobább másik katonával, Horthy Miklóssal, a háta megett – akinek azonban magyar úri voltát nem lehetett elvitatni – megkezdte Magyarország szekerének Németország szekeréhez való kötését. Lassanként odafejlődött a helyzet, hogy a mi sorsunk a német partner sorsának függvényévé vált.

De a vezetők kétségtelen rövidlátásán és korlátoltságán felül volt valami végzetes ebben a Németország felé való tolódásban. Ígérte nekünk valaki is széles e nagy világon rajta kívül bajaink orvoslását? Vagy egyáltalában volt-e ország, amely velünk akárcsak tárgyalni is leült volna? A körülöttünk lévő ún. utódországok gyűlöltek, szipolyoztak, s a nagyvilág fórumain (Népszövetség stb.) csak befeketítettek. Franciaország, Anglia, Amerika szóba sem állt velünk. Bajaink orvoslását tehát csak a hasonló sorsban levő és szintén szabad levegőre törő erősebb börtöntárstól várhattuk.

Így jött létre az ún. Berlin-Róma-Budapest tengely, és így váltunk Németország és Olaszország szövetségeseivé. Amikor pedig az ún. Bécsi döntés alkalmával Ribbentrop és Ciano a szövetségeseik nevében magyarok lakta felvidéki, erdélyi és délvidéki területeinek egy részét is visszaadta, akkor már nyilvánvalóvá vált, hogy ezért fizetnünk kell. Németország számtalan fronton harcolt Kelet és Nyugat ellen, így részéről mi sem volt természetesebb, hogy kényszerítsen bennünket a véráldozatból való részünk vállalására. De azt is el kell ismernünk: nincs az a bölcs, előrelátó államférfi, aki a bécsi döntés tálcáján felkínált területeket visszautasította volna, mert az ilyet az ország felháborodása egyszerűen elseperte volna.

Bevonulás a Felvidékre

Így kerültünk – röviden – a II. világháború szemben álló felei közül amellé a küzdőfél mellé, amelyik egy őrült ember által fanatizálva – félretéve az emberiség legelemibb érzéseit – most már az egész világ ellen küzdött, körömmel, karommal, foggal egyaránt.

Horthy Erdélyben (1940)

Ez után a kis külpolitikai elmefuttatás után, térjünk vissza az én hangya-életem eseményeinek regisztrálásához.

A bécsi döntés után nekem kellett számba vennem a felvidéki, kárpátaljai és délvidéki gimnáziumokat. Felvidéken a rimaszombati, a kassai, Kárpátalján a munkácsi, az ungvári, a szolyvai, a rahói, Délvidéken pedig a szabadkai, a zombori, a zentai, az újsziváci, a petróci és az újvidéki gimnáziumokat látogattam végig.

Nagyon érdekes lélektani megfigyeléseket tehettem útjaimon, miként változott meg és miként tartotta meg régi vonásainak egy részét a húszéves idegen uralom alatt élő „kisebbségi” magyar ember. Érvényesülés végett kik hódoltak be közülük teljesen, kik őrizték meg teljes lelki integritásukat a legnagyobb áldozatok árán, s kik választották az arany középutat? Hogyan viselkedtek velem, az állami hivatalnokkal szemben azok a „kisebbségivé” vált cseh, tót, kárpát-orosz, szerb és német tanárok, akik a visszacsatolt területtel elszakadtak az anyaországtól? Hogyan oldódott fel lassanként ezeknek az utóbbiaknak eleinte mereven bezárkózó bizalmatlansága, amikor megértő emberi hangot hallottak, és érdeküket szolgáló intézkedéseket láttak részemről.

Nem mindennapi példáját idézhettem annak, mennyire visszaemlékeznek az emberek azokra, akiknek részéről segítőkészséget tapasztaltak. Tavaly előtt, pontosan 1961 karácsonya táján felhívott telefonon a budapesti egyetem orosz tanszékének egyik tanára, Sipos István, akit addig nem ismertem. Elmondta, Pozsonyban jártakor megismerkedett a munkácsi volt orosz gimnázium régóta nyugalmazott igazgatójával, aki lelkére kötötte, hogy kutassa fel címemet, és adja át nagyon meleg üdvözlését. Egy állami tisztviselőre sem gondol Kárpátalja Magyarországhoz való csatolása idejéből szívesen, csak rám. Az illető – nevét újból elfelejtettem – tipikus forradalmár külsejű, bozontos fekete hajú, szúrós, villogó tekintetű kárpátorosz férfi volt, akinek renitens magatartása miatt minduntalan meggyűlt a baja a hatósággal.

Ez a volt igazgató semmi különösebb galibát nem csinált, de elmulasztotta a „hűségnek” azokat a külső megnyilvánításait, amin a kisebb közigazgatási tisztviselők állandóan lovagoltak. Így Horthy képét nem akasztotta fel ide meg oda, az iskolai ünnepélyeken nem tömjénezett kellő mértékben az új államhatalom felé, stb. Én ezt az embert védelmembe vettem azzal a megokolással, semmivel sem rosszabb ő azoknál, akik kénytelen-kelletlen meghunyászkodásból, de belső meggyőződésük ellenére, s bizonyára gyűlölettől megtelve megteszik mindazt, amit ő elmulaszt. Azután vele is beszéltem. Elismeréssel voltam az intézetben tapasztalt jó eredményekről, s arra kértem, ok nélkül ne bősztse maga ellen a magyar tisztviselőket. Ennyi volt az egész. Attól fogva minden problémájával hozzám jött, s híven követte tanácsaimat.

Milyen egyszerű volna az ún. „nemzetiségi” politika. Azt az egy elvet kellene a vezető tisztviselőknek szem előtt tartaniok, amit a Biblia Krisztus szájából az emberek társadalomban való viselkedésének maximájaként ír elő: „Sicut et voltis, ut faciant

vobis homines, et vos facite eis similiter!” – „Valamint ha azt akarjátok, hogy így cselekedjenek vételek az emberek, Ti is cselekedjetekek vélük azonképpen!”

Állandóan visszatérő, szomorú élményem volt „visszacsatolt-területi” útjaimon, mennyire nem álltak az ideküldött tisztviselők helyzetük magaslatán. Gyenge öregek, akik „tiszteletkört” futottak itt pályájuk befejezése előtt, mert esetleg nagyon régen, még az I. világháború előtt vagy alatt itt kezdték meg közszolgáltatukat, fiatal akarnokok, akik itt sejtettek korlátlan lehetőséget az érvényesülésre: ezek jelentették a két végleket. A nyugati demokráciába belekóstolt felvidékiek joggal ítélték el a tirannikus hajlamú főbírák, főispánok erőszakos intézkedéseit, rugalmasságuk hiányát.

Rahóra, erre a legészakabbra fekvő nagyközségre vonatom a kora reggeli órákban pöfögött be. Ahogy az állomás épületéből kilépve a gimnázium felé tartottam, az első látvány, ami szemem elé tárult, ez volt: három nyitott katonai személyautón éjjeli dorbézolásukból fiatal tisztek tartottak hazafelé. Úgy látszik a boros poharak mellől való felkászálódásuk alkalmával megállapodhattak benne, hogy nem szabványos módon, hanem eredeti, új stílusban helyezkednek el a kocsiban, mert valamennyien háttal menetiránynak, a kocsi hátsó üléstámláinak tetején ültek, s lábukkal lefelé gíngallóztak. Akkor a kocsi időnként nagyobb zökkenet, egy-egy közülük háttal lefelé becsúszott a kocsi, hogy azután kézzel-lábbal újból eredeti pozíciójába tornászva vissza magát. Rettenetesen szégyelltem magam.

Rahóról az egyik odavaló tanár autóján a lengyel-magyar határra is kivitt, s fényképezőgéppel megörökítette a pillanatot, amikor kezét rázunk a lengyel határörrel.

Délvidéki utamat, mentől délebbre jutottam, annál inkább fekete árnyékként kísérték katonaságunk „partizánokra” való vadászásának nyomasztó hírei. Amikor Zentára kerültem, a katonai bíróság előtt való napon ítélt halálra, s végeztetett ki többek között néhány gimnazistát is. A gimnázium épületét a ravatalazók nehéz levegője töltötte be.

Második újvidéki utam meg azokat a vérengzéseket követte, amelyek során a rummal meg pálinkával leitatott katonaság a város néhány utcájának lakóját – partizánok keresése ürügyén – kihajtotta a befagyott Duna jegére, és ott kivégezve őket a jégbe vágott léken keresztül lökte túlvilági útjára. Libabőrösen, egész lelkemben megrendülve hallgattam, amikor az ottani jóézésű magyar tisztviselők egész családok tragédiájáról beszámoltak.

Volt itt Újvidéken a leánygimnáziumnak egy szerb tanítási nyelvű tagozata is. Ezt is meglátogattam. A nyolcadik osztályban – akkor még a gimnáziumok I-VIII osztályosak voltak – egész órát végighallgattam. Éreztem a tanulók időnként felém vetett pillantásából a megvetést, a gyűlöletet, ami részükről nekem, mint magyar állami tisztviselőnek kijárt. Nem tudtam napirendre térni felette. Feltettem a kérdést, kik tudnak közülük franciául. Hat-hét kéz emelkedett a magasba. Magyarul egyikük sem tudott. Akkor szép lassan tagoltam, hogy jól megérthessenek, franciául

körülbelül ezeket mondtam: „Látom, érzem, milyen indulattal vannak irántam, mert magyar tisztviselő vagyok; teljesen megértem, sőt jogosnak vélem viselkedésüket, adott helyzetben én sem tennék másként; de higgyék el, ami itt történt, az nem a magyarság akaratából történt, és a becsületes magyarok elítélik ezeket a véres eseményeket és szégyellik magukat miatta; jóvá tenni nem tudjuk őket, de minden részvétünk azokkal van, akik áldozatokká váltak, s áldozataikban hozzátartozóikat, ismerőseiket siratják.” Azután kértem azokat, akik megértették, fordítsák le szavaimat társaiknak. Az osztály feszült csendben, figyelemmel hallgatott, hol tolmácsoló társuk felé, hol felém fordult. Amikor az utolsó szó is elhangzott, nem volt semmi tetszésnyilvánítás, csak egy kis mozgolódás, „átrendeződés”, amelynek elültével huszonöt-harminc szempár kereste tekintetemet. Megéreztek, és hálával nyugtázták azok a fiatal lények annak a „vox-humáná”-nak őszinteségét, amit a velük és népük ellen elkövetett gonoszság feletti szégyen, s részvét szólaltatott meg lelkemben.

A Délvidéki vérengzés

Őszivacon német tanítási nyelvű gimnáziumot is felkerestem. Ennek tanári szobájában feltűnő helyre felakasztva a pángermánista törekvéssel párosult hitlerizmus így bátorította a „volksdeutsch” kamerádokat: „Trittst du hier als Deutscher ein, Soll dein Gruß „Heil Hitler” sein!”

Újvidéktől 15-20 kilométerre észak-nyugatnak hét tót falu van. Ez a kis település a magyar, német, bunyevác lakosság közepette csodálatosképpen meg tudta őrizni nyelvét, szokásait. A kulturális összetartozás tudata olyan nagy volt a lakosságban, hogy a központi fekvésű Petrőcsön szlovák tanítási nyelvű algimnáziumot is létesített. Amikor itt a gimnázium további fenntartásának körülményeiről tárgyaltam a község vezetőségével, az egyik férfiúban egy volt bonyhádi iskolatársamat, a nálam két évfolyammal lejjebb járó Langhoffert ismertem fel, akinek az volt a különös

ismertető jele, hogy bal karja születésétől fogva elcsökevényesedve, mint a kenguru belső végtagja lógott le ernyedten vállából. A kölcsönös „agnoszkálás” mindjárt kedvezőbb légkört teremtett megbeszélésünk számára.

1939 Kassa: Tanári Kör Vándorgyűlése

Kassa és környékére szólóan érdekes külön megbízatást is kaptam: az ottani tanítókat, tanárokat igazoló bizottság helyettes elnökévé neveztek ki. Az elnök néhai Takács Menyhért jászói prépost testvéröccse Takács Józsi bácsi, Kassa békevilág-beli tanfelügyelője, a vizsgálatokkal járó, nehezebb ügyeket rám bízta, ő maga csak azokat tartotta fenn magának, amelyek intézése pusztán formalitásban merült ki. Feladatom abban állt: ha valaki ellen feljelentés érkezett, hogy a cseh uralom alatt kárt okozott a magyarságnak, s az elcsehesítési, illetve elszlovákosítási törekvéseket támogatta, a vizsgálatot lefolytassam és az illetőt – magatartásának mérlegelése után – állásában meghagyjam, illetve elbocsássam. A mellett működő bizottság három tagból állt: Sziklay Feri bácsiból, az ismert kassai íróból, aki két évtizeden át inkább mozikban hegedülgetett, majd villanyszerelőként tartotta fenn családját, de nem tagadta meg magyarságát, s nem vállalt szerepet a cseh tanügyigazgatásban, egy kissé már szenilis, nyugalmazott törvényszéki bíróból, aki tárgyalásaink során sok galibát okozott bizarr gondolataival és tetteivel, s végül Szepsi község fiatal református lelkészéből. Munkám újszerűségével nagyon érdekelt. A lélektani kérdések mindig foglalkoztattak, s most az igazságérzetemből fakadó bírói hajlamom is szóhoz juthatott.

Ünneplő tömeg fogadja a bevonuló magyar katonákat Kassán

Legérdekesebb esetünk Kossuth János szepsi igazgatótanító ügye volt. A vád ellene az volt, hogy a Kassától nem messze eső színmagyar nagyközségben Szepsiben az elszlovákosító törekvések vak eszközének bizonyult. A 35 év körüli szépszáll ember, aki Kossuth Lajos családjából származónak mondta magát, a védelem legősibb és legprimitívebb eszközéhez folyamodott: konokul tagadott. Akárhány tanú sorakozott is fel ellene a szülők soraiból, akik gyermekét bekényszerítette a szlovák kulturális egyesületekbe, semmit sem ismert be a bűnéül felrótt tettekből. Erre átnéztem a kassai szlovák tanfelügyelőség irattárát, s az ott fellelhető beadványok közül előszedtem Kossuth felterjesztéseit, amelyek rendre az ő felajánlkozásainak voltak bizonyítékai. Amikor pedig azt is tagadta, hogy ezeket ő írta, a legismertebb magyar írásszakértőnek, Románné Goldzieher Klárának kértem ki expressz levélben hivatalos szakvéleményét. Ebből az tűnt ki, hogy minden kétséget kizáróan ő volt a feladványok írója. Amikor végre ezt is eléje tartottam, végre megtört és bevallotta: érvényesülésvágy vezette tetteiben.

Az ő esetében láttam először, amire II. világháború utáni korszakunk olyan bőséges tapasztalati anyagot szolgáltat, hogy politikai elveket, sőt nemzeti érzést félretéve, mi mindenre képes az ember a gondtalanabb megélhetésért, a jobb pozícióért.

A Közoktatási Tanácsban

Ekkorra azonban lepergett már néhány év, és én a ranglétra fokozatain lassan a címmel és jelleggel felruházott miniszteri osztálytanácsossáig jutottam előre.

A címkorságnak ebben a világban ui., ha az embernek nem volt különös szerencséje, két palánsoron is át kellett hatolnia, amíg egy-egy fizetési fokozat várallásába ért. A miniszteri titkárság után csak a „címzetes” miniszteri osztálytanácsosság, ezt követően a „címmel és jelleggel” ellátott közbülső fokozat következett, s csak ezek után jött a tényleges osztálytanácsosi rangfokozat. Persze ezek a valódi állapotot csökkentő jelzők a névjegyeken – megtévesztés céljából – szerényen egy „c.” illetve „c. j.” rövidítés alakjára zsugorodtak.

Ha most – immár húsz év távlatából – visszatekintek az akkori minisztériumok kasztrend-szerére⁸², szinte nem is tudom elhinni, milyen élesen elkülönültek egymástól az ugyanazon intézménynek keretében dolgozók osztályai.

Külön-külön státuszt alkottak: a miniszteri fogalmazói kar, a számvevőség, az irodai tisztviselők, s végül az altiszti személyzet. Az egyes osztályok tagjai az illető osztályon belül tegeződtek, elképzelhetetlen volt azonban ez különböző státuszok tagjai között. A fogalmazói kar legalacsonyabb rangú tagját, a „jogtudori” oklevelét imént elnyerő, 23-24 éves „miniszteri gyakornok”, vagy segédfogalmazó urat tehát az íratlan, de mindenki által kötelezőnek elfogadott kaszt-szabályok szerint nem tegezhettem le a 60 év körüli számvevőségi főtanácsos, hogy az irodaigazgatókról ne is beszéljek. Ez a zöldfülű emberke viszont – ha merészsége és jóízlése tőle vissza nem tartotta – te-nek szólíthatta a fogalmazói kar rangban vagy korban őt jóval megelőző tagjait. Igaz, ilyenkor kötelező erejű volt számára a „titkár uram”, „osztálytanácsos uram” megszólítás alkalmazása, ha pedig valaki már „miniszteri tanácsosi” címmel díszelgett, a „méltóságos uram” – megszólítás lehetőleg sűrű ismételtetése. Mert a „méltóságos” cím – ez illette meg az V. fizetési osztálytól III.-ig bezárólag, tehát a miniszteri tanácsosságtól az államtitkárságig a ranglétra magasabb fokozataira feljutott tisztviselőket – nagy cezúrát jelentett. Ennek elnyerése volt az álma a kispolgári egyéneknek, s főként a feleségeknek! Ha valaki addig eljutott, szállt feléje a tömjénfüst mindenfelől, még a velük egyenrangúak részéről is. Az értekezleteken a felszólalók, így hivatkoztak egymásra: „egyet értek Kósa őméltósága indítványával, bár az a megjegyzésem...”, mire Kósa őméltósága így válaszolt: „ami Kovács Gyula őméltósága megjegyzéseit illeti...”. Még a hivatalos ügyiratok ún. „pro domo”-in is, ahol a kiadásra váró rendeletek előzményei, szükségességük megokolása szerepelt, még ezeken is a címek és rangok teljes felsorakozásával rögzítették a történeteket, valahogy ilyen formán: „Damjanovich miniszteri tanácsos úr őméltósága észrevételével, valamint Hertelendy miniszteri osztályfőnök úr őméltósága kiegészítésére irányuló megjegyzésének figyelembe vételével, a szöveg most így módosulna...”

⁸² 1941-ben a VKM-ben a fizetési osztályok a következők voltak: V. fizetési osztály: 700-800 Pengő; VI. fizetési osztály: 500-600 Pengő; VII. fizetési osztály: 350-450 Pengő; VIII. fizetési osztály: 280-320 Pengő; IX. fizetési osztály: 220-260 Pengő; X. fizetési osztály: 190-210 Pengő; XI. fizetési osztály: 160-180 Pengő.

Ha a báró- vagy grófvadékok világra jöttek, már megillette ez a cím. A „felső tízezer”-nek ehhez a kiváltságos osztályhoz való közeledését jelentette a tisztviselők számára a könyökkel, üleppel, izzadsággal megszerzett, varázslatos erejű „méltóságos” cím elérése.

A mi minisztériumunk fogalmazási karának vezető rétege, ez a „méltóságos” kar – bizony valljuk be – országos viszonylatban is gyenge minőségű egyénekből állt. Az egyes ügyosztályok vezetői, helyettesei jórészt tehetségtelen, műveletlen emberek voltak. Éppen ezért a felülről jövő akarat-megnyilvánulás vak kiszolgálásban, ügyeskedő kitalálásban merült ki minden tevékenységük. A megszokottól, hagyományostól eltérő javaslatokkal szemben bizalmatlanok voltak. Ezeket nem is abból a szempontból nézték, jelentenek-e esetleg valamit a gondozásukra bízott intézmények fejlesztése, javítása tekintetében, hanem hogy nem származik-e baj, vagy személy szerinti kellemetlenség belőle. Így azután, ha az embernek volt valami új gondolata, vagy a helyesnek felismert ügyet diadalra akarta vinni, szövetségesek után kellett néznie. Szerencsére ilyenek is szép számmal akadtak, különösen a fiatalabb nemzedék körében.

De a miniszterére is számíthatott az ember, ha elébe kerülhetett.

Amikor a Köznevelési Tanácsba kerültem, Hóman Bálint volt a miniszter. Még Gömbös Gyula ültette a miniszteri székbe. Kinevezésekor állítólag Hómanné örömmel így kiáltott fel: „Legalább most nem a lakást fogja Bálint állandóan átrendezni!” Si non e vero, ben trovato! (Ha nem igaz, akkor is telitalálat!) Hóman valóban nyugtalan és termékeny szellemnek bizonyult. Örökké reformok, intézmények átszervezése, új intézmények felállítása, törvényjavaslatok foglalkoztatták. Én is ezek révén kerültem először elébe.

Loczka távollétében engem hivatott le, hogy utasításának megfelelően a gimnáziumok óratervét átdolgozzam. A változtatás lényege abban állt, hogy a második idegen nyelv az eddigi négy év helyett csak három éven át szerepelt volna, s még így is csökkentett óraszámban. A felszabaduló időt a természettudományi óraszámok növelésére kellett volna fordítani. Amikor a tervezetet másnap átadtam neki, szerényen megkérdeztem, szabad-e egy észrevételt tennem. Kicsit elcsodálkozott, de azután inkább csak a szemével mosolyogva ezt mondta: „Akár többet is!” Én azután először tartózkodva, majd figyelmétől bátorítva mind jobban meg jobban belemelegedve kifejtettem: még a tervezett változtatás nélkül is csak ott sikerül jó eredményt elérni a második modern nyelv oktatásában, ahol a tanulók biztos latin alapot kaptak. Ha az óraszám csökken, kár a második nyelvre időt fordítani. Alig ellenkezett, elfogadta érvelésemet. „És egyébként mi a megjegyzésed?” – kérdezte most már egészen felém fordulva, s rámutatva az íróasztala mellett álló székre, hogy üljek le. Nem rejtettem véka alá véleményemet, hanem őszintén kimondtam: nem tartom helyesnek – sem lélektani, sem didaktikai szempontból – a gyakori óratervi és tantervi változtatásokat, mert nyugtalanságot idéznek elő mind a tanárok, mind

a tanulók körében; a nyugtalanság meg mindig az elmélyedő munka, eredmény rovására megy.

Hóman csak hallgatott s mosolyogva figyelt, ahogyan mind jobban tűzbejövők az iskola, a tanárok, a tanulók védelmében a felülről feltételezett támadás ellen.

Hóman Bálint kultuszminister

Az elhízott arc egyetlen díszét a kissé kidülledt szemek fénylő tekintete jelentette ebben a nagydarab emberben. Összevont s középütt mély barázdával elválasztott szemöldökei alól figyelmesen nézett rám. Angolosra nyírt dús bajusza alatt a húsos ajkak jóváhagyó mosolya ugyanazt fejezte ki, amit a szemek melegre lágyult fénye már elárult: beszélj, beszélj csak, szívesen hallgatlak! Hatalmas keze sűrűn emelte szájához a cigarettát, hogy mély szippantás után idegesen verje bele hamuját a vízzel telt nagy hamutálba.

Amikor azután elhallgattam – s talán csak akkor ébredtem tudatára, milyen rész is voltam, hogy a magam véleményét mondtam el, s ez ellenkezője volt annak, mint amit a miniszter akart – csak annyit mondott: „Tetszel nekem, Te Fiú, van is véleményed, meg meg is mered mondani!” Azután még hozzátette: „Igazad van, amit az idegen nyelvekkel kapcsolatban mondtál. Vagy alaposan kell velük foglalkozni, vagy sehogy. Nem fogom az új tervben az óraszámokat csökkenteni!” Azután hátratulva székét, felállt, és búcsúra nyújtotta kezét. A hatalmas ember majdnem fejfel volt magasabb nálam, s irtózatos pocakja a tekintélyes külsőt méreteiben még csak növelte. Mégsem töltött el semmi alacsonyabbrendűségi érzés vele szemben, mert meggyőződtem róla, ez a rekedtes hangján parancs-osztogatáshoz szokott nagytekintélyű miniszter nemcsak eszes, tudós férfi – ezt mindenki tudta róla – hanem jó ember is. Nem öntelt, hisz még a legkisebb hivatalnok véleményét is elfogadja, ha meggyőződött igazságáról. S a nagyméretű test meleg szívét rejt magában.

Jókedvűen fordultam ki a szobából: jól sikerült a bemutatkozásom, s megszerettem a minisztert.

Ettől fogva, amíg Loczkát helyettesítettem, többször is megfordultam nála.

Emlékezetesebb szereplésre azonban csak második minisztersége alatt került nála sor.

Akkoriban már évek óta a gimnáziumi ügyosztályon dolgoztam. Egyszer, amikor magához rendelt, a tárgyalóasztalnál az államtitkáron kívül az iskolai ügyosztályok vezetői is ott ültek szobájában. Odahozatott egy széket maga mellé, és arra ültetett.

„Nem tudunk eligazodni” – kezdte hozzám fordulva – „hogyan is állunk az egyházi gimnáziumokkal. Valami nem stimmel a statisztikában. Hát hol is vannak izraelita és protestáns gimnáziumok a Felvidéken?”

En belekezdtem felsorolásukba, s elememben voltam, hogy dobálózhatom a számokkal. Hol ő szakított félbe, hol Fáy államtitkár. Létszám után érdeklődtek, meg a fenntartó hatóságok iránt. Mivel ezeknek az iskoláknak javarészt magam is végiglátogattam, szinte minden adatot fejből tudtam. Fáy néha vitába szállt velem, de mindig nekem lett igazam.

Amikor Hóman vagy fél óra múltával elbocsátott, a tanácskozó testület felé fordulva, de inkább hozzám intézve szavait, ezt mondta: „Nagyszerűen megállta magát Bassola a vizsgát! Az a szerencse, hogy mi is előlegeztük vele szemben a bizalmat, mert valóságos osztálytanácsossá léptettük elő a legutolsó kinevezések alkalmával.”

„Bocsánatot kérek, Kegyelmes Uram,” – vágtam közbe – „de én csak címmel és jelleggel felruházott osztálytanácsosi kinevezést kaptam.”

„Na, akkor mi megbuktunk veled szemben.”

„Még helyre lehet hozni a pótvizsgán” – válaszoltam harsogó nevetés közben.

Még egy jellegzetes találkozásom volt Hómannal minisztersége alatt. Erre egy felvidéki iskolaügyi tárgyalásom miatt került sor. Mielőtt azonban ezt is elmondanám, előbb azonban általában a minisztérium körüli, külső szereplésemről is kell szólnom.

Érettségi elnöklések

Talán még az Országos Közoktatási Tanácsban működtem, amikor első érettségi elnöki megbízatásomat kaptam. Akkoriban még tengődött Budapesten néhány magán-gimnázium, ezek egyikébe, a Lázár-Piroska-féle leánygimnáziumba küldtek ki először. A magániskolák működését a tanügyi hatóságok, s közülük természetesen a minisztérium is – általában nem minden ok nélkül – gyanakvással figyelték. Újból meg újból elhangzott velük szemben – több-kevesebb alappal – az a vád, hogy a szigorúbb mércével mérő intézményekből kibukott tanulókat fogadják be, sőt hogy jó pénzért – olykor valami megfélemsztő, látszat-vizsga fejében – bizonyítványt adnak olyanoknak is, akik sem nem jártak iskolába, sem nem mutattak felkészültséget.

Különösen erős lámpalázzal néztem tehát első ilyen szereplésem elé. 34-35 éves fiatalember voltam, leányiskolába kerültem, s ezen felül nagyon résen is kellett lennem, nehogy leleplezetlenül hagyjak valami szabálytalanságot. Az egykori híres színész, Beregi Oszkár felesége által vezetett intézetben azonban kellemes csalódás ért. A zsidó tanári testület tagjai között ugyanis néhány kiváló pedagógus akadt, aki a kis létszámú, talán mindössze 15-16 tanulót kitevő osztályban elég szép eredményt tudott felmutatni. Így szorongó érzésem az első néhány felelet elhangzása után eloszlott, s azután magam is aktívan bekapcsolódtam a kérdésbe, hogy a hajadonok „érettségének” a fokát kipuhatojjam. Elnöki beszédemben Maeterlink „Loiseau bleu”-jét választottam, „textusul”, s a boldogságnak azt a „kék madarát” iparkodtam vonzó és serkentő színekkel ecsetelni, amit – kikerülve most az életbe – az erény, a szorgalom és a becsület virágain ejthetnek majd rabul. Mivel az ilyen záróbeszéd – a szokások szerint, igen bölcsen az eredmény kihirdetése előtt szokott elhangzani – egyébként senki sem figyelne rá, vigyázzban álló „érett” hölgyek szeme teljes engedelmességet, és hajlandóságot sugárzó fénnel kapcsolódott az én apai jóságot és nagyfokú életbölcsséget eláruló tekintetembe.

Ezt az első után, több más megbízatás követte. Voltam érettségi elnök a Mester utcai Fáy András Fiúgimnáziumban, a Váci utcai Veres Pálné Leánygimnáziumban, azután több vidéki iskolában, így az egri Angolkisasszonyok Leánygimnáziumban, a kassai Premontrei Rendi Gimnáziumban és a munkácsi héber tanítási nyelvű Zsidó Gimnáziumban. Kassai elnökségemről még a későbbiek során szó esik (vö. 357ff old.), munkácsi tapasztalataimról hadd emlékezzek meg e helyütt.

Munkácsi héber gimnázium

A Felvidék visszacsatolása alkalmával három zsidó gimnáziumot vettünk át: kettőt Ungvárott, egyet pedig Munkácson. Az utóbbinak az volt az érdekessége, hogy benne a tantárgyak javarésznének oktatása héber nyelven folyt. Igazgatóját, Rubin Illést, egy igen mozgékony fiatalembert, már jól ismertem. A kassai főigazgatóval, Újvári Lajossal való állandó háborúskodása során ugyanis a minisztériumtól várt „védelmet”. Ezért – valahányszor a főigazgató ráreccentett valamilyen szabálytalanságot

– sietett fel hozzám, hogy „megmagyarázza” az esetet. Mivel nem láttam át tisztán az így előálló helyzeteket, hozzá küldtettem ki magam érettségi elnöknek.

Az első nap bizony keservesen telt el, amíg sikerült tisztáznom, ki jöhet érettségre, ki nem. Rubin Illés ugyanis – mai terminológiával élve – igen költséges iskolán kívüli népművelést folytatott, s boldogra-boldogtalanra rásütötte, hogy a középiskolának megfelelő iskola elvégzését igazoló bizonyítványa van, tehát érettségre bocsátható. Betekintve iskolai adminisztrációjának dzsungelébe, bizony nem csodálkoztam, hogy a tanügyi hatóságok sűrűn megfenyegették iskolájának bezárásával. Következetességgel és türelemmel sikerült azonban érvényt szereznem a jogszabályok rendelkezéseinek, s az eleinte lázongó kedélyeket is sikerült annyira megnyugtatom, hogy az érettségi folyamán már elég szívélyes viszony alakult ki, nemcsak a tanári testület tagjaival, hanem magával az igazgatóval is.

Egyébként itt elnökségem majdnem egészében formális volt. Egy-két tárgytól eltekintve ugyanis a feleltetés héber nyelven folyt, ez pedig nekem egyenértékű volt az „arabus”-sal, így tehát a közmondást követve, bölcsen hallgattam. Néhány sűrűbben előforduló héber kifejezés megfelelője – egyenlő szárú háromszög, elsőfokú egyenlet – meg is maradt egy ideig a fülemben. Ezeket azóta, mint sok egyebet, kisöpörte emlékezetemből az azóta eltelt több mint húsz év sok keserves élménye, meg az öregség.

Akkoriban már a németországi zsidóüldözés előre vetette árnyékát, tudtuk, mi várható a közeljövőben nálunk is. Ezért búcsúbeszédemben emberi együttérzéssel utaltam rá, milyen megpróbáltatás vár fajukra és rájuk, milyen tehetetlenséggel nézik a jószándékú emberek az embertelenség felülkerekedését; Isten segítségét kértem, hogy elkerülhessék a borzalmakat, s ami elkerülhetetlen, azt legyen erejük elviselni. Nem hivalkodás, s nem is túlzás, ha azt mondom, mindannyiukra, tanárookra és tanítványokra egyaránt nagy hatással volt az, amit mondtam.

Az érettségi vizsgálat hivatalos része az eredmény kihirdetésével véget is ért. Most körém sereglettek a fiúk és a lányok egyaránt és megígértették velem, hogy részt veszek délutáni búcsúünnepélyükön. Ezen azután az én tisztelemre bemutatták régi – talán még rituális eredetű – táncaikat, s megindítóan fájdalmas hangú héber dalokat énekeltek. Tehetséges rajztanárunk, Morvay Jenő pedig kárpátaljai tárgyú linóleummetszet-sorozatával ajándékozott meg.

Ez a kis metszetgyűjtemény most is megvan – nehéz idők egyik emlékeként – könyveim között. Mint később hallottam, Morvay Auschwitzban fejezte be életét, az igazgató pedig rést talált az üldözők emberösvényén.

Egyházi gimnáziumokról

Sokat kellett tárgyalnom a gimnáziumokat fenntartó ún. Egyházi főhatóságokkal. Különösen a férfi szerzetesrendeket ismertem meg közelebbről ezen a réven. Iskoláikat is meglátogattam olykor, részt vettem egy-egy órán, így betekintést nyerhettem oktató és nevelő eljárásaikba. Bizonyos értékrend alakult ki lassanként bennem róluk.

Legmelegebb szívűeknek tűntek, tehát legjobb nevelőknek bizonyultak a bencések, legnagyobb eredménnyel tanítottak a piaristák. Középuított foglaltak helyet a ciszterciták: náluk az értelem kicsiszolása tervszerűen és eredményesen haladt előre, de azért az érzelmi világ nevelése sem szorult háttérbe. A bencések a tanítás terén túlságosan enyhék, vajszívűek, a piaristák meg túlságosan kemények, majdnem ridegek voltak. A jezsuitákat nem volt alkalmam közelebbről megismerni, a jászói premontrei renddel kapcsolatban pedig nagyon vegyesek voltak a tapasztalataim. Voltak kitűnő tanáraik is, többségüknek azonban fejükbe szállt „kanonoki” rendi voltak. A „szerzetes”-góg – ez önmagában való ellentmondás: hiszen szerzetesnek lenni annyi, mint aláztosnak lenni, s mégis kevés egyházi rendtagnak szívében nem él némi kis enyhe megvetés a „civiliek”-kel szemben – ez a magasabbrendűségi érzés bennük különösen szembetűnő és sokszor bántó formát öltött. A tanítást szerették félkézzel elintézni, nevelésük sokszor külsőséges volt, nem művelték magukat, s bizony igen sokan közülük szoknyavadász és tivornyázó hírében álltak.

Egy alkalommal Sebess Ferenc, a piarista rend főnöke panaszkodott, hogy a veszprémi káptalan évek óta nem adja meg a veszprémi gimnáziumuknak azt a hozzájárulást, amire kötelezte magát. Felajánlottam neki, hogy a kérdésnek a helyszínen való megtárgyalására szívesen leutazom vele Veszprémbe.

A csípős modorú, könnyen indulatba jövő ember hírében álló Czapik Gyula volt akkor a veszprémi püspök. Hozzá vezetett utunk. A forró nyár ellenére is többretű gallérjába burkolózva, lábán pléddel fogadott bennünket. Élénk, időnként heves vita alakult ki kettőnk között, mert a gyomorbajos, alacsony termetű rendfőnök csak hol egyik, hol másik félre pislogva, székébe süppedve hangtalanul aggódalmaskodott. Czapik a káptalan teherbírásának határait emlegette, én arra hivatkoztam, hogyha az állam hiánytalanul megadja az anyagi és személyi segínyt egy rendi intézetnek, akkor ez annál inkább elvárható attól az egyházi főhatóságtól, melynek székhelyén az illető gimnázium a katolikus gyermekek nevelése terén évszázadok óta tevékenykedik.

Amikor magas rangú ellenfelem megmakacsolta magát, kijátszottam az utolsó kártyát: ha a káptalan nem fizet, a minisztérium is meggondolja, folyósítsa-e továbbra is a segínyt. Ez hatott. Néhány percen belül megegyeztünk.

Én a vitát rendkívül élveztem. Mennél hevesebben érvelt az egyházfő, annál kedvesebben hangoztattam az iskola és tanítás érdekeit. A megbeszélést a püspök ezzel fejezte be: „Ezután a heves penge-villogtatás után legyen szerencsém egy szerény kis ebédre.” Kézmosás közben Sebess Ferenc bevallotta: gyomorgörcsöt kapott az izgalomtól, hogyan fog végződni összecsapásunk.

Az ebéd valóban beteg embereknek való, igen szerény diétás ételekből állt, egészen más volt, mint amit a püspökök asztalára képzel az ember.

Kelemen Krizosztommal⁸³, a Szent Benedek rend szelíd lelkű főapátjával is akortájt volt egy – következményeiben sokkal maradandóbb értékű – tárgyalásom.

Hosszú ideje bántott, hogy a gimnáziumi ügyosztály tervezetét valami másfél, vagy talán két és fél millió pengőt is kitevő államsegély felvétele terhelte a „Komáromban felállítandó szentbenedekrendi olasz tanítási nyelvű gimnázium építésének költségeire.” Ez a nagy összeg annyira kiemelkedett az állami gimnáziumok jelentéktelen beruházásai közül, hogy egyre azon tűnődtem, miként lehetne az állami intézetek javára csökkenteni.

Amikor aztán egyszer a pannonthalmi főapát bejött az ügyosztályba, hogy a költségvetés kilátásai iránt érdeklődjék, ezt a gondolatot vetettem előtte fel: ne Komáromban, hanem Pannonthalmán nyíljon meg a gimnázium. Az érvek kézenfekvőek voltak: Komárom csonka határváros, nincs jövője. A felállításra kerülő intézet növendékeit nem ez a jelentéktelen kis város, még csak nem is a környéke fogja szolgáztatni, hanem az egész ország. A pannonthalmi apátság épületében nemcsak a gimnázium, hanem a vele szervesen összefüggő internátus is elhelyezhető. Minden külső városi befolyástól független, igazi nevelő szellem érvényesülhetne ebben a környezetben.

A főapát – lelkes tekintetét rajtam nyugtatva – időnként nagyokat bólíntott szavaimra. Láttam, nem idegenkedik a gondolattól.

„Ezen felül milyen szép szimbolikus tett is lenne” – folytattam – „ha Monte Cassinó-nak, a bencés rend bölcsőjének ez az északra elszármazott leányintézete, Pannonthalma, most az olasz nyelv és az itáliai szellem ápolásának szentelt iskolát hajtana ki magából ... a hála értékes megnyilatkozása lenne ez az anyakolostor iránt ...”

Az aszkéta-arc lángba borult, a szemek áttüzesedtek, izgalom vett erőt ezen a minden szépet-jóért szívvel-lélekkel lelkesedni tudó szent emberen.

„Igazad van, kedves barátom, nagyon igazad van. Én is gondoltam már rá. Milyen szép is lenne, ha Pannonthalma csendjét gyermekcacagás verné fel! Nagyon jó gondolat!”

⁸³ Kelemen Krizosztom (1884-1950) 1933 és 1950 között pannonthalmi főapát.

Pannonhalma

Izgatottan igazította meg kis főpapi barétáját, a nyakában csüngő nagy keresztet is néhányszor végigtapogatta. „Csak nagyon nagy baj van” – tört ki azután belőle – Komáromban állapodtam már meg a Miniszter úrral.”

Gróf Teleki Pál volt akkor a miniszterelnök. Ismertem annyira, hogy bizonyosra vehettem: ezt a változtatást a terven ő is szívesen fogadja.

„Ha a Miniszterelnök úr a kérdés újból való megtárgyalására még ma fogadná a Főapát urat, fel tudna fáradni hozzá?” – kérdeztem.

„Hogyne, nagyon is!” – mondotta, de utána így aggodalmaskodott: „De mit szól majd hozzá Teleki őexcellenciája, ha így változtatgatjuk terveinket?”

„Meg vagyok győződve róla, hogy neki is tetszeni fog a gondolat” – válaszoltam. Azzal már nyúltam is a telefonkagyló után, felhívtam Incze Pétert, és megkérdeztem tőle, van-e lehetőség a főapát fogadására.

„Őexcellenciája fél 2-re kéri a Főapát urat” – hangzott kis idő múltával a válasz.

Kelemen Krizosztom másnap újból bejött, s boldogan újságolta, Teleki Pál szívesen adta meg a hozzájárulását.

Teleki Pál beszédet mond, 1940

Nem volt azonban – mint később hallottam – egyöntetű az öröm Pannonhalmán. A Főiskola vezetősége attól tartva, megzavarja a sok rakoncátlan gyerek az elmélyedő munkát, szembe helyezkedett a gondolat megvalósításával. Így a főapátnak szinte belső ellenzéket kellett legyűrnie, míg úrrá lett a helyzeten.

A gondolatcsíra azonban kikelt, s hamarosan szárba is szökkent. Igaz nem úgy, ahogy számítottam reá, hanem sokkal szebb, s a minisztériumi költségvetést sokkal jobban megterhelő formában. Amikor ugyanis az erre kirendelt bizottság a főapátság épülettömbjét megvizsgálta, megállapította, hogy benne – úgy, ahogy van – sem a gimnázium, sem az internátus nem helyezhető el. Új szárnyat kell tehát építeni.

A fiatal Hidasi Lajos műépítész – a budai vár helyreállítását, illetve újjáépítését végző munkálatok jelenlegi vezetője – kapott a terv elkészítésére megbízatást. Ő azután a minisztérium műszaki osztályának vezetőjével, a nagyon tehetséges és egyenes jellemű Ottó Lászlóval olyan jó megoldást talált, ami kevésbé bontotta meg a várszerűen kiképzett apátság egységes képét. Az építkezés hamarosan megindult, s néhányszor én is lekísértem Hidasit és Ottót ellenőrző körútjukra.

Amiért a gondolatot felvetettem, hogy az erre előírányzott összeget az állami intézetek javára megtakaríthassuk, abból semmi sem lett. Sőt, az eredetileg előírányzott összegnél végülis jóval nagyobb hozzájárulást kellett az épület teljes elkészültéig kiutalnunk. A gimnázium azonban ma is áll, s azon nagyon kevés szerzetesrendi intézet egyike, amelyet – az egyházi iskolák államosítása alkalmával az állam nem vett birtokába. Azok közül a megöregedett rendtagok közül, akik egykor oly heves ellenzői voltak az intézet Pannonhalmára való felállításának, gondol-e olykor valaki rá, hogy a kolostor csendjét felverő gyerekhadnak köszönheti talán azt a száraz kenyeret, ami most öreg napjaiban viszonylag nyugodt elmélkedését ott a százados falak között lehetővé teszi?

Így származott jó a jószándékú gondolatból, ha nem anyagi vonatkozásban is, mint amilyen irányban – béka-perspektívából nézve a dolgok állását – akkor felvettem.

A Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Szent Norbert Gimnáziuma

Az ún. jászói premontrei renddel elég szorosak voltak a kapcsolataim. Gödöllőn francia tanítási nyelvű gimnáziuma volt⁸⁴, s ezt én – főként a francia követség tisztviselőinek, közülük különösen Deshusses kultúrattasának kíséretében – többször meglátogattam. Akkor tehát igazolóbizottsági megbízatásomból kifolyólag sűrűbben kellett Kassára utaznom, szívesen fogadtam a rend ajánlatát, szálljak meg ottani rendházukban. A kassai gimnázium igazgatója, s egyben házfőnöke, Buczkó Emil és helyettese, Berkovits Ernő nagyon jó nevelők, tiszta lelkű kedves emberek voltak. Így jól éreztem magam körükben.

A vacsora után, fehér asztalnál folyó borozgatás közben sok felvidéki problémát megismertem, s betekintést nyerhettem ennek a – többihez viszonyítva – nagyobb szabadságot élvező rend tagjainak lelki világába, gondolkodásmódjába, világnézetébe. Még a hangoskodók is rokonszenvesnek tűntek bohémságukkal, szabadabb szájú tréfálkozásukkal. Anisich Oszkár például, aki a konviktus⁸⁵ hivalgó „kormányzó”-i tisztségét töltötte be, pezsgős vacsorát adott egyszer tiszteletemre, s nem győzött eléggé csodálkozni, amikor fél 11 óra tájt elköszöntem. Ő rendtárs-vendégeivel éjfél után két óráig danászott, egyre emelkedettebb hangulatban, egyre hangosabban.

A rend hol Gödöllőn, hol Jászón székelő főnöke, a nálam 4-5 évvel fiatalabb Gerinczy Pál volt. Több évet Rómában töltött, és ennek volt tulajdonítható, hogy

⁸⁴ A premontrei gimnázium alapításáról lásd bővebben az intézet 1941/42. évi Értesítőjét (Gödöllő, 1942).

⁸⁵ katolikus bentlakásos diákokthoz

Takáts Menyhért halála után, talán mindössze 30 éves korában, őt nevezték ki jászói préposttá, a rend fejévé.

Puha arcvonásaival, elhízott testével, méltóságteljes mozdulataival Néróra emlékeztetett – a zsarnok császárra – ahogy ezt a fiatal uralkodót a róla fennmaradt szobrok, s a francia klasszikusok darabjai előttünk meglevenítik. Beszédmódja édeskés és kenetteljes volt. A többi rendfőnöktől eltérően sohasem jelent meg a minisztériumban egyedül, legalább két rendi kisebb méltóság kísérete hangsúlyozta ki: nem valami közönséges ügyfél kopog a világi hatalmasságok ajtaján. Bárki volt is a kíséretében lévő harmadik személy, udvarmestere, a karcsú, előre és hátra sasszéban hajlongó Raszlaviczy, sohasem maradt el mellőle. Ez a finom modorú, dzsentrifű volt barátja, tanácsadója és protokoll-főnöke egy személyben.

Gerinczyvel először kisebb jellegű és elkendőzőtt, másodszor azonban komolyabb és palástolatlan nézeteltérésem keletkezett.

Talán ugyanaz az 1935. évi VI. törvénycikk, amely az ún. tankerületi királyi főigazgatóságokat életre hívta, adott módot az egyházi főhatóságoknak is a főigazgatósághoz hasonló felügyeleti szerv felállítására. Így létesült a katolikus tanügyi főigazgatóság, amelynek elnök-főigazgatója a jóságos lelkű és jovialis cisztercita, Kürthi Menyhért volt.

„Menj már fel, kedves Zoltánom,” – szólt egy tavasszal ez az én atyai barátom, akit részben a Köznevelési Tanácsban, részint azóta, hogy az iskolaügyi tárgyalásokon nagyon megszerettem – „menj már fel Kassára a premontreiekhez a katolikus főigazgatóság részéről érettségi elnököknek. Megnyugtató lenne számomra, ha Te mérnéd le, milyen náluk az eredmény!”

Kassa, Szent Erzsébet dóm

Tudnunk kell, hogy az egyházi iskolákba az egyházi főhatóságok küldték ki az érettségi elnököt, az állam ezekbe csak ún. kormánybiztost delegált (megfigyelőként) az elnök mellé. Én a kiküldetést vállaltam. Ez annyit jelentett, hogy nem mint minisztériumi tisztviselő, hanem mint a katolikus egyház képviselője jutottam a megbízatás révén ellenőrző szerephez.

Néhány nappal elutazásom előtt benyit hozzám, arcán rejtélyes mosollyal főnököm, Kováts Gyula. „Nagyon jó hírt mondok, Zolikám, én is megyek vedel Kassára. Kiküldtettem magam az ott folyó érettségi vizsgálatok megfigyelésére. Így legalább nem kell vonaton utaznod, viszlek magammal kocsin!” Nagyon fanyar arcot vághattam, mert szemrehányóan mindjárt hozzátette: „Nem is örülsz neki?” „De nagyon!” – nyögtem ki keservesen. Előre éreztem, nem lesz ott nekem, ilyen kíséretben könnyű a szerepem.

Mindketten a premontrei rendházban szálltunk meg. Főnökömet a „prépost” lakosztályába kvártélyozták be. Ez két szobából állt, „összkomforttal”. A Felvidék visszacsatolása óta eltelt rövid idő azonban még nem nyújtott módot rá, hogy az épületben levő hiányosságokat pótolják, így a házfőnök az összkomfort biztosítása végett olykor drasztikus intézkedésekhez folyamodott. A préposti hálósoba WC-jét például egy rendkívül nagyméretű, kétajtós szekrényben rejtették el. Kováts Gyula döcögött a nevetéstől, amikor szobámból az ő székhelyére lehurcolkodva egymás után többször is „visszavonult” – mint mondta, „elmélkedni” – a szekrény mélyébe, s húzogatva a vízöblítő zsinórját.

De nem sok időnk volt a tréfára, a vacsoraidő a refectóriumba szólított bennünket.

A hosszú úttól megéhezünk, a nagy melegtől megszomjaztunk, így történhetett, hogy Gyula bácsi felöntött a garatra. A premontreieknél az volt a szokás, hogy az asztalon kinek-kinek a terítéke előtt kisebb kb. 3 decis, meg egy nagyobb, félliteres üveg állt, tele borral, az előbbi az erősebb asztali, az utóbbi meg a kvaterkázó, savanykásabb itallal megtöltve. Gyula bácsi az utipor lemosása végett, hol az egyikhez, hol a másikhoz folyamodott – a felszolgáló inasok a kiürült helyibe hangtalanul helyezték a telit – így azután még be sem fejeztük a vacsorát, máris becsípett. Sohasem láttam ilyennek, pedig sűrűn előfordult, hogy kivitt kocsiján a budai hegyekbe, valami kiskocsmába, s ott elborozgattunk. Elérzékenyült, s könnyek között adta tudtára a derék pátereknek, hogy ez a Bassola Zoli milyen független lelkű ember! „Most is, hogy útközben egy pázsitos erdőszélen kis időre lepihentünk, lerúgta magáról a cipőt, harisnyát, hanyatt feküdt, azután füttyölve a világra, felhúzott lábán átvetett másik lábával célba vette a napot, engem leintett, hogy ne beszéljek, így élvezte szótlanul, mozdulatlanul a csendet, a napsütést, a természetet!” Azután ráeszmélve, hogy ez a téma nem indokolja hangja elcsuklását, nyilvánosan gyónást végzett: neki bizony – maga sem tudja miképpen – de megártott az ital!”

„Az első pohárt, Méltóságos Uram”, – adta a jó tanácsot egy idősebb rendtag – „méltóztassék máskor lassan, kortyonként elfogyasztani. Akkor nem árt meg az ital.”

Azután mentegetésképpen hozzátette: „Most nem a mennyiség lett a baj, hanem a sebesség!” Ebben azután az egész asztaltársaság megállapodott, s az összekoccanó poharak hangulatában ki ilyen, ki olyan történettel, igazolta az állítás igazságát.

Másnap megkezdődött az érettségi. Egyes tárgyakból jobban, másokból kevésbé jól voltak a fiúk felkészülve, akadtak közöttük nagyon szép tehetségűek, voltak gyengébbek is – mint ahogyan az általában lenni szokott. Osztályfőnök és igazgató itt is, mint mindenütt másutt, iparkodott a jegyeket felfelé kerekíteni. Ez természetes, hiszen minden intézet gyámolítani igyekszik volt növendékeit, meg a hírnév érdekében is jobb általános eredményt próbál kimutatni. Eddig rendjén is volt a dolog. De az már nem volt rendjén, hogy főnököm, Gyula bácsi az első nap délutánjától kezdve staféta-járatot végzett mindazok között az intézetek között, ahol érettségi folyt, s egybevetette az eddig elért eredmények átlagát.

„Zolikám” – súgta fülembé – „az állami gimnáziumban eddig magasabb pontszámot értek el. Vigyázz a premontreiekre, le ne maradjanak!” Vagy a következő napon: „A leánygimnáziumban jobb magyarból és történelemből az eredmény. Vigyázz, nehogy az legyen a vád, nyomtad a nemzeti tárgyakból a Felvidék nemzetiségi tanulóit!”

Egy darabig hallgattam türelemmel, de azután végül is felvettem a kérdést: ki hát az érettségi elnök? Mert ha én, akkor enyém a felelősség is, és csak bízsa rám a dolgot. „No nem azért mondtam, Zolikám, hanem csak óvatosságból. Tudod ezek a premontreiek most kerültek vissza Kassára, így nagyon kell vigyázni, csorbát ne szenvedjen a reputációjuk...”

Jászó, a premontreiek székhelye, Kassától 35-40 kilométerre levő község. Ide hívt meg bennünket a jászói prépost. A gyönyörű barokk palota-rendház kéttornyú templomával aransárgán ragyogott a leáldozó nap fényében, amikor autónkon megérkeztünk. Még volt annyi időnk, hogy vacsora előtt kissé körülnézzünk abban a végeláthatatlan, gyönyörű völgyben, ami kertjét képezte. Mint valami édenkertben, úgy folydogáltak itt a patakok, egyik sebesebben, másik lassabban, olykor – más-más szirten – még keresztezve is egymást. Egész erdőt képezve facsoportok váltakoztak bokros tisztásokkal, vadvirágos rétek, rózsakertekkel. A levegő nehéz volt a virág-illattól, itt is, ott is csalogányok zengtek késő-tavaszi dalukat.

Gongütés szólított ki bennünket vacsorára ebből a nem is földinek tetsző, valóságos tündéerkertből. Szemben a házigazdával, a keskeny asztal túlsó, hosszú oldalának közepén ült – protokoll szerint – Kovács Gyula. Én a házigazda jobbára kerültem. A vacsora finom volt: mindent, amit a nagy gazdaság csak szolgáltatni tudott, halat és vadat, meg szárnyast, azt elének rakták. Nehéz számorodni borok aranylottak a poharakban.

A fiatal prépost fénylő arcáról egy pillanatra sem tűnt el a mosoly. Szellemes anekdotákkal fűszerezte az ízes fogásokat, hol egyik, hol másik vendége felé fordulva.

Kövérkés rózsaszínű ujjai, amelyek egyikén ott ragyogott a nehéz prépost-gyűrű, kiszámított, lassú lejtésekkel kísérték az étkezés szünetében mindazt, amit mondott.

„Hallom, nagyon szigorú voltál” – fordult felém a vacsora vége felé.

„Nem hiszem, hogy szigorúbb, mint amilyennek kellett lennem” – válaszoltam.

„Talán a világiak önkéntelen ridegsége nyilvánult meg Nálad, amikor az egyházi személyek munkáját elbíráltad” – folytatta egyre mosolyogva.

„Ha elfogultnak ismerném magam, nem vállaltam volna az egyházi hatóság részéről ezt a megbízatást.”

„De, mint értesültem, az állami iskolák jobb eredménnyel zárták le ezt az érettségit.”

„Az lehet, de nem gondolom, hogy az egyházi iskola érdekét szolgálná, ha mesztersegesen feljavítanánk az eredményt.”

„De így majd azt hihetik, hogy a premontrei intézet elmarad a többi mögött.”

„Vagy pedig azt, hogy itt magasabb mértéket állítanak a növendékek elé.”

Így folyt a vita, egyre mosolyogva, hol csípősebben, hol valami újabb tál rakományának mézízű kínálásával véve el egy-egy megjegyzés élet, mint például: „ebből a ropogós burgonyából még nem méltóztattál hozzá venni” – vagy: „a kompótban ezek a somszemek is nagyon finomak, parancsolj belőlük is.”

Kováts Gyula a túloldalról, az igazgató, meg az osztályfőnök hol jobbról, hol balról szekundált magas ellenfelemnek. Én egyedül is bírtam, erővel is, türelemmel is, meg mosollyal is.

Csak azzal vették el számizét, amikor konkrét esetekkel álltak elő: nem lehetne X jegyét „kikerekíteni”, vagy Y-t „kihúzni” az elégtelenből.

„De hiszen lezártuk már az eredményt, s a bizonyítványok megírása van már csak hátra!” – hessegettem el őket magam mellől.

„Az nem tesz semmit, korrigálhatjuk még in melius az eredményeket” – próbáltak megnyugtani. Azután azt is hozzátették, hogy a praematurusszá nyilvánított fiú nagyon derék, buzgó katolikus városi tisztviselő fia, aki a rendnek nagy szolgálatokat tett, az egyik bukott növendék pedig a rendbe szeretne belépni, mint novícius.

Eddig sem inogtam meg elhatározásomban, de ezek az „érvek” azután hajthatatlanná tettek.

„Jó lesz az, ha ilyen gyenge utánpótlásról gondoskodik a Rend?” – kérdeztem.

„Bocsáss meg, ez már a Rend megítélése alá tartozó kérdés” – utasított rendre a még mindig mosolygó rendfőnök.

„Bocsánatot kérek, de az érettségi vizsgák elbírálása még a jelen esetben az én igénytelen személyemre tartozik” – szoltam szintén mosolyogva.

A puha arc megkeményedett, az asztal fölé hajoló test is kissé megegyenesedett, a szemmel láthatóan maga elé meredő tekintet megbántódást árult el, s – amikor az egyik rendtag még folytatni akarta a témát – az arc magasságába emelt jobb kéz mutatóujja hallgatást parancsolt.

A nyitva levő ablakon keresztül mintha hűvös szellő vitte volna magával az imént még pattogva parázsló vita hangfoszlányait. Több szó nem esett az érettségiről, de vendéglátók és vendégek hangját egyaránt némi feszélyezettség tette bizonytalanná.

A vacsora végeztével a házigazda szerepét továbbra is tökéletesen betöltve, a szobánkba is elkísért a prépost. Kováts Gyulának – kedveskedve – még egy fehér fejpárnát is vitt a küszöbig, s ott dagadóvá veregetve adta át neki, nyugalmas jó éjszakát kívánva.

Másnap főpapi misét celebrált nekünk a tágas, világos, s napfénytől ragyogó templomban. Elfelejtettem már annak a rendtagnak a nevét, aki az orgonánál ült, pedig sohasem hallottam még templomban olyan művészi, olyan finom, olyan átszellemült játékot. Az orgona nem függetlenítette magát az istentisztelettől, hanem alázatosan követte egyes mozdulatait. Az orgonista is csak ministrált, akárcsak a préposti ornátusba öltözött főszemély körül a karinges papi segédlet; amikor a misét bemutató prépost a szentségtartó felé közeledett, forte-ra kapcsolt át, amikor távolodott az oltártól – az eltávolodás foka szerint – pianóról pianisszimóra halkult le. Nagyon szép, fölemelő volt. Elbűvölve hallgattuk.

A kassai záróaktuson az eredményhirdetés előtt tartott beszédemben módot találtam reá, hogy az egyházi iskolában működő fiatal világi tanárok értékes munkájára is rámutassak, „akik miatt nem kell a minisztériumnak szégyenkeznie”.

Visszafelé jövet még Rozsnyón álltunk meg egy napra, hogy a finom lelkű Champier igazgató intézetében folyó érettségire is benézzünk. Onnan azután már jöttünk egyenest haza. A volán mögött ülő főnököm mellett hallgattam is, nem is, szünet nélküli beszédére, elmerülve a júniusi táj szépségének élvezetében, s vissza-visszaidezve az elmúlt néhány nap eseményeit. Mennyire igazat adtam most magamban Pusztai Jánosnak, a jogi osztályunk vezetőjének, aki egyszer Kassán azt felelte a kérdésemre, miért nem száll ő is meg a premontreieknél: Tudod, nem akarom magam kitenni annak, hogy kényelmetlen érzésem legyen, amikor valamilyen kérésük teljesítését meg kell tagadnom.” Mert ennek a kellemetlen érzésnek keserű ízét most ott éreztem számban.

Talán a következő év folyamán történt, hogy köriratban szólítottam fel azokat a szerzetesrendeket, amelyek intézeteiben állami helyettes tanárok is működtek: bizonyos időhatáron belül gondoskodjanak rendtaggal való kicserélésükről. A Felvidék, Erdély és a Délvidék visszacsatolásával ugyanis néhány szerzetesrendi, elsősorban bencés, piarista és premontrei intézet is visszakerült. Mivel pedig nem állt elég szerzetesrendi tanár rendelkezésre, ezért az állam ideiglenesen – éppen az én javaslatomra – úgy segített az egyházi főhatóságokon, hogy kezdő tanárokat adott kölcsön nekik. Ezzel mi két legyet ütöttünk egy csapásra: egyrészt a kinevezésre váró, állástalan diplomások közül többet juttathattunk kenyérhez, mint amennyire az állami gimnáziumokban szükség volt, másrészt az egyházi iskolákat is támogattuk.

A köriratban kifejtettem, milyen fokozatokban kívánja az állam évről-évre csökkenteni ennek a „természetbeni” segélynek a mértékét. A rendelkezésre két okból is szükség volt. Egyrészt azért, mert a tanárok szűkre szabott státuskerete nem tette lehetővé, hogy kinevezett rendes tanárt is nélkülözni tudjunk, azidőben már négyévi helyettes tanári szolgálat után sor került a rendes tanári kinevezésre is. Másrészt, néhány év elteltével ezek a „civil”-tanárok nyugtalankodni kezdtek. Többen panaszkodtak közülük, főként éppen azok, akik premontrei gimnáziumban működtek, hogy az egyházi vezetőség felülről kezeli őket, fölényesen bánt velük. Bántotta a fiatalok önértékét, hogy az intézetben belül lépten-nyomon hátrányosabb helyzetbe kerültek, mint a feladatukat általában kényelmesebben ellátó rendtagok. Jövőjüket sem látták kellőképpen biztosítva.

Néhány nappal a körirat elküldése után Stolpa államtitkár hivat magához. Amikor benyitok dolgozószobájába, Gerinczyt találom nála. Az elefántcsontszínű reverenda, amelynek a halványkék szövettel áthúzott gombok által földig érő egyenes vonala még jobban kiemelte makulátlanságát, kimérten felemelkedik, a jobb kéz a magasba lendül, mintha keresztet kívánna vetni, hogy azután ugyanazon a függőleges vonalon, amelyen felfelé haladt, pillanatnyi helyben lebegés után kegyesen – kézfogásba – felém ereszkedik.

„Hát mi is van, kérlek, azokkal az egyházi iskoláknak kölcsönzött állami tanárokkal? A prépost úr öméltósága valami bántó hangú köriratról tett említést, amit az ügyosztályotoktól kapott” – fogadott Stolpa.

Elmondtam, mi a helyzet, mi tette szükségessé iratunk kibocsátását, s hozzátettem még, nem hinném, hogy bármilyen vonatkozásban is sértő hang csendülne ki belőle.

„De igenis, sértő maga az intézkedés is, mert bizalmatlanság nyilvánul meg benne magával a Renddel szemben” – vágott közbe ingerülten Gerinczy.

Újból elmondtam, a kérdés hátterére is kitérve, milyen célzattal történt az állami tanárok kölcsönadása, s miért van szükség lassú, 4-5 évre is elnyúló visszarendelésükre.

„Ez egyházellenes intézkedés!” – lovalta egyre jobban magát a sértett lelkiállapotba az ifjú főpap.

„Bocsáss meg, kérlek” – próbálta Stolpa csitítani, – „csak nem méltóztatól Bassola Zoltánról feltételezni, hogy az egyház megkárosítása vezette a felkérés megfogalmazásakor?”

„A miniszteri titkár úr nagyon kemény mértékkel mért, mint érettségi elnök Rendem kassai intézetében!” – fakadt fel a seb.

Helyben vagyunk gondoltam magamban.

„Ezzel a tervvel meg nehézségeket gördít a szerzetesiskolák nevelési tevékenységének kibontakozása elé a visszacsatolt területeken” – folytatta egyre indulatosabban.

Egyszer-kétszer próbálkoztam még az érvek újracsoportosításával, s a kérdésnek más oldalról való megvilágításával ingerült ellenfelem értelmére hatni, de amikor a sima arcról a mosoly végképp eltűnt, a szemek összeszűkültek, s a száj keskeny

vonalai közül egyre személyesebb jellegű, s egyre bántóbb támadás bontakozott ki felém, akkor engem is elhagyott a türelem. Felálltam, az inszinuációt visszautasítottam, azután Stolpa felé fordulva ennyit mondtam: „Előadtam az ügygel kapcsolatban mindazt, amit csak tudtam.” Azután meghajtottam magam, és kijöttem a szobából.

Csak az ostrom után találkoztam Gerinczyvel újból. De erről majd – ha egyáltalában sor kerül rá – jóval később kerül szó.

Volt egy nagyon érdekes tárgyalásom a rozsnyói evangélikus egyház vezetőségével. Ennek volt azután az a rossznak induló, végül is jó kimenetelű folytatása Hóman miniszternél, amire már a fentebbiek során utaltam.

Rozsnyón a trianoni béke megkötése előtt egy katolikus és egy evangélikus gimnázium működött. A cseh uralom alatt a két felekezeti gimnázium helyett állami gimnáziumot létesítettek. A Felvidék visszacsatolása után mi ezt a – régi premontrei gimnázium épületében működő – iskolát vissza akartuk adni a régi katolikus gimnáziumot fenntartó premontrei rendnek. Az evangélikus egyház azonban szintén ragaszkodott szerzett jogaihoz, s – államsegélyt kérve – újból meg akarta kezdeni a tanítást régi gimnáziumában. Ennek a helyzetnek a tisztázása végett kellett Rozsnyóra utaznom. A feladatom az volt, hogy gyakorlati középiskola felállítására vegyem rá az egyházközösséget.

A hajlott korú főesperes, Schmidt István, a vele folytatott megbeszélés során hamar elállt az eredeti tervtől. Arra kért, hogy a presbitériummal is tárgyaljam meg a kérdést. Akkor azonban az esti órákban az egybehívott vezetőség előtt – megállapodásunkkal szöges ellentétben, s a jelenlevők zajos helyeslésétől kísérve – újból a gimnázium restituálása mellett kardoskodott. Pálfordulása cseppet sem ijesztett meg, kedvemet sem szegte. Most is az a harckészség szállt meg, ami annyszor máskor, ha a nyakas ellenfél meggyőzése keményebb diót jelentett számomra. Mosolyogva kifejtettem, miben látom Rozsnyó és környéke magyarságának, az egyetemes közoktatás ügyének érdekét, s hogyan vélem ezt összeegyeztethetőnek az egyházkerület érdekeivel. A haragosnak induló vitában, melyben a leghevesebb ellenfélnek Vargha Sándor, az alesperes bizonyult, a felszólalók ellenvetéseit külön-külön próbáltam megcáfolni. Másfél-két óra alatt végre szép egyezség jött létre arról, hogy – gimnázium helyett – a régi gimnázium épületében – evangélikus polgári iskolát, s arra épülő liceumot állítanak fel. Ehhez a két iskolához én azután megígértem az államsegélyt.

A jól végzett munka büszke tudatában utaztam azután vissza Budapestre.

Nem sokkal utána hivatott Hóman titkára, Palkovics Pali. Mielőtt beengedett, aggodalommal kérdezte: „Zolikám, mit csináltál? Nagyon haragszik Rád a Kegyelmes úr!” Nocsak, mi hibát követhettem el, gondoltam magamban, amíg a két kisebb belső várokszobán keresztülsettem.

„Hát te micsoda galibát csináltál Rozsnyón?” – fogadott.

Rozsnyó

„Én, Kegyelmes Uram? Rávettem az evangélikus egyházi vezetőséget, hogy polgári iskolát és líceumot létesítsen a régi gimnázium helyett!”

„Hát éppen ez az! Felborítottad vele kultúrpolitikai terveimet! Ki adott neked erre felhatalmazást?”

„Kósa Öméltóságától kaptam ilyen értelemben utasítást. S szívesen végre is hajtottam, mert kultúrpolitikai szempontból logikusnak láttam.”

„No, nézzétek csak,” – fordult a jelenlevő osztályvezetők felé – „végrehajtotta, mert kultúrpolitikai szempontból logikusnak látta. Hát ki csinálja a kultúrpolitikát, Te vagy én?” – támadt rám hangosan. Azután kifejtette, hogyan lenne kívánatos a protestáns egyházak középfokú iskolai hálózatának kialakulása.

Pillanatra lopva körülnéztem. A haragvó miniszter asztala előtt a sarokban lévő bőrgarnitúra díványába, foteljeibe besüppedve ült a vezérkar, az érdekelt osztályok vezetői, ki-ki – a helyzethez illően – mélyen lehorgasztott fővel. Kósa Kálmán ádámcsutkjára idegesen futkosott fel és alá.

„Na híres, hát hogyan illik a polgári iskola és a líceum ebbe a tervbe?”

Nem ijedtem meg. Tudtam, igazam van, csak arra kell vigyáznom, meg is tudjam győzni erről a minisztert. Felsoroltam, milyen állami, milyen katolikus, milyen protestáns középiskolák működtek Rozsnyón és tágabb környékén az első világháború előtt, és a trianoni békekötés után. Idéztem a jelenlegi gimnázium, s a polgári iskolák, a nemzetiségek, az egyes egyházak statisztikai adatait. Próbáltam megvilágítani, hogy

az evangélikus egyház nem tudna önálló gimnáziumot benépesíteni. Nem is lenne értelme, hogy versenyezzen a katolikussal. Gyakorlati középiskolájába azonban más vallású tanulókat is toborozhatna, s ezzel az iskolatípussal ott úttörő vállalkozásba is fogna.

Hóman hallgatott, mind kevesebb ellenvetést tett. A haragvó tekintet viharfelhői mögül egyre sűrűbben és melegebben süttött át a megbékélés, a jóindulat, a jóváhagyás sugara.

„Na jól van. Nem bánom, hadd maradjon! Talán igazad is van.” – mondta kiengesztelődve.

„Hát ezért csináltuk így, Kegyelmes Uram” – szólt most már Kósa Kálmán is nekibátorodva, s közben újból meggyújtotta elaludt cigaretáját.

A miniszter mosolygott, a lekókadt méltóságok is egyenesre húzták ki magukat, ők is mosolyogtak, s helyben hagyólag bólogattak.

Talán ez a „szikra” adta a végső lökést hozzá, hogy az újonnan felállított ún. pedagógiai osztály élére állítsanak.

Hóman ugyanis más keretek között részben már eddig is működő kisebb osztályokból külön csoportot szervezett. Élére Balassa Brúnót⁸⁶, a volt székesfehérvári tankerületi főigazgatót állította.

A csoport egyes osztályai ezek voltak: tanítóképző osztály, gyógypedagógiai osztály, visszacsatolt területek népoktatásának ügyeit intéző osztály, s pedagógiai osztály.

A gyógypedagógiai osztály élére a Testnevelői Főiskola igazgatói székéből felfele buktatott Szukováthy Imre került. A visszacsatolt területek népiskolai ügyeit – az Erdély közoktatási ügyeinek jórészté eddig is önállóan ellátó – Szalai Béla vezette, örök sértettséget kifejező durcassággal. Ez az állandósult érzés rózsás gyerek-arcát még hamisítatlanabban gyerekesé tette. A teher javarészté azonban ezen, a nemzetiségi szempontból annyira nehéz és kényes helyen a kitűnő Révy Kornél hordozta vállán. A tanítóképző intézeti osztály vezetője továbbra is a rendkívül közepepes képességű, de szorgalmas Huszka János maradt. A tanügyigazgatási osztály pedig beleolvadt az elvi ügyeket intéző pedagógiai osztályba, előadója azonban Pápai Vratarius György, aki szegről-végről Kósa Kálmán rokona volt, a személyi ügyeket hiúsági okokból továbbra is addigi főnökének, Kósa Kálmánnak referálta. Ennek a tanügyigazgatási résszel kibővített új osztálynak lettem a vezetője.

Feladatom igen nehéznek bizonyult. Pedig sem osztályom tagjaira, sem csoportfőnökömre nem panaszkodhattam.

⁸⁶ A Nevelés- és Oktatásügyi Főcsoport főnöke Balassa Brunó volt. A főcsoport öt ügyosztályának vezetői és az osztályok feladatköre: Bassola Zoltán (középfokú és népiskolai nevelés-oktatás, tankönyv- és tanszerügy, pedagógiai szeminárium, továbbképzés, Magyar Cserkészszövetség); Szombatfalvi György (statisztika); Bisztrai Gyula (népnevelés, egyesületek, filmügyek); Szukováthy Imre (gyógypedagógia); Szalai Béla (visszacsatolt területek).

Minden iskolatípusnak megvolt a maga külön előadója. A népiskolát Angyal János volt tanfelügyelő képviselte, aki szegény parasztcsalád gyermekeként küzdött fel magát a tanításjogig, majd innen – a jogi doktorátus megszerzése után – a tanfelügyelőségig. A tanítóképző intézet ügyeit ketten intézték: a halk szavú, finom modorú, s igen képzett Dobossy Elek, s a fiatal, lelkes Hortobágyi Tibor. A kereskedelmi iskolai ügyeket egy birodalmát vesztett uralkodó, az öreg Szakál Zsiga bácsi vitte, kevés kritikai érzékkel, semmi stílusbeli készséggel, de nagy-nagy jóindulattal. Váltig csodálkoztam rajta, amíg együtt dolgoztam vele, hogyan tudhatta az öregúr ilyen kevés judíciummal a néhai kereskedelmi iskolai főigazgató szerepkörét betölteni. A polgári iskolai referens a csendes, szerény, rendkívül korrek Sinkovits Dániel volt. A gimnáziumi ügyek intézésére Hanák Tibort kaptam.

Öt néhány évvel ezelőtt én hoztam be az Országos Köznevelési Tanácsba ún. kisegítő munkaerőként. Egyik nyáron ui., amikor Loczka helyett a Tanács ügyeit vezettem, áttelefonált Incze Péter, nem tudnék-e helyettes tanári kinevezést biztosítani felesége volt osztálytársa vőlegényjelöltjének. Azt válaszoltam, küldje el az illetőt hozzám. Akkoriban éppen kerestünk valakit, hogy segítségünkre legyen felgyülemlett rutin-munkánk végzésében. A vőlegényjelölt megjelent, Hanák Tibornak hívták. Magas homlok, felette tiara-szerűen emelkedő hullámos, sűrű, drótkemény haj, kékes-szürke szemek, nyomott nyergű, kissé laposan előreugró orr, határozott hangú beszéd, amelynek keménységét a tiszteletteljes szordínója enyhítette: ezek voltak a jövevény szembeszökő jellemzői. Elmondta: szegény, özvegy édesanyja nevelte, az egyetemet csak úgy tudta elvégezni, hogy szolgálati idejének letöltése után is a katonaságnál maradt. Matematika-fizika szakos, szívesen végez el nálunk minden sablonos munkát, „dolgozni akar”. Azután, amikor látta, hogy rokonszenvesnek találok, még mielőtt megállapodtunk volna alkalmazásában, minden átmenet nélkül, belevörösödve abba, amit mond, ennyit nyögött ki: „azt a lányt én, kérem, nem akarom elvenni”. Ennek a nyers őszinteségnek pecsétjét egy életen keresztül ott hordta minden tettén. Soha nem akart protekció, mellék-érdekek előtérbe kerülése révén érvényesülni. Ezzel a kijelentésével akkor teljes valóságában bemutatkozott, s haláláig ilyen nyersen őszintének bizonyult. Nagyon megörültem tehát, amikor most ügyosztályomban újból találkoztunk.

Csoportfőnökömet, Balassa Brúnót is régtől fogva ismertem és becsültem. Még mint főigazgatóval találkoztam vele először. Képzettségben, szervezőkészségben, az emberekkel való bánni tudásban a legértékesebb vezetők közé tartozott. Amióta miniszteri osztályfőnökként a minisztériumba került, fekete cingulusos fehér reverendáját, a ciszterciták egyenruháját, sötétszürke, magas mellényű ún. papi civilruhára cserélte fel. Öltözködésére nagy gondot fordított: mindig olyan tiszta, jól vasalt volt felsőruhája és fehérneműje egyaránt, mintha skatulyából húzták volna ki. Modora is – a hivatali és a papi stílus egyéni keveréke – ilyen kissé túlvasaltnak tűnt. Ha olykor ennek szándékolt tompítására egy-egy kulinárisabb kifejezést is

megengedett magának, a „kérem szépen”, a „kérlek szépen” ellentétpárral az udvarias és a csiszolt kifejezésmód folyamatosságának egyensúlyát azonnal helyrebillentette. Kitűnő előadó és szónok volt. Mondatai zökkenőmentesen kapcsolódtak egymásba, logikusan és szemléletesen beszélt. Mint főnök nagyszerű vezetőnek bizonyult: csak az irányvonalakat vázolta fel, a kivitelbe, a részletekbe nem szólt bele, ráhagyta az emberre a dolgot. Ő megbízott bennem, én pedig szívesen fordultam hozzá tanácsért.

Hozzáértő, kedves emberekből tevődött tehát össze az ügyosztály, s csoportfőnökömnél nem képzeltem el ideálisabbat. Azokat az elvi kérdéseket is, melyekben végső fokon döntenünk kellett, jól ismertem már a Közoktatási Tanácsból. Így tárgyi nehézségekbe nem ütköztem új helyemen. Mégis örök harcból állt életem. Mert egyfelől a háború kiterjedésének arányában az ország irányítását – még a közoktatási munka is – egyre nagyobb mértékben vette át a katonaság, másfelől meg egyre silányabb, felületesebb munka került ki az Országos Közoktatási Tanács vezetőjének kezéből. Így fél kézzel a katonaszellem iskolába való betörése, fél kézzel meg az elvtelenül összeállított tantervek, s az összetákolt tankönyvek ellen kellett hadakoznom.

A köznevelés bástyáinak rombolására faltörő kosként a testnevelő tanárokat használták fel. A testnevelés ügyeit akkor már szinte teljes hatalommal intéző Országos Testnevelési Tanács vállalta a szálláscsináló szerepét. Az „ép testben ép lélek” elvét hangoztatva elindította a „mindennapos testnevelési óra” kampányát. Kierőszakolta, hogy a népiskolákban és középiskolákban egyaránt naponta tartsanak tornaórát. Mivel pedig ennek sem anyagi (tornatermek), sem személyi (tornatanárok) feltételei nem voltak meg, szabadgyakorlatok folytak – az elméleti tárgyak rovására – nemcsak az iskolák folyosóin, tantermeiben és udvarán, hanem az iskolákat környező, forgalomtól mentesebb utcákon is, s szinte minden épkezláb pedagógus a testnevelő tanárok kisegítőjeként hajladozott és forgolódott.

A minisztériumban a testnevelési ügyosztály vezetője, vitéz dr. Tárczay-Feliczidesz Román miniszteri osztályfőnök úr öméltósága volt nemcsak a Testnevelési Tanács határozatainak mindenkori szentesítője, s könyörtelen végrehajtója, hanem igen sok esetben kezdeményezője is. S a miniszter – a hadsereg legfőbb vezetőségével nem mert ujjat húzni – morogva bár, de kénytelen volt egyre jobban engedni a nyomásnak.

A fiúiskolák után a lányiskolák, az oktatási intézmények mellett pedig az iskolán kívüli népművelés területe került terítékre.

A cserkészlet általában csak az iskolai ifjúság mozgalmának számított. Egy-két gyári cserkészcsapatotól eltekintve ugyanis sem az ipari, sem pedig a mezőgazdasággal foglalkozó fiatalság körében nem honosodott meg. Ennek a hiánynak betöltésére tehát már régebben létrehozták az ún. levante-mozgalmat. Amíg azonban a cserkészlet a gyermeki lélek adottságaira épült, s mind erkölcsi, mind pedig nemzeti szempontból a legszebb ideálok megközelítésére ösztönözte tagjait, addig a levante-mozgalm

egyre leplezetlenebbül a köteles katonai szolgálat bevezető szakaszává, előkészítőjévé vált. A levante-oktatók is csak részben kerültek ki a pedagógusok, főleg hadviselt tanítók, tanárok soraiból. Nagy részüket sokszor kétes egzisztenciájú volt katonatisztek, altisztek tették ki. Ennek a tömegmozgalomnak a keretében a nevelés egyetlen feladata tehát a „katonás szellem” biztosítása volt.

Kiscserkész

Egy szép napon aztán arra ébredtünk, hogy a levante-mozgalom betörte az iskola kapuit is. Mert nem elégedve meg az iskolán és cserkészeten kívül rekedt ipari, gyári és földműves ifjúsággal, részt követelt magának a pedagógusok gondjaira bízott ifjúság „hazafias” szellemű neveléséből is, s a testnevelés kiegészítésével a diákokat is katonai előképzésben akarta részesíteni.

A mindennapos testnevelés és a levante-mozgalom kérdéseinek megvitatására az Országos Testnevelési Tanácsban, s a vele szomszédos épületben székelő Országos Leventeparancsnokságon egyik értekezlet a másikat követte. Ezeken főként a testnevelés nagyjai és a levante-mozgalom vezérkarának vezetői vitték a szót. Mi ketten Balassa Brúnóval képviseltük a nevelés érdekeit, s hozzánk csatlakozott harmadikként, ha jogi kérdések megvilágítására volt szükség, Pusztai János.

A velem egykorú Pusztai a minisztérium egyik legtehetségesebb, legképzettebb, legjellemesebb tisztviselője volt. Az Igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályáról került át hozzánk, amikor Stolpa adminisztratív államtitkár lett. A jogi ügyosztályt, amelyet, mint miniszteri tanácsos vezetett, nagyszerűen megszervezte, s olyan kiváló, fiatal munkatársakat gyűjtött maga köré Hadik Béla, Naphegyi Zoltán és Nagydiósi Géza személyében, akiknek mind jogi tudása, mind köztisztviselői etikája messze kimagaslott a régi tisztviselők körében megszokott szintből. Pusztaira mindig lehetett számítani, ha igaz ügy diadalra vivéséből vagy védelméről volt szó. Véleményének kimondásában nem befolyásolta, kivel áll szemben. Általában kissé fanyar modorú érvelése haragos és nyers támadásba lendült át, valahányszor elfogultságba, ostobaságba, szűklátókörűségbe ütközött. A testnevelők, s a katonák körében ezek a tulajdonságok pedig szépen virítottak. A katonákat különben is utálta, s akkor is harapott egyet-egyet rajtuk, amikor diplomáciával többet lehetett volna elérni. Élvezet volt hallgatni, ha valahol felszólalt. Logikája a szőnyegen lévő akármilyen bonyolult kérdést magától értetődővé fejtette fel.

Hárman vívtuk sokszor tehát szélmalom-harcunkat a német-bűvölet merevgörccsbe esett ellenféllel.

Az utolsó szóra az értekezleteken minden alkalommal Tárczay-Feliczidesz Román formált jogot. Így akarta az ellenérvek súlyát csökkenteni. Már felszólalása elején is rendszerint indulat fűtötte szavait. Azután mondatai egyre ziláltabbak lettek. Vagy az alany sikkadt el, vagy az állítmány maradt le az értelem szenvedélyek által elragadott kocsijáról. A fináléban azonban a szónok újból magára talált, a rikácsoló hang legtöbbször kissé lehalkult. Utcai Cato módjára soha el nem mulasztotta mondanivalójának egy mondatba való sűrítését. A különbség nagynevű elődje és közötté mindössze annyi volt, hogy ő nem „ceterum censeo”-val vezette be a maga „Carthaginem esse delendam”-ját, hanem mindig ugyanazzal a „last but not least” eldodogásával (azt hiszem ez volt egész angol tudománya). Ehhez fűzte hozzá azt az időszerű feladatot, amelynek teljesítésétől függött – hite szerint – széphazánk sorsa. Tehát „last but not least: mindennapi testnevelésre van szükség!” – vagy „... a levegő mozgalmat a lányokra is ki kell terjeszteni! „vagy: a levegő mozgalom nem nélkülözhető az iskolai ifjúság körében sem!” Amikor ezt elmakogta, hirtelen leült. Homloktalan arca még egy ideig erre-arra forgott, mint beszéde közben, szája is mozgott hangtalanul, azután lassanként visszanyerte eredeti kreol színét, mert a verítékkal együtt a szent hevület pírját is letörölte képéről.

Amikor hallgattam, hányszor nem állítottam melléje gondolatban öccsét, Tibort, Bartal Aurél húgának férjét. Román cigányosan fekete, Tibor germánosan szőke, Román folyton izeg-mozog, nyelve a sietségtől egyre botladozik, Tibor lassú, flegma, unalmasan egyhangúan, vontatottan beszél, Román Szálassynak közismert híve, a németek bálványozója. Tibor „marhaságnak” tartja mindazt, amit a katonák akár maguktól, akár a németek sugalmazására kiagyalnak. Teljesen különböző két

típus. Csak egyben egyeznek meg: rendkívül szerény szellemi képességgel áldotta meg őket a sors. Amíg azonban Tibor – szinte ennek a tudatában – szerényen viselkedik, addig bátyja csak a maga igazában hisz, rögtön felfortyan, ha valaki más véleményen van, olyan szemellenzővel nézi a világot, mint a katonák, csalhatatlannak véli magát a dolgok megítélésében, s minden problémát teljesen leegyszerűsítve lát, csak egyféleképpen tud megoldhatónak: ahogyan ő gondolja, illetve ahogyan az ő szellemi bálványai azt kinyilatkoztatták. Valami diabolikus nyugtalanság viselkedésében már ebben az időben előrevetette árnyékát későbbi gátlás nélküli romboló tevékenységének.

Tárczay-Feliczidesz vezérkarát ügyosztályának tagjai, s a testnevelés előharcosai alkották, szövetségesei és nagy súlyú pártfogói pedig a levante-mozgalom irányítóinak, s még távolabbról általában a hadsereg tábornokainak sorából kerültek ki.

A levitemozgalom erősödése

A fiú levante-mozgalom vezetője előbb Kudriczy tüzérezredes volt. Ezt az értelmes és higgadt embert azonban később az őrült Sztanojlovics Ulászló (magyarosított nevére nem emlékszem) váltotta fel. A leány levante- (milyen szembeszökő ellentmondás, olyan mintha azt mondaná az ember: leányfiú) mozgalom megszervezésével Dr. Kokas Eszter orvost, az egyik klinikai biológus tanársegédet bízták meg. Értelmes is, jó szándékú is volt ez a katonás termetű, szép arcélú, harminc év körüli hölgy. Kár, hogy vállalta azt a fából vaskarika szerepkört, ami a lányok katonás szellemű honleányokká való nevelésének irányításából állt. A fiú- és lánymozgalom országos főparancsnoka vitéz Bély Alajos előbb tábornok, majd nem sokkal később altábornagy volt.

Ennek a kedves modorú, daliás termetű, több nyelvet beszélő, művelt, nálam 12-13 évvel idősebb katonának működését életében irigységből és hatalmi féltékenykedésből, halála után pedig elvakult gyűlöletből hamisan ítélték meg. Míg élt, az volt ellene a vád, hogy – félretéve minden észérvet és pedagógiai meggondolást – katonává akarja betörni az egész leventeifjúságot. Azután meg, hogy hóhérai a szó legbrutálisabb értelmében agyonverték, azt sütötték rá: halálba hajszolta a leventéket! Mint azoknak az időknek szomorú tanuja, s olyan valaki, aki vele elég sűrűn találkoztam, állíthatom: becsületes szándékú, józan ember volt, aki nem zárkózott el – a legtöbb katonával ellentétben – az ellenérvek meghallgatása elől.

Engem, talán nyíltságom és bátor véleménynyilvánításom miatt, hamar megszeretett. Ezt az értekezleteken megkülönböztető kedvességgel, magánbeszélgetések során pedig őszinte megnyilatkozásaival juttatta kifejezésre. Ilyenkor elítélően szólt azokról a magas rangú vezetőkről, akik a problémákat leegyszerűsítik, s tűzön-vízen keresztül akarják hajszolni azt, amit egyszer – kellőképpen át nem gondolva a következményeket – elhatároztak.

Sztanojlovics Ulászló hivatala elfoglalása után az ország valamennyi vezető leventeparancsnokát megbeszélésre hívta össze az ún. kis-stadion épületébe. Balassa és én is hivatalosak voltunk a konferenciára. Mi ketten civilek az előadói pódium mellett foglaltunk helyet, a leventeparancsnokok pedig az emelkedő szintű padsorokat töltötték meg. A tábornok – a levente mozgalom célját, s a leventeparancsnokok kötelességét vázolta, megdöböntő aforizmákkal tarkítva, még a megszokott katonai szintnél is alacsonyabb színvonalú előadásában.

Többek között ilyeneket mondott: „a cél az, hogy vaskorral előbb megtörjünk az ifjak akaratát, hogy azután – amikor már akarattalan bábukká váltak – visszaadjuk szabad akaratukat!” Azután, hogy bemutassa, milyen az a vaskorral, egyszer csak elordította magát: „most pedig, amíg jelet nem adok rá, senki meg ne mozduljon!” Amikor közben a száz meg száz főnyi hallgatóságból valaki idegességében elköhintette magát, üvöltözni kezdett, hogy aki ennyire fegyelmezetlen, az hogyan akar másokat fegyelmre nevelni. Közvetlen ezután a kellemetlen intermezzó után megjelent Bély is. Amikor észrevett, odaült mellém, majd a fülembe súgta, menj vele, meg akarja nevelni nekem mutatni az épületet. A teremből kiérve elmondtam, mi történt néhány perccel előbb, s hogy milyen badarságot hordott össze előadásában a fiú-leventék országos parancsnoka. Még azt a megjegyzést is megkockáztattam, nem tartom ezek után teljesen épelméjűnek. Csak annyit válaszolt: „Igazad lehet, engem is aggaszt a viselkedése. De egyelőre nem tehetek semmit, hiszen csak most kapta meg megbízatását.”

Bély sokkal nagyobb megértést tanúsított aggodalmaink iránt, mint Tárczay-Feliczidesz. Több esetben hozzá fordultam tehát, ha nekivadult testnevelési csoportvezetőnknek süket fülekre találtam.

Érdekes antagonizmus bontakozott ki a levente-mozgalom országos vezetője és a főcserkész Kisbarnaki Farkas Ferenc között. Farkas tábornok a tisztképző Ludovika Akadémia parancsnoka volt. Nem lett volna oka tehát a rivalizálásra. Mégis az elvi ellentéteken felül a levente mozgalom a cserkészzet rovására terjeszkedett, s vele szemben az állami, sőt törvényhozási támogatás minden előnyét élvezte, egyre ki-ütközött részéről a személyi féltékenykedés is. Bély is, Farkas is, messzebbre néző, távolabbra látó volt a többi katonai vezetőnél, egyikük szemét sem homályosította el a német imádat köde, – ennek különösen Bély adta szép és bátor tanúbizonyságát, amikor egy Bécsben tartott német-olasz-magyar ifjúsági csúcsertekezleten nyíltan hitet tett a magyar nemzeti és valláserkölcsi nevelés mellett – mégis hiúságában, beteges érzékenységében egyikük sem különbözött a tábornoki kar többi tagjától. Kettejük közül Bély volt a melegebb, emberibb egyéniség. Farkas mind tartásában, mind modorában kimértebbnek, ridegebbnek mutatkozott.

A katonaszellemnek a közoktatás valamennyi intézményét elöntő árja elleni hadakozás Don Quijote-szélmalomharc volt, hiszen csak a törvény végrehajtásának mikéntjén próbálhattunk könnyítést keresni. Amikor a Magyar Pedagógiai Társaság tagjainak sorába választott, székfoglalómban is idevágó témát „A nevelő lelki függetlensége”-nek kérdését boncolgattam. Megkongattam benne a vészharangot az iskola önállóságát elsöpréssel fenyegető, egyre sötétebb vészfelhők közeledtére. Ezen az úton is azt a hatást kívántam csökkenteni, ami ellen a hivatalban küzdöttem. Amikor már szinte minden intézményes védelem összeomlott a primitív katonaszellem állandó támadásai ellen, a nevelők lelki függetlenségében jelöltem meg azt az utolsó bástyát, amit soha nem szabad feladni, s ami az iskola a gondjaira bízott ifjúság egyetlen oltalmát jelentheti.

Ismét a Közoktatási Tanácsról

Az előzőekben röviden vázolt harc nyílt sisakkal folyt. Az ellenfél nem titkolta, hogy állandóan támad, s tudta rólunk, hogy szívósan védekezünk. Egy bizonyos fair play iratlan szabályai szerint ment végbe offenzíva és elhárítás egyaránt.

Más volt a helyzet az Országos Közoktatási Tanáccsal. Amikor Loczkát a minisztérium ún. szakoktatási osztályának élére állította, az OKT titkári székét Szőnyi Sándor ceglédi áll. gimnáziumi igazgatóval töltötték be. Ez a sunyi tekintetű ember mindent úgy intézett, ahogyan pillanatnyi előnye kívánta. Elve, meggyőződése, komolyabb műveltsége nem volt, valami pedagógiai halandzsával kente el a dolgokat. A pénzt meg nagyon szerette. S ezen a ponton jól egybevágott érdeke az ügyvezető alelnök, Huszti József, meg az ún. tankönyvi bizottság vezetőjének Horváth Kálmánnak érdekeivel.

Az OKT-t létrehozó jogszabály az ügyvezető alelnök tiszteletdíját alacsony, mindössze 100 Pengő körüli havi összegben állapította meg. Nobile officiumnak számított ez a megbízatás, így a tiszteletdíj is szimbolikus volt. Mivel azonban ugyanez

az ügyosztály az OKT vezetőségére bízta az ügyrend megállapítását, Huszti József a tankönyvek, segédkönyvek, iskolai könyvtárak számára ajánlott művek bírálati díját úgy szabta benne meg, s olyan arányban osztotta szét, hogy ő is, a tankönyvi bizottság vezetője is, meg a titkár is jól járt vele. Anyagi érdekeltségük miatt tehát ennél több könyvet iparkodtak forgalmazni.

Szőnyi hozzá nem értése elvi szempontból kifogásolható tanterveket eredményezett. Ilyen volt például a gödöllői francia tanítási nyelvű gimnázium óraterve, amiben többszöri visszaküldés után sikerült csak a francia tagozat eredményes működésének egyik alapfeltételül szolgáló megfelelő óraszámot a latin nyelv részére biztosíttatnom. A tankönyvi bizottság meg ontotta a felületesnél felületesebb tankönyveket. Ezek jóváhagyását megtagadtam, s kijavítás végett visszaküldtem őket.

Eddig Husztiék és közöttük csak a kulisszák mögött, illetve az üléseken elhangzó hozzászólások keretében nyilvánult meg az egymással való kölcsönös elégedetlenség. Most azután – valami népiskolai nemzetiségi nyelvű tagozat számára írt tankönyv miatt – nyíltan is kirobbant az ellentét.

Hogyan, hogyan nem, talán Husztiék felkérésére, Kósa Kálmán vállalkozott a békebíró szerepére. Nyílt természetéből és kedves előzékenységéből folyhatott, hogy mi mentünk át ketten a Köznevelési Tanácsba. Huszti valóságos vádbeszédet mondott itt ellenem. Ennek az volt a vezérmotívuma, hogy Janus arcom van: a magán érintkezésben udvarias és szíves magatartás jellemez, hivatali tevékenységemben azonban ellenséges indulatot árulok el velük szemben. Válaszomban nem rejtettem véka alá véleményemet a Tanács vezetőségének újabb munkásságáról. Kijelentettem, hogy a jövőben is a legszigorúbb mércével fogom elbírálni mindazt a munkát, amit nekem kell a miniszter nevében jóváhagynom. Kósa Kálmán nem tudta tehát az ellentéteket elsimítani.

Hóman már eddig is tudott a Tanács munkájával való elégedetlenségemről. Amikor most összecsapásunkról értesült, elhatározta a helyzet orvoslását. Még olyan homályos terv is megfordult agyában, hogy valamiféle kultúrpolitikai „főigazgatóságot” létesít. (Szeretett intézményeket egy-egy főigazgató vezetése alatt összevonni. Ilyen volt például a múzeumi igazgatóság is.) Posszibilis főigazgatóként engem említett meg. Azután mégis úgy döntött, hogy – megtartva a szervezet jelenlegi alakját – csak kisebb változtatást eszközöl, s kicseréli a vezetőséget.

Elnöknek Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapátot kérte fel. Aelnöknek én javasoltam Imre Sándort, a Műgyetem pedagógus professzorát, ügyvezető alelnöknek pedig Alszeghy Zsoltot, az egyetem magyar irodalomtörténet professzorát.

„Imre Sándor úgy sem vállalja. Imre Sándor semmit sem vállal.” – hárította el Hóman a javaslatomat. „De ha megpróbálnám, és mégis beleegyeznék” – erőszakoltam. „Az persze nagyon jó lenne!” – adta meg hozzájárulását.

Boldog voltam. Imre Sándort mind tudásban, mind életbölcességben, mind nemzeti érzésben, mind emberségben messze felette állónak éreztem mindenki

felett, akit csak ismertem. Nem voltam tanítványa. Csak a Tanács tárgyalásai során ismertem meg. Hamar észrevettem, hogy becsül, s nem sok időbe tellett azt is meg tapasztalnom: megszeretett. Én bizalommal fordultam hozzá később problémáimmal – Decrolyról szóló disszertációm is széljegyzettel látta el, mielőtt beadtam volna – ő pedig minden újonnan megjelent munkáját megküldte nekem, s bizalmasan feltárt előttem olyan fájó sebeket, amiket úgy látszik, nem tudott felejtani. Nagy időközökben lakásán felkerestem. Olyan viszony alakult ki közöttünk, amit az én szemszögemből nézve méltán nevezhetek atyai barátságnak. Ez elfogulttá is tette velem szemben.

Nagy tudású embereknél, ha tudásuk közlésvágygal párosult, gyakran tapasztaltam, annyira el vannak foglalva saját gondolataikkal, hogy nincs idejük mások megfigyelésére. Az értő tekintettel hallgatót már magukkal egyenrangú félnek tekintik, s olyan szellemi képességeket és tudást tulajdonítanak neki, amivel pedig nem rendelkezik az illető. Nagyon rossz emberismerő volt például Teleki Pál. Nála ez a fogyatékoság részint egy másiktól is fakadt: rendkívül nehezen fejezte ki magát. Annyira gyötrődött annak megformálásával, amiről éppen beszélt, annyira belebonyolódott mondatainak gombolyagába, hogy figyelméből semmi sem maradt a vele szemben álló értékének lemérésére. Szerencsétlenségére közlésvágya is olyan nagyfokú volt, hogy nemigen volt kíváncsi a másik véleményére.

Imre Sándornak – Telekivel ellentétben – rendkívül nagy volt a kifejező készsége. Mind magánbeszélgetésben, mind nyilvánosság előtt tartott előadásban egyaránt zökkenő nélkül, hézagmentesen nyertek kifejezést gondolatai. Azért volt őt olyan élvezetes hallgatni, mert szavai nyomán – mint a szobrász vésője alól a megalkotásra váró alak – úgy öltött testet egyre szemléletesebben és szemléletesebben a gondolat. Annyira belemélyedt azonban a szőnyegen levő beszédtema elemzésébe, boncolásába a magánbeszélgetések során is, hogy ez a lényeg-kereső folyamat minden figyelmét lekötötte. Innen van az, hogy nagyon közepes képességű emberek állandó jellegű pártfogását vállalta.

Egyszer a Margitszigeten sétáltunk. Az volt a beszédtemánk, hogy nagyon sok tanítványa volt, mégsem tud senkit közülük, akire katedráját hagyná. Azután minden átmenet nélkül egyszer csak azt mondta: „Azt szeretném, ha Te lennél az utódom!” Valósággal megdöbbentem. Nem a megtiszteltetés súlya volt az, ami szinte a lélegzetemet is elállította, hanem az elképedés. Hát ennyire nem tudja lemérni ez a bölcs ember, ki mire való? – gondoltam magamban. „De Professzor Uram, bennem szikrányi sincs a tudós problémalátásából, a kutatás alapfeltételéül szolgáló tárgyba-merülés képességéből!” – szakadt ki azután belőlem. Ő bizonygatta, hogy túl szerényen ítélem meg képességeimet, én meg valósággal elszomorodtam, hogy ilyen vakfoltot fedeztem fel ezen a tökéletesnek vélt emberpéldányon.

Tudomásom volt persze – hiszen számtalanszor volt alkalmam a Közoktatási Tanács ülésein meggyőződni róla – mimóza érzékenységről is. Annyi méltatlan

mellőzésben volt azonban része az 1919-es proletárdiktatúra előtt viselt államtitkársága és néhány napos minisztersége miatt, hogy minden felülről jövő „jóindulatot” jogos gyanakvással fogadhatott.

Mivel tehát sokra tartottam és közel éreztem magam hozzá, azért törekedtem most rá és azért reménykedtem benne, hogy sikert arassak alelnökké való felkérése során, hogy vállalkozásom eredménnyel is jár majd. Kelemen Krizosztomot becsülte, Alszegehyről jó véleménye volt, a feladatkör nagyon csábító volt számára, így az ajánlatot nem utasította eleve el. „Jó lenne így, gondolod?” – kérdezgette többször is, mintegy ízelgetve a feltételezett helyzetet. „De a Tanács végeredményben a minisztérium alá tartozik. Nekem meg nagyon rossz tapasztalatom van a miniszteri tisztviselőkkel” – aggodalmaskodott, s tömött bajusza alatt keserűre biggyedt a szája. „Kinek az ügyosztályához is tartozik a Tanács? – kérdezte azután. „Hát az enyémhez, Professzor Úr!” „A tiedhez? Na, akkor megpróbálhatjuk” – adta be végül is a derekát.

Éppen csak jelenthettem a sikert a miniszternek, s éppen csak a kinevezés történhetett meg, az új vezetőség beiktatására már nem került sor alatta. Hóman megbukott, s helyét az öblös hangú, ostoba Színeyi-Merse Jenő vette át.

Valaha Klebelsberg Kunó grófnak volt a titkára, ilyen minőségben választották országgyűlési képviselővé. A képviselőházban éveken keresztül a kultusztárca költségvetésének előadójaként szerepelt. Ez a formailag talán elegendőnek látszó kellék segítette ezt a korlátolt dzsentrit a miniszteri székbe. Hamar kitűnt, hogy önálló véleménye semmiről nincs. Hogy mégis eligazodjék a dolgokban, Lőrinczi Szabolcsot, a Néptanítók Lapja széllel-bélelt segédszerkesztőjét tette az elnöki osztály vezetőjévé. Ez az italos szépfü úgyanis valaha Klebelsberg ún. levelező titkára volt, s így régi kapcsolatot elevenített fel vele Színeyi, amikor főtanácsadójává választotta.

Új miniszterem tudomásul vette a Tanács programjára vonatkozó jelentésemet, s ahhoz is hozzájárult, hogy a részletek megbeszélése végett Imre Sándorral és Alszegehy Zsolttal Kelemen Krizosztomhoz utazzam Pannonhalmára.

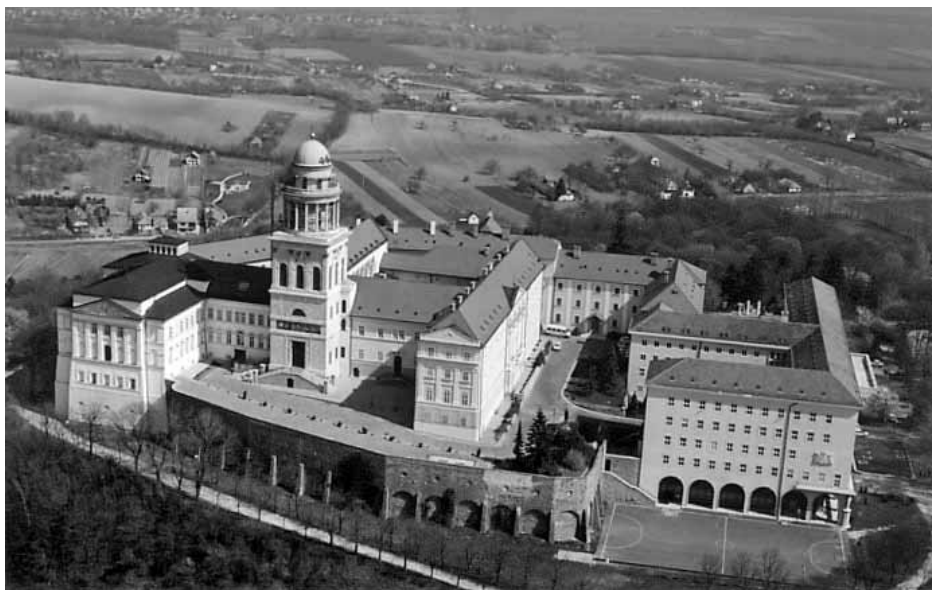
Szívesen gondolok vissza erre a látogatásra. Emelkedett gondolkodású emberek kíséretében két nagyon kellemes napot töltöttem Pannonhalmán. Kelemen Krizosztom megtisztelve érezte magát, hogy a felekezeti különbség nélkül „nemzetnevelőnek” elismert református vezéregyhénység őt székhelyén keresi fel, a látogatók szava meg – az ő személyére való tekintet nélkül is – önkéntelenül is lehalkult a tisztelettől a keresztény magyarság bölcsőjének ezeréves falai között.

Látogatásunknak néhány nagyon kedves mozzanata is volt. Amikor odaértünk, s a már működő olasz tanítási nyelvű gimnáziumot, a várszerű kolostornak ezt a vadonatúj szárnyát is bejártuk, az igazgató, a szelíd lelkű Kovács Arisztid⁸⁷ beavatót aggodalmukba: Zilahy Lajosnak, az írónak, az ottani internátusban lakó kisfia

⁸⁷ Kovács Arisztid Jenő (1891-1975) bencés tanár, 1939 és 1945 között a pannonthalmi gimnázium igazgatója.

radirgumit nyelt. Nem tudják, mitévők legyenek. Még pillanatnyilag várnak, hátha ... De ha nem, kénytelenek lesznek értesíteni szüleit.

Délben a hatalmas refectórium felső felében, nagy U-alakú asztalnál a rendház fekete reverendás tagjai, jobb oldalt pedig a tanulóifjúság tarka serege várt bennünket ünnepélyes csendben. A főapát jobb és bal oldalán ültették le a vendégeket, úgy következtek a barátok, beöltözésük időpontjának sorrendjében. A felszolgálók hozták az ételt, ki-ki vett belőle. Ekkor a refectorium szószékszerű emelvényén egy barátnövendék elkezdte a lectiot. Monoton hangon peregtek az aznapra előírt szent történet mondatai szájából, beszéd nem hallatszott közben, csak egy-egy ügyetlen kanál verődött hozzá itt is, ott is a tányérhoz. A főapát kis idő után a teríték elé helyezett miniatűr harangot megütötte kis fakalapácsával. Érc hangjára a lectió a kimondott szóval befejeződött, s ezzel a silentium is véget ért. A felső asztalnál megindult a beszélgetés, a gyerekek oldala felől meg vándorútra készülő fecskécsoport csivitelése tört elő lefojtott kis szájából.

Pannonhalmabazilika

A főapát először a Rend legidősebb tagját, a szintén akkor Pannonhalmára érkező, 104 éves apátot köszöntötte. Nyilván azért, hogy beszédének túlságosan érzelmi tónusát csökkentse, néhány adattal egészítette ki azokat a nevezetesebb érintkező pontokat, amelyek kettejük, a matuzsálemi kort ért rendtag, meg az ő kapcsolatának egyes állomásait jelentették. A kis töpörödött aggastyán formás beszédben köszöntte meg a főapát üdvözlő szavait. Néhány adatot helyesbített is az elmondottakból – „ez nem akkor történt, hanem ekkor” – majd maga is felelevenített – adatszerű

pontossággal regisztrálva – néhány olyan eseményt, amit a Rend történetébe belefoglaló életéből szükségesnek látott megemlíteni.

Azután házigazdánk – főként Imre Sándorhoz intézve szavait – bennünket üdvözölt. Nevünkben Imre Sándor mondott köszönetet – utalva azokra a kapcsolatokra, amelyek családja és a bencések között fennálltak.

Még mielőtt asztalbontásra került volna sor, Kováts Arisztid a főapát háta mögé menve, fülébe súgott valamit. „Na, hála Isten” – nevette el magát házigazdánk, azután felénk hajolva megmagyarázta derűltége okát: „Nem kell már aggódnunk a kis Zilahy miatt, újból napvilágra került a radír!”

Embersorsok: a kis Zilahy szüleivel Amerikába disszidált, s mint tehetsége révén szép reményekre jogosító életerős egyetemi hallgató, céllovás közben halálos szerencsétlenség érte.

Pannonhalma, pincei étkező

Persze, a főapátság híres pincéjét is meg kellett néznünk. Hintón mentünk le a hegy lábán lévő pincebejárathoz. Szegény Alszeghy Zsoltot epegörcs fogta el, amikor leszálltunk, így házigazdánk kíséretében csak ketten jártuk be a kettős, sőt hármas ágú, egész barlangrendszeret kitevő pince főbb útvonalait. Egyik kitérő helyen terített asztal várt bennünket, füstölt disznótöltelékből, erős paprikából álló „borkorcsolyával”. Aztán kezdetét vette – hébérekben – a borok faja és évjárata szerinti felvonulása. A bencés-borok országszerte híresek voltak. Mindenki ismerte például a „Bársonyost”, meg a „Dörgicsei vöröst”. De a beavatatlanok nem is sejtették, mennyi olyan más kiváló borfajtájuk is van, ami bátran kiállja az összehasonlítást

ezekkel az országos nevéekkel. Amikor már vagy húszféle csurrant a lopótökből a pincemester szelep szerepét betöltő mutató ujja utolsó percének vánkosáról kis poharukba, s már az ízeket is erőlködésünkbe tellett egymástól megkülönböztetni, nemhogy a fajtákat, házigazdáink felkértek bennünket: nyilvánítsuk akaratomkat, melyiknél maradjunk. Mert ez az egész seregszemle – fűzték hozzá magyarázatul – csak arra szolgált, hogy megtaláljuk közülük azt, amit legszívesebben iszunk.

Tréfálkozás, anekdotázás közben kászálódtunk fel egy jó óra múlva az asztaltól. Induláskor nyílegyenes irányt vettem a pince szája felé – nem először jártam ezekben a kazamatákban – hogy mielőbb szabad levegőre érjek. Imre Sándor tréfásan utánam szól: „Milyen tiszteletet vált ki bennem, hogy ennyi bor után így kiismered magad ebben a labirintusban. Én ki nem találنام, merre kell mennünk.” Amikor kiértünk, szegény Alszeghy a görcsöktől veritékezve, sárgán kuporodott a hintó süppedő ülésén.

A Közoktatási Tanács működését illetően a legszebb reményekkel eltelve tértem vissza Budapestre. Úgy gondoltam, Imre Sándor most – amennyiben a háború megengedi – megvalósíthatja mindazt az álmát, aminek képét – hol ezzel, hol azzal az iskolafajtával kapcsolatban – előadásaiban, kisebb-nagyobb közleményeiben hallgatói, olvasói elé vetített. Kelemen Krizosztóm – minden bizonnyal mind a mindenkori miniszter, mind pedig az egyházi főhatóságok felé jól betölti majd a közvetítő tanácsadó szerepét a szükségesnek vélt reformok elfogadtatására. Alszeghy Zsolt pedig korrektségével, kissé száraznak tűnő tárgyilagosságával abba a mederbe fogja terelni a Tanács irodájának munkáját, amit nem anyagi érdekek, hanem elvi szempontok jelölnek ki.

Még egy szerencsés körülmény játszott közre a vezetőség személycseréjének teljessé tételében. Szögi Sándort kinevezték a miskolci tankerület főigazgatójává. Így a Tanács ügyvezető igazgatói tisztsége is megüresedett. Erre a posztra Kovács Máté⁸⁸ javasoltam. Kovács Máté a debreceni gyakorló gimnázium magyar-francia szakos tanára volt, a debreceni nyári egyetemen pedig Hankiss Jánosnak, a Nyári Egyetem ezerszemű vezetőjének és szervezőjének első számú segítőtársa. Utóbbi minőségében ismertem meg, s mivel feltűnt rátermettségével és határozottságával, a gyakorlóiskolában is meghallgattam egyik francia óráját, hogy a róla alkotott kedvező képet ilyen vonatkozásban is kiegészíthessem. Rá esett most választásom. Amikor Balassa Brúnónak jelöltem nevét megemlítettem, elfintorította kissé száját: „Jó lesz arra a helyre? Hiszen nincs latinos műveltsége, reáliskolát végzett!” Amikor azonban látta, hogy kitartok mellette, nem tett ellene kifogást.

Alig kezdte meg az ily módon megújított Tanács működését – ez néhány nappal pannonhalmi látogatásunk után történt – valakitől azt a hírt hallottam a minisztériumban, hogy az új miniszter megszünteti az elnöki ügyek osztályát, az én ügyosztályomat.

⁸⁸ Kovács Máté (1906–1972) egyetemi tanár, oktatáspolitikus. 1945 és 1947 között a VKM államtitkára, 1956-tól a budapesti egyetem könyvtártudományi tanszékének vezetője.

Először alaptalan pletykának tartottam a dolgot. Lehetetlennek tűnt ugyanis szememben, hogy amikor alig néhány nappal előbb Színyi-Merse az országos Köznevelési Tanácssal kapcsolatos minden előterjesztésemet elfogadta, sőt, azt is helyeselte: Pannónhalmán üljön össze először a vezetőség, most kirántja alólam a széket, amin pedig biztosan ültem. A hír valóban bizonyult. Lőrinczi Szabolcs és helyettese, Farkas László⁸⁹, érdeklődésemre jámbor arccal azt kérdezte tőlem: „hát Te nem is tudtál róla?”

Ez volt az első pofon, amit hivatali működésem során kaptam. Nagyon nehezen emésztettem meg az elszennvedett igazságtalanságot. Annál sokkal büszkébb voltam, hogy az intézkedés magyarázatát kérjem. Így csak magamban őrlődtem és rettenetesen szégyelltem magam. Az nem bántott, hogy a minisztérium jogvégzett tisztviselői közül jó néhányan sokkal fiatalabbak voltak, mint én, akik rangomban megelőztek. De arra, hogy egy újonnan jött miniszter, akinek semmi áttekintése nincs a dolgok felett, csak úgy, egyszerűen, szó nélkül letaszítson arról a helyről, amit – úgy éreztem – jól és becsülettel betöltök, nagyon nehezen tudtam túltenni magam.

Az ügyosztály referenseit azokhoz az ügyosztályokhoz osztották szét, amelyeknek elvi ügyeit intézték. Én a gimnáziumi ügyosztályhoz kerültem vissza, mint Kovács Gyula egyik helyettese.

Teleki Pál öngyilkossága

Ez már 1941-ben lehetett. A háborús hurok egyre jobban szorult nyakunk köré. Teleki Pál – amikor nem tudta megállítani a végzet szekerét – golyót repített 1941. április 3-án fejébe. Nem a felelősség elől menekült a halálba, ahogy a mai történetírók hazug módon beállítják, hanem azért, hogy Nyugat figyelmét végzetes pisztoly-dörrenésével is felénk fordítsa. A németek megtámadták hazánk területén keresztül azt a Jugoszláviát, amellyel igen előrelátóan, bölcsen és bátorságra valló módon – éppen a fékevesztett germán étvágy megállítására – néhány hónappal előbb kölcsönös barátsági és megneemtámadási szerződést kötött. Amikor látta, hogy az önálló véleménnyel nem bíró és egyre jobban tábornokai befolyása alá kerülő kormányzó nem mer szembeszállni Hitler akaratával, véget vetett életének, mert nem akart részese lenni a gyáva meghunyászkodásnak. Feltehető, hogy régóta forgatott ilyen valamit fejében.

Missis Dallastól hallottam ugyanis azokban a szomorú napokban, hogy vele való egyik utolsó beszélgetése alkalmával, amikor arról volt szó, milyen elháríthatatlan tragédiát rejteget számunkra Németországgal való szövetségünk, szokott módján elgondolkozva ilyesfélét mondott: „Igen, úgy látszik, ezt már nem lehet feltartóztatni. De még tehetek talán olyan valamit, amivel rádöbbenhetem a Nyugatot a mi kétségbeejtő helyzetünkre.” Olyan Dugonics-Titusz-féle lendülettel akarta a halálba rántani magával a gyalázatot, ami, ha élve marad – úgy gondolta – őt magát is, nemzetét is beszennyezi a Világ közvéleménye szemében.

⁸⁹ Farkas László (1909-?) miniszteri tanácsos.

Faméltaságú úr!

Grófok és katonák —
 grófok és katonák, — a mag-
 naci kezébe alapul
 örökösésséggel yem.
 hem. A nemzeti érzés és
 mi adaként kezes-
 tet.

A garmakeres eltalálása
 adtunk — mert a mag-
 naciaként atrocitásokkal
 egy szó sem igaz. Sem a
 magyarok ellen, de még,
 a nemzeti ellen sem.
 Juttatásokhoz képest a
 legrosszabb nemzeti

Nem tartózkodás vinya
 Pünös vagyok.

Teleki Pál

1941. ápr. 3.

Teleki Pál búcsúlevele

Gróf Teleki Pál nem volt szerintem igazi államférfi. Jól látta az irányt, amelyen haladni kellene, utálta a meghunyászkodást idegen hatalom akarata előtt és érde-
 kében, s nehéz időkben volt bátorsága hangos szóval hirdetni: „Merjünk magyarok
 lenni!” Megvolt tehát benne az államférfiúi bölcsesség és bátorság. Hiányzott azonban
 hozzá az emberismeret, s az a „szakmai” tudás, amivel az állam hajóját megfelelő
 személyzet kiválasztásával a veszélyes vizeken át lehet kormányozni. Tudta, hová,
 milyen irányban kell haladni, s a vihartól sem ijedt meg, de tájékozatlan volt a kor-
 mányzás technikájában.

Inkább a tragikus hős fogalmához nyújt megdöbbentően szép példát. Mert ki
 a hős? Aki az igaznak tartott ügyért, annak szolgálatában életét is kész feláldozni.

Rákóczi, Kossuth szerintem – nem tekinthető hősnak. Egyik is, másik is életét mentette – s itt hagyta a népet a nyomorban, szolgaságban, híveit tömlöcre, bitófára. Teleki Pálnak minden joga meglett volna hozzá, hogy félreálljon, s nem kellett volna Pilátus módjára még kezét sem mosnia, hiszen ország-világ tudta róla, hogy hazáját független országgént kívül akarta tartani a háborún. Mégis elvetette magától az életet, mert úgy érezte, már csak halála-okozta döbbenettel tudja nemzetét szolgálni.

Halála után fejbe verten jártam napokon, heteken keresztül, most vált tudatossá bennem a tiszteleten felül, amit iránta éreztem, mennyire szerettem is ezt az embert! S amikor elemezgetni kezdtem magamban, mi az oka ennek, hiszen nem volt közöttünk semmi közeli kapcsolat, s rokonszenvének néhány megnyilatkozásától eltekintve, tőle közvetlenül nem is kaptam sorsomat meghatározóan befolyásoló támogatást, akkor rájöttem: azért szerettem, mert tiszta jó szándékában, abszolút becsületességében, nemes céljainak megközelítésében mindig csetlett-botlott, s valami olyan ügyefogyottságot árult el, aminek ellensúlyozására az ember szerette volna kezénél fogva tovább vezetni. Úgy látszik más is akadt, aki ilyennek látta.

Teleki Pál felravatalozva

Temetésén a menetben Inczénével és Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár feleségével együtt tettük meg az utat a Parlamenttől a Kerepesi úti temetőig. Zsindelyné, ez az okos asszony, ugyanezt a gondolatot fejezte ki ilyenféle megfogalmazásban: „Sokszor az volt az érzésem, mint valami gyereket ölbe kellene venni, s úgy magyarázni meg neki, ezt ne úgy tegye, hanem így!”

S az egyén elvesztése feletti fájdalomon felül ránehezedett lelkemre sorsunk egyre fojtogatóbb romlása. A német alakulatok véget nem érő áradatban hömpölyögtek

a Duna budai rakpartján északról le délnek, Jugoszlávia felé. A kormányban a német parancs végrehajtása mind kevesebb ellenállásra talált. Sodrótunk, egyre kevésbé visszatartható módon, végzetünk felé.

A megbántódás, ami lelkemet ügyosztályom megszüntetésével felsebezte, lassanként mindössze sértett hiúsággá zsugorodott. Sőt, idővel rájöttem, talán jobb is így, ha a szélsőséges jobbratolódás időszakában nem töltök be vezető szerepet: egyrészt nem szennyeződöm be, másrészt könnyebben átcsap fejem felett a hullám. Nem szomorított tehát el bölcs és következetes miniszteremnek az a tette sem, hogy – talán félév elteltével – visszaállította az elvi ügyosztályt, s élére Pannonhalmáról Csóka Lajost⁹⁰, a pannonhalmi bencés tanárképző intézet tanárát állította. Végeztem helyemen azokat a kis jelentőségű dolgokat, amik elintézésre vártak – s szorongó lélekkel figyeltem az eseményeket.

Ekkoriban már nekünk is kijutott a légiradióból. A légialtalmi kiképzésen régebben keresztülestünk. Az egyes hivatalokban, intézményekben nappali- és éjjeli őrsképeket rendszeresítettek. A Vallás- és a Közoktatásügyi Minisztériumban dr. Kultsár István miniszteri osztályfőnök volt a légialtalmi megszervezője és legfőbb parancsnoka.

Érdekes és tipikus képviselője volt Kultsár István a civilek körében a korszak katona-szellemiségének. Az a hír járta, hogy Gömbös Gyula hozta be a minisztériumba, illetve a minisztérium fogalmazói karának státusába. Magában a minisztériumban ugyanis tulajdonképpen talán sohasem teljesített szolgálatot, csak itt is volt hivatali szobája. Egyébként mindig valami különleges megbízatással működött olyan területen, ahol „rendet” kellett teremteni. Hosszabb ideig volt pl. az „állástalan diplomások” kormánybiztosa. Ebben a minőségben és mindenütt „erélyességéről” tett tanúbizonyságot. Külső megjelenése után civilbe öltözött katonai attasénak gondolta volna az ember. Izmos, kisportolt alakján angol kelméjű, elegáns ruha. Erősen öszülő, simán hátrafésült haja kiemeli naptól barna, beretvált arcának vonásait. Ezek kemények, mosoly csak ritkán lágyítja őket. Ha jár, szapora, s határozott léptekkel halad kissé előrehajoltan előre. Ilyenkor fejét mereven tartja, s tekintete nem kalandozik el a mozgás irányától. Beszéde tömondatokból áll, s bár hangja fátyolozott, majdnem rekedtes, mégis pattogónak tűnik.

Kultsár ömértósága tehát megszervezte a minisztérium légialtalmát és sziszifuszi munkát végzett, hogy ez az ő általa megkívánt szinten is működjék. A pincék kellőképpen kiépítve, padokkal felszerelve várják már a tisztviselők leözlönését a riadók alkalmával. Arra alkalmas fiatal egyénekből különféle osztagok (műszaki, rend,

⁹⁰ Csóka Lajos (1904-1980) bencés tanár. 1943 és 1948 között szolgálatátételre a VKM-be rendelték.

szanitéc, stb. alakulatok) vannak hivatva szükség esetén helytállni. Éjjelenként 6-8 tagú őrség ügyel rá, hogy a hivatali élet megszűnte után a hatalmas kettős épületben minden rendben legyen. Ezért a szürkület beálltakor végigjárja a lomtalanított padlástér kiismerhetetlen labirintusát, homok, vizes veder és hordó, tűzoltó készülékek a helyükön vannak-e. Ügyel reá, hogy az őrség elhelyezésére szolgáló miniszteri előszobából, mellékhelyiségekből nem szűrődik-e ki fény stb., stb. Kultúr ömértósága szinte minden este megjelenik, s hol itt, hol ott talál valami kifogásolni valót. Megjegyzéseit nem valami hízelgő formában adja a hibában, mulasztásban elmarasztaltak tudomására. Több alkalommal rendez nappal is légiriadó-főpróbát. Ilyenkor sisakban járja végig az óvóhelyeket, s durva hangon oktatja ki azokat, akik beszédjükkel feleslegesen fogyasztják a zárt helyiségek oxigén-készletét.

Ebben az egzecíroztatásban engem is nemkívánt szerephez juttatott: kineveztetett a légoltalmi rendőrsztag parancsnokának. Amikor egyik esti inspiciálása alkalmával megkérdeztem tőle (akkor beszéltem vele talán életemben először), hogyan esett rám a választása, hiszen katona sem voltam, azt válaszolta: „Hóman őexcellenciája sokszor dicsért, milyen határozott egyéniség vagy. Itt meg határozottságra van szükség.” Két előnye volt ennek a beosztásnak: az egyik, hogy a véget érni nem akaró légiriadók alkalmával is az udvaron maradhattam, a másik meg, hogy nagyon helyes, kisméretű német ismétlőpisztolyt kaptam szolgálati fegyverként, ami azokban a zűrzavaros időkben nem kis biztonsági érzést kölcsönzött számomra. Feladatom egyébként nem volt kellemetlen, arra kellett vigyáznom, hogy a légiriadók alkalmával mindenki levonuljon az óvóhelyre, s a kapuk zárva legyenek. Egész működésem alatt soha még csak szóváltásom sem volt senkivel. A legkritikusabb időszakokban is, amikor pedig egy délelőtti több légiriadó néptelenítette el a felektől nyüzsgő osztályokat, simán, zavartalanul folyt le az óvóhelyre vonulás. A kellemetlen mindössze az volt, hogy talán kéthetenként éjjeli szolgálatom is volt, s ilyenkor – egyrészt az otthoniakért való aggódás miatt, másrészt az átvirrasztott éjszaka törődése folytán – nagyon nehezen telt el a másnapi munkaidő. Az „otthoniakért való aggódás” miatt, mert akkorra már többen voltunk.

Család, gyermekek

Első gyermekem 1940. december 28-án született. Erzsébet nehezen viselte a terhességet. Dühös alaphangulata ingerlékenységre váltott át. Orvosunk a Városligetben lévő kis Bethesda-szanatóriumban vezette le szüléseit, így Erzsébetet is odavittük. Amikor a szülőszoba ajtaja előtti feszült várakozás csendjét végre az újszülött első sírása verte fel, az ajtófélfának dőltem, s megrázott a zokogás. „Hát apa lettem, gyermekem van!” – szakadt ki belőlem a zokogás. Az ajtó kinyílt, „fiú!” – közölték. „Ép? Nem nyomorék?” – Megnyugtattak, semmi baja, mindjárt láthatom is.

Erzsébet elkínzott arca a boldogságtól sugárzott.

Erzsébet Zoltánkával

„Fiúnk született, kisfiúnk, a Zoltánka” – suttogta. Nemsokára odatették melléje, ragyogó fehér pólyában, azt a ráncos, fintorokba torzult arcú, fekete hajú kis porontyot, aki nyugtalanul forgatta fejét, s kereste helyét a külvilágban. „Nézd, éppen úgy füget mutat a hüvelykujjával, ahogy Te szoktál” – mondta Erzsébet, s gyönyörködve nézte.

Két érzés selyemszálát fonták a Párkák ettől a perctől kezdve életem fonalához: az apai szeretet és az örök aggodalom szálát. Mindkettő életem fonalával együtt fog csak elszakadni. Akkor úgy éreztem, annak a szálnak is sikerült hamar elpattant végét újból egybe sodorniuk, ami annak idején kettőnk sorsát fogta egybe. Reméltem, a szertefoszlott szerelem helyébe a szeretet lép, amit közös gyermekünk vált ki belőlünk egymással szemben. Az első időkben mintha csakugyan így is történt volna.

A keresztlőt otthon tartottuk. Ekkor már a Svábhegy északkeleti tövében, a Németvölgyi u. 12. alatti ház harmadik emeletén laktunk. Két szoba hallos, nagyon csinos kis lakásunk a Svábhegyre nézett. Ha kinyitottuk szobám balkon üvegajtáját, a fákkal benőtt hegyszőlő üde levegője áramlott be rajta.

Keresztelő papnak Kemenes Illést kértük fel, a keresztvíz alá Ilona, Erzsébet nagynénje, tartotta az újszülöttet. Erzsébet szülein és közvetlen rokonságán kívül, Szentendréről unokahúgom, a „Kislány” volt jelen bátyjával, a ludovikás Misivel. Mrs. Dallas és Incze Péterék képviselték rajta baráti körünket.

Zoltánka keresztlője

Ülnek: Irén Zoltánkával, Kemenes Illés, Erzsébet

Állnak: Németh Gyurka, Ilona, Tomasz Jenő, Németh Andrea, Mrs Dallas, Andi, Benkovich Géza, Tomasz Jenőné, --, Inczéné, B.Z.

Eddig is minden szabad időmet otthon töltöttem. De mostantól fogva azt a kedvetlenséget, szomorúságot, ami hazafelé menet elfogott, ujjongó öröm, türelmetlen kíváncsiság váltotta fel. Mint valami nagy színházi élmény felé, úgy tekintettem kislátom – valljuk be – nem is olyan széles skálájú produkciói elé.

Ott feküdt beállítható magasságú, farácsos Hu-kó ágyán, pólyában. Két kis keze, rendszerint ökolbe szorítva – az egészséges kisdednek szóló előírás szerint – a fülek magasságában feje mellett pihent. Aludt nyugodt lelkiismerettel, békességesen, apró lélegzetvétellel. Csak időnként mozdult meg szája szapora mozdulatokkal. Arca derűt sugárzott. De egyszerre csak mi történt? Homloka összeráncolódott, a rózsaszínű arcbőr pirosra, majd veresre, sőt lilába áthajló sötétre változott, a száj már-már sírásra görbült. Bosszúság, düh, fizikai fájdalom fokozatai tükröződtek az érzékeny jelzőberendezésen. Az összegubancolódott vonalú cékla-gombóc valami szörnyű erőlködés görcsében feszült, hogy azután a lábak hirtelen mozdulatával, a fül számára is érzékelhetően oldja meg a biológiai problémát, lökje ki magából azt, ami kivaló. Utána a düh veres festékanyaga hamar felolvadt a jó közérzet langyos hullámaiban, s az elsimult arcon a száj körül néhány fészkelődő mozdulat után újra mosoly játszadozott.

Fürdetés. Édesanyja egyik kezében a kis kád langyos vizébe tartja, a másikkal a szivacs tartalmát kis fejére, mellére csurgatja. Zoltánka kéjes mozdulatokkal élvezi a víz puha érintését, a pólyából kiszabadult test teljes felületén. A szárítás után kis tornagyakorlat előbb a két karra, majd a lábakkal. Befejező szám – s ezt közkívánatra

néhányszor meg is ismételjük – a pirinkó lábfejet kézbe veszem, s fejfelé lefelé lógatott testet néhányszor meglóbálom.

Mérlegre helyezés, étkezés előtt és után. A leolvasott súlygyarapodás gondos feljegyzése. Szertartásos komolysággal, ünnepélyes csendben megy ez a művelet végbe.

S így folyik ez nap, mint nap, heteken, hónapokon át, mialatt – szinte észrevétlenül – az eddig csak néző szemek látni is kezdenek, az össze-vissza járó, hirtelen mozdulatú kis kezek egy-egy tárgy felé közelednek, a kis fej a vízszintes ágyon – nagy erőlködés közepette – mind jobban és jobban felemelkedik a lepedőről, hogy azután a félkörbe domborodott test ügyetlenül egyszer erre, egyszer arra az oldalra billenjen. Mindezzel párhuzamosan alakul, fejlődik, tökéletesedik a hangformálás, egy-egy különös, amorf hangnak gyakorlása, tízperceken, félórán keresztül.

Azután a kis kezek előbb szelíden, tapintgatva, majd egyre erősebben, s határozottabban meg-megfogják a feljük nyújtott ujját, a rácsos ágy vékony faoszlopait, s kezdetét veszi annak a mozdulatnak a gyakorlása, ami végül is sikerrel jár: felül a kicsike.

Nem kényeztettük el Zoltánkát. Az étkeztetésen, tisztába rakáson, fürdetésen felül soha nem vettük ki az ágyból. Így életmenete természetesen alakult. Nem volt erős kisfiú, de véznának sem volt mondható. Rendesen, normálisan fejlődött. Augusztusban megcsendült a kiskanál szájában, áttörte kemény ínyét első metszőfoga. Ettől fogva hosszú időn át mindent a szájába vett, rágicsált. Mivel ágyacskájában addigra – erősen belefogódzkodva a kerítést alkotó oszlopsorokba – már felállni is tudott, ki-kinyúlt a rács között vagy felett, s minden elérhető külső tárgyat birtokba akart venni. A kilincs volt a legvonzóbb jelenség számára, azt fogdosta, simogatta, verdeste szüntelenül kis tenyerével. Közben egyre ágaskodott, kis szájával célba vette, közeledett feléje. Minden vágya ezt tükrözte: óh, ha végre nemcsak a végét, hanem az egésztest számba tudnám venni!

Azután egyszer csak nemcsak az ágyikóban, keményen, görcsösen fogódzkodva, hanem a szőnyegen, segítség nélkül, önállóan is állt a baba. Innen már csakugyan egy lépés volt az első lépés megtétele ... „Jár a baba, jár” ...

Nem tudom, legfeljebb csak sejtem, mit jelenthetett számára, amikor a Saláta Sára ritmusára édesapja tánc lépésekben vitte ettől fogva heteken keresztül erre-arra a kis lakásban.

Kis fejét vállamra hajtotta, testével szorosan hozzám simult, én meg fáradhatatlanul dúdolgattam: „Saláta Sára, elment a vásárba, fidres-fodros szoknyába” – közben saszé léptekben hintáztattam ütemesen erre is, arra is. Nem tudom, mit is érezhetett ilyenkor, de azt tudom, hogy számomra ez az időszak a legtisztább boldogság emlékét idézi fel. Saláta Sára Paszuly Pistával pünkösöd napján tartotta az esküvőt – s az eddig vezető utat de nagyon sokszor tettük meg Zoltánkával őszi, téli

délutánokon, amikor a Svábhegy felől a lebukó nap utolsó sugarai végigcirógatták a kis lakás falait, mennyezetét ...

Gyurika keresztelője

Inczené Zoltánkával, Erzsébet Gyurikával, Irén, földön Németh Andor,
állnak: Németh Péter, Németh György, Boros Ildi, --, *Tomasz Jenőné*, --, --, Andi,
Bassola Zoltán, Ilona, Fachleitner Laura

Második kisfiunk 1943. április 2-án született, ugyancsak a városligeti Bethesda-szanatóriumban. A névadás az ő esetében is gyorsan ment: Györgynek kereszteltük, mert ez a név mindkettőnknek kedves volt. Nekem, mert Bartal Gyurit idézte fel, Erzsébetnek meg, mert első fokú unokafivérét, Németh Gyurkát nagyon szerette.

Gyurika sok tekintetben ellentéte volt Zoltánkának. Kis vasgyúrnak született, rózsás, telt arcát a selyemgubó fehéres-sárgás színét idéző haj övezte. Lelkiállapota mindig kiegyensúlyozottnak látszott, alig-alig sírt, s ha néha mégis eltört a mécses, könnyein keresztül is állandóan mosolygott.

Vele már nem ismélődtek meg az elsőszülöttnak kijáró szertartások. Nem mondogattuk el, amikor fürdetéskor, tisztába rakáskor egyikünk kezéből a másikbaadtuk át: „átadtam”, „átvettem”, s ezzel iparkodtunk kiküszöbölni azt a vérfagyasztó lehetőséget, hogy gyerekünk két szék között a pad alá essék. Nem béreltünk kisdéd-mérleget annak ellenőrzésére, eleget evett-e a kis ártatlan. Gyurika egyébként

is olyan jó étvágynak örvendett, hogy testsúlya szinte szemlátomást gyarapodott. Azt lehetne mondani, hogy semmi különös előjogra nem tett újszülöttségével szert, továbbra is Zoltánka maradt az érdeklődés középpontja.

Mintha az ő fejlődésének kisebb mozzanatait nem is érdekelték volna bennünket, hiszen bátyja filmjéből már láttuk egyszer őket. Inkább azokra voltunk kíváncsiak, amik Zoltánka életének újabb meg újabb állomásait jelentették, mert azok még ismeretlenek voltak, s ezért izgatóbbak voltak számunkra.

Zoltánka és Gyurika a Németvölgyi utcai lakás előtt takarít

Gyurikát – szerencsére – e mellőzöttségből kifolyólag semmi alacsonyabbrendűségi érzés nem kerítette hatalmába. Csak akkor iparkodott magára vonni a figyelmet, ha ennek valami komoly biológiai oka volt, éhség, pelenka-gond. Egyébként egymagában is rendkívül örült a létnek. Nagyokat aludt, ha meg ébren volt: mosolyogva pipázott. Mert álmában csakúgy, mint ébrenlétben, rendületlenül szívta bal keze hüvelykujját. Hogy pedig halmazza az élvezetet, közben jobb keze ujjjaival fülcimpáját morzsolgatta. Ez a szenvedélye később olyan perverzitássá fajult, hogy hüvelykujja mellé a megkaparintott pelenka csücskét is szájába vette, a pelenka többi részét pedig bonyolult módon a másik tenyerébe beszorítva, időnként vele nyomogatta fülcimpáját. Ez a szenvedélye – persze pelenka nélkül – szinte serdülő koráig kísérte. Bizonyosság rá laposra szívott hüvelykujja.

Abban is különbözött Gyurika bátyjától, hogy amikor járni kezdett – vele el-lentétben – nem csendesen, óvatosan kezdett járni, hanem nagy kurjantgatással, hangos nevetéssel bátoríttatta magát lendületes felfedező útjaira. Ilyenkor rettenetes nagyokat esett. A kis lábak ugyanis neki-neki iramodtak, s a hatalmas fej hol erre, hol arra döntötte el az egyensúlyát veszített törzset. A dudorok pillantások alatt nőttek ki homlokán, koponyáján. Az első ijedtség lecsillapultával azonban újból elhangzott a „gye! gye!”-biztatás, s a könnytől még maszatos arca a turcsi kis orr célzó gombjával már új tájak irányában hatolt.

Zoltánka csupa ideg lényével szemben Gyurika volt a megtestesült nyugalom, flegmaság. Zoltánka halálra rémült a Mikulástól, alig lehetett távoztával megnyugtatóni, Gyurika nagyokat parolázott vele, s kíváncsian nézegette végig kelléktárát.

Oázist jelentett számomra ez a most már gyerekzajtól hangos otthon, ahonnan csak a légiriadó szirénájának felzúgása tudta később a tiszta örömöket tovaűzni. De mielőtt ennek a szörnyű időszaknak leírásába kezdenék, kanyarodjunk még egyszer vissza, hadd szólhassak társas életünkről, szórakozásainkról. Nem éltünk nagy „társadalmi” életet. Azoknak a helyeknek a száma, ahová nőtlen koromban jártam, most lecsökkent. Az elmaradók helyébe Erzsébet családja lépett.

Erzsébet egyetlen gyermek volt.⁹¹ Édesapja, Kant Rezső, előbb vasúti tisztviselő, majd az első világháború alatt tartalékos tisztből aktív „bezupált” százados, korán meghalt. Fiatalon özvegyé vált anyja Benkovich Gézához ment újból férjhez, aki Felvidéken örökölt kis birtoka romjaiból Budapesten bérházat vett, s egy darabig abból élt. Tisztázatlan körülmények közepette Géza bácsinak ez a háza is hamarosan elúszott. Ekkor – gazdatiszti oklevele birtokában – a HÉV kertészetben nyert valami kis hivatalt. Amikor én megismertem, már nem volt állásban, s nagyon csekély kis kegydíjből tengődött Erzsébetékkal. A szegény rokon hálátlan szerepét töltötte be felesége – akkoriban előkelőnek számító – közvetlen rokonságában.

Erzsébet anyai nagyapja ugyanis id. Németh Péter, kúriai bíró volt, aki jogtudományi irodalmi működésével – valamelyik szakfolyóiratot is szerkesztette – szakörökben tekintélyt szerzett magának. Fiai – tehát Erzsébet nagybátyjai – szintén jogászok voltak. Péter, az idősebbik, mint a fiatakorúak bíróságának tagja vált nemcsak a jogászok, hanem a nagyközönség körében is ismertté. Ő előtte folyt ugyanis a harmincas évek legelején Zemplén Dénes bűnügye. Ez a szerencsétlen tizenöt éves kis gimnazista – Zemplén Géza műegyetemi tanár fia – meggyilkolta édesanyját. A körüti sajtó – főként szenzáció hajhászásából – heteken keresztül behatóan foglalkozott a nyomozás eredményeivel, a tárgyalás részleteivel, s az egyébként is liberális felfogásúnak ismert bírót – humánus és a gyermeki lélek ismeretére támaszkodó működéséért nem érdemtelenül, de túlzott módon – magasztalta. Az így szerzett népszerűség az egyébként is hiú alaptermészetű ember fejébe szállt, s mikor aránylag fiatalon kúriai bíróvá vált – ekkor ismertem meg én – öntelt ember módjára maga is szívesen legyezte saját hiúságát. Ha például családi körben élményeit mondta el, többet szerepelt bennük ez vagy az a „tisztelőm”, mint X.Y. „barátom”. A család fetisizálta. Vele közös háztartásban lévő hajadon húga, Ilona, Erzsébet édesanyjának ikertestvére, legtitkosabb gondolatait is elleste. Így agglegény-rigolyái szabad kivirágzásnak indulhattak. Erzsébet szüleivel, akikkel azóta, hogy Erzsébetet elvettem, egy házban (II. Garas utca 24.) laktak, ez volt a viszonya:

⁹¹ Helyesen: Erzsébet egyetlen gyermekként nőtt fel, mert kislány testvére korán meghalt (a szerk.).

húgát, aki állandóan kiszolgált, szerette, sógorát pedig, Géza bácsit, mint a család koloncát, lekezelte. Ez a körülmény azonban mit sem zavarta Géza bácsit abban, hogy a vasárnapi ebéden – erre mindig hivatalosak voltak sógorához – alaposan ne pótolja mindazt, amitől egész héten át, részben nagyon vékony bugyellárisuk, részben pedig felesége több mint hiányos konyhaművészeti tudása miatt elesett.

Erzsébet másik nagybátyja, Németh György, a Hitelbank jogtanácsosaként működött. Bátyjának éppen ellentéte volt: soha nem beszélt magáról, mindenkiel szemben szerényen viselkedett, természetes szívjóság és szívéllyesség jellemezte. Felesége, Andi, a háziasszonyok gyöngye, akkor volt boldog, ha ötszobás lakásuk tele volt vendéggel. Névnapi, születésnapok mind jó alkalmat adtak rá, hogy százféle finomsággal traktálhasson rokonokat, barátokat egyaránt. Két fiuk, Gyurka és Andor, valamint leányuk Andrea, példásan nevelt, jólelkű gyermekek voltak. Erzsébet nagyon szerette ezeket a nála jó néhány évvel fiatalabb unokatestvéreit. Bár Erzsébet édesanyja kisebb-nagyobb segélyekért időnként ezt a bátyját is megkörményezte. Gyuri bácsi – finom lelkének sugallatára – úgy iparkodott a teljes nincstelenség megalázó bevallásának elébe vágni, hogy Géza bácsit Andrea instruktorának kérte fel, s így jogcímet talált állandó segélyezésére.

Érdekes volt Erzsébet viselkedése ezekhez a közvetlen rokonokhoz. Mivel Péterrel és Ilonával naponta találkozott, s míg nagybátyja élt, talán sokszor hosszabb időt is töltött egyfolytában náluk, pajtáskodó viszonyt alakított ki velük. Pétert egyszerűen Petinek, Ilonát Ilonának hívta. S a tekintélyére egyébként olyan kényesen vigyázó nagybácsi természetesnek vette unokahúgának, a „gyerekeknek”, sokszor vásott, nevetlen, őket magával egyenrangú félnek tekintő viselkedését. Csak olyankor hördült fel, ha Erzsébet idegenek jelenlétében is megfélemlkezett magáról. Gyuri bácsival, s Andi nénivel egészen más volt a helyzet. Velük szemben példás magatartás, teljes tiszteletadás nyilvánult meg Erzsébet részéről.

Engem a család szívesen befogadott. Amíg gyermekünk nem született, mi is gyakran részt vettünk Péter és Ilona vasárnapi ebédjein, amelyeknek kitűnő fogásait a palócósan beszélő öreg házibútor szakácsnő, a szülőktől örökölt Emma néni készítette. Péter sohasem nagyképűsködött az én rovásomra, amikor meg hivatali pályámon való gyors emelkedésemet látta, szemmel láthatóan tetszett neki, hogy unokahúga férje át-átugorja a ranglétra egyes fokozatait. Én hamarosan kívülről kezdtem őt nézni, s amikor „tisztelőinek” egy-egy feléje tömjénezett gesztusáról beszélt, elbeszélésében már nem a tartalmat figyeltem, hanem a formát élveztem.

Gyuri bácsiék vendégáradatában jól éreztem magam. Mindig találtam a háziakon kívül is valakit, akivel kellemesen lehetett az időt eltölteni.

Géza bácsi sem itt, a hatalmas vendégkoszorú közepette, sem Péteréknél, a szűkebb családi körében, el nem mulasztott volna soha egy alkalmat sem, hogy szálfa termetével az asztaltól felemelkedve, ékes és formás orációban fel ne köszöntse azt,

aki – hite szerint – neve napjának, vagy születésnapjának örvén felköszöntésre várt. Ilyenkor nem jutott ki neki a „hallgasson Géza!”, amit szegény máskor olyan gyakran megkapott felesége részéről, ha mondani akart valamit. Ilyenkor beszélhetett zavartalanul, nem pisszegte le senki. Élvezte a hirtelen támadt csendet, amelyben hatalmas körmondatainak hömpölygő folyását csak egy-egy rövidebb latin idézet szakította meg.

Szerettem Géza bácsit. Emberi fogatkozásait túlonként ellensúlyozta az a szívjó-ság, ami kedves és őszinte beszédmódjában, áldozatos tetteiben kifejezésre jutott. Hogy pl. Zoltánkának örömet okozzon, képes volt – „nem kerül pénzembe, szabadjegyem van!” felkiáltással – az egész várost átvillamosozni. A vásárcsarnokkal szemben, a Ferenc József híd pesti hídfőjénél, „József bácsi” gyümölcskereskedésében azután kikereste a „legszebb”, „legpirosabb” almát, s újabb félórai villamosozás után diadallal emelte – „no, kinek hoztam ezt az almát?” – Zoltánka előtt magasan a mennyezetig.

A villamoskalauzok egyébként személyes barátai voltak. Mindegyiket szólásra tudta bírni, s résztvevően hallgatta bajaikat. Naivságig nyílt egyenességét, őszinteségét kézfogás-módja is elárulta. Hatalmas csontos keze szinte beleszaladt az ember tenyerébe, jó szerencse, hogy a hüvelykujjak egymásnak futó töve útját állta továbbnyomulásának. Önkéntelenül is Péter jutott sokszor eszembe, ha Géza bácsi keze birtokába vette az enyémet. Péter a kézfogásnál egymáshoz szorította ujjait, mint amikor az ember kezével libafej-árnyképet akar a falon a kisgyerekeknek mutogatni. Amikor azután kezemhez ért, a többitől elváló hüvelykujj kis bátortalan mozdulatával megszorította kezem három legjobban kiemelkedő ujjainak utolsó percét.

Tomasz Jenő révén fordítást sikerült az akkori Országos Fordító Irodában Géza bácsi részére szerezni. Milyen boldogan tette át a sok keresztlevelet, ilyen meg olyan dokumentumot szlovákról magyarra, s magyarról szlovákra. S milyen büszke volt rá, hogy eddig mindenki által lefitymált tót tudását értékesítheti, milyen nagyon megnőtt az önérzete, hogy keresni tud!

Erzsébet apai rokonaival nem tartott fenn ilyen szoros kapcsolatot. Nagyanyja Gödöllőn élt özvegyen maradt leányával, ugyancsak korán özvegyé vált menyé házában. Nagyon ritkán, évenként legfeljebb egyszer mentünk ki meglátogatni őket. Csak télen találkoztunk velük többször. Ilyenkor ugyanis be-bejöttek egy hónapra valami szociális otthonba, ami a Ferenciek templomának támaszkodó alapítványi épület első emeletén húzódott meg néhány szobáskában.

Nagyon eredeti matróna volt a Nagymama. Osztrák katona báró családból származott. Férje a Kassa Oderbergi vasútnak volt vezető tisztviselője. Csak németül és franciául tudott, magyarul talán értett, de beszélni sohasem hallottam. A társalgás vele németül folyt, még pedig nagyon hangosan, mert a normális erejű beszédet már süketsége miatt nem értette. Időnként, hogy próbára tegye az embert, egy-egy

francia mondatot is mondott. Mindig büszke bólogatással nyugtázta, ha ilyenkor mi is franciára váltottunk át. Hajlott, törekény kis alakja mindig feketében; töpörödött, vékony kis arca selyemből, s csipkéből készült fejdísz, majdnem főkötőszerű valami alól hajolt az ember felé. Elgömbült, megmerevedett ujjú finom kezével – mely olyan hideg volt, mintha vér nem lett volna benne már – sokszor megfogta beszéd közben az ember kezét.

Szerettem hallgatni. Egy-egy közbevetett szóval, kérdéssel próbáltam csak kissé irányítani. Jól esett neki az érdeklődés, szívesen beszélt a régmúltról, leánykoráról, férjével tett utazásairól, azokról az eseményekről, amelyeken részt vett fiatal korában. Nagyon büszke volt származására, családjának előkelőségére. Egyszer, amikor éppen azt mondta el, milyen helyeken volt édesapja parancsnok, ügyetlenül azt találtam kérdezni: „Der Vater von Großmama war General, nicht wahr?” – „Was, General? Feldmarschallleutnant!” („Mit, tábornok? Altábornagy!”) csattant fel hangja méltatlankodva.

Menye, magyar tábornok özvegye, beszélt el nekünk, hogyan adományozta Nagymama saját magának és lányának a „méltóságos” címet. Amikor menye ezredessé kinevezett férje után – a cím- és rangkórságot legyeztető régi jogszabályok értelmében – „méltóságos asszony” lett, nagymama kijelentette leányának, Mici néninek: „Von heute an sind auch wir beide, méltóságos asszony!” Ezt értésére adta szolgálójuknak is. Nem tudta elviselni, hogy kevesebb legyen, mint fiának felesége.

Erzsébet tábornok nagybátyjának volt egy Erzsébettel egykorú, csinos leánya is, Edit. Nem tudom miért, de a két unokanővér között egészen merev volt a viszony. Ha találkoztak, éppen csak beszéltek egymással, beszélgetésük nem terjedt túl a sablonos érdeklődésen. Valamilyen rejtve maradt ellenszenv választotta el őket egymástól. Így azután egymás meglátogatására csak akkor került sor, amikor Edit férjhez ment. Ez a házasság csak nagyon rövid ideig tartott, Edit férje a magyarországi harcokban elesett.

Az a nagyon laza kapcsolat, ami legközelebbi hozzátartozóimhoz kötött, házasságom után még lazábbá vált.

Szentendrére minden szentidőben mentünk csak ki, olyankor, amikor már nagyon nyomasztóvá vált bennem a bűntudat. A különálló gazdasági épületben lévő szobájában sietve meglátogattuk ilyenkor Édesanyámat, megkérdeztük hogyan érzi magát, azután Irénkénél is eltöltöttünk egy vagy másfél órát, már iparkodtunk is ki az állomásra. Soha meg nem hívtuk őket, határozottan, dátumszerűen. Legfeljebb csak úgy illendőségből mondogattuk: „mikor tetszik bejönni hozzánk?”, „mikor látogattok meg bennünket?” Egyik fél sem vette a dolgot komolyan, sem mi, az invitálók, sem ők, az invitáltak. Embernyi ember voltam már, tanári múlt állt mögöttem, ismertem az emberi lelket elméletből, ismertem gyakorlatból, s mégsem gondoltam soha rá, mi mehet végbe Édesanyám lelkében. Egyetlen fia voltam, aki

három éves korában szakadt el tőle, akinek fejlődését, pályáját szinte mindig másod-, harmad-szaj elbeszélése nyomán tudta csak figyelemmel kísérni. De akire mégis csak büszke lehetett, hiszen édes gyermeke voltam. Nem fájhatott neki hidegségem, szeretet nélküli udvariasságom? Szegény, bizonyára mindenért Erzsébetet okolta, mint ahogyan gyermekkorombeli viselkedésemet is nevelőanyámnak, Berta néninek tulajdonította. Pedig egyes-egyedül én voltam a bűnös: műveletlenségéért, beszédének pallérozatlanságáért szégyelltem nagyon. Talán a föld alá süllyedtem volna, ha előkelő ismerőseim, Erzsébet utáni új rokonaim tapasztalhatják, milyen egyszerű asszony. Sohasem fogom elfelejteni, mint borult már akkor lángba arcom, amikor egyetemi hallgató koromban az Eötvös Collegium portásfülkéje mellett álló „postaasztalon egyszer nekem címzett levelezőlapon olvasom a megszólítást: „Kedves Fijam!” Én az igazi emberségnek arra a fokára, hogy meg ne tagadjam magamban becsületes és szerető hozzátartozóimat, akiknek egyetlen bűne a szegénységük miatti műveletlenségük, sohasem tudtam felemelkedni. Csak Herminke, második feleségem terelt később finom lelkének ösztönösségével arra az útra, hogy Édesanyám halálos ágyánál próbáljak – hasztalan kísérlet! – mindent jóvátenni.

Bonyhádra is csak egyetlen egyszer vittem le Erzsébetet, Berta néninek és Anyiszéknak bemutatni. Berta néni Zoltánka születése után feljött Mártával hozzánk. Márta ismerős családnál szállt meg, Berta néni Erzsébet szobájában lakott. Márta a tervezettnél hosszabbra nyújtotta tartózkodását, s mivel Berta néni kénytelen volt hozzá alkalmazkodni, talán tíz, vagy tizennégy napot is nálunk töltött. Erzsébet duzzogott, terhesnek, kényelmetlennek érezte nagynénim látogatását. Én is megkönnyebbülten lélegeztem fel, amikor elutazott. Pedig nagynénimet nagyon szerettem, s hálát éreztem iránta. Anyisz is csak néhány napot töltött egy alkalommal nálunk, amikor valamilyen evangélikus egyházi kongresszusra utazott fel.

Rendszeresebben csak Irén gyermekei, a Ludovica Académiát látogató Misi, s Laura húga, a Kislány, akinek a családban sokan igazi nevét nem is tudták, jártak el hozzánk. Ők „comme il faut”-nak számítottak, mosolygó fiatalságuk, iskolázottságuk, viselkedni tudásuk fémjelezte őket. Nem kellett tőle tartanunk, hogy – bárki toppanjon is be hozzánk – velük szégyent vallanunk.

Társaságba ritkán jártunk. Erzsébetet időnként felkereste néhány leánykori barátnője, s amíg hivatalba (Ganz Villamos Művek, Buda) járt, egy-két kolleganője. Zoltánka születése után leköszönt állásáról, s így hivatali kapcsolata megszűnt. Tulajdonképpen csak Incze Péteréssel jártunk következetesen és sűrűn össze. Inczéék rendszeres bridzspartijain is részt vettem. Az alapító tagok közül azonban Móra Károly után Mrs. Dallas is hamarosan kiesett. Az ő kedves, szellemes és az általánosnak tartott angol flegmával nagyon ellentétes temperamentuma adta meg – Incze heccelődésein felül – a játék savát-borsát. Nagyszerű humorérzéke az osztás alatti „hogyan kellett volna, hogyan nem kellett volna licitálni, mit kellett

volna húzni, hogy robber legyen” – megbeszéléseket elevenné, gyorsan pergővé tette, – jólétesültsége, nagyszerű ítélőképessége és mély embersége pedig az akkor már végzetesre forduló politikai helyzet megvitatásához adott értékes, új szempontokat. Tulajdonképpen csak halála után döbbsentem rá, milyen jó barátot vesztettem el benne.

Inczené és Erzsébet jól megértették egymást, így szinte nem múlt el hét, hogy ne találkoztunk volna, olykor nálunk, jobbára azonban önáluk. Néhányszor gyömrői kis kulipintyójukba is kilátogattunk. Incze Teleki Pál utódainak is titkára maradt, s bár baráti társaságban idővel fel-feltűnt egy-egy szélsőségesen jobboldali, sőt nyilas beállítottságú alak is, az volt az érzésem, jól ítéli meg az általános politikai helyzetet. Mi volt az oka később, jellemgyengesség, oportunizmus, vagy pusztán kényelmesség, hogy az évek hosszú során át magának kialakított, szinte testére szabott, tekintélyt adó és viszonylagos gondtalanságot biztosító állást nem tudta otthagyni akkor sem, amikor már zavaros fejű, gárgyú és szolgalelkű embereket kellett kiszolgálnia? – nem tudom. Akkoriban Bárdossy, Asztalos és Kállay alatt azonban még nem ez volt a helyzet. Még mindig élt szívünkben kis szikra reménység, hogy nagy nemzeti katasztrófa nélkül tudunk szövetségeseink mellől a világháborúból kilábalni.

Olykor-olykor – Inczéékkel összebeszélve – étterembe mentünk vacsorázni. Incze kedvenc helye a József nádor téri Nyanya féle vendéglő volt. A tulajdonos erdélyi pénzügyi tisztviselő 120 kg körüli özvegye, mindenki „Nyanyá-ja”, Incze megszámálhatatlan székely pártfogoltja közé tartozott. Mert Incze különben is vajszívének zárja két emberfajta megjelenésére halálbiztosan felpattant. Ha valakiben hadifogolytársára ismert, ha valakinek beszédmódjában székely ízt fedezett fel, az ritkán kérhetett tőle olyant, aminek teljesítését megtagadta volna. Lankadatlan telefonérdeklődéssel ilyenkor az illető hatóságok vezető embereit annyira kimerítette, hogy végül is legtöbbször beadták derekukat. Így kapott azután az illető tanítói, tanári állást, nyert kinevezést magasabb fizetési osztályba – s jutott, mint Nyanya is, vendéglátóipari engedélyhez. A fáradtságon felül saját tárcájába is sokszor benyúlt, ha a kiváltságos embertípus elesettebb példányai támogatásra szorultak. Hogy ne is szóljunk arról a sok, nevetségesen sok násznagyságról meg keresztapaságról, amelyet pártfogoltjai körében vállalt.

Bevonulásunk után Incze összesúgott-búgott Nyanyával, az ablak mellett – ott ahol most az árkádok az épület utca felőli részébe belevájnak – asztalt készítettek, azután hozták a pincérek, kinek mit szeret: mirigyet káposztával, fatányéros, tárkonyos bárányt, vargabélest, kürtöskalácsot, csupa finom erdélyi ételt. Néhány pohár borocska után, amikor Péter a jóllakottság kellemes érzésével székében hátradőlt, felpattantotta cigerettatárcáját, s szipkába tett cigerettájából az első füstkarikákat maga elé fújta, a cigányprimás is hajladozva-mosolyogva oda szerénykedett. „Ellopták a szívemet, jól érzem. Azt, ki ellopta, esmérem, Tied vagyok, tied vagyok, Megkötözött rabod vagyok, Édesem” – hangzott fel a hegedű húrján bánatosan,

érezmesen, s dúdolta Péter csintalan mosollyal az asztalunk sarkán ülő Nyanya felé kacintva. A banda a sarokból kissé lemaradva, icinyke-picinyke ütemű megkéséssel kísérté a dallamot, mint ahogyan a cigányasszony szokott a purdékkal az utcán kalapos férje-ura, a dadé után bandukolni.

A Mátyás-pincében is vacsoráztunk néhányszor.

Mi nem voltunk az esetnél jelen, csak másoktól hallottuk, hogyan búcsúzott Baldauf Mátyás, a vendéglő alapító tulajdonosa vendégeitől. A törekeny emberke, aki finom arcú feleségével évtizedeken keresztül minden érkező vendéget diszkrét mosollyal, s kedves fejhajtással szokott üdvözölni, amikor hosszú betegsége után halálát érezte közeledni, felöltöztette magát, karosszékbe ült, s a széke alá tölt két rúdnál fogva négy pincérével családja kíséretében végig vitette magát a termen. Ebből az alkalmi szentmihálylovából inkább csak tekintetével, s a karfáról meg-megemelkedő keze fáradt mozdulatával búcsúzott azoktól, akiket egy életen keresztül becsülettel kiszolgált, s akik egy életen keresztül neki, s népes családjának megélhetést biztosítottak, vagyonhoz juttatták. Amerre a szomorú menet haladt, elhallgatott a fülkékben hangos vidámság, a vendégek felemelkedtek helyükről, s meghajlással, könnyes szemmel viszonyozták most neki azt a tiszteletadást, amiben eddig tőle ők részesültek.

Fadd

Faddra házasságom után is egyedül jártam le. Bartalék nem hívták feleségemet, nekem meg nem jutott eszembe, hogy talán illenék egyszer magammal vinni. Illetve minden bizonnyal az is közrejátszott a helyzet ilyen alakulásában, hogy feleségem jelenlétében jobban éreztem volna annak furcsaságát, amit eleinte természetesnek vettem, később azonban, ahogyan emelkedtem a ranglétrán, s állásom révén bizonyos tekintélyre tettem szert, egyre fonákabbnak éreztem: Bartal engem később is magázott, én meg méltóságos uramoztam. Hivatali viszonylatban én a legmagasabb kaszthoz tartoztam, de Bartal régi függőségi kapcsolatam alapján engem magánál, az ő osztályánál, földbirtokosi és dzsentrí kasztjánál alacsonyabbnak tekintett. Hasonló helyzet – amennyire ismerem magam – mással részemről semmi esetre sem alakulhatott volna ki, mert egyszerűen nem léptem volna társadalmi viszonyba olyan valakivel, aki nem tekint magával egyenrangúnak.

Ehhez a házhoz azonban az ott eltöltött hosszú idő, s Gyuri révén olyan szoros szálak fűztek, amiket nem tudtam volna, de nem is akartam elszakítani. Kölcsönösen, Bartalék is, én is, sokkal jobban ragaszkodtunk egymáshoz Gyuri halála óta, mint azelőtt. Mindkét fél azt kereste a másikban, akit a maga valóságában örökre elvesztett. Bartalék szeretetüket figyelmességük számtalan formájában kimutatták. Ha a vadászház elején való megérkezésem késett – általában augusztusban szoktam 10-14 napot náluk tölteni – sürgettek, miért nem jelentkezem. Az oda szánt időt mindig kevesellték: kedvesen zsörtölődtek, ha már haza készülődtem. Pesti útjaik alkalmával soha el nem mulasztották, hogy fel ne hívjanak: ilyenkor többször is találkoztunk. Azt látták bennem, aki lelke jobbik felének egy részét iparkodott Gyurijuknak átadni. Hányszor elő nem hozták: én neveltem rá a lelkiismeretes munkára, a pontosságra, én szerettettem meg vele a vadászatot. Megazután senkivel sem tudtak úgy beszélgetni Róla, mint velem. Én meg bennük ismertem fel Gyuri egy-egy mozdulatát, kifejezésformáját, hangjának árnyalatát. Ha most felteszem magamban a kérdést: vajon akkor is úgy ragaszkodtam volna hozzájuk, mint szívemhez nőtt tanítványom és barátom szüleihez, ha történetesen szegény emberek? A válaszom rá, bizonyosan akkor is. S talán ez a tiszta érzés nem szennyeződött be azáltal, hogy én testileg-lelkileg jól is éreztem magam náluk, s mindannyiszor felüdültem a kényelemnek, a mozgásszabadságnak hatására. Mert Bartalék nem voltak olyan primitív vidéki házigazdák, akik az ember nyakára ülnek, s lélegzethez sem engedik jutni. Étkezések alkalmával találkoztunk csak, s az ebédet és vacsorát követő beszélgetésekre korlátozódott a vendéglátók és vendég érintkezése. Azon felül szabad volt az ember: sétálhatott a kertben, csónakázhatott a Dunán, s a kocsit

is rendelkezésre állt, ha vadászni szottyant kedve. Ha meg pihenni kívánt, a kis könyvtárban vagy valamelyik nagy fa árnyékában kedvére olvashatott.

Bartal Gyuri a motorjával

Bartal – fia halála után két-három évet – mihelyt felocsúdott fájdalmából – lázas tevékenységben töltötte. Emlékét akarta itt is, ott is megörökíteni. Semmi más: sem a birtok, sem a vadászat, sem bármily más szórakozás nem érdekelt.

Legelőször is görög stílusú kriptát építtetett a kert egy félreeső, csendes részében, oda hozatta át a temetőben lévő családi sírbolt lakóit. A fekete márványtábla így jelölte meg sorjában a halottakat: Bartal György miniszter, Bartal Béla, császári és királyi kamarás és végül Bartal György, a „Napsugár”. Mert szertelen, önkínzó és magát mutogató fájdalmában ezt a jelzőt vésette neve mellé. Élet csak a Nap jelenlétében sarjadhat, az ő napsugaruk eltűnt, nem élet többé számukra az élet – akarta tudtul adni a világnak.

Azután emlékművet, kisebb stilizált obeliszket állíttatott az országútra, ahol Gyuri meghalt, terméskőből összerakott kis piramist Erzsébet-majorra, abba a ligetbe, ahol szívesen tartózkodott.

Majd hozzáfogott a legnagyobbnak, amit a legmaradandóbbnak szánt, egy hatalmas, 23 méter magas (23 éves volt Gyuri, amikor meghalt) vasbeton obeliszknek építéséhez. A monumentális építmény a faddi Duna ág közelében, György-major teljesen sík, hatalmas földtáblájának közepén ezzel a felirattal mered az égnek: „György a Napsugár, – Jött: 1913. IX. 3. Elment: 1936. VIII.16. – Áldott Emlékének

Hűséggel Hálával Szeretettel 1939.” Az obeliszk sírkamrának kiképzett alapzatába Gyuri kedvenc tárgyait: a halált okozó motorkerékpárt, pisztonját, gramofonját, könyveit, gyermekkori játékait falaztatta be. S mivel majdnem az örökkévalóságnak szánta, egy leforrasztott horgonybádóg tokba az obeliszk létesítésének okát ismertető, valódi hártýára írt oklevelet is helyezett, ezzel a megjelöléssel (hely-megjelöléssel): „Az emlékmű Magyarországon, Tolna vármegyében, Fadd község határában fekvő birtokom „György-major” nevű részén állt. Ezen a birtokon, amelyet szépapám, Bartal György 1837. évében királyi donatio-ba kapott ...” Az obeliszk egyik oldalán félméteres betűk kérik, figyelmeztetik, szinte fenyegetik az utókort:

EMBER, NE BÁNTSD!

A szerencsétlen, hinni nem tudó, túlvilági lét, másvilági viszontlátás lehetőségeit magától eleve elutasító, fájdalomában egyre csak körbe-karikába forgó apa lázadása volt ez a megsemmisülés ellen. Hányszor el nem mondta nekem a krypta mellett, vagy a kert útjait róva, vagy a dohányzó foteljébe süppedve: milyen boldog lenne, ha valaki el tudná hitetni vele, hogy az ember nem semmisül meg a halál után, hogy akik szerették itt egymást, azok ott újból találkoznak.

Még a divatos hipnotizörpszichológus Völgyesi Ferencet is felkereste egyszer azzal a kéréssel: transz állapotban szuggerálja neki, hogy Gyuri nem halt meg, hanem él, hadd beszélgessem időnként el vele hipnotikus álmában. Még jó szerencse, hogy a kérését az orvos – tudva: ezzel tudathasadást idézhetne elő – kereken megtagadta. Mivel tehát sem vallás, sem tudomány, sem kuruzslás hitét nem tudott neki adni – miként az emberi nem eszmélkedésének megindulása óta tette: előbb földhalmok, kőhegyek, majd gúlák, piramisok, stb. emelésével – ő is valami időtálló készítménnyel akarta az egyébként bizonyosra vett megsemmisülés határidejét mennél messzebb kitolni.

Gyuri életrajzát is megírta. Megindítóan szép, lírai emléket állított ezzel Fiának is, magának is.

Amíg az apa nyugtalanul kereste a rést, ahol a halált meglophatja, addig az anya morzsolta a napokat, hónapokat és éveket, amelyek után egyre közelebb kerül a viszontlátáshoz. Fájdalma szelíd, csendes belenyugvás volt a változtathatatlanba. Imádkozott, mert hitt, hitt, mert imádkozott. Nem láttam soha sírni. Irányított, vezette a háztartást, figyelme mindenre kiterjedt, mint azelőtt, s ha úgy érezte, nagyon fojtogatja az emlékezés, vállára vette kis kapáját, s ment az „alsó-kertbe” gyomlálni, gyümölcsöt szedni, sarabolni. Igaz, az elvesztett egyetlen gyermekén felül ő más is szeretett. Szerette a férjét, bármennyi megalázásban volt is része tőle. Szerette és féltette, hogy nem bírja elviselni a fájdalmat. Azután szerette testvéreit, bár régen elszakadtak egymástól. S általában, tudta szeretni az embereket, ha mindjárt szellemesen mindenkinek rá is tudott mutatni a púpjára. Önző sem volt. Ahol tudott, ott segített, nem hivalkodásból, hanem mert szíve ösztönözte reá. Így azután, bár

benne is összedőlt az életet mozgató fő cél, a talaj mégsem csúszott ki lába alól, volt hová lelkével, hitével, szívével, kezével kapaszkodnia.

Amikor Bartal készen volt az emlékművel, s az életrajzot is befejezte, tanácsomra Párizsba utazott repülőgépen. Azért beszéltem rá erre az útra, mert úgy gondoltam, ha végigjárja mindazokat a helyeket, ahol Gyuri néhány évvel azelőtt, a világiállításon megfordult, talán elterelődik figyelme attól a központi témától, amitől gondolatai pillanatra sem tudtak elszakadni. Ezt a célt sem sikerült elérni. Mindössze néhány napig bírta csak ki, s menekült onnan, ahol mások az életüket is szívesen leélnék. Egy haszna mégis volt ennek az utazásnak: kedvet kapott a repülésre. Amikor hazaérkezett, beiratkozott a Sportrepülők Klubjába, s itt – mint az ország legöregebb sportrepülője – megtanult repülni. Néhány év elteltével, amikor már biztosan érezte magát egyedül is a levegőben, kis kétüléses sportgépet vett. Birkaakolból hangárt alakított ki számára az Erzsébet-majorban, s innen indult – amíg a háború előrehaladtáig lehetett – rövidebb-hosszabb útjaira. Legtöbbször csak a környékbeli földbirtokosok kastélyait járta sorjában végig. Előfordult azonban, hogy messzebbre merészkedett: felment a fővárosba, vagy az alföldi repülőtereket, majd Pécsre kereste fel. Amikor fent a levegőben teljesen egyedül volt, akkor érezte – mint mondotta – fájdalmát leginkább elviselhetőnek.

Augusztus 16-án volt Gyuri halálának évfordulója. Rendszerint úgy mentem, hogy ezen a napon már ott legyek. Böbel János is – akkor már vásárosdombói plébános – évről-évre megérkezett, hogy gyászmisét mondjon. A kriptá kandeláberében magasan lobogott az emlékezés lángja ilyenkor, s a fájdalom még magasabbra szökkent a szülők szívében.

A vadászhidény megindultával Bartal is kikísért néhányszor foglászni. Többször azonban csak egyedül mentem. Szigethy Anti, az intéző, Feri bátyja, gondoskodott a hajtókról. Végig bóklásztuk Erzsébet-major kukoricáit, a lucernatáblákat vagy a távolabbi Béla-majorba hajtattunk. Legjobban szerettem, ha teljesen egyedül csatangolhattam. Olyankor senkihez sem kellett igazodnom, csak a vizsla ösztöne, s a magam passziója irányított. Volt egy-két kedvenc helyem. György-majorban volt például a faddi Duna-ág mellett egy napraforgó-kóró tábla, abban mindig kellemes meglepetések érték az embert. Hol fogolycsapat rebhent fel közvetlen közelben, hol fácánkakas húzott a magasba, hol meg nyúl ugrott ki a gazból, s csak fejét mutogatta – hol itt, hol ott egyre jobban távolodva – hatalmas vitorlás füleivel. Vagy a tolnai Duna ág túlsó felén levő Hókon erdő tavának környéke! Kacsák, gémelek gyülekezőhelye!

Nevezetesebb vadászsákmányom csak egyszer akadt. Amikor Bartal elkészült Gyuri életrajzána megírásával, én néztem át a korrektúrát. Bartal ennek viszonzásául meghívott úgy decemberben rókavadászatra. Erzsébet-majorban volt egy másfél-két holdnyi nádas, annak a kis csekély vizű pataknak a két partján, ami a major gerjéni út felé eső részén haladt keresztül. A nádas olyan alakú volt, mint

valami hosszú-hosszú kardpenge. Szélessége nem lehetett több 50 méternél. Minden télen esett benne egy-két róka. Jó búvóhelyet jelentett ez a vörös ragadózóknak, meg vadászterületnek sem lehetett rossz számukra. Fácán ugyanis szépen akadt benne, s a major csirkeöljái sem estek messzire tőle.

Még a tél beállta előtt ezt a nádas 5-7 méter széles vágásokkal – ebben a nádat többől levágták – négy részre osztották. Azután nem zavarták többé.

Nem jó előjellel indultam hazulról útnak. Valami pattanás az egyik fülemben elmergesedett, s Faddra beérkezve gyulladásba jött. A vadászatot megelőző éjjel alig aludtam valamit. Már-már azt hittem, nem is mehetek ki ilyen állapotban szabad levegőre. De Bartalnak jó gondolata támadt. Rám adta bőrből készült pilótasapkáját, ami nagyszerű védelmet nyújtott a beteg fül számára, viszont légmentesen a másikat is elzárta a külvilágtól, s így semmit sem hallottam.

A vadászat napját gyenge éjjeli fagyok előzték meg, a nedves földnek éppen csak felülete kérgesedett meg, s a víztócsákon vékony jégreteg keletkezett. Elálltunk Bartallal az első vágásnál, ő a gerjéni országút, én a major felőli oldalon. A hajtók a nádas végén helyezkedtek el, s adott jelre – a nádas bottal meg-megzörgetve, de egyébként hangtalanul – elindultak felénk. Mozdulatlanul álltam a vágás hajtók felőli szélén, kezemben puskával, lövésre készen. Csak szememre bízhattam magam, mert semmit sem hallottam. Alig telt el 2-3 perc, tőlem mintegy 10 méternyire, hatalmas, sötétvörös bundájú róka futott gyors iramban a vágás hátsó szegélye felé. Lövésemre a nádas szélétől hirtelen visszafordult, s még sebesebben tartott a már egyszer elhagyott részbe. Újból rálöttem, s tudtam, lövésem talált, mert a nádasban olyan forgolódást, csörtetést csinált kínjában, egyazon helyen, hogy még én is hallottam. A hajtók nemsokára a vágáshoz értek, s az előzőleg kapott utasítás szerint megálltak. Az én rókámat azonban nem hozták magukkal. Mutattam nekik a helyet, hol keressék, de csak nem találták. Már-már kétség fogott el, valóban meglőttem-e. Magam mentem be tehát a nádasba, s azon a helyen, ahol gondoltam, meg is találtam zsákmányomat. Az első lövés pofáján érte, ettől fordult meg, a második pedig – amelyik végzett vele – a nyaka tövébe vágódott. Örültem, hogy megvan. Gondoltam magamban, meglőttem a magamét, most már szégyen nem érhet, ha nem akad több is.

Valóban, a nádas második részében csak a túlsó oldalon szólt a puska, két-három facán rebhent fel arrafelé, meg egy róka esett. Én semmit sem láttam. Alig indultak meg azonban a hajtók a harmadik vágás felé, egy kisebb róka ugrott ki előttem a nádasból a szántóföldre, a major irányában. Kapom a puskát, s a lövésre, mint a nyúl szokott, olyan bukfencet vetett. Töltésre sem volt időm, szinte ugyanazon a helyen ugrott ki a következő. Az is az előző sorsára jutott. Sietve megtöltöttem a puskám, alig csattan a závarzat, ugrik ugyanazon a helyen a harmadik is. Ez is az első lövésre bukfencel végzi. Majdnem elordítottam magam büszkeségemben: egy perc leforgása alatt három róka! Ezzel sem igen dicsekedhetik mindenki! De csendben

maradtam, s feszülten vártam. Hátha? Csakugyan, mintegy öt perc elteltével, ahogy mozdulatlanul figyelem a vágást, s a nádas előttem végződő szélét, úgy érzem, hogy közvetlenül előttem – három méternél sem becsültem többre – kékes-zöldes hideg szempár tekintete mered a nádtövekből rám.

Róka volt, mit az eldőrdült lövések a nádasban tartottak vissza, mérlegelte a helyzetet, melyik irányban meneküljön. Talán percig is eltartott, amíg „rókaszemet” néztünk egymással. Tudtam, ha megmozdulok, azonnal visszaugrik, s a sűrű nádasban már mit sem fogok belőle látni. Hirtelen mégis vállhoz kaptam puskámat, de mire a lövés kiszaladt a csőből, a róka már megugrott. Csak hűlt helyén vágott bele a sötét a nádasba.

Az utolsó hajtás is tartogatott még számomra örömet. Még távol voltak a hajtók, amikor lassan, óvatosan, szinte eligazgatva talpa alatt a deres harasztot, újabb róka lépegetett elő a nádasból a vágás szélére. Lövésemre hasra esett, egyet belenyalt az alatta felloccsanó sekély vízbe, azután vége volt.

Az egész vadászat másfél-két órát tarthatott, s szinte egész rókacsaládot sikerült kiirtanom. Mert, az első, hatalmas kan róka lehetett a családapa, ez az utolsó nagyobb nőstény az anya, a három kisebb meg, ami versenyt ugrott egymással a halálba, a róka pár kölykei. A negyedik testvér, amit elhibáztam, Szigethy Feri puskája előtt fejezte be életét. Bartal két nagyobb rókát, s néhány fácánt lőtt.

Házigazdám, pedig megszokta, hogy az ő zsákmánya mindig jóval több vendégeinél, most őszintén gratulált a nem mindennapi eseményhez. Látszott rajta, örül neki, hogy kedveskedése ilyen nem várt, ritka mértékben sikerült. Az én örömöm meg azért volt nagy, mert egyrészt nem vallottam szégyent, amikor az én tiszteletemre szólt a vadászat, másrészt meg, mert az aznap elejtetteken felül mindössze egy rókát lőttem évekkal ezelőtt György-majorban, a Duna melletti nádasban.

Bartal gyűlölte Hitlert és a nácikat. Értesülései megbízhatóak voltak a világpolitikai eseményekről. A Neue Zürcher Zeitungot járatta, s ez a tárgyilagos svájci napilap hű képet adott a háború folyásáról. Amikor már a magyar cenzúra fekete festékkel maszatolta olvashatatlanná benne a nem szája íze szerint szóló cikkeket, még akkor is sok mindent ki lehetett hámozni híradásaiból. Az angol híreket is állandóan hallgatta rádióján. Képes volt éjjel felkelni azért, hogy zavartalanul foghassa az adásokat. Mennél jobban haladt előre az idő, annál többet találgattunk, milyen fordulatot vesznek az események. Abban természetesen kezdettől fogva pillanatig sem kételkedtünk, hogy a németek elvesztik a háborút. De vajon mi ki tudunk-e maradni belőle, s amikor már belesodrótunk, tudunk-e olyan ügyesen lavírozni, hogy ne következzen be a katasztrófa? Kétség és remény között hánykolódtunk, s jól esett azzal könnyíteni magunkon, hogy megvitattuk, mitől tartunk, miben bízunk.

Zsidóságról, zsidókról

A németek mind esztelenebb követeléseinek egyik belpolitikai következménye a zsidóüldözés volt. A hivatalokban nagyszülőikig visszamenőleg kellett az „ária”-származást igazolni. Ez a „helyzet-tisztázás” szolgáltatta a nyitányt az egymást követő megszorító rendeletek kiadásához. Először a közszolgálatból szorultak ki a zsidók, majd lassanként minden életfeltételt (iparigazolvány, kereskedői igazolvány, stb.) megvontak tőlük, s legvégül gettóba terelték őket. Nem volt nehéz kitalálni – hiszen külföldi rádióállomásokból sokat hallottunk már a németországi eseményekről – milyen sors vár ezután rájuk. Engem ezek a fejlemények lelkem mélyéig megrendítettek. Úgy szégyelltem magam, mintha tevőlegesen részese lettem volna emberi méltóság, szabadság, a természeti jog ezen szörnyű megcsúfolásának. Pedig sem rokonom, sem barátom nem volt zsidó, s azt is éreztem, tudtam, hogy mindig volt is, meg van is zsidókérdés, mert ennek állandó időszerűségét maguk a zsidók korlátlan érvényesülést kereső, nyüzsgő természete okozza. De ennyire kivetkőzni az embernek nemcsak a keresztény, vagy kultur-, hanem egészen egyszerűen emberi mivoltából, ehhez a fanatikuskok örültsége, s a rabláncra fűzött népek szolgál-lelkülete kellett.

Megpróbálom követni – kora gyermekkoromtól kezdve – az útját annak, ahogyan ez a közöttünk, velünk együtt élő, de magát idegennek tudó, s általunk idegennek érzett faj fogalma bennem formálódott és kialakult.

Kötcsén a téli időszakban meg-megjelent nálunk egy vöröshajú, -szakállú és -bajuszú, ragyás képű, gombócalakú, pöttöm emberke, Móric bácsi, a vándorkereskedő, aki déligyümölcsöt: füzérre fűzött fügét, szentjánoskenyeret, narancsot és mandarint árult. Jövetele örömet jelentett nekem, mert Berta néni nem volt fukar háziasszony, s szép tartalékot biztosított számunkra a finomságokból. Mielőtt az üzletkötésre sor került volna, Móric bácsi el nem mulasztotta, hogy a szoba másik oldalán, velem szemben leguggolva, apróka narancsot, mandarint ne gurítson felém. Vele kapcsolatban hallottam először ezt a szót: „zsidó”.

A falu közepét mély árok hasította át. A községházára ezen keresztül kellett mennünk. Mielőtt a hídra értünk volna, mindig megilletődött kíváncsisággal néztem az árok túlsó szélén, elég mélyen fekvő sarokházra. Ablaka, ajtaja zárva, udvarára nem lehet belátni. Képzetem várkastély-romantikával töltötte be. Halász úr lakott benne, nyugalomba vonult zsidó kereskedő. Alig láthattam néhányszor. Elegáns férfi volt, nyugodt mozgású. Tiszteletet váltott ki bennem sápadt arca, titokzatos lénye.

Adolf bácsi volt a harmadik, akit zsidónak tudtam. Róla csak súgva mondták: „Zsidó, de nem látszik annak!” Vilmos bácsi unokahúgát, Vilma nénit vette feleségül. A Foncieries Biztosító Társulat ügynöke volt. Magas termetű, jó megjelenésű, hatalmas, őszbe csavarodó bajuszú, kissé hangosan beszélő ember. Családját rajongva szerette. Feleségének rokonsága tartózkodás nélkül befogadta, s ő a rokoni szeretetet kedvességgel, figyelmességgel és gavallérosan, sok értékes ajándékkal viszonzta. Hozzánk sűrűn járt családjával, télen Budapestről, nyáron szárszói villájukból.

Mivel Bonyhádön az orthodox gettó kellős közepébe pottyantunk, bizony az első év folyamán, míg meg nem szoktam a tórájukat hónuk alá szorító, piszkos, hosszú kaftánjukban zsinagógába siető pajeszes öregeket és ifjú rabbi növendékeket, megilletődött félelemmel kerülgettem őket. Ápolatlanok, piszkosak voltak ezek a zsidók és hozzátartozóik korra és nemre való tekintet nélkül. De hamar rájöttem, hogy a légynek sem ártanak. Meg sohasem szerettem őket, igazán nem volt mit szeretni rajtuk, de nem féltsem többé tőlük. Homályosan alakult bennem a tudat, hogy különálló fajta ez, amely titokzatos vallási, rituális szokásaival, életformájával élesen elkülönül nemcsak a svábságtól és a magyarságtól, hanem még a civilizálódott hitsorsosaitól is.

A gimnáziumban az alsó osztályokban öt-hat zsidó társam volt. Zucker Dezsővel, a Budai utcai „szálloda”-tulajdonos fiával, még ma is összeölelkezünk, ha találkozunk, pedig csak egy évig jártunk együtt.

Pincér lett, szegény ember maradt, úgy is ment nyugdíjba.

Sajó Dezső, biztosítási ügynök fia, Holländer Arthur, kinek özvegy édesanyja a „Divatáruház” tulajdonosnője volt, kedves, jólelkű fiúk voltak. Mindig örvendeztünk egymásnak, ha Bonyhádra egyetemi éveim alatt vissza-visszatérve, összefutottunk. A felső osztályokban már csak hárman maradtak: a két Löwy testvér és Holländer

Árpád. A Löwyek a Pincehellyel majdnem összeépült Görbő község kereskedőjének voltak a fiai, Holländer Árpai meg nagyon népes bonyhádi családból származott. Ez a három fiú azt a felületes állítást látszott igazolni, hogy a zsidók általában vagy éles eszűek, vagy nagyon buták. A fiatalabbik Löwy, Arthur, értelmes, sőt tehetséges tanulónak bizonyult, rendkívül ostoba bátyja, Jenő miatt agyonizgulta magát az órák alatt. Az egész osztály élénk derűsleggel kísérte figyelemmel feleleteit. Mellette ülő öccse – ha hangosan nem súghatott – arcmimikával, kézmozdulatokkal iparkodott megadni neki a lendületet, ami a gyenge, de még elfogadható felelet produkálásához juttathatta. Árpai, még Jenőnél is ostobább volt. Rendkívül sok időt töltött a könyvek mellett. Nem volt képes azonban megfogni azt a szálát, melynek birtokában azután könnyen lebonyolítható a tankönyv szövegének lényege. Így azután csak biflázott, s értelmetlen félmondatoknál sohasem jutott tovább. A Löwyek az osztály csipkelődésének állandó céltáblái voltak, amit Jenő egykedvűen tudomásul vett, Arthur azonban minden sértő szóra ingerülten reagált. Holländer Árpival senki sem foglalkozott.

Mint kis gimnazista rendkívül gyakori vevője voltam a helybeli két papírkereskedésnek. Mindkettőnek zsidó volt a tulajdonosa. A katolikus templom főbejárata felőli oldalon, rézsut a plébániával, nyílt Raubitschek Izor üzlete. Megilletődtem, valahányszor ide beléptem. Raubitschek úr potrohos öreg volt, hatalmas, rezes, kelvirágszerű kinövésektől ékes orral, mellényén vastag óralánca ívelt át, gomblyuktól az órazsebig. Mozdulatai kimértek, hangja érdes és számonkérő. Nem engedhette magát át az ember nála a noteszválogatás önfeledt örömeinek, mert a „no, mi lesz?“, vagy a még rövidebb és még metszőbb „na!“ - elhamarkodott döntésekre sarkallta, amikor pedig még sem az alak, sem a méret, sem a szín nem libeghetett elég ideig a mérleg serpenyőjén. Kirakatában a fekete bársony tokban pihenő körzőkészletek – mi circlinek hívtuk őket – mint a mágnes, úgy vonzották a szemet. Sohasem volt azonban hozzá bátorságom, hogy az üzletben kirakassam magam elé őket.

A másik papírüzlet a templom háta mögött, a községháza emeleti épületének a Szentháromság szoborral szemközti részében ejtette az embert kísértésbe. A bolt-helyiség is, meg Weisz úr, a tulajdonos is homlokegyenest ellenkezője volt az előbbinek. Raubitschek úr üzlete szentély volt, tágas, kissé tompa megvilágítású. A pult az ajtóval szembeni és jobb kéz felőli oldalon fordított L alakban tartotta távol a vevőket a szekrények polcain példás rendben elhelyezett értékektől. Weiss úr boltja kis hosszúkás lyuk, ahol a pult merőlegesen nekifut az ajtónak. Ha hárman beléptek rajta, a negyediknek már nem jut az üzletben hely. Az árú állványon és pulton bizarr rendtelenségben. Weisz úr alacsony, vézna pergamensárga arcú emberke, gyér bajszkával, de komoly tincsű pajesszal, amit eléggülten pödörget ujjával, amíg dönteni nehezen tudó kuncsaftot suttogó hangon, de kitartóan iparkodik meggyőzni az áru kiválóságáról. Legtöbbször molett felesége is mellette áll, két könyökével a pultnak dőlve. Ő is ejt néhány biztató szót a kisdíák felé, miközben időnként ujjával tömött fonatú vendéghája alá kapar.

Korabeli zsidó kereskedés

Ha valami nagyon szép divatcikket, nyakkendőt, gallért, kalapot, vagy kesztyűt akartunk venni, akkor özv. Holländerné „divatárú-kereskedésébe” mentünk. Az egyetlen segéd, s egyben üzletvezető, a kopasz Dick Dóri, megállás nélkül kedveskedett, kellemkedett ilyenkor. Folyamatos beszédének állandó visszatérő elemei a „kezeit csókolom”, „kérem alássan”, „tessék parancsolni”, „szolgálatára” voltak. Távozáskor az ajtóig kísért bennünket, s mély meghajlással búcsúzott tőlünk. Özv. Holländerné a kasszától fel-felállva, telt arcán finom mosollyal, egy-egy nagyon halk kiegészítő megjegyzéssel asszisztált alkalmazottja osztályon felüli szerepléséhez.

Először az evangélikus Dr. Schall volt az orvosunk. A rózsásképű, ötvenes korú férfiú azonban a beteglátogatás során inkább a „városi” eseményekről szeretett referálni, pletykálgatni, kevés érdeklődést tanúsított azonban a beteg állapota iránt. Így azután Berta néni helyette Dr. Berde Mózeshez pártolt át. Dr. Berde hatalmas, jól ápolt, őszbe hajló bajuszával Adolf bácsira emlékeztetett. Nekem a gimnáziumból már némi tapasztalatom is volt hozzá. Ő végezte ugyanis évenként egyszer a kötelező trachoma vizsgálatot. Ez abban állt, hogy bejött az osztályba, kezett fogott a tanárral, az ablak elé állt, azután mi szép sorjában – a padok rendje szerint – elébe járultunk. Ő két hüvelykujjával alsó szemhéjunkat kissé lehúzta, majd jobb keze nagyon szelíd, kedves arcon legyintésével jelezte, rendben vagy, jöhet a következő. Munkáját – megítélésem szerint – túlságosan gyorsan végezte, így is megrövidült az illető óra

legalább tíz-húsz perccel, s ez a körülmény minden bizonnyal hozzájárult népszerűségéhez. Mint házi orvos lelkiismeretes munkát végzett. Meghallgatta a panaszokat, kérdéseket tett fel, alaposan megvizsgálta a beteget, azután megállapította a bajt, megírta a receptet, s elmondta, mi a teendő. Kézmosás közben még megkérdezte: „Egyébként hogyan vannak a Nagytiszteletű Asszonyék?” – s azután az ajtóból kezével búcsút intve a betegnek, távozott. Megkönnyebbülés, megnyugvás maradt hátra látogatása után, s mintha ezzel a gyógyulás máris megindult volna. Berde Mózes doktor nemcsak belgyógyász volt, hanem fogorvosi gyakorlatot is folytatott. Linóleummal fedett padlózatú várószobácskája, s a rendelő ragyogott a tisztaságtól. Amíg a doktor bácsi lábmeghajtasú fűrógéppel a beteg fog odvát kerekítette, öblösítette, s végezte azokat a beidegzett mozdulatokat, amik éppen soron következtek, tekintetem hol itt, hol ott pihent meg: kemény szálú bajuszának egyik vagy másik ágán, mindig frissen beretvált, fénylő állán, nyakához símuló, ragyogóan tejfehér, magas keménygallérján, az ennek tövét körülölelő, széles nyakkendő gondosan, sem túl szorosan nem kötött, sem túl lazán nem hagyott, hatalmas csomóján. Ha időnként halkan ki-kinyílt a lakószobák felőli ajtó, vagy Berde néni lépett be rajta, s váltott suttogva néhány szót férjével, vagy húsz év körüli lányuk. Mintha kettejük között alig lett volna különbség: ugyanaz a fehér, rizsporos, kerekded puha arc, a mamáján kissé határozottabb vonásokkal, ugyanaz az egyszerű, kontyba csavart frizura, ugyanaz a magas gallérú blúz és egyszerű szoknya. A tisztaság, a jól ápoltság, a családi összetartozás szemmel látható volta, a rendezett életkörülmények válhatták ki belőlem, a kisdiajból, azt a jóérzést, ami itt eltöltött, azt a rokonszenvet, mit Berde bácsival szemben éreztem. Hatalmas „alászolgájával” köszöntöttem, ha az utcán vele találkoztam, akár egyedül haladt, – egyik kezében ezüsfogantyús fekete botjával, másikban orvosi táskájával – akár feleségével és leányával. Ha harmadmagával volt, a mamát mindig közrefogták, mama a férjébe, a leány a mamájába karöltve, s ütemesen mindig együtt léptek. Szelídség, finomság, becsületesség, jóság, s emberszeretet nyomta rá bélyegét erre a családra.

A másik zsidó orvos, Dr. Obláth neve fogalom volt az egész környéken. Hatalmas szivarral szájában, ez az akkor már jó hetvenes öregember vagy gyalogosan róttá az utcákat, ilyenkor helybeli betegekhez sietett, vagy parasztszekérre feldobott féderes ülésen, plédbe burkolva rázatta magát a szomszédos falvakba. Ha valahol a beteg állapota válságosra fordult, a hozzátartozók utolsó kísérletét Dr. Obláth jelentette. Ha már ő sem tudott segíteni, beletörődtek Isten akaratába. Sárgára meszelt öreg házának falai mintha alig bírták volna el a roppant magas, hatalmas tetőzetet, mélyen belesüppedtek alatta a földbe. A rövid falú, csupa cserép öreg ház romantikusan húzódott meg az óriásinak tűnő kert egyik sarkában. Szinte valószínűtlennek tűnt, amikor érettségim után, amíg az egyetemre föl nem kerültem, belülről is megismerhettem. Több tanítványom között akkor ugyanis néhány hónapig

az öreg Obláth pesti unokája is szerepelt, akit családja rövid időre a nagyapához küldött le. Óráinkat a méter vastag falba vágott egyik ablak előtt tartottuk. Amíg tanítványommal – széteső figyelmű 14-15 éves kamaszfiúval – a latin paradigmákat gyakoroltattam, szememmel az ablaktáblák közötti díszes vasrács füstölt libacomb kollekcióját pásztáztattam végig. A gondos háziasszony ide aggatta fel az éléskamrájából kiszoruló értékes élelemkészlet nyálcsordító darabjait.

Barabás állatorvosék Nusija, Pistája is tanítványom volt. Bennük is, akárcsak Davidovics Józsiékban, jólelkű, kedves embereket ismertem meg, akik a lelkiismeretes instruktori munkát elismeréssel, figyelemmel, segítőkészséggel viszonyozták.

Az Eötvös Collegiumba – az 1919-es kommunizmusnak reakciójaként – csak keresztény származásúak kerülhettek be akkoriban. De még az egyetemen is alig-alig akadt zsidó kollégám. Csak a nálam néhány évvel fiatalabb Waldapfel Józsefre, későbbi feleségére, Spiller Rózsára, s rajtuk kívül még egy-két lány hallgatóra emlékszem. Szorgalmas, halk szavú, félrehúzódo emberek voltak, akiket a „fajvédő” handabandázók időnként meg-megfélemlítettek.

Negyedéves koromban – Rempert Elek jóvoltából – két tanítványt is kaptam a Fasori Evangélikus Gimnáziumból. Az egyik fiú – Engel Gyurinak hívták – édesapja földbirtokos, a kis Révészé meg építészmérnök volt. Nehéz körülmények között éltem akkoriban, e két zsidó családtól kapott óradíjak jelentették egyetlen jövedelmi forrásomat.

Faddon Bartaléknál „tisztá keresztény” szellem vett körül. Bartal liberálisabb felfogást tanusított, üzleti ügyeket zsidókkal is szívesen bonyolított, de Bartalné nagyon felhúzta az orrát, valahányszor a traktorgyár zsidó mérnökét, vagy más hasonló üzletfelet kellett nagyritkán asztalához ültetnie. Talán keresztet is vetett, megbotránkozásában, amikor férje egyszer tréfásan azt találta mondani, nem bánna, ha Gyuri gazdag zsidólányt venne feleségül. Csak ott-tartózkodásom második szakaszában derült ki azután, hogy Bartalné édesanyja százszázalékos, Bartal édesanyja ötvenszázalékos mértékben nem ária. Kicsit sem zavart meg ez a körülmény, amikor tudomást szereztem róla. Nem éreztem szükségét, hogy átértékeljem róluk kialakult felfogásomat.

A faluban Blochon, a mészároson kívül alig volt zsidó család. Az „intelligencia” osztatlan megbotránkozását váltotta ki, amikor a nagyon művelt Major Imre katolikus tanító rendszeresen kezdett egy helybeli zsidólányt kísérgetni.

Tanár koromban nem tudtam különbséget tenni – megítélésük tekintetében – keresztény és zsidó között. Osztályomban kis híján fele-fele volt megoszlásuk.

Fő jellemzője az volt a zsidó fiúknak, hogy érzelmi életük szélsőségesebbnek látszott. Jobban lehetett őket beugrasztani a tanulásba, nagyobb lelkesedést lehetett belőlük kiváltani, s külsőségesebb ragaszkodást mutattak, mint a keresztények. De tanítottam egy osztályban, ahol néhányan közülük külön világot alkottak, akik gúnyos mosollyal könyvelték el, ha a magyarázat hevében nemzeti nagyjaink, vagy költőink lelkes dicsőítésébe csaptam át.

Tanári testületünk zsidó tagjai mind kimondottan rokonszenvesek voltak. A nagy tudású és finom műveltségű, kissé bohém természetű Kallós Ede, a tartózkodó, de kitűnő biológus szakember: Regös József, aki fél karját hagyta ott, mint honvédtiszt az első világháborúban, a totyakos és elhanyagolt külsejű, de nagy tudású és jó szívű, öreg klasszika-filológus: Endrei Gerzson, a tanítványaiért tűzbe menő, kedves, lompos matematikus: Grosz Ferenc, mind-mind tiszta szívű, jó lelkű, kedves kolléga volt.

S mit szóljak akkor a megismert iparbáró családokról, Kornfeldékről, Weissékről, Chorinékről, Mauthnerékről, akiknél nem számított a pénz, ha gyerekeik neveléséről, vagy valamilyen kulturális ügy támogatásáról vagy jótékonyág finanszírozásáról volt szó?

1944 kora tavaszán már sárga csillagot kellett a zsidóknak ruhájukon hordaniuk. Három találkozásom ilyen megbélyegzettel különösen is megrázott.

Egyszer – ez még közvetlenül a rendelkezés kiadása után történhetett – a Margit híd pesti hídfőjénél szálltam le a villamosról, hogy a Duna parton gyalogosan menjek a hivatalba. Szembejön velem, vagy inkább csak tántorgott egy egészen fiatal anya, sárga csillaggal, karján csecsemővel. Halálsápadt volt, szeme beesett, s mélyen karikás. Alig-alig vonszolta magát. Kérdeztem tőle: „Rosszul van?” „Igen” – s úgy meginog, hogy utána kapok. Kiveszem kezéből a kicsit, őt a közeli padhoz támogatom. Ott elmondja, orvosnál volt, mert azt hitte, beteg a gyermeke. Az orvos azt mondta, nincs semmi baja, csak éhes, enni kellene neki adni. „Mit adjak? Kiapadt a tejem, mert én is éhezem.” Keresztény asszonyok sereglettek körénk, elmondtam nekik, mi a helyzet. Egyik a gyereket vette át tőlem, másik kettő az anyát támogatta, suttogva bíztatták, úgy vezették tova.

Néhány nap múlva – akkor is azon a környéken – Biringer úrral találkozom, volt szabóm társával. A Ludassy-Biringer cég üzletszerzője, könyvelője, s inkasszálója volt Biringer úr. Mosolyogva és sűrű bocsánatkérések közepette szokott megjelenni az Eötvös Collegiumban nálam, ha egy-egy havi részletet elfelejtettem postára adni. Ilyenkor mindig szövetanyag-kollekcióját is elém terítette, s bőbeszédűen ecsetelte az egyes szövetminták kiválóságát. Azt is sokszor elbeszélte, hogyan sebesült meg az első világháborúban. Ujjamat kezébe fogva, a lyukat is megtapintatta velem, amit egy srapel repeszdarab koponyáján ütött. Mintha valóban csak a bőr fedte volna a hiányosságot, azt éreztem kétszer-háromszor végigvitt ujjam hegyén. Azóta, hogy megnősültem, csak egyszer csináltattam ruhát, még 1939-ben. Így üzleti kapcsolatunk megszakadt. Amikor most szembekerültünk egymással, meg sem ismert. Nevemet mondom, s két kezemmel átfogom két karját. Zavarba jön, dadog valamit, azután szája sírásra görbül. Ujjával előbb a sárga csillagra mutat, majd sebhelyére, ott, a koponyáján.

Sárga csillagos férfi 1944-ből

A harmadik találkozás még jobban szíven ütött. A Böszörményi út és az Alkotás utca sarkán futottunk össze Kornfeld Pappal. Arca lángvörös lett, amikor meglátott. Ösztönös mozdulattal először fölé emelte kis irattáskáját, majd szinte kihívóan ellendítette előle. Fekete kosztümjén csak úgy világított a csillag kanárisárgája a nap-sütésben! Akkoriban már a Keselyű úton laktunk, az erdő mellett, egy magányos villában. Megadtam a címünket. Ha menekülniük kellene, jöjjenek ki hozzánk. Néhány napra el tudjuk őket helyezni. Megköszönte, s elmondta, tárgyalások folynak róla, hogy a Weiss Manfréd gyár részvényei fejében talán az egész tágabb család külföldre mehet. (Néhány hét múlva csakugyan megmenekültek, Weiss Manfréd valamennyi többi leszármazottjával együtt.)

Ezek a találkozások megadták a végső lökést hozzá, hogy én is megtegyem a zsidók mentése érdekében, ami egyáltalában megtehető részemről.

Segíteni, ahogy tudok

A Minisztérium egyetemi osztályán amolyan orvostudományi alosztály-félét vezetett akkoriban Dr. Molnár Andor miniszteri tanácsos. A hajlott hátú, beretvált arcú, szelíd tekintetű „Dóri bácsi” iratcsomóktól zsúfolt, két kis szobában székel, gépirókisasszonya és egy zöld moszatoktól, algáktól már-már nyúlós vizű akvárium társaságában. Dóri bácsi – hogyan, hogyan nem, már nem emlékszem rá – az ún. zsidótörvény valamelyik paragrafusában talált valamilyen rést, aminek feszegetésével „mentesítést” tudott kieszközölni az egyetemi ügyosztály gondozása alatt álló intézmények, művészegyesületek stb. tagjai számára. Mint később kiderült, végső fokon, amikor az események már teljesen a durva önkényből folytak, s a nyilasok a látszatra többé semmit sem adtak, ez a mentesítés mit sem ért. Akkoriban azonban még jelentett valami konkrét segítséget is, s főleg lélektani hatása volt nagy a mentesítésben részesültek számára, megnyugtatta őket. Megtanakodtam a dolgot Dóri bácsival, azután én is munkába álltam. Meghirdettem a mentesítést a középiskolai és a népiskolai pedagógusok számára.

Csak úgy özönlöttek szegény sárga csillagosok kis szobám felé. Sorban álltak az ajtóhoz vezető kis folyosón. Én meg csak írtam adataikat és állítottam össze a jegyzékeket, amiket a miniszter, illetve az államtitkár közvetlenül a kormányzó kabinetirodájába vitt fel aláírás végett. Rabovszky Iván volt akkor a miniszter. Eleinte hozzá vittem a javaslatokat, amikor azonban szórszálhasogató módon, a rendelet szó szerinti értelmezésével egyeseket, különösen pedig családtagokat törölt a jegyzékből, az államtitkárnál próbálkoztam. Pedig utáltam Mester Miklóst, mert bemutatkozó beszédében néhány héttel ezelőtt, „meggyőződéses nemzetiszocialistának” vallotta magát. Kellemesen csalódtam azonban benne. Ez a polgári iskolai tanárból lett Imrédy Béla-párti képviselő, majd politikai államtitkár, ezekben a nehéz időkben

egész embernek bizonyult. Nála nem kellett erősködnöm, „de kérem, most életek megmentéséről van szó”, néhány szóból azonnal átértette a helyzetet, s már fogta is az aktacsomót, s hajtattott fel a Várba, a kabinetirodába.

Kimondottan jóleső érzéssel töltött el az a tudat, hogy segíthetek. Ahogyan jöttek egyenként szobámba ezek az üldözött vad tekintetű, meggyötört emberek, mind-egyiknek elmondtam, milyen részvét tölt el sorsuk iránt, s milyen tehetetlen szegényt érzek megalázottságuk miatt. Szorongatták kezemet, az öregebbjét hangtalanul rázta a sírás. Az öreg Kardos Albertnek Debrecenből (érdekében Szabó Lőrinc, költő is felkeresett) és megöregedett régi kollégáimnak tekintetét a Kölcsey gimnáziumból, ahogyan bizakodva a szalmaszáltól várták a segítséget, sohasem fogom elfelejteni.

Közben az ügyosztályon persze többen ferde szemmel nézték ezt a tevékenységet. Máhr Károly meg Zayzon Sándor – két beosztott gimnáziumi igazgató – egyszer gúnyosan megjegyezték: „Az ember azt hinné, hogy rabbi székel bent, ha az ajtód mellett elmegy.”

De én még így is kevésnek és elégtelennek éreztem azt, amit teszek. S kevésnek és elégtelennek ítéltém főként azt, amit mások, s különösen olyanok tesznek, akiknek hivatásból folynék, hogy az üldözöttek védelmére keljenek. Elmentem tehát Imre Sándorhoz és Kürthi Menyhérthez, hogy rajtuk keresztül Ravasz László református püspököt és Serédi Jusztinián hercegprímást próbáljam rádöbbszentesíteni a helyzetre. Úgy gondoltam, ha tisztában vannak vele, mi történik Németországban, s mire készülődnek itt nálunk Magyarországon is, akkor lehetetlen, hogy országszerte félre ne veressék a harangot.

Magammal vittem szemléltetésül és szavaim bizonyítékául azt a dokumentumanyagot, amit a zsidó egyházközösségek képviselőitől kaptam. Mert addigra az orthodox hitközségek részéről, Dr. Kóhn Zoltán, a neológótól pedig Bakonyi László állandó látogatómmá vált. Egyszer tanácsot kértek, máskor mentesítést jöttek ismerőseik számára kérni, vagy jegyzőkönyv-másolatokat hoztak. Birkenauból, Auschwitzból menekültek adtak számot ezekben a felvidéki, erdélyi és egyéb szomszédos zsidók sorsáról, a koncentrációs táborok elrendezéséről, az elgázosításról, a halottégető kemencék működéséről.

Ma is megvan belőlük egy példány, amit laponként, nagyformátumú könyveim lapjai közé rejtve sikerült ezekből az időkől átmentenem.

Imre Sándor is, Kürthi Menyhért is szépen meghallgatott, szomorúan bólogatott ahhoz, amit mondok. Azután mindketten lényegében ugyanazt a választ adták: ők is tudnak arról, amiről tájékoztatni kívántam őket, meg a református, illetve katolikus püspöki karnak is tudomása van a szörnyű eseményekről: amennyire a józan ésszerűség megengedi, történetek is lépések mindkét oldalról az illetékesek felé. „De a szószékről, onnan kellene világgá kiáltani, mi történik, s onnan kellene

tiltakozni ellene a kereszténység és az emberiség nevében!” - vágtam közbe indulatosan. Mintha összebeszéltek volna, talán ugyanazokkal a szavakkal fejezték ki gondolatukat: senkitől sem lehet megkívánni, hogy mártírrá váljék.

Auschwitzi koncentrációs tábor

Lázadozva, s feldúltan jöttem el tőlük. Azt éreztem, amit 20 év múlva Hochhuth „Der Stellvertreter” c. darabjában olyan döbbenetesen jelenített meg: az egyházak a történelmi időkben sem tudtak – az igazság védelmére kelve – a földtől elszakadni, mert életüket féltő, gyáva emberek kormányozták őket. Felháborodva hallottam, milyen üzérkedés folyt egyes egyházközségek részéről az áttérni kívánó zsidók körében. Kiábrándultam intézményekből, emberekből egyaránt.

Hüvösvölgy, Keselyű utca

Akkoriban már, 1944 tavaszától fogva – mint említettem – Hüvösvölgyben, a Keselyű úton, Románné Goldzieher Klára villájában laktunk. Román Aurél és felesége ugyanis sárga csillagot viseltek, nem mehettek már ki nyaralni. Felajánlották tehát a nyaralót Németh Péternek, akivel baráti kapcsolatban álltak. Mi örömmel ragadtuk meg az alkalmat, mert a bombázások napirenden voltak, s 1800 pengőért Péterrel kibéreltük. Nem engedte Péter részemet kifizetni, gavallérosan az egész összeget vállalta.

Amikor pedig az április 2-i csepeli szőnyegbombázás alaposan ránk ijesztett, még talán aznap ki is költöztünk.

Költözésünk mindössze annyit jelentett, hogy a legszükségesebb fehérneműt és élelmiszert pakoltunk össze, s a Cserkészsövetség személyautójában kirobogtunk. A villa ugyanis teljesen be volt rendezve, legalább 8-10 fekvőhely ágyneművel is ellátva, a konyha teljesen felszerelve. Földszintjén 5 nagy szoba – ezekből foglaltunk mi le kettőt, – manzárdján pedig 5 kisebb helyiség állott rendelkezésünkre. Gyümölcsöskertje legalább egy holdnyi lehetett.

Biztonságot, nyugalmat jelentett ez a várostól messze eső erdő szélén álló kis tündérkert. Zoltánka akkor három és negyed éves volt, Gyurika járnai tanult, Erzsébet pedig Péterkével áldott állapotban volt. Megszűnt itt számunkra a légiriadóktól való rémüldözés, nem kellett a negyedik emeletről a pincébe menekülniük. Én is nyugodtabban jártam a hivatalba, tudtam, biztonságban vannak. Az angol és amerikai gépek ugyanis legfeljebb csak átrepültek fejük felett, erre a környékre még véletlenül sem dobtak bombát.

Kora tavasztól október elejéig éltünk Budának ezen a szép pontján. Ha délkeletre néző verandánkra ültünk ki, szemhatárunk jobboldali részén, a Jánoshegy, Hárshegy magaslott, azután balra a Svábhegy húzódott. Ha meg a ház túlsó oldalára, kertünkbe mentünk, a Gugger-hegy sziklás-fenyves déli oldalán pihent meg tekintetünk. Kis magaslati medence déli peremén laktunk tulajdonképpen, körülbelül a fele úton a Hüvösvölgy és a Gugger-hegy teteje között. Nekünk felnőtteknek is kicsire szűkítette le a világot új otthonunk, ahol úgy éreztük, nem érhet baj bennünket. Zoltánka, Gyurika meg fától-fáig, bokortól-bokorig tájékozódott. Az ő makrokozmoszuk az az áldott kert volt, ahol eperéréstől dióverésig terített asztal várta őket, hol az egres- és ribizlibokrok tövében, hol meg a kajszi- és őszibarack, a ringlő, a szilva, a körte, stb. fák lombosátra alatt! Bár Zoltánka egyszer önállóan a nagyvilágba is elindult felfedezőútra. Valamelyik szomszéd az erdőbe kanyargó útról hozta vissza. „Hová készültél, Zoltánka?” – hangzott az ijedt szülői kérdés. „Meg akartam fogni a kakast!” – volt rá az önérzetes, csodálkozó válasz.

Innen jártam be reggelenként villamossal a hivatalba, hogy kora délután siessek is már vissza. Az egyre sűrűbben ismétlődő légiriadók szabálytalanná tették menésemet, jövősemet: olykor csak déltájt érkeztem be, máskor a visszajövetelemben akadályoztak.

Nem sokkal kiköltözésünk után, nem messze tőlünk, egy szirtszerűen kiugró sziklás dombra, légelhárító üteget állítottak fel. A „Göring-ágyúk” rettenetes dörgését félelmetesen visszhangoztatták a hegyek. Ha megszólaltak, nem volt szabad többé a kertben tartózkodnunk, mert a visszahulló repeszdarabok bizony sokszor kopogtak a cserepeken. Péter – mihelyt a légiriadó felhangzott – futott le a Szalonka úton, hogy gróf Hoyos sziklába vájt légvédelmi pincéjében keressen menedéket.

Bosszantott, hogy csapat-papot visszahagyva, csak magával törődik. Egyszer, amikor az angol gépről lebecsült „Sztálin gyertyák” megint félelmetesen megvilágították az éjszakát, s mi a házmesteri tisztséget betöltő Takácsékkal újból készítettük a víztömlőt, hogy ha kertünkben érnének földet, gyorsan elolthassuk őket, Péter – értékeit rejtő kis kézitáskájával kezében – ismét futni készült. „Hát szép dolognak tartod, hogy senkivel sem törödsz, csak a magad irháját próbálsz menteni?” – fakad ki belőlem. „Szégyellem magam”, – vallotta be őszintén, – „de félek”. Leszerelt egyenes válaszával. Nem haragudtam rá. Az ő esetében jöttem először rá, amit az ostrom alatt egy nagy bérház lakóinak viselkedésekor volt alkalmam tapasztalni: bátorság, gyávaság, főként idegzet dolga.

Kétszer is lelátogattam innen Faddra. Nemcsak pihenés végett, hanem azért is, hogy élelmiszerkészletünket kissé felfrissítem.

Először még április első felében töltöttem lenn néhány napot. Bartal akkorra a gettóba szorított tolnai zsidók egy részét „kiigényelte” Erzsébet-majorba. Az üresen álló kis magtárat hozatta rendbe számukra. Harmincöt-negyvenen lehettek, nők, férfiak vegyesen. Kétszer is megnéztük őket. Egyszer „munka” közben, ahogy szegények valamelyik nagy táblán kapával ügyetlenkedtek, egyszer meg amikor már szállásukon tollázkodtak. Színes selyempaplanokon a földre vetett sodronyokon, szalmazsákokon, mosolygó, kedves arcok a halál pitvarában. Körénk sereglettek, híreket kérdeztek. Szinte valamennyien reménykedtek, csak vezetőjük, talán Beck úr arca komolyodott el, amikor vele – a Tolnából jött hírek alapján – külön latolgattuk, milyen sors várhat rájuk.

Mire másodszor július második felében lent jártam, Bartal szomorúan újságolta, mégsem tudta megmenteni őket. Néhány hét türelmi idő után visszarendelték az egész társaságot a gettóba, ahol a legkegyetlenebb kínzásokkal szedték ki belőlük, hová rejtették ékszereiket, értékeiket. Azután hamarosan ők is bevagonírozásra kerültek az auschwitzi vagonokba.

Erre az ostrom előtti utolsó faddi lemenetelre véletlenül került sor. Kőszegi vitt le ugyanis magával a Sportrepülők autóján, aki egyik kollegájával ruccant le egy napra Faddra.

Ő és barátja tanították Bartalt repülni, s néhányszor már azelőtt is vendégei voltak. Amikor este autónkból kiszállva a házigazda az oszlopos verandán üdvözölt bennünket, „Szervusz, szervusz” nyújtotta kezét a két pilóta felé. Amikor hozzám ért, egy pillanatra mintha zavarba jött volna, azután „szervusz, Isten hozott” megölelgetett. Vagy nem tudta mindaddig rászánni magát, vagy nem tudta megtalálni a formát, de két évtizeden át kitartott a magázással. Meghalt egyetlen fia legjobb barátjaként kezelt, szíve legfájóbb sebeit gátlás nélkül tárta fel előttem, miniszteri osztálytanácsos, vezető tisztviselő voltam, s ez a két teljesen kívülálló, jelentéktelen

ember kellett hozzá, hogy a távortartó, elkülönítő magázás megszégyenítő voltát felismerje. Az első cseléd házitanító először most, 21 év után, lépett be egyenrangú vendégként a házba. Ki gondolta volna, hogy egyúttal utoljára is.

Mert amikor az ostrom után újra lekerültem, a birtokot már államosították, s a házban maguk Bartalék is megtűrt lakóként szerepeltek.

Akkor fogtam utoljára puskát kezembe. Bartal ugyanis tiszteletünkre kis hajtóvadászatot rendezett. Pedig hol volt még akkor a vadásziény kezdete! S mégis félretéve a beidegződött vadászbecsületet, „Ki tudja mikor lesz alkalmunk újból rá?” felkiáltással, felállított bennünket az erzsébeti fasoron. „Lőjetek csak mindenre, ami elétek kerül, nincs most törvény, az erősebb gyilkolja a gyengébbet” – hangzott a keserű magyarázat. De nekem valahogyan nem ízlett a dolog. Talán el sem sütöttem a puskámat. Elgondolkoztam, szomorúan követtem tekintetemmel a felröppenő fogolycsapatot, a buktató nyulakat. Gyilkosnak éreztem volna magamat, ha most kárt teszek bennük. De azután jobb kedvre derített két szomszédom. Hogy mit művelt ez a két stüzi vadász! Kőszegi mélyen lehajolva, hogy a hajtás felé néző oldalról fedezetet találjon a határmezsgye nagyobbacska fűcsomóiban, ide-oda cikázott egy-egy nyúl elé. Azután letérdelt, s úgy célzott, vagy lehasalt a fűre, amikor az állat a közelébe érkezett. Utána is még sokáig lövöldözött, amikor pedig a megriadt állat – áttörve vonalukat – már régen lőtávon kívül vágta. Barátja, Hosszúfülű meg – Bartalné csak így becézte Nosztrayt, ha róla beszéltek – leguggolt, ha feltűnt valami előtte. Amikor azután a vad a közelébe került, lassan felegyenesedett, s hosszú célzás után elsütötte puskáját. Guggolás, felállás így követte egymást, akárcsak a reggeli tornagyakorlaton, csak lassított kivitelben.

A Keselyű úton egyébként – ha a légiriadók óvatosságra nem intenek bennünket – szinte megfélelkezhattünk volna róla, hogy egyre közeledik a front felénk. A kert a ragyogó nyárban ontotta a gyümölcsöket, Zoltánka és Gyurika pedig nagyon élvezte a szabadságot.

Vendégeink is voltak olykor-olykor. Inczéék is, Solty Laciék is kijöttek hozzánk néhányszor. A Reichsdeutsche Schule (Németbirodalmi Gimnázium) igazgatója, Dr. Lange is felkeresett itt két alkalommal. Először feleségével jött – szép arcélú, hideg tekintetű berlini nővel, – akivel csak néhány hónappal azelőtt volt az esküvője. Másodszor egyedül. Látogatása a késő éjszakába nyúlt bele. Kiöntötte szíve minden keserűségét előttem: szégyenli magát, hogy németnek született, hogy mindaz a szörnyűség, aminek elkövetése most a német névhez tapad, az ő lelkiismeretét is nyomja, pedig soha, egyetlen percre sem tévesztették meg a szavak, s iparkodott mindvégig megőrizni emberi mivoltát. Elkísértem végig az erdő szélén, ki a Bimbó út felső szakaszára, egészen a Kapy útig. Mielőtt elbúcsúzott, még megkérdezte, nem

engedném-e meg, hogy néhány holdnyi őszibarack gyümölcsét, amit valahol a környéken telepített, rám írassa. Minden percben visszarendelhetik Németországba, azért szeretné rendezni anyagi ügyeit. Ha életben marad és visszajön, tudja, névlegesnek fogom tekinteni az adományozást, ha meg ő is elpusztulna, kerüljön jó helyre a kertje. Talán még a formára sem nagyon ügyeltem, olyan kereken visszautasítottam ajánlatát. Ha visszakerül, úgymint visszakapja, válaszoltam, ha meg én pusztulnék el, csak komplikálódik a helyzet. Azon felül azonban, hogy az anyagi jellegű ügyeskedésekhez sohasem volt érzékem, bizonyára az is vezetett elhatározásomban: még ennek a becsületesnek és humánusan gondolkozónak megismert embernek sem tudtam megbocsátani, hogy német. Annyira meggyűlöltem a fajtájukat.

Nagy esemény emléke is tapad ehhez a boldogok szigetén eltöltött időszakhoz. Szeptember 9-én, a Kút völgyi úti kórházban megszületett harmadik kisfiunk, Péterke. Keresztelőjét itt a Keselyű úton tartottuk. Keresztapának Pétert, keresztanyának Ilikét kértük fel, Erzsébet nagybátyját, illetve unokatestvéré feleségét. Akkor még bízunk benne, hogy Budapestet nyílt városnak fogják nyilvánítani, mert a németek annak rendje és módja szerint kiűrik majd, így ostromra dehogy kerül sor. Nehézségek, persze így is lesznek, de átvészeli őket. A kis jövevény fejlődésének nem lesz tehát elháríthatatlan akadály. Balassa Brúnó, közvetlen főnököm, a cisztercita rend tagja volt a keresztelő pap. A rögtönzött kis oltár, amin a szertartás kellékeit elhelyezte, beömlött a szelíd, őszi nap. Olyan nyugodt, békés volt itt minden, a csendet legfeljebb az újszülött méltatlankodó sírása verte fel. Így – ha átmenetileg szorongó érzés fogott is el bennünket – mégis bízunk a jövőben. Nem tarthat már soká, s ha vége a háborúnak, szebb jövő vár reánk, egy taggal újra népesebb családunkra.

Amikor október elejével az éjszakák hűvösebbé váltak, visszaköltöztünk a városba. Pedig a légiriadók naponta többször is megisméltódtak, s itt künn – ilyen vonatkozásban nem kellett mitől tartanunk. A front azonban egyre közeledett, a város nagyobb biztonságot jelent az átváltáskor. Mindazt, amit az oroszok kegyetlenkedéséről, rablásáról, erőszakoskodásairól hallottunk, német propagandának minősítettük. Nem tőlük féltünk tehát, hanem egyszerűen úgy gondoltuk: a nagy bérházak emberközössége védelmet jelent majd akkor, amikor minden más jog háttérbe szorul a hadijoggal szemben.

Október 16-án szép vasárnap volt. Zoltánkával, Gyurikával újból kirándultam tehát az elhagyott paradicsomba, hogy pótoljuk a Keselyű úti kertben, amire nem volt mód a Németvölgyi úti lakásban: futkározzunk, fűben hemperegjünk. Éppen vadgesztenyét gyűjtögettünk a ház előtti oldalon, amikor hallom Tanácsék nyitott ablakán át, amint a rádió- szpíker a kormányzó proklamációját olvassa fel.

Minden ízemet öröm járta át. Hát mégis csak tudtuk, ha mindjárt az utolsó pillanatban is, mit kell cselekednünk! Hát mégis meg tudunk majd valamicskét

menteni a nemzet becsületéből! Nem tartottunk ki végsőkéig ezek mellett az emberi mivoltukból kivetkőzött gonosztevők mellett!

SS-önkéntes-lovashadosztály katonája posztol 1944. október 16-án a Várban

Meg azután mennyi szenvedéstől is megment majd bennünket ez a bátor tett! Hiszen nem ellenséggént fog az orosz Budapestre, s Dunántúlra bevonulni! De aztán rögtön átvillant az agyamon: a németek nem fogják azt olyan simán tudomásul venni, hogy egyszerre csak felmondtuk a barátságot. Ha nincs ez a kormányzói akció jól előkészítve, akkor nagyon forró napokat várhatunk. Nekem magamnak is vigyáznom kell az irhámra, nehogy pórul járjak.

Gyurikát hirtelen nyakamba ültettem, Zoltánkát kézenfogtam, s indultam velük hazafelé.

Tervem az volt, az éjszakát nem töltöm otthon, hivatalba nem megyek addig be, amíg a helyzet nem tisztázódik, s ha lehet, befekszem a Kútvolgyi úti kórházba. A fiúkat tehát otthon letéve, siettem régi orvosomhoz Galgóczy Jenőhöz. Ő készséggel állított ki orvosi bizonyítványt róla, hogy évek óta kezeli szívbajomat, s hogy az utóbbi időben anginás panaszaim voltak. Kioktatott, miben állnak az anginás tünetek, s megállapodtunk ennek kivizsgálása végett jelentkezem a kórházban. De ehhez jó lenne előzetes leleteket is produkálni. Galgóczytól Tomasz Jenőékhez mentem az Eötvös Collegiumba. Kértem őket, fogadjanak be éjszakára. Szívesen, de egyelőre a kertben kell elrejtőzködnöm, mert most folyik a Collegium igazgatói tisztségének átvétele a nyilas igazgató úr által. Úgy 9 óra tájt jött ki értem Jenő, hogy

a veszély elmúlt. Mint gyógyíthatatlan hipochonder, aki tisztában van minden szerv minden elképzelhető betegségével, egy kancsó erős feketét állított asztalomra, meg egy doboz cigarettát, mondván: „Ha ettől nem ver holnap össze-vissza a szíved, akkor megeszem a kalapomat!” Talán csak reggel felé heveredtem le kis időre, addig olvastam, feketéztem és cigarettáztam. Reggel halálsápadtan, gyűrötten és fáradtan értem a Trefort utcai köztisztviselői rendelőbe, vizsgálatra. A szívem csakugyan összevissza vert, az elektrokardiogramm tehát jól sikerült. Egyenest a Kútvölgyi úti kórházba tartottam vele.

Ott azonnal felvettek. A folyosón Solty Ernővel akadtam össze. Ő már pizsamában sétált, s gyomorfekély ürügyén keresett menedéket. Még egy ismerős lapult akkor ott: Ambrózy Kala, székesfővárosi tanácsjegyző, neki a karja volt gipszbe téve. Ugrattuk persze egymást, „szimuláns, nem szégyelled magad?”

Engem dobtak ki legelőször. A koffein és a nikotin hatásának elmúltával szívem ugyanis nem volt hajlandó semmiféle anginás tünetet produkálni. Heccelt is a másik kettő: „ugye megmondtuk, szimulálsz?” „Várjatok csak, Ti is hamarosan kipenderültök!”

Talán egy évvel az ostrom lezajlása után megjelent nálam a hivatalban egy fiatal orvos. Iskolaorvosi megbízatást kért. Captatio benevolentiae-ként arra hivatkozott, hogy a Kútvölgyi úti kórházban működött, amikor oda bevonultam. Tudta, hogy szimulálok, de nem jelentett fel. Nem hiszem, hogy jó ajánlólevélként könyveltem el ezt a bárdolatlanul feltálat „érdemet”.

De mi lesz most velem? A Minisztériumba még akkor sem mennék, ha nem fenyegetne ott veszély. Pedig közben hírül hozták, hogy október 17-én reggel le akartak a nyilasok tartóztatni. Megpróbálok – gondoltam magamban – a Galgóczy-féle bizonyítvánnyal meg a Trefort utcai pozitív leletekkel otthon manipulálni.

Megvettem az ágyam, elterjesztettem a házban a hírt, hogy súlyos szívbjajom van, s pizsamában készen álltam rá, valahányszor szól a csengő, hirtelen lefekszem. Az ügyosztálynak is megüzentem, beteg vagyok.

Talán mindjárt másnap jelentkezett is egy Gersanich nevű orvos, hogy a minisztériumtól azt a megbízatást kapta, vizsgáljon meg. Nevének hallatára eszembe jutott, így hívták Feliczides Tibor kezelőorvosát is, amikor szívtrombózisban feküdt. Megkérdeztem tőle, ő-e az. Azt válaszolta igen. „Akkor nagyon nagy szerencsém van” – szoltam – mert így legalább komoly szakember kezébe kerültem. Azzal elmondtam a Galgóczytól tanult tüneteket s úgy mellesleg megmutattam a Trefort utcai leleteket is. Gondosan megvizsgált, lelkemre kötötte, nagyon vigyázzak magamra. Aggódva kérdeztem, mikor mehetek hivatalba. „Szó sem lehet egyelőre róla!” – mondta szinte ingerülten.

Az első menet sikerült. Jöttek azonban a hírnökök a minisztériumból: „Le kell tennem az esküt Szálassyra, mert különben nem utalják ki a fizetést.” „Majd, ha

felkelhetek.” – válaszoltam. Eltökéltem magamban, vállalok minden kockázatot, de ennyire le nem aljasodom. Talán emiatt volt anyósommal első komolyabb összehozálkozásom. „Mi lesz a családdal, ha nem kapsz fizetést? Péter is letette az esküt, pedig ő kúriai bíró!”

Néhány nap után azonban megnyugtató hírt kaptam: Gersanich jelentése alapján eltekintenek az eskütételtől. Fellélegeztem. A minisztérium részéről most már nem fenyeget veszély. Ágyam továbbra is mindig megvetve várt, s pizsamában tartózkodtam otthon. Ha elmentem hazulról, „orvosi vizsgálatra” rendelték be.

Szentendre, meghalt a Kislány

Egyik novemberi ködös este szörnyű hír érkezett Szentendréről: meghalt Kislány, Misi vigyázatlanságból agyonlőtte! Irén nővérem Laura lányát hívta a családban mindenki Kislánynak, úgy ahogy másutt a Hugica név szokott két testvér közül a fiatalabb leánytestvéren maradni. Megkövülten hallgattuk a hírhezót. Hogyan történhetett ez a borzasztó tragédia? Abból, amit tőle, s később másoktól hallottunk, így álltak össze a részletek.

Misi egy-két napos szabadságra hazament a margitszigeti lábadozó kórházból. Néhány hónappal azelőtt hozták vissza sebesülten az orosz frontról, ahol kiérkezésekor talán mindjárt az első napon puskagolyó törte el a sípcsontját. Úgy volt, hogy a kórházat nyugatra viszik, azért mehettek a járni tudó betegek haza elbúcsúzni. Kislány hivatalba járt, a Pénzügyminisztérium Szesz Egyedárúsági Osztályán volt gép- és gyorsíró. Éppen akkor érkezett ő is haza a helyiérdekű vonattal, s most együtt ülték körül az ebédlőasztalt: Ő, Misi, s Misi egy hadnagy barátja. A hadnagy csak egy percre ugrott be: zsoldot vitt Leányfalun túlra valamelyik utász alakulatnak, Irén künn tett-vett a pince előtt, az udvaron.

A fiatalok heccelődtek.

„Könnyű neked, Misi” - mondta Kislány - „Te nyugatra még, mi meg itt maradunk ...”

„Nektek nem lesz semmi bajotok, a nőket nem bántják az oroszok.”

„És ha mégis, hogyan védekezzünk?”

„Itt hagyom a Frommeromat, azzal agyonlőheted, ha valaki Rád támad.”

„Hiszen azt sem tudom, hogyan kell bánni vele.”

„No, majd megmutatom” - szólt Misi félig tréfából.

Azzal felállt, bement a szobába, s már jött is vissza, kezében a bőr pisztolytokba dugott pisztollyal. A pisztolyt kihúzta, a tokot a Kislány háta mögötti tálalóra tette. S ott, ahol állt, a Kislány háta mögött, bal kezébe fogva a pisztolyt, jobb keze hüvelyk- és mutatóujjával visszahúzta a závarzatot.

„Látod, így kell kinyitni.” – mindössze ennyit mondott – ekkor megdöbbenve látta, hogy a pisztoly csőre van töltve. Még annyi átvillant az agyán, persze, hiszen nem vette elő amióta visszajött a harcterről. De annyira elvesztette ijedtségében lélekjelenlétét, hogy a závarzat kicsúszott kezéből, s a pisztoly eldőrdült. Az egész jelenet pillantás alatt játszódhatott le, mert a Kislánynak annyi ideje sem volt, hogy megforduljon a széken, s úgy figyelje Misi szemléltetésének induló magyarázatát. Éles, velőkig ható, hosszú sikoly – Irén mint az őrült fut be az udvarról. Kislány, Misi karjában, félig lecsúszva a székről, halál sápadtan hátán, s elől, szíve felett szivárog a vér.

Húga, Fachleitner Laura a Kislány, ahogy mindenki hívta

„Misikém, meghalok, de megbocsátok” – sottogja, azután teste súlyossá válik, s lassan lecsúszik a padlóra.

„Én is ütést éreztem a mellemen” - motyogja az észvesztett zűrzavarban a hadnagy. „Itt, ezen az oldalamon.”

Benyúl zubbonyába, látja nem vérzik. Kihúzza bankótól vastag tárcáját. Ott lapult meg a százasok között a gyilkos golyó. Másnap, amíg a helyiérdekű a németek által véletlenül felrobbantott, összeroggyant ívű Margithídtól kivitt Szentendére, egymást váltogatták bennem az emlékképek. Valamennyiről Kislány bájos arca mosolygott rám. Dús szőke haja válláig omlott, úgy fogta hullámzó keretbe. Kékesszürke

szeme Mona-Lisa-szerű kis titokzatosságot kölcsönzött neki. Keskeny metszésű szájában lassan formálódtak a szavak. Finom kis csipkelődés mindegyikben. De fulánkja egyiknek sincs: felvillanyoznak, de nem szűnnek, tüske nem marad utánuk. Mozdulatai lassúak: ha jár, mintha valamin eltűnődve előzné meg egyik láb a másikat, s a kéz, amelyik késsel vaját ken, s a másik, amelyik a kenyérszeletet tartja, mintha elmélázva párbeszédet folytatna egymással. Hogy mindig csak akkor fedezünk fel valakit a maga igazibb valójában, amikor már örökre elveszítettük! Miért nem beszélgettem többet Kislánnyal, miért nem próbáltam meg jobban megismerni: mi érdekli, hogyan szeretné az életet leélni, milyen fajta ember mellett érezné boldognak magát. Mindig csak tréfálkoztunk, soha sem fordult komolyra beszédünk. Milyen kedvesen ütötte vissza a tréfálkozás labdáját, könnyedén, backhand-el, s milyen finoman asszisztált, ha – künn, a hársfa alatt a malomkő-asztalon tálalt vasárnapi ebéd mellett – édesanyját ugrattam valamivel. S Misivel – jaj! – Misivel való gyengyéd testvéri kapcsolatuk! Sem gyermekkorukban, sem később soha nem cívódtak egymással. Hangtalanul is tudták, mit akar a másik. S amit a másik akart, arra rábólinott a kérdő tekintet. S most ez a magas vállas testvérbátyja, akinek kíséretében olyan biztonságos volt ide-oda menni, aki mellett olyan büszkén lépdelt, amikor már uniformis feszült rajta – jaj, majdnem kimondtam – mijévé vált. Kislány elszállt, ugyan mire maradt itt Misi?

Közel a házhoz, az Orbán keresztnél szakította meg egymást kergető gondolataim sorát egy katonai teherautó, amint néhány lépéssel elhagyva hirtelen lefékezett előttem. Erdei lombbal, s virággal volt tele. Misi bicegett felém, nyitva hagyva maga mögött a sofőrülés ajtaját. „Ülj fel, Zolti bácsi!” – mondta sápadtan, színét veszített hangon. Megszorítottam kezét, magamhoz öleltem, nem szóltunk egymáshoz.

A vadszölő még megőrizte néhány bíborra vált levelét az ajtó körül, amelyen át az úri szobába léptünk. Ott feküdt Kislány. Nem volt magasra ravatalozva, mintha nem is koporsóban, virágágyban nyugodott volna. Ajkának keskeny vonala, arca diszkréten kipirosítva, ahogyan kilépett szobájából, hogy a vendéget üdvözlje. Szája körül árulkodó mosoly: nem alszom, csak szememet tartom behunyva. Ruganyos szőke hajpárnájába feje kissé besüppedve. Két finoman göndörödő tincs jobbról és balról majdnem egymáshoz ér hófehér angorablúzában. Misi ott állt mellettem, s ahogy tekintetemmel felé fordulok, kezdi a virágot lerakosgatni a koporsó körül. Szeme könnytelen, arca merev, szája görcsösen összeszorítva. Belép Irén, átöleljük egymást, hangtalanul rázza a zokogás. Azután kifejlik karomból, oda áll Kislány feje mellé, szóltanul tartja kezében a halott állat, majd eligazít valamit körülötte. Bemegyek a „kisházba” Édesanyánkhoz. Csak tört szavakat tud előzokogni: „Zoltikám, a Kislány! Mi lesz Misivel?”

A gyászszertartásig még néhány óra. Jönnek Pestről Kislány hivatali kollegái, barátai. Állnak döbbsen a koporsó előtt. S ahogy átadják a helyet az újonnan érkezőknek, beinvitalják őket a legbenső szobába. Hidegsüttl, süteménnyel, itallal

kínál halkan, nagyon halkan a csupa könny tekintetű háziasszony, s a kővé meredt arcú házigaista. Időnként mindkettő ki-kinéz Kislányhoz. Az Anya megismítja arcát, Misi virágot babrál arrább. Némán üdvözlik a most jötteket, s azután bent az úttól fáradtának kínálják tovább a halotti tor fogásait. Honnan veszik, honnan kapják ezt az emberfeletti erőt, s gyelmét?

Megérkezik a pap a ministránsokkal. A Circumdederuntnál Irén és Édesanyám hangtalanul rázkódnak, Misi a koporsóra mered. Indul a gyászmenet. Az út csupa sár, latyak. Egyik helyen, a hegynek fel, az angyal-kariatidas halottaskocsi megbillen. Misi odakap és neki dőlve segíti ki a kátyúból. Ettől fogva hol jobbról, hol balról támogatja kezével. Azért van szüksége a mozdulatokra, hogy görcsbe szorult lelke meg ne pattanjon? Vagy szívének motorját most az automatikusan mozgó láb és kéz hajtja, mint a hegyről leguruló kocsiét – ha kikapcsolták – egyébként leállna a futóműve?

Huszonegy év telt el azóta. S az Erinngszek, akárcsak az anyagiikos Oresztet, Misit sem hagyták pihenni. Mindig sarkában voltak, s új meg új szenvedést találtak ki számára. Ausztriában a kórházzal az amerikaiak fogságába esik. Nem marad ott, mint barátai, visszahajtja valami. Itthon anyja, nagyanyja könnyes tekintete fogadja, ami dehogy vádol, csak az érte való aggodást tükrözik. Foglalkozás után kell néznie, hiszen a ludovika semmire sem képesít. Biztatom, iratkozzék be az orvosi fakultásra. Rázza a fejét, – „sokáig tartana”. Néhány barátjával gyermekjátékokat, kiskocsikat, keréken mozgó alakokat készít. Ő tervezi őket, ötletesen, csinosan, azután egy asztalos ismerősével falemezből kifűrészelteti, barátai a festést, összeállítását végzik. Eleinte megy is a vállalkozás, később elakad. Kis udvarukon akkor bekerít egy részt, csirkéket nevel, a kertben konyhanövényeket termel, rendbe hozza a szőlőt, s árusítja a csemegezőlőt. Belefárad, vagy nem bírja a konkurenciát? Ez is abbamarad. Kitanulja a vasesztergályozást, s előbb Pesten, majd Szentendrén dolgozik. Otthon közben rózsakertészetbe is fog. Megnősül. Elvesz egy angyal arcú, de tisztázatlan múltú 17 éves leányt, akit évekkal ezelőtt – állítólag politikai vétség miatt – anyjával együtt bebörtönöztek. Külsőleg Kislányra emlékeztet, szeretettel fogadja a család. Hamarosan rá kell döbbsenni – hiszen mindenki beszél róla a városban – hogy se szeri, se száma régi és új férfiismerőseinek. Szinte alig leplezi kalandjait. Misi nem tudja rászánni magát, hogy elkeresse. Végül is ő hagyja ott Misit, elköltözik egy cigányzenészhöz. Büntetésként viseli Misi ezt a megaláztatást, akárcsak anyagi kudarcait? Megadással várja sorsa beteljesülését itt is, ott is, s nincs ereje áttörni a fojtogató gyűrűt? Ezekről a belső sebekről soha nem beszél. Mosolya fanyar, nevetését soha nem hallani, tekintete nyugtalan.

Belsőségük egy kiszögellő részét házhelynek már előbb eladta, az árán generáljavításos Citroén autót vett. Most azzal viszi, hordozza barátait, ismerőseit, hogy teljék az idő. Volt felesége besúgja a rendőrségen, hogy farkasvaksága van, mégis autót vezet. Elveszik tőle a hajtási engedélyt. Szinte kicsúszik ezzel lába alól a talaj. Hol itt csíp be, hol ott. Egy ilyen éjjeli hazatérés során, amikor kölcsönkapott segédmotoros kerékpárját tolja maga mellett, tökrészeg italos társa teljes sebességgel elüti erős motorján. Koponyaalapi töréssel, lábtöréssel, kézserüléssel kerül a baleseti kórházba. Napokon keresztül eszméletlen. Nagyon lassan kezd csak magához térni. Még heteken keresztül kínálhatja látogatóinak ételmaradékát, kezébe nyomkodva a szópókás leveses csészét annak, aki éppen ágya szélén ül. Egyik feketedő ujjára bal kezén, amit később amputálnak is, kimondja a szentenciát: „Ha hazamentem, levágom a bicskámmal.” – „Majd az orvosok, Misikém, ha szükségesnek látják.” „Nem kell orvos ilyen csekélységhez.”

– legyint megvetően épen maradt másik kezével. Két évvel a baleset után még mindig nem jött helyre, sem testileg, sem lelkileg. Lába az ismételt műtétek ellenére erőtlen, idegzete gyenge, emlékezete kihagy. A szerencsétlenséget okozó mulató-társ naponta kétszer is elsuhan házuk előtt, amikor nyugatról kapott luxuskocsiján munkába megy, s hazafelé tart. Egyetlen egyszer sem nézett be hozzá, hogy megkérdezze, mi van vele. Anyja kedveskedése terhes neki, más meg nem törődik vele. „Rozoga lettem külsőleg, belsőleg” – mondogatja keserűen. Mintha nem is várna az élettől már semmit. Vezekel haláláig.

Kislány közös sírban fekszik édesapjával. Nagy tölgyfakereszt felirata hirdeti: élt 23 évet. A rózsabokrot rajta Misi ültette, Édesanyjával együtt ápolja, gondozza. Amikor az a szörnyű dörrenés újból visszhangzik lelkében, ide szokott talán menekülni előle? S itt az az elhaló hang új erőt önt belé. „Misikém, megbocsátok.” A fejfától egy lépésre Édesanyám sírja. Az ő szíve is rég elporladt már. De aggódó szeretete – azt kell hinnem – virágon, levélen, fejfájáról lecsurgó esőcseppben, puhán repülő hópelyheken át most is a felé a csupa-seb-lelkű Élő felé reszket.

Közeleg az ostrom

Egyre ritkábban mentem akkoriban már le a városba. Útjaim célja ilyenkor legtöbbször élelmiszer és gyermektápszer beszerzése volt. Az üzletekben ugyan pótkávént meg egyéb hasznavehetetlen holmin kívül már szinte semmi sem akadt. Tomasz Jenő volt azonban segítségemre az Eötvös Collegium révén, meg Solty Laci. Lacitól néhány táskára való hántolatlan vetőmagborsót, babot meg lencsét hoztam. Így próbáltam a Faddról régebben felhozott dolgokon felül biztosítani annyi alapanyagot, amennyi a város életének hosszabb időre való megbénulása esetén is megóvhat bennünket az éhenhalástól. Mert hogy szabályszerű város-ostromra kerüljön sor, annak felrémlő gondolatát még most is elhessegettem magamtól.

Amikor december elejétől kezdve egyre több tiszti család rakodását láttam az állami teherautókra meg személygépkocsikra, kimondott szánalmat éreztem a menekülők iránt. Úgy gondoltam, bizonytalan sorsot vállalnak a biztos megmenekülés helyett. Egy nap azután – ez december közepétájt lehetett – a hivatalok is felkerekedtek. A távozó tisztviselők hozzátartozóik érzelmes búcsúzkodása után felkapaszkodtak a púposra rakott kocsikra, s utolsó fecskerajként indultak Nyugatnak. Ők az itt maradtak pusztulását siratták, a kocsik után integetők meg a távozók feje felett látták a halál angyalait. Felcizdesz Tiborné előző este feljött hozzánk megkérdezni, mi a véleményem: menjenek, vagy maradjanak? Egész határozottan azt tanácsoltam, maradjanak. Tiborról mindenki tudja, – érveltem – hogy sohasem tartott a nyilasokkal, tehát nincs mitől félnie politikai vonatkozásban. A város meg biztonságot fog nyújtani, s mint valami nagy hullám, baj nélkül átcsap felettünk a front.

Jaj, hallgattak rám, s itt maradtak. Mi lett a végük?⁹²

Nem sokkal ezeket a napokat megelőzően érdekes látogatóm volt. Estefelé, úgy hat óra tájt, becsenget egy általam addig nem ismert hölgy.

„Udvardy Ágnes vagyok, Say Géza bácsi unokahuga. A Minisztériumban teljesítek szolgálatot, mint berendelt gimnáziumi tanárnő – mutatkozott be, majd így folytatta: „A kommunista párt részéről arra figyelmeztetem Tanácsos Urat, nagyon vigyázzon magára most az utolsó napokban, mielőtt a minisztérium kitelepül, lehet, hogy a nyilasok el akarják majd fogni.”

Több magyarázatot nem is fűzött figyelmeztetéséhez. Sietve távozott. Szavai kiegészítették azt a közlést, amit Pusztai Jánostól még október végén, november elején kaptam: Tárczay Feliczidesz Román – mint az EX titkos egyesület képviselője összeállította a minisztérium proskribálgjainak jegyzékét. Mindössze hatan-heten voltunk rajta. Az én nevem mellett ez a megokolás szerepelt: „Németellenes, zsidómentő, felforgató tevékenységet forral magában.”

Udvardy Ágnes látogatásának hatására néhány éjszakát Solty Laciéknál töltöttem. Nem is egyedül voltam náluk oltalomkereső. Rajtam kívül egy idős zsidó hölgyet is bújtattak Laciék.

Azután nem sokkal később a kis M. Moorgat, a gödöllői premontrei gimnázium rokonszenves fiatal francia tanára keresett fel egyik estefelé. Ő is bújkált, s nálam szeretett volna meghúzódni az ostrom tartalmára. Nagyon sajnáltam, hogy nem tudtam rajta segíteni. Messze kiemelkedett ugyanis a magyarországi franciák sorából mind jóindulata, nevelőkészsége, mind pedig igazi gall szellemessége és vidámsága által. Egy időben elég sűrűn találkoztam vele, s nagyon kellemesen éreztem mindig magam társaságában. Segítőkészségének is tanujelét adta: igazolványt szerzett a francia követségtől számomra, ami szerint a követség szolgálatában állok, mint fordító. Úgy gondoltuk, jó hasznát veszem majd, ha a „szövetséges” orosz csapatok megszállják a várost. Őt is Solty Laciékhoz vittem ki, akik ugyan – helyszűke miatt – nem tudták lakásukban elhelyezni, de megnyugtatták, hogy – ha nem sikerül családnál bújóhelyet találnia – el fogják rejteni a telepükön valamelyik gazdasági épületben.

S egyik nap azután bezárult az ostromgyűrű Budapest körül. Még megelőzőleg elterjedt a híre, hogy a nyilas kormány „kitelepíti” a város civil lakosságát. A kitelepítés végrehajtásával állítólag kisbarnaki Farkas Ferenc altábornagy, a Ludovika Akadémia parancsnoka lett volna megbízva. Pánik hangulat lett úrrá az embereken. Én is kétségbeesett próbálkozásba kezdtem, hogy telefonon kapcsolást kapjak Faddal. Bár szinte semmi lehetőséget sem láttam rá, hogy járművet szerezzek, vagy hogy sikerülne is szert tennem rá, előbb érjek családommal ebbe a Duna közelében fekvő községbe, semmint az oroszok átkeltek a Duna-Tisza közéről Mohács, Szekszárd magasságában Dunántúlra.

⁹² vö. 162.old.

De a kitelepítés tervét – szerencsére – elejtették, s mikor az orosz csapatok északról, délről, s már nyugatról is Buda felé tartottak, nem volt többé kétséges, hogy ostromra kerül a sor. A konyhánk felőli függőfolyosóról esténként a Pestet övező dombokon fel-felvillanó ágyútoroktüzeket figyeltem. Mind szorongóbb érzéssel gondoltam rá, milyen megpróbáltatások várnak majd ránk, kikerülünk-e élve valamennyien a bajból. Kis Péterkénk életének csak negyedik hónapjába lépett. Lesz-e, kifejlődik-e benne elég ellenállókészség rá, hogy dacolni tudjon a mostoha körülményekkel? S Gyurikát, Zoltánkát nem támadja-e meg valami olyan betegség, amivel nem tudunk majd megbirkózni? Amíg ők boldog tudatlanságban éltek lakásunk számukra tágas térségeiben vidám életüket, az értük való aggodalom ülte meg egyre fojtogatóbban lelkünket.

XI.

Naplótöredék nehéz időkből (1944-1945)

Budapest, 1944. július 14.

Benne vagyunk egy összeomló korszak kellős közepében. Most már nemcsak érezzük, hanem tudjuk is, hogy visszatartóztathatatlanul közeledik felénk a vég, csak éppen a formájával nem vagyunk tisztában. Lehet, hogy a harctéri események fognak bennünket elsodorni, s amíg élünk, lerombolt városokon és leégett falvakon keresztül próbáljuk majd menteni, ami nekünk a legkedvesebb. Talán az országúton fog utolérni bennünket a halál. De az is lehet, hogy jön az orosz, s általa majd magunk is ugyanolyan módon fogunk elpusztulni, ahogy most a szerencsétlen zsidók megkínzását, halálba hurcolását szemforgató passzivitással végbemenni engedték. A mi családjaink is végigszenvedhetik az apától, anyától, gyermekektől való elszakítás, az emberi méltóságban való megalázottság lelki kínjait, s mindazokat a testi szenvedéseket, amelyeket az „elrejtett” vagyontárgyak után való nyomozások, a „vallatások” következményei, s a leplombált marhavagonokba való étlen-szomjan való préseltség következtében siettették a megváltó halált.

Olyan különös lelkiállapot az, amelyben az ember most él. Amikor naponta hallja azokat a szörnyű kegyetlenségeket, amelyekkel a hivatalos zsidóüldözések végbemennek, valami szügyenteljes tehetetlenséget érez. Szügyenteljes ez a tehetetlenség, mert nem mentes a gyávaság vádjától. Ha nem volna az a néhány jobb érzésű ember olyan gyáva, mint amilyen, ha merné vállalni az elfogadás, internálás, esetleg a halál kockázatát, akkor tiltakozó szavával, kegyetlenkedő hatalommal szembeszálló tetteivel nemcsak egyesek szenvedését enyhíthetné, esetleg életét menthetné meg, hanem a sok oldalról megnyilatkozó szembehelyezkedés példájával a rádió, a sajtó a gyűlölet propagandájától elvakított társadalmat is észre téríthetné. Így azonban mindenki várja a csodát, mindenki az exponált helyen lévőktől várja a közbenjárást, hullajt ugyan néhány krokodilkönnyet, de azután „mit tehet olyan kis pont, mint én vagyok” befelé-szerénykedéssel elodázza a problémával való őszinte szembenézését.

Ugyanakkor azonban mély megvetés is fészket ver az ember szívében azokkal szemben, akik a szörnyűségeket kigondolják, akik eszközökként, egyéni lelemenyességgel színezve végrehajtják, s akik – bár sokat tehetnek ellene, mert szavuk messzehangzó – az eseményeket városról-városra, faluról-falura ugyanazon recept alapján végbemenni engedik. A megvetés, lenézés alapja, hogy magamat – mind erkölcsi, mind értelmi tekintetben – fölöttük állónak érzem. Nemcsak a szívem nem engedné, hogy nem is a tett végrehajtója, de még hűvös szemlélője sem lehessen, hanem értelmem sem. Hisz a legkezdetlegesebb ítélőképeség birtokában is rá kell

jönni arra, mik lesznek ennek következményei, mind a nemzetre, mind az egyénre nézve. Ez a megvetés azután kiszélesedik, s áterjed az egész fajtára, az egész nemzetre. És ebben van a legfájóbb eleme. Hát ez a nemzet, a nép, amely a legkedvesebb volt nekem a világon, melynek földje az én hazám, melynek himnuszát, szózatát a meghatottság könnyével, s valami olyan szent borzongással tudtam csak hallgatni, ez az eddig drága nemzet ilyen mélyre sülyedhetett? Vagy soha nem is volt az a „lovagias”, nemes magyar nép, amelynek a külföld becézgette, s amelynek mi tetszelegve mindig hittük is? Ez a megvetés lassanként szégyenérzéssé olvadt át, a legszörnyűbb érzéssé, amit csak az érezhet, aki rájön arra, hogy legkedvesebb hozzátartozója, az apja, az anyja vagy a gyermeke gazember. Szégyelli az ember magát, hogy magyar. Március 19.⁹³ óta olyan sűrűn szorongatta torkomat a keserű szégyen könnye, mert bár annyiszor lett volna alkalmam, hogy a magyar öntudat, az eddig hitt magyar jóérzés és becsületesség hangot adjon, szemébe kiáltson a gonoszságnak, a fásultságnak, a közönynek, soha, egyetlen egy esetben sem az történt, amit az ember esdve egyre-egyre várt: szégyen, utálat tölt el népemmel szemben. Tudom, hogy belepusztulnék, de minden pillanatban itt tudnám hagyni, s szívesen elmennék bárhová, hol emberhez méltó életet lehet élni.

A saját sorsának jelentőségét valahogyan eltörpíti az emberben az az aggodalom, melyet gyermekei iránt érez. Mert micsoda sors vár azokra, akiket mindennél jobban szeret, akiket úgy szeretne elindítani a becsületes emberré válás útján? Az élet céljának régtől fogva a tökéletesebbé válást ismerte fel. Efelé törekedett, iparkodva szívét mind nemesebbé, finomabbá és értelmét az igazság keresésének és megvalósításának szolgálatára mind alkalmasabbá és alkalmasabbá tenni. Mindig mindenben a jó szándék, a jó megvalósítására irányuló akarat vezette, s a jónak ösztönös, intuitív megérzése, amelyet hálás szívvel Isten legnagyobb adományának tekintett, mindig az igazságnak felismert ügy megalkuvás nélküli harcosává tette. S most – hogy erre a kilátások mind kevesebbek és kevesebbek – mennyire szeretné azokat az élettapasztalatokat, amelyek a rohanó események, s egy egész világ fájdalmasan végbemenő átfarmálódásában összesűrűsödve több nemzedék élettapasztalatával felérnek, átadni gyermekeinek. Ránevelni őket a szépnek, a jónak szeretetére, az igazság megvallására, Isten félelmére, Isten arcának felismerésére minden emberi lényben; megtanítani őket olyan dolgok ismeretére, amelyek a tudásra szomjazó léleknek nemes táplálékai; a jobbá, tökéletesebbé levésnek magasabb fokára juttatni el őket, mint ahová maga eljuthatott.

⁹³ 1944. március 19. Magyarország német megszállása.

Csaknem 2 hét eltelt azóta, hogy ezt a naplószerű önmagammal való beszélgetést megindítottam. Mi is az értelme annak, hogy időnként papírra vetem azt, amit gondolok és érzek? Kettős ok indít rá. Időben későbbeni, de most az erősebbik az, hogy ellenállhatatlan kényszert érez az ember arra, hogy tisztázza azt a hatást, amit ez a megbomlott világ benne kivált. Hiszen a megrázó élményeknek olyan tömege zúdul naponta rá, a tapasztalatoknak olyan tárháza sűrűsödik fel benne, hogy szinte a belső egyensúly biztosítása érdekében van szüksége a dolgok felett való gondolkodásra. Ha meg már úgyis kényszerül tervszerű gondolkodásban feldolgozni az élettől feléje nyújtott, komprimált anyagot, a formakeresés útján csak még jobban elősegíti a kikristályosodás folyamatát.

A másik ok egy kicsit romantikus, s egyben kicsit lírai is. Mindig az volt az érzésem, hogy nem leszek hosszú életű. Mintegy 10 évvel ezelőtt orvosi vizsgálat is megállapította, hogy szívnagyobbodásom és szívizom elfajulásom ezt a tudatalatti érzést indokoltta teszi. Rendes, nyugodt béke-körülmények között talán mégsem kellene korai halálra gondolnom. A most folyó események, az élet mindennaponként visszatérő, állandó gondjai azonban arra intenek, hogy az öreg Catóval szólva „sarcinam colligere”, készüljek az útra. Az is lehet, hogy az előttünk álló talán rövid, talán hosszú időszakban az erőszakos események könnyen fogják jobbra-balra a halált osztogatni. Kétes, ki fog belőle ép testtel, ép lélekkel kikerülni. Igaz, annyi ezren és ezren, millióan meg millióan pusztultak eddig is el, mióta a föld áll, anélkül, hogy haláluk után rövid idővel bárki is gondolt volna vissza rájuk. Az egy-egy egyénben annyszor újra meg újra meginduló jóakarát, ha csak cselekvésben nem nyilvánult meg, milliós embertömegekben bukott alá nyomtalanul a sírba hullás pillanatában. Hisz’ nem is fontos, tudják-e azok, akik az én időmben, vagy utána éltek, mit hordoztam magamban, amíg az élet sodrában az érzés nemessége és a gondolat biztonsága felültartott. De fájó, nagyon fájó volna a tudat, hogy azok, akiket itt a földön mindennél és mindenkinél jobban szerettem, ne tudjanak – ha mindjárt csak futó és felületes, de mégis – fantáziát elindító pillantást vetni bensőmbé. Hogy azok az édes kis gyermekek, akiket becézve „édes kis szívvirágaim”-nak szoktam szólongatni, hogy ezek a most még csak nyiladozó értelmű emberkéik, később, ha nagyra nőttek, a megmaradt hozzátartozók mind jobban és jobban fakuló jellemzéseik túl, ne láthassák, milyen ember is volt édesapjuk. Mert az, hogy külső életének körülményei miképpen alakultak, kevésbé fontos. A fontos az, milyen volt a szíve, milyen volt a lelke, milyen volt a sokszor gyötrő értelme? Édes kis Zoltánkám, drága kis Gyurikám, és Te, kis Ismeretlen, akinek közeli jövőtelét olyan aggodalommal várjuk. Nektek szólnak ezek a lapok. Ha Isten benneteket megsegít és végtelen kegyelméből nagyra nőttetek, elérkeztek majd abba a korba, amikor kutató tekintetét magába fúrja, s keresi az okokat, amiért olyan lett, amilyen. Talán magyarázatot ad majd sok kérdésre az a kép, amellyé ezeknek a lapoknak olvasása során, akkorra

már régen eltűnt édesapátok vonásai kikerekednek. Az a meleg, cirógató, sokszor könnyes tekintet, amely most esténként kiságyatok fölé hajol, talán-talán megelevedik majd előttetek. És amit akkor már meg nem adhatok, hogy szóval és példával segítslek, irányítsalak benneteket, ha szükségetek lenne atyai segítségre, némileg pótlódik talán a nem hallott hangból, amely ebből a naplóból, mint valami szételemezhetetlen hangulat a fületekbe cseng majd.

Mióta, Te, Zoltánka, a világon vagy, sokszor gondoltam rá, milyen nagy kár, hogy testi és lelki fejlődésed menetét naplószerűen nem rögzítettük. Kettős haszna lett volna: előtted állt volna kialakulásod útja, amint abból a kicsiny kis „köcsögfejű” porontyból, aki voltál születésed pillanatában, a cumisüveget tekintetteddel kísérő, majd később kis kezecskéiddel tartani is tudó, az érzékszerveit fejlesztgető, tapsikoló, gügyögő édes kis jószág fejlődött, akinek mind fejlettebb és fejlettebb életmegnyilvánulásait sokszor órák hosszat sem untuk el figyelni. Azután, amikor járni, majd jóval később beszélni kezdtél, lestük első szavaidat, majd később makacsságaid első megnyilvánulásait, sok-sok aggodalmunk okát, de egyúttal édes-aranyos gyermek egyéniséged sok bájos vonását figyelhattuk: milyen kedves képként állott volna Előtted, aki voltál. Édes Gyurikám, az már a második gyermek szomorú sorsa, hogy ilyenre nem is gondol vele kapcsolatban az ő létezését és fejlődését természetesnek tekintő apa. Ez nem a szeretet hiánya vagy megfogyatkozása, hanem természetes tünemény: az apává levés érzését, mellyel az első gyermek születése jár, soha semmi más érzés frissességében, intenzitásában nem közelítheti meg. A másik előny, mely ebből származott volna: láthattad és láthattátok volna azt a végtelen, gyengéd szeretetet, mellyel titeket körülveltünk. Tiszta szívvel mondhatom, soha nem voltam olyan boldog, mint amikor a hivatalból fáradtan hazajöve előbb téged Zoltánkám, majd téged Gyurikám karomba vehettelek, s puha selyem sima kis arcotokat arcomhoz szorítva sétálhattam szobámban fel és alá, ütemesen járva, sokszor tánc lépésben, arra a magam szerezte versikére és nótácskára, mellyel nektek kedveskedtem. Most sem kívánok soha tisztább boldogságot, mint amit érzek, valahányszor Te, Zoltánkám, jobb kezem mutatóujját szorosan kis kezedbe fogva a kertben sétálunk, vagy az erdőnek vágunk neki, vagy amikor reggelenként kitarul szobátok ajtaja, s megjelentek hosszú hálóingetekben kézen fogva, hogy felmásszatok hozzám, ágyamba. Olyan édes mosoly, Gyurikámban, olyan kedves elfojtott kacagás gyöngyözik ilyenkor, hogy nincs az az öröm, amely ennek látásával felérne.

Sajnos, örökké sajnálom, ezt a naplót elmulasztottam megírni. Ennek pótlására gondoltam, amikor az élet nem sodródott ilyen sebesen és a nyugodtabb idő visszatekintő, múltba idéző írásoknak is kedvezett volna, hogy megírom a külső eseményekben nem gazdag, de belsőleg küzdelmes életünk folyását. Ennek sorába úgyis belekapcsolódott a Ti életek olyan erősen, olyan elválaszthatatlanul, hogy

annak most már Horatiusszal szólva, – „animae dimidiunt meae” – lelkem elválaszthatatlan felét képezi. Talán lesz még mód rá, hogy ezeknek a lapoknak a során – ha az események gyors pergésében kis szünet áll be – életem egy-egy részletképét elétek vetítsem. Összefüggő leírásra azonban, nem hiszem, hogy legyen akár elég alkalmam, akár elég kitartó és a jelentől elvonatkozó türelmem.

Ezért választottam ezt a – a mai helyzetnek egyedül megfelelő – naplóformát. Kicsinyben úgy érzem magam, mint Marcus Aurelius, a stoikus római császár, aki „Eisz szeanton” – önmagához írta esténként katonasátrában azokat a sorokat, melyek a nappali események hatásaként születő gondolatait megőrizték. Olyan szép volna azt remélni, hogy valaha ez mind feleslegessé válik: mert ha ősz fejjel, talán megrokkant testemben, de lelkileg töretlenül közöttetek lehetek majd, s közvetlen élmény alapján emlékezhettek vissza rá, s legfeljebb az egyéni benyomások kiegészítését és elmélyítését célozhatják az akkorra megsárgult naplólapok. Ez csakugyan hiú ábránd, s nagyon csalfa remény! Nem is gondolok rá. Csak arra kérem szüntelenül a Jóistent: Ti maradjatok meg, Ti nőhessetek nagygyá, igaz emberré, s ismerjétek meg addigra régen eltűnt apátokat ebben a keserves korban született, külső és belső viaskodásokat egyaránt megőrkítő sorok útján.

1944. július 31.

A legutolsó hadijelentés azt mondta, hogy csapataink a Kárpátok előteréből visszavonulva a folyton támadó ellenség elől elfoglalták fővonalaikat. Ezekbe az ellenségnek csak egy helyen sikerült betörnie, az elfoglalt magaslatot azonban honvédeink ellentámadással visszafoglalták.

Ha eddig nem döbönt volna rá valaki a bennünket fenyegető veszedelemre, most végigborzonghatott a háta. Nem azért, mert ellenség döngeti határainkat, nem is csupán azért, mert ilyen ellenség, hanem mert ha látó szemmel néz maga körül, akkor nem kerülhette el figyelmét a szörnyűséges készültség, melyben bennünket a veszedelem talál. Hát nem volt időnk a felkészülésre? Hiszen évek óta mástól sem volt hangos a politikai aréna, mint a honvédelem érdekeinek hangoztatásától. A mindenkor kormány részéről pedig az áldozatok természetes, zokszó nélkül való elviselése szinte az egyedüli találkozáspontot jelentette a kormány és kormányzott társadalom között. Mindenki magától értetődőnek tartotta, hogy ha kívánsága teljesedésének útját a honvédelem érdeke vágja el, akkor vágyait jobb időkre kell halasztania. Ez tette az adóterhet könnyebbé, ez fojtotta bele a keserűséget a nyomorgó tisztviselőkbe, ez fűtötte derülátó fantáziáját, ez csitította a pesszimisták aggodalmait, ez nyugtatott meg végeredményben mindenkit: természetes, hogy az országnak felkészülve kell állnia az elkövetkezendő időkben! Az a nagyon vékony józan réteg is, mely 1939-től kezdve, sőt azelőtt is, soha nem szűnt meg hangoztatni, hogy lábhoz tett fegyverrel kell állni és várni, míg bennünket is elér az ár, s csak védekeznünk szabad, ha megtámadnak, ez a néhány ember is előfeltételnek tekintette

a megmenekülésre, hogy a hadseregnek, a jól képzett, megbízható honvédségnek elsőrendű felszerelése, fegyverzete, elegendő puskája, ágyúja, s egyéb korszerű holmija, harci eszköze legyen.

De a tett intézkedések sem a józan ész szabályai szerint történtek. A felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, délvidéki területek visszanyerésének nagy volt az ára. Az éljenzés közben történő bevonulások, az örömmámorban ünneplő „visszatérő” magyarok látványa, az elvesztett területeknek szinte maguktól történő, ajándékszamba menő visszajövele abba a hamis illúzióba ringatta a nemzet jórészét, s legelsősorban a hadsereget, hogy minden nehéz probléma magától megy, minden igaz ügy természetesen megérleli az idő.

Úgy gondolom, minden idők minden hadserege hajlamos volt a kemény próbatételek megtörténteig saját erejét túlbecsülni. Azt a túltengő önértéket azonban, amely a mi tiszti karunkat, különösen a visszakapott területekre való bevonulások óta elfogta, addig elképzelhetetlennek tartottam! Viselkedésük egyenesen visszasztító volt, nemcsak a „civil”-közönséggel, hanem magával a kezük alá kerülő katonasággal is megutáltatta magát, – szinte antimilitaristává tett mindenkit, aki közelebbről érintkezésbe juthatott vele. Bizonyosra vehető, hogy ez a féktelen öntudatban tobzódó tisztikar lovalta bele végül is – nem minden tekintet nélkül a háborúval járó előmeneteli és anyagi lehetőségekre – a kellő józansággal, vagy legalábbis a körülmények független mérlegelési készségével nem rendelkező államférfiainkat a hadiállapotba.

A háborúba való belépésünk első időszakában a tisztikar századosnál magasabb rangú tagjainak hirtelen olyan nagy lett az ázsiója, hogy addig elképzelhetetlenül rövid idő alatt ugrottak egy-két fokot ranglétrájukon. Sokszor az volt az ember érzése, talán káprázik a szeme: akit századosként ismert, egy-két hónap múltával már alezredesként látott viszont, hogy néhány újabb hónap elmúltával, keserűséggel eltelt panaszait hallhassa, amiért még mindig nem érte el az ezredesi rangfokozatot. Félreértés ne essék, ez nem harctéri érdemek jutalmazásaként történt, hanem az itthon fontoskodó egyének természetesnek hirdetett állapota volt. A gyors előmenetel – bár a hadilétrán a békebelinél minden bizonnyal nagyobb – magával vonta a gyors nyugdíjazást is. Az az ellentmondó állapot következett be, hogy a háborúban, ahol minden emberre fokozottabb feladat nehezedik, különösen, ha munkaterületén kellő gyakorlattal rendelkezik, a tisztikar legmagasabb fokozatokat elnyert egyénei egymás után kiváltak a tényleges szolgálatból. Lehetetlen fel nem tételezni, hogy mindez csak a magasabb rendfokozatban való helycsinálás végett történt.

Ezzel párhuzamosan történt a tisztikarnak – mindig hivatásos tiszteket értünk rajta – magas hadipótlékban való részesítése. A különféle címeken juttatott pótlékok összege a törzsfizetések jelentős kiegészítését eredményezte. Természetes, hogy ilyen körülmények között meg lehetett elégedve a sorsával mindenki. A nemzet egyetemes részéről hozott áldozat szinte egyetlen haszonélvezője így a hadsereg

tisztikara lett, anélkül azonban, hogy az élvezett előnyös helyzettel egyenlő mértékű ellenszolgáltatást nyújtott volna.

Talán nem tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a „honvédelem” korszerű fejlesztése címén az állami élet területéről innen is, onnan is megvont összegek javarészt ezek a személyi jellegű kiadások emésztették fel. Másik részét viszont nem osztották szét olyan észszerűen az egyes felszerelések és harci eszközök előteremtésére, ahogy az – az állam nehéz anyagi helyzetét tekintve – kívánatos lett volna. Hogyan lenne másként magyarázható, hogy amikor a „második” hadsereg 1943. évi oroszországi nagy téli „visszavonulásakor” kénytelen volt teljes felszerelését hátrahagyva menekülni, nem az ott pusztult ezer meg ezer magyar élet felett siránkozott vezetésünk, hanem az oroszok zsákmányává vált nehéz harci eszközökben az egész magyar honvédség teljes felszerelésének megsemmisülését gyászolta. Hadat üzentünk Oroszországnak, Angliának és az Egyesült Államoknak, amikor egyetlen hadseregünk felszerelésének elvesztésével mindent elvesztettünk.

S mi történt azóta? Azt hangoztatták hivatalos közegeink, hogy minden hadi-üzemünk teljesítő-képességének maximumával gyártja a hadianyagot az elveszettek pótlására. S mi ezzel szemben az igazság? Gyári munkásoktól, ismerős mérnököktől vett értesülésekből kialakult a kép: a gyárak jóval kisebb üzemi idővel, kisebb munkáslétszámmal dolgoznak, mint azelőtt. Nem tudjuk az okot, hogy a nyersanyag hiánya, vagy a munkászekerek számának csökkenése miatt hagyott alább a munkatempó, tény azonban, hogy a termelés lényegesen hanyatlott.

Hogyan akarunk tehát mi szembeszállni most azzal az ellenséggel, mely a világ első katonáját, a németet Sztálingrádtól szinte megállás nélkül egyre űzi visszafelé, az emberanyagnak és hadieszköznek olyan hihetetlen mérvű pocsékolásával, amely kiapadhatatlan forrásokra enged következtetni? Emberünk, akit harcban lehetne szólítani – bár fájdalmasan nagy volt 1943-ban veszteségünk, különösen, ha szembehelyezzük vele az áldozat teljes céltalanságát, hiábavalóságát – még csak lenne. De mivel ruházzuk fel? Micsoda védőfegyvert adunk kezébe? Kapát köszörülünk, és kaszát egyenesítünk, mint negyvennyolcban? Szörnyűségesen aktuális a kép, amit Arany János a Nagyidai Cigányokban jellemzésünkre megír: mindig előbb puffogatjuk el a puskaport, semmint arra szükség volna!

Itt áll az orosz a Kárpátokban és kényre-kedvre ki vagyunk szolgáltatva. Hadseregünk nem képes ellenállni, belül meg a szervezettség nyomait sem lehet felfedezni. Sőt! Részben az elvszerűtlen politikai vezetés, részben a szerencsétlen körülmények következtében a felbomlásnak napról-napra megdöbbentőbb jeleivel találkozunk.

Két és fél évtizeden keresztül hirdették az államhatalom szervei, a társadalmi egyesületek, hogy 1918-nak nem szabad többé megisméltódnie. Nyilván azt értette ezen a szónokok értelmesebbje, hogy bármily változás jöjjön, bármily megrázkódtatás érje

a nemzetet, élő szervezetként kell a csapást felfognia, élő szervezetként, amelynek minden egyes szerve, alkotó része mintegy fiziológiai kapcsolatban áll a másikkal, amely csak erőszakkal fejthető szét összetevőire. Különösen a húszas évek elején mindenkinek élénken élt emlékezetében, milyen olcsó prédájává vált a háború után a szinte alélt társadalom a szélsőséges politikai irányok lelketlen pribékjeinek. Megindult tehát a nagy szervezkedés. Kezdetől fogva a kommunizmus volt a nagy rém, amely ellen különböző nevek, címek alatt ilyen-olyan egyesületekben, szervezetekben sorompóba álltak. Az Ébredő Magyarok Egyesülete, a Fehér Bajtársi Szövetség, Magyar Szent Korona Egyesület, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, a különféle ifjúsági egyesületek, mint pl. MEFOSZ, az Amerikana, stb., stb., vagy a Vitézi Szék: a legismertebb útjelzők a húszas évek nagy szervezkedésében. A politikai pártok a „keresztény” és „magyar” jelzők szuperlatívuszaival iparkodtak egymást túllícitálni.

Csodálatosképpen nem is igen volt nagy szakadás a németországi nemzeti szocializmus uralomra jutásáig. Addig az 1918-as események védőoltást jelentettek a szélsőbaloldali irányok ellen, s bár a szociális érzék hiánya és a megfelelő munkaalkalmak teremtésének elmulasztása következtében itt is, ott is fel-felütötte fejét az elégedetlenség, s a rendőri híradások több ízben beszámoltak „kommunista sejtek” feloszlításáról, nagy általánosságban elég egységesnek volt mondható az egész ország. Volt valami nagy mumus, a kommunizmus, amitől mindenki félt, amire mindent rá lehetett kenni, s aminek sötét árnyékként való felrajzolása elegendő volt akkor valami külsőleges egység megeremtésére.

„Külsőleges”-t mondtam szándékosan, mert nálunk a politikai élet minden területen külsőségekben, jelszavakban, rég idejét-múlta sablonok erőszakolt továbbvitelében tengődött. Nyugodtan állítható, hogy aki akár választóként, akár képviselőként a politikával intenzívebben foglalkozott, az néhány nagyon kevés tiszteletre méltó kivételtől eltekintve, eredeti polgári munkaterületén, gyengén állta meg a helyét. Melyik komoly polgár hagyta ugyanis magát a minden hájjal megkent kortesek útján ide vagy oda teregetni? Vagy melyik, államvezetésre kellő tapasztalattal bíró, érett ember vállalta a kerület képviselőjelölti minőségben való végigszonokolását? Így azután a legszájasabb, leghitványabb választók voltak a vezérkosok a választás operettbe illő lebonyolításában, s a történelmi nevet érvényesíteni akarók, az előkelők legtöbbször haszontalan utódai, továbbá a dolgoknak inkább könnyű végét fogó, szájjal vagy könyökkel érvényesülni akaró ügyeskedők a „politikuskok”. A képviselők nem annyira az annyit hangoztatott „haza” javát tartották szem előtt, hanem kerületük vagy még inkább választó polgártársaik helyi jellegű, kicsinyes érdekeit, hogy így helyzetüket megerősítsék, pozíciójukat kiépítsék és kamatoztassák. Ezért nem fejlődhetett ki nálunk komoly érdeklődés a szó eredeti értelmében vett „politikum” iránt, ezért foglalkoztak az értéket jelentő polgárok közül olyan kevesen a közügyekkel, ezért marad végeredményben még középosztályunk is politikailag

teljesen iskolázatlan, ezért futott mindig a nemzetet kitevő milliókon kívül ezektől mintegy teljesen függetlenül hivatalos kül- és belpolitika. Alig volt olyan külső vagy belső megnyilatkozása az országnak, amely az ország egyetemes véleményét, akaratát tartalmazta volna. Ezért következhetek be a későbbi és a mai belső állapotok.

A nemzeti szocializmus németországi felülkerekedése után nálunk is megindult „nyilaskeresztes” jelszóval a szervezkedés. Ez a nemzeti társadalom nagy egyeteme részéről többé-kevésbé komolytalanak tekintett mozgalom a félművelt fantasztákat, a pszichopata egyéneket állította az élre, mint vezetőket, s mögójük sorakoztatva a kisiparosoknak a proletársorsból alig-alig kiemelkedő munkakerülő, mindig mindennel elégedetlen, nagyszájú elemét, a házmestereknek, a nincstelen gyári munkásoknak komolytalanabb részét. A zöldkeresztes pártjelvény nélkül is könnyen megállapítható volt a legtöbb esetben a fejalkatra való futó tekintet-vetés után ezekről az egyénekről a párthoz való hozzátartozóság. A hihetetlen szervezőképességű német mozgalom majmolásaként itt is kiépült a „vezéri” szervezet annak minden velejárójával, nagy tanácscsal és vezéri tanácscsal, ilyen kerettel, meg olyan kerettel. Itt is folyt a propaganda mosolyt indító sallangokkal, mint pl. „Jön Szálasi, 1938.”, a párt elsődleges betiltása alatt a szimbolikus jelvények osztogatásával (száll a sí), a kis elemisták körében történő tagtoborzásokkal.

Akkor mosolyogtunk mindezen, s nem gondoltuk volna, hogy a félművelt tehetségteleneknek ez a szívós, hangoskodó hada tudattalanul is micsoda szörnyű időkre készíti elő belül a talajt, s micsoda véres korszak képét idézi fel hatalomra jutásának előestéjén!

Nyilas és német katonák

A sajtón keresztül folyó következetes piszkálódás minden irányban, ami nem a „mozgalom” köreibbe vág, függetlenül attól, hogy zsidó vagy keresztény tőke, tudomány, irodalom, stb. területeiről legyen is szó, észrevétlenül inficiálta (fertőzte meg) az olvasni tudók nagy részét. Szinte elvette azt a természetes érzéket, amely pedig ösztönösen mutat rá általában az igazság és a hazugság ellentétére, s tud megkülönböztetést tenni helyes és helytelen között. Ezen a vonalon is vezérszólamként vonult végig a kommunizmus elleni küzdelemre való felkészülés fontosságának hirdetése – mégis pontosan az ellenkező hatást eredményezte: megfosztva az olvasótábort a józan ítélőképességétől, lelkiileg alkalmassá tette akár ilyen, akár olyan szélsőséges irány elfogadására. A józan középúttól annyira távozik a szélsőséges politika akár jobb, akár baloldali irányban, hogy a két szélső irány a végén összeér, sőt csaknem azonosul. Ma (1944-ben) pontosan ott vagyunk, ahol 1918-ban, csak hogy nem kommunizmus a mozgalom a neve, hanem nemzeti szocializmus. Az eszközök sem teljesen azonosak még, de mind jobban és jobban kezdik egymást tökéletesen fedni. Félő, hogy bekövetkezik még a végső összeomlás előtt az az időszak is, amikor a terrorcselekmények révén a különbségek teljesen elmosódnak.

Rendezetlenül, felkészületlenül ért így bennünket március 19-e (Magyarország német megszállása). Beletartoztunk ugyan a II. világháborúban kettészakadt világ kisebbik, fogyó erejű táborába, de csak formailag. Mindvégig iparkodtunk magunkat az áldozatok érdemi viselésétől távol tartani. Német szempontból nézve magatartásunk kétkulacsos volt, érzelmileg az ellenséghez álltunk közelebb. Itt is igazolódott a tétel, hogy az első ballépésből a ballépések egész sorozata folyik. Az első hibát akkor követtük el, amikor a kultúregyezményekkel, s túlzottan osztentatív baráti gesztusokkal magunkat egy irányba elköteleztük. Nem akarunk azoknak a hibájába esni, akik az események bekövetkezése után jelölik meg a csalhatatlan utat, ami a veszedelemtől megóvhatott volna bennünket. Kétségtelen ugyanis, hogy felettünk volt valami állandó végzetszerűség, az „integritás” gondolatának megvalósítását, illetve az ehhez való segítséget csak azoktól várhattuk, akik az első világháborúban alulmaradtak. Fel kellett volna azonban ismerni a helyzet rendkívüli kényességét, amikor megkaptuk a felszólítást a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásra. Akkor kellett volna ellenállni. Igaz, hogy kockázattal járt volna viselkedésünk, igaz a területgyarapodások sem következtek volna be, de a pillanatnyi előny elérése nyugodtabb jövőt biztosított volna. Megismétlődött az a hiba a hadüzenet alkalmával, s elkövettük harmadszor is, éppen március 19-én. Ez a nap volt ugyanis az utolsó, amikor még mindent helyre lehetett volna hozni, ha lett volna elég józanságunk átlátni a helyzetet, s ha lett volna bátorságunk vállalni az áldozatot.

Mit is jelentett ugyanis március 19-e? Németország megelégedve langyos segítségünket, mellyel az erejét meghaladó küzdelemben bizonyos látszat-szövetségesként szerepeltünk, az ország megszállásával akar bennünket maga mellé kényszeríteni. Az a mód, ahogy ezt az átállást el akarta érni, nem rá, hanem elsősorban miránk

nézve szégyenletes. A maga szempontjából nézve a helyzetet, igaza volt. Mi azonban most is szégyenletesen viselkedtünk, ráadásul értelmetlenül is. Ha ugyanis helyes volt a Kállay Miklós-féle magatartás, hogy tudniillik valami csendes megegyezésféle jött létre az angolszászokkal passzív viselkedésünket illetően, akkor ebből logikusan csak egy következhetett volna: ellenállni a megszálló hatalomnak. Ellenállni minden téren: katonailag, törvényhozásilag, közigazgatásilag, társadalmilag, stb.

A kormányzó elkövette azonban végzetes tévedését és a ma még előttünk ismeretlen fenyegetések hatása alatt maradt. Újabb „primum vitium”, amelyből a szégyenletes hibák sorozata támadt: kormány alakult az események továbbvitelére, a törvényhozás napirendre tért a megszállás felett, s mintha mi sem történt volna, mintha az ország épp oly független volna, mint azelőtt, játszott tovább a játékot.

Közben az idegen hatalom elfogatta a magyar szellemi élet kimagasló kiválóságait, magát az előző kormány belügyminiszterét, a kormányzó volt főhadserégét, kabinetirodájának katonai vezetőjét, s az ország szép csendesen tudomásul vette. Illetve a zsidókon kívül rendkívül gyér számú, kicsiny kis táborot tett csak ki az a néhány ember, ki a helyzet mélyen megalázó, szégyenletes voltát átlátta. Igaz, ha ellenállunk, letipor „szövetségesünk”, elveszi javainkat, élelmünket, nyersanyagunkat, állatállományunkat, stb. elhurcolja munkaerőnket, katonaként a fegyverre-foghatókat, munkásként az egyéb egészséges férfiainkat, asszonyainkat, átveszi a közigazgatásunkat, megaláz és megtipor bennünket ezer meg ezer elképzelhetetlen módon, siralmassá teszi a jelent, de éppen ezzel biztosítjuk magunk számára a jövőt.

Mi a helyzet ugyanis ma (1944 2. fele)? Önként behódoltunk, s valami nagyon látszólagos függetlenség leple alatt ugyanaz történik: a javainktól való megfosztás, az emberanyag odadobása a legsúlyosabb veszedelmek elhárítására, a német SS alakulatokba való nyílt besorozás kötelezettsége mindazok számára, akik ugyan magukat magyarnak vallják, de német származásuk kimutatható, a belügyi közigazgatás teljes irányítása, a mintegy 700.000-nyi zsidóság elhurcolása azzal a színezettel, hogy azt a magyarság akarja stb. stb. A jelen tehát semmivel sem jobb, viszont megfosztottuk magunkat a jövőtől, attól a jogtól, hogy életünket a nagy háború befejezése után önálló, független országgént élhessük továbbra is.

A tisztikar javarésze, a szélsőjobboldali pártok hozsannáztak ugyan a nagy „átállítódás”-nak, elképzelhetetlen azonban, hogy ezeknek az elvakult embereknek az öröme is mentes lett volna az örömtől. A figyelem célzatos elterelése a legakutabb kérdésként feltüntetett zsidókérdés felé, bizony a lagymatag lelkiállapotot eredményezett a német megszállás tekintetében, melyet lépten-nyomon hallható „jobb így, mintha a bolsevisták jöttek volna” kijelentés jellemez.

Ilyen dezolátan, anyagilag-lelkileg elerőtlenedve ér most bennünket az oroszok támadása. Jóságos Isten, mi következik majd ebből?

Most már nyolcadízben tértem ide vissza erre a szomorú évfordulóra.

1936. augusztus 16-án motorkerékpár-szerencsétlenség áldozatává lett Bartal György, ennek a háznak jövője ura, szüleinek egyetlen gyermeke, 23 éves korában.

A tizenegy éves korkülönbség ellenére őszinte barátság szála fűztek össze bennünket. Részemről ez a barátság nem volt mentes bizonyos apáskodó érzelmi színezettől, ő viszont – így gondolom – később is kissé Mentorát látta bennem. Magyarázza ezt az a körülmény, hogy 1923. szeptember 1-től 1927. szeptember 1-ig, négy éven át, amíg Gyuri a gimnázium I-IV. osztályát végezte, nevelője voltam. Nyugodt lélekkel mondhatom, hogy bármit csináltam is az életben, bármily feladat várt is rám, azt iparkodtam legjobb tudásom szerint, a lehető leglelkiesmeretesebben végezni. Amikor az egyetem végeztével – tanári állás híján – nevelősködést kellett vállalom, szerepemet itt is teljes szívvel, lélekkel törekedtem betölteni. Rendkívüli módon megkönnyítette helyzetemet, hogy a kis – akkor 10 éves – Gyurika rendkívül éles eszű, élénk, ragaszkodó és szeretetre méltó kisfiú volt, aki kedves, őszinte, egyenes, játékos egyéniségével nagyon hamar szívemhez nőtt.

Feladatomat nem láttam tehát bevégeztnak azzal, hogy őt a soron következő gimnáziumi osztály anyagára megtanítsam, hanem a szó igazi értelmében nevelője akartam lenni. Nevelője, aki az oly szép számban lévő jó tulajdonságokat fejlődésükben elősegíti, a káros irányú hatásokat viszont csökkenti, távol tartja. Őszinte, igaz örömeimre szolgált, amikor néhány hónapnyi itt-tartózkodás után láthattam munkám eredményét: a minden iránt fogékony, sokoldalú érdeklődésű, de éppen ezért felületességre hajlamos kisfiúban miképpen ver gyökeret a kötelességteljesítés, és hogy szigorúságom ellenére is miképpen ragaszkodik egyre jobban hozzám. A könyvek világán kívül egybekapcsolt bennünket az állandó együttlét sok kicsiny öröme és szomorúsága, az erdőn-mezőn való együtt csatangolás, a falu mellett tóvá csendesült Duna ág nyári és téli szórakozásai: a véget érni nem tudó fürdések, csónakázások, az izgalomtól nem mentes korcsolyázások. A flóberttel, vadászpuskával való bánás abc-jébe is én vezettem be őt, – s magam is gyerek lévén (21 éves múltam akkor) – szinte teljesen azonos büszkeség és öröm feszítette mellünket, ha közös vadászkirándulásainkról ilyen vagy olyan zsákmánnyal tértünk vissza.

Egymáshoz való szeretetünket erősen elmélyítette az a szerencsétlenség, amelynek harmadikos gimnazista korában csaknem áldozatává vált. Édesapjával 1926. február 27-én autón Budapestről hazafele tartottak Faddra. Az autó a fagyos úton felfordult, szegény Gyuri össze-vissza törve az autó alatt maradt, a kigyulladt benzintől súlyos égési sebeket szenvedett. Hosszú hónapokon keresztül feküdt Budapesten, a Vilma királyné úti Fásor Szanatóriumában, amíg végre gyógyulása olyan fokig haladt, hogy hazahozhatták. Milyen szomorú látványt nyújtott szegényke, amikor a dombori hajóállomáson ápolónőjére támaszkodva megjelent hosszúra nyúlt pipaszár lábain, sínbe rakott bepólyázott bal kezét fájós-vigyázva tartva épen maradt jobb kezével.

Attól fogva egy kissé ápolója is voltam, aki a tanítási anyagot mintegy félig átrágva, az emésztésre gondosan előkészítve adagoltam, közben a megfelelő szórakozásról is gondoskodtam, s a köztetésnek eleinte naponta megismétlődő fájdalmas folyamatát részvételjes segítséggel próbáltam enyhíteni. Úgy érzem, mind az ő részéről, mind a magam részéről ez az állapot volt döntő hatással a közöttünk lévő viszony elmélyítésére, szinte meghatározhatatlan jellegűvé alakulására. Később is, amikor már a „hivatalos” kapcsolat megszűnt közöttünk, önkéntelenül megmaradt bennem vele szemben valami az idősebb testvér atyáskodó szeretetéből, a nevelő kissé pedáns, formális, eredményeket is felmutatni akaró szigorúságából, benne viszont valami az abszolút bizalomból, a tanítványi tekintélyfüggésből.

Szinte évről-évre töltöttem itt Faddon nyaranként néhány napot, amikor már nem én voltam a nevelője, s Gyuri is, mint gimnazista felkeresett néhányszor a budapesti lakásomon. Ha visszagondolok erre a korszakra, amikor ő az V-VIII. osztályt végezte, azt kell megállapítanom, hogy ez volt egymáshoz való viszonyunkban a legkevésbé nyílt, úgy is mondhatnám: mindketten kissé feszélyezetten viselkedtünk egymással szemben. Én, mert bár nem voltam többé nevelője, mégis nehezemre esett megállnom, hogy azt a lényegesen szabad szellemet, amely akkor nevelésében megnyilvánult, meg ne nyirbáljam, kissé vissza ne szorítsam, ő pedig, mivel ez az új helyzet a serdüléskori természetes zavarokat csak növelhette benne. Attól az időponttól azonban, hogy az egyetemre beiratkozott, a gátlás nélküli, igazán baráti jellegű megnyilatkozás mind őszintébbé és őszintébbé vált. Én is mind több időt töltöttem itt nyaranként, viszont ő is sokszor, szinte naponként berobogott hozzám motorbiciklijén. Akkoriban a báró Eötvös József Collegiumban laktam a Ménesi úton (most Nagyboldogasszony útja). Sokszor előfordult, hogy nem talált otthon. Ilyenkor a portás sztereotip válasza az volt arra a kérdésemre, hogy nem üzent-e valamit: „Nem, csak benevetett és továbbment.” Ez a legjellemzőbb megállapítás derűs, napsugaras, nyílt egyéniségére: „Benevetett.”

1935. nyarán közösen nagy motorkerékpár utat tettünk Ausztriában. Én a háta mögött ültem, mint „Mitfahrer”. Graz, Villach, Hohe Tauern, Salzburg, Innsbruck, Zell am See, Großglockner, Mariazell és Bécs voltak főbb állomásaink. Sok kedves élményünk volt ezen az úton, de mégis szinte megkeserítette együttlétünket sok könnyelműsége, vigyázatlansága, szeleburdisága, ami többször majdnem veszélybe sodort bennünket.

Akkor már előrevetette árnyékát a vég, mely egy év múlva utolérte. Tökéletes, biztos kezű vezető volt, de olyan könnyelműen hívta ki többször a sorsot, annyira nem volt tudatában a veszélynek, amelyek érhetek volna bennünket, hogy emiatt többször össze is szólalkoztunk. Visszaérkezésünk után persze kiestek emlékezetünkől ezek a kellemetlen mozzanatok, most azonban, hogy felidézem a múltat, eszembe jut, mint pirítottam néha reá, az egykori nevelő szigorúságával, ha százas tempóval haladva fejét forgatta visszafelé a szembejövő csinosabb dírdilis leányzók után, s mint szégyelltem el utána mindjárt magamat, hogy túlléptem az öregebb barát szerepét.

A következő év nyarán újabb együttes túrát terveztünk. Amikor utoljára 1936. márciusában néhány napra nála voltam, négy-ötféle útitervet dolgozott ki, hosszabb és rövidebb ideig tartót, bővebb és soványabb költségvetésre méreteztet. Akkor az északolaszországi tavak vidékét akartuk bejárni. Tervünkől azonban semmi sem lett: doktorátusomra készültem, sem időmből, sem pénzemből nem futotta volna az útra. Ha elmegyünk, talán nem következett volna be a szerencsétlenség, vagy ki tudja, mindketten ottmaradtunk volna valamelyik hegyi út szakadékaiban. Gyuri a nyarat itthon töltötte, s egyik vasárnapi kirándulása során érte őt utol a végzet. Porban akart előzni, s nekirohant egy szembejövő lovaskocsinak. Nyakcsigolyatöréssel holtan maradt a kölesi úton.

Azóta évről-évre visszajöttem halála évfordulójára. Nem tudnám definiálni, milyen volt a fájdalom, melyet halálakor éreztem, s mely az első évfordulókor fel-felsajdult bennem. A nevelő, az idősebb testvér, talán kissé az apa, a jó barát siratta Benne

a maga szeretetét. Olyan összetett érzelmek voltak ez, mint a szeretet, melyet életében vele szemben éreztem. Életének egy jó darabja szemem előtt folyt le, kis szakaszában, az én irányításomban. Volt benne valami az én lelkemből, mert hisz az én életideálom szerint próbáltam formálni. Sok vonatkozásban közelebb állt hozzám, mint legközelebbi vérrokonaim bármelyike. Vele több volt a közös gondolat, több volt az azonos érdeklődés, több volt a közös emlék, s végeredményben ezek azok a szálak, melyek egyéneket összefűznek, nem pedig a közös eredet vagy formális kapcsolat.

A Duna parton

A szeretet, melynek tárgya Gyuri volt, minél jobban múlnak az évek, s annál jobban fűz a helyhez, ahol ő élt, s ahol én fiatalságom négy, nyugodtan mondhatom, leggondtalanabb évét töltöttem. Fadd most az a hely, ahol legjobban érzem magam,

s ahova, ha tehetem, néhány napra oly szívesen jövök. Aggódom a szülők betegkedését, és sokért nem adnám, ha segíteni tudnék. Gyuri édesatyja, ha valamilyen témától felélénkülve belemelegszik beszédébe, tekintetével, mosolyával, taglejtésével fiának képét idézi fel, s olyan szomorú látni, hogy az egészséggel vigyázni nem tudó gondatlanság nála is mint siettet az idő előtt bekövetkező tragédiát. Az édesanya és az édesapa minden velükszületett zárkózottság ellenére is oly jóleső szívességgel, mondhatnám, szeretettel fogadnak, valahányszor idejövök, hogy a faddi ház bennem szinte a szülői ház soha-soha nem élvezett melegségének érzetét kelti fel.

Ezen a szomorú évfordulón, mint minden eddig elment évben, most is arra kérttem a Jóistent, adja, hogy az a korán megszakadt élet a szülőkhöz folytatódjék, és ha a halottak tudják kedveseiket óvni, védje Gyuri szelleme és békítse meg édesanyját, édesapját, akik kőben és virágban, gondolatban és érzelemben csak az ő emlékét akarják megörökíteni.

Fadd, 1944. augusztus 19.

A zsidókérdésben a múlt hó közepe óta szünet állt be. Mégis hol innen, hol onnan hall az ember olyan esetekről, amelyek nehezen helyreállított lelki egyensúlyát újból felkavarják. Mielőtt Budapestről eljöttem, nálam járt a Zsidó Tanács főtitkára, Dr. Bakonyi Károly. Tőle tudtam meg, hogy még augusztus 7-e körül is volt deportálás. A sárvári zsidó tábor fogta körül akkor mintegy 50 főnyi SS csapat, s kényszerítette a parancsnokot (géppuska felállításával) a zsidók támadására. Nem sokkal előbb, július második felében viszont a békésmegyeri és kistarcsai zsidó táborok felszámolását fejezték be. Az előbbiből kb. 3000 embert hurcoltak el. Ebből, a hírek szerint, mintegy 800 halt meg útközben a vagonban zsúfoltság következtében. Még Bakonyi is túlzottnak minősítette ezt a számot. Kétségtelen azonban, hogy a nyári forróság az agyoncsigázott szerencsétlenek körében nagyobb százalékban végezhette pusztítását.

Azt is Bakonyitól hallottam, hogy bár helyzetükben kétségtelen javulás ígérkezik, mégis a felelőtlen és senki által meg nem akadályozott zsidófogdosások tovább tartanak. A nyilvános telefonállomásokból telefonálókat, vagy az utcán dohányzókat (utóbbiakat azon a címen, hogy 1-től 3-ig, amíg a zsidók dohányárut vásárolhatnak, a trafikot zárva tartják) szedik ilyenkor össze, s viszik nyilván internálótáborokba.

Ezek, s az ehhez hasonló esetek, amiket itt vidéken hallani, újból azt a lelkiállapotot idézik fel, amelyben az ember heteken keresztül tehetetlenül vergődött.

Mi is történt a zsidókérdésben, s hogyan sülyedhettünk ennyire mélyre?

Magyarországon kétségtelenül volt zsidókérdés. A lakosságnak mintegy 6 %-át kitevő zsidóság mind gazdasági, mind szellemi téren sokkal nagyobb szerephez jutott, mint ahogy azt számaránya indokolta volna. Az is kétségtelen, hogy a zsidóság mentalitása más, mint a szó igazi értelmében vett keresztény lelkiség. Éppen az új idők, amikor a vidék zsidótalanítása teljesen befejeződött, s az irodalom, színház, sajtó,

s a szellemi élet más fórumai már hírmondóját sem tudják felmutatni a zsidóságnak, ezek az „új idők” igazolják azonban, hogy a propaganda-kereszténység és a zsidó szellemiség között semmi különbség sincs, s a zsidók helyébe lépett „keresztények” legalább olyan materialista, egocentrikus felfogásúak, mint akiknek eltávolítását oly tele szájjal követelték. Azt azonban, hogy a zsidóság olyan nagymértékben foglalta el a gazdasági és szellemi élet jól jövedelmező és kiemelkedőbb őrhelyeit, azt a természetéből folyó mozgékonyságon, életrevalóságon, bántó szívósságon kívül kétségtelenül a magyar faj passzív nemtörődömsége, bizonyos fokú keleti tunyasága, a kitartás hiánya, s a fajtájabelivel szemben megnyilvánuló irigysége eredményezte. Ha a magyarság idejekorán felismeri a helyzetben rejlő veszedelmet, meg tudta volna akadályozni a kérdés ilyen nagyfokú kifejlődését. Ezt azonban elmulasztotta megtenni a törvényhozás vonalán, a társadalmi szervezkedés kereteiben, az ésszerű gazdaságpolitikai irányítás, iskolapolitikai előrelátás útján, így azután föléje nőtt a veszedelem, s nem tudott többé megbirkózni vele.

Ha előbb jönnek a március 19-ét megelőző rendelkezések, mint pl. a „numerus clausus”, az ún. fajvédelmi törvény, a zsidóság gazdasági téren, szellemi vonalon való térfoglalásának korlátozását célzó jogszabályok, megindulását jelenthették volna a kérdés rendezésének. A numerus clausustól eltekintve azonban ezek a próbálkozások mind német nyomásra indultak meg, s a rendkívüli idők már nem adtak elegendő lehetőséget a kialakulásukra.

Március 19-e után azután megindul – német recept szerint – a kérdés „radikális” megoldása. Először is a „megkülönböztető jel” viselésére kötelezik őket. A sárga csillag rikító színével messziről felhívja a figyelmet, hogy viselője kevesebb, mint én vagyok. Ember, mert két lábon jár, de kisebb értékű lény, mint amilyenek társadalmába sorsa vetette. Óvakodni kell tőle, mint a rómaiak idejében a tolvaj rabszolgától, kinek becstelenségét a bőrükbe süttött F betű (fur = tolvaj) hirdette. Tanulságos és mélyen megalázó látvány volt, amikor feltűntek az utcákon az első sárga csillagok. A zsidó vallásban megmaradt egyének tekintete bizonyos megvetéssel, teljes öntudattal siklott el felettünk. Csak véletlenül sem találkozott a mienkkel. Úgy jártak, hogy nem vettek tudomást rólunk. „Kirekesztettek bennünket közületek, hát jól van, nem tartozunk többé hozzátok” – ezt mondta viselkedésük. De voltak közöttük megriadt szeműek is, olyanok, akiknek minden mozdulata nagyfokú félszeg bizonytalanságot áruolt el. Ezeknek a tekintete lopva azt leste, nem akad-e az utcán, villamoson ismerős, aki megbélyegezettségét észreveheti. A férfiak kezében az akatátáska, a nők baljában a retikül állandó készenlétben állt a sárga csillag elfedésére. Ezek a szerencsétlenek a keresztény zsidók, akik azok közé kerültek vissza, ahonnan önként távoztak, s ahova legtöbbjük szégyellt visszatekinteni.

A többi rendelkezés gyors egymásutánban követte az elsőt. Bezárták üzleteiket, megvonták tőlük az iparigazolványt, megtiltották számukra a szórakozóhelyek látogatását, az utazást, s bizonyos kijelölt városrészekben vagy házakban való lakásra

kötelezték őket. Ezzel az utóbbi rendelkezéssel megindult Budapesten az eddigi legnagyobb költözködés, melynek méreteiről csak az alkothat magának képet, aki tudja, hogy a város területén szerteszét legalább 250000 zsidó lakott. Mivel géperejű járművek igénybevétele szintén a tiltott dolgok közé tartozott, a Budapesten és környékén fellelhető valamennyi lovaskocsi napokon keresztül csak zsidó költöztetést bonyolított le. A konjunkturális lehetőségeket a derék keresztény szállítók, kocsisok, s rakodó munkások ugyancsak kihasználták: a kormány tétlen szemlélődésétől felbátorodva 2000-3000 pengőt raboltak néhányszáz méternyire való költözködésért.

Százalmas látvány volt ez a hurcolkodás, ez a siető lázas fel- és lerakodás! Mivel a rendelet értelmében egy 3 tagú család csak egy szobára tarthatott igényt, s csak az orvosoknak jutott foglalkozásuk alapján külön helyiség a család lakószobáján felül, a bútorok javarésze a régi lakásban maradt, s csak a legszükségesebb holmit (főleg ágyakat és szekrényeket) vihették magukkal. Mélyen megalázó volt ránk, keresztényekre nézve, amikor a jobb módú embereknek ezt a leszállított színvonalú életmódra való szomorú készülődését kellett végignézni. A gettóba való szorítás a budapesti zsidók életében bizonyos fokú nyugalmi állapot kezdetét jelentette, a vidéki zsidóság számára azonban ezzel indult meg a tulajdonképpeni szenvedés és a pusztulás időszaka.

Először talán május utolsó, június legelső napjaiban hallottam, hogy erős ütemben folyik a kárpátaljai és az erdélyi zsidók deportálása. Nem akartam eleinte hitelt adni a híreknek. Amikor azonban megbízható helyről nyertem értesülést, hogy az erdélyi és kárpátaljai zsidók elszállítása véget ért, s hogy ezzel mintegy 200 000 zsidó „bizonytalan” sorsba való taszítása befejeződött: akkor hasított először belém a szörnyűség a maga nyersségében. Ekkor hallottam először arról, miként préseltek egy-egy vagonba 70-80 embert, micsoda keserves „jaj”-kiáltások hangzottak ki ezekből a kocsikból a közbenső állomásokon: „Magyar testvérek, ne engedjete bennünket elhurcolni!”, s mint folytatták az „akció”-t a Felvidéken és a régi Csonkaország egyéb területein. Ettől fogva azután egyik hír a másik után érkezett, a vidéki városokból jövő tanárok, igazgatók, főigazgatók kérve és kéretlenül számoltak be a székhelyükön történetekről. Különösen Kassa szerepelt sűrűn ezekben a híradásokban, elhagyott tégláregetőjével, ahová nem csupán a kassai gettóból szállították a zsidókat, hanem a környező falvakon kívül az ország távolabbi részéből is. A szokatlanul hideg tavaszi éjszakákon hányszor borzongtam meg a gondolatra, mit éreznék én, ha két kisfiammal nekem is valamilyen téglavetőnek minden oldaláról nyitott fészérében kellene fekhelyet keresnem, micsoda szörnyű fájdalom szaggatná szívemet, ha tehetetlenül kellene szemlélnem, miként pusztulnak el mellettem takaró, megfelelő élelem vagy gyógyszer hiányában azok, akiket mindenkinél és mindennél jobban szeretek.

Kárpátaljai zsidók deportálása

Ekkortájt hallottam, hogy a deportáláskor nincs irgalom, nincs kegyelem, sem gyerekeknek, sem öregeknek, sem betegeknek, hogy a frissen operált beteget csak úgy belörik a vagonba, mint a magával tehetetlen, évek óta ágyban fekvő aggodat, hogy Dr. Szemere Tamás vecsési orvos felesége a komáromi állomáson leplombált marhavagonban hozta a szalmán világra gyermekét, ahol el is pusztult újszülöttjével együtt, hiába volt a végén öngyilkosságban menekvést kereső férjének minden kétségbeesett segíteni akarása, stb., stb. Kassán több alkalommal „szortírozták” is a zsidókat: különválasztották a férfiakat, nőket, gyermekeket. Az anyjuktól elszakított, s külön vagonokba zárt kicsinyek kétségbeesett üvöltése, szinte állati vinnyogása, mint mondják, még a pribék-szerepet betöltő csendőröket is megindította. Heródes idejében nem bántak el emberekkel ilyen kegyetlenül!

Időrendben csak később tudtam meg, hogy ezeket a deportálásokat a zsidó vagyon után való kutatások, a „vallatások” előzték meg. Az elszállítás alkalmával ugyanis csak igen kevés élelmet és kis csomagba összepakolható ruhaneműt vihettek magukkal, pénzt vagy értéktárgyat semmit. A deportálást megelőző napokon megjelent tehát a kijelölt helyen a Heim Péter detektívcsoporthoz néhány tagja, az elrejtett zsidó vagyon felkutatása végett. A gyanúsnaak talált egyéneket a legdurvább kínzásokkal készítették „vallomásra”. A székesfehérvári gettóban néhány napon keresztül olyan nagy volt a megkínzott emberek üvöltése, hogy a szemben lévő utcáorokból a keresztények közül többen elhagyták erre az időre lakásukat⁹⁴. A tolnai gettóban Dr. Simkó orvos 12-13 éves kislányának körmei alá tűket tűzdeltek, hogy a család „titkait” kivegyék belőle. Ezt a kislányt magam is ismertem. Édesanyjával együtt tagja volt annak

⁹⁴ Dr. Mohai Ádám cisztercita gimnáziumi igazgató közlése.

a 25 főből álló zsidó csoportnak, amely Beck Manó tolnai állatkereskedő vezetésével a Bartal Aurél-féle faddi uradalom Erzsébet nevű pusztáján, a tulajdonos segíteni akarása eredményeképpen, munkásként dolgozott. Kedves, helyes kislány volt, aki dicsekedve mutatta bicepszt, mikor érdeklődtem, hogy nem esik-e nehezére a kukoricakapálás. Számtalan olyan esetről is hallottam, hogy a csendőrök maguk vetkőztették le a nőket, ha meg akartak győződni, nem rejtettek-e el ékszer magukon.

Bundesarchiv, Bild 101I-880-8285A-08
Foto: Faupel | Oktober 1944

Letartóztatott zsidó nők menete a budapesti Wesselényi utcában (1944. október 20./22.)

Az állomásra terelést, vagonokba való berakást csendőri, rendőri segítséggel – mint mondják – általában erre a célra kiképzett SS csapatok végezték. Az összepréseltség folytán, az ülőhely és a levegő hiánya következtében a gyengébb szervezetűek, az öregebbek hamar elpusztultak a szállítás folyamán. A tolnai zsidók közül például, mire a vonat Tolnáról Bátaszékre ért, az egész út kb. 25-30 km, ketten már meghaltak.

Hogy hogyan ment végbe az ilyen elszállítás, azt olyantól is hallottam, aki végigszenvedte. Purjesz Bélát, a szegedi egyetem orvosi karának nyilvános rendes tanárát ugyanis a kormányzó parancsára Straßenhofból (Bécs körüli helység) visszahozták.

Purjesz így mondta el nekem deportálását. Reggel fél öt óra tájban beállított hozzá egy csendőr, hogy legszükségesebb holmiját összepakolva kövesse. Amíg ő készülődött, a csendőr a pénztárcájában lévő pénzt zsebre vágta, ugyancsak magához vett egy asztalon heverő ezüst öngyújtót, egy töltőtollat, s egy pár új cipőt. Ezeket minden megjegyzés nélkül, a világ legtermészetesebb mozdulatával tulajdonította el. Azután megindultak valami zsinagóga-épület felé, ahol a "vonatszállítmány" már együtt volt. Rövid várakozás után kikísérték őket a vasútállomásra, ahol hetvenedmagával egy

marhavagonba zárták. Két vödört adtak be velük, egyet ivóvízzel telten, a másikat szükségletük elvégzésére. Az első nap mintegy 10 kenyeret is kaptak, úgy, hogy ebből kinek-kinek kb. 20 dkg jutott. A második nap már csak egy kenyeret löktek be hozzájuk, így fejadagjuk 2 dkg-ra csökkent.

Hosszas kerülőket téve haladt vonatjuk Németország felé. A negyedik napon érkeztek Straßenhofba, ahol számára ütött a szabadulás órája. Több vagonban volt haláleset, ezeknek száma az idő hűvös volta miatt aránylag csekély volt. Az ő közvetlen útítársai közül útközben ketten megőrültek. Rajta – mint mondotta – valami fáradt, „minden mindegy” elernyedtség vett erőt, bizonyos kábult állapot, amelyben már a közeli halál tudata sem jelent különös borzalmat.

Dr. Bakonyi Károlytól hallottam, hogy mi várt azokra, akik ilyen szállítmánnyal a végállomásra érkeztek. A Zsidó Intéző Tanácsnak néhány jegyzőkönyv van birtokában, melyet azoknak vallomása alapján vettek fel, akiknek sikerült a végső rendeltetési helyről megszökniük. Ezek szerint a végcél Katowitz és Auschwitz. Mindkét városka Keletporoszország és Lengyelország határán fekszik. A megérkezéskor a szerencsétleneknek mintegy 10%-a már halott, részben az éhség, a szomjúság, részben az elszenvedett testi és lelki kínok következtében. A vagonokból való kiszállítás után élelmet kapnak, s külön erre a célra nyomtatott levelezőlapokat küldhetnek hozzátartozóiknak Waldenseebe, illetve Birkenaubába történt „szerencsés” megérkezésükről. Majd különválasztják a férfiakat, nőket, gyermekeket. A férfiakat orvosi vizsgálatnak vetik alá, s a munkabírókat, akiknek a szervezete kifogástalan, munkásszázadokba sorolva mindjárt tovább is viszik. A nők közül a fiatalabbakat, csinosabbakat a tábori bordélyházak számára szemelik ki. A hátramaradottakat azon ürüggyel, hogy fürödni fognak a nagy „Bad” felírási épületbe terelik, s levetkőztetve kisebb helyiségekbe osztják szét. Alig történt meg ez a szétterelés, máris megjelenik a gázálarcos pribékek hada, kezükben vödörrel, s szanaszét szórják a fehér por alakú cianmérget. A fejlődő gáz 10-15 perc alatt végez a szerencsétlenekkel. A Badeanstalttal egy épületben van a krematórium, amelyben egyszerre 2000 halottat tudnak elhamvasztani. Ez az egész üzem olyan nagyszabású és olyan kifogástalanul működik, hogy maximális teljesítőképessége napi 6000 ember elpusztítása és eltüntetése. A német értelem, szervezőképesség, technikai leleményesség és a megalkuvás nélküli Willenskraft ilyen művet tudott teremteni. Hányszor dicsekedett, szinte egész primitív módon, a német államhatalom, hogy mi mindenben a legeslegelsőök ők a világon! Hát most ebben csakugyan minden időkre elviszik a pálmát: a világ legszörnyűbb, legnagyobb tömegű gyilkosságának ők voltak a kieszelői és konokul következetes végrehajtói. Egyedül Magyarország területéről mintegy 430 000 zsidót hurcoltak el! Ezeket megelőzték szomorú sorstársként a német, a cseh, a lengyel, az orosz zsidók megszámlálhatatlan tömegei. Másfél-kétmillióra rúghat az így elpusztult emberi lelkek száma! Borzasztó gondolni is arra a töméntelen szörnyű szenvedésre, amely a halálnak sokszor talán már óhajtott pillanatát megelőzte!

Nem tudom, más is van-e így vele, de én hónapok óta nem tudok szabadulni az önvádtól, hogy passzivitásunkkal több-kevesebb mértékben mi is részesei vagyunk ezeknek a szörnyű gaztetteknek! Mert lelkiismeret szerint nem csupán a gyilkosságot közvetlenül elkövető SS alakulatok, vagy a végrehajtó eszközként felhasznált csendőrök, rendőrök, detektívek, a Heim Péterek, Endre Lászlók és Bakó Lászlók pribékjei, vagy a közigazgatási hatóságok: községi jegyzők, polgármesterek, a szolgabírák, főbírák, alispánok, főispánok, vagy a törvényhozás és a kormány tagjai, egyszerűen a hivatalos közegek tartoznak számadással, hanem mindenki, aki akár ökölrel, akár szóval ellene nem szegült a bűnös tettek végrehajtásának. Itt senki sem védekezhetik azzal, hogy féltette az irháját, a családját, s azért nem mert szembe szállni az államhatalom intézkedéseivel: a lelkiismeret ítélőszéke előtt be kell vallania bűnrészességét. Mennyit hirdettük mi kereszténységünket! „Magyarország a kereszténység védőbástyája” – idéztük unos-untalan, s ezt nemcsak a török időkben folyt védelmi harcainkra értettük, hanem kiegészítve a szintén hangzatos „Magyarország Mária országa” jelzővel, magunkat ma is a legkeresztényebb kereszténység felkent bajnokaként tiszteljük. Most tűnt ki azonban, hogy a mi kereszténységünk mennyire szólamná sekélyesedett, milyen rendkívül vékony kis máz volt csak, s mennyire nem érdemeltük meg az idézett epitetonokban kifejezésre jutó nagy erkölcsi elismerést.

Igaz, történt a hercegprímás részéről valami vérszegény tiltakozás. Amikor a tiltakozás nem használt, valami bátortalan fenyegetőzés is elhangzott, mindez azonban nem elég eréllyel és nem idejében. Eredményében lehet ugyanis csak az ilyen dolgot megítélni! Itt pedig az eredmény mindössze a pesti zsidóság deportálásának ideiglenes megakadályozása volt. Ha a hercegprímás, s általában a katolikus és protestáns püspök székeiben talpig férfiak ülnek, nem elégszenek meg tessék-lás-sék intervencióval, hanem az első ilyenfajta kísérlet megghiúsulása után szószékről hirdetik és ezer meg ezer kis falu templomában, prédikáltatják a kereszténység tiltakozását. Az egyházak hierarchikus szervezete szinte egyenlő erővel állhatott volna így szembe az államhatalom végrehajtó közegeivel, s nyíltan hívhatta volna fel a híveket a gaztettek megakadályozására. Ez lett volna igazi keresztény viselkedés, ez lett volna hatásában is felmérhetetlen jelentőségű erkölcsi befektetés! Ez után csakugyan várható lett volna a sokszor hangoztatott nagy vallásos megújulás! De a hercegprímás szerzetes módjára megelégedett az aktaszerűen igazolható tiltakozásokkal, a püspöki kar pedig ment a hercegprímás után. A protestáns egyházak vezetői is elmulasztották ez alkalommal a protestálást, nyilván mert a jelentéktelen egyházi és közoktatási kérdésekben való állandó „autonómia”-harcaik energiájukat teljes mértékben felemésztették. Jó szerencse, hogy akadt egy Márton Áron, egy Hamvas Endre, aki bátor szavával legalább a becsületet iparkodott megmenteni!

Június végén magam is kerestem az utat a hercegprímáshoz és Ravasz Lászlóhoz, hogy az általam szolgáltatott adatok közlésével segítsek rádöbbeneni őket a helyzet szörnyűségére. A két befolyásos és hozzájuk járatos úr, akikhez közvetítésért

fordultam, azzal hárította el a beajánlást, hogy az illető vezető személyiségek mindenről tudnak, s a nagyon hatékony – mint ők kifejezték magukat „kulturharc” – a legközelebbi jövőben megindul. E helyett mindössze két ványadt pásztorlevél született, melynek a hívek előtt való felolvasására már nem is került sor.

Ezekben a napokban – június legvégén – a legkétségbeesettebb gondolatokkal foglalkoztam. Szinte rögeszmeként vissza-visszatért belém, hogy a gaztettek legfőbb és legkonokabb irányítóit: Endre Lászlót, Baky Lászlót és Heim Pétert, mint veszett kutyákat ki kell irtani. Nem mintha egyedül rajtuk fordult volna meg a vétkes folyamat megállítása, hanem mert egy ilyen kétségbeesett tett, különösen, ha olyan valaki hajtja végre, aki mindig a legtisztább erkölcsi eszmék szolgálatában iparkodott életét leélni, talán felrázta volna a szemét, fülét befogó, meghunyászkodó társadalmat. A gyilkosságtól való ösztönös visszaborzadás, gyermekeim sorsáért való aggodás fojtották el bennem a kétségbeesett viaskodás fel-felcsapódó lángját. A hercegprímási közbenjárásnak, de főképpen a külső hatalmak részéről elhangzott fenyegetőzéseknek mindenesetre meglett az az eredménye, hogy a budapesti zsidóság helyzetében valami átmeneti állapot állott be. A zsidóság, s a nemzet jobb érzésű rétege állandó javulás kezdeteként szeretné ezt a helyzetet elkönyvelni, a szélsőséges elemek azonban – felbízattva a német SS-vezetők viselkedésétől – a megindult „tisztogatási” folyamat kényszerű szünetét látják csak benne. Kétségtelen tény, hogy a zsidók intézményes deportálása július közepével megszűnt, s ha korai lenne is még ebből a helyzet javulására következtetni, az időnyerés vitán felüli eredményt jelent.

A budapesti zsidóság tehát él, s ha mindjárt emberi méltóságában mélyen megalázva várja is sorsának jobbra fordulását, mégis rendelkezik azokkal a létfeltételekkel, melyek erre a kiindulópontot jelenthetik.

Az utóbbi hetekben, a zsidó vallásban megmaradtak fantasztikus tömegei keresik fel kitérésí szándékukkal a különféle egyházak papjait. A szinte járványszerűen fellépő keresztelkedési láznak az a magyarázata, hogy különféle kormányintézkedésekből a keresztény zsidók kivételezésére következtetnek. Természetes tehát, hogy nagy százalékban óhajtanak vallásváltoztatással menlevelet szerezni. Hogyan könyveli el a keresztény egyházak püspöki kara ezt a kitérésí epidémiát? Vajon nem gondol arra, mennyivel őszintébb és értékeesebb jelenség volna az, ha a lekipásztorok bátor kiállása fejében nyilvánított hálaként történnék most mindez: Ha ugyanis a zsidók azt látták volna, hogy a keresztény egyházak vezetői életük kockáztatásával is védelmükbe vették az üldözött más hitűeket, éppen értékeesebb részüik esett volna gondolkodóba az ősi és a keresztény vallás értéke közötti különbség felől. Így azonban fordítva: az előny, a haszon érdekében elvet, hitet feláldozó kisebb értékű rész hajtja fejét keresztvíz alá. Végeredményben mellékes, most az a fontos, hogy a gaztett-sorozat részünkről ne folytatódjék. Oh, Istenem, add egyszer, hogy a tiszta szívű, jó szándékú és okos emberek akarata szerint menjenek végbe a dolgok!

Fadd, 1944. augusztus 24.

A mai rádió-híradás bejelentette, hogy Románia kapitulációs feltételeket kért Oroszországtól és hogy az újonnan megalakult román kormány programjának egyik pontja Erdély visszaszerzése.

Tegnap este értesültünk Párizs felszabadulásáról és arról, hogy Franciaország javarészből részint angolszász-francia reguláris csapatok, részint a francia felkelők kiszorították a németeket, elfogták vagy lemészárolták a német helyőrségeket. Franciaország ünnepel!

Mi lesz velünk? Mi lesz velünk? Olyan drámai gyorsasággal peregnek az események, hogy az ember valósággal beleszédül. Ahol még nem ünnepelnek, ott készülődnek az ünneplésre, mi meg elborult lélekkel várjuk, hogy a halál milyen neme szakad ránk.

Tudjuk, hogy a Jóisten vaksággal vert meg bennünket, helyesebben, hogy Istentől nyert tulajdonságainkat sohasem arra használtuk, amire szánta. Mégis reménykedtünk benne, hogy ez az ún. "vezetőségünk" talán józanabb belátásra jut és most a 24. óra hatvanadik percében levonja a következtetéseket.

A rádió mai 14.30h-s adása a világon mindenről beszélt, Tokióról, Amerikáról, stb., csak a bennünket fojtogató kérdésekről nem. A sajtó célzatosan sűríti azt a ködöt, amely az emberek józan ítélőképességét elhomályosítja. Semmi, de semmi jel nem mutat arra, hogy a nemzetet elő akarják készíteni a rá váró szörnyű sorsra. Így van ez, ha nem megfelelő emberek működnek a megfelelő helyen! A lehető legnagyobb mértékben fals a helyzet, amelyben vagyunk: olyan „szövetséges” oldalán, aki magát az ellenségnek is gyűlöletesebbé tette, küzdünk különösebb meggyőződés nélkül, inkább ránk erőltetett „becsület”-ből egy szörnyűnek mondott és 25 év óta szörnyűnek is hitt ellenség ellen, a küzdelem megfelelő eszközei nélkül. Bensőnkben tudjuk, hogy az egyenlőtlen küzdelem csak elbukással végződhetik, mégsem merjük levonni a következményeit, részben álszeméremből, részben, mert a felelőtlen háborús bűnösök féltik irhájukat. Ezért mondják jeles vezetőink, hogy küzdelemünkben vagy győzelem, vagy halál vár ránk. Pedig a nemzetre, ha igaz ügyért harcol meggyőződéssel, soha nem várhat halál.

„Hány hét a világ?” - mondja a magyar szólás-mondás. Milyen tragikusan aktuális értelművé vált ez a táblabírói enyelgés! Hány hét a világ? 4, 3 vagy talán 2 és akkor megszűnik számunkra mindaz, ami a világot jelentette? Jóistenem, csak gyermekeinket őrizd meg legalább!

Húvösvölgy, Keselyű út, 1944. augusztus 30.

Ma értesültem a hivatalban Pusztai Jánostól, hogy Tárczay Felicizdesz Román mintegy 2 héttel ezelőtt Antall miniszternek valami, EX titkos szervezet nevében átnyújtott egy listát. A listán lévő 12 személy – valamennyi a mi Minisztériumunk

tisztviselője – felmentését és esetleges internálását kérte. A listán az én nevem is szerepel azzal a megjegyzéssel, hogy „most is felforgató terveket forral.”

Hát ide jutottam! Úgy látszik egy bizonyos elemnek nem tetszik az, ha vannak emberek, akik a saját lábukon szeretnek járni és a saját fejükkel gondolkodnak. Az ilyenek, akik csak saját lelkiismeretük hangjára hallgatva cselekszenek, s nem tagjai sem ilyen, sem olyan egyesületnek, feltétlenül „felforgató terveket forralnak”. Tulajdonképpen megtisztelő, hogy az ember ilyen konkrét értékeléssel kiemelődik a tömegből. De szomorúan jellemző erre a korra, hogy milyen gátlás nélkül küldenék internáló táborba az embert olyanok, akik széles mosollyal és a világ leglekötelezőbb szívélyességével köszöntik, valahányszor találkoznak!

Mélyen elszomorító és undort keltő, hogy a külső ellenségen kívül itt lapul, ólálkodik közöttünk a belső ellenség is. Ez az utóbbi szinte veszedelmesebb az elsőnél, mert esetleg személyes bosszúvágy vagy irigység fűti. Soha nem tudhatom, melyik tettemet, szavamat, vagy mozdulatomat fogja ellenem felhasználni. És ezek a gazemberek mernek még belső front kialakításáról beszélni a külső ellenség ellen!

A védekezés módja csak egyféle lehet: haladni tovább azon az úton, melyet egyedül a lelkiismeret szab meg: a becsületes, önzetlen, nemesebbre vágó ember útján. Most igazán elmondható Horatius maximája: „Justum et tenacem propositi virum, non civium ardorpraca inbentium, non instantis tyranni vultus, mente quatit solida, non dequor, si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae.” – „Arra kérem a Jóistent, adjon erőt, hogy mindig, minden körülmények között becsületes, tiszta lelkű maradhassak, hogy soha, sem hatalmi, sem anyagi előny, sem hiúság meg ne szédítsen, hogy legyen elég képességem a jónak felismert célok megközelítésére, a szavak helyett jó tettek végrehajtására, ahol kell keménység vagy gyengédség nyilvánítására és – ha a veszedelmek már testi vagy lelki fájdalom alakjában sűrűsödtek – az igaznak ismert ügyek bátor megvédésére.”

Ha ilyen harcban ér utol végzetem, nem hiszem, hogy egy pillanatig is bánni fogom életem állandó eddigi irányát. Egyért fog fájni csak a szívem, hogy a gazemberek idő előtt szakítanak el gyermekeimtől, akiknek most is és később még sokkal inkább, annyira szükségük van rám.

Budapest, Hűvösvölgy, Keselyű út, Szeptember 24.

Három hét telt el azóta, hogy az utolsó feljegyzést írtam. Istenem, mennyi minden történt azóta! Kis családunk újabb taggal szaporodott: 1944 szeptember 9-én megszületett harmadik kisfiunk, Péterke.

Milyen boldogságot jelentene ez a három édes gyerek! Milyen kedves gondokat okozna felnevelésük, az értük való apró gondoskodások, a jövőjükért folytatott küzdelem! Milyen öröm lenne értük élni, ha mint a beszívott levegő olyan természetes volna, hogy a világ folyik tovább, s az egyén a természet örök törvényei szerint való életet követve, emberi létének szűk határai között, számolhat jövőjével.

Ezzel szemben úgy éljük a má, hogy reszketve gondolunk a holnapra, a holnapután meg már olyan messze távolba esik, hogy szinte befogjuk szemünket, ne lássuk a borzadályt, mely képében élénk felrajzolódik. Többé nem gyermekei jövője aggasztja a családapát, hanem pusztá életük: hogyan, miképpen tudja majd őket a szörnyű világégésben megmenteni? Légibombázásoktól féltse-e őket jobban, vagy a csatatérre válás elgondolni is borzalmas esélyeitől óvja? Hogyan mentse őket, egyik vagy másik elől? Menjen vidékre, de az ország melyik részét keresse? Ha keletnek megy, szembe fut a veszedelemmel, ha nyugatnak fordul, idegen nép kegyelemkenyerére lehet utalva. Nem éri-e utol, bárhová megy, az inség, a járványok, ki tudja, hány fajtája? Ha megóvja őket az erőszakos haláltól, ezzel talán százszorta több szenvedéssel járó lassú pusztulás prédáivá teszi.

Új élet sarjadzása ilyen gondok közepette is örömet okoz, de ez az öröm fájdalommal van átszőve, s a könny, ami szemembe tódul, a fájdalmas boldogság könnye.

Ilyen szomorú gondolatok járják át hivatlan vendégként fejemet azon a napon, amikor Péterkét keresztvíz alá tartjuk. A keresztelés szörnyű szimbóluma annak, hogy a szülők, az Egyház, milyen életet szánnak az újszülöttnak. Szívemet az a buzgó imádság tölti el, amikor a kisfiamat a keresztények sorába iktatjuk: óvja, védje Isten életét, adja, hogy testben, lélekben a szó nemes értelmében vett emberré fejlődhesék, adja, hogy a keresztény emberi ideál „kösziklája” lehessen, amint ezt nevében is jelzi. Bármilyen világ következzen is, soha-soha ne tagadja meg emberi mivoltát!

A Székelyföldet feladtuk, a románokkal együtt szovjet hadak Aradot is elfoglalták, az Aldunánál várják az átkelés lehetőségét, s észak-keleten a duklai hágónál mind hevesebb és hevesebb válik áttörési kísérletük.

A székely városok siralmas képét mutatják a pusztulásnak. A gyergyószentmiklósi állami gimnázium internátusának igazgatója beszélt el tegnap menekülésük történetét. Égett a város, amikor elhagyták: ami nem pusztult el az utcai harcokban, azt a németek a visszavonuláskor felrobbantották. Mint mondotta, kb. ugyanez volt a sorsa valamennyi székely városnak, falunak, a határfalvak kivétel nélkül elhamvadtak...

Mit váltottak valóra politikai és katonai vezetőink a hangzatos ígéretekből: „Székelyföld örökre a miénk! Soha többé idegen kéz tőlünk el nem rabolhatja! Mindent megtettünk megvédésére!”

Az első támadás leheletként szétfújta dédelgetett hadseregünket, az „erődítmények” védelmében talán puskalövés sem dördült el, valamennyit egyszerűen megkerülte az ellenség. Milyen fájdalmas kép bontakozik ki a menekülők elbeszéléséből: pisztollyal, revolverrel, kinek milyen fegyver jutott a kezébe, védte a székely otthonát az utcai harcokban, a győzelem minden reményének lehetősége nélkül. Védte sírva, fogcsikorgatva akkor, mikor hadtestparancsnokságok, rendőrség, közigazgatás – élén főispánokkal, kormánybiztosokkal – szedte jó időben sátorfáját és szaladt, hátrahagyva mindent, menteni az irháját. Oh, Istenem, megbocsáthatod-e

ennek a nyomorult, szerencsétlen, nagyhangú népnek sok-sok bűnét? Remélhető-e kegyelem, mikor annyit vétettünk ellened és egymás ellen?

Tiszántúli városaink jó része: Szolnok, Debrecen, Szatmárnémeti rendkívül sokat szenvedett a légitámadásoktól. Akik ott jártak, azt mondják: sok városrészük romhalmaz. Budapest is sokat állt ki az utolsó két hétben. Nappalonként elsötétedett, éjjelente kigyúlt az ég a támadásoktól keletkező tüzekről. Itt kinn Hűvösvölgyben olyan erős éjjelenként az elhárító ütegek tüze, hogy a robbanásoktól remegnek az ablakok. Ilyenkor kapkodjuk a kicsiket, s visszük sietve az „óvóhelyre”, hátha megmentjük őket, ha – ne adja Isten – valami bomba a közelbe hull.

A közlekedés országszerte kezdi felmondani a szolgálatot részint a hidak, részint a vasúti kocsik, mozdonyok állományának ijesztő mértékű csökkenése folytán. Tiszántúlra eljutni ez idő szerint a lehetetlenséggel határos, de egy egyszerű dunántúli út is, pl. Faddra, 16-18 órába telik. Ilyen módon lassanként minden országgrész a saját külön életét élheti, a központi irányítás, igazgatás pedig illuzórikussá válik. Természetesen Budapest fogja majd legjobban megszenvedni a magára-utaltságot, különösen, ha a gáz, villany, vízszolgáltatás egy szép napon teljes csődöt mond. Akkor azután a fűtőanyagot, élelmiszert szállító vonatok hiányában az éhhalál, a megfagyás veszedelme lesz állandó vendégünk. A vagyon- és életbiztonság ilyen körülmények között majd napról napra csökken: ez lesz sorsunk, amikor már a légi bombázások okozta állandó közvetlen életveszedelem nem környékez bennünket. A németek – állítólag – építik Budapest körül a bunkereket. Nyilván a Festung Deutschland keleti bástyájának megtisztelő szerepét szánták neki. Ha Budapest védelmére csakugyan sor kerül, Isten legyen nekünk irgalmas.

Budapest, Hűvösvölgy, 1944. október 1.

Amikor tegnap kissé megkésve de. 10 óra után a hivatalba értem, a kaput zárva találtam. Csak egyenként, kellő igazoltatás után engedték be a „feleket”. Ok: Szálasiék puccsra készülnek. Voltak is nagy tanácskozások miniszternél, elnöki osztály vezetőjénél: miképpen készülődjék fel a Minisztérium arra az esetre, ha a nyilasok a német SS-alakulatok hallgatólágos támogatásával esetleg megrohamoznák a középületeket. A légoltalmi őriséget azonnali hatállyal 18 főre emelték, s kilátásba helyezték, hogy amennyiben Mester államtitkár ilyen irányú intervenciója a Belügyminisztériumban sikerrel jár – Manlicherrel és kézigránatokkal látják el. A csöcselék támadása ilyen módon el lenne hárítható. Más lenne persze a helyzet, ha az SS – hallgatólágos támogatás helyett – fegyveres alakulatokkal segítené diadalra jutni a németek oldalán álló „nemzeti akaratomegnyilvánulást”.

Így készülnek Magyarországon a puccsok. Napokkal előbb mindenki tud róluk, – a személyek, akik irányítói, vezetői lesznek, a Bakyak, Endre Lászlók, Tárczay Felicizdeszek: mind megannyi modern Catilinák, itt járnak közöttünk, részt vesznek a tanácskozásokon, amint Cicero annak idején mondogatta, kit-kit közülünk kijelölnek

a meggyilkoltatásra vagy legalább is internálásra, s mi várjuk a fejleményeket. Nagyon csodálkoznám, ha a belügyi kormányzat annyi felesleges Manlicherrel és kézigránáttal rendelkeznek, hogy abból néhányat az egyes Minisztériumoknak juttatni tudna az ésszerű védelem megszervezése végett. Mivel ennek a szerencsétlen háborúnak minden eddigi fázisában, úgy valószínűleg most is majd az adódó lehetőségek közül a legrosszabbat fogjuk választani, s egy erőtlén, pszichopata egyénekből kitevődő kis csoport igájába hajtjuk majd fejünket. Akkor azután, amit nem gyűjtanak fel az ellenséges bombák, amit nem pörköl fel, vagy röpít a levegőbe a visszavonuló „szövetséges”, azt egy lassan kiizzó polgárháborúban magunk fogjuk elpusztítani.

Az újsághírek Arad visszafoglalásáról, az ellenségnek okozott súlyos veszteségekről, eredményes ellentámadásokról – Nagyvárad, Torda, Szeged térségében – szólnak, közben pedig a menekültek fejvesztett áradata zúdul a fővárosra, Dunántúlra, s lep el nyomorult, szerencsétlen, kiéhezett sáskaraj módjára minden, eddig épen maradt foltot. Mi lesz ezzel a tömeggel, amikor a „rugalmas elszakadás” mozdulatai már a Tisza-, vagy a Dunavonalat is feladják? Mi lesz az összegyülemlő szörnyű tömeggel télen lakás, fűtés, élelem nélkül? Borzasztó rágondolni! A jószágos Úristen legyen nekünk irgalmas!

Budapest, Hűvösvölgy, Keselyű út, 1944. október 11.

Ez az utolsó napunk Hűvösvölgyben. Holnap költözünk be a városba. Az események olyan sodró gyorsasággal követik egymást, hogy késlekedésre nincs idő.

Az oroszok tegnapelőtt Szolnokig jutottak előre. Igaz, hogy a hivatalos közlés szerint ezt a páncélos élcsapatot megsemmisítették, de azért mégis igaznak bizonyult a máról holnapra való változás lehetősége. Ma azt hallottam, hogy egy másik orosz csapat Lajosmizsére tört be. Egy-kettőre Pest alatt lehetnek. Ilyenkor már ez a magányos villa az erdő közvetlen tövében több veszedelmet rejt magában, mint amennyi előnyt nyújtott addig, amíg csak a légitámadásoktól kellett tartanunk.

Búcsúzunk tehát ezen a borongós szép őszi napon a kerttől, amelyben Zoltánka olyan biztonsággal mozgott, ahol Gyurika első lépéseit tette, s amelynek verőfényes napjában annyit fürödtünk, árnyékában annyit hűsölhattunk. Búcsúzunk a szép tájéktól, ahol a lombozat most vette fel a szépiától vörösig változó őszi szín pompáját, a háztól, amelynek hat hónapon keresztül lakói voltunk.

Vége a szép nyárnak. Oh, milyen szimbolikusan hangzanak ezek a banális szavak! Vége a szép nyárnak! Vajon adódik valaha is számunkra még olyan nyár, amikor – bár tenger gond és aggodalom közepette – de mégis együtt voltunk, és mert együtt voltunk, mindennek dacára boldogok is voltunk. Zoltánka hangos kiabálásától, Gyurika gügyögésétől, s most a legújabb kis jövevény, Péterke erélyes sírásától hangzott a Keselyű út 3/b. belül és kívül. Olyan kedves muzsika volt ez fülemnek! Nem jöhöttem olyan fáradtan haza, hogy ezek a hangok zavartak volna.

Most búcsút kell mondanunk. Isten áldja a házat, minden lakóját továbbra is, bennünket pedig védjen meg életünknek ebben a talán legszörnyűbb szakaszában, melybe a holnapi nappal belépünk. Védjen, s őrizzen meg, s ha áldozat kell, fogadja el a Zrínyiászból azt a jelenetet, amikor Zrínyi Miklós életét a feszület előtt felajánlja hazájáért. S a feszület háromszor hajlik le annak jelzéseként, hogy Isten az áldozatot elfogadta. Valami olyan ösztönös ősemberi vonás, hogy nagy veszély idején – úgy gondoljuk – csak áldozat felajánlásával „vehetjük rá” a magasabb hatalmat szeretteink megmentésére. Belőlem is olyan őszintén, spontán tör fel hetek óta a gondolat, hogy ha áldozat kell, legyen az én életem az. Azt szerettem volna, ha tisztán leélt életem lehetett volna gyermekeim irányítója, útba igazítója, életem, azzal a sok-sok kis jelentéktelennek látszó tényezőből összetéve, amelyből minden élet adódik. Ha most ennek az életnek előbb kell kilobbannia, adja a Jóisten, úgy múlték ki, olyan erős fellobbanással, hogy minden különben sok-sok percet tápláló energiája egyetlen nagy lánggá tömörüljön. Ilyen halál talán pótolná tanulságával az életet – gyermekeim szemében.

Budapest, XII. Németvölgyi utca 12. 1944. október 15.

Hát csakugyan bekövetkezett: Szálasi átvette a hatalmat!

A sok szóvirágnak, vitézkedésnek, magyarázkodásnak, felelőtlenkedésnek, hozzá nem értésnek ez lett a vége: úgy hullik a nemzet ma szélsőjobbra, holnap szélsőbalra, mint a városligeti pofózó labda, – a sorsnak ilyen vagy olyan oldalról jövő csapásaira corpus iners-ként reagál, akaratlanul, tehetetlenül. 25 éven keresztül hirdették hol innen, hol onnan, de mindig egyforma hangoskodással, hogy 1918-nak nem kell többé megismétlődnie, nem lehet többé anarchia úrrá a nemzeten. S ugyanazok, akik ezeket a nemzeti színű jelszó-ballonokat feleregették, ugyanazok a nemesurak, – igaz, tudattalanul, mert horizontjuk szivarjuk füstjénél tovább nem igen terjedt – ugyanazok lazították az erkölcsi talajt a sok hitegetéssel, hazudozással, amíg most minden összeomlott.

Szálasi átvette a hatalmat, s bonyolult mondatfűzésű napiparancsában ugyanazokat a jelszavakat hangoztatja, mint előtte annyian mások, azzal a különbséggel, hogy nála a logikai csúszások nem elvétele akadnak, hanem törvényszerűek. „Győzelem vagy halál! Harc!”: ez a jövőben jelszavunk. Mikor először hallottuk a hangzatos jelszót, mosolyognunk kellett. Most arcunkra fagy a mosoly: mivel a győzelem lehetetlen, szörnyű bizonyossággá vált a halál. Még most sem tudjuk, milyen formában jelenik majd meg, pedig hetek és hetek óta közeleg vérfagyasztó biztonsággal, de érezzük, itt ólálkodik kapunk előtt. Jaj, kit kap majd el közülünk? Jaj, hogyan szorít majd magához? Jóságos Istenünk, őrizd meg bennünket, mentsd meg gyermekeinket!

Bundesarchiv - Bild 1011-680-9284A-37A
Foto: Faupel | Oktober 1944

Szálasi Ferenc a Honvédelmi Minisztériumba érkezik (1944 októbere)

Ez a „nyilaskeresztes-hungarista” uralom, melyet a német „fegyvertárs” önzetlen segítsége emelt hatalomra, pütkösdi királyság lesz, de mennyi vér fog hozzátapadni!

Kezdődik majd a szerencsétlen zsidóság szadista lemészárlásával. Oh, ti szegény szerencsétlen, megtiprott, megszegyenített zsidók, akik ma a fegyverszünet kérésének hírére olyan mohón téptétek le házatokról, ruhátokról a csillagot: most reszket-hettek, mert most szegény elhurcolt vidéki rokonaitokat bevagonírozás és megkínzás nélkül hamarosan utolérhetitek. Jóisten, mentsd meg őket és köszönjük már rajtuk!

Folytatódik a vérhullás a harctereken is. „Győzelem vagy halál!” Nem mosolyog győzelem egyetlen arca sem, de hány szempárt zárja majd le a halál. S milyen borzasztó lehet a halál a győzelem minden kilátása nélkül! Harcolni, s tudni, hogy a harc, melyben biztos halálot lelem, nem menti meg hozzátartozóimat, azt a földet, melyet hazámnak mondtam, de még a becsületet sem, mert azt már visszavonhatatlanul úgyis eljátszották! S amikor eldübörög felettem az ellenség harckocsija, az utolsó kép, amely elhomályosító öntudatomban felmerül: gyermekeim sápadt arca! Oh, istenem, de nagyon büntetsz bennünket!

De vér fog folyni itt közöttünk is. Nem tudjuk kik, s nem tudjuk, hányan fogunk elhullani, mert nem állunk az „Eszme” szolgálatába. A mai nappal számomra is megkezdődik a bujkálás, a családtól való elszakítottság időszaka, amikor az ember minden ajtónyílásra, minden idegen hangra reszketve fog felfigyelni. Meddig fog tartani? Hogyan fog végződni? Légy Uram irgalmas és ments meg bennünket. De ha végzésed az, hogy elpusztuljak, őrizd meg, véd meg kis családomat: az értelmét most nyitogató édes Zoltánkát, első és legkedvesebb gyermekemet, kis „szívvirágot”, Gyurikát, a kis szőkefürtű, mindig mosolygó, mindig huncutkodó gügyögő,

totyogó másodikat, s Péterkét, a nagy gyermekkocsiban meghúzódozó, öntudatra még nem ébredő kis angyalkát. Véd meg, őrizd meg őket, s add, hogy jobba, nemesebb lelkűvé nőhessenek fel, mint amilyen én vagyok. Add Uram, hogy ami bennem jó szándék volt, az bennük tetté válhassék.

Budapest, XII. Németvölgyi u. 1944. november 3.

Múlt szombat este óta végigszenvedtem mindazt a kint, amelyet a bizonytalan vagy nagyon is bizonyos sorsnak szembenéző szerencsétlen zsidók gettójukba zárva elszenvedhettek. Akkor értesültem Szombathfalvy barátomtól Budapest kötelező kiürítési tervéről. A németek – mint mondotta – elhatározták a magyar főváros „védelmét” és egyben azon kívánságuknak adtak kifejezést, hogy jó lenne a hadműveletek zavartalanságának biztosítása végett a lakosságot eltávolítani. Mivel pedig közlekedési eszköz nem áll rendelkezésre, a főváros elhagyása csak gyalog történhetik. Irány Dunántúl nyugati része, illetve, mivel ez a rész az erdélyi és egyéb hadműveleti országrészek menekült lakosságának felvétele miatt már telítve van, Németország keleti része. Jól értesült és egyébként mindig optimista barátom ezúttal olyan sötét színekkel ecsetelte a terv hátterét – Hitler a kormányzó előtt március 18-án, Misthaufen-nek nevezte Budapestet, így nyilvánvaló, hogy ezzel a tervével egyrészt a Drang nach Osten első állomásaként tervbe jöhető székhelyet meg akarja semmisíteni, lakosságát el akarja pusztítani, ezért akarja a kiürítést is ilyen embertelen alakban lebonyolíttatni – hogy szombatról vasárnapra virradó éjszakát a legkegyetlenebb lelki vergődésben, a legkétségbeejtőbb tanácsalanságban töltöttem el. Nem sokban különböztek a kínlás mértékét illetően ettől az éjszakától a következő napok sem. Egyre azon tépelődtem: mit kezdjek családommal? Most talán még lehet elutazni, de hova menjek velük? Faddra gondoltam, mint ahol a régi jó barátok segítségére számítván, talán könnyebben átvészeltethetjük a közvetlen közlekedés felénk száguldó vihart. Interurbán kapcsolást próbáltam felvenni Faddal, háromnapos kísérletezés után – hol torlódást, hol magánbeszélgetés szüneteltetését jelentette a központ – beláttam azonban, hogy nem fog sikerülni az érintkezést felvenni.

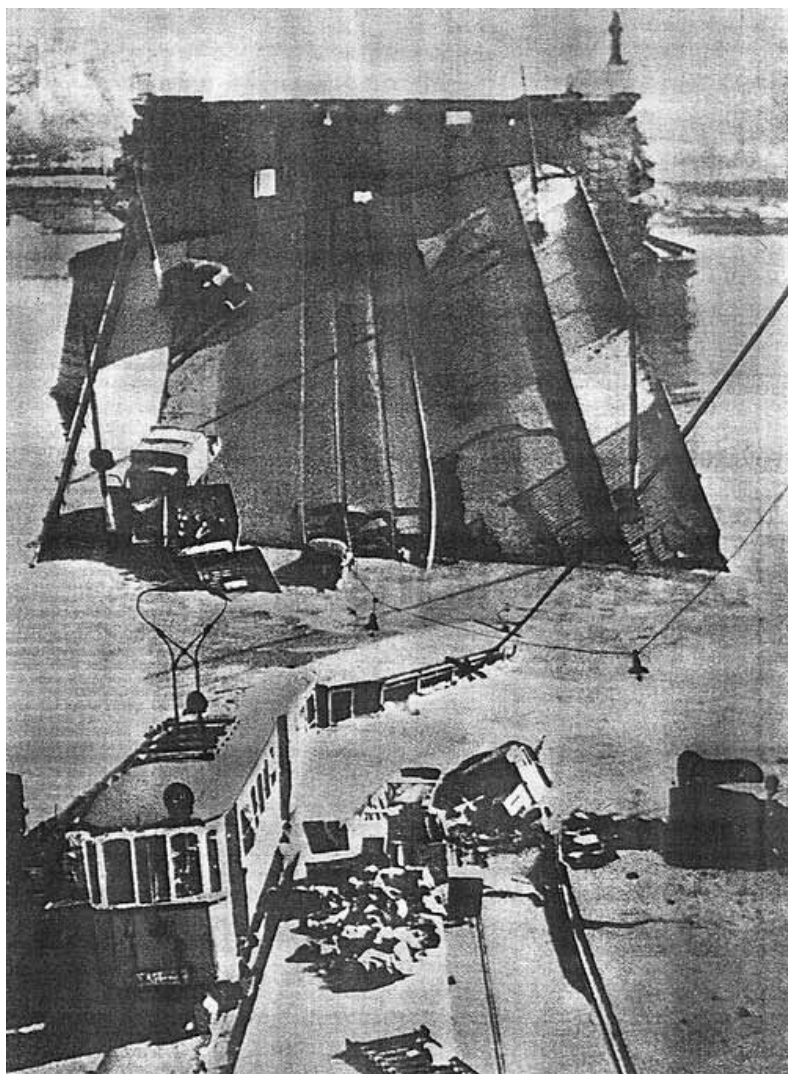
Ezzel – noha utolsó sikertelen hívásom után levelet küldtem Faddra – arra is rájöttem, hogy tervem megoldhatatlan: az oroszok, akik akkor már Baját is elfoglalták, olyan tempóban haladnak a Duna bal partján felfelé, hogy lehetetlen lenne a jobb partot szorosan követő országúton a közlekedés. De meg honnan is tudnék autót szerezni? A teherautókat a katonaság már mind lefoglalta, s ugyan kinek van ismerőseim közül személyautója? Akinek van, az nem adná oda, aki odaadná, annak nincs benzinje. Megfordult a fejemben, hogy a francia követségtől kérek: a francia tanítási nyelvű gimnázium szervezése, a francia-állampolgár tanárok ügyeinek támogatása révén ott bizonyos fokú megbecsülésben részesültem. De nem túlságosan sokat kérek ezzel? Milyen kínos lenne, ha visszautasításban részesülnék, bármely udvarias kitérés alakjában tagadnák is meg kérésem teljesítését. De meg feltéve, hogy leszállítanak is

családostól, mit tudok magunkkal vinni? Még a legszükségesebb ruhaneműk elhelyezésére sem lenne lehetőség. És mi lenne mindazzal a téli szükségletünk kielégítését biztosító élelmiszerkészlettel (gyerektápszerek, liszt, hüvelyesek, százaz főzelékek, befőttek, jam-ek, méz, stb. stb.), melyek szívós megszerzésére nemcsak minden megtakarított pénzünket, hanem ezen felül fizetésemhez viszonyítva aránylag elég sok kölcsönt is fordítottam. Vagy talán, ahova megyünk, ott még nincs pillanatnyilag élelmiszerben hiány? Igen ám, de szörnyű a teljes másra-utaltság tudata. Viszont, tegyük fel, hogy minden: odamenetel, elhelyezkedés, stb. sikerül, akkor is: mi lesz, ha a harci események és az azután következő zavaros állapotok a kis falun is átviharzanak? Nem lesznek-e ott nagyobb veszélyben a gyerekek?

Akkor talán mégis jobb lenne megpróbálni, hátha ki lehet játszani a hatóságok éberségét és a kiűrités nem túlságosan szigorú ellenőrzésében bízva talán esetleg, mégis itt lehetne maradni. De milyen nyomorúság vár akkor ránk, ha a közszolgáltatásokat megvonják, ha víz, villany, gáz hiányában az élet alapfeltételeiről fosztódunk meg? Házunk központi fűtéses, mi lesz, ha pl. nem engedélyezik az ilyen bérházakban a fűtést? A hűvösvölgyi villában megtakarított néhány kosár apró fán kívül semmi fűtőanyaggal nem rendelkezünk. Hogyan nézhetünk így elébe a télnek? Mi lesz, ha a német szövetséges csakugyan a keleti védőbástya megtisztelő szerepét szánja fővárosunknak, és mint délkelet európai Sztálingrádot „házzról-házra” fogja védelmezni? Megfelelő menedéket nyújt-e erre az esetre a pince? El lehet-e ott helyezni a gyerekek számára legszükségesebb holmikat, ágyat, kis kályhát, stb. Ha igen, meddig lehet ott maradni anélkül, hogy a gyerekek életét vagy egészségét veszélyeztesse a puszta ott-tartózkodás? Mi lesz, ha az utcai harcok során esetleg a Németvölgyi út – Böszörményi út – Királyhágó tértől határolt épülettömb is valamilyen védelmi vagy támadó fészek lesz?

Ilyen gondolatok járták át százszor meg újból százszor fejemet. Csupa kérdés, csupa probléma, melyre kielégítő felelet, megoldás egyszer sem adódott. Borzasztó az ilyen egyhelyben topogás, amikor akárhányszor indul is el az ember egy gondolatsoron, mindig ugyanabba a zsákutcába kerül.

Szerdán hallottam azután az első híreket, hogy a kiűrités gondolatával felhagytak, legalábbis olyan alakban, hogy kötelezővé nem teszik a város elhagyását. Ezzel legalább kis mértékben szűkült a problémák köre. Most már csak arra kell összpontosítani minden törekvésünket, hogy amennyire emberileg tehető, az itt maradást tegyük a gyerekek számára veszélytelenné, elviselhetővé. Elég sok gondal fog ez járni. De ha a Jóisten megadja, hogy az Ő végtelen irgalmából, az Ő segítségével megmenthetjük életünk egyetlen kincsét, örömét: Zoltánkát, Gyurikát és Péterkét, és azután elindíthatjuk őket a becsületes emberre válás útján, akkor az öreg Simeonnal – függetlenül az évek számától – hálás szívvel elmondhatom: most bocsásd el, Uram, szolgálodat.

1944 nov. 4-én felrobbant a Margit híd.⁹⁵

⁹⁵ A németek a hidakat aláaknázták, hogy a szovjet hadsereg előrehaladását akadályozzák, idő előtt -talán egy villamos szikrájától- a zsúfolt híd pesti oldala felrobbant. A budai részeket 1945 jan. 18-án robbantották fel.

1944. november 6.

Hosszú idő után először voltam kint a városban, a Kút völgyi úton, az OTBA kórházban. Meglepett a nagy forgalom, melyet láttam, a német katonai teherautók oszlopai, a katonai személyautók gyors iramban egymást követő hosszú sorai. Bár ez a városrész a főváros budai oldalának a határán van, mégis határozottan az volt az érzésem: egy halálosan megtámadott nagy szervezet vonaglását mutatja.

Szombaton, november 4-én, du. 15h órakor felrobbant a Margit híd Pest felőli oldala, a pesti hídfőtől a Margitszigeti lejáróig. A robbanásnak mintegy 5-600 áldozata van. Mint mondják, három zsúfolt hármás kocsiból álló villamos volt a hídnak ezen a részén, néhány személy- és teherautó és számtalan gyalogjáró. Akik látták azóta a hidat, azt mondják, hogy a német utászok alapos munkát végeztek: mindössze a pillérek maradtak meg ezen a részen, a híd felső szerkezete teljes egészében a Dunába hullt. Ez a szerencsétlen eset – függetlenül attól, hogy mi volt a közvetlen oka – sokak szeméről lehántotta a hályogot: a szövetségesek bizony itt minden hidat, minden közművet aláaknáztak, sőt talán még a fontosabb középületek elpusztítására is gondoltak. Nem fog Budapest elfoglalása olyan könnyű átmenetet képezni a lakosság számára egyik állapotból a másikba. A német hadijelentés minden bizonnyal ezt a jól ismert kitélt fogja ebből az alkalomból is használni: „a katonai szempontból szóba jövő építmények gondos felrobbantása után... stb.” Buda és Pest, mint valamikor Széchenyi Lánchídjának megépítése előtt, pontonhíddal lesz majd csak összekötve, s messzebb esik egymástól, mint Budától Esztergom, vagy Pesttől Vác.

Ha a vízművek is erre a sorsra jutnak, akkor lajtokban fogják hordani a vizet – ha ugyan lesz egyáltalában lajt, s lesz, aki hordja. De míg 1848 előtt egy kis város kevés számú lakójának ellátásáról volt csak szó, addig ma a menekültekkel csaknem másfélmillióra duzzadt mammutváros szükségletét az élet elemi feltételeinek terén ugyan mi fogja biztosítani. Nem lesz víz: tehát nem tudunk főzni, tisztálkodni, a központi fűtéses házakban – ha megvan is esetleg a szükséges mennyiségű szén – meg fognak a lakók fagyni, mert nem lesz mit önteni a víztartályokba, nem lesz gáz: tehát nem tudnak majd főzni, nem lesz villany: tehát a téli éjszakák du. 16 órakor fognak számunkra kezdődni, de megbénul majd a közlekedés is, mert a gyalogalkalmatosságon kívül az égvilágon semmiféle közlekedési eszköz sem fog rendelkezésre állni.

Kétségbeesett erőfeszítést teszek, hogy amilyen területen csak lehet, próbáljam előteremteni a pótlásra alkalmas eszközöket. Igyekezetem azonban számtalan vonatkozásban csődöt mond. Fűtőanyagot például nem tudok már szerezni. Azon a pár darabka fán kívül, ami a hűvösvölgyi villában megmaradt, sem fánk, sem szenünk nincs. Minisztériumunk ezen a vonalon is kiállta a tűzpróbát: addig húzta

a megrendelt fa felhozatalát, amíg a közlekedés teljesen megbénult. Pedig közalapítványi erdeink tele vannak kitermelt fával. A felületesség, lelkiismeretlenség ilyen szörnyű időkben mutatja meg rettenetes következményét. Így azután hiába lesz a pótlólag beállított takaréktűzhely, legfeljebb a svábhegyi erdők hulladék fájával tudunk majd benne tüzelni. Lakásunk hőmérséklete már most is állandóan 14-15 Celsius fok, pedig ott kint sem száll le még éjjelenként sem 9-10 Celsius fok alá. Ilyen körülmények között szinte szerencsének mondható, hogy legkisebb fiacskám, a két hónapos Péterke táplálkozási zavarokból eredő ekcémája miatt kórházi kezelésre szorul. Szegényke megfagyna itt.

Világító-eszköz szerzésére nincs semmi kilátás: petróleum évek óta jegyre kapható csak, – gyertyát pedig fél év óta nem gyártanak (felrobbant a gyertyagyár). Ha lesz zsírunk vagy étolajunk, akkor kanócot fogunk égetni. Ez azonban a legkönnyebben elszenvedhető hiány. De mi lesz, ha megszűnik a vízszolgáltatás? Teljességgel elképzelhetetlen, hogy ilyen nagyvárosban bármi úton, módon is pótolható legyen a vízvezeték.

Ezek azok a tudat alatt mindenkinek fejében ott kísértő gondok, amelyek miatt szinte várjuk a szövetségesek mielőbbi eltakarodását, s az ellenség bejövetelét. Azt hiszi az ember, hogy ha a változás elég gyors, talán nem lesz idő a rendszeres pusztításra. Borzasztó tragikus sors a miénk: szanaszét az egész ország területén hull a magyar vér, hol egy ismerős, hol egy rokon gyászjelentését hozza a posta, olyan ellenség ellen küzdünk, akiről 25 év óta mindig csak szuperlatívuszokban hallottuk az elképzelhető mindenféle rosszat, és mégis a jelenlegi vezetőséget és a szövetségest gyűlöljük, az ellenségtől meg csak félünk. Hol van itt nemzeti egység? Hol talált itt magára a nemzet, mint ahogy az irányított sajtó, a „nemzetvezető” esküvétele alkalmával világáig kürtölgette?

Budapest, 1944. november 29.

Másfél hónapja vagyok állandóan szobában. Már kezd idegeimre menni ez az önkéntes fogság. A Jóisten különös kegyelméből ezen az úton sikerült azonban megóvnom magamat. Így egyetlen zokszót sem ejtek sorsom miatt. Most van azonban hátra a nehezebbje. Az utolsó idők minden önkényuralomban a terror napjai. Ezeknek a veszélyein segítsen csak még át bennünket Isten.

A hírek, melyek ebbe az oázisba eljutnak hozzám, megdöbbenőek, pedig nem képesek az életet a maga szörnyűségeiben élénk vetíteni. Minden hír, mint a csepeli ágyúdörgés hangja, megszűrve, tompítva hatol csak ide. S ennek ellenére sokszor egész bensőmben felkavarnak.

A múltkor, hogy kint voltam, magam is láttam, mint vonultak az alsó rakparton a Margit híd budai hídfője alatt hosszú sorokban az óbudai téglagyár felől a szegény, szerencsétlen zsidó nők százai, gyűrötten, sárosan, gondozatlan külsővel, sápadt arccal, kis batyujukat cipelve hátukon vagy kezükben nagyon is bizonyos sorsuk felé.

A keret, amelyben ez a szégyenteljes, szomorú karaván haladt, hozzáillett a képhez. Ide látszottak a Margit híd felrobbantott ívei, melyek, mint valami holt lény élettelen tagjai lógtak a Dunába. Ugyanannak a gonoszságnak az áldozatai: a halálba menetelő csoport, s az összetördelt híd.

Zsidók deportálása Budapesten

Hallottam, hogy a Bécs felé vivő út két oldalán itt is, ott is láthatóak az ilyen oszlopok sorából kidőltek hullái. Úgy mondják, hogy aki nem bírja tovább a menetelést, annak a kísérő fegyveres örök golyót repítenek fejébe. Nyilván „humanitás”-ból, hogy ne legyenek kénytelenek szenvedő embertársaikat az út széli árokban hagyni.

Szombatfalvy György barátomnak egyik szavahihető ismerőse beszélt: saját szemével látta, amikor egyik nap du. 15h óra körül a Lánchíd budai hídfőjétől mintegy 70 lépésre két felfegyverkezett nyilas párttag kezénél és lábánál fogva

a Dunába hajított egy férfit. A nekilendítéskor leesett kalapját is utána dobták a szerencsétlennek.

Dr. Istvánffy Sándor nyugalmazott táblabíró, ügyvéd, ismerősöm a Szent István körút 13. sz. alatti sárga csillagos házban lakik. Ennek a háznak a lakóit – a zsidók száma mintegy 200 lehetett, keresztény család csak néhány maradt benne – a múlt hét egyik éjjelén géppisztolyos párttagok az óvó helyre terelték le, és mindaddig ott tartották őket, amíg lakásukat szinte teljesen kifosztották. Ugyanakkor a zsidók mintegy 9/10 részét is magukkal vitték.

Ez megy végbe részben megszervezett rendszerességgel, részben egyéni akciók során, a zsidóság vonalán.

A férfiak 14-60 évig mind munkaszolgálatosok, állítólag Németországban, a nők, 14-42 évig, mint munkaszolgálatosok, szintén elvonultak, az itt maradtak hol ilyen, hol olyan címen kerülnek internálótáborba. Ugyan mennyire tehető azoknak a száma, akik még itt reszketnek életükért? Állítólag 30.000 körül mozog azoknak a zsidóknak a száma, akiket a svéd és kisebb részben a svájci követség, még kisebb százalékban a nunciatura menlevéllel látott el. Az ilyen egyéneket a pesti oldal Dunaparti épületébe zsúfolták össze, talán azért, hogy megfelelő pillanatban a levegőbe repíthessék valamennyit. És a „lovagias” magyar nemzet ezt nyugodtan, tétlenül szemléli.

Annak már régóta sorozatos tanúbizonyságát adtuk, hogy sem a lovagias, sem a keresztény, sem az egyéb ilyen jelzőket nem érdemeljük meg. Ezek mind mint tartalom nélküli sallangok rajta maradtak sújtásos magyar ruhánkon. A jövőben gúnyként fog hangzani, ha bármilyen vonatkozásban ilyesfélét mondanak rólunk: a lovagias magyar nemzet, a kereszténység védőbástyája.

De még ennél is sokkal nagyobb jellemhibákról rántották le ezek a szörnyű idők a leplet! Mert valamely nép élhet tovább anélkül, hogy lovagias vagy keresztény érzületű lenne. Le kell azonban mondani az olyan nemzet jövőjéről, mely, mint a vágóhídra cipelt birka, minden ellenállás nélkül túri saját gúzsba kötését, kifosztását és legyilkolását. Ennek a népnek mindegy: ki áll a kormányrúdjá mellett, államférfi-e vagy örültek házába való bolond, hozzáértő becsületes emberek irányítják-e vagy emberi mivoltukból kivetkőzött gazemberek, külső befolyástól függetlenül, maga dönthet-e sorsáról, vagy géppisztolyos „szövetségesek” kényszerítették parancsaik végrehajtására. Amellett, mint hároméves gyerek, olyan hiszékeny. Nem lehet olyan lehetetlen, józan ésszel ellenkező dolgot állítani, minek hitelt ne adna, mihelyt annak valóságából számára valami jó származnék. Ez a nép éretlen az önálló állami életre, sőt az egész élethez legszükségesebb életösztön is hiányzik belőle. Ez a nép nem is érdemli meg az életet.

Micsoda úgynevezett „intelligenciát” termelt ki magából ez az ország? Szégyen, de kifejezhetetlen, kimondhatatlan szégyen tölti el az embert, ha arra gondol, hogyan viselkedett a nemzet szellemi „elitje” a legnehezebb napokban.

Október 15. előtt legalább 2 héttel beszélt már mindenki róla, hogy nyilas puccs készül. A kormánykörök tettek is látszatintézkedéseket kiparírozására. Operettbe illő például, hogy az egyes Minisztériumok „megbízható” vezetői milyen utasításokat kaptak a minisztertől, az elnöki osztály vezetőjétől a Minisztérium magatartására vonatkozóan. „Ha a hatalom átvételét külső segítség nélkül próbálná meg a nyilas csőcselék, ellent kell állni, ha a szövetségesek támogatásával, nem kell szembeszegülni.” A légoltalmi őrség létszámát 6 emberről 18-ra emelte fel a Vallás és a Közoktatásügyi Minisztérium. Arról azonban mintegy 10 nap leforgása után történt gondoskodás, hogy az embereknek fegyver is álljon rendelkezésére, (4 géppisztolyt kapott ekkor a Vallás- és a Közoktatásügyi Minisztérium), az azután az előrelátás túlzott fokát jelentette volna, ha az őrség néhány tagját a fegyverek használatára is megtanították volna. Így azután a középületek megszállása szinte mindenütt puskalövés nélkül történt, a karszalagos, géppisztolyos „testvérek” simán jutottak a hatalom birtokába.

Mi következett ezután? Szinte kivétel nélkül minden állami hivatalnok, az altiszt csak úgy, mint a legmagasabb rangú minisztériumi tisztviselő, tudomásul vette, hogy az ország kormányzója, akinek csaknem 25 éven keresztül leste ilyen vagy olyan elismerés vagy kitüntetés alakjában kegyeit, gaz áruló. Jó szerencse, hogy sikerült az utolsó pillanatban alávaló praktikával az útból eltávolítani! Hogy él-e, hal-e, az nem fontos, fontos az, hogy a harc folyjék tovább! A helyzet megmentője a nyilas kormány. „Kitartás. Éljen Szálasi!” Az első felszólításra mindenki siet felesküdni Szálásra.

A hadsereg? A kormányzó közvetlen testőrségén kívül nincs egyetlen csapattest, mely a budai vár védelmére sietne. Október 15-én este a budai polgárság szeme láttára állítják fel a németek az Alagút Krisztina tér felé néző szájánál, a Bethlen udvarnál, a Szarvas tér, egyszóval a Vár tövében körös-körül az ágyúkat, a gép-fegyvereket, hogy másnap reggel belőlük a királyi palota ablakait. Szinte az egész hadsereg tudtával törnek rá dicső szövetségeseink az ország fejére, hogy – még előttünk egyelőre ismeretlen körülmények között – családotól elhurcolják. A kormányzó dédelgetett tisztikara, szinte megszámlálható kevés kivételtől eltekintve – ezek is mind a legmagasabb katonai méltóságok viselői közül kerültek ki – lelkesedéssel felesküszik Szálásra. A hadsereg persze követi tisztikarát.

De ne legyünk igazságtalanok. Akadnak náluk finom disztinkciókat tenni tudó, „kiművelt” emberfők is, hisz alkotmányos jogásznemzet vagyunk. Ezek – bizonyára rendkívül lojális modorban, de azért mégis határozottan – tudomására hozzák a hatalom tényleges birtokosainak, hogy a forma, ahogyan az őrségváltás történt, nem tekinthető egészen törvényesnek. Ehhez a nemzet törvényerejű akarat-megnyilvánulása lenne szükséges. Nosza rajta! Siessünk József főherceghez, ő majd összehívja a felsőház korifeusait, a Magyar Törvényhozók Nemzeti Szövetsége viszont meg majd gondoskodik a kellő számú képviselő toborzásáról. A felsőház, meg a képviselőház elnökének gondja az ülések botrány nélküli sima

lefolytatásának biztosítása. A magyar országgyűlés tagjai, akik 25 éven keresztül élmélyítően csepegték a kormányzó iránti lojalitás unos-untalan való hangoztatásától, megtesznek egy örültet a nemzet vezetőjévé. Most azután a legkényelmesebb ízlésűek is törvényesnek ismerhetik el az állapotot, s a magyar Legfelsőbb Bíróság tagjai is leteszik a „nemzetvezetőnek” a hűségesküt.

Hogyan süllyedhet egy egész ország ilyen szörnyű mélyre? Hol kell keresnünk a hibaforrást? A nevelésben vagy a közvélemény következetes félrevezetésében? Túlságos tekintélytiszteletet vertünk talán a gyerekekbe, vagy természettől fogva hiányzott belőlünk a józan ítélőképesség? Egy bizonyos: a lelki függetlenség általános hiányának, s az önállótlanúság szörnyű diagnózisát kellett ezekben a szörnyű időkben megállapítani. Mintha az a felfogás ütköznék ki ezekben a szörnyű időkben is, mely a szabad foglalkozás helyett az altiszti állás felé hajtotta a társadalom földműves és iparos rétegének legtöbbször kevésbé használható egyedeit, s amely az érettségi birtokába jutott fiatalság szemében sokkal kíváncsabbá tett egy nyomorult írnoki állást, mint bármi – igaz, több erőt, leleményességet, szívósabb munkát kívánó, de egyúttal nagyobb függetlenséget és jobb módot is biztosító – szabad foglalkozást. Akik a „nyugdíjas” állás biztos révébe sóvárogtak, amikor az önálló élet herkulesi választóján elindultak, azok képesek minden állapottal megbékélni, szolgainál-szolgai viszonyba süllyedni, hűségesküjük útján térdet-fejet hajtani akár milyen Gessler-kalap előtt⁹⁶, eladni a jövőt egy tál lencséért, csak hogy a más biztosítva lássák, csak hogy valamiképpen ne kelljen valamit kockáztatniuk. Arra a kérdésre, miért van ilyen fokú meghunyászkodásra szükség, legtöbben családjuk sorsával védekeznek.

Érdemes megállni egy pillanatra a nevelés kérdésénél és megvizsgálni, hol, milyen alakban hibáztunk. Az iskolával kapcsolatban a minden idők iskolájának lelkénél kell kezdenünk vizsgálódásunkat: a tanítónál, tanárnál.

Alkalmas volt-e a tanító, a tanár a nemzet jövőjét kitevő fiatalság nevelésére?

Nem. Miért? 1.) Mert az első világháború befejezésétől kezdve a tanítónak, tanárnak sorsa valamennyi közhivatalnoké között a legrosszabb volt. A falusi tanító, ha családját tisztességesen el akarta tartani, s gyermekeit nevelni akarta, kénytelen volt hol ilyen, hol olyan „mellék”-foglalkozás után nézni, s így a tanítást hovatovább csak fél kézzel végezni.

2.) A tanítói utánpótlás anyaga mind selejtesebb és selejtesebb lett. Mind kisebbre zsugorodott azoknak a száma, akiket hivatástudat hajtott a népiskolák felé.

3.) Nemcsak a tanító fizetésén, és a tanítói lakásokon takarékoskodott az állam, hanem iskolaépületek építése terén is. Így szégyenteljesen sok gyerek zsúfolódott össze egy-egy tanterembe, s a falvak „osztatlan” népiskoláiban a leglelkesebb tanító is sziszifuszi munkát végzett.

⁹⁶ Tell Vilmos nem köszönt a Gessler-kalapnak.

1944. december 9.

Tegnap reggelleg kezdődött Budapest igazi ostroma. Ez az utolsó tánc. Az ágyúk dél felől mind közelebb és közelebb hallatszanak. Időnként nagyobb robbanások tarkítják az ágyúk tompa dörrenését. Mint hírlik, az oroszok már Vác közvetlen közeléből, Pencről ágyúzzák a Duna balparti vasútvonalát. Azt is mondják, hogy a Budapest-Bicske-Bécs vonalat részben légitámadással, részint szabotázs-robbantásokkal használhatatlanná tették. Csak Bicskéig van közlekedés. Ha ez igaz, akkor tulajdonképpen már igen kevés hiányzik Budapest teljes körülzárásáig. Szabad még ez idő szerint a nyugatra vivő bécsi országút, meg az esztergomi, szentendrei, gödöllői helyi érdekű vonat.

Most nem hagyom el szobámat, és mégis mennyire érzem, hogy ezek már az utolsó napok közé számítanak. Tegnapelőtt este volt nálunk egyik legkedvesebb barátom: Incze Péter. „Búcsúzni” jött. Ahogy elmondta, miként volt kénytelen a nyilas uralom alatt is megmaradni – mint a mindenkori miniszterelnök titkára – rendkívül felelősségteljes, exponált hivatali beosztásában: szomorú emberi tragédia bontakozott ki előttem. Semmi bűne nincs, utálja a csőcselék uralmát, nem érzett velük soha semmi közösséget, nehéz beosztásban nagyon sok ember fejről hárított el nagy veszedelmet: s mégsem fogja tudni soha tisztázni magát. A görög sorstragédiák esetei hányszor megismétlődnek: kis botlásért a legszörnyűbb büntetés. Az ő hibája mindössze ennyi: nem tudott kellő pillanatban hátat fordítani a nagyobb tekintélyt, jó módot biztosító hatalmi pozíciónak. Dilemmája most nehéz: vagy megy azokkal, akikhez hivatali állása köti, és akkor kitólja, de egyúttal mérhetetlenül súlyosbítja is problémájának megoldását, vagy marad, elbúvik, s akkor egyrészt a nyilasuralom utolsó napjaiban családja sorsát veszélyezteti, másrészt a város elfoglalása után a megszálló csapatok előtt kell esetleg felelnie. Iparkodtam rávenni arra, hogy habozás nélkül az utóbbi megoldást válassza. A Jóisten védje meg, őrizze meg.

A terrorcselekmények mind gyakoribbak. Tegnap reggel 10 óra tájban lányunk, Annus, a gyerekek szeretett „Aninája”, lélegzet-szakadva szalad vissza az utcáról, amikor templomba indult, s elmondja, hogy házunktól néhány lépésre a nyilasok lelőttek egy zsidót. Kimegyek a balkonra, s a túlsó oldalon csakugyan látok egy vérében fekvő szegény embert, amint adatait egy rendőrnek bediktálja. Annus elmondta, hogy fegyveres nyilas suhancok egy kb. 25-30 tagú zsidó férficsoporthoz kísérték a Böszörményi útról a Németvölgyi úton felfelé. Az egyik zsidó nem bírta a tempót, lemaradt, erre a nyilasok ütlegetni kezdtek, majd megunva a dolgot, egyszerűen fejbe lőtték. A golyó szerencsére nem érhetette el az agyat, így a szerencsétlen ember nem vesztette el eszméletét. Láttam, amikor mintegy 10 perc elmúltával a mentőautóra rakták. Ha a lövés nem volt halálos, talán megmenekülését fogja „gyilkosának” köszönhetni.

Tegnap este közelünkben még egy gyilkosság történt: a Városmajor utcában, a szanatórium előtt találtak egy lelőtt embert. A város különböző részeiben, különösen

a külső kerületekben, s leginkább a Városligetben, a Népligetben, mint mondják, szinte minden reggel találunk „kivégzett” embereket. A múlt hét egyik napján 8 hullát találtak a Városligetben, egy csomóban. A nyilas testvérek rendet tartanak!

Közeledik az óra, amikor vége szakad mindennek, de micsoda szörnyű áron fog ez bekövetkezni. Megszűnik számukra a hadijelentések csalfa frazeológiája, amely kiemeli egyes jelentéktelen pontok visszafoglalását, s az ellenfél rendkívül súlyos véres veszteségeit, de ugyanakkor gondosan elhallgatja sokszor 100 km mélységű színmagyar területek feladását, s legnagyobb városainak elfoglalását. Ezeket csak a „kommentátorok” szofista okoskodásainak mellékmondataiból olvashatja ki a jámbor „Hidd-el János”. Vége lesz majd a „politikuskok”, ilyen-olyan kormánybiztosok, emilyen-amolyan rendhagyások és egyéb dignitáriusok nagyhangú szólamainak. Elhallgatja a „hungarista Magyarország” refrainje, a félőrrült, bárgyú emberek handabandázása. De ne örüljünk, mert amilyen erővel billent a nemzet szerencsétlenségét jelző órainga most jobbra, ugyanúgy fog kilengeni balra. Nem valószínű, hogy a megszálló hatalom olyan komoly felelősségtudattal fog a szólásszabadság biztosítása érdekében kiállni, amint azt most Anglia teszi a belga vagy a görög baloldali elemek megfékezése terén. Oroszországnak érdekében fog állni, hogy itt a kommunisták ragadják kezükbe a kormányrudat, mert csak ezek útján történhetik meg az a „világnézeti” átképzés, melyre az ő érdekerületébe eső országokban szükség van. A „fellélegzés” tehát még szimbolikus értelemben sem következik be. Annak örülünk, hogy a nemzet életében talán legsúlygyenteljesebb korszak véget ért, de reszketve gondolunk arra az időszakra, mely ezt felváltja.

1944. december 17.

Milyen nehezen várja az ember ennek az időszaknak a végét, és milyen aggodalommal gondol arra, amelyik majd felváltja! Az orosz előretörés megtorpant, a birkózó felek most egymás gyengéit próbálgatják, mielőtt erejük teljes bevetésével az utolsó fordulóba fognának. Az ágyuszó távolabbról és ritkábban hallatszik, a légiriadók száma is megkisebbedett. De azért az esti sötétben a város körül az egész pesti oldalon villózik az ég alja, figyelmeztetésül, hogy a veszély ma is virulens, csak éppen nem közvetlenül imminens.

De ezernyi más, közvetlen közélről tapasztalható és szemlélhető körülmény is mind brutálisabban figyelmezteti az embert arra, hogy a hurok egyre szűkül. A Duna part budai oldala bunkerekkel, lörésekkel van már teleépítve, hidakhoz vezető pesti utcák tankakadályul szolgáló és utcai harcokat jelző vasbeton gúlakkal vannak eléktelenítve, s a hidakon puskával kezükben 20-25 méterenként őrk. Hidak budai hídfőjének tengelyében, torkával a híd felé fordulva, egy-egy tankelhárító ágyú. S a bunkerek, tankcsapdák, német silbakok között mégis lüktet az élet, a napi gondoktól, a jövő aggodalmától meggyötört emberek feketéllő csoportokban lepik el az utcákat, várnak a villamosra.

A boltok alig 1-2%-a van még nyitva, ezekben sincs már semmi áru. Az élelmiszerüzletek szinte teljesen üresek, a péküzletek előtt hosszú sorokban állnak az emberek a kenyérért. Budapest az éhínség közvetlen küszöbén áll. Ha valamilyen regényben olvastam volna, hogy egy másfélmilliós lakosságúra dagadt fővárost a vezetősége szánt szándékkal a legszörnyűbb ínségbe taszít: szídtam volna az író beteg fantáziáját! S most, mint szenvedő félnek kell majd átélnem, hogy egy minden életlehetőségtől erőszakkal megfosztott város, mint vergődik majd éhezve, fázva, elerőtlenedve az utcai harcok tüzeiben!

S a terror egyre fokozódik. A „fegyveres nemzetszolgálat” tagjai élet és halál urai. Baky László, ezeknek a pribékeknek a vezére, valamelyik nap rádió-előadásában felsorolta, hogy mi mindenért koncolhatják fel a jámbor pesti polgárokat. Nem kell egyéb, mint valaki ellen ezt a vádat emelni, hogy a „mozgalmat” becsmérő szóval illette, s büntetlenül ütheti át a golyó. Tegnap hallottam egyik minisztériumi idősebb társamtól (Zabrák Dénes miniszteri tanácsos) a következő esetet. Néhány nappal ezelőtt találkozott a XI. ker. előjáróságon egy hölgyismerőseivel, aki ott az előjárósági tisztviselőnek feldúlt arccal adta elő, hogy becsengetett hozzá éjszaka 3 órakor két nyilaskeresztes siheder, és albérlőjét az ágyban agyonlőtte. A gyilkosság oka az volt, hogy az albérlőt katonaszökevénynek mondták. A hulla elszállításáról sem a mentők, sem a rendőrség nem akart gondoskodni, ezért kellett az előjárósághoz folyamodnia segítségért.

1944. december 20.

Amióta a hadihelyzet rohamosan romlott, tudtuk, hogy rendkívül nehéz idők várnak ránk. Régtől fogva el vagyunk készülve tehát arra, hogy nélkülözésnek nézünk elébe. Az előkészületekben nyilvánvalóvá vált hamarosan az is, hogy Budapest nem lesz „nyílt város”. Ostromlott város lakójának lenni pedig egyenlő a veszélynek kitettséggel, a koplalással, a szenvedéssel. De az emberi elvetemültségnek, gonoszságnak arra a mértékére, amellyel ezt a várost az éhhalálnak dobják oda, senki még álmában sem gondolhatott. Kit-kit elvonni innen ilyen-olyan címen, katonai szolgálat, hivatali kapocs, munkaszolgálat, levontkötelezettség stb. címen, a város minden készletét elrabolni, s azokat, akik itt maradnak, sorsukra hagyni: ez a nyilas vezetőség fővárosi programja. A hadihelyzet rövid stagnálása módot ad a kitűzött terv pontról pontra való hiánytalan végrehajtására.

Most már csakugyan szinte minden üzlet üres. Tegnapelőtt bementem az egyik Meinl fiókba, hogy lássam, mi kapható még. Az az üzlet, amely tavaly karácsony előtt szinte zsúfolva volt a legkülönbébb áruval, (Cognac, pálinkák, finom borok, füstölt áruk, gyümölcsök, kekszek, stb.) most kong az ürességtől. Egyetlen cikke: pótkávé. Az élelmiszerüzletekben néhány fej megtépázott külsejű káposzta, vagy kis halom sáros sárgarépa szegyenkezik. A pékek előtt szinte gyilkolják már az emberek egymást a kenyérért. Meddig? Állítólag még 8-10 napi lisztkészlete van a városnak.

Mi lesz, ha ez is elfogy? Itt a közbiztonság egyszeriben olyan szörnyű mértékben fog megszűnni, amire talán soha sehol nem volt példa. Bárhogyan felkészült is az ember arra, hogy családját a nehéz időkön átsegítse, elháríthatatlan akadályok elé kerül, s kénytelen kétségbeesetten látni, mint nőnek föléje a bajok, gondok, a nélkülözés, a koplalás. Most még nem is tudjuk, milyen alakot fog ölteni a baj, amely a sok közül a mi kis családunkat rohanja majd meg. Vajon lesz-e majd ennek leküzdésére még elég erőnk, lesz-e szerencsénk? Terjed-e majd Isten végtelen kegyelme ennek elhárítására?

Budapesten ma minden gondolkodó ember ilyen gondokon töpreng, félti övéinek holnapját, saját egyéni szabadságát és elkeseredetten várja az ellenség érkezését. Istenem, micsoda szörnyű ellentmondás: figyeljük a hadijelentéseket, s bizakodunk, ha az ellanyhult orosz előretörés újabb felélénkülést mutat! Várjuk Budapest elestét, mert ettől reméljük megmenekülésünket.

1944. december 24.

Micsoda szenteste! Távolabbról állandó ágyúszó, olykor-olykor a Svábhegyen is eldördül egy-egy üteg. Az előbb a balkonról figyeltem ezt az ablakot rázó „symphoniát”: a toroktűz is azt mutatja, hogy az ágyúk közvetlenül a Svábhegy város felőli peremén vannak.

Múlt éjjel a „belügyminiszter” körtelefonnal hívta fel az egyes minisztériumokon keresztül a „testvéreket”, hogy lehetőleg egy órán belül hagyják el Budapestet, mert Bicske elfoglalásával közvetlenné vált a város bekerítésének veszélye.

Én csak a Szent Imre herceg útján fordultam meg délelőtt, ezen a vonalon azonban rendkívül nagy mozgolódást tapasztaltam. Kelenföld, Budaörs felől vonultak a lófogatolt tűzérozlopok, s a német teherautók a Pasaréti út irányában. Nyilván arra tesznek kísérletet, hátha sikerül még kijutniuk a gyűrűből.

A karácsonyfa gyertyáinak fényénél nem tudott az ember ma elmerengeni a múlt emlékein, nem tudta az elmúlt évek karácsonyestéit felidézni, annyira riasztóan meredt eléje a holnap. A holnap, amely a veszedelmek Isten tudja hány fajtáját rejtegeti gyermekei számára. Jóisten, védj meg bennünket! Add, hogy az a sok jó szándék, amely bennünket mindig eltöltött, egyszer jó tette válhassék! Add, hogy gyermekeinket legalább elindíthassuk azon az úton, amelyen haladva jobbra válhatnak, mint mi voltunk. Ne engedd, hogy testben legyengülve, lélekben lealacsonyodva önmagunkat is megutáljuk! Hiszen úgysis csupa hazugság, durvaság, gyávaság, önzés a világ. Ne engedd, hogy teljesen elveszítsük hitünket abban, hogy ezen a földön is megvalósítható az igaz, a jó és a szép!

Fadd, 1945. szeptember 9.

Édes Péterkém, ma egy éves vagy, az első születésnapodat távol töltöm Tőled. Pedig milyen félve, nehezen vártuk ezt a napot! Hosszú-hosszú heteken keresztül már-már lemondunk rólad! Ezelőtt még egy hónappal, ha valaki azt kérdezte, hány éves vagy, így feleltem: „Szeptember 9-én lenne egyéves szegényke!” És most a Jóisten különös kegyelme mégis megengedte, hogy megérhessed. Oh, bárcsak az ő végtelen irgalmából betegség és ezer nehézség ellenére sok-sok más születésnapot ülhetsél, testben-lélekben mind jobban fejlődve, idővel derék, becsületes emberré válva. Engedné meg a Jóisten, hogy két kis bátyáddal, Zoltánkával és Gyurikával együtt, kéz a kézben, egymást segítve, támogatva, küzdhesétek át az életet, és haladhassatok a legszebb és legmaradandóbb emberi cél, a tökéletesség felé. Nekünk szülőknek csak annyit engedjen megérnünk, hogy elindíthassunk Benneteket a becsület útján. Olyan sok megpróbáltatáson, testi és lelki próbára téve mentünk az utolsó egy év alatt át, hogy hosszú életkorra – legalábbis én, megfáradt szívemmel – nem számíthatok. Hát legalább az útnak indítás és az irányjelölés legfontosabb cselekedete lehessen meg a mi kezünkben.

Az a szörnyű betegség, melyből most vagy lábadozóban, majdnem elragadt tőlünk. Az egész júliust és augusztust bent töltöttétek Édesanyáddal a budai OTBA kórházban. Az első napokban mutatkozott kis javulás, de azután, – amikor Édesanyád vérhasba esett – a Te állapotod is fokról fokra rosszabbodott és nyilvánvalóvá vált, hogy bajod: dizentériás bélhurut, a csecsemők egyik legszörnyűbb betegsége. Testsúlyod napról-napra esett annak ellenére, hogy mind Édesanyádtól, mind tőlem nyolc-nyolc ízben kaptál vért, és hogy mintegy ugyanannyiszor „töltöttek fel” fiziológiás (konyhasó) oldattal. Közeledtél első születésnapod felé és testsúlyod 4 kg 800gr-ra esett alá! Amíg élek, előttem lesz csonttá-bőrré lefogyott vézna kis tested, amint erőtlenül fekszik a mérleg hálójában és az az öreg, ráncos kis arc, segítséget esdő, riadt tekintetével. Ez a halotti maszkká összeaszott arcocska a még mindig életszkrát rejtegető nagy szemekkel mindenhová elkísért, hivatalba, haza, – velem volt éjjel-nappal. Szinte bele-bele hasított a szívembe a hivatal percnyi szünetet nem ismerő forgalmában, az éjjel csendjében neved: Péterke! S olyan fájdalmas volt a csengése ennek a kedves, szeretett névnek! Két hónapon keresztül minden este, sokszor reggelenként is utam a kórházba vezetett. Szívszorongva mentem felfelé a Kútvölgyi úton: életben van-e még? Hányszor csókoltalak meg úgy, hogy többé nem láthatlak életemben! Kezelőorvosod lemondott Rólad, csak Édesanyád hite súgta egyre, hogy meg fogsz maradni. Én – bevallom – amikor egyik este kis szíved majdnem felmondta a szolgálatot, elsirattalak. Csodát kértem az Istentől, csodát, – mert természetes gyógyulást már nem lehetett várni. Esdve és türelmetlenül ostoroztam az Eget imáimmal, s amire az értelem azt mondta, lehetetlen, azt kértem a szörnyű sorsba belenyugodni nem akaró szívem makacsságával, mindig azt éreztem: tekintetedből élet, értelem sugárzik, csak kis rálehelés kell Istentől, és újra

fellobog Benned az élet lángja! És Isten meghallgatta kérésemet, Rád lehelt és az élet lángja megerősödött, – nagyot nyújtózkodtál és az emberi szervezet megbomlott hálózata megkezdte ütemes, építő működését! Istenem, milyen boldogság volt hal-lani: éhes vagy újra, – bármennyit adnak, mindig többet kérsz! Napról napra szinte ugrásszerűen gyarapszik testsúlyod! Azután újból az aggodalom: megállt a fejlődés, jaj, csak visszaesés ne következék újból be! S végre, mikor elérkezett a nap, hogy újból kihozhattunk a kórházból (augusztus 30.), micsoda öröm, boldogság volt ez valamennyiünk számára. Zoltánka, Gyurika is milyen boldogságtól eltelve nézegetett kis ágyikódban!

Oh, védjen, őrizzen a Jóisten, ne okozz soha többé ilyen szörnyű fájdalmat, szomorúságot nekünk. Adj, hogy csak örömmel légy forrása, édes kisfiam, édes kis Péterkém. Jobban örülünk Neked, mint amikor megszülettél, – szinte újból születéssel számunkra!

Fadd, 1945. szeptember 17.

Megint az utolsó nap Faddon! Milyen hálás vagyok ennek a háznak, hogy újból embernek érezhetem magam!

Amikor két hete idejöttem, nem gondoltam volna, hogy megint összeszedem magam, testileg, lelkileg úgy meg voltam törve. Bennem volt az ostrom hat hetének, az utána elkövetkező otthontalanságnak minden fáradalma, a töméredek aggodalom, gond, a fizikai és lelki szenvedés szinte csontjaimig hatolt. S az itteni végtelen csend, a kőfallal körülvett kert várszerű elszigeteltsége, a napsugár, az újból élvezett emberi élet: helyreállította egészségemet, visszalopta jókedvemet. Ami talán másfél év óta nem fordult elő: újból fütyülve, dalolászva öltözködtem reggelenként. Hálát adok Neked, Jóistenem, segítségért. Áldd meg ezt a házat, ne szenvedjenek többet lakói, mert eddig is nagyon sokat szenvedtek. Add vissza nyugalmost, add vissza nyugodt, gondtalan megélhetésük lehetőségét.

Azzal az elhatározással jöttem ide, hogy felhasználva a sok szabadidőt, megírom mindazt, ami 1944. december 24-e óta, amikor utoljára írtam naplómbe, kis családunkkal történt. Úgy terveztem, hogy most, amikor még nem mosódott el bennem az ostrom ránk zuhanó élményeinek frissessége, most írom meg gyermekeim számára azt a sok szörnyűséget, melyen átmentünk. Nem volt erőm hozzá. Több volt a helyrehozni való, mint ahogy gondoltam. Talán a most sodródó politikai helyzetben, s a napi munka forgatagában is lophatok majd olykor-olykor egy-egy órácskát annak megörökítésére. Ez az idő, ami most végéhez ért, számomra testi-lelki megújulás korszakát jelenti. Ha Isten úgy akarja, most már lesz erőm nekivágni annak a szörnyű télnek, amely reánk vár. Most tüzelőanyag hiánya, az élelmiszer-ínség, az orosz veszedelem, a politikai szélsőségekbe való sodródás: ez a legközelebbi hónapok horoszkópja.

Két hét óta egy sort sem kaptam a gyerekekről. Ez az egyedüli aggodalom, amely eltölti pillanatnyilag lelkemet: vajon nem betegek-e, nem történt-e valami bajuk, amelyet rosszul értelmezett tapintatból eltitkolnak előttem? A legnagyobb boldogság, ami rám otthon várhat, hogy Péterke újból egészséges és rohamlépésekben nyeri vissza elvesztett kilóit, hogy Zoltánka és Gyurika ölik magukat az ennivalóért. Adja Isten, hogy így legyen!

XII.

Ostrom – Pinceélet (1944-1945)

1944 december 24-én ebédidő alatt esett le az első akna utcánkba. Robbanására a szomszédban több ablaküveg csörömpölve hullott alá. Leszaladtam, s láttam, hogy a lövedék a 8-as számú ház előtt vágott be a járdába, bespriccelte a szomszédos ház falát repeszdarabjaival, de semmi különösebb kárt nem okozott. Visszasietve a lakásba, a belső ablakokat mind kiemeltem, s Erzsébet szobájában, a rekamier és a fal közé állítottam abban a reményben, hogy ott majd épségben maradnak. A fenthagyott ablaktáblákat keresztül-kasul papírszalaggal ragasztottam át, hogy bizonyos fokú rugalmasságot kölcsönözzön nekik a légnyomás ellen. Az egész készülődés részemről – ha nem minden aggodalom nélkül is – mégis bizonyos megkönnyebbülés érzésével történt. Nyilvánvaló volt ugyanis egyfelől, hogy a németek és nyilasok nem vonultak ki a városból, tehát ostromra kerül sor, másfelől viszont mégis közelinek látszott a felszabadulás órája. Az ostrom kezdetét tehát mint valami kényszerű operációt úgy tekintettem, amin túl kellett esnünk, s ami után egészséges élet kezdődik.

A karácsonyfa gyújtásra az előkészületek mind megtörténtek. Erzsébet szülei és Zoltánka keresztanyja átjöttek hozzánk a Garas utcából. Péter, Erzsébet nagybátyja, bár ő is vendégünk szokott lenni szentestén, otthon maradt. Megneheztelt ugyanis rám, mert habozó viselkedésére – menjen-e Sopronba a nyilas kormány parancsára, vagy sem – valami hirtelen és bántó megjegyzést tettem. A karácsonyfa gyertyáit meggyújtottuk, a csengő megszólalt, Zoltánka és Gyurika fénylő szemmel, s Jézuskára váró tágra nyílt lélekkel bevonult a szobába. Kis Péterkét is ölbe vettük, s eltöltött bennünket a karácsonyesték – most aggodalomtól és reménységtől, szorongástól és várakozástól átfestett – hangulata.

Mégis több volt bennünk a várakozásból és a reménységből. Mert ha mindjárt a szorongás nem engedett is mély lélegzetet venni, úgy gondoltuk, a karácsony bekessége – rövid, talán kemény megszakítás után – de teljessé fog válni hamarosan, a nyilas uralom szörnyű valósága meg lidércnyomásos álommá ködlik emlékeztünkben. Zoltánka, Gyurika persze önfeledten adta át magát a sok ajándék örömének. Péterke csak a csillogást, villogást élvezte, három hónapos világi tapasztalataival csak a fény és árnyék meg a hang fogta meg érdeklődését.

Ilyen hangulatból vert fel bennünket a telefon csengése. Péter azt a hírt közölte lakásáról, hogy az oroszok néhány tankkal befutottak – Zugligeten és Hűvösvölgyön át – egészen Szép Ilonáig. Kérte, hozzátartozói azonnal menjenek haza. A hír különösen felvillanyozott. Azt reméltem, az egész város felszabadítása ilyen tempóban fog végbemenni.

Házunk – nagy hatemeletes bérház – csaknem valamennyi lakója még ezen az es-tén leköltözött a pincébe. Időnként ugyanis közvetlen közelről egy-egy ágyúlövés dördült el, aknák robbanása hallatszott, s légiriadótól is tartani lehetett. Mi egyelőre fent maradtunk. Féltettem a gyerekeket – különösen Péterkét – a pince nyirkos levegőjétől, s ezért úgy döntöttem, hogy amíg csak lehet, nem mozdulunk. Mivel azonban szórványosan puskaökök becsapódását is várni lehetett, meg az aknahul-lás szaporodása is valószínű volt, a fürdőszobába húzódunk be éjjelre. Ezt a helyet gondoltuk legvédelettebbnek.

A lakószobák ugyanis Nyugatnak néztek és szabadon álltak Svábhegy felé. Az utca túlsó során csak kis egyemeletes villa – a későbbi nyilas ház – volt velünk szemben. Az én szobámból a balkon felé nagy üvegajtó nyílt, Erzsébet szobájában is hatalmas ablak foglalta el a fal nagyobb részét. Védelmet erről az oldalról tehát semmi sem nyújtott. A hall – bár a lakás közepét foglalta el – szintén alkalmatlannak látszott: nagy szétárható négyrészes üvegajtó választotta csak el szobámtól. Bezsúfolódtunk tehát a kicsiny fürdőszobába. A heverők matracait a kövezetre tettük, Zoltánkát és Gyurikát közrefogtuk, s ide feküdtünk le, persze felöltözve. Péterkének már csak a fürdőkád-ban maradt hely. A fürdőszobának Erzsébet szobája felé nyíló faajtójára deszkákat szegtem, ezen felül még a két lakószoba közötti nagy faajtót is kiemelttem és ide támasztottam. Úgy gondoltam, ez teljes védelmet biztosít számunkra az esetleges puskaököktől és aknaszilánkoktól. Arra sem számítottam, hogy ágyúkkal is lövik majd a várost. Sőt a lecsapódott első akna aránylag kisebb károkat okozó hatásából arra a következtetésre jutottam, hogy az oroszok a lehetőségig kímélni akarnak bennünket. Mellőzik tehát a nehéz lövegek alkalmazását, s könnyebb, a házakban nagyobb kárt nem tévő eszközökkel akarják az utcákat a németektől és a nyilasoktól megtisztítani. Ezek ellen pedig, ha egy kis szerencsénk van, elegendőnek látszott a megtett elővigyázatosság.

Itt töltöttük a 24-ről 25-re és a Karácsony első ünnepéről másodnapjára virradó éjszakát.

Közben a becsapódások egyre sűrűsödtek, néhány légiriadó is meg-megzavart bennünket, így azután karácsony második napjának délutánján mi is leköltöztünk a pincébe. Noha igazán csakis a legszükségesebb holmit vittük magunkkal, – én pl. minden ruhámat fent hagytam, csak egy váltó fehérneműt pakoltam be – még-is a gyerekek ágyneműje, a legszükségesebb élelmiszerek, főző- és evőeszközök jónéhány táskát megtöltöttek.

Levonulásunk a három gyerekkel, Péterke kocsijával kisebbfajta „költözködés”-nek is beillett. A pincében a megkönnyebbülés érzéséből fakadó felkiáltásokkal fogadtak bennünket. Aggódtak már hosszú fennmaradásunk miatt. Elfoglaltuk a szá-munkra kijelölt helyet, egy kb. 4 négyzetméternyi területet a pince egyik végében.

Helyünkön a fal mellett volt egy fapriccs, arra fektettük Zoltánkát és Gyurikát, oda feküdt Erzsébet is. A priccs belső végéhez toltuk Péterke kocsját, s a priccs előtti nagyon szűk részre tettünk két kerti széket. Erzsébeten és rajtam kívül volt még háztartási alkalmazottunk, a horvátkimlei, horvát anyanyelvű Vuketich Anna is. Nem tudok meghatottság nélkül visszagondolni erre a 32 éves erős testű és erős lelkű, szorgalmas és leleményes, bátor és hűséges leányra, aki az egész ostrom alatt, s az ostrom utáni nagyon nehéz időkben még 3 évig élt velünk és dolgozott ránk éjjel-nappal, a legteljesebb igénytelenséggel és csak családtagtól elvárható ragaszkodással. Nélküle, nem tudom, átéltük volna-e azt a nehéz időt, s megmaradtak volna-e gyerekeink.

Hatan vonultunk tehát le a mi sarkunkba, s „helyezkedtünk” el nem minden nehézség nélkül. Táskáinkat a priccs alá toltuk, néhány kabátunkat a pincét kettéválasztó tartó faoszlopokra aggattuk.

A mi oldalunk felől közvetlen szomszédunk a félemeleten lakó Vétzy Piroska nevű, meghatározhatatlan korú és foglalkozású hölgy volt fekvőbeteg, nagyon idős édesanyjával és 4-5 év körüli rendkívül nevetlen unokaöccsével. Ez a gyerek hisztériás ordításával sokszor keserítette később úgyis keserű életünket. Szemben velünk, a tartóoszlopok túlsó oldalán találtuk emelet-szomszédunkat, özv. Szvoboda Endrénét, székesfővárosi főjegyző 50 év körüli özvegyét, vele egykorú nővérével és nagyon idős édesanyjával. Ugyancsak itt „székel” a házparancsnok is: Fülöp Mihály nyugdíjas ezredes, feleségével és ennek 85 év körüli, töpörödött édesanyjával. E két család között a határvillongás – az ezredesek tapintatlanságából és erőszakosságából – hamarosan megindult. Ilyenkor a különben is állandóan hangoskodó handabandázó parancsnok rekedtes hangja felverte a pince szomorú, nyomott csendjét. Az ezredesék mellett ült két karosszékekben a Stefániai köszénbánya igazgató feleségével. Halk szavú, csendes házaspár. Viselkedésükből mindig az tűnt ki: restellik, hogy kénytelenek a „többi” lakóval együtt lenni, s eddigi tökéletesen izolált életük kereteit meglazítani. Az ostrom végéig megőrizték ezt a splendid isolation-ra való igényüket. Az asszonyon végig kis téli kalap, lábuk utazó plédbe pakolva. Az étkezések idejére – talán egészen az oroszok bejöveteléig – fel-felmentek I. emeleti lakásukba. A kialakuló beszélgetésekbe szinte egyáltalán nem, vagy csak a legszükségesebb mértékre korlátozva kapcsolódtak bele. Mintha olyan úton lettek volna, ami az átmeneti, kikerülhetetlen állomásokon át bizonyosan ott végződik, ahonnan kiindultak: az ő kényszerűségből elhagyott, de gondolatban egy pillanatra sem feladott, mindenkitől elkülönülő otthonukban. S ez mégsem volt részükről valami gőgös, hanem finoman rezervált, elkülönülő magatartás. Éppen azért nem is váltott ki ellenszenvet. Az ő oldalukon volt még egy öreg, nyugalmazott alezredes házaspár, nagyon jó lelkű, rokonszenves emberek. Azután az ostrom későbbi időszakában, amikor a földszinti, eléggé védett házmesteri lakás sem látszott már eléggé

biztonságosnak, Musztetz néni is ide jött le, a házmesterné, lányával, Annuskával, s az ostrom idejére nálunk meghúzódó két öregasszony hozzátartozójukkal. Musztetz néni, a házmesterek gyöngye, egy idős dáma grandezzaival viselte méltóságát. Mindig nyugodt volt, s mindenkire egyformán kedves. Leánya, a 30 év körüli, erősen molett Annuska, dicséretre méltóan vitte tovább az anyai tradíciókat, szolgálatra- és segítőkész, természetes, jóleső szívéllyel. Rajtuk kívül még itt volt felállítva, a pincének ebben a részében, Zichy Vera grófnő kerti nyugszéke. Ez az 55-60 év körüli magányos nő, az önkéntes vöröskeresztes nővérek főnökösszony-féléje, mindig odasietett, ha sírtak a gyerekek, beteg öregemberekhez, ha tanácstalanul álltak mellette a hozzátartozók, gyöngébb idegzetű csoportokhoz, ha át kellett őket segíteni valamilyen nehéz helyzet bukkánóján. Pedig ő maga sem volt túlságosan kiegyensúlyozva, s a külső nyugalom kételkedést, bizonytalanságot, sokszor talán teljes egyensúlyvesztést takart. Az ostrom végével az oroszok bejövetele után tűnt ez ki, amikor teljesen lekopott a magára erőszakolt nyugalom, s az idegesség – sokszor bántó megnyilatkozásban – úrrá lett rajta.

A túlsó pincében helyezkedett el egy nyugalmazott kúriai bíró a feleségével, csendes, finom lelkű, öreg emberek, Kárász, velem kb. egykorú banktisztviselő, s Erzsébettel egyidős felesége; egy magányos, 45 év körüli postatisztviselő, talán Pusztaszerinek hívták; Bakonyiék, emeleti szomszédunk, Zoltánkával egyidős kisfiúkkal; egy fiatal szabó, akinek a házban volt műhelye, feleségével és sógornőjével; Mazgon Róza dr. magányos orvosnő, Fraknó József budapesti tankerületi főigazgató sógornője; Maukschné, egy zsidó munkaszolgálatos, közgazdasági lapszerkesztő osztrák származású finom lelkű felesége, Péter nevű 10-12 éves, nagyon értelmes kisfiával, s még néhányan, összesen mintegy 20 személy.

Az első napok szinte vidáman teltek. Mire ugyanis mi leköltöztünk, a többiek már túlestek a levonulás-, elhelyezkedés okozta izgalmon, s az első éjszaka véget érni sohasem akaró gyötrelmein. Mert az első a legkeservesebb, amikor nem talál már az ember semmi ürügyet rá, hogy halogassa a „lefekvést”, s belerogy fonatos kerti székébe, vagy vászon „Liegestuhl”-jába, akkor észreveszi, hogy a fekhelye itt is nyom, ott is akadályozza a kényelmes kinyújtózást, hogy a mérhetetlen sok gönc, amit magára vett, nyakán is, derekán is szorít, eszébe jut, hogy fent hagyott még számtalan nélkülözhetetlen holmit, azután zúgnak, kavarognak fejében a gondolatok: meddig tarthat ez az állapot, hogyan lehet kibírni. Végre elszunyókál, de mint a nyúl, olyan éberen alszik, minden kis neszre felriad. Amikor azután végre reggel lesz, összetörve kel fel, s alig tud topogással, karmozgatással végtagjaiba kis életet vinni. Hát a többiek ezen már túl voltak, s kezdett kialakulni körükben a pince-élet rendje.

Jártukban-keltükben kis kiterővel oda-odanéztek hozzánk, s eljátszogatnak Zoltánkával. Karácsonyra a Jézuska kis fűszeres boltot hozott neki, számtalan kis zacskóval, amiknek tartalmát miniatűr mérlegen lehetett megmérni.

Magát az „üzlethelyiséget” kifűrészelt deszkából állítottam össze, színes papírlappal gyönyörűen kitapétáztam, s tarka-barka nagybetűkből, amik dülöngélve támaszkodtak egymáshoz, még cégfelirattal is elláttam. „ZOLTÁNKA BOLTJA”, elolvasta mindenki hangosan, aki csak hozzánk lépett. „Kérek cukrot”, „kérek lisztet”, „kérek sót” – hangzott a vásárlók kívánsága, s Zoltánka sorra szedegette elő a zacskókat, s méregette az árút. Néha-néha Gyurika is beleszólt az üzletmenetbe, bár ő szívesebben játszott magában, vagy pipázva mesét hallgatott. A felnőtt mesélőknön is túltett – a gyerekek részéről megnyilatkozó elismerés tükrében nézve – a kis Mauksch Péter. Csodálatos, milyen nyugalommal, milyen okosan formálta ez a kisfiú a mondatokat, s milyen ügyesen tudta szőni érdekes történeteit. A gyerekek figyelmét teljesen lekötötte, bennünket, felnőtteket, pedig csodálatba ejtett koraérettségével.

Ugyan mi lett vajon belőle, amikor – miután elveszítette édesapját – édesanyjával Ausztriába költöztek?

Néhány napig villanyunk is volt, s így félárnyékban úszott otthonunk. Ebben az aranykorszakban még rádiót is hallgattam. Ha az aknázás kissé alábbhagyott, felmentem a lakásba, s a szekrény és a fal közötti sarokban meghúzódva hallgattam a „Szabad Európát”.

Egyik utolsó vételem alkalmával hallottam az új Magyar Kormány moszkvai megalakulásának hírért, Dálnoki Miklóssal az élén. Nagyot dobant a szívem, amikor a kormány tagjai sorában gróf Teleki Géza nevéhez ért a bemondó. A volt tanítványom lett a miniszterem! Gróf a kormány tagjai között, meg vezérezredes, meg tábornok! Hát ugye igazunk volt, amikor váltig hajtogattuk: német propaganda torzítása mindaz, amit az oroszok felforgató és elproletáriázó törekvéseiről hallani! Felszabadítják az országot, punktum. Azután hagyják, hadd éljen úgy, ahogyan majd – saját vezetőivel az élén – maga akar. Csak kibírni, átvészelni az ostromot, azután boldog, szabad élet következik! Talán hármassával, vagy négyesével vettem örömben a lépcsőket, amikor lefelé tartottam.

Az áramszolgáltatás azonban hamarosan megszűnt, így a villanykörtek fénye helyett be kellett érnünk a petróleumlámpa pislákoló lángjával. Felakasztottuk hát a pince aládúcolására szolgáló oszlopra kis bányáslámpánkat, amit a mindenre gondoló Hanák Tibor hozott hetekkel ezelőtt számunkra, egy nagy kristályvizes üveg petróleum és egy erős cipőtálp kíséretében. Másfél liter petróleum, számítottam magamban, mennyi ideig lesz elég, ha mindig égetjük? Jó néhány napra tehát, – nyugodtam meg – mire elfogy, úgyis elhagyhatjuk a pincét. Rajtunk kívül csak még egy családnak volt lámpása, a pince túlsó felében. Azért biztonság kedvéért megállapodtunk egymás között, hogy lehetőleg nem égetjük egyszerre a két mécsest.

Majd, amikor 2-3 nap elteltével, a világítóanyag fogyásának ütemét is meg tudtam állapítani, éjjelre eloltottam a lámpát. Sötétség nehezedett reánk, sötétség, ami az eloltott bél füstjével szorította tüdönket, s az úrrá lett rémképek rajával lelkünket. Szinte fellélegeztünk, ha valaki – bármily kis rövid időre – gyertyafénnyel vagy villanyzeblámpát kattintva tovaűzte.

Lassanként kialakult életrendünk. Reggel, még sötétben, felmentem a lakásba. A fürdőkádban – amíg vize fenéig át nem fagyott – baltával törtem át a jeget. A gyertya lángján megmelegítve a vizet, megberetválkoztam. Azután az óvóhelyen kisepertünk, rendbe hoztuk sarkunkat. Közben a gyerekek is felébredtek, „Aus” – így hívtuk Gyuri után Annusunkat – aki megjelent a házmeisteri lakásban elkészített reggelivel. Zoltánka, Gyurika vízben feloldott tápszert, főként Ovomaltint kapott, mi felnőttek hársfa, vagy valami gyógyteát, szalonnával. Azután kezdetét vette a két fiúval a korzózás. Ha elfáradtak, karomra vettem őket, s úgy jártunk erre-arra, ameddig terünk nyílt, s alkalmatlanok nem voltunk. Közben meg-megnéztük Péterkét, aki kis kocsija mélyén, két kis öklét füle magasságában tartva, édesen aludt.

Csodálatos, milyen jól viselkedett ez a kisfiú. Szinte hangját sem hallottuk. Az éjszakát, a nappalt – neki azután csakugyan egybefolyhatott a kettő – egyaránt át-aludta. Nagy szerencse, hogy Erzsébet végig szoptatni tudta. Ennek az egyenletes és természetes táplálkozásnak tulajdonítható, hogy a mostoha körülmények ellenére sem kapott bélhurutot, sem egyéb bajt. Aus szorgalmasan mosta a pelenkákat, s ha elhelyezésük Musztetzék tűzhelye mellett nehézségekbe ütközött, ruhája alatt testére csavarta, úgy szárította őket.

Ebédre borsó-bab, illetve lencsefőzelék vagy metélt tészta került a tányérra. Fehérjénk semmi sem volt: sem húskonzervet, sem tojást nem tudtunk összegyűjteni. Kockacukrot viszont nagy mennyiségben sikerült tartalékolnom. Nagy hasznát vettük, mert ha megéheztünk, mindig kéznél volt. A vacsorát a déli maradék szolgáltatta.

A délután nagyon lassan múlt. Játék, mese, séta váltakoztak egymással. Amikor a fiúk mindegyikbe beleuntak, karomra vettem őket, s úgy járkáltam fel, s alá. Zoltánka körbejáratta tekintetét ilyenkor, s félhangosan közölte megállapításait, Gyuri meg csak békésen pipázgatott. Végre elérkezett a kicsinyek számára a lefekvés ideje. Az utána következő pár óra, míg mi is „nyugovóra” térhettünk, volt a legnehezebben elviselhető. De egyszer csak ennek is vége szakadt, s kínlódva, vergődve befészkeltek magunkat vackunkon. Még végig kellett szenvednünk Fülöpék cívódását Szvobodáékkal. A vezérszólamot ilyenkor az ezredesné sipító hangja vitte, férje rekedt vakkantása volt hozzá a kíséret. Azután megszűnt a mozgolódás. Néhány „jaj Istenem” hangzott már csak innen-onnal fel. Eloltottuk a mécsest, s újból reánk borult a sötétség.

Így tartott ez körülbelül január 7-ig. Az utcán főként aknák robbangattak, s ha kimerészkedtünk a kapualjba, hallottuk a ház falán a puska golyók pattogását. Az oroszok a Svábhegyen, a keleti hajlaton le, egészen a Jókai villáig, állították fel ütegeiket, aknavetőiket. Az ágyúk ugyan sűrűn szóltak, lövedékeik azonban fejünk felett átrepülve Pestet rombolták. Egyetlen gránát tévedt az első időszakban be a velünk egy emeleten lakó nyugalmazott kúriai bíróségi fürdőszobájába. De mintha elszégyellte volna magát, hogy rossz helyen jár, becsúszott a fürdőkád alá, s fel nem robbanva, ott lapult meg. Négyen-öten férfiak felvonultak és egyikük fölényeskedve erősítette: nem gránát az, hanem akna. De amikor azután arra került sor, ki vigye le, elhalált szava, s mindjárt dolga akadt az óvóhelyen. Így azután én fogtam a 8-10 kg súlyú békés jószágot, beletettem egy kézikosárba, s levittem az utcára. Nem kevés lelkiismeretfurdalással helyeztem ott el az egyik villa kertjének sarkában. Akkor még nem sejthettem, hogy mire ostromállapotunk véget ér, s kikerülünk az utcára, addigra a faltörmelék, járműroncsok, letört faágak, s ezerféle lakástartozék limjelmja között, itt is, ott is, bedöglött aknát vagy gránátot kell majd kerülgatnünk.

Lakásunk akkoriban még épen és sértetlenül állt. Mindössze két puska golyó ütötte át a roló vékony falemezét. Az egyik az íróasztal, a másik a ruhásszekrényem fájába vágott be megfáradva: fél testével mindegyik kiállt a függőleges felületből. Mivel pincébe költözésünk után az ablakokat, ajtót kiemelttem, a merevre fagyott parkett ripegett-ropogott, ahogy jártam rajta. Feleslegesen nem tartózkodtam fent, mert sohasem tudhatta az ember, mikor téved újból be valamilyen lövedék.

December 28-án Zoltánka negyedik születésnapját ünnepeltük. A négy kis gyeritya fénye az ünnepi tortán közénk csalta társainkat.

Mindeki sütkérezni akart – ha csak egy percre is – melegében. Amikor távoztak tőlünk, mosolyt vittek arcukon, s mintha a négy kis láng tekintetükben ott fénylett volna tovább.

Január elején meggyűlt Gyurika pipás ujja. A háziszerek nem segítettek rajta, elhívtam tehát a második szomszéd házban lakó Árvay Jolán orvosnőt. Kinyitotta a gennyes púpot, fertőtlenítő szert tett rá. Dolga végeztével arra kért, kísérem el a Németvölgyi út egy távolabbi részébe a Farkasréti temető irányában. Akkor viszonylag csend volt, csak hellyel-közzel hallatszott puska lövés, gépfegyverropogás a Svábhegy teteje felől. Ott láttam az ostrom alatt az első sebesültet. Fiatal katonát támogatott lefelé két társa. A combján szaladt néhány perccel előbb keresztül egy puska golyó.

Árvay Jolán még néhányszor átnézett hozzánk. Egyik alkalommal már a pince lépcsőkről hangzott hangos szava: „Béke van, vége a háborúnak! Mindenki az utcán van kint. Vigyék ki a gyerekeket a levegőre, szánkázni!” Az első pillanatban azt hittem megbolondult. De azután, mikor kikísértem, magam is láttam, kint teljes a csend, s valóban kémlődnek az emberek a házak előtt. Az előző napokon jó magas hó esett. Így Zoltánkát, Gyurikát felvittem a szomszédos házaktól három oldalról védett

kis udvarunkra, ahol kedvükre kiszaladgálták, kiszánkázták magukat. Vesztükre! Mert nagyon hirtelen volt az átmenet az állott pince-klíma és az éles szabad levegő között. Éjjelre már versenyt köhögtek egymással, s reggelre kelve mindketten belázasodtak. Mi lesz most velük?

Volt házunk földszintjén, az udvar felőli részen, egy kis kétszobás lakás. Tulajdonosa magányos, nyugalmazott miniszteri tanácsos, vidéken rekedt rokonainál. A lakásban házvezetőnője lakott. Ő ajánlotta fel nekünk az egyik szobát. Mivel az ostrom hevesége is alábbhagyott, felköltöztünk. Azzal a kis vaskályhával együtt, amit a központi fűtés tönkremenetele esetére még az ősz folyamán szereztem be, nagyon barátságos hőmérsékletet sikerült biztosítanunk. Meg volt tehát adva a feltétele annak, hogy a gyerekek csúnya hörghurutjukból kigyógyuljanak. Csak orvosságról kellett gondoskodnom.

Először a Németvölgyi út felső részén lévő patikában próbálkoztam. Nem volt meg a keresett gyógyszer. Onnan a Böszörményi úti gyógyszertárba kopogtattam be, majd innen, mivel itt sem kaptam meg, amit kerestem, a Krisztina térre merészkedtem. Itt végre, pedig ez a ház addigra már nagyon sérült állapotban volt, be tudtam szerezni azt is, amire pillanatnyilag szükségünk volt, meg néhány más gyógyszert is, aminek esetleg később vehetjük hasznát. Mivel aránylag könnyűszerrel, s baj nélkül jutottam ide, gondoltam ugyanazon az úton megyek visszafelé is. Néhány orosz repülőgép körözött a magasban, olykor-olykor ágyúlövések hallatszottak, s géppuska kelepelt a távolban, egyébként csend volt. Sem német katonákkal, sem nyilasokkal nem találkoztam. Kerültem a széles útvonalakat, mellékutcákon lopakodtam a Svábhegy irányában. Amikor felértem a Németvölgyi útra, nem ereszkedtem mindjárt rajta le, hanem a vele éppen párhuzamosan futó Tóth Lőrinc utcán tartottam lefelé. Éppen egy felettem elhúzó repülőgépre bámultam, amikor sivító hangot hallok. Abban a pillanatban vettem is magam a kerítés tövébe. A bombának abba a villába való becsapódása, aminek kerítése előtt haladtam, meg az én levágódásom egy időben történhetett. Az ijedelmén kívül más bajom nem esett. A bomba a ház kert felőli részét pusztította el, nyomában hatalmas porfelhő emelkedett. Nem sokat nézelődtem utána, gyorsan szedtem a sátorfámat, nehogy a megbámult repülőgép visszakanyarodva újból könnyítsen rakományán.

Ezeknek a viszonylag csendes napoknak egyikén Pestre is átnéztem a Minisztériumba. Azt üzenték ugyanis, hogy cukrot, meg talán más élelmiszert is tudnának adni. A Vérmezőnél az Erzsébet híd felé tartó lovas katona-kocsira kéredezkedtem fel. A budai hídfő mellett, a Döbrentei téren, német katonák éppen bajtársaikat temették. Szőnyegbombázás érte a Bethlen udvar mellett a Gellérthegy oldalába beépített bunkereiket. A híd tengelyének irányában, a budai hídfő közepén hatalmas ágyú volt beépítve a kövezetbe, csöve Pest felé meredt. A hídon áthaladva, gyalog folytattam utamat a Váci utcán felfelé. Nem mindennapos látvány: a kirakatokba tankok, teherautók faroltak be, a Szervita tér közelében egy óriási

„Tiger” az úttestbe beleszakadva, csak a kupolája látszik ki a pincyszerű mélyedésből. A Minisztériumba persze nem merészkedtem, csak az Országos Köznevelési Tanács Báthory utcai hivatalából üzentem át. Pár kilónyi rakománnyal a Lánchídon keresztül jöttem vissza. A németek a hídra már annyira vigyáztak, hogy kinyújtott kartávolságnyira álltak rajta kétoldalt, puskával kézben. Pest feladása napok kérdése volt, s minden hogyan biztosítani akarták ottani alakulataik visszajutását a Várba. Utamról minden baj nélkül, szerencsésen értem haza.

Vérszemet kapva a sikeren, még egy útra vállalkoztam. Az Eötvös Collegiumba indultam, Annus kíséretében. Annus bátyja, Mihály, mint tüzér az akkori Szent Imre herceg körtéren – ma Móricz Zsigmond körtér – felállított ütegben volt beosztva. Őt akarta Annus meglátogatni. Én meg Tomasz Jenőéktől szerettem volna valami kis élelmiszer tartalékot, főleg burgonyát meg szalonnát szerezni. A Csörsz utcáig minden baj nélkül értünk el. Amikor azonban egy kőbarikádon átmászva a Ménesi útra jutottunk, alacsonyan köröző repülőgépek által bombázott terület külső határsávjába kerültünk. Az orosz gépek a Gellért hegyi Citadellát bombázták a Kelenföld felett fordulva a Villányi út Ménesi út közötti résztől fogva oldották ki kisméretű bombáikat. Ahogyan az Eötvös Collegium felé, tehát a Duna irányában előrehaladtunk, hol tőlünk jobbra, hol balra, hol előttünk, hol mögöttünk robbantak a bombák. Le-levettük magunkat a kerítés tövébe, meg futottunk tovább, amíg gépet nem hallottunk. Így ment ez végig a Ménesi úton. A kritikusabb pillanatokban Annus hol horvátul, hol magyarul imádkozott. A lazaristák templománál, pedig innen már alig száz méter a Collegium, hosszabb időt kellett fekvé várnunk, olyan sűrű egymásutánban búgtak el felettünk a gépek. Fekdtünkben mutatkoztunk be itt egymásnak egy cisztercita pappal. Őt éppen valami súlyos sebesülthöz hívták a Ménesi út környékére. Valósággal úgy estem be a Collegiumba. Szégyen ide, szégyen oda: sírógörcsöt kaptam. Úgy látszik, megtelt az idegek teherbíró képessége, bekövetkezett a rövidzárlat. Sem előtte sem utána soha egy pillanatra sem mondta fel idegzetem a szolgálatot. Még csak a közönséges értelemben vett félelmet sem éreztem. Tomasz Jenőék ágyakkal felszerelt nagyszerű óvóhelyükön megpátyolgattak, megvendégeltek, kosarunkat telerakták többféle jóval. Jenő a könyvtárban a könyvespolcok titkos rejtekhelyeiből szedegetett elő egy-egy oldalszalonnát, egy-egy zacskó cukrot. Megvártuk még a bombázás csitulását, azután útnak indultunk. Annus jó egészségben találta bátyját. Átadta neki üzenetemet, hogy az első kedvező alkalommal szökjék el hozzánk. Civilbe öltöztetem, s elbújhat nálunk. Szaporán szedtük lábunk hazafelé, s szerencsésen meg is érkeztünk.

Néhány vendégünk is volt az ostromnak ebben a szakaszában.

Anyósomék leptek meg bennünket egy délelőtt, nem kis bizonyosságot adva jövővelükkel bátorságuknak. Az Olasz fasoron átkelni ugyanis igen kockázatos dolog volt, mert az ilyen széles utakon sehol sem talált az ember menedéket. Bár a gránátok időnként átpásztázták a terepet, sem jövet, sem menet nem érte őket baj.

Azután egyik kora délután Zibolen Endre állított be a tőlünk nem messze eső Testnevelési Főiskoláról, hatalmas hátizsákkal vállán. A hátizsákból többek között gyümölcsíz is előkerült, aminek különösen a gyerekek örültek.

Feliczidesz Tibor kétszer is átnézett hozzánk a Márvány utcából. Sohasem gondoltam volna erről a szinte femininné vált, vénkisasszonyos rigolyákkal teli, enervált emberről, hogy ilyen egykedvűen nézi az életet. Amikor elmentek egy darabig elkísértem, olyan faarccal mászta a Királyhágó téren akkor már össze-vissza szabdalt, hepe-hupás terepet, mint amikor Faddon, a holt Duna mellett sétálgattunk gátnak fel, gátnak le.

De jöttek kellemetlen látogatók is. A szemközt lévő egyemeletes villába nyilasok telepedtek be, ezt tették meg főhadiszállásnak. Mi ezt a kis szemrevaló házat nagyon szerettük, mert balkonunkról egyenest rá láttunk le. Lakóit, az olasz követség katonai attaséjának családját, közvetve ismertük is. Zoltánka ugyanis sétánk során – a rácsos vaskerítésen át – baráti kapcsolatot alakított ki az attasé vele egykorú kisfiával. Ennek eredményeként meghívták egy gyerekzsúrra, s a kis olasz fiú is feljött csinos olasz pesztrájával néhányszor hozzánk. A két kis gyereket kevésbé zavarta az a körülmény, hogy egyik sem értette a másikat. Mindegyik a másik játékát kerítette birtokába, s véleménynyilvánításai is ebbe a témakörbe vágtak. A szülőket csak látásból ismertük. Néha azonban szinte a szó szoros értelmében vett televízió bemutatót nyújtottak számunkra. Nagy teraszukon ugyanis vendégeket fogadtak, uzsonnát adtak, egyszóval társadalmi életet éltek, s ez – ha untuk volna magunkat – még szórakoztatást is jelentett volna számunka. Emlékszem egyszer Mussolini kisebbik fia volt vendégük. Nagyon otthonosan érezhette magát, vagy igen hiányos lehetett gyerekszobája, mert lábát amerikaiasan az asztalra rakva süppedt bele a károsszékebe. Mentségére szolgáljon, hogy csak szűk körű férfitársaság hangoskodott akkor a kertben.

Ebbe a házba telepedtek be a nyilasok az olaszok távoztával. Innen tartották rettegésben a környéket „razziáikkal”.

Mint már említettem, földszinti átmeneti lakásunkból mi csak egy szobát, a bejárat felőli külső helyiséget foglaltuk el. A másik szobát egy magát erdélyi menekültnek mondó 22-24 év körüli leány és egy néhány évvel idősebb fiatalember lakta. Jegyespárként szerepeltek. A fekete, csinos Lydia és a finom modorú, művelt, kissé elpuhultnak látszó „Bertalan” úr kellemes lakótársak voltak. Szerényen, diszkréten viselkedtek. Zoltánkával, Gyurikával szívesen eljátszottak, s ha szükségesnek látszott, készségesen voltak hol ebben, hol abban segítségünkre. Bertalan úr elmondta, – bár nem kértem: még hivatalos igazolványát is elolvastatta velem – hogy a svéd vöröskereszt megbízottja. Mint ilyen az óbudai téglagyárban is járt. Megrázó színekkel ecsetelte az ott összezsúfolt zsidók szörnyű helyzetét, szenvedését.

Egyik estefelé, 6-8 óra lehetett, éppen elhagyott emeleti lakásunkból tartok a lépcsőházban lefelé. Nagyon el lehettem merülve gondomban-bajomban, mert Árvay

Jolán nővérét bújtattam el fürdőszobánkban. Árvay Jolán, mint orvos valamiféle mentességet élvezett a zsidótörvények alól, ez nem terjedt ki azonban 50-55 év körüli nővéreire. Így őt hol egyik, hol másik könyörületes páciensnek gondjaira bízta. Már kora délután bekvártélyoztam a jövevényt, most csak forró teát vittem fel neki termoszban. Azon tépelődtem, helyes volt-e nála hagynom a fürdőszoba kulcsát, nem lett volna-e jobb, ha magammal hozom. Amikor a földszintre érek, a szó szoros értelmében belébotlom egy állig felfegyverzett nyilas legénybe.

„Hová megy?”

„A lakásomba!”

„Hol a lakása?”

„Itt a csapóajtó mögött, a földszinten.”

„Nem mehet be, ott razzia van.”

„De ott a családom!”

„Ne szájáljon annyit, maradjon itt.” – azzal taszigál is a szárnyas ajtó mögé, a ház-mesterék lakása ajtajának támaszkodó asztalka elé.

„Itt marad, amíg a testvérek kijönnek. Akkor majd magát is igazoltatják.”

Azzal újból a csapóajtó elé áll, tőlem két lépésre. Akkor veszem észre a sötétben, hogy már van valaki az asztalka előtt. Lydia volt.

„Maga is itt van?” – kérdem tőle félhangon.

A nyilas rám mordul: „Ne beszélgessenek!”

Hallgatunk. Egyik kérdés a másikat kergeti bennem: mit keresnek ezek a lakásunkban? Talán le akarják foglalni? Vagy talán bujkáló zsidók után nyomoznak? Uram Isten, döbbenek most magamban rá, mi lesz, ha az egész házat átkutatják. Éppen ma! Amint így őrlődöm, érzem, hogy hátam mögé tett kezemhez, amivel az asztallap élénél támaszkodtam, hozzáér Lydia keze. Ő is háttal állt az asztalnak, arccal a nyilas felé. Reflexszerűen kissé arrébb húzódok. De Lydia óvatos mozdulattal újból egészen szorosan mellém áll, s az asztallap fölött megfogja kezemet. Azután érzem, hogy másik kezével valamit a tenyerembe nyom. Az órája volt. „Jó istenem, – rettenek bele – hiszen ez zsidó lehet szegény.” Az órát nagyon óvatosan ráengedtem az asztal deszkájára, s amennyire feltűnés nélkül lehetett, jól hátratólom. Alig tért vissza kezem eredeti helyére, megismétlődik az előbbi mozdulatsor. Egyik kezével megfogja kezemet, a másikkal újabb tárgyat, nyakláncát helyezi bele. Azt is leteszem, s kissé más irányban eltolom magamtól. „Ez szegény felkészült rá, hogy elvigyék.” – sóhajtom. „De hiszen akkor Bertalan úr is zsidó!” – folytatom a gondolatot. Nem sok idő maradt a találgatásra. Kinyílik lakásunk ajtaja. Vagy öt-hat nyilas „testvér” nyomul ki rajta. Kézi villanylámpájuk fényében látom, Bertalan urat taszigálják maguk előtt. Amikor hozzánk érnek, a mi nyilasunk jelenti, hogy én felülről az emeletről jöttem lefelé, Lydia meg a ház-mesterlakásból lépett ki. Lydiáról hamar kiderül, hogy Bertalanhoz tartozik, viszik is már vele együtt át, a nyilasházba. Velem visszamarad a „testvérek” közül kettő. Vallatnak, miért jártam a fenti lakásunkban.

„Gyógyteát kerestem a konyhában a gyerekeknek.” – felelem habozás nélkül.
 „Hol a tea?” – kérdezik
 „Nem találtam meg.”
 „Nem zsidót bújtat maga is fönt?” – faggatnak most már egyre jobban gyanakodva.
 „Hogyan bújtatnék, hiszen már ott belövéseink vannak.”
 „Gyerünk, átkutatjuk a lakását!” – fejezik be a szópárharcot. „Menjen előre!”
 – utasítanak.

„Elvesztem” – sóhajtom, s rögtön utána ez a szó merül el tudatomban: „felkoncoltatik”. Annyiszor olvasta fel a nyilas rendeleteket, illetve tilalmakat Fülöp ezredes a pincében, hogy nem volt nehéz megjegyezni mi mindenért járhat ki a refrénszerűen visszatérő „felkoncoltatik”. A katonaszökevény, a bujkáló zsidó és a zsidót bujtató ária büntetése egyaránt a felkoncoltatás.

Nagyon lassan, szándékosan botorkálva, indultam neki a lépcsőnek a lift mellett. Csodálatos, – félelmet, semmit sem éreztem. Inkább valami rendkívül nagy elszántságot. Még az is átcikázott agyamon, hogy ha lelepleznek, talán lesz annyi időm, hogy leránthassam a Lingel könyvszekrény fedelét, s kikapjam belőle az ott elrejtett két revolver egyikét. Azután arra is gondoltam, a fürdőszoba egyik ajtaja jól el van barikádózva elébe állított ajtólappal, varrógéppel – ezt esetleg észre sem veszik. A halból nyíló másik ajtó elé meg talán elébe húztam a hal és az én szobám közötti nagy üvegajtó egyik függönyös szárnyát, így az is kissé rejtve lehet. Ide-oda villanó, ilyen gondolatok között értünk fel a félemeletre.

Az oroszok hordozható aknalövedő fegyvere

Aznap az oroszok élénkebb tevékenységbe kezdtek. Reggel is a rendesnél tovább tartott az ágyúzás, időnként napközben is el-elhangzott néhány lövés. A gépfegyver sűrűn kattogott, s aknarobbanás is megremegtette a levegőt hol közelebből, hol távolabbról. Ahogyan a lépcsőházban egyre magasabb szintre értünk, mind élesebb és erősebb lett a harci zaj, amit a zárt kapubejárat a földszinten eddig letompított. Az én két nyilasom egyre nyugtalanabbá vált, amikor időnként egy-egy akna átfütyült a ház felett, vagy közvetlen közelünkben robbant.

„Csakugyan van már belövésük?” – kérdi az egyik bizonytalanul. Rögtön láttam, ezek félnek.

„Belövésünk? – hiszen a legfelső emeletet már majdnem szétlőtték. Az V. emeletre is alig lehet már felmenni” – mondtam kissé lódítva, s fölényes hangon. A nyilasok megálltak egy pillanatra.

„Maguk hányadik emeleten laknak? – kérdezték bizonytalanzkodva.

„Az egyik szétlőtt rész alatt a negyediken.” – mondtam nekibátorodva, s mikor láttam, végleg inukba szállt a bátorság, eddigi tétovázó lépteim helyett most már egészen ruganyosan tettem meg a harmadik emeletig még hátralévő néhány lépcsőfokot. A nyilasok elmaradtak. Itt fent már kitört ablakú lépcsőház függőfolyókra vezető szárnyasajtai meg-meglódultak a légrázkódástól, s a dörrenések félelmetesen felerősödtek.

„Nem megyünk tovább” – jelentették ki végre.

„Hát kár is lenne megkockáztatni, hiszen alig tudnánk bemenni a lakásba.” – nyugtattam meg őket. Zsidóbujtatrásról nem esett többé szó.

Csoda segített rajtam. Pulai István, a faddi káplán jutott hirtelen eszembe. Doktori disszertációjának témájaként a teológiából ezt az akkor bizarrnak tűnő témát választotta: „A bűn, mint az erény forrása.” Valami különös ferde asszociációval arra gondoltam, ha az oroszok nem lendülnek ilyen vad hévvel neki a meggyötört város további pusztításának, elvesztem. Mert akkor ezek a gyáva férgek, akik a védtelen embereket olyan gátlás nélkül irtották, az újabb gyilkolás alkalmától ösztönözve, meg sem állnak az én lakásomig. Így azonban esetleges zsákmányuk bizonytalanabbnak tűnt, mint az ő kedves életüket fenyegető veszély, s mint a kővel meghajigált kutya sunyítva elkotródtak.

Bertalant, Lydiát nagyon sajnáltuk. Magunkban elparentáltuk (elsírttuk) őket. Annál nagyobb volt az örömünk, amikor Lydia késő éjszaka visszaérkezett. Úgy mondta, keresztkérdésekkel nem tudták összezavarni, amikor felmenő rokonainak neve iránt érdeklődtek. Feleletei egyeztek a keresztlevelek adataival. S már kétségtelenül is darálta: „Anyám neve..., apám neve..., apai nagyapám neve...,” Mennél inkább bizonygatta, szegény, most előttünk is, áriaságát, annál inkább valószínűsítette a megtanult lecke felmondásával ennek ellenkezőjét. De nagyon nagy ára lehetett annak, hogy megmenekült sorsa beteljesülésétől. Erre vall az is, hogy egy középkorú, testes, fekete bajuszos nyilasvezető már reggel eljött hozzá, s azalatt a pár nap alatt, amit még együtt töltöttünk el a lakásban, többször is vitte magával „pótkihallgatásra.” Bertalan sorsáról semmit sem tudtunk meg. Egyik reggel azzal a hírrel jött valaki, három hullát látott a Németvölgyi és Istenhegyi út sarkán, s az egyik közülük rá hasonlított. Kilopakodtam, s közelről megnéztem a civilruhás halottakat. Nem volt közöttük lakótársunk.

A fáma azt rebesgette, hogy két könnyűvérű cseléd lány jelentette fel a házból őt és Lydiát a nyilaslegényeknél, akikkel sűrűn együtt voltak.

Az oroszok tüzelő-tevékenysége napról-napra erősödött. De földszinti lakásunk még mindig biztonságot látszott nyújtani. Maradtunk tehát benne, amíg csak lehetett.

Egyik nap Mazgon Rózsa azzal a kéréssel fordult hozzám, kísérjem el a Márvány utcában lakó édesanyjához. Azt a hírt kapta róla, eltörte a karját. Természetesen rögtön igent mondtam. A dolog érdekessége az, hogy ugyanez a hölgy, amikor a nyilasok hatalomra kerülése után én kopogtattam be hozzá segítségért, a legmezeibben és szinte felháborodva utasított el. Azt kértem tőle, hogyha bujkálásom során arra kényszerülnék, átmenetileg adjon lakásában menedéket. Most ő – mint mondotta – azért szolt éppen nekem, mert velem neki mer vágni az útnak. Bajunk nem történt. Az udvaron keresztül mentünk ki a Böszörményi útra, s onnan csak a Márvány utcán kellett lövéseknek kitett szabad területen átszaladnunk. Amíg azonban édesanyjánál tartózkodtunk, erős aknazápor hullott a Királyhágó térnek a Böszörményi úttal határos részére. Visszafelé jövet több friss lóhullát találtunk az általunk megtett úton. Mi azonban szerencsésen hazaértünk.

Kevesebb szerencsével tette meg talán másnap ugyanezt az utat a viceházmester. Az ostrom egész időtartama alatt naponta vitte az ebédet Stefániainé Ugocsa utcában lakó édesanyjának. Nevetve válaszolt, valahányszor kérdeztük tőle, nem fél-e: „Miért félnék? Vigyázok én magamra, mindig takarásban megyek.” Olyan ágyútűzbe, s akna-esőbe került azonban most a Királyhágó tér és a Márvány utcai szakaszon, hogy semmi sem látszott számára menedéket nyújtani. Zihálva, levegő után kapkodva esett be kapunkon, s hosszú időn keresztül nem tudott szóhoz jutni a szinte rángógörccszerű zokogástól. Amikor végre lecsillapodott, csuklások és meg-megújuló sírásroham közepette elmondta, hol itt, hol ott robbant valami a közelében. Látott néhány olyan gránátot is, ami nem robbant fel, amikor az úttestre esett, hanem gellert kapva szikracsóvát vont maga után, s úgy csúszott sebesen tova. Napokba telt, amíg ez a tenyeres talpas, csupaegészség parasztlány idegileg kissé rendbejött. De az ételvivésre nem vállalkozott többé.

Ezekben a napokban hoztak be házunk elöl egy eszméletét veszített sebesültet. Ahogy ott feküdt a lift elé helyezett hordágyon a zömök középkorú férfi, egyszer csak felismeri közülünk valaki: „hiszen ez a Kincler bácsi!” Csakugyan ő volt, az órás, akinek házunkban volt mindjárt a kapu mellett az üzlete. Lakásáról – úgy látszik – idejött körülnézni, nem történt-e valami baj műhelyével. Közvetlenül a bejárat előtt terítette le az akna, aminek szilánkja – mint az esetek többségében – a koponya-alapon ütött halálos sebet.

Azután, talán ugyanezen a napon, még egy sebesültet hoztak be hozzánk. A néhány házzal feljebb lakó kis belga asszonyt sebesítette meg ugyancsak akna-szilánk. Ez a finomcsontú, törékeny kis nő egy magyar tanárnak volt a felesége. Mi futólag azóta ismertük, hogy öt kisgyermekük közül a legkisebb, egy kislány, egyszer beleült egy forróvízzel telt fazékba. A kicsinynek ápolásában lehattunk valamivel

segítségükre. A 27-28 éves asszonyka aznap is, mint rendesen, pincéjük kazánterében az ablak mellé állított tűzhelyen főzött, férje meg néhány lépéssel arrébb foglalatoskodott valamivel. Az ablakon beeső akna a szénkupacban robbant, őt szilánkjával megsebezte, férje arcát pedig ezernyi apró széndarabkával szórta be, amik a bőr alá fűrődva pettyesen kéklettek. Az asszony menthetetlen volt: agyvelejének kis véres foszlánya kilógott koponyasebéből. Eszméletét azonban akkor még nem veszítette el. Időnként – hidegrázás közben – fel-felsóhajtott: „Oh, ma mere!” Az ötszörös családanya a halál küszöbén távoli hazájában élő édesanyja kezét kereste oltalomért.

Másnap délelőtt 10-15 rendőr állt be hozzánk a kapualjba. Elmondták, hogy a szomszédos házakba behúzódott társaikkal együtt azt várják, mire vezet tisztjeik tárgyalása a nyilasházban. Valami sérelem érte ugyanis őket a nyilasok részéről, s ezért most elégtételt várnak tőlük. Ha nem kapják meg – mondták – rájuk gyűjtják a tanyájukat.

Érdeklődéssel vártuk a fejleményeket. Bár a rendőrök is teljesen elvesztették becsületüket az ún. zsidótörvények végrehajtása során tanúsított brutalitásuk miatt, – mégis most nekik drukoltunk. Örültünk volna, ha a nyilasokat kipörkölik közvetlen környékünkről, hiszen hangoskodó és reszketést kiváltó razziáik már napirenden voltak. Rendőreink azonban kicsikarták tőlük, amit akartak, így osztatlan bánatunkra nem került összeütközésre közöttük sor. Távozásuk után el lehetett azután elmélkednem lelkiállapotukon. Mi mindennek kellett történnie addig, amíg oda juthatott a magyar ember, hogy kárörömmel várja a fajtájához tartozók hajbakapását, amikor mindössze néhány száz méterre dörög az oroszok gépágyúja, kelepel géppuskája.

Edddig is csak multhatatlanul szükséges esetekben merészkedtünk ki az utcára, mostantól fogva azonban egyáltalában nem mentünk ki többet. A Városmajorból ide húzódott ugyanis vissza egy szekeres-oztag kocsijával, lovaikkal egyetemben. A kocsikat szorosan a fal mellé, a járdára tolták, egyiket a másiknak támasztva. Így csak az úttesten lehetett volna haladni, minden fedezék nélkül.

A lovak javarészt katonáival szélnek engedték. Mindössze annyit tartottak vissza, amennyit be tudtak kötni a házukban lévő borbélyüzletbe. Egy őzikét is hoztak magukkal, valamelyik villa kertjében foghatták szegényt. Jellemző ennek a magyar parasztokból álló alakulatnak lelkületére: nem jutott volna eszükbe, hogy legalább egyszer jóllakjanak vadpecsenyével! Pedig – akárcsak lovaik – morzsolt kukoricán éltek. Azt főzték meg nálunk, azt egészítették ki a tőlünk kapott holmival. Szétszéledt lovaik egy részével azután az akna végeztek. A mi közelünkben is hullott el néhány, akkor húson dőzsölt az egész környék. Egyik szürke meg a lebontott kerítéseken át a mi udvarunkba tévedt. Ott rágicsált egy kiakasztott öreg kókusz szőnyeget.

Nagyon fontolgattuk már, hogy újból leköltözzünk a pincébe. A mind hevesebb ágyúzás és aknázás, s az egyre gyakoribb nyilas-látogatások ösztökéltek erre bennünket. A végső lökést hozzá egy újabb nyilas-„ellenőrzés” s egy másik „hivatalos” látogatás adta meg. Este hét óra tájt beállított ugyanis egy katonai járőr. A hatvan éven aluli

férfiakat szedték össze az elesett katonák pótlására. Hozzánk egyelőre csak beszóltak, hogy takaróval felszerelve várjuk őket, mire visszajönnek. Kétségbe voltam esve: mi lesz a gyerekekkel, ha elcipelnek, s nem térek többé vissza? A pokrócot a karomra dobva a kapualjban váraкоztam, míg újból beszóltak. Félrevontam vezetőjüket, egy jóképű tizedest. Az oroszok már a Ráth György utca végén vannak. Néhány napon belül itt lehetnek. Ha a Bem laktanyába visznek, elszakadok a családomtól. Mi lesz a három kisfiammal meg a feleségemmel nélkülem? – mondtam.

A tizedes megingott. „De a parancs, parancs.” - vetette azután ellen bizonytalanul.

„A szívem is rossz” – kérleltem tovább, s húztam elő az orvosi bizonyítványt. „Úgyse vennék hasznomat, csak a családomat tennék tönkre.” – folytattam.

„Jól van” – hagyta rám végre – „a kapu után maradjon le!”

Megint mázsás kő esett le a szívemről.

A gépfegyver-kattogás a Svábhegy felől már egészen közélről, hozzávetőlegesen a Fodor utca tájáról hangzott, valóban kevés idő látszott csak elválasztani bennünket az oroszok jövetelétől. Biztonságosabbnak tűnt tehát a pincében, hiszen még a házukban is harcra kerülhet sor, ha a visszavonuló nyilasok ezt is tartani próbálják.

Január 22. lehetett, amikor újból leköltöztünk, – s emlékezetem szerint – február 4-én értek el hozzánk az oroszok. Rettenetes volt ez az utolsó időszak. Petróleumunk elfogyott, csak néha gyúlt fel – annál, akinek volt ilyen – egy-egy kézi áramfejlesztős villanylámpa, ún. „zümmögő”. Sztearinmécsek is akadt még egy-kettő. Nagyon takarékoskodtak azonban vele a boldog tulajdonosok, hogy minél tovább kéznél legyen, ha kell. Nekünk is volt még gyertyánk, de mi sem mertük nyakló nélkül égetni. Így azután nappal is igen sokszor teljes sötétség borult reánk. Zoltánka, Gyurika is nyugtalanabb volt, mint az első hetekben. Zoltánka tízszer is elkérdezte naponta: „most mi van, reggel vagy este?” Megszoktuk a világosságot, a szabadabb szoba-életet, s most mindketten nyűgösködtek. A földre se szívesen engedtem le őket. Félttem tőle, hogy felfáznak. Meg a fenti, nappali világosságnál mintha azt láttam volna kis lábszárukon, hogy görbül. Kezdődő angolkórra gondoltam, ami a rossz táplálkozás, nap- és vitaminhiány következtében könnyen felléphetett. Így azután vagy egyiket, vagy másikat, olykor mindkettőt véve haladtunk a fényforrás felé, ha volt ilyen, meg vissza.

Mindjárt az első napok egyikén az udvaron keresztül átmentem a szomszédban lakó Csegezy drogistához, hátha kapok tőle gyertyát. Földszinti udvari lakásában ágyban találtam. Felesége első házasságából származó lányainál maradt Pesten. Szegény tüdőbajos ember nagyon feldúlt állapotban volt. Nem mintha nem lett volna ellátva, – a házbeliiek a körülményekhez képest gondoskodtak róla – hanem mert elszakadva, beteg, kilátástalannak látta a helyzetet. „Nem látom én már többé a feleségemet, nem bírom én ki olyan sokáig!” – hajtogatta. Nem sejtettem akkor, mit forgatott szegény fejében. A lakásba mentett gyermektápszereket mindet odaadta, meg egy csomó olyan kis temetőmécsest pakoltatott össze velem, amilyent

Halottak napján szoktak a sírokon meggyújtani. Krözusként tértem vissza vakondok tanyánkra.

Nagyon jókor hagytuk ott egyébként pótlakásunkat. A nyilasok ugyanis másnap oda hozták át sebesülteiket. Egy aknavetőt is felállítottak az ajtó előtt az udvaron. Idegborzoló volt hallani, valahányszor tovareppentette a szárnyas lövedéket.

Az oroszok pedig kezdtek rendszeresen lőni a házunkat. A mi házunk, a Németvölgyi út páros oldala volt ugyanis – Svábhegy felől nézve – az első összefüggő bérház-vonal, ami a hegyoldalon szétszórtan meglapuló magánvillák mögött a magasba emelkedett. De kb. 9-11h-ig, du. 3-5 között ágyúztak, utána csak akna-robbanás és gépfegyverropogás hallatszott. Még szerencsénk volt, hogy bennünket repülőgéppel egyszer sem bombáztak. Ahogy megfigyeltem, a körülbelül felettünk forduló gépeik mindig csak a Várra szórták le bombaterhüket. Ágyúikkal viszont az egyes házak pusztításában szinte pedáns alaposítással, lépcsőzetesen jártak el. Nem össze-vissza lőtték az épületeket, hanem felülről lefelé haladva. Amikor a tetőt, s a legfelső emeletet már gyakorlatilag tönkretették, akkor lövegeiket a soron jövő emeletre állították be. A mi IV. emeletnek megfelelő lakásunkba még csak puskagolyók tévedtek, amikor a legfelső emeletre már fel sem lehetett menni. De nem is igen próbálkoztunk már az emeletre járással. Nagyon nyomós oknak kellett fennforognia, hogy a lépcsőház törmelékekkel beszórt felsőbb részébe merészkedjék az ember.

Igy azután a pincében gubbasztottunk. Ha a gyerekek elaludtak, előhúztam kis orosz nyelvkönyvem, s – míg el nem oltottuk mécsesünket – gyötörtem magam a számomra teljesen idegen szláv szavakkal. Pedig nem is cirill betűkkel volt írva benne az orosz szöveg, hanem latin átírással. Mégis nagy kínlódást jelentett számomra, mert a szavak túlnyomó többségét nem volt mihez rokonítanom. Magányosan álltak emlékezetem küszöbe előtt, társtalanul és tanácstalanul. Hiába tuszkoltam őket befelé, javarészüket csak kívül maradt. Nem akadt kéz, ami befelé húzta volna őket.

Musztetz néniék is végleg leköltöztek a pincébe. Két öregasszony rokonuk közül az egyik, a vékonyka, hajlott hátú, de igen fürge Veréb néni, valamilyen litánia-félét kezdeményezett. „Tizednek” nevezte ő ezt az imasort, mert bizonyos könyörgések tíz napra elosztva váltogatták benne egymást.

Délutánonként 5 óra tájt fel-felhangzott hát Veréb néni sipító hangja. „Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben ...” szúrta bele a pince sötétjébe, s mentől előbbre haladt, annál több hang társult hozzá. Néhányan köréje is gyűltek, de legtöbben csak vackukon maradva álltak be az ima sorába. „Üdvözlégy Mária, malasztal teljes, az Úr vagy Teveled ...” – váltott át a reszkető hang, s most már innen is, onnan is a nagy Pártfogó felé fordult az esdeklés a meggyötört lelkekből. Volt, aki behunyta a szemét, s csupa jósággá, csupa áhítattá szelidülve unszolta közbenjárásra az Istenanyját: „...imádkozzál érettünk, bűnösökért ...” Másoknak nyitott tekintete a gyér fényt adó mécses pislákoló kanócahoz tapadt, s úgy kereste az utat az örök világosság felé. „Uram, irgalmazz nekünk ...”, „Uram, könyörülj rajtunk ...” váltogatta azután

egymást a könyörgés. A szív hozzátapadt az imádság szövegéhez, s a hit szárnya röpitette felfelé, oda, ahonnan egyedül várhatott meghallgatást és segítséget. Azután újra kezdte Veréb néni a Miatyánkot, az Üdvözlégyet, s a hosszú litánia ismétlődő sorait. A szájak most is utána mozogtak, a hangok libanyája továbbra is követte a vezérgúnárt, de az értelem nem fogta már meg a szavak tartalmát, a lélek újból ott kuporgott, didergett a testben, vége volt a magasba szárnyalásnak.

A szeghalmi református gimnázium egyik tanára is a mi házunkban keresett menedéket feleségével és annak szüleivel az ostrom egyik későbbi szakaszában. A fiatal asszonyka református hitoktató volt. Veréb néni példájára ő is nekibátorodott, s „áhítatot” tartott. Nagyon szép, okos imádságokban fejezte ki ennek a közös bajtól gyötört és közös vágytól áthatott alkalmi közösségnek könyörgését. Szavai – mint általában a protestáns istentiszteletek – inkább a hit mankójára támaszkodó értelemnek dobtak oda kötelet, amibe kapaszkodva a már-már egyensúlyát veszített lélek újból talpra állhatott, s kiegyenesedve az Ég felé emelhetette bizakodástól átfényesedett tekintetét.

Valami babonás hit töltött el mindenkit, hogy mire a tized véget ér, a mi nyomorúságunknak is vége szakad. Addigra csak átcsap fejünk felett az ostromgyűrű tűzhulláma, s újból élet vár reánk! Csak addig megóvhatjuk azokat, akiket szeretünk, s magunkat a haláltól! Mert az ott dörömbölt most már naponta fejünk felett. A felső emeletek falai közé becsapódó gránátok meg-megrázták a házat, s az omló téglák morajlása nyomán fel-felrémlt a veszély: betemet bennünket a ránk szakadó otthonunk. De vészkijárataink szabadok voltak, s a szomszéd ház pincéjébe átvezető nyílás is meneküléssel biztatott. Egy lövedék egyszer közvetlenül a pince túlsó falának vasablaka előtt robbant, s kénes füsttel szennyezte a levegőt. Nyomán kisebb pánik keletkezett azon a részen. De azután újból helyreállt a rend, s a végtelennek tűnő éjszaka élete – aminek ritmusát a szívverésen, s a lélegzésen kívül már csak periódikusan visszatérő étkezés, s alvás adta meg – tovább folytatódott.

Egy másik alkalommal egy gránát a kapubejáratba vágott, lyukat ütött Székelyék csemegekereskedésének falán, s beszakította ezen az oldalon a bejárat födémét. A padlózat hiányát ráfektetett ajtólappal helyre lehetett hozni. Az üzlet falán keletkezett nyíláson keresztül azután valóságos karaván forgalom indult meg. Ami felhasználható áru csak fellelhető volt még a tulajdonos által már nagyjából kiürített boltban, azt néhány óra leforgása alatt gyors kezek „biztonságba” helyezték. Annusunk is megjelent néhány onnan származó konzervdobozzal, s szappandarabbal. Amikor enyhe szemrehányással illettem, így védekezett: „Hiszen mások is hordták a holmit. Tetszett volna csak látni X méltóságos asszonyt, milyen fűrgén mászott négykézláb ki-be a lyukon keresztül!”

Szovjet gyalogság utcai harcokban. Budapest

A „tized” vége, ha ólomlábakon is, egyre jobban közelgett. S bár az ostromgyűrű szűkebbre szorult, hiszen az oroszok a Ráth György utca középső részével párhuzamosan futó utcákból lőttek már bennünket, a németek ellenállása a Déli Vasút környékén, – úgy látszik – még mindig olyan erős volt, hogy nem próbálták egyetlen rohammal megtörni.

Egyik este, amikor a közelből nagyon erős géppuskatűz hangzott, Németh Laci, a nyilasház házmestere, esett be lihegve hozzánk. Ez a rokonszenves fiatalember valaha az Eötvös Collegiumban takarító-legényem volt. Később a Hitelbankban lett altiszt, s amikor megnősült – a szép szuterén lakás fejében – ebben a magánvillában vállalt házmesterséget. Mint katona csapattestével Buda valamelyik távolabbi részében teljesített szolgálatot, s csak ritkán tudta otthonát felkeresni. Arra kért, engedjük meg, hogy családját áthozhassa, mert az oroszok már a Kékgolyó utca felől lőnek, hamarosan itt lehetnek, s fél, hogy hozzátartozói a nyilasok sorsában fognak osztozni. Házparancsnokunk persze akadékoskodott, hogy már így is zsúfolva vagyunk, s nem tudunk újabb jövevényeket befogadni. Én ennek ellenére kijelentettem, helyünket megosztjuk velük, azonnal jöjjenek.

Talán egy órába sem tellett, s máris ott voltak. Isten csodája, hogy nem történt bajuk, mert az oroszok észrevették kertjükben a mozgolódást, s gyilkos gépfegyvertűzzel árasztották el őket. A lejtőn a kertből az utcára vezető földbe süllyesztett lépcső takarásában mégis sikerült kijutniuk, s egy rohanásban hozzánk érniük.

Öten voltak: Németh Laci, a felesége, ennek nővére, s a két kisleány, a 7 év körüli kis Imre, és a 3 éves kisleány. Amikor Laci családját biztonságban tudta, sietett is vissza szülőháza felé, mert nem akart elszakadni a családjától.

Mi a jövőbeneket szeretetünk minden jelével elhalmoztuk. A gyerekeket a mi gyerekeink mellé fektettük, az asszonyokat csitítgatással, vigasztaló szóval, idegcsillapítókkal próbáltuk megnyugtatni. Mert szörnyű idegállapotban voltak, különösen Laci felesége. Ez a szegény asszony nagyon hosszú időn át beszélni sem tudott, csak rázta a zokogás, s olyan nyugtalanság dobálta testét ide-oda, hogy attól tartottunk, esztét veszti. Végül összeszedték mindketten magukat annyira, hogy elmondták, milyen szörnyűségekkel kellett keresztül menniük elhagyott otthonukban.

A nyilasok a lakásukkal szomszédos szuterén részben kínozták, s gyilkolták le főként zsidókból álló foglyaikat. Áldozataik észvesztett üvöltése a nap, az éjszaka hol ebben, hol abban az órájában hangzott fel. Amikor beteltek a hóhérok a kínzás gyönyörűségével, rendszerint törrel, vagy késsel szúrták le a szerencsétleneket. Azután amikor kipihenték magukat, újabb portyára mentek, újabb razziaikat rendeztek, s kezdődött a mulatság előlről. Ez a megszakítás nélküli rettegés, az áldozatok szenvedésének átérzése örölte fel a két asszony idegzetét. A mi viszonyaink nyugalma jelentettek számukra, mert a robbanások, s a ház falainak omlása távolibb és személytelenebb veszély volt annál, mint aminek poklából kimenekültek. Így, bár éber alvásukból sokszor felriadtak, mihelyst ébredező tudatuk felfogta, hogy barátok közé kerültek, újból álomba merültek.

A kis vendég fiúk egy-kettőre megszokták az új környezetet. Eljátszogatnak Zoltánkával, s Gyurikával, s természetesen vették a helyzetükben bekövetkezett változást. A kis Imre – komoly tekintetű, nyúlánk fiúcska – közkívánságra számtalanszor elismételte falun tanult rigmusát: „sűrű erdő, kopasz mező, tiszta tó, ácsingó, buktató...” - s a versike soraival párhuzamosan kis ujjával beletűrt az éppen sorra kerülő buksi fej hajába, végigsimogatta homlokát, puhán megérintette szemhéját, megfogta orrhegyét, hogy a végén gyengéden megkapirgálja kis száját. Sem ő, sem a kisleány, – dehogyan érezték félelmet! Legfeljebb unták időnként magukat, s nyüggösködtek. Hiányzott nekik a mozgás, s a temetőmécses világán túl nem volt, mi lekösse figyelmüket.

„Sűrű erdő, kopasz mező...” - alig egy évvel élte túl a kis Imre az ostromot. Valami rosszindulatú hasüregi daganat vitte el szegényt. Édesapja fogságba esett, onnan küldött egyszer nekem egy lapot, családja után érdeklődött benne. Azt válaszoltam, velünk együtt megmenekültek. Nem mertem megírni neki a teljes igazságot ...

Még egy váratlan izgalom tette újabb próbára különben is állandóan feszült idegeinket. Amikor földszinti átmeneti helyünkről visszaköltöztünk a pincébe, unszolásunk ellenére továbbra is ott maradt kis személyzeti szobánkban a benünket befogadó alkalmazott egyik barátnőjével. Megállapodtunk azonban velük,

hogya ha baj érne őket, pinceszárnyunk fölött lévő lakásrészből kopogással adnak majd jelt. Egyik nap azután a becsapódás, az utána következő téglao mlás már-már periodikusan visszatérő rázkódásából meg hangjaiból összefonódó sorát mintha kopogás és dörömbölés tarkította volna. A csupa füllé váló figyelem kétségtelenül megállapította, hogy a pokol szimfóniája rendszertelenül jelentkező, de kétségtelenül felismerhető új elemmel gazdagodott.

„Ők lehetnek” – „bizonyára bajba kerültek” – „talán betemette őket az omladék.” – találgattuk.

„Meg kellene nézni őket” – mondogattuk bizonytalanul, s bátortalanul. S ahogy telt az idő, mintha a kopogás is, a dörömbölés is halkult volna, hogy végül újból csak a becsapódás, s omlás hullámmorajlása remegjen át rajuk.

„Már jelt sem tudnak adni, hogy élnek.” – könyveltük el, s mi gyávábbak hajlamosnak mutatkoztunk beletörödni sorsukba. Nem úgy Annusunk.

„Nem hagyhatjuk meghalni őket...” – jelentette ki határozottan, majd hozzátette: „felmegyek, megnézem őket.”

Azzal neki is indult, hiába volt tartóztatás, beszéd, marasztalás. Kinyitotta a vasajtót, s mint a Pompejiből menekülő a Vezuv hulló hamuja, s kőokádéka ellen feje fölé tartva valami párnát vagy üres kézi kosarat, kibotorkált a malter- és téglahulladékokkal beszórt kijáratra. Büntudattá súlyosbodó szégyennel eltelve utána. De nem sokáig kellett várnunk rá. Alig néhány percbe telt, amíg újból megjelent a már-már elveszettnek hitt két nő kíséretében. Még arra is futotta idejéből, hogy megállapítsa, mi tévesztett meg bennünket: akna csapott a borbélyüzletbe, s a haláltusájukat vívó lovak rúgkapálását véltük a fent-maradtak segélyhívásának.

A tized véget ért, néhány ráadásnappal is megtoldódott. S egyik estefelé egyszer csak megszűnt az ostromzaj, helyébe dermesztő csend ereszkedett. Kilopóztam az udvarra, s átkémleltem a 10-es számú ház meg a mi házunk közötti résen a nyilasok felé. Az emeleti balkonról hatalmas fehér zászló függött alá. „Már a megadásra készülődnek.” – sutto gtam magamnak. Rohantam vissza, hogy megvigyem a hírt. Azután nem sokkal később újból kiosontam. Az alkonyati homályban előbb csak füst, majd láng tekergett elő a kis épületből, s világította meg az ernyedten csüngő, nyilván lepedőkből összeillesztett, széles fehér békejelet. Mégsem mertek itt maradni. Mielőtt tovább szöktek, felgyújtották. – könyveltem el magamban, amit láttam. Visszasiettem, s nem jöttem ki többet.

A pincében csend. De nem olyan, mint máskor, alvásra készülődés után. Mindenki a vackán, néhány helyen ég a temetőmécses. Az ébren lévő gyerekekkel csak sutto gva beszélünk. „Mindjárt itt lesznek...” – s a reszkető hangban bizakodás és félelem is. Bizakodás – mert a pusztító hullám átcsapott fejünkön, félelem – mert hátha mégsem volt pusztá propaganda, amit a németek, s nyilasok az ellenségről

híreszteltek. Mint osztályban a gyerekek, ha új tanítóra várnak, akinek jövetelét megelőzte szigorúságának híre, karba font kézzel ülnek helyükön, s csupán testük apró kis mozdulataival próbálnak lazítani a belső feszültségen, amit rövidre vett lélegzésük, s időnkénti sóhajtasuk is önműködően szabályoz – olyan kis gyerekek voltunk ott nagy megszeppenésünkben valamennyien. Pedig csínytevés terhe nem nyomta lelkiismeretünket. De hátha mégis lakolunk a bűnösök bűneiért, mi is ártatlanok? Egyszer csak halk kopogás a szomszéd ház óvóhelyéről összekötő nyílás hevenyészett ajtaján. Aztán láthatatlan kezek félreemelik a válaszfalat, s két fiatal mosolygó arc bukik fel a szabaddá vált sötét lyukból. Két alacsony növésű gyermek áll ott a gyér világításban. Fejükön szőrmés katonasapka, ruhájuk felett a hó fehérségébe beolvasztó, „terepszínű” fehér köpeny. Bal kezükben géppisztoly, de nem oldalukhoz szorítva, feszesen, hogy rögtön felkaphassák, hanem csak a katona kelléktár majdnem hanyagul tartott ruhadarabjaként, aminek ott kell lennie, hisz’ „mesterségük címere.”

Vagy nyolcvan szempár tapad rájuk. Visszafojtott lélegzetű, abszolút csend. Barátságosan köszönnék.

Azután: „Ha katonák is vannak, jelentkezzenek” – hangzik megint oroszul. „Azt mondták” – veszi át Annusunk kéretlenül a tolmács szerepét – „hogy a katonák jelentkezzenek”. Kis szünet. A központi fűtés kazánterébe vivő ajtó megnyílik, néhány katonaruhás, elgyötört alak jön befelé szomorúan.

„Hányan vagytok?”

„Öt, hat, heten ...” hangzik csüggetegen.

„Megadjátok magatokat?”

Szünet. Mire való az ilyen kérdés? Megadjuk-e magunkat? Hiszen szekerészek voltunk, puska sem volt a kezünkben, sohasem harcoltunk. Megadjuk-e magunkat?

„Megadjátok-e magatokat?” – talál volt légoltalmi parancsnokunk, Fülöp ezredes is rekedt, pattogó hangjára, amikor már a kérdés és a felelet között értelmetlen hosszúnak tűnik a hallgatás.

„Megadjuk”, – „megadjuk” – hangzik egymás után fel megfáradtan, szinte öregesen.

„Várjatok itt az ajtóban, pokróccal” – rendelkezik a két jövevény.

Azután végigmennek a pincén, bekukkantanak ide is, oda is, szinte játékosan, mintha bújócskázó pajtásokat akarnának innen is, onnan is – most a játék végével – előszólintani. Annusékkal is váltanak néhány szót, odanevetnek Zoltánkára, Gyurikára, belenéznek Péterke kocsijába. Majszolják a szaloncukrot, süteményt, amit vándorútjukon odatartanak nekik, azután mosolyogva, ahogy jöttek, úgy távoznak a légoltalmi lyukon át, maguk előtt tessékelve a gyúrt köpenyű, szótlán katonákat.

„Hát látod, német propaganda volt mindaz, amit mondtak róluk!” – mondom Erzsébetnek felszabadultan. A szorongó érzés, ami többszörös pántként szorította mellemet, mintha egyszerre lepattant volna rólam.

Nagyot nyújtózkodtam, a magasba emeltem néhányszor, s megcsókoltam Zoltánkát és Gyurikát, belemosolyogtam Péterke kocsjába, s mentem ki a pincéből, hogy teleszívjam magam friss levegővel. Nem mondtam ki, de telis-tele volt lelkem – annak sarkigazságként érzett tudatával: lezárult a hazugság, a szolgaság, az embertelenség korszaka. Új korszak: az igazság, a szabadság, az emberség korszaka virradt reánk.

Feljöttem a pincéből megnézni szétlőtt lakásunkat.

XIII.

Ostrom után (1945)

A nyitva hagyott pinceajtón kiszűrődött annyi sápadt világosság, hogy a lépcsőfeljáróig eljuthattam. Ott a fordulóban, kezemmel a falat tapogatva, lábammal meg a lehullott törmelék között keresve a lépcsőfokok szilárd felületét, haladtam felfelé.

Amikor a liftaknát a kanyargó lépcsőfeljárón megkerültem, s a kapubejárat vonalába értem, hirtelen villany kézilámpa vakító fénye világít a szemembe. Figyelmeztető, nyers parancsszó hangzik felém, aminek értelmét a rám irányzott pisztolycső teszi kétségtelenné. Felemelem a két karom, egy katona megmotoz, egy fekete bőrsapkás pedig, aki a pisztolyt tartja, int, hogy álljak a fal mellé. Egy katona velem marad, a többi a bőrsapkás vezetésével lemegy a pincébe.

Nem sok időbe telik, s jönnek fel a ház férfilakói a katonák előtt, csendben, szó nélkül. Csak az öreg kúriai bíró, meg a rokkant alezredes nincs közöttük.

Kihajtanak bennünket az utcára. Ott, az utca közepén, egy kupacba terelve, magunkra hagynak. Látjuk, a szomszédok tartanak, hogy onnan is kizavarják az embereket.

A pincébe nem hatolt be a harci zaj. De most halljuk: a Böszörményi út felől géppuska kelepel, s itt is, ott is puskalövések dörrennek. A nyilas ház még ég. Maga a tetőszerkezet már elhamvadt, inkább csak a főgerendák vetnek hol itt, hol ott lobbot, meg az ablakon át gomolyog ki a lassan égő bútorzat lángjától átvilágított füst. Hol felettünk, hol beljebb a város felé, a szomszédos utcák felett időnként a magasba emelkedik egy-egy világító rakéta. Félelmetes kép, ami fényüknél szemünk elé tárul.

Ahogy nyomukat követve feltekintek, legelőször az útszéli fák szörnyű csonkasága döbönt meg. Uramisten, mivé lett a Németvölgyi út két oldalán vonuló szép juharfasor. Egyes törzsek derékbátörten, koronájuktól fosztottan, mások letört ágakkal merednek az égnek. Mint mozdulatlanra dermedt koldusok kériki számon csonka tagjaikkal, mi történt az ő utcájukban. A házakkal, amiknek hegy felé néző homlokzatából a felső emeletek törmelékké omolva itt hevernek az úttesten, megmaradt szintjeik ablaksorai meg vakon feketéllnek ki az éjszakába. Az emberekkel, akik élve vagy halva, egykori otthonuk omladéka alatt lapulnak. S az utcával, amit most szennyes hó, falomladék, lóhulla, bedöglött gránát, meg akna, s az ő szétforgácsolódott ágazatuk fed. Gondoltam-e dús lombjukra, aminek árnyékában Zoltánkával Gyurikát tologattuk a gyerek-kocsiban, s aminek egybefolyó zöldje a balkonunkról csak annyi rést engedett a tekintetnek, hogy találgathattunk: ki jött be, vagy ki ment ki a kapun? Nem tudom. De belém hasított a fájdalom, amikor szörnyű megcsonkítottságukat láttam.

Ahogy ott álltunk a villódzó ég alatt, alig találva szilárdabb pontot az egyenetlen és síkos úttesten, hol lábunkat megvethessük, agyam lassanként visszaváltott annak a gondolatsornak a vágányára, ami a kapu alatt indult el bennem, amíg a többiekre vártam, mit akarnak velünk azok, akik idehajtottak bennünket? Harcba kergetnek-e, vagy nekünk kell most lakolnunk mindazért, amit a nyilasok elkövettek?

„Jó lenne, ha kettőssorba állnánk!” – hangzik fel egyszer csak a néma csoport közepén az ezredes rekedt hangja, ezúttal elég bizonytalanul.

„Megőrültél?” – ripakodom rá durván, – „még most is azon jár az eszed, hogyan egzecírozhatnánk bennünket? A halálba kettős sorok nélkül is elmasírozhatunk.”

Ott topogtunk szótlanul, szorongó lélekkel. De már jönnek is a katonák, újabb csoportot hajtva maguk előtt. Beterelnek bennünket azzal együtt a Németvölgyi út és Istenhegyi út sarkán álló Fináczy-villa kertjébe. Oda állítanak a négyszögű kerti medence széléhez, azután megint magunkra hagynak. Hullaszagot érzek a nyilas ház meg az Istenhegyi úti szomszéd villa kertje felől. „Itt dobálhatták szét a nyilasok áldozataikat. Most majd bennünket végeznek ki megtorlásul. Mégis igaz lehet, amit a tarkólövéses hullákról heteken keresztül bömbölt világgá a náci meg a nyilas rádió? ... Zoltánkám, Gyurikám, Péterkém, mi lesz veletek?”

Senki sem beszél közlünk. Mindenki magába süppedve őrlődik azonos félelem, azonos rettegés kövei között. Ezredesünkbe is belefojtódott a szó. Nyilván ő is sorsa beteljesedésére vár.

Visszaérkeznek a katonák. Az Istenhegyi út villáinak pincéiben csak néhány férfit találtak. „Igyi szudá!” – integetnek bennünket maguk után, ahogyan elindulnak a kerteken át, felfelé a hegy oldalán. „Talán mégsem ...” – reménykedem magamban – hisz, ha az lett volna a szándékuk, itt a medence szélén is elintézhettek volna bennünket.”

A kerítések résein át botorkálunk egyre feljebb. A kilencedik, tizedik villáig juthatunk el, amikor megállunk. A kert vízszintesre planírozott részén kisebb ágyú áll, csöve a Németvölgyi út páros házsora felé irányozva. „Hát ezzel lőtték szét a házunkat.” Mert azt a pincében is tudtuk, hogy ágyúk lövedékeinek becsapódása reszket le az alapokig. De most eleven valóságában is láthatjuk „az” ágyút, s hamarosan megismerjük „a” tüzéreket is, akik irányították.

Fiatalt, 20-22 éves katona rendezget bennünket: az ágyú elé és mögé, tőle jobbra és balra. „Hier”, „dort”, „komm” – parancsolgat németül tőmondatokban, s mutogat a kívánt irányba fejével, kezével. „Sprechen Sie Deutsch?” – kértem tőle csodálkozva. „Ja, wenig” – felel, majd még hozzáteszi – „Ich bin Medicus-Student, Universität Kijew.”

Fellélegeztem. Csak ágyut vontatnak velünk, s ez a diák nem is látszik ellenséges indulatúnak.

Ahányan a két kerékhez fértünk, belékapaszkodtunk. Nagyon kellett vigyázni vele: egyszer meglódult, súlyánál fogva gurult, csúszott lefelé, alig tudtunk elugrálni

előle. Azután valami bokorban, gyümölcsfában, vagy éppen maradt kerítésalapzatban újból elakadt. Akkor megint erőlködés, húzni, tolni, hogy tovább induljon. Megint ugrálás előle, nehogy elüssön, lábunkat törje.

Egyik nekirugaszkodás közben egyszer csak feljajdul valaki. Stefániait lökte oda az egyik katona az ágyúhoz, s ordítva mutogatta neki, ő is dolgozzék. A szerencsétlen ember összetette a két kezét, és sírva magyarázgatta: ő nem tud erőt kifejteni, egyik keze el van nyomorodva, csak négy ujja van rajta. A katona dühösen taszigálta. Nyugtattgattuk társunkat, tegyen úgy, mintha ő is teljes erőből tolná, de mindig csak mögötte maradjon, nehogy alája kerüljön. „Így ni, ahogy én csinálom.” – mondta egy ősz hajú, fehér tüskebozóttal tűzdelt képű bácsi. „Nekem annyival könnyebb, mert a véremlen van az alakoskodás. Színész vagyok.” A Nemzeti Színháznak volt a tagja, Bodnárnak hívták. Szekszárdi származású volt, Tolna megyében többször hallottam emlegetni.

Rántottunk meg elugrottunk, megint nekifeszültünk, azután megint mentegettük az irhánkat. Így húztuk le a löveget a 6-os, vagy a 8-as ház udvarán keresztül – a Böszörményi út egyik házának kerítéséig jutottunk vele. Akkor végleg elakadtunk. Mert a beton alapzatú kerítés szilárdan ellenállt. De pillanatokon belül csákányok, fejszék kerültek a kezekbe. Azután neki a vasrácsnak, verni, hajtogatni. Azután neki a kemény szegélynek, amíg csak be nem veszi a csákány hegyét, meg nem bomlik, s akkor kiverni a keletkezett törésből a merev anyag darabjait.

Éppen egy újabb vasrúd kitörésén erőlködtem, amikor ütögeti karomat a kijevei Student: „Komm, Baum aus” – Előre megy a Böszörményi úton, a járdák szélén álló combvastagságú fákhöz, s markomba nyomva a fejszét, mutatja, vágjam ki őket.

Nem sok időbe telt, s az első áldozat már ott feküdt előttem, szép fiatal koronájával elterülve a fagyos hótól, omladéktól fedett kövezeten.

Egy pillanatra elrévedtem, s arra gondoltam, most megöltem ezt a kis fát, a helykészítéssel, ágyú húzásával meg megölni segítem talán éppen barátaimat, akik a Márvány utcán túl még a pincében lapulnak. De azután csak folytattam a „munkát”, s nem sok idő múlva még öt-hat fa osztozott az első sorsában.

Itt, a Böszörményi úton egészen világos volt. A Királyhágó utca két sarkán álló házak ugyanis ropogva égtek, az ablakaikon kinyaldosó lángok lobogó vörös drapériával vonták be a falat. Bemutatót tartottak, hogyan kell „dekorálni”. De mélyebb szimbólumukat akkor még nem ismerhettem fel, mint ahogyan azt sem sejtettem: akkor, azzal az ágyú-vonszolással álltam ki a tűzkeresztséget, abból a rabszolgasorsból, ami számomra csak halálommal fog véget érni.

Az Alkotás utca, Márvány utca, Ugocsa utca felől meg-megújuló gépfegyverropgás hallatszott.

A Böszörményi útnak a Királyhágó tér fölötti szakaszán a mienkhez hasonló számú, kisebb civil csoportok szorgoskodtak. Nyilván azok is ágyukat állítottak fel. Nagy nehezen nekünk is sikerült végre kigurítanunk lövegünket a járdára, s befészkelni

két facsonk közé. Azután az egyik katona elvezetett innen, a Németvölgyi úton egy szenes pincébe terelt bennünket, ott ránk zárta az ajtót.

Most vettem csak észre, csurom vizes vagyok az izzadságtól. Nem csoda. Hiszen úgy jöttem ki óvóhelyünkről, ahogyan ott fehérneműváltás nélkül, egyik ruharétegre a másikat húzva, védekeztem hetek óta a hideg ellen. Hosszú harisnya, golfnadrág, fölötté hosszú nadrág, mellény, pulóver, zakó, télikabát, s e fölött egy zöld lódenkabát.

Zsebemben néhány darab kockacukrot találtam, azt ropogtattam, „Jaj, mi lehet az otthon-maradottakkal, csak nem hajtották őket is ki valahova?” tört rám hirtelen az aggodalom. Mert addig csak a közvetlen előttem álló mozdulat meg a magam mentése töltötte ki a tudatomat.

Talán félórába sem telt, kiengedtek bennünket, nem volt többé szükség ránk, mehettünk haza.

Tíz óra felé járhatott az idő.

„Mi volt itt!” – fogadtak a pincében. Erzsébet és Annus – Zoltánka és Gyurika fekhelyének szélén kuporodva – egymás szájából vette ki a szót, amikor suttogva elmondta, hogyan jöttek a katonák csoportosan és egyenként, „puskát” keresve, de órát és gyűrűt víve magukkal, hogyan hívogatták a nőket „krumplit hámozni”. Ők ketten aránylag könnyen kicsúsztak az erőszakoskodók köréből, mert a három fiú közül kettőt Erzsébet, egyet meg Annus vallott magáénak. A többiekén már csak az segített, hogy két könnyűvérű cselédlány, aki a nyilas keretlegényekkel is együtt volt mindig, most az új katonáknál is vállalta a régi szerepet. Az ő távozásukkal azután a fiatalabb nők egyszeriben anyókévé változtak. Csakugyan a csinos molett Musztetz Annuskára alig ismertem reá. Ami a fekete fejkendő alól kilátszott arcából, az korommal tökéletesen el volt csúfítva.

Szinte az iménti elbeszélés szemléltetésére most két katona bukkant fel a szomszéd ház óvóhelyébe vezető átjáró nyílásából. „Puska, puska” – „rum, rum” – „óra, óra” – hangzottak a jelszavak. Az egyik jövevény a nagyobb nyomaték kedvéért pisztollyal hadonászott. Akinek a kezén gyűrűt láttak megcsillanni, annál nyomban kaptak is már utána. Alig indultak ezek tovább a lépcsőfeljárat felé, helyükbe újak jöttek. S a legtöbbjének még mindig akadt valami zsákmánya. Nálunk többnyire elidőztek egy kicsit. Mert amikor Annus elmondta horvátul mondókáját, hogy nekünk csak gyerekek van, de egyéb semmi, akkor váltottak vele egy-két szót. Még olyan is akadt, aki a néhány lépéssel odébb „captatio benevolentiae”-ként kapott cukorkából pár szemet a gyerekeknek dobott.

Valamivel később azután testes katona tűnt fel magányosan. Harminc-negyven év közötti altiszt lehetett. A gyér világosságban előbb betájolta magát, majd megindult, lassan, szinte szimatolva. Ahogyan zseblámpájával be-bevilágított az egymás mellett riadtan ülő emberek arcába, s el-elidőzött a fiatalabbnak ítélt nők mustrálásában, rögtön lehetett látni: ez nem gyűrűt vagy órát akar. Hozzánk érve, megakadt

Annusunkon a szeme. De Annus mondta a mondókáját, hogy az egyik gyerek az övé, azt el nem hagyhatja, különben is beteg a kicsike, s most különösen vigyázni kell rá. Ahogyan a nő magabiztos, pergő beszédét hallgatta, tekintetével már a szomszéd helyet pásztázta át. Vétzy Piroska igazgatta ott édesanyja fekhelyét. A beteg öregasszony lánya nyakát tartotta átölelve, az meg egyik kezével a nehéz testet tartotta, a másikkal a lepedőt simogatta alatta.

Gondot igénylő, hosszadalmas művelet volt ez. Piroskát ugyanis kioktatták SS-Offizier udvarlói, hogy értékesebb holmiját a pincében rejtse el. Kevesebb helyet igénylő selyemruháit tehát – szép kollekció volt belőlük – az ágy, a matrac meg a lepedő közé fektette. Ezeket igazgatta most édesanyja alatt, vigyázva, óvatosan, hogy mennél kevésbé gyűrődjenek.

A hervadás korát súroló, de jól ápolt szőke nő, aki nem maszatolta össze arcát korommal, mint a többiek, mint a mágnes ragadta magához a katona sóvár tekintetét. Annusunkra rá sem nézve többé, odaállt melléje, s talán nem is szólt hozzá eleinte semmit, csak várt, hogy végezzen.

A nő nem mutatott ijedtséget. Nagy gyakorlata volt a férfiakban, tudta kezelni őket. Úgy, ahogy az öregasszony ott csüngött a nyakán, fejét meghajlított törzséről kissé oldalt fordította, s egyetlen tekintettel végigmustrálta a katonát. Azután mosolyogva nemet intett. A katona magas fejhangon – a többiek is mind így beszéltek – két-három parancsszerű szót mondott. A nő – megint csak mosolyogva – fejét rázta, hogy nem érti. A katona hadonászott, integetett, hogy menjen vele. Piroska egyik felszabadult kezével mutatta, rendbe kell tennie a beteget. A katona türelmét veszítve Annushoz fordult tolmácsolásért.

„Azt mondta, hogy menjen már a Naccsága vele” – fordította lányunk az ingerült harcfi szavait.

„Majd ha végeztem” – hangzott a válasz, s azzal tempósan tette a dolgát. „Tisztába kell tennem az anyámat” – fűzte még kedvesen hozzá.

A katona csak topogott, nem tudta, mit csináljon. Azután fogta magát, s leült Péterke kocsijának a végére. Még jó szerencse, hogy előbb belenézett, s nagy ülepével a lábtól eső üres részbe csúszott bele. Annus ráripakodott, a széles hátú férfi hátra fordult, s méltatlankodva mondta, meg mutatta, hogy hiszen nem ült a gyerekre.

Amit azután most az a félvilági nő vagy jó tizenöt-húsz percen keresztül művelt, az a hidegvérűség magasiskolája volt. S milyen ösztönösen megérezte, mivel, hogyan, meddig húzhatja az időt.

Fogta az ágytálat, lassan, óvatosan anyja alá helyezte. Azután gondterhesen állt mellette, s várt. Közben időnként feje alját igazgatta, majd megfordította a lábdunyhát, gondosan átrázta, s újból az ágyra helyezte. Azután kihúzta az ágytálat, de a fejét rázva, megint visszadugta. Lassított filmfelvétel volt ez, amelyen a mozdulatok valóságellenesen elhúzódtak.

A pillangót már-már kezei között érző lepkevadász kezdte türelmét veszíteni. Fel-felállt, nekiindult, morgott, mint a kutya, amit visszatartanak ételes tányérjától. Odament az ágyhoz, meg-megrázta a nő karját, de nem durván, csak sürgetve, s mélyről jövő, gurgulázó hangokat hallatott. Piroska szfinszki mosolyával, szemrehányással, s csodálkozással vegyes pillantással, nyugodtan állt az ágy mellett. Közben időnként lehajolt, kezével eligazított valamit, azután várakozásteljesen anyját nézte.

Így folyt ez hosszú percekén át. Valahányszor a nő megérezte, hogy a férfi türelmetlensége a robbanás határához ért, óvatosan benyúlt a paplan alá az ágytálért, kihúzta, s fejét csóválva, feléje is megbillentette. „Láthatod, nem végzett még.” – ez volt mozdulatában.

Olyan komikus volt a helyzet, hogy köröskörül mosolyt csalt ki a riadt tekintetű, meggyötört arcokra. Mert eger játszott a macskával, s kíváncsian, kis szorongással vártuk, mikor vet véget a ragadozó a játéknak. De Piroska semmi aggodalmat sem árult el. Talán valóban nem is félt, hiszen nem volt veszíteni valója, megszokta ő az idegen férfiakat. Legfeljebb csak esztétikai érzéke, finnyássága taszította az ápolatlan, barbár katonától. Meg talán a bizonytalanság is, hová, milyen helyre cipeli, s hogyan kerül majd vissza onnan.

Azután egyszerre csak, a görög tragédiák „deus ex machina”-jához hasonlóan, magasabb hatalom beavatkozása oldotta meg a helyzetet. A lépcsőfeljárat felől nehéz léptek hallatszottak. Berúgták a vasajtót, s katonák, vagy négyen-öten, egy sebesült óriást cipeltek be a pincébe.

Pillanatnyi terepszemle. Tekintetük a bejáratnál jobbra eső ágyra esik. Kemény parancsszó hangzik a benne fekvő öregasszony felé, s mikor az nem mozdul, a leánya még hadonászva magyarázza, hogy hiszen beteg, két katona előre lép, durván kirántja az ágyból, csak úgy nyekken belé. Az ágytál csörömpölve esik utána. S most nagyon lassan, óvatosan, szinte gyengéd mozdulattal az ő helyére leteszik a sebesültet.

Két erős kar helyezkedik vízszintesen jobbra-balra a pince fődéme felé, két hatalmas csizma nyúlik ki hosszant belőle, egy nehéz fej nyugtalanul keresi helyét a magas párnán, s a sebesült torkából – nagyon mélyről – rekedt hangsor tör elő.

A katonák tanácstalanul, gyámoltalanul állják körül bajtársukat. A tehervívés mozdulatába merevült testük s a sebesülthez meredő tekintetük lemondást árul el.

„Jesszusom” – hangzik fel egyszerre a kiáltás – „átvérezi a ruháimat!” Azzal ugrik is már az észbekapott nő karosszékebe emelt anyjától az ágyhoz, s mindkét kezével kezdi kifelé huzigálni a lepedő alatti holmiját.

Akkorát taszítottak rajta, majd a falhoz repült. S az ordítás – egyszerre, valamennyi torokból, – ami a mozdulatot kísérte, nem hagyott kétséget felőle, itt komolyabb veszély fenyegeti, mint az imént. A nő riadtan nézett az újból hátat fordító katonákra, azután rátapadt tekintete a haldokló óriás zubbonyán arra a kéttenyérenyi nagy vérfoltra.

„Voda, voda” – tört elő a hang parancsolóan, sürgetően. S hozták a vizet, azután megint csak álltak mellette szóltanul. Jött a „kapitánó”, súlyos mozdulattal ütött néhányszor combjára, hol egyik, hol másik lábára állt, meg-megfogta a sebesült karját, s nézett szomorúan. A haldokló meg csak fordítgatta egyre súlyosabbá váló fejét hol erre, hol arra. Két nehéz karját is meg-megemelte, s újból leejtette. S onnan, átütött melléből, egészen mélyről, fáradtan hangzott a már-már hörgéssé vált követelés: „voda, ... voda”.

(De nagyon jó rendező az Élet. Nincs az a kíváló színházi szakember, aki ezt a jelenetet színszerűbben utána tudná csinálni. A fényforrás világos körében a fehér ágy, rajta csizmában, nadrágban, zubbonyban a haldokló katona. Körülötte kétoldalt a búsuló bajtársak. A fal mellett a viaszsárga arcú, székre süppedt öregasszony, a sebtében ráaggatott ruhadarabokkal. Mellette a bizonytalanra vált magatartású, megrettent „szépasszony”).

Piroska figyelme eleinte még anyja meg a vérben ázó toalettjei között oszlik meg, hogy azután lassan ő is a Mors Imperator (Halál parancsnok) igézetébe kerüljön. Mert ez már egyre szorosabb, egyre keményebb fogással, a pince valamennyi lakójának tekintetét ide kötötte le. S a fényudvar körén túlról, a sötétből idefénylő szemekben a rémület merevségét az embertársi részvét melege oldozgatta.

Zoltánka is felébredt. Hason fekve, ökölbe szorított két kis kezére támasztva fejét, az ő szája is a halállal viaskodóval együtt mondogatja – a szörnyű belső tűz oltására követelt víz furcsa hangzású, idegen nevét: „voda, voda”

Amikor a haldokló Ivánt elvitték bajtársai, lassanként csend szakadt ránk. Piroska motoszkált még hosszú időn át ruhái között, tanácstalanul, mit tegyen most velük. Anyja visszafoglalta már meleg fekhelyét, s boldog volt, hogy nem sokáig kellett nélkülöznie.

„Quondam etiam ... victores cadunt Danai ...” – közben-közben azért a győztes görögök is hullanak ...” –adja Vergilius Aeneas szájába, amikor Dido karthágói királynő elmondhatja vele az elfoglalt Trója pusztulását. Ez a mondat volt később álomba zsibbadó tudatom fel-felbukkanó refrénje? Ki tudná annyi idő után megmondani.

Késő éjszaka volt. Mindenki ott nyugodott vackán, s mérlegelte magában: jobbat hoz-e a holnap, mint a ma? S amíg ennek az első átremegett estének élményei újból meg újból felidéződtek lelkében, a félelem és a remény addig viaskodott benne egymással, míg kifáradt teste álomba süllyedt.

Rosszul kezdődött a következő nap.

Amikor kora reggel óvatosan kimentem a pincéből, két katona fogott közre a kapualjban. Beszédjükből csak ennyit értettem: „robot” – dolgozni visznek. Egy fiatalember valamelyik szomszédos házból már ott álldogált a kapu előtt, kezében kéziszáncó zsinégjét tartotta. Az egyik katona előre ment, mi a másikkal utána. A Fináczy ház udvarán lőszeresláda előtt álltunk meg. Hatalmas gránátok sorakoztak

benne. Az első katona kiemelt belőlük egymásután vagy ötöt-hatot, s hadonászva megrázta: rakjuk őket a szánkóra. A második már indult is, hogy mutassa az utat, merre húzzuk a rakományt.

A fiatalember előre dőlt, a zsinég megfeszült, de a szánkó a földes havon nem akart megmozdulni. Most hátulról én is nekifeküdtem. A szánkó hirtelen megmozdult ugorva, s gurultak is már le róla a 25-30 kg-os lövedékek. Amíg az Istenhegyi útra kiértünk, ez a jelenet jó egynéhányszor megismétlődött. Egyik kísérőnk időközben már szépen elhagyott bennünket, az meg, aki az udvarban maradt, hangos gesztikulálással nyilván azt magyarázgatta, milyen módszer alkalmazásával járhatnánk el eredményesebben.

Zsinégünk nem volt, amivel a gránátokat összekötözhattük volna. Így nem tehetünk mást, az egy irányban egymás mellé és egymás fölé helyezett lövedékekre fekvé, két karommal szorítottam le őket, hogy jobbról-balról le ne guruljanak. Amikor azután társam elől indított, lábamat a síkos hóba vágva, cipőm orrával szilárd talajt keresve, ebből a fekvő helyzetből adott lendülettel próbáltam megtoldani az ő húzó igyekezetét.

Kínlódva értünk fel a jobbkezfelőli negyedik-ötödik villa kertjébe. Ott kellett lerakodnunk egy törmelékrakás mellé.

A kupac alól egy pár csizma meredt ki, olyan állásban, amiből nyilvánvaló volt, hogy a gazdája is benne maradt. De nem volt időnk rá, hogy találgassuk magunkban, német vagy orosz katona fekszik-e ott csonttá fagyva. Fordulnunk kell.

A fagyos, síkos út, a feladat végzésének nehézsége annyira lekötötte figyelmünket, hogy nem is igen érzékeljük, milyen erős tüzéségi tűz alakult ki időközben. Olykor a várból is erre tévedt egy-egy lövedék. A robbanása nyomán keletkezett füst és porfelhő jelezte, merre csapott be. Az is megfordult a fejemben – élénken emlékszem rá – hogy elég lenne egy kis szilánk, vagy idepattanó kódarab, s átölelt szállítmányunk pillanat alatt ízekre tépne szét.

Mire elengedtek bennünket, megizzadtam. Pedig karomat és testemet, ahol érintkeztem velük, a gránátok fagyos burkolata annyira lehűtötte, hogy szinte fáj.

Otthon azzal fogadtak: egy katona meg egy civil név szerint keresett. Azzal mentek el, hogy hamarosan visszajönnek. A többi férfit a pincéből, akit lent találtak, más katonák már „igazolásra” vittek.

Bár a „névszerinti” keresés kis szorongással töltött el, mégis örültem neki, mert a két hír mögött, azonos intézkedést feltételeztem. Naiv módon azt hittem ugyanis, az ember sokszor épít fel magának saját logikája szerint egy gondolkodási sémát, s azt hiszi, a mások tetteit is szükségképpen ehhez hasonló irányítja, hogy a Magyarországon előretörő csapatok minden nagyobb egységben képviselve vannak a „szövetségesek” is. Mint ahogy bizonyára a keleti hadsereg is képviseltével bír a nyugatiaknál. Ezért a Budapestet elfoglaló hadtest vezérkarában amerikai, angol

és francia tisztek is helyet foglalnak. Az „igazolás” tehát nem állhat másból, mint egy „szövetségesekből” alakult vegyes bizottság előtti számadásból. Nekem mindössze annyit kell tennem majd, hogy a bizottság francia tagjának megmutatom a francia követség igazoló írását. Ez azt bizonyítja, hogy fordítóként alkalmazásukban állok. A francia tiszt erre majd feláll, megölel – s helytállásomért talán még a „légion d’honneur” tiszti fokozatára való előterjesztést is kilátásba helyezi. De, hogy az amerikai meg az angol hadsereg képviselője se maradjon tétlenül, nekik meg majd a svéd követség mentesítő igazolását mutatom fel. Ezen – fényképekkel ékesítve – az egész családom szerepel. Még Paikert Gézától kaptam, aki – nem tudom, milyen megbízás alapján – boldognak, boldogtalannak osztogatta egy Kossuth Lajos utcai svéd irodahelyiségben.

Így nagy kár, hogy a „robot” miatt most elestem a többiekkel együtt való igazoltatás lehetőségétől. Ez a „névszerinti” keresés meg – fűztem magamban tovább a gondolatsort, – valami kivételezett helyzetet is sejtethet. Mert hátha eljuttatták a nyugati követségek a keleti parancsnokságra azoknak névsorát, akiknek felfogásáért, baráti érületéért kezességet vállalnak.

Izgatottan vártam tehát, mikor jönnek újból értem.

Alig beszéltek meg, hogy Erzsébet és Annus továbbra is az eddig bevált taktikát alkalmazza: nem mennek ki a pincéből, a gyerekek mellett maradnak, s így próbálnak mentesülni a „krumpli-hámozás” és egyéb ürüggyel való elhurcoltatás veszélyétől – a lépcsőfeljárat felőli ajtóban két idegen: egy katona és egy civil tűnt fel. „Ezek azok” – súgták egyszerre mindketten mellettem.

„Dr. Bassola Zoltánt keressük” – szólt hangosan a civil, helyes magyarsággal, de idegen kiejtéssel. „Szíveskedjék velünk jönni” – mondta udvariasan, amikor jelentkeztem.

A kapualjban megkérdezték, hol a lakásom. Amikor hallották, hogy a negyedik emeleten, „akkor egy közelebbibe megyünk” – mondta a civil.

Mindjárt a félemeleten, bal felől, nyitva állt Vétzy Pirooska lakásának ajtaja. A bőrkabátos tiszt bement rajta, s mikor meggyőződött róla, hogy senki sincs a szobákban, bennünket is maga után intett.

A lakás a teljes feldúltság képét mutatta. A parkett telehányva a kifeszített ajtajú, kirángatott fiókú szekrényekből kirámolt holmival. Ruhák, szövetek, fehérnemű, ágynemű, használati tárgyak szerte-széjjel, alig lehetett lépegetni közöttük.

A bőrkabátos a hallszerű helyiségben akart először leülni. Amikor azonban az első karosszéket maga felé fordította, az angol vászonra behúzott ülőrész közepén nagy rakás „micsodát” talált. A garnitúra többi darabját is ilyen névjeggyel tisztelték meg az előző vendégek, nyilván kényelmes kuporgás esett bennük, s kétfelől a támlák jó fogódzást biztosítottak.

Elnyújtott morgásnak tűnő megjegyzés után a tiszt a szomszéd szobába vitt át bennünket. Ott is ugyanolyan általános kép várt bennünket, de leülésünk már nem ütközött akadályokba.

A tiszt beszélt, a civil fordította.

„Azt hallottuk” – kezdte, „hogy Ön demokratikus gondolkodású ember. Azért felvilágosítást akarunk kérni. Mondja meg nekünk, kik laknak ebben a házban és a szomszédos házakban. Fasiszták, német vagy magyar katonák bujkálnak-e erre felé?”

„Németek nem voltak sem itt, sem a környékünkön, néhány magyar katona – ezek is csak szekerészek voltak – a pincékben vészelték át az ostromot. Valamennyien megadták magukat tegnap este. A házunkban – tudtommal – senki sem volt nyilas.”

„Az lehetetlen, hogy ne lett volna ilyen nagy házban meg a szomszédos házakban fasiszta.”

„Én a ház lakóit javarészt csak a pincében ismertem meg személyesen. A szomszédos házak lakóit meg egyáltalán nem ismerem. De soha senkitől sem hallottam, hogy nyilas lett volna.” – mondtam határozottan.

„Nem fél attól, hogy baja lehet, ha nem mondja meg az igazat?” – hangzott most már fenyegetően.

„Nem félek, mert az igazat mondom. Olyat nem mondhatok, amit nem tudok. Olyanról nem mondhatom, hogy nyilas, akiről sohasem hallottam, hogy az.”

„Hát akkor azt mondja meg nekünk” – váltott át más témára, s érződött a hangján, hogy igazában nem is haragszik a negatív válaszáért – „kinek van a pincében órája.”

„Azt nem tudom megmondani. Amikor tegnap éjjel hazaengedtek a katonák, azt hallottam itthon, hogy többektől elvették az órájukat. De hogy kinek maradt meg, azt nem tudom.”

„Nem hiszem, hogy ne tudna pár lakót felsorolni, akiknek megvan az órája.” – hangzott most már ingerülten.

„Pedig nem tudok” – tartottam ki állításom mellett.

„Egyet sem tud?” – kérdezte fenyegetően.

„De igen, egyet tudok, s az én vagyok” – válaszoltam nyugodtan.

„A maga órája nem kell.” – vágott rá kedvetlenül.

„Pedig én odaadom, ha még megvan.” – incselkedett most már bennem Polykratész egy kései utóda, rokona.

„Hogyan, hogyha megvan?” – váltott mégis át, némi érdeklődést mutatva.

„Úgy, hogy a lakásomban az íróasztal középső fiókjába tettem. Ha nem pusztult el teljesen a lakás, vagy ha nem jártak még benne katonák, akkor ott kell lennie.”

„Milyen az órája?” – pedzette egyre jobban a horgot.

„Arany karkötőóra.”

„Akkor menjünk, nézzük meg.” – bukott hirtelen alá a peca jelződugója. „Hol van a lakása?”

„A negyedik emeleten.”

„Menjen előre” – adta ki a parancsot.

Elindultunk. Az első emelet fordulóján tagbaszakadt német katona hullája feküdt keresztben, az utolsó lépcsőfok felett. Ahogyan elvágódott a tarkólövés után, azonnál otthagyták. Az este már lejött a híre a pincébe, hogy felemelt karral adta meg magát egy SS-katona a kapu előtt. Úgy mondták, a „kapitano” elé vitték, aki csak intett, vezessék el. Hát az feküdt most itt. Cavaradossi módjára útnak indulva csak eddig a fordulóiért.

Amikor két kísérő az egyenruhás hullát meglátta, kihúzta pisztolyát, s minden irányban feszülten figyelve így követett.

Milyen az ember lelkiállapota ilyen helyzetben, s mire gondol? – általában nehéz számot adni róla. De hogy én akkor mire gondoltam, s mit éreztem, arra most két évtized elteltével is emlékszem.

Először is: semmit sem félt. Szinte bizonyosra vettem, hogy nevemet Árvay Jolántól, a szomszéd ház zsidó orvosnőjétől kaphatták meg. Ő ajánlott be náluk, mint demokratikus gondolkodású embert. A viselkedésükből is kiérződött, hogy ürügy volt csak a politikai jellegű érdeklődés lakótársaim és a környékbeliek érzülete felől. A lényeg az volt: ők is harci zsákmányra akarnak szert tenni. Mivel azonban, mint tisztak nem akartak a közkatonák leplezetlen, nyers módszeréhez folyamodni, differenciáltabban, rafináltan jártak el. Ha neveket kaptak volna tőlem, bizonyára felcítálták volna az illetőket, akárcsak engem, azután négy szemközt szerezték volna meg, amire mód nyílik, nem a nyilvánosság előtt. Félelemre tehát semmi okom sem volt. Még azt sem tartottam lehetetlennek, hogy ha az óram történetesen nikkellóra, akkor kitartanak az első elhárító gesztusuk mellett: „nem kell a maga órája.” De az arany csábításának nem tudtak ellenállni.

Fájdalmat sem éreztem szinte semmit, hogy meg kell válnom egyik kedves használati tárgyamtól. Pedig ezt az órát szerettem. Az öreg Teleki grófnőtől kaptam, Teleki Pál édesanyjától, amikor unokája, Géza, a tanítványom leérettségizett. Meg is szoktam – hiszen tizenöt év óta sarkallt, hogy ne késsek el iskolai óráimról, hivatalból, szórakozásról, találkákról. Meg azután egyetlen olyan használati tárgyam volt, amilyennel többel nem rendelkeztem: önmagában is értéket jelentett, nemcsak a szolgálat révén, amit nyújtott. Mégsem sajnáltam. Mert most már ficáinkolt bennem a polükrateszi vágy, hogy jótetre készítsem a Sorsot az áldozattal, amit önként hozok.

Ahogy közeledtünk a harmadik emelethez, egyre szorongóbb kíváncsiság is jelentkezett bennem: ugyan mi maradhatott meg lakásunkból? Nem lőtték-e teljesen szét? Hiszen a napokon keresztül tartó ágyúzás az ostrom utolsó szakaszában nem szorítkozhatott a legfelső két emelet elpusztítására. Maukschék lakása már az ágyúzás megindulásának áldozatául esett, alattuk Fülöp ezredesék, ő alattuk meg mi laktunk. Egyáltalában olyan állapotban van-e még, hogy be tudunk majd menni?

Szakálasan a romos lakásunkban

A lépcsőházban egyre több törmelék lepte be a lépcsőfokokat. Amikor emeletünkön a függőfolyosóra kiléptünk, lábunkat magasra emelgetve, nehezen tudtunk csak a tégladarabok között továbbjutni. Végre a lakás elé értünk. A konyhaajtó, s a lakásajtó üvegrésze a keret jókora darabjával együtt ki volt ugyan törve, de alsó fele épen maradt. Lenyomtam a kilincset, az ajtó zárva volt. Kulcsommal nyitottam a zárat, s a keskeny kis előszobán át a hallajtóig mentem előre. Ott aztán az a kis reménység, ami a megtett pár lépés alatt felkelt bennem, hogy hátha mégis csak a légnyomás törhette ki az üvegfelületeket, a mennyezet, s a falak talán épségben maradtak, most egyszerre tovatűnt. Brutális durván tárult fel egy pillanat alatt a valóság, az én szobám mennyezete a balkonajtó felett beszakadt, Erzsébet szobája és szomszédaink, Szvobodáék lakása között pedig a fal teljesen beomlott. Egyetlen hatalmas, törmelékkel teli térség tátongott Erzsébet szobája felén, tőlem balkéz felől. A gránátok Erzsébet szobájának ablakán keresztül becsapódva, a fürdőszoba mindkét közfalát is áttörték, s így a konyha, meg ennek Annus hálófülkéje számára kialakított része is egybeolvadt ezzel a pusztasággal.

De nem volt időm bánkódásra vagy elmélkedésre. Két „vendégem” a hátam mögött állt, s kérdőn nézett rám, amikor feljűk fordultam.

„Az íróasztalom, mint látom, sértetlen maradt. A középső fiókban kell lennie.”

Azzal kikerestem kulcsomómon a kulcsot, beillesztettem a lyukba, kihúztam a fiókot, s a kis négyzetes sárga karóra, számlapjai körül a vékony fehérarany szalagkerettel, ott fénylett a tenyeremen. Felhúztam, megkérdeztem kezemre meredő tekintetű kíséroiimtől, mennyi az idő, s beállítottam. Azután könnyed mozdulattal a bőrkabátos felé nyújtottam. „Tessék!”

Az forgatta, nézegette, füléhez emelte, azután azt kérdezte: „Mit fizessenek érte?”

„Semmit” – mondtam, azután pillanatnyi habozás után hozzátettem: „Vagy mégis, egy kézfogás, mert azt még nem kaptam oroszoktól.”

A bőrkabátos kezét fogott velem, s azután – most már a legális tulajdonos boldog örömeivel – leplezetlenül gyönyörködött órájában.

A civil közben körülnézett, valami olyasmit morgott, hogy „Jól ellátták a lakását”, –azután a szekrényemhez lépett, s kinyitotta behajtott ajtaját. Ruháim úgy lógtak benne rendre, ahogyan beakasztottam őket. Egyiknek is, másiknak is megfogta a kabátujjukat, s tapintgatta szövetjüket. Azután ezt a tanácsot adta: „Dugja őket a törmelék alá, oda a fekhely mögé. Még nem jártak itt.”

Megköszöntem a tanácsot, azután a jóindulaton felbátorodva arra kértem, adjanak valamilyen írást, ami mentesít a robot alól. Megtanakodta a dolgot a bőrkabátossal, azután az íróasztalhoz ült, lehajtotta róla a szőnyeget, amivel be volt fedve, s ceruzával kockás papíron néhány sort írt. A bőrkabátos elolvasta, aláírta, s felém nyújtotta. Újból kezét fogtak velem, most már a civil is, még egyszer megköszönték az órát, s távoztak.

S Polükratész egyedül maradt.

Te kései olvasó, aki szeretettől, érdeklődéstől vagy kíváncsiságtól vezetettve eljutottál eddig ennek az életpályának követésében, hidd el, mert csakugyan így volt: az elpusztult lakásának romjai fölött álló Polükratészban a felnyomuló boldogság minden más érzelmet, szomorúságot, megalázottságot elnyomott. Megmaradt a családja, megmaradtak a kisfia, s ajándékot tudott adni, mert volt mit, s volt áldozatossága, büszkesége, lelki ereje hozzá, hogy ezt megtegye, a jelenlétük által még a hírüket is meghazudtoló fokban rémületesnek tapasztalt idegeneknek. Ez az érzés ujjongott fel most lelkében.

Minden porcikáját átjárta a boldogság, hogy – bár testileg rabszolgasorsba esett – a maga védelmében nem aljasult mások besúgására, elárulására, s lelkileg független tudott maradni.

S ebben a lelkiállapotban, ebben a romba dőlt otthonban most egyszerre csak egyetlen tárgy sorsa érdekelte: megmaradt-e a karácsonyfa? Mert amikor a második ünnepen leköltöztek a pincébe, azzal a titkos vággyal és fogadalommal simogatta végig tekintetével Erzsébet szobájában a karácsonyfát, melynek díszait a tükroragadásukban megkészszerelte: ha néhány nap múlva szerencsésen, baj nélkül visszajönnek, a Kicsiket közrefogva körülterdelik majd, s így adnak hálát Istennek megmenekülésükért.

„Hol is állott?” „Itt mindjárt jobb kéz felől a toalett tükör előtt.”

A tükör darabjai a szoba közepén, a törmelék között. Ugyanott a csillár is. A fűdöszobaaajtó, amelyre kívülről a vasalódeszkát, s az egyéb „biztosító” kellékeket szerelte, a fallal együtt ott hever a fürdőkád körül. Ott találta meg a fa törzsét is, néhány megkopasztott ágacskájával, dísztelenül.

Azután hátrafordulva, a kardpalmát kereste szobájában, a heverő mögött. Három szép levéllel büszkélkedett ez a kis fiatal növény. Ahányszor rájuk esett tekintete, valami őseMBERI képzettársulás révén mindig a három kisfiú szimbólumát látta

bennük. Jaj, mivé lettek. Találat ugyan nem érte őket, de a fagytól mintha forró vizet öntöttek volna reájuk – szintelenül, s élet nélkül konyultak lefelé a cserépből.

Ez a két felfedezés érte a szemlélődő Polükratészt legfájdalmasabban.

A többi már csak egyszerű terepszemle egy-egy mozzanatának tűnt. A lakás használhatatlan. A falak helyreállítása, de főként a beszakadt mennyezet újjáépítése olyan házban, amelyben a lakás feletti szinteket gyakorlatilag szétlőtték, lehetetlen vállalkozás. Ezután a megállapítás után már csak kíváncsiságának tett eleget, amikor azt próbálta tisztázni, hogy következhetett be ez a pusztulás.

Kilátás a romos lakásunkból a szétlőtt szomszéd házakra

Tizenhat-tizenhét gránátnak tudta kivezető nyílását részben a hall falán, részben a konyha felőli részen megállapítani. Valamennyi a Svábhegyi balkonajtón, s a két ablakon át hatolt be. Egy részük Erzsébet szobájában robbant, s a repeszdarabjaival az egyik szekrényt, az ülőgarnitúrát, a kisebb tárgyakat pusztította el. Másik részük átütötte a fürdőszoba két oldalfalát. A szomszéd lakásból elválasztó falat a Szvobodáék lakásában robbanó lövedékek vetették szét. Csodával határos módon a balkonos szobában egyetlen bútordarab sem rongálódott meg. Még a hall nagy szárnyas üvegajtaja is, ami összehajlítva a fal felé volt fordítva, még az is épségben maradt.

Amikor terepszemléje véget ért, az éppen maradt szekrényekből a ruhaneműt a törmelék alá rejtette, zsebeit telerakta a henger alakú kínai vázába dugott kockacukorral, még egyszer megnézte a cirillbetűs mentesítő dokumentumot, azután sietett vissza a halott lakásból az életet védő, s otthont jelentő pincébe.

Lent riasztó hír fogad. A Németvölgyi út 8-ban lakó orvosnő, Dr. Urr Ida, még az éjjel megmérgezte magát, Dr. Mazgon Rózsa meg kevéssel előbb vett be – szintén öngyilkosság céljából – nagy adag altatót. Már el is veszítette eszméletét.

Elbeszélem, mit akart tőlem a két jövevény és latolgatjuk a lehetőségeket, mit kezdjünk a fent maradt holmival. Bekapom a borsófőzeléket, amit Annus valahol, a szenespince egyik sarkában mégis meg tudott főzni, s játszom a gyerekekkel. Zoltánka egyre azt kérdezőgeti, hová vitték azt a beteg katonát, aki mindig „vodá”-t

kiáltozott. Eltorzítva kis arcát az erőlködéstől, mindjárt utánozza is. Mélyről jön a hang a torkából, s hogy köhögésbe válthasson át, kidagadnak az erek a nyakán, és halántékán. Gyurika békésen pipázik. Őt a külvilág alig érdekli. Nincs más kívánsága, mint hogy vigyem néhányszor körbe a pincében. Hogy Zoltánka se maradjon ki az élvezetből, őt a másik karomra veszem.

Péterke a gyerekkocsi mélyén – két kis kezét a jól nevelt csecsemők szokásának megfelelően ökölbe szorítva, s füle magasságában helyezve el – csendesen, nyugodtan alszik. Hangját sem hallani ennek az édes kis gyermeknek. Őtőle azután akármi-lyen fonákul foroghat ez a megbomlott Föld, csak megkapja a táplálékát, más nem érdekli. Teje meg – igazán csak az Isten kegyelméből – bőségesen van Erzsébetnek, így ebben nem szenved hiányt. A pelenkamosás és szárítás gondja Annust terheli. Az ő leleményességét, gondosságát és áldozatosságát különös jó szerencsénk biztosította számunkra.

Alig volt annyi időm, hogy megfüröszsem lelkem az apró kis apai örömekben, amelyek ilyenféle elemekből tevődtek össze: a nyakam köré fonódó kis gyermek-karok puha ölelése – Zoltánka szerteágazó kérdései, hogy pl. „Erős-e az idegen katona?” – „De Te Apu, ugye erősebb vagy nála?”, meg hogy „Maradt-e csillagszóró a karácsonyfán?”, – azután Gyurika egyetlen szótagból álló kívánságnilyánítása: „még”, amivel a négy-öt lépés után beiktatott meglepetésszerű hirtelen guggolás megismétlését kérte, ... amikor újra katonák jöttek.

„Robot”, „robot”, - hangzott a pinceajtóból, azután indultak a férfiak felé.

Magabiztosan, talán a gyerekeket sem tettem le karomból, csak éppen helyükre mentem vissza velük, hogy Annus is segítségemre lehessen, s nyújtottam feléjük az imént kapott mentesítő írást. A katonák figyelmesen elolvasták, azután azt mondták, hogy ez jó dokument, de nem az ő kapitányuk adta. Nekik csak az ő kapitányuk parancsol. Az meg azt mondta nekik, hogy emberek kellenek az ágyúzáshoz. Annus minden horvát ékesszólása sem volt elég ahhoz, hogy ettől a véleményüktől eltérítse őket. Erre elővettem a francia papírt, s Annussal azt mondtam: a francia követségen dolgozom. Most az egyik katona nagyon tömör megfogalmazásban – hogy tolmács nélkül is megérthessem, kifejező taglejtések kíséretében – ebben foglalta össze véleményét a különféle nációbeliek pillanatnyi kötelességét és helyzetét illetően: „ruszki, francieszki, angolszki, bumm, bumm, – magyarszki, bunker, robot – germanszki: puk, puk.” A kísérő mozdulatok kétségtelenné tették ennek a nemzetközi „magna carta”-nak az értelmét: a szövetségesek puskával a kezükben harcolnak, s a magyaroknak a bunkerben a helyük, ha nem viszik dolgozni őket, németekre meg, ha kézre kerülnek golyó vár. Nem volt nehéz levonnom a magam számára a következtetést, nem vagyok mentesítve a robot kötelezettsége alól.

Magukkal is vittek. Alig tettünk azonban pár lépést a Királyhágó tér irányába, ahonnan egy nehéz ágyút a Márvány utcán át a Déli Vasút felé kellett volna gurítanunk, amikor négy-öt tagból álló katonacsoporttal találkoztunk. Kísérőink meg az újonnan jöttek élénk szóváltásba, keveredtek. Hangos beszédjükből, taglejtéseikből hamar kitűnt, hogy nincsenek egy véleményen. A vita hamarosan civódássá fajult, majd hogy hajba nem kaptak. Társaink közül tudott valaki annyit tótul, hogy megértette, mi a véleményeltérés oka. Azok, akikkel találkoztunk, „igazolni” akarnak vinni bennünket, de a kísérőink nem engednek.

„Megint elszalasztom a lehetőséget”, – morfondíroztam magamban – „hogy tisztázódjék a helyzetem. Reggel is lemaradtam róla. Most sem kerül rá a sor.” Egészen levert a helyzet alakulása.

Mivel a katonák nem tudtak megegyezni, – kísérőink egyre az ágyút mutogatták, hogy azt kell innen tovahúzni, a Svábhegy felől érkezők meg egy nagy sárga villa felé böködtek fejükkel a hegyoldal felső felén – arra az elhatározásra jutottak, elmennek valamelyik tiszthez, tegyen ő igazságot. Bennünket pedig arra az időre, míg távol lesznek, a Királyhágó tér meg a Németvölgyi út Farkasrét felé eső része sarokházának pincéjébe tereltek le. Lelkünkre kötötték, meg ne merjünk szökní. De a kulcsot szerencsénkre nem fordították ránk. Ezért egy darabig csak latolgattuk a lehetőségeket, azután ahogy telt-múlt az idő, s csak nem jöttek, előbb csak az udvarra merészkedtünk fel, majd amikor a kapuból az előőrsök jelentették, hogy nincs katona a láthatáron, szépen egyenként a falhoz lapulva szétszéledtünk.

Sötétedésig vízhordással telt el az idő. Viszonylag nyugodt volt a helyzet. A front az Alkotás utcán, sőt a Déli Vasút sínpárjain túlra tolódott át, a Krisztina tér környékére. Katonák is ritkábban jöttek, s míg világos volt, mintha valamivel fékezettebben is viselkedtek volna.

Nagy szerencsénk volt, hogy az Istenhegyi út és a Kék golyó utca sarkán épségben maradt valami vízelosztó vagy víznyomásszabályozó kis telep, mert onnan ivóvizet vihettünk. A vízvezetéki vízszolgáltatás ugyanis még az ostrom elején megszűnt, a hó meg, amiből hosszú időn keresztül vizet nyertünk, teljesen beszennyeződött.

Talán harmadszor fordultam már, amikor az előttem húzódó sorban Berthóty Istvánt ismerem fel. Erzsébet tanítóképző intézeti egyik osztálytársnőjének volt a férje. Ott laktak mindjárt az Istenhegyi út bal oldalának elején, szép kis saját villájukban.

„Hát benneteket is megőrzött az Isten kegyelme?” köszönök reá.

„Dehogyan őrzött,” – feleli alig hallhatóan – „az egész családom elpusztult.”

Akadozva, tompa hangon, sokszor megállva, hogy összeszedje magát, elmondta, hogy egy repülőgépbomba romba döntötte házukat. Két kis gyermeke, áldott állapotban lévő felesége az óvóhelyen lelte halálát. Megfulladtak. Őt is alig tudták életre kelteni, amikor kihúzták.

Lelkem mélyéig megrázott a szerencsétlen ember szörnyű tragédiája. Ott állt tépett lódenkabátjában, lóbálta kezében a vizesvödröt, várva, amíg a hosszan kígyózó

sorban a lassan csorgadozó vízszugár elé érünk. Állt, azután lépett egyet-kettőt, megint csak állt, s mintha értelem, lélek kiszakadt volna belőle, gépiesen lóbálta a kannát.

Eszembe jutott utolsó találkozásunk feleségével. Talán a Tóth Lőrincz utcában, lakásunktól nem messze akadtunk össze. Kis lánya előtte szaladgált, ő a babakocsit tolt. Erzsébet Gyurikát tolt kis sportkocsiban, én kézen fogva Zoltánkát vezettem. Zoltánka a szülői unszólásra, hogy köszönjön a kislánynak, határozott léptekkel feléje tartott, azután megharapta az orrát.

Borzasztó volt, elgondolni is, hogy nincsenek többé, s milyen véget értek.

Amikor a búcsúzásakor két kezemmel átfogtam a szerencsétlen ember két karját, fénytelen, mélyen ülő, kiszáradt-kút-szemeivel szinte ellenségesen nézett rám.

Sötétedéskor újból megindult a fosztogató katonák áradata. Egymás után bújtak elő a szomszéd házzal egybekötő nyílásból, s végig mustrálták a fekhelyek, ülőhelyek sorát. Most is „puska, puska”, „rum”, „rum”, „óra”, „óra”, volt köszöntésük, de gyűrűre, órára már kevésbé vadásztak, mint előző este. Hiszen mindenki eldugta, akinek még megmaradt, csillogó jószágát. Így hát többnyire beérték egy-egy leakasztott kabáttal, jobb ruhadarabbal. Az üvegeket azonban nagyon gondosan végigvizsgálták, mert az alkohol jelentette számukra talán a legnagyobb értéket. Bennünket a gyerekek jól megvédtek. Szinte semmit sem vittek el tőlünk. Stefániait érte nagyon érzékeny veszteség. A velem való tanakodás után 40.000 pengőt tartalmazó bankjegycsomóját – nagyon komoly összeg volt még ez abban az időben – az üres WC-víztartályban rejtette el. Ott is megtalálták. (Bár – s ez a katonák védelmében hangzik el részemről – nem mernék megesküdni rá, nem a sima modorú, összes hajával szinte tisztelteteltető külsejű szakácsnőjük lelkét terheli-e eltűnése.)

De a hosszú este egyszer csak véget ért, s hála a könnyűvérű cseléd lányok „könnyű Katót táncba vinni” szerepének, a nőket nem érte semmi baj.

Jó hírt is kaptunk a késő esti órákban: mindkét doktorkisasszonyt sikerült megmenteni. Csak a még reggel „igazolásra” vitt férfiak hiányoztak. Ez a körülmény eleinte gondolkodóba ejtett, majd egyre fokozódó aggodalommal töltött el. Talán nem is igazolás végett vitték volna el őket? De akkor mi húzódnak meg az akció mögött? Ahogyan elgondolkoztam a dolog fölött, egyre kevésbé bántott, hogy kimaradtam belőle. Lelohadt bennem a vágy, hogy dokumentumaim lobogtatásával igazoljam feddhetetlen politikai előéletemet.

Nemsokára azután meg is oldódott a talány. Halálos fáradtan, kiéhezve megérkezett az öreg Fülöp ezredes, nagyhangú légoltalmi parancsnokunk. Rekedt hangján, a szokottnál is több torokköszörülgetés és köhintgetés közben elbeszélte, amit csináltak velük. Felhajtották őket meg a többi ház pincéjéből összeszedett férfiakat a Svábhegy felső részén lévő egyik nagy villába. Ott elővették személyi okmányait, a „dokument”-okat, s egy fürdőkád mellett elvonultatva a társaságot, mindezt beledobattak. Ennek megtörténtével négyes sorokban Pesthidegkútra kellett

masírozniuk. Őt öreget korára való tekintettel onnan elengedtek. Hogy a többire milyen sors vár, azt nem tudja, de az a gyanúja, tovább hajtják őket.

Most már kétségtelenné vált előttem, hogy nincs igazolás. Ez csak ürügy a férfiak összefogdosására, s csoportokban való munkába állítására vagy fogságba hurcolására. Így gyarapítják majd velük a „hadifoglyok” számát. Lehullt a hályog a szememről, s szégyenkeztem naivságomért, hogy olyan „igazoló” bizottságról álmodoztam, amelyben minden szövetséges képviselve van. Levontam tehát a következtetést, nagyon résen kell lenni, hogy semmi ürüggyel se vihessék el az embert. Mert – s ezt „vendégeim” látogatása, s a tőlük kapott mentesítő lap értéke is igazolta – önálló akciók mennek itt végbe, saját szakállra, ennek az egyetemesen érvényes elvnek az égisze alatt: a bevett város minden lakosa és minden anyagi értéke a győzedelmes hadsereg szabad prédája.

Harmadik nap kora reggel a pincében a nők összesúgtak-búgtak, s deputációba jöttek hozzám. Előadták véleményüket és kívánságukat, hogy mivel a fosztogató katonák főként a szomszéd ház óvóhelyével összekötő lyukon keresztül hatolnak át hozzánk, azt be kellene falazni. Úgy gondolják, ezt a munkát én jól el tudnám végezni. Ők majd segédkeznek hozzá, s a szükséges tégladarabokat behozzák az udvarról. Abban állapodtunk meg, várunk még egy kicsit, amikor dél felé hosszabban tartó szélcsend áll be, s Fülöp ezredes vízért megy. Mert ezt a gyáva embert kész tények elé kell állítani, különben akadékoskodik.

Persze közben újból jöttek a robotra vivő katonák. De addigra megszerveztük a hírszolgálatot. Amikor a lejárát közelében lévők észrevették, hogy lefelé tartanak a lépcsőn, csak annyit mondtak „Géza”. (Miért esett a választás éppen erre a névre, fogalmam sincs róla.) Erre mi férfiak, ki hova tudott, fogásra lógatott kabátok közé, mögé, fekhely, székek közé gyorsan elbújtunk. Azután, kinek milyen volt a szerencséje, vagy rejtve maradt, vagy felfedezték. Nekem egyszer elég kényelmetlenre fordult a bújócska-játék. Mivel ugyanis későn jött a figyelmeztetés, csak annyi időm maradt, hogy Annus hirtelen lendülettel néhány kabátot dobott rám. Ezek alatt én lehasaltam, Erzsébet meg a gyerekek fekhelyére, Annus meg rám ült. Alacsony, de zömök termetű Annusunknak megvolt a maga súlya. De ez egy magában nem lett volna baj. Vesztemre azonban a katona beszélgetni kezdett vele, s az elhúzódo diskurzus alatt bizony egyre nehezebben kaptam levegőt.

A délelőtt elmúltával azonban hozzáfogtunk a munkához. A fa lomládákból igazán nem volt nehéz az anyagot előteremteni. Szorgoskodtak tehát körülöttem a fiatalabb nők. Kézbe adták, amit kértem: egész téglát, vagy kisebb darabot. Talán fél órába sem telt, s a mintegy négyzetméternyi nyílás tőle telhető szakértelemmel befalaztatott. Baltával, fejszével vertem bele a sorokba az utolsó darabkákat. Szilárdan, masszívan állt tehát a mű, pedig kötőanyagot sem használtunk hozzá. A malterporos kőműves segédek és a téglaportól vörös kezű mester büszkén tekintettek rá.

Persze ránk támadt az ezredes, hogy elzártuk a szomszéd házzal a védett közlekedést, s most ezért majd neki gyűlik meg a baja a katonákkal.

„Védett közlekedésre már semmi szükség” – válaszoltam – „hiszen a front messze húzódott tőlünk. Viszont csak így tudjuk elejét venni, hogy erről az oldalról reánk ne támadjanak a fosztogatók. A feljárat felől úgy sem akadályozhatjuk meg a jövetelüket.”

Dohogott még egy darabig, de amikor kijelentettem, vállalom érte a felelősséget, elhallgatott.

Temetések, romeltakarítás

A koradélutáni órákban megdöbbenő hírt kaptunk: Csegezy öngyilkos lett, ágyában fekve föbe lőtte magát.

Dr. Csegezy a házunkban lévő drogériának volt a tulajdonosa, s a szomszéd ház egyik földszinti garzonlakásában lakott. Fülöp ezredessel valamilyen távoli atyafiságban állt. A hozzá intézett búcsúleveléből bontakozott ki tragédiája.

Mivel felesége első házasságából származó két leányánál szorult, nem bírta elviselni a véget érni nem akaró egyedüllétet. Tüdőbajos is volt, s egészségi állapota a sok nélkülözés következtében rohamosan romlott. Nem remélte már, hogy viszontláthatja hozzátartozóit. Így hát elébe ment a halálnak. Megmaradt holmija gondozójául Fülöp ezredest kérte fel. Pontosan megjelölte, hova rejtette el pénzét, néhány ezer pengőt: a Földrajzi Társaság kiadvány sorozatának valamelyik kötetébe. Még rólunk is megemlékezett búcsúlevelében: a drogériában található tápszereket a mi gyerekeinkre hagyta.

Fülöp engem, s talán Pusztaszeri postatisztviselő lakótársunkat kérte fel, hogy menjünk át vele. Ő már járt egyszer odaát, amikor a szomszéd ház lakói a szomorú esetről értesítették.

Az egy szoba előszobás lakás az ajtó kinyitásakor szörnyű feldúltság képét tárta elénk. Nem túlzok, ha azt mondom, majdnem térdig hevert a szekrényből kirángatott sokféle holmi a parketten. Csegezyné évek óta gyűjtögette eladósor felé közeledő leányának a stafirungot. S a sok értékes siffon, vászon, kelme, s isten tudja hányféle más női ruhaanyag most részben legombolyítva, részint egyvégben feküdt egymás hegyén-hátán. Ezekre volt még rádobálva a házaspár ruhatára. A világos színű holmikon ott a hólétől, sártól piszkos csizmák nyoma. Lehetetlen volt először ezt a tatárdúlást meg nem látni, és szemügyre nem venni, hiszen keresni kellett a helyet, ahová lépni lehessen.

Szután, amikor az ajtótól balra tekintettem, egy alkóvszerű mélyedésben, a megvetett heverőn megláttam a halottat. Hanyatt feküdt. Fehér arcát csak a frissen beretvált fekete szakáll színezte kissé, szép homloka felett ősz szálakkal éppen csak behintett haja kékes-feketén fénylett. Halántékán a behatoló golyó nyoma, a belőle

kiszivárgó vékony megalvadtt vércsíkkal. Szája csak annyira nyitva, hogy fehér fogai közül néhány aranykorona is elővillant.

Rokonszenves házaspár volt Csegezy és felesége. Felváltva voltak az üzletben. Amikor már többször megfordultam náluk, egyszer halk, úri modorán, csendesen elpanaszolta, hogy bizony gyenge náluk a forgalom. A Németvölgyi út kiesik a vásárló közönség útjából. Akkor még segítségére is lehettem. Csegezy ugyanis erdélyi volt, s ezen a címen beajánlottam az erdélyiek fáradhatatlan pártfogójához, Incze Péterhez. Az ő révén azután valami áruszétosztó szerephez jutott egyik nagykereskedelmi vállalat részéről.

Amikor ott álltam a „békében” pihenő halott gyűrött fekhelyravatala előtt, őszinte tiszteletet éreztem lelki nagysága iránt. Volt hozzá bátorsága, hogy búcsút mondjon a világnak, – amelytől ő már sem a közeli, sem a távoli jövőben úgy sem várhatott semmit, – még akkor, amikor maradt ereje a ravasz elhúzásához.

Az ezredes rekedt hangja rántott vissza a jelenbe:

„A pénzt persze már nem találtam meg abban a könyvben.”

Újból végignéztük együtt a jelzett sorozat minden egyes kötetét. Még néhány más hasonló jellegű könyvet is kinyitottunk. A pénz nem került elő. Minden bizonnyal azok között a házbeliek között lehetett a tolvaj, akik a halottra elsőnek nyitottak reá. Mert megdöbbenő, hogy rendkívüli körülmények között a kísértés milyen vermet jelent a legtöbb ember számára.

Akkor megtanakodtuk, hogyan temessük el a halottat. Kerítettünk a házban egy nagy mosóteknőt, annak egyik végét kiüttöttük, majd beleillesztett deszkákkal kitoldottuk. Azután a holttestet lepedőbe csavarva belefektettük, s az omladék között talált ajtómaradékkal befedtük. Pusztaszerivel nekifogtunk a sír ásásának. Csakánnyal a fagyos felszínt felbontottuk, azután ásóval lehatoltunk a földbe. Amikor a mintegy másfél méter mély gödörből kiugrottunk, már ott áll Veréb néni néhány lakótárs kíséretében. A „koporsót” leengedtük, biztonságból, hogy az exhumálás könnyen menjen majd végbe, még néhány hulladék deszkát raktunk fölébe, majd ráhúztuk a kiásott földet. Ott púposodott a kis sírhalom a sírásók munkája nyomán. Egyikükben a hamleti elmélkedés-vágyat nem ez az alkalmi szerep keltette fel, hanem a természet és az életkörülmények alakították ki. Leverve kezemről a rátapadt földet, ott álltam – ásómra támaszkodva – a többiek között. Szólni szerettem volna, néhány búcsúszót mondani, de kísérletet sem tettem rá, úgy sem tudta volna hang elhagyni a torkomat. Veréb néni – az egyszerű lelkek könnyedségével – elmondta a Miatyánkot, utána egy Üdvözlégyet is elimádkozott, azután falusi temetések záróakkordjaként „nyugodjék békében”-köszöntéssel befejezte a szertartást. Ahányan csak körülötte álltunk, mélyen megilletődve mindannyian elismételtük utána a búcsúztatót: „Nyugodjék békében!”

Még egy halott temetésére került aznap sor udvarunkon. A német katonák hozták le a lépcsőházból, s helyezték el Csegezy sírja mellé. A ruhájából kivett „dögcédula” tanúsága szerint bánáti sváb fiú volt ez a szép szál fiatal legény, aki – német vére ösztönzésének engedve, vagy kényszerből, ki tudná megmondani – a hitleri Deutsches Reich katonaságának egyenruhájában itt lelte halálát a Hakenkreuz védelmében. Igaza volt vagy hibázott, ha önként állt a zászló alá, amit a vele egy anyanyelvű verbuválók kezükben lobogtattak? Ma már nem mernék rá határozott választ adni. Akkor azt hittem, tévedett, s megtévesztés áldozata lett. De ne bonyolódjunk fajelméleti és nemzetiségpolitikai fejtegetésekbe. Zárjuk le azzal a búcsúszóval a róla szóló visszaemlékezést, amivel Veréb néni őt is útjára bocsátotta: „Nyugodjék békében!”

Sírok a szomszéd kertben és egy elhagyott ló

Talán még ugyanezen a napon történt, hogy Stefániaiékat két rokona látogatta meg a Pasarétről. Csodálkozva vették tudomásul, hogy mi még milyen bizonytalan-ságban, s a pincében élünk. Náluk – mint mondták – szinte a katonaság bejövetele, tehát karácsonyeste óta mindenki újból a lakásban tartózkodik. A pasaréti ferences templomban meg rendszeresen miséznek is.

Ez a hír nagyon felvillanyozott és reménnyel töltött el. Ha miséznek, akkor már személy- és vagyonbiztonságnak is kell lennie. Rögtön Solthy Laciékra gondoltam, hátha befogadnának bennünket. Még az is eszembe jutott, hogy kertészeti telepükön egy tehenet tartottak. Hátha az is megmaradt, s akkor a gyerekek táplálása egyszerűen megoldódna.

Néhány soros SOS-üzenetet írtam tehát nekik. Elmondtam benne helyzetünket, kifejtettem aggodalmamat, hogy a közel két hónapos pinceélet angolkórral fenyegeti a gyerekeket. Kértem őket, ha van rá mód, fogadjanak magukhoz ideiglenesen bennünket. A levél átadását a látogatók készségesen megígérték.

Az esti forgalom valóban lényegesen lecsökkent. Igaz, néhányszor dühös kiáltás hallatszott át a befalazott átjáró túlsó oldaláról, de komoly számonkérésre nem került sor. A lépcsőház felől is kevesen jártak le hozzánk. S akik jöttek, azok sem voltak többé olyan magabiztosak. Alkohol sem tüzelte már őket. Bizonyosan az is szerepet játszott a helyzet javulásában, hogy a harc Budán lassanként a Várra, s a Déli vasút töltésének túlsó környékére szűkült össze. A házról-házra folyó küzdelemből kikerültek száma, tehát, akik az ideg-megrázkódtatást a vad vágy féktelen kielégítésével iparkodtak kiheverni, itt már erősen lecsökkent. Az is lehet, hogy a szabad fosztogatás időtartamát néhány napra korlátozták. Tény az, hogy a helyzet javult, s ez a mi kis pinceközösségünkben a befalazás akciójában résztvevők bátorságát, s társas kapcsolatuk, összetartozásuk tudatát növelte.

Erre építettem, amikor – látva, hogy a közbizalom felém fordul, – másnap reggelre meghirdettem a ház és az udvar földszintjének kitakarítását, legelsősorban pedig a lóhullák elvontatását.

Minden épkezláb ember önként bekapcsolódott a munkába. Reggel tehát, mindjárt a pince rendbehozása és a szűkös reggeli elfogyasztása után, nem várva be, míg a robotra vivő katonák megjelenhetnek, láncokkal és hosszú kötéllel felszerelve, kivonultunk az utcára. A földszinti borbélyműhelyben négy-öt ló hullája feküdt. Ezek közül az ajtóhoz legközelebb esőnek nyakára ráakasztottuk a hurkokat. Azután nekifeszültünk, ahányan csak a kötéltérhöz értünk, s a kollektív munka nagy múltú „hórukk”-kiáltásának ütemére kiráncigáltuk az utcára. Tovább azonban egyelőre nem juthattunk vele, mert előbb némi rendet kellett teremtenünk az úttesten.

Elképzelhetetlen ugyanis, mi minden feküdt ott egymáson, s gátolta még a gyalogszerrel való tovahaladást is. Mert mindazon felül, amit már az első esti kihajtatásunk során láthattunk, ott hevert most Ilion romjainak legfelső rétegeként mindaz a holmi, amit a fosztogatók – mohó kapzsiságuktól vezettetve – a lakásokból, a pincéből magukkal cipeltek, de azután reáunva és feleslegesnek ítélve, itt menetközben elhajigálták. Az alaprétegek ezek voltak: jégge taposott hó, téglavakolat omladék, egészen lehullt kémények, tört zsindelyek, tetőgerendák és lécek kisebb-nagyobb darabjai, kitépett ablak és ajtótokok, ablak és ajtó fa részek, ablaküvegcserep, az útszéli fák derékba tört törzsei, egyik járdától a másikig átnyúló faágak, kisebb gallyak rőzszerű darabjai. A mi házunk oldalán szorosan a falhoz simulva, ott sorakoztak még a hozzánk húzódó szekereszek parasztszekerei is. Mindezek között és alatt alattomosan ott lapultak a bedöglött aknák és gránátok. Erre a konglomerátum alapanyagra volt aztán szétszórva – hogy újabb hasonlattal szemléltessem a terepet, mint torta tetején a mazsola, mandula és a mogyoró, – a sok használati tárgy: díszdobozok, csinosan kidolgozott sécréaire fiókok, tisztí kardok hüvellyel és hüvely nélkül, aranyújtásos magyar tisztí zubbonyok, sapkák, díszpárnák, fali órák és a Jóisten tudja mi minden egyéb holmi.

Ha tehát el akartuk a lóhullákat húzni a Királyhágó térig, hogy ott – még a lég-oltalmi előkészületek idején megásott és kibélelt, cementezett – nagy víztároló medencébe temessük őket, akkor előbb meg kellett tisztítanunk az úttestet.

Ezért házunktól felfelé haladva, először is az aknákat, gránátokat szedegettük óvatosan össze. Ennek megtörténtével azokat a nagyobb tárgyakat vettük sorra, amelyeket két-három személy tudott csak az út szélére cipelni. Végül a kapával, lapáttal is félrehúzható dolgoknak estünk neki.

Amikor azután szabaddá vált a pálya, nekirugaszkodtunk az első lónak. Hosszú volt a köté, sokan belekapaszkodhattunk. Néhányszori megállás után könnyen feljutottunk vele. És így vettük sorra a többit is.

Amikor a fodrázműhely kiürült, még egy kis állathullát találtunk az egyik sarokban. Az a kis őzike feküdt ott, gránátszilánktól leütve, amit a szekerészek talán a Fináczy villa kertjéből mentettek oda. Mennyire jellemző a magyar parasztok állatszeretetére, jó szívére és önmegtartóztatására, hogy az inség hosszan elnyúló hetei alatt, amikor – akárcsak lovaik – ők is jobbára morzsolt kukoricán éltek, nem jutott eszükbe ennek a kis állatnak feláldozása, hogy legalább egyszer embernek való eledelt ehessenek.

Ennek a legdurvább munkának elvégzése után kitakarítottuk az udvart. Eltávolítottuk mindazt az omladékot, törmeléket, lim-lomot, ami felhalmozódott rajta. A szomszéd háztól elválasztó kerítést is – úgy, ahogy lehetett – helyrehoztuk. Ezzel is közelebb jutottunk a közbiztonság helyreállításához. Azután kitoldoztuk-foltoztuk a gránáttalálattól sérült kaput, s deszkával pótoltuk a beszakadt kapualj födémét.

Mindez szinte vidáman ment végbe. Mindenki örült, hogy szabad levegőn lehet, hogy a véget érni nem akaró tétlenség után újból megmozgathatja izmait, hogy újból erőt fejthet ki, hogy a feje felett lógó és állandó lecsapással fenyegető veszedelem elmúltával régi életmódjának visszatérését egyengetheti. Nem, énekszó még nem kísérte a romok eltakarítását, annyira még nem tudott feloldódni az oly sokáig görcsbe torzult lélek, meg a félelem szorongása is, csak alakot cserélt, el nem tűnt még belőle. De itt is, ott is elhangzott már egy-egy vidám biztatás, tréfás ugratás. S nevetés harsant fel, egyszerre több szájból is nevetés, a hallgatáshoz szokott, vagy a legszükségesebb beszédre szomorodott szájakból, valahányszor letottyant valaki az erő kifejtés nagy igyekezetében.

A viszonylag háborítatlanul, nyugodtan eltelt nap azokban a bátrabb szívekben, akiknek lakása épségben maradt, nagy elhatározással zárult: ha sikerül a tönkrement központi fűtés helyébe kályhát szerezniük, felköltöznek. Ilyen tervezgetések közepette telt el az este. Nekünk sem kellett szomorkodnunk, hogy nincs hová mennünk. Zichy Vera grófnő felajánlotta ugyanis a gyermekes családoknak, hogy megosztja velük első emeleti, napos, teljesen épen maradt garzon lakását. Így hát Maukschné

és Péterkéje, továbbá emeleti szomszédjaink, Bakonyiék, akiknek kisfia, Pistike, Zoltánkával volt egyidős, meg a mi kis családunk is azzal a reménnyel térhetett nyugovóra, hogy talán ez lesz utolsó éjszakája a pincében. Persze, ezen az estén sem nélkülöztük a hivatlan vendégeket. De mintha már lényegesen szerényebben viselkedtek volna. Igaz, mi is határozottabb magatartást tanúsítottunk velük szemben.

Felköltözés a pincéből, költözködések 1945 február

Azután megtörtént a felköltöztetés. Elfelejtettem már a pontos dátumokat. A felszabadító katonák egy februári vasárnap délután 6 óra tájt értek – emlékezetem szerint – hozzánk. Mi ezt követően még 4-6 napot tölthettünk a pincében. Így a 10-14-e közötti időre eshetik a felköltözés nevezetes eseménye. Micsoda boldogságot jelentett Zoltánkának, Gyurikának, amikor a felsőruhától megszabadulva, korlátozás nélkül szaladgálhattak. A háziúrtól az ostromot megelőzően elővigyázatosságból kért vaskályhát kora reggel felhoztam Annussal abból a földszinti lakásból, ahol – a pinceéletem megszakitva – majd egy hetet töltöttünk. Így azután kellemes hőmérséklet fogadta az érkezőket. De a február közepi nap is ki akart tenni magáért. A balkonajtó hatalmas üvegén keresztül komoly mértékben hozzájárult a lakás bemelegítéséhez.

Az udvarra néző, délkeleti fekvésű lakáshoz a lépcsőházból függőfolyosó vezetett. Ezt is birtokukba vették a gyerekek. Ott segédkeztek a felnőtteknek fűrészelésben, ablaküvegezésben, s futkároztak ide-oda, boldogan az oly sokáig nélkülözött napsütésben.

Lakásunkból nem sok holmit hoztunk le, csak azt, amire kissé kiszélesedett életünkhöz feltétlenül szükség volt: a matracokat, s néhány ruhaneműt, amit itt most már nagyobb biztonságban véltünk, mint a romlákásban.

Jóleső érzés volt, hogy még mi is segíthetünk másokon. Nagyon nagy értéket jelentett ugyanis az a néhány nagy ablaktábla, ami megmaradt a falhoz támasztott hall-ajtónkban. Volt tehát jövés-menés, itt ablaküveg kivétel, ott tábla bemetszés. Az egymás megsegítésének vágya töltötte el az újból emberhez méltó élet igényeivel tevékenykedők szívét.

A vízhordozáson felül, ami a délelőtti meghatározott időpontjára esett, még akkor is csak addig voltunk házon kívül, amíg utcánknak a Királyhágó tér, az Istenhegyi út és a Kékgolyó utca találkozási pontja közötti részét nagyjából meg nem tisztítottuk. Annak a munkának volt ez a folytatása és befejezése, amit néhány nappal előbb már ügyis megkezdtünk.

Így folyt életünk néhány napon át. Éjjelenként még be-bezörgettek a katonák a kapun –egyszer néhányan a szobánkban is aludtak – de nagyobb baj már nem történt. Nagyon lassan, alig észrevehető fokozatokban kezdett tehát az élet lábujjhegyen, óvatosan visszatérni házunkba.

A vizeskannával kezemben éppen kifordultam egyik nap a kapun, amikor falusi szekér állt meg házunk előtt. Két hegyi lovacska, alig nagyobb a póninál, volt elébe fogva. A kocsis, fiatal legényke lelépett a bakról, azután hozzám fordult:

„Nem tetszik tudni, itt laknak Bassola Zoltánék?”

„Hát nem ismersz meg Lacika?” – kiáltottam örömmel.

A kis Laci volt, Solty Laci 20 év körüli fia.

„Bizony nem ismertem meg Zoltán bácsit, olyan nagy a szakálla. Édesapámék küldtek, tessék hozzánk kiköltözni.”

Amíg ott örvendeztünk egymásnak, a kocsi túlsó oldala mögül egy férfi lép hozzánk, s bemutatkozik:

„Laurentz Ede vagyok, Laci barátja. Azért jöttem, hogy segítségetekre legyek a költözködésben.”

Azután elmondta, ott szorult az ostrom alatt a Pásáréten. Most Lacikával, amíg mi felkészülünk, még egy fuvarra kell közben tenniük: a Vízművektől szállítanak át Pásárétre valamilyen csőfejet.

Milyen különös véletlenek. Az az úr, Váraljai Pál, aki 1967 márciusában Solty Mancitól, Laci özvegyétől, Torontóból nekem a szemüvegszáramba beépített „Zenith” hallókészüléket hozta – mint beszélgetés közben kiderült – azonos a Székesfővárosi Vízműveknek azzal a mérnökével, aki akkor vele egy utcában lévő Solty kertészet „fogató” hivatalos szállításokra igénybe vette. Ő látta el olyan hivatalos dokumentummal is, ami a szabadabb mozgást – a lovak elvételének veszélye nélkül – lehetővé tette. Ennyit a mi kettőnk relációjáról. Érdekes azonban az is, hogyan fejlődött később Lacival való kapcsolata. Itthon csak futólag ismerték egymást. Váraljaitól később elvált a felesége, s kislányukkal Kanadában telepedett le. Laciék 1948-ban disszidáltak, s Torontóban teremtetek maguknak új otthonot. Fiuk, Lacika, csak 1956-ban ment utánuk. Ott künn hamarosan találkozott a Hadapród utcából már ismert, s azóta nagylánnyá nőtt Váraljai kislánnyal, s feleségül vette. Hát nem kifoghatatlan az élet váratlan találkozások és helyzetek kitalálásában?

A készülődés nem sokáig tartott. Csak a legszükségesebb holmit csomagoltuk egybe. Nem is fért volna sok batyu arra a kis szekérre.

A válás a háztól fájdalmas volt. Amikor összeomlott lakásunkban még egyszer körülnéztem, nem is a kidőlt falakat, a beszakadt mennyezetet, a vakolattörmelékkel és tégladarabokkal teleszórt parkettet és bútorokat láttam, hanem – arra a néhány pillanatra – a gyerek gögicselésétől, a kis lábak első lépéseitől, majd később fűrge trappolásától, csengő kacagásától hangos, napsugaras otthon elevenedett meg előttem. Szinte éreztem nyakamon puha kis karok meleg tapintását, mint amikor a meserigmusok diktálta ütemben körbe-karikába jártam a szobákat, hol Zoltánkát, hol Gyurikát, hol egyszerre mindkettőt emelve karomba. Péterkének a világgal való ismerkedése is itt indult meg, hogy azután szegényke hetekre újból viasszerűen csecsemő állapotába. A gránát-tépte balkonra kilépve elhomályosodó tekintettel búcsúztam a tájtól, a Svábhegy keleti oldalától, ahol a hótakaró most olyan jótékony fehér palástot borított a sebekről tépett villákra, a felszaggatott utcákra.

Kiégve meredtek a szemben lévő villának, a nyilasok főhadiszállásának falai felém. S a terasz előtti gyepen, amelynek pázsitján egyik boldog nyáron az olasz katonai attasé fiával Zoltánka játszott, most megásott sírgödrében napok óta várta elföl-delését egy halott férfi. Bal oldalán feküdt, jobb karját ölelő mozdulattal nyújtva előre, lábait kissé összehúzza, mint azok a Pompeibeliek, akiket menekülés közben temetett be a Vezuv hamuesője, s látatengere. Visszafordultam, s ha a francia közmondás föl is ötlött talán bennem, mert nagyon nehéz volt a szívem, akkor még nem érezhettem olyan mélyen át, mennyire igaz, s mennyire illik akkori helyzetemre, prendre congé, c'est toujours mourir un peu – ha búcsúzunk, mindig temetünk magunkban valamit!

Hátul Erzsébet ült a széken, karján Péterkével, mellette Annus Gyurikát tartva ölében. Lacika mellett a bakon – Zoltánkával térdemen – én foglaltam helyet. Laurentz Ede gyalogszerrel haladt mellettünk. Pasarétre, az akkori Hadapród utcába tartottunk. Olyan útirányt követtünk, ahol viszonylag kevés járművel akadtunk össze.

A Németvölgyi útról tehát a Kékgolyó utcán át a Maros utcába fordultunk, majd onnan a Városmajori templomnál jobbra tartva az akkor Olasz (*ma Szilágyi Erzsébet*) fásor felé haladtunk. Lacika már előre felhívta a figyelmemet, hogy az Olasz fásorban német halottak között fog utunk vezetni. Két nappal előbb törtek ugyanis ki a Várból végső kétségbeesésükben egyes német alakulatok, arra számítottak, sikerül talán a Pesthidegkút környéki erdőkön, s a Hármashatárhegy vonulatán haladva Pilisvörösvár és Esztergom irányában az ott még harcban állóknak hitt német csapatokhoz csatlakozniuk. Egy részük a Bécsi Kapun keresztül rohant lefelé az Ostrom utcán és az Olasz fásoron át. Más részük a szennyvízelvezető csatornán keresztül próbált az Ördögárok felé szerencsét. De a kora hajnali szürkület nem óvta meg őket a felfedezéstől, s így a gépfegyverek, meg géppisztolyok tüze fogadta őket.

Az Olasz Fásorba kiérve szinte az előtt a ház előtt, ahol esküvőnk után egy évet töltöttünk, láttuk meg az első hullákat. Ott heverték az útszélen, a villamos sínek között, szanaszét, ahogyan a halálos lövések érték őket. Legtöbbjük hason feküdt – meggörnyedt tartású futásuk közben bukhattak előre.

A Fogaskerekű vasút és az ún. Florida ház között, ennek helyén épült a henger alakú „Budapest” toronyszálló, valamint innen a János Kórházig tartó szakaszon, azután megsokasodott a számuk.

A mocskos fehér hótakarón itt is, ott is kéklott egyenruhájuk. Az úttestről már általában el voltak húzva az út szélére. Azon az útkereszteződésen, ahol a Városmajor utca, a Kútvölgyi út meg az Olasz Fásor érintkezik, pontosan az út közepén feküdt egy szerencsétlen katona. Teste a járművek súlya alatt a jéggé fagyott hó síkjába már teljesen belesajtolódott. S milyen szörnyű helyzetben! Két karját széttárva, hanyatt feküdt, csizmás-bricseszes lábszárait frechül szétvetve. A nadrág letolódott róla, ott szégyentelenedett csupasszá vált nemi szervével a lábai között. Eltorzult vonású, fiatal arca mintha még vigyorgott is volna ehhez az obszcén pozitúrához.

Oh, Te Halál angyala, ha valóban angyal vagy, nem pirultál el szégyenedben, látva szörnyű művedet?

A két kis hegyi lovacska óvatosan rakta lábait a síkos úton, Lacika az ostorral simogatta, a gyeplővel meg jobbra-balra terelgette őket, Gyurika békésen pipázott, Zoltánka pedig érdeklődve nézegetett hol erre, hol arra. Megmaradt-e valami kép az ő emlékezetének mélyében, vagy felidéződik-e tudatalatti énjében e lapok olvasásakor valami abból, amit akkor tekintetével magába fogadott, s amit mi felnőttek akkor olyan borzadva szemléltünk?

Az út innen már hamar véget ért. Ahogy a baráti karok a kicsinyeket, egyiket a másik után, a kocsiról leemelték, olyan mértékben könnyebbült meg a szívem. Igaz, átmeneti állomás csak a számunkra az ő otthonuk az új otthonkeresés útján, de szeretettel kibélelt állomás. Erőt gyűjthetünk benne.

Lacikáékat nagy baj – az anyagi károsodáson felül – nem érte. Háromszobás lakásuk teljesen épen maradt. Az egyik szobában az odaszorult barátokkal együtt ők laknak, a másikat nekünk engedik át. A harmadikkal, igaz, kis bibi van. Oda ugyanis két volt cselédlánnyuk két tiszttel telepedett be. De ennek az egyébként kellemetlen társbérletnek megvan viszont az az előnye, hogy más katona nem is meri betenni a lábát. Laci felhívta még egy állandósult kötelezettségre figyelmemet: a közelben székelő parancsnokságon naponta meghatározzák, melyik házból hány férfinak kell robotba mennie. A lakók azután maguk állapítják meg, ki mikor kerül sorra. Ennek a kötelezettségnek teljesítése után azonban semmi más teher nem szakad az ember nyakába.

A következő nap mindjárt robottal kezdődött. Két embert rendeltek ki tőlünk. Laci és én jelentkeztünk. Lacit néhány szomszédházbelivel más irányba vitték, engem egy fiatal gyerkőc katona a Pasaréti úti templom felé vezetett. Mielőtt a Pasaréti útra kiértünk volna, egy balkéz felőli szolgalmi úton kis mandzard emeletes villa kertjébe fordult be velem. Az épület földszinti három szobájában már nem volt berendezés, csak a parkett volt tele széthányt lim-lommal. A mandzárdban azonban – ha egyébként a fosztogatás szabványos jegyeit ordította is magáról – még ott álltak a szép biedermyer bútorok, mindegyik a maga helyén. A katona az emelet egyik szobájában kinyitotta az ablakot, elélem állt, s elkezdett magyarázni. Mutogatott a bútorokra meg rám, meg az ablakra, s dőlt belőle fejhangon a sok beszéd, de én csak nem értettem. Végre türelmét veszítve fogott egy szép támlás széket, s kihajította az ablakon. Azzal odahúzott a másikhoz, a kezembe nyomta, odataszígált vele az ablakhoz, kiáltott valamit, hogy „Papa...” azután megadta karjaimnak a kezdő lendületet, s a boldogtalan ülőalkalmatosság szép ívben máris követte társát. Most már megértettem, miről van szó: ki kell rámolni a helyiséget. Nem ment azonban a fejembe, miért ilyen brutális leegyszerűsítéssel. A következő széket felemeltem tehát, s indultam vele az ajtó felé, hogy levigyem a lépcsőn. Olyat bődült erre az én

gyerekképű parancsolóm, ki sem néztem volna belőle ekkora hangot. Durván viszaráncigált az ajtóból, az ablakra mutatott, s kiabálva magyarázgatta, mit tegyek. Repült tehát ez a szék is. Ment most már a munka, mint a parancsolat: egy-kettőre minden szék a kertben találta magát. Mikor az utolsó is elröppent kezemből, nem tudtam megállni, hogy ki ne hajoljak utánuk: ugyan milyen állapotban értek földet? Megnyugvással könyvelhettem el, egy-kettőnek kitört a lába, de egyébként nem történt különösebb bajuk.

Sok időm nem maradt azonban a mélázásra, mert munkavezetőm most az asztalhoz lépett. Előbb kis ideig nézegette, az ablakra is vetett néhány pillantást, azután szemmel láthatóan megállapította, hogy egészben nem fér ki rajta. Ez volt az a pillanat, amikor a betört rabszolga lelkiületének szintjére süllyedtem. Megmutattam ugyanis neki, hogy levehető az asztal lapja. Így percekben belül repült ennek is előbb a teteje, azután a lábazata.

Most már látta mesterem, hogy megértettem a feladatomat. Újabb szóözönnel odacipelt tehát a szekrények, az íróasztal meg a még hátralévő darabok elé, s muto-gatta, boldoguljak, ahogy tudok. Boldogultam is, bár magamra hagytott.

Az íróasztal fiókjából kihullott levelek címezéséből kitűnt, hogy a lakás tulajdonosa magasabb rangú tengerész, illetve folyamőr tiszt volt. Elelmélkedhettem tehát azon: jogilag felelősségre lennék-e vonható, ha majd egyszer a visszatérő tulajdonos számon kérné tőlem vandál pusztításomat. Vagy: milyen indulat töltene el engem vele szemben, ha véletlenül fordított volna a helyzet?

De sok időt nem hagyott vezetőm a henyélésre, mert mihelyt elhallgatott (itt fent) a bútorhuzigálás zaja, már ordított is az ablak alól: „Papa...” Mert nagy szakállam olyan tiszteletet váltott ki benne irántam, hogy bárhogy kiabált is, a „papa” megszólítás nem maradt el.

Feladatomban – a fenti munka végeztével – a kertben folytatódott. Elöljáróm ugyanis – amikor büntudattal eltelve megálltam a kiszórt holmi mellett – fejszét adott kezembe. Most is hajtogatta persze, mit akar, emelgette is a kezét, mintha fát vágna, de csak nem akartam megérteni. Akkor kikapta kezemből a szerszámot, s odasózott vele néhányszor a közelében fekvő bútordarabhoz. Most már elhittem, hogy képes arra, amit – bármennyire sejtettem is szándékát – nem tudtam feltételezni róla. Hát tüzelőfát akart a boldogtalan készíteni, ebből a csínnal készült, gondosan polírozott, berakásos műasztalos munkából. Még tuskófélét is görgetett valahonnan elem, hogy jól el tudjam aprítani a levált darabokat.

Amíg én télikabátomat ledobva – szorgosan vertem szét, ahogy jött, szekrényt, íróasztalt, ülőalkalmatosságot, a katona sem tétlenkedett. Kátrányhordót gurított munkahelyem mellé. Azután két-három sorban egymásra rakott téglákból tüzelőállványt készített. Majd ráemelve a hordót eltűnt.

Félórába telt, mire visszajött Laci kis szekeren. Ő egy vízzel telt hordó mellett állt, Laci a lovakat hajtotta. Közös erővel átmerték, a maradékot átöntötték abba, amelyik

már a tűzhelyen állt. Amíg Laci újra meg újra fordult, addig művezetőnk begyűjtött a vizes hordó alá. Azután mutatta, el ne hagyjam aludni a tüzet.

Most már két feladatom is volt: bútort aprítgattam, meg tüzet tápláltam. Tudtam már, mi végből folyik ez a nagyszerűen megszervezett munka-kooperáció: vizet kell melegítenünk. Furdalt azonban a kíváncsiság, mihez kell a tömérdek víz. Mert Laci egyre-másra hozta most már egyedül a hordókat, s merte át tartalmukat az idegurított újabb hordókba. Hiába tanakodtuk azonban meg vele a dolgot, csak nem jöttünk nyitjára.

Fáradhatatlan munkaszervezőnk akkor megint előkerült valahonnan. Magával vitt a földszinti három szobába, kinyitotta a cserépkályhák ajtaját, s mutatta, rakjak tüzet bennük. Tíz percbe nem telhetett, s máris ott lobogott a politúros forgács mind a háromban. Akkor a gyerkőc telerakta az egyiket és rám parancsolt, rakjam meg a másik kettőt is. Csak ripegett-ropogott a száraz biedermeier bútor a jó huzatú kályhában. Nyugodt lelkiismerettel kiballagtam tehát, szorgalmasan aprítgattam a nagyobbaknak ítélt darabokat, s rakosgattam a fát a vizes hordók alá. Kiszaladt egyszer csak a jóakaróm, dühösen ordítózik, s húz magával befelé. Mutogatja: fogóban van a tűz a kályhákban. Mutatom neki, forró már a cserép, alig lehet hozzáérni. Azzal csukom is a Hartmut rendszerű kályhák ajtaját, hogy meg ne szökjék a meleg. Volt erre ordítózás: majd fellökött, amikor éppen a harmadik ajtó becsukásához guggoltam le. Szaladt ki a nagy csomó aprított bútortal térve vissza, újból dugig tömte az egyik kályhát.

Még ha édes anyanyelvén tudtam volna is megmagyarázni ennek a piromániába esett vitéznek a Hartmut rendszerű kályhák kezelésének módját, akkor is agyonvert volna ellenszegülésemért. Így azután ropogott a tűz, lassanként pörkölődött szagúvá lett a levegő a lakásban, s hova-tovább elviselhetetlenné vált a levegő hősege.

Ekkor kezdett derengeni bennem a sejtelem, hogy én valami fontos tisztálkodási intézmény felállítása terén szerzek halhatatlan érdemeket; mi itt fürdőt létesítettünk: de hol lesz a kád, vagy a dézsa? Hová állítjuk majd őket? Kérdeztem magamban.

Hamarosan kiderült, hogy hamis nyomon járok. Más, egyszerűbb megoldást eszelt ki leleményes mesterem.

Amikor künn is, benn is lobogott a tűz és elég tartalék tüzelőanyag állt már rendelkezésemre, újból kijött hozzám, ezúttal nem engedte a fejszét letennem, úgy invitált maga után, a középső hallszerű szobába, ott megállt pontosan a szoba közepén, a csillár alatt, s mutatta, vágjam ki fejszémmel a parkettet. Erre a barbár parancsra előntött a harag. Fellázadtam. „Szétvertem a bútort, Isten neki, bedurrantottam ezekbe a szép cserépkályhákbba, hogy majd szétveti őket a hő, egye fene – de ezt a szép sima parkettet az istennek sem teszem tönkre! Lesz, ami lesz! – gondoltam, s paprikás hangulatomban kezébe nyomtam a fejszét. Ő rám nézett, feje fölé kanyarította, belevágott vele a sima felületbe, csak úgy porzott a lécek résein át. Amikor vissza akarta kezembe nyomni, egyet-kettőt köhintettem, a mellemre mutattam,

hogy göthös vagyok, meg hogy nekem nagyon melegem van itt bent, szépen kiballagtam. A gyerkőc talán örült is neki, hogy ennek a pusztításnak érdeme egyedül őt fogja illetni, mert ugyancsak sűrű ütemben hallatszott ki a fejszecsapás. Mire újabb farakománnyal visszamentem, hatalmas lyuk tátongott a parkett közepén. Akár egy hektóliternyi vizet is elnyelhetett.

Munkánk ezen stádiumában újabb szakemberek érkeztek. Két stabil felépítésű katonanő, bárisnya, kapcsolódott bele tevékenységünkbe. Az egyik a prototípus vízmelegítő mintájára újabb tűzhelyeket emelt, ráhelyezte a hordókat, telemerte őket vízzel és a „Pápá”-val – az én voltam – tüzet rakatott ezek alá is. A másik bent a fürdőhelyiséget készítette elő. Téglákat rakott a falak mellett – tőlük mintegy méternyire – a padlóra, s hosszú deszkákat fektetett rájuk. Nyilvánvaló volt már, hogy meggy majd végbe a fürdés: a katonák meztelenül a deszkára állnak, egymást melegvízzel leloccsantják, mikor lecsutakolták magukat, újból lemosakodnak. A víz meg szépen a szoba közepén vágott lyukba folyik.

Amikor a fürdés a fenti módon – munkám végezetével – valóban megkezdődött, az egyik bárisnya biztatott: „papa, papa...” s mutogatta, én is megfürödhetek. Én szépen megköszöntem magyarul a jó indulatot, de nem éltem a lehetőséggel. Gyerkőc főnököm, nyilván jó munkám elismeréseképpen – jókora darab korpás kenyérrel elbocsátott szolgálatából.

Két tanulságot vontam le a katonákra vonatkozóan a robot közben szerzett tapasztalatokból. Először is azt, hogy az a fiú, aki engem egész napon át egzecírozta-tott, meg ez a két nő is, aki később csatlakozott hozzá, borzasztóan primitív, barbár teremtés, de nem rossz lelkű. Az állandó hangoskodás, kiabálás, hirtelen indulatba jövés nem az öregebbel szembeni tiszteletlenség kifejezését jelentette ebben a 18-20 éves legénykében. Másodszor: a parancsnokságnak talán kevés fogalma van a higiénia korszerű eszközeiről, de a maga primitív módján mindig gondoskodik a katonák tisztálkodásáról.

A munkában nem erőltettem meg magam. A favágás jól megmozgatta izmaimat, a magammal hozott darabka szalonna meg a Laciéktól kapott kenyér nem feküdt meg a gyomromat. Így hát keserűség nélkül gondolva rá, milyen nem várt helyzetekbe kerülhet az ember, ha idegen nép rendelkezik vele, akár a rabszolgával – a kapott kenyérrel a hónom alatt gyors léptekkel iparkodtam hazafelé.

Laciéknál mindössze néhány napot töltöttünk. Útközben ugyanis, amikor a kis parasztszekéren ide tartottunk, a Városmajori templom közelében Erzsébet egy vörhenyes szakállú sztari papában nagybátyját, Németh Pétert ismerte fel. Menetközben ugyan csak néhány szót válthattunk vele, annyit mégis megtudtunk tőle, hogy bajuk nem történt, a lakásuk épségben maradt, s örülnének, ha hozzájuk költöznének.

Így talán mindjárt a második napon elmerészkedtem hozzájuk, hogy megnézzem, mi a helyzet. Erzsébet édesanyja meg Géza bácsi, valamint nagynénje: Ilona is megismételte Péter szíves invitálását. A következő napok valamelyikén tehát újból

felpakoltunk a kiskocsira, s Lacika a Pasaréti út – Trombitás út vonalán elfuvarozott bennünket a Garas utcába.

A családot nem érte nagyobb baj. A fosztogatás során ugyan Peti egész ruhatára idegen kézre került, s ezen felül is sok holminak lába kelt a magára hagyott lakásban, de a pincében senkit sem ért bántódás. Géza bácsit viselte meg az ostrom legjobban. Az öregúr akkor 67 éves lehetett. Szlovák nyelvi tudása miatt sokszor igénybe vették, mint tolmácsot, így azután az izgalom is, meg a sok nélkülözés, a fekhely hiánya, az élelmezés szűkös volta, nagy próbára tette szervezete teherbírását. Az általános érzelmeszedés tünetei – gyengeség, fáradékonyság, nagyfokú ingerlékenység, feledékenység – szemmel láthatóan jelentkeztek nála.

Péterék lakása a földszinten három nagyszobából állt. Ebből kettőt a fosztogatás utáni állapotban hagytak, nehogy valamilyen katonai hatóságnak, vagy magasabb rangú tisztnek kedve kerekedjék az egyébként nagyon lakályos és csinos lakásba beköltöznie. Ebben a két szobában a betört ablakok, a széthányt bútorok, a kirámolt, s összetaposott holmival teleszórt padlózat a hiányos zsalugáteren behatoló gyér megvilágításban olyan vigasztalan látványt nyújtottak, hogy visszahőkölt az ember, ha az ajtót kinyitotta.

Péter szobájába tömörült tehát az egész család. Ez a helyiség egy kis ruhatár fülkén át a fürdőszobába nyílt. Csak kályhára volt szükség, hogy a gyerekek számára is lakhatóvá váljék. Kézikocsit kerítve tehát valahonnan, elhoztuk Annussal a Németvölgyi útról a kis kályhát, meg a fekhelyeket. Néhányszor fordulva minden szükséges holmit átszállítottunk. Azután nekiálltam a hiányzó ablaktáblák furnér lapokkal való pótlásának. A beállított kályha egy-kettőre jó meleggé fűtötte át a szobát.

A ház körüli kert, sajnos még az emeleti belövések omladékával volt tele. Mivel pedig itt a lakók széthúzása miatt nem lehetett a közös munkát megszervezni, jó-részt a magam erejére támaszkodva indultam a kert ház előtti részének alsó felét rendbe hozni. Így tettem lehetővé, hogy a naposabb tavaszi idő állandósulásával – anyósoméék garzonlakásának ajtaja körül – a gyerekek játszani tudjanak.

Ezen a helyen, ahol a „békés” időkben Zoltánka a lépcsőre ülve bögréjéből tejtét szokta iszogatni – a Várból való kitörés reggelén egy német katona holttestét találták. Vagy a Fillér utcából, vagy a Marcibányi térről fordulhatott be a szerencsétlen – minden valószínűség szerint már a halálos golyóval testében – a Garas utcába. Idáig még elvonszolta magát, talán kopogtatott is az üres lakás ajtaján, azután kiadta lelkét. Vérért alig tudtam a terméskő egyenetlen felületéről lesúrolni.

Megemlítem ehelyütt, hogy tudok olyan magyar katonáról, akinek sikerült a kitörés alkalmával az üldözők gyűrűjén egerutat nyernie. Dr. Hídvégi József ügyvéd ismerősöm két alkalommal is elbeszélte, miként jutott ki – ha jól emlékszem – Béla nevű agronómus bátyja harmadmagával a Marcibányi téren, Felvinczy utcán, Fillér úton keresztül a Gugger hegy oldalát borító

erdőbe, onnan a Hármashatárhegy gerincét követve, Pilisvörösvárra. Végül is megmenekült. Nem adtam fel a reményt, hogy egyszer sikerül vele összetalálkozzom, s akkor saját szájából hallom meg a részleteket.

A gyerekek Péteréknél hamar otthon érezték magukat. Voltaképpen nem is számított a hely számukra új környezetnek, hiszen mindenkit ismertek és mindenki csak őket dédelgette. A családhoz tartozott még nagy jóakarójuk, Emma néni, a háziak szülőktől örökölt, palócos kiejtésű, öreg szakácsnője is. Az ő szobájában lakott Annusunk, mi meg többiek valamennyien Péter szobájában. Amikor később a közbiztonság valami csekély mértékben fokozódott, anyósoméék saját lakásukba költöztek be.

Mert a közbiztonsággal bizony még baj volt. A katonák a szabad fosztogatás napjaiban belekóstoltak a könnyű préda-szerzés örömébe, később is – főként részeg állapotban –hármas-négyes csoportokba verődve, időnként portyára indultak. Ilyenkor betörték a lakásokba, félretaszigálva az ott talált személyeket, sietve felnyalábolták azt a holmit, amit értékesíthetőnek véltek. Azért volt sietős a dolguk, mert a parancsnokságok – nyilván előrenézve, politikai okokból, hogy általános ellenérzést ne váltsanak ki a hadsereggel, s az általa képviselt eszmével szemben – ekkor már járőrökkel ügyeltek a rendre. Ezek a „patrujjok” a katonákat, ha el tudták csípni, a parancsnokságra kísérték.

Ennek tudatában a környék lakóinak körében az a gyakorlat alakult ki, hogy ha valahol fosztogatók tűntek fel, ott elkezdtek kiabálni: „patrujj, patrujj!”, s hozzá kiáltották egyúttal az utca nevét is, ahol baj volt. Ezt a kiáltást a szomszédok sugarasan továbbították, úgy hogy percekben belül már a szomszéd utcából hangzott fel a régi falvak éjjeli nyugalomát olyan hátborzongatóan felverő „Tűz van! Tűz van!” kiáltáshoz hasonló vészjelzés. Hányszor nem hallottuk, pl. ezekben az időkben a hegyre kúszó és a kertek mélyében lapuló villákból a „patrujj”: „Felvinczy utca!” vagy „Alvinczy utca.” segélykérést: Péterék valahonnan kolompnak is beillő asztali csengőt kerítettek elő. Ezt rázta Erzsébet egyik ilyen alkalommal, olyan erővel, hogy kettétört. Egy másik esetben meg olyan harsányan kiáltozott, hogy a közelünkben cirkáló járőr hozzánk szaladt be, mert nálunk feltételezte a fosztogatókat. Helyettük majd hogy be nem kísérték Erzsébetet, mert nem tudta megmondani, melyik utcában van a baj.

A házimunka rendje lassanként kialakult. Legelső napi teendőnk az volt, hogy a Filler utca valamelyik bérházának udvarából – ott egyes napszakaszokban csörgedezett a vízvezetékblől a víz – meghoztuk a napi vízmennyiséget. Azután elintéztük az egyéb kisegítő házimunkát: fakesesést, szénfelhordást. Utána végezetül a megsérült ajtók, ablakok javítását, a kert további részeinek megtisztítását, stb. Mivel pedig a család jó helyen volt, s elég szabad idő is rendelkezésre állt, most már felfedező utakra is merészkedtem. Ezek során elsősorban azt akartam megtudni, mi történt barátainkkal.

Egyre jobban bemelegszkedem a városba

Utaimra Annus is elkísért, az ő nyelvtudása magában véve is némi biztonságérzést kölcsönzött. De kettesben – házaspárnak adva ki magunkat – kevésbé fenyegetett az a veszély is, hogy a férfiakat még mindig szívesen összefogdosó katonák prédájává válok. Nem egy alkalommal kerültem ki így módon az ilyenfajta veszélyből.

Távolabbi útjainkra többnyire a Németvölgyi útról indultunk ki.

Legelőször az onnan ugrásnyira eső Márvány utcába mentünk át, Feliczidesz Tiborékhoz. Feliczideszné, Bartal Aurél nővére éppen haldoklott. A legközelebbi alkalommal már Tibort is halálos ágyán találtam. De szomorú esetüket megírtam már az Ostrom c. fejezetben. Itt – az események sorrendjében – csak újra felidézem szelíd, finom alakjukat (vö. 162f old., ld. még 424f old.).

Azután lementünk egyszer a Karácsony utcába, Inczénéékhez. Péter akkor már unokafivérénel, Nagy Lajos ügyvédnél bujkált. Az ostrom alatt sem őt, sem családját nem érte baj. Sógora azonban, Borsi Gyurka, mint tüzértiszt Budapest környékén fogságba esett, ahonnan sohasem tért vissza.

Majd távolabbi útra merészkedtünk. Oda, ahol már az ostrom alatt is jártunk, az Eötvös Collegiumba. De nem ugyanazt az útirányt vettük, mint akkor, hanem a Szent Imre herceg (ma Villányi úton) a villamossínek mentén haladtunk. Könnyebb járás esett ugyanis itt lent, a Gellérthegy lábánál, mint oldalában, az akkori Nagybologasszony, (ma eredeti, régi nevén: Ménesi) úton. Mert a heteken keresztül tartó bombázás teljesen felhasogatta, krátterszerű mélyedésekkel törte fel a hegy oldalán párhuzamosan futó utcákat. Meg különben is előbb volt minisztériumi csoportfőnökömet, Balassa Brunót akartam itt, a Szent Imre herceg (ma: MórícZsigmond) körtér sarkán felkeresni.

Kapun sem kellett bemennem, úgy találtam rá. Egy bomba ugyanis leszakította a ház utcára néző homlokzatát. Éppen könyvtárának megmaradt köteteit agnoszkálta, amikor hangos „Dicsértessékkal” ráköszöntem. Idegenül nézett rám, nem ismert meg. Hatalmas barna szakállam és bajuszom úgy benőtte arcomat, hogy a szemekben, tekintetben való hosszabb fürkészés után tudta csak a személyazonosságot megállapítani. Az anyagi károsodáson felül őket sem érte baj. Milyen szerencse – gondoltam magamban – hogy Balassa túlzott óvatosságból nem vállalta annak idején a nyilasuralom alatt írt naplóm elrejtését. Most könyveinek jó részével együtt talán az is elpusztult volna.

Ahogy innen a hegyoldalra a Collegium felé tartottam – Uramisten, hány-szor nem futottam le rajta kollégista koromban, ha villamoson mentem az egyetemre! Már letről láttam: halálos sebet szenvedett ez az áldott épület: Csúcsos tympanonban végződő bejárati részétől balra, melyen messziről olvashatóan hirdeti feliratát: „Bárá Eötvös József Collegium”, érte a bomba, s a tetőzettől le a földszintig

átszakította a földemeket. Aggodalommal eltelve haladtam fel az annyiszor taposott lépcsőkön.

Tomasz Jenőt feleségével és három kisleányával együtt épségben, jó egészségben találtam. Nagy volt az öröendezés, hogy újból láthatjuk egymást. Jenő azután elbeszélte, hogyan folyt le az ostrom attól fogva, amikor a szőnyegbombázás tüzéből kikerülve meglátogattam őket. A kertbe nyúló két szárnyrész alagsorából kiképzett óvóhelyen senkinek nem történt baja. Az épületet tönkretevő repülőbomba az ő irodájába rántotta magát a fölötté lévő helyiségeket. Ezzel az épületet gyakorlatilag ketté is vágta, mert megakadályozta a folyosón az egyik oldalról, a másik oldalra való átmenetelt.

Azután felvitt a könyvtárba, s ott megmutatta, micsoda óriási, láncsal összekötött bombapár „landolt”, s dőglött be a két könyvvállvány között anélkül, hogy bármilyen kárt okozott volna. Annyiszor elhangzott már, hogy közhelynek hat, ha újból leírom: „a Collegium lelke a könyvtár.” Hát, ha ez a rettenetes ikerpár felrobban, akkor ebből a lélekből semmi, de semmi nem marad, de nem robbant fel hála – talán a görög bölcsek és drámaírók rossz gipsz mellszobrainak, amelyek, amikor az épület minden élő lakója lent kuporgott az óvóhelyen, ők minden törekénységük ellenére őrt álltak az emberi szellem halhatatlan termékei fölött.

Hát itt is paraszthajszál választotta el naplóm a pusztulástól. Mert Balassa Brunó elutasító válasza után Tomasz Jenőt kértem meg, dugja be valahová a könyvsorok mögé, nagy diadallal húzta most elő a görög auktorok közül, ahova közös klasszika-filológiai tanulmányainkra való tekintettel – úgy érezte – stílszerűen besorolta.

A padlást is végigjártuk. Ott megmutogatta Jenő a repeszdarabok meg a gépfegyvergolyók nyomait a cserepeken, a tetőléceken és a gerendákon. Azután egy helyütt megállva néhány cserépnyi lyukra mutatott fel a tetőn: „Ezen a helyen esett be egy szerencsétlen német pilóta: Itt találtuk meg holtan a gerendán.”

Az Eötvös Collegiumból hazatérőben világosan leszűrhettem magamban a következőket. Ha a németek nem tartják előbb az egész várost, majd – ellenállásukat mind kisebb sugarú körre vonva össze – Buda belső részeit és a Várat, akkor Buda szinte egyetlen ház romba dőlése nélkül kerül ki a világháborúból. Az angolok és az amerikaiak ugyanis a Duna jobb partját egyetlen egyszer sem bombázták. Buda és a Vár pusztulása az ostrommal kezdődött, amikor az ostromlók előbb csak aknákkal, majd később mind nagyobb és nagyobb kaliberű ágyúkkal lőtték egyes városrészek és kijelölt utcák házait. Egyedenként vették ilyenkor őket célba és rendszeresen haladtak előre lerombolásukban, mert előbb a legfelső, majd az alatta lévő emeleteket vették sorra.

Vár a lerombolt Alagút utcával

Azután megkezdődött a Vár repülőgépekkel való bombázása. Az idő előtt kioldott bombák jó egy-két kilométernyi körzetben a Vár környékét pusztították.

Magam is majdnem áldozatává váltam – két alkalommal is – ilyen „korán” kieresztett bombának. Egyszer a Tóth Lőrincz utcában, amikor orvossággal siettem hazafelé a Krisztinából, másodszor meg a Nagyboldogasszony (ma: Ménesi) úton amikor Annussal szőnyegbombázás külső határába kerültünk.

Melyik idegen pilóta tett hát végeredményben jobb szolgálatot nekünk, szegény magyaroknak? Az-e, aki nem hagyott magunkra bennünket, pedig nem tartóztatuk, s végül is az Eötvös Collegium padlásán zúzta magát halálra, vagy azok, akik, hogy megszabadítsanak bennünket a szép városunkból utolsó keleti „Festung”-ot kiépítő ellenségtől, szétbombázták lakóhelyünket, szétzúzták a nemzet történelmét leghívebben lehelő városrészét, a Várat? Megint olyan kérdés, amire gondolkodó ember nehezen talál választ.

Ilyen gondolatok forogtak-e még fejemben, vagy már az a jóleső érzés töltött el, hogy hamarosan baj nélkül hazaérünk, s letehetjük a nagy ruháskosarat, amit bárhová mentünk is, járásunk-kelésünk jogosultságának igazolására mindig magunkkal vittünk. Egyszer csak azt veszem észre, hogy a Vérmező Széll Kálmán (ma: Moszkva) tér felőli végénél, az Ostrom utcából vezető lejtőn szánalmas menet botorkál felénk. Sebesült német katonák voltak, akiket a Várból valamilyen gyülekezőhelyre hajtottak. Szörnyű volt látni őket. Sápadt arcú, csontig lefogyott férfiak, akiken lógott a hiányos uniformis: a zubbony, a kabát, kinek mi jutott. A rongyos ruhadarab, mi testüket fedte, a vértől, gennytől, amiben fekhettek, elszíneződött, s kemény foltokkal volt teli. Egyik mankóval, másik karja felkötve, harmadiknak a fején valami rongykötés. Egymásnak dőlve, egymást vállon átkarolva szédelegtek, botorkáltak, csoszogtak előre. Borzasztó látvány!

Széll Kálmán tér ostrom után

Automatikusan, mint amikor pszichológiai tesztben egy fogalom, egy jelző ellenpárját kell hirtelen, gondolkodás nélkül kimondani: jó-rossz, fehér-fekete, az a kép ugrott elő bennem, amit valóságban és propaganda-filmen egyaránt számtalan alkalommal láttam. Kemény léptű német csapat. Egyszerre dobbannak a csizmák, egyszerre lendülnek a karok, most a jobb, azután a bal, a Hakenkreuz-cal, s nem vidám, hanem erőteljes, messze hangzó, nyers ének. Úgy pattogzanak a szótagok hangjai a szájból, egyszerre koppan a csizma sarka, s egyszerre, egy magasságba lendül a kéz feje. Dübörög a kövezet, s mint egymás sarkába lépő ostopattogás hangzik az ének: „Denn wir fahren, denn wir fahren gegen Engelland, Engelland!” Az elbizakodott, a fölényes ereje tudatában lévő, az akaratát más földre is kiterjeszteni akaró gőgös nép világgá kiáltja: „Mert most mi Anglia ellen masírozunk!”

Valahányszor hallottam, libabőrös lett tőle a hátam. Nem mintha Angliát féltettem volna. Kemény dió az, még a németek számára is. Hanem mert éreztem, milyen tragédiába vezet majd ez a fanatizmus.

S most erőtlenül, hangtalanul itt vonszolta magát ez a kísértetcsapat! Mit érezhettek a szerencsétlenek, mire gondolhattak? Volt-e ezek között a germán mitológiából meggárgyult ideológusok által pogány hitetlenségben nevelt fiatalok között, akiknek a nyakába édesanyja még keresztet akaszthatott? Volt-e közöttük, aki imával próbálta a jelen és a jövő rettenetét feloldani? Volt-e közöttük, akinek húszéves gyerek-szájából az „England” suttogás alakjában újból elhangzott, s ezúttal az „angyalok országába” való hamaros érkezés vágyát idézte fel, hogy mielőbb vége szakadjon a szenvedésnek?

Ennek a halálba tartó szellemcsapatnak képe kísértett még este is, amikor feküdni készültem.

És ekkor a fagyos februári estén, a Marcibányi térről – mint minden este ilyentájt – felhangzott egy másfajta ének. Egyedül kezdte egy durva, rekedtes hang, azután a már elénekelt szakaszt egész csapat énekelte utána. Megint egy versszakszóló, megint utána a csapat ismétlése. Fóné, antifóné így követte, váltogatta egymást. Ez a csapat is masírozott. A sorok – szorosan egymás után – az elliptikus futópályán meneteltek. A Marcibányi tér Lövház utca felőli végéből kiindulva, erre a Garas utca felé közeledtek, azután innen vissza, kiindulási pontjukhoz.

Ha nem értette is az ember a szöveget, rögtön megérezte rajta: győzelmi céllal, vagy harcba induló, magabiztos sereg győzelmet ígérő dala.

Nemcsak a ritmusa, üteme volt idegen a fülnek, hanem a hang is, az a különös, nyers fejhang, amiből a hangsorok, a szavak benne kitevődtek. Ha a pogányságba visszatásított civilizált európai ember brutális erejét fitogtatta az a testvérnép elpusztításával fenyegető germán induló, akkor ebből meg egy ázsiai, barbár, a civilizáltság fokára még alig emelkedett idegen nép öntudatra ébredt nyers ereje tükröződött.

Ez a nép lép hát most annak a halálba masírozó seregnek a helyére?

Ostrom után. Ennyi maradt: a Lánchíd, háttérben a budai vár

Egyik nap Annus azzal állt elő, hogy ő megpróbál átmenni Pestre. A bátyja után akar bajtársai hozzátartozóinál érdeklődni. Nem tudtam elképzelni, hogy tudja megvalósítani szándékát, de nem az az emberfajta volt Annusunk, akit, ha egyszer elhatározott valamit, könnyen le lehetett volna beszélni róla. Megkértem tehát, ha sikerül átjutnia, nézzen el a Minisztériumba is.

Estére már haza is tért útjáról. Bátyjáról semmit sem tudott meg. Nekem azt a hírt hozta, hogy néhány tisztviselő bent lakik a Minisztérium épületében. De csak egy urat talált ott, Báthor Bélának hívják, az is nagyon „hetykésen” beszélt vele. Így azután semmi érdemleges tájékoztatást sem szereztem általa.

Pedig akkor már egyre jobban foglalkoztatott a kérdés: vajon megindult-e az élet a Minisztériumban, s ha igen, hogyan lehetne bekapcsolódnom? Erzsébeték viszonylag veszély nélkül, jó helyen vannak. Igaz, Pétertől semmi vonatkozásban sem lehet védelmet várni, amit akár a legegyszerűbb, de határozott fellépésű és tetterre kész férfi is nyújtani tudna családjának. Még a vízfordásból is kivonta magát. Napokon keresztül ült a kályha mellett, s azt az egyetlen megmaradt szutykos sötétszürke zakóját keféltette, tisztíttatta, ami a központi fűtés kazánja mellől került elő. Mégis úgy éreztem, nincs itthon már rám feltétlenül szükség. A hivatalba húzott hátunkavágyam, s azt reméltem, hogy később még talán élelmet is tudnék onnan a család számára szerezni.

Ekkortájt – március legelején – időnként már látogatónk is akadt. Erzsébet második nagybátyjának, Németh Györgynek fiatalabb sógora, Boros Laci volt egyike a legelsőknek. Egész állványzatnak is beillett volna az a bonyolult sín, amin szegénynek bal karja vastagon bepólyázva pihent. Alig tudott vele az ajtón – oldalt fordulva – beférni. Olyan volt ez a tartószerkezet, mint egy egyenlő szárú háromszög. Az alapja a derékhoz és a hónalj részhez tapadt. Az egyik szár ebből a deréknál kiindulva, a másik a vízszintes helyzetű szárát tartotta. Az utóbbin nyugodott a tört kar.

Volt nagy öröm és nagy sajnálkozás. „Mi történt Veled?”, „Mi van a karoddal?”, „Nagyon fáj?” – hangzott feléje a kérdés innen is, onnan is. A borostás képű selma⁹⁶ iparkodott nagyon keserves képet vágni, mondogatott is valamit, hogy vállban van a törés, meg hogy nagyon fáj, de azután egyszer csak elnevette magát, kikapta hóna alól az állványzatot, s jól meglóbálta azt a pólyától vastag kart. „Egészen elgémberedett, míg ideértem.” – fűzte hozzá magyarázatul. Azután elmondta, be akarták fogni valamilyen munkaalakulatba, az alól bújt ki ezzel a trükkkel.

Az ostrom utáni időeknek abban a szakaszában éltünk ugyanis amikor a férfiak javarésze munkaosztagokba sorolva karszalagot viselt. A karszalagon magyarul, de olykor cirill betűkkel is az állt színes fonállal kivarrva, milyen munkaosztaghoz tartozik viselője. A legkülönbözőbb ilyen alakulatok működtek: hullaszállító, eltakarító, tisztasági, közlekedési, vízvezetéki, stb, stb. osztág. Előnye abban rejlett a hozzájuk való tartozásának, hogy tagjaikat talán valamivel kevesebb veszedelem fenyegette a katonák részéről való igénybevétel tekintetében. Ettől ugyanis még mindenki tartott, mert sohasem tudhatta, mikor lesz elhurcolás belőle. Ki így, ki úgy próbálta tehát magát bebiztosítani ellene. Az én védelmemet Annus és a magunkkal cipelt ruháskosár jelentette.

⁹⁶ = huncut, csintalan ember

Ez is mentességet jelenthet.

Boros Laci sem akart fogságba kerülni, de a közmunkáktól is viszolygott. Ezt a furfangos utat választotta tehát. A baj csak abban volt, hogy a példa ragadós. Mind több meg több ilyen invalidus tűnt fel az utcán. A Lacival való beszélgetés közben jutott eszembe, hogy hiszen amikor néhány nappal előbb az Eötvös Collegiumban jártunk, pontosan ilyen kínzóeszköz miatt sajnáltam meg Pukánszky Bélát is, a debreceni egyetem német professzorát. A különbség közte és Laci között az volt, hogy ő a lábát húzta, sőt „légnymástól” kapott beszédhibát is mímelt. Máig sem tudom, mennyi volt rokkantságában a sérülés és mennyi a kitűnő színészi teljesítmény. Amikor azután a katonáknak is feltűnt a sok rokkant, gyanút fogtak. Igazoltatták őket, nem civilbe öltözött katonák-e. Mert ha azok, akkor hadifogolytáborban a helyük. Ha viszont a dokumentjük rendben volt, kibontották a pályájukat. Jaj volt annak a szimulánsnak, aki kezükbe került, úgy megverték, hogy nemcsak a karját, hanem a lábát is bepólyázhatta.

De Boros Laci látogatásakor még nem fajult el ennyire a helyzet. A sok karszalagos között még elcsúszott az a pár sínbe rakott alak.

Egy vasárnap délelőtt azután egy másik figura-látogató állított be hozzánk. Békebeli arany sújtásos díszegyenruhájú magyar főhadnagy. Olyan volt rajta az a feszülő sötétkék zubbony, hogy csak úgy ragyogott a gombja, egy ránc, egy porszem sem volt rajta meg a világos pantallón. Fehér glazékesztyűs kezében vitézünk fekete színű, kürtös tiszti sapkáját tartotta. Az ápolatlan, lompos, kályhakezeléstől piszkos kezű, az olajmécsestől kormos arcú nők, a szakállas férfiak körében délcegen állt, mint valami régi időket idéző operettfigura. Az ember nem tudta, sírjon-e, hogy hová jutottunk, vagy ne vessen-e, hogy ilyen figurák is akadnak. Zoltánka odaállt közvetlenül eléje, s felnézett rá, mint valami csillogó karácsonyfára. Gyurika is odatotyogott Zoltánka mellé, pelenkától mindig súlyos bugyijában, s ő is a furcsa emlékmű merev szemlélésébe merült.

Azután Ilona és Péter egyszerre ismerte fel benne egy ismerősünk – Latkóczyiné – fiát. Az anagnorízis⁹⁷ és az ezt követő örvendezés után hellyel kínálták. De a vitéz a többszöri szíves nógatásra is csökönyösen csak állva maradt. Végre – a sok „De hát miért nem ül le?” után kibökte: „Mert nem tudok, úgy feszül rajtam a nadrág, hogy félek, kettéreped.” Azután a kérdezgetésre, hogyan jutott eszébe ilyen régifajta gálauniformist felhúzni, azt adta magyarázatul: vasárnap van, gondolta, miért ne öltözzék ki egyszer ebben a szomorú világban.

Csak később értettem meg, miért nem rendelkezett ez a 25-26 éves fiatalember azzal a minimális ítélőképességgel, aminek birtokában nem csinált volna magából ilyen maskarát. Édesanyja, aki elvált ügyvéd férjétől, magas intelligenciájú, de exaltált nő, aki évtizedek óta havonta megörvendeztetni anyósomékat látogatásával. Fiaim – azokra az időkre visszamenő szemlélettel, amikor még kicsik voltak, s a vendégeket alulról mérték fel – ma is „Hosszú Ilonka néni” néven emlegetik. Hosszú Ilonka néni minden látogatása alkalmával vagy valamilyen optimista politikai hírral jelenik meg, amelyet „biztos” forrásból szerzett, vagy hátborzongató „meg történt” spiritiszta esetet mond el, amelyben X, vagy Y ismerősének megjelent egy elhalt nemzeti, vagy világnagyság szelleme, s ezt meg ezt mondta. A repülő csészealjakkal irodalmát is igen értékes újabb mozzanatokkal lehetne elbeszélései alapján kibővíteni. Hát erre az anyai egyensúlyhiányra vezethető vissza a fiatalember akkori meghökkentő viselkedése. Mint a fiúktól hallom, az ifjú a háborút közvetlenül követő években Amerikába disszidált, ott megnősült. Legutóbb azzal hívta magára az itt élő hozzátartozóinak figyelmét, hogy az apósa által a gyermekei számára bankba tett nagyobb összeget elherdálta.

Abban a feketefejkendős, feketekabátos magas néniben, aki egyik havas márciusi délelőtt kopogott be hozzánk, nem egykönnyen lehetett a kedves arcú, csinos Heckel Máriára ráismerni. Mária a Minisztérium titkárságán a mindenkori miniszternek volt a gépíró-nője. Halk, megfontolt szavú, kedves egyéniség, akit mindenki szeretett. Kevéssé ismertük egymást, mert csak olyankor találkoztunk, amikor a miniszterhez hívtak le. Erre pedig – különösen az utóbbi időben – nem sűrűn került sor.

Vendégünk előadta: lakásunkon keresett, ott tudta meg, jelenleg hol vagyunk, járt már Pesten a minisztériumban, Pusztai Jánostól levelet is hozott számomra, magyarázatul hozzá fűzte, hogy a nyilas miniszter nyugatra távoztával Pusztai Jánosra bízta a Minisztérium itt maradt részének vezetését.

Nagyot dobbant a szívem. Hát nem felejtettek el társaim. Sietnek felvenni a kapcsolatot velem, mert közéjük tartozónak érznek. Tudják rólam, hogy a nyilas uralom alatti kényszerű elszakíttottság nem lazíthatta meg bennem a szálakat, amelyek ahhoz az intézethez fűznek.

Levelét Pusztai János azzal kezdte: örömmel hallotta, hogy családommal együtt megmaradtam. Azután tájékoztatott a pillanatnyi helyzetről: ők még a pincében laknak, a hivatali élet is csak most kezd ocsúdni aléltságából. Majd elmondta: Teleki Géza, a miniszter, egyszer már fent volt Debrecenből. Érdeklődött utánam, s a nyilasok alatti sorsom felől. Majd – ennyi melegséget sohasem tételeztem volna fel

⁹⁷ = megismerés, felismerés

volt tanítványomról: – megmutatta a romos épületben azt a kis helyiséget, amelyben utoljára dolgoztam. Kijelentette, hogy amíg távol marad, azt szeretné, ha én helyettesíteném. Pusztai azzal fejezte be levelét, hogy mihelyt tudok, csatlakozzam hozzájuk. Szeretettel várnak.

Hogy a megnövekedett bajuszon és szakállon, ami arcomat még akkor is éktelenítette, nem gördült-e le pár könnycsepp, azt én most – ahogy emlékeimet itt, áldott Balatonfüreden, 1967. december 8-án napsütötte, csendes szanatóriumi szobámban papírra vetem – nem merném állítani. Meghatott az együttérzés melege, ami Pusztai leveléből felém áradt, s annak a fanyar Teleki Gézának a gesztusa.

Heckel Mária a Pestre való átjutás módjáról is tájékoztatott. Van egy mérnök ismerőse az Elektromos Műveknél, aki teherautóval az újpesti hídon át valamelyik pesti áramfejlesztő egységbe szemet szokott szállítani. Ő néhányunk átvitelét vállalná. Megbeszéli majd vele az időpontot, s akkor Farkas László is csatlakozik hozzánk.

Amikor a készülődés közben arcom szörzetének eltávolításához fogtam, – védelmet jelentett ez az álarc számomra, mert öregített – vegyes érzelmek töltöttek el. Először is azt éreztem, helyesen jártam el, amikor nem alkudtam meg. Igaz, nagy kockázatot vállaltam vele. De megérte. Mert a nyilas vezetőkre, Szélasira való felesküvés, akárhogyan vesszük is, olyan tömjénmorzsa-hintés lett volna a császárszobor előtt, amit már a hitüket tisztán megőrizni akaró öskeresztények is megtagadtak. A tömjén odadobásakor ugyanis meghajlik a gerinc, a régi tartását talán soha többé nem nyeri vissza. Igaz, a tömjén füstjének fedezetében kenyeret kap az ember, de félő, nem esik-e vakfolt általa a jellemre. S most örültem, töretlenül állhatok ismét annak az irányító munkának szolgálatába, amit annyira szerettem.

De ugyanakkor tele volt a szívem aggodalommal is. Nem éri-e majd távollétemben baj azokat, akiket legjobban szeretek, s akiket áldozatos együttes fáradozással sikerült épségben eddig megtartani? A szörnyű idők egész embert kívántak. Mindig ott kellett állni a gáton, „résen” lenni, vigyázni, s a nehéz helyzetekben pillantásokon belül dönteni. A Pestre való átkelés óriási távolságra való távozást jelentett, ahová nem jutott el akkoriban a hír, sem telefon, sem távirat, sem levél alakjában, s ahová a hírhozó, ha egyáltalában akadt ilyen, nagy kockázattal, s üggyel-bajjal tudott csak eljutni. Egy nagy folyó választotta el a két városrészt egymástól sodró vizével, ami nem fogadhatott akkor még hátára csónakot, s amelynek két partját híd nem kötötte össze. Mi lesz, ha közben baj éri kis családomat? Mi lesz, ha szükség lenne reám?

De az értelem azt diktálta, mennem kell. Így hát elindultam.

XIV.

A minisztérium újjászervezése 1945-től

1945. március 8. volt. Heckel Mária barátnőjével a teherautó ponyvája alá bújt, a mérnök, Farkas László meg én ott ültünk a szénrakás tetején. Amikor az újpesti híd elején a katona megállított bennünket, tudomásul vette, hogy rakodómunkások vagyunk. Mehetünk tovább.

Újpestről gyalog folytattuk utunkat a minisztériumba. Megható volt a kedvesség, amivel Pusztaiék fogadtak. Hanák Tibor, Draskóczy Mihály, Báthor Béla lakott Pusztain kívül a Minisztérium Báthory utcai részének óvóhelyén. Egy nő tagja is volt a társaságnak, a szelíd lelkű Riesz Olga. (Az ostrom alatt elszenvedett közös sors hatása alatt belőle meg Báthor Bélából hamarosan egy pár lett, egész életre összekötötték sorsukat.) Külső társként Csipka László csatlakozott még a fentiekhez, ebben a kezdeti időszakaszban.

A társaság az óvóhelyen emeletes ágyakban aludt. Az ostrom előtt elég sok konzervet sikerült összegyűjteniük, így élelemben nem volt hiány. A Klebelsberg utcai portásnak, Bálint bácsinak leánya, aki ma is tisztviselője a minisztériumnak, a tartósított ételeket időnként egy-egy friss lángossal, palacsintával egészítette ki.

Látva leromlott állapotomat, Pusztai nekem mindenből nagyobb adagot juttatott. Hanák Tibor pedig, hogy makacs hörghurutomból kigyógyuljak, gyógyszerekkel látott el. Megmaradt ugyanis az a gyógyszerkészlet, amit egy gyógyszerész-diplomával rendelkező számvevőszéki tisztviselő – Gerének hívták – még évekkel ezelőtt összeállított és kedvezményes áron árusított. Így jólétem minden vonatkozásában biztosítva volt.

A „hivatal” mindössze néhány szobácskából állt az Alkotmány utcai ún. testnevelés-ház földszintjén, mert Pusztai okosabbnak látta elhagyni a Báthory utca-Klebelsberg utcai kettős nagy épülettömböt. A Báthory utcai rész lépcsőházát ugyanis bombatalálat érte, a másik épületnek meg csak a második és harmadik emeletén voltak olyan kisebb helyiségek, amelyek a célnak megfelelték volna. A földszinten itt portás-lakás, valamint raktár- és üzlethelyiségek következtek egymás után, az első emeletet meg jórészt a miniszter, s a politikai államtitkár nagyméretű hivatali szobái tették ki.

A nagy létszámú Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tehát ebben a néhány kis lyukban alig néhány főre rúgó „tisztviselőkarra” zsugorodott össze.

De hová lett az a nyüzsgő és hangoskodó tábor, ami az utolsó időszakban a hatalmas két palotát szaladgálásával és handabandázásával kitöltötte? Barátaimtól ennyit tudtam meg róla:

Rainiss Ferenc, a tanítóból lett miniszter, (azóta bezzeg hozzászokhattunk, hogy a művelődésügy legfőbb őrhelyén legalacsonyabb képesítésű pedagógusok állnak) az államtitkárrá avanzált Tárczay-Feliczidesz Románnal meg a meghunyászkodó Stolpa József adminisztratív államtitkárral (úgy rémlik, mintha rajtuk kívül még egy nyilas államtitkár is szerepelt volna), valamint árpádsávos vezérkarával előbb Dunántúlra, majd onnan Ausztriába menekült. Magával vitt minden egyes osztályról néhány megbízhatónak vélt, s önként jelentkezett tisztviselőt is, hogy a hivatal „tevékenysége” a Budapestről való „átmeneti kitelepítés” után se szakadjon meg.

Joggal merülhet fel az emberben a kérdés, épeszű emberek voltak-e ezek a vezetők, vagy meggárgyult megszálottak, vagy talán szerepüket megjátszó komédiások, akik a huszonnegyedik órában is bíztak benne, vagy legalábbis a hit látszatát iparkodtak megővni, hogy a vert hadak még visszafordulhatnak?

A minisztérium itthon maradt, vezetője Pusztai János miniszteri osztályfőnök, a jogi osztály vezetője lett. Megbízatása szinte névleges volt olyan szétszéledt nyáj felett, amelynek a megváltó eszméktől meg nem fertőzött tagjai ügyis életük és családjuk megmentésére fordították a csaknem teljesen körülvelt városban minden erejüket. És mégis olyan emberi tulajdonságok megbecsülése nyert ezzel kifejezést a csatát vesztett menekülők részéről, amelyek főként csak az ostrom után, a Minisztérium újjászervezése során találhattak méltó teret az erő kifejtésre.

Az itthon maradottak közül fájdalmasan érintett Molnár Andor miniszteri tanácsos halálának és Ruday Rezső osztálytanácsos eltűnésének híre.

Molnár Andor – mindenki kedves Dóri bácsija – ez a hajlott hátú, szórakozott aggregény, minden jó ügy gyámolítását, pártfogolását vállalta. A zsidóüldözésről szóló részben már megemlékeztem róla⁹⁸, miként indította el a zsidó egyetemi tanárok és művészek mentesítésének akcióját, amit én a tanítók és a tanárok esetében próbáltam – az ő példája nyomán – diadalra vinni. Őt az óvóhelyen az ún. ukrán betegség – súlyos dizentériefajta – vitte el.

A nálam néhány évvel idősebb Ruday Rezsőt a nyilasok hivatali szobájából hurcolták el. Minden valószínűséggel rögtön ki is végezhették, mert sohasem került elő többé.

„Bűne” az volt, hogy lengyel menekült diákokat titokban még akkor is segítkezett, amikor a német ellenőrzés nálunk már az államigazgatás minden területére kiterjedt.

Érdekes egyéniség volt Ruday. Beszédmódja pattogó, gondolatait apodiktikusan fogalmazta. Így határozottság, önállóság látszatát keltette. Én sem gondoltam volna róla, hogy a hatalommal való szembeszegülés fogja valaha is vesztét okozni. Egyszer ugyanis majdnem összeszólalkozásba átváltó vitát provokált velem amiatt, mert én Szily államtitkárnak egyik rendelkezését, valakinek a segítkezését, ami az öregúr jótekonysági rigolyájából fakadt, s amit én az osztályom érdekei szempontjából

⁹⁸ Vö. 411. old.

sérelmesnek találtam, nem akartam végrehajtani. „Te szembe mersz szegülni az Államtitkár Úr akaratával?” – ez volt részéről a vita mottója. Lehet, hogy nem a vak engedelmesség és a tekintélytisztelet tüzelte ellenem, mint akkor hittem, hanem inkább az a szeretet, ami ez iránt a bölcs öreg ember iránt őt is, mint sokunkat mást, eltöltötte.

Mindjárt az első nap kivitt Pusztai és Hanák a Dunapartra, hadd nézzek körül az elpusztult városban. Rettenetes a látvány, ami ott szemünk elé tárul.

Margithíd, Lánchíd, Erzsébet híd, Ferenc-József-híd, – valamennyi vízbe hullva, s a Duna túlsó oldalán, velünk szemben a Vár, a Királyi Palota üres ablaknyílásain – tetőszerkezet és mennyezet hiányában – a mennyboltozat kéklík át.

A Duna parti Korzóhoz érve ott feketélik előttünk a kiégett szállodasor. Magyarázatul hozzáfűzik barátaim: a tűz itt úgy keletkezett, hogy a zabráló katonák az alagsorban elhányták az újságpapírból csavart fáklyáikat, a gyúlékony holmi tüzet fogott, s a lángok az ablakon át egyik emeletről a másikra, egyre magasabbra kúsztak, amíg csak a hatalmas paloták, egyik a másik után, pusztá kormos falaikkal nem meredtek az égnek.

Botorkálunk a Belvárosban a foghíjas házsorok között, ahol a bombától talált épületek omladéka, páncélautók, tankok roncsai gátolják az előbbre jutást. A kirkatok legtöbbjében utcáról befarolt katonai teherautók. Borzasztó kép mindenütt. Annak, aki szerette ezt a várost, minduntalan sírás fojtogatja a torkát.

A kettévágott Budapest a Gellért hegyről nézve észak felé

Latolgatjuk, mennyi időre lesz majd szükség, amíg újjáépül: 10, 20, 30 évre, egy emberöltőre? Hanák Tibor lelkes optimizmusával szemben áll a mi pesszimizmusunk. Abban mindhárman megegyeztünk, hogy nagyon sok munkát, s igen nagy anyagi áldozatot követel majd az országtól.

A Nemzeti Színházhoz is elmegyünk. Hallottuk ugyanis, hogy bomba szakította át a nézőtér boltozatát. (Az akkori Nemzeti Színház képét ld. a 97. oldalon!)

A Rákóczi út felől a Corvin Áruház elé érve, furcsa szerelvényt pillantottunk meg a villamossíneken. Egy kis gőzmozdony mögött három egymáshoz kapcsolt villamos teherkocsi áll. A kocsikra hullákat dobálnak. A halottakat a Corvin Áruházból hordják ki, s mint a zsákokat úgy hajtják őket fel, egyiket a másik után. Amikor mellettük elhaladtunk, éppen egy fiatal nő csonttá fagyott teste van soron. Olyan, mint valami kirakati bábú. Hosszú fekete hajának varkocsa egybe tapadt, s mint rosszul sikerült durva szálú paróka, repül csóvaként a test után.

Kilátás a várból dél felé nézve

Még két ilyen nagyobb hullagyűjtő helyről hallottam. Az egyik a Budai Apolló Mozi volt. A másik az Országos Levéltár alagsora, amit az ostrom utolsó szakaszában a németek „kórházként” használtak. Azért kell idézőjelbe tennem a fogalmat jelölő szót, mert ez a szükséghely a kórház minden alkotó elemét és kellékét nélkülözte – a betegeken kívül. „Ágyként” a polcokról levett levéltári anyag kötetei szolgáltak. Ezeken hánykolódtak a szerencsétlen sebesültek mindaddig, amíg a halál meg nem váltotta őket. Holtukban azután az lett a ravataluk, s talán koporsójuk is. Mert innen százával elszállított hullákkal együtt sokszor ezeket a vértől, gennyitől átázott, s testre tapadt megfagyott iratokat is a közös sírba hajították.

Emlékezetes marad számomra az első nap, amikor újból a „hivatalba” mentem. Persze, a szó igazi értelmében nem lehetett akkor még hivatalról beszélni. Hiszen ügyintézés alig-alig folyt. Az írásbeliség fokáig eljutott ugyan már Pusztai néhány

segítőtársával, de ez az időszak inkább még csak az adománylevelek, a „dokumentumok” kiállításának korszaka volt. Egy-egy intézmény (pl. az Opera, a Nemzeti Színház, néhány egyházi hatóság) kapott igazolást arról, hogy illetmények, azután fűtőanyag, vagy egyes élelmiszer alapanyagok stb. felvételezésére jogosult. Ezért is volt az első „ügyfél”, kivel Pusztainál találkoztam, Komáromy Mihály, az Opera igazgatója, meg Ravasz László, református püspök. Ravasz Lászlótól értesültünk Imre Sándor haláláról.

Imre Sándor az ostromot közvetlenül megelőző időben a Kékgolyó utcai ún. Postás Szanatóriumban feküdt, ahol műtétet hajtottak rajta végre. Ott láttam utoljára. Csak karácsonyra javult az állapota annyira, hogy hazavihették. Legyengült állapotban érte az ostrom. Még nagy nehezen éppen, hogy átvészelte, s akkor a szív-trombózis percekben belül végzett vele.

A hír nagyon fájdalmasan érintett. Az ország nemzetnevelőt veszített el halálával, akire – azt gondoltuk akkor – még igen nagy feladat elvégzése várt volna. Én meg atyai jóakarómat sirattam benne, akinek a bölcsességére, jóságos tanácsaira való támaszkodás a nehéz időkben biztonságot jelentett volna számomra. Ma már tudom: kegyes volt hozzá az Ég, hogy nem kellett mindazoknak az eszméknek tudatos és tervszerű, gonosz megcsúfolását megérnie, amelyeket Ő szentnek tartott.

A debreceni kormány kiadásában megjelent már addigra a Hivatalos Közlöny pár oldalas néhány száma is. Szörnyű felfedezést tettem, amikor – tájékozódás végett – kézbe vettem őket. Nem értettem belőlük semmit. Szemem át tudta futni, mint régen, a betűkből álló sorokat, azt is meg tudtam állapítani, miként tagozódnak a mondatok szavakra, de az értelmet még sem tudtam kivenni abból, amit olvastam. Az ostrom hetei, az azt megelőző és követő nehéz idők elegendőnek mutatkoztak rá, hogy kifűjják fejemből a készséget, az elvontabb fogalmakból álló hivatalos szöveg megértésére. Néhány napba telt, amíg agyam újból „akklimatizálódott”.

Hivatali szobám kis hosszúkás helyiség volt. Itt kezdtem el egyedül – ha nagyképű volnék, azt mondanám – a népiskolai és középiskolai ügyek intézését. Jobban fedi azonban az igazságot, ha így fejezem ki magamat: a tanítók és a tanárok összegabalyodott személyi ügyeinek kitisztázását. Mert azok az első fecskék, akik jelentkeztek nálam, csakúgy illetményeik igazolását, vagy családjukhoz való áthelyezésüket kérték, mint később az ajtóim előtti kis sötét folyosón hosszú sorban torlódó pedagógusok. A Felvidékről, Erdélyből, a Délvidékről, s az ország egyéb területeiről sokan sodródtak ide, a fővárosba. Ezeknek élniük kellett valamiből. S egyre többen akadtak olyanok is, akik itteni ideiglenes beosztásukat újból régi szolgálati helyükkel akarták felcserélni.

Az ügyiratokat eleinte Heckel Máriának diktáltam. Egyik nap beállított azután hozzám Roos Edit, régi tenisz-partnerem, nővére kíséretében. Csúnyán be volt kormozva még akkor is mindkettejük arca, védelmül a hosszú út alatti esetleges molsztálások ellen. Gépíróként való alkalmazását kérte. Az ilyen esetekben alkalmazott gyakorlathoz híven leültettem az asztalhoz, lediktáltam neki gyorsírásba a soron lévő ügyfél dokumentumát, azután arra kértem, tegye ezt most át gépbe. Mint a villám száguldott kezében előbb a ceruza, majd gépfegyvercsattogás-szerűen verték az írógép betűi a szöveget a papírra. Hibát sem tudtam felfedezni az ügyiratban. „Hát itt is maradhat mindjárt, Édi” mondtam ki a határozatot. Így került mellém, hogy azután további rövid életű hivatali pályafutásom alatt végig mellettem is maradjon.

A jelentkező ügyfelek áradása közben egyre nőtt. Reggeltől kora délutánig megállás nélkül intéztük ügyeiket, próbáltuk összehozni a szétszakadt családok tagjait, és kézbe adni a kenyeret jelentő fizetési igazolásokat. Édi képtelen volt azonban már a gyors és gépíráson felül az iratok számmal, s egyéb olyan kellékekkel való ellátását is végezni, ami őket hivatalos ügyiratokká teszi. Mind többször láttam tehát az ajtótól az ablak előtti írógépasztalig egy nyúlánk gyászruhás fiatal nőt lassan, lábujjhegyen végigmenni. Mindannyiszor letett valamit az írógép mellé, átvett néhány iratot Éditől, azután ahogy jött, nesztelenül távozott. Fekete hajjal körülvelt finom vonalú arcán a ragyogó koromfekete szemében tompa szomorúság tükröződött.

„Ki ez a gyászruhás asszony?” – kérdeztem egyszer Éditől.

„Nem asszony, csak menyasszony. Balogi Hermin⁹⁹ a neve. A Várban esett el a vőlegénye az ostrom alatt.”

⁹⁹ Balogi Hermin (1915-1995) Bassola Zoltán második felesége

Ha életemet, ami ugyan Istennek hála a görög tragédiák hőseinek sorsához kisszerű volta miatt nem hasonlítható, mégis görög tragédia keretében próbálnám megjeleníteni, akkor a most megismert fekete ruhás, néma személy benne formabontó szerephez jutna. Mert ő akkor állna a főhős mellé, amikor az már elbukott, s a színpad egész hosszában végig kísérné, amíg csak Hadész kapujához nem ér ...

Az első március 15-ét az Opera már meg tudta ünnepelni. Igaz, fogcsikorgató hideg volt a nézőtéren. Mégis hányunknak az arca nem tűzelt, amikor Kodály Psalmus Hungaricus-ának megrázó magyar keservei felhangzottak. A színpad háttérére vetített gomolygó láng- és füsttenger halvány mását adta csak az évszázadokon át nagy veszélyből még nagyobb veszélybe, szörnyű pusztulásból még szörnyűbb pusztulásba átváltó magyarság kegyetlen sorsának.

De akkortájt, mintha már azért a város ébredezni kezdett volna aléltságából. A Rákóczi úton, az Andrássy úton, a Körúton a kora tavaszi napsugár egyre több embert csalogatott ki. Járkálók, sétálók, nézelődők jelennek meg az eddig csak határozott célból ablakot, deszkát, üveget cipelő, kiskocsit húzó, talicskát toló, hátizsákos, kosaras emberek között. S a járókelők egyszer csak megbökkik egymást: „Nini, nézd csak, ebben a kirakatban már árusítanak!” Azután mosolyogva sorolgtatják fel, mi mindent látnak a kitisztított, természetesen üveg nélküli kirakatfülkében: cipőzsinór, paszta, fogkefe, cérna, bögre, tányér. A választék – igaz – nem nagy, de már mégis valami. Az üzlet a háttérben kiegészve, romosan, de a másfél méter széles kirakati rész már boltként szerepel. Azután itt is – ott is elhangzik már a kínálás: „Pogácsát tessék!”, „Krumplucukrot tessék!”

Kezdett az élet lassan visszatérni a halott városba.

Egyik délelőtt kemény kopogtatás az ajtón, s benyit rajta miniszterünk, gróf Teleki Géza.

Magas közjogi méltóságában sem sokat különbözött attól a tizenhét éves sihertől, akinek tizenhét évvel azelőtt megismertem. Elálló fülek, a mosolygó cserepes ajak mögött derékszögben elhajló metszőfog, alakja szinte kisfiús. Harminchárom éves korában is póz nélküli.

Amíg az édesapjától örökölt különleges lóden vadászköpeny kerek nyílásából, mint valami mise-karingből kibúvik, – gróf Teleki Pál szerette az ilyen kacifántos sportöltözékeket, – kikerdezget, hogyan szenvedtük át az ostromot. Kedves közvetlenséggel juttatja kifejezésre, mennyire örül, hogy épségben maradtunk.

Mondjuk Pusztával neki, legfőbb ideje volt, hogy megérkezett, szükség van már jelenlétére. Szavunkba vág, hogy csak egy napra jött, még vissza kell mennie Debrecenbe. De hamarosan végleg feljön a felköltöző kormánnyal együtt.

Nem is kerül sor semmi érdemleges megbeszélésre. Ahhoz kérem mindössze hozzájárulását, hogy a Minisztérium óvóhelyéről Stolpa államtitkár szobájába jöhessünk fel lakni. Pusztai ugyanis megmakacsolta magát: ő nem akarja elfoglalni

volt államtitkárának helyiségét. Belátja ugyan, hogy a mi ideiglenes lakásunk céljára az felelne meg a legjobban, mert napos is meg fürdőszoba és mellékhelyiség is csatlakozik hozzá. Ő azonban annyit köszönhet Stolpának, hogy hálátlanságnak érezné, ha most éppen az ő hivatali helyiségét vennénk birtokunkba.

Teleki Géza nevetve hallgatta vitánkat. Csodálkozásának adott kifejezést, hogy még mindig pincében élünk. Azzal vált el tőlünk, hogy mennél előbb költözzünk fel a kiszemelt helyre.

Új lakóhelyünket még aznap el is foglaltuk. Ez a helyiség az én későbbi államtitkári hivatali szobám, a Báthory utcai épület második emeletén lévő sarokszoza. Egyik ablaka a Klebelsberg utcára, a másik a Batthyány örökmécsesre néz. Ezen az utóbbi, délkeleti ablakon át csak úgy áradt a márciusi nap oly sokáig nélkülözött melege. Pusztai, Hanák, Draskóczy és én állítottuk fel ágyunkat ebben a szobában. Farkas László az előtte lévő, tanácskozás céljára szolgáló nagyobb terembe szorult ki.

Hangulatosabb, kellemesebb volt itt az élet, mint az óvóhelyen. A hivatali munka végeztével kiki ágyára heveredett. Beszélgettünk, latolgattuk a harctéri eseményeket, a politikai fejleményeket. Pusztai az ajtó melletti bal sarokban lévő ágyán egyre csak a külföldi híreket hallgatta a Minisztérium kis légoltalmi rádióján. A németek ellenállása akkor már mind kevesebb területre szorult össze. A nyugati szövetségesek nyugatról, északról és délről, a keleti pedig keletről nyomult feltartóztathatatlanul előre. S ahogy közeledett a szövetséges seregek találkozásának időpontja, úgy fokozódott közöttük a politikai ellentét. Amikor az ember a híreket hallgatta, sokszor az volt már az érzése: mire összeérnének, összecsapnak. A bajtársi összeölelkezés helyett majd egymásnak esnek.

Most már a gondolkodó fők – s ilyen, sajnos kevés akad az államvezetők soraiban – egyre világosabban látják: ha az összecsapás akkor bekövetkezik, akkor a világ ma nem reszket az atomháborútól való félelemben. Akkor nincs az egyik oldalról állandóan fokozódó zsarolás, a másik oldalról meg szégyenteljes engedményadás, meghátrálás, az egyik oldalról bomlasztás, lázítás, ellentétstízítás, partizánháború szervezése a másik és a másikkal baráti viszonyban álló országok határai mögött, a másik oldalról meg szimptómakezelés, próbálkozás az itt is, ott is fellobbanó tűz elfojtására, ahelyett, hogy a gyújtogatókat tennék ártalmatlanná.

Pusztai finom idegzetét alaposan megviselte az ostrom. Sokszor ült ágyán szótlanul, fejét kezébe temetve. Türelmetlen, ingerlékeny is volt. Olyan dolgokon is bosszankodott, amit más egyenesen mulatságosnak talált. Haragudott például Csipka Lacira, miért mondja, valahányszor az étkezés vége felé mosolyogva, jókedvűen beállít hozzánk, a portáslakásba – ez a fiú örök mosolygás, vidámság maradt ezekben a nehéz időkben is – „Magamat ajánlom” – amikor a köszönésnek ezt a módját búcsúzáskor szokás alkalmazni. Meg illetlenül, hangosan tör is mindig a szobába, a kilincset is durván üti le, meg ... S szegény Csipka Laci az éles elme bonckése alatt anatómiai precizitással ízekre boncoltatott. Hiába vettem védelmembe az áldozatot

több alkalommal is. Hanák Tibor ilyenkor az ajtó jobb kéz felőli ágyáról újabb meg újabb metszeteket csúsztatott a mikroszkóp tárgylemeze alá, amin azután Pusztai megint torz rendellenességeket fedezett fel. Egyszer azután megsokalltam a dolgot, Pusztai távollétében rászóltam Hanákra: csúnya dolgot művel közös barátunkkal szemben, s helytelen a viselkedése Pusztai irányában is. Arra kellene törekednie, hogy közös erővel csitítgassuk, nem pedig, hogy újabb meg újabb tápot adjon beteges ingerlékenységének.

Milyen tiszta, becsületes lélek volt az a Hanák Tibor. Még aznap elfogott valahol, s lángba borult arccal mondta bűnbánóan, azon a különös, érces csengésű, mégis rekedtes, meleg hangján: „Igazad volt, Zoltán. Nagyon elszégyelltem magam. Soha többé nem teszem.”

Mi lett vajon az ő szép duna-parti lakásából? – kezdte egyik alkalommal Pusztai. A bérház legfelső emeletén ablakai nyugatnak, a Margitszigetre, azon túl a Rózsadombra meg a Hármashatárhegyre néztek. Akkora tetőterasa volt, hogy az egész lakást el lehetett volna néhányszor helyezni rajta. Addig-addig emlegette, hogy egyszer aztán fogtuk magunkat, s elmerészkedtünk kettesben megnézni. Magas rangú tiszt telepedett bele. A házmester jóvoltából – a tiszt távollétében – mégis felmehettünk. Bántódása nem esett a bútoroknak. Szomorúan simogatta végig János tekintetével a kedves tárgyakat, a tetőteraszról is végignézett a szeretett tájon, azután már az ajtó felé tartott. „Hogy legyen valami emlékem belőle” – fordult hirtelen vissza – „elviszem magammal belőle azt a régi hajómodellt. Talán nem fogja az új lakó hiányolni.” Azzal leemelte a szekrény tetejéről az egyik külföldi útjáról hozott szép karavella-hajótestet, s elgondolkozva indult lefelé a lépcsőn. Ha önzetlenségből, kötelességtudatból nem költözik át a Minisztérium óvóhelyére, hogy mentse – amíg lehet – az állam értékeit, hanem a teljes épségben maradt hatalmas bérházban marad, akkor talán a gonddal, ízléssel és szeretettel berendezett otthona sem kerül idegen kézre. Mert lakását sohasem kapta többé vissza.

Azidő tájt még két helyre látogattunk el Pusztáival.

Előbb Incze Pétert kerestük fel a Papnövelde utcában. Közvetlenül az ostrom után ott talált menedéket unokafivérének, Nagy Lajos ügyvédnek. Persze látogatásunk idején már Nagyék is felköltöztek az óvóhelyről, s az akkori körülmények diktálta módon egyetlen szobába húzódtak össze. Nagyobb biztonságot jelentett ez az összetömörülés, meg a hideg nem volt így elviselhetetlen.

Inczét viszonylag jó idegállapotban találtuk. Joggal félhetett pedig szegény attól, hogy elfogják. Mint a mindenkori miniszterelnök titkára olyan kiemelkedő helyen állt ugyanis, s olyan hosszú időn keresztül töltötte be ezt a pozíciót, hogy még akkor is nehezen kerülhette volna el a számonkérést, ha időben távozik.

Hadd említsem meg ehelyütt, – mert rokon voltánál fogva ide kívánczok, – Pásint Ödön szomorú esetét. Ő még gróf Bethlen István miniszterelnök mellett látta el egy évtizeden keresztül a titkári teendőket. Börtönbe ugyan emiatt az ostrom után nem zárták, de egyre jobban szorongatta az államvédelmi bizottság; legyen besúgójuk. Az lett volna a feladata, hogy a régi politikusok, közéleti nagyságok közül mindazokra felhívja az ávó figyelmét, akik ellen valamilyen ürüggyel el lehet majd járni. Amikor a gondolkodási időre kapott határterminus elérkezett, felakasztotta magát. Inkább a halált választotta, mint a gyalázatot. Meghajtom a fejem emléke előtt. Pedig nem szerettem fölényeskedő, a közemberek feje felett elnéző, talmi előkelősködése miatt.

Incze Péter – sajnos nem távozott állásából akkor, amikor pedig már nem csak a józan ész, a becsület, hanem egyszerűen a jó ízlés is ellene szegült a közszolgálatnak.

Még Szöllősit is, a Szálasi által kinevezett miniszterelnök-helyettest is kiszolgálta. Bár – s ez mentségül szolgál – nem követte nyugatra való menekülésében. Ezért kellett tehát bujkálnia.

Egészen a Minisztériumig kísért vissza bennünket.

Így jobban, nyíltabban beszélgethettünk. Tudta: nem bujkálhat örökké. De reménykedett benne, hogy nem sújtják majd börtönbüntetéssel, hanem csak internálják egy időre. Úgy gondolta, bizonyos fokú oltalmat jelent talán számára az a levél, amit – 1943-mal keltezve – Teleki Géza intézett hozzá. Az volt a levél tartalma, maradjon a helyén az egész szerteágazó Teleki família kérésére, mert így a család tagjai is meg másokon is hatékonyan tud a bizonytalan időkben segíteni. A levélen az első tekintetre látszott, hogy Géza néhány nappal előbb írhatta. Ezt Péter becsülettel mindjárt el is ismerte. Figyelmeztettük tehát rá, hogy inkább rossz, mint jó szolgálatot tesz neki is meg írójának is. Hiszen a nyomozó hatóság szabad szemmel megállapítja róla, amit mi is azonnal észrevettünk.

Erzsébet nagybátyjának, Németh Györgynek a családját is meglátogattuk a Váci utca Vámház körúti felén. Baráti családnál találtuk őket. Valamilyen oknál fogva – talán, mert félték a Ferencz-József-híd közvetlen közelségéből folyó veszély kockázatától – az ostromot is idegen háznak óvóhelyén élték át. Nagyobb szerencsétlenség nem érte őket. Elmondta azonban Andi, Gyuri bácsi felesége, akit egyedül találtunk a családból otthon, milyen bajba rántotta barátjukat az ő Andor fiuk fiatal korából folyó meggondolatlansága. Az óvóhelyre a lakásukból hozott holmi közé gondosan becsomagolta ugyanis tűzérzékeny díszszobonyát is. A katonák zabrálás közben erre is rábukkantak. Megvadulva, hogy az óvóhelyen katona rejtőzködik, most már azután tüzetesen mindent átkutattak. A kutatás közben – mire a felháborodásukat kiváltó felfedezés inkább csak ürügy volt – megtalálták Gyuri bácsiék befogadó tehetős barát nagyobb összeget kitevő bankjegycsomóját is. Sok minden egyébbel persze ezt is magukkal vitték.

Andi, kinek vendégszerető háziasszonyi híre közismert volt a család és a barátok széles köreiben, persze nem engedett el bennünket anélkül, hogy valamivel meg ne kínált volna. Mivel azonban nem volt egyebe, hát még az ostrom előtti időkben

tartalékolt kenyérszeletekből sültött számunkra néhány darabot kétszersültté, s azt tette elénk az asztalra. Finom csemegeként fogyasztottunk belőle – tapintatosan – egy-egy darabot.

Nem viselkedett velünk ilyen nobilesan Nemes József, a debreceni kormány kultuszminisztériumának még frissiben, ott kinevezett miniszteri osztályfőnöke. Március vége felé állított be Debrecenből, hogy a közeljövőben Budapestre költöző kormány elhelyezésének útját egyengesse. Amikor este hátizsákját kipakolta, hogy vacsorához lásson, majd kipottyant a szemünk, annyira rámeresztettük az egymás után asztalra kerülő finomságokra. Szalonna, kemény tojások garmadája, rőfnyi hosszú kolbászok, meg az Isten tudja mi minden nem sorakozott még ott egymás mellett. Amikor bicskáját elővette, mentegetőzve vezette be étkezését: „Csak ilyen frugális¹⁰⁰ dolgokat tudtam magammal hozni.” De megkínálni, azt elefelejtett bennünket.

Milyen különös az első benyomás hatása az embernek a megismert személlyel való későbbi kapcsolatára, a vele szembeni rokonszenv vagy ellenszenv kialakulására. Nemes Józsefet – ezt a későbbi idők folyamán olyan nemes gondolkodású, művészi képességű, ízig-vérig úrnak megismert munkatársamat – sokáig önző, tehetségtelen emberként könyveltem el magamban. Amikor a külföldiekkel való viselkedését, bánásmódját figyelhettem meg, s még később, amikor most néhány éve a kapcsolatot egymással újból felvettük – csak akkor láttam, s most csodálom az átlagosból öt magasan kiemelő emberi értékeit. 22 éve, hogy először találkoztunk. Ő akkor 55 éves volt, én a 43-at sem töltöttem még be. Ő reszkető kezű aggastyán ma, én is átléptem – a nyugatiak mércéje szerint is – az öregkor határán.

Most már esténként Pusztaiaval a Minisztérium újjászervezésén dolgoztunk. El kellett készülnünk vele, hogy amikor a miniszter véglegesen felköltözik, megindulhasson a munka. Nyilvánvaló volt, hogy régi kereteiben nem is lehet, de ha lehetne is, esztelenség lenne a Minisztériumot visszaállítani. Az átlagosból éppen csak ocsúdni kezdő ország művelődésügyét ugyanis – a régi intézmények, hálózatok felhasználásával – csak lassan, óvatosan lehet elindítani. Ehhez viszont kisebb központi szerv, apparátus kell, a réginél lényegesen kisebb létszámú tisztviselőkkel. Ahogyan fejlődik, s tölti majd ki régi formáit az élet, olyan ütemben lesz bővíthető a központi szerv is, s oly mértékben lesz majd szaporítható a személyzet.

Az volt tehát az alapelvünk, hogy a Minisztériumot mindössze alapfunkciót betöltő ügyosztályokra tagoljuk. Ezért a régi Isten tudja hány csoport, osztály, alosztály helyett csupán ezeket állítottuk vissza: az elnöki, az egyházi, az elvi, az iskolai, az egyetemi, a művészeti, a népművelési, a külföldi kapcsolatokat fenntartó, a testnevelési és a gazdasági ügyosztályt. Amire az országnak elesettségében a pusztai élet fenntartásán felül akkor a művelődés tekintetében szüksége volt, annak irányítását a művelődésügy központi szervében ezeken az osztályokon néhány ember is el tudja végezni. Arra kellett azonban törekedni, minden vonatkozásban helyt

¹⁰⁰ = egyszerű, szerény

tudjon állni, s hogy a megfelelő helyre a megfelelő ember kerüljön. Nagyon sokáig mérlegeltük tehát a döntés előtt a számba vehető személyek természetét, jellemét, szakképzettségét, műveltségét, s mindazokat az egyéb tulajdonságokat, amelyekkel vezető hivatalnokoknak rendelkezniük kell.

Pusztait és engem, valamint rajtunk keresztül Teleki Gézát burkoltan és nyíltan sok gáncs érte azért, hogy a Minisztérium régi vezető tisztviselői közül alig vet-tünk vissza néhányat. A felelősség ilyen vonatkozásban túlnyomóan engem terhelt. Amíg ugyanis az átszervezés elvi munkáját Pusztai végezte, addig a személyi kiválasztás feladatát jórészt én vállaltam. S most több mint 20 év távlatából visszatekintve is az az érzésem: ő is, én is jó munkát végeztünk. Pusztai biztos ítélettel szilárd, s mégis rugalmas szervezeti keretet állított fel, én meg az ő segítségével olyan embereket válogattam ki, akik meg tudtak felelni a rájuk váró feladatoknak.

A „Vallás- és közoktatásügyi Minisztérium” c. fejezetben szoltam már róla, milyen szerény tehetségű, alacsony műveltségű, horizontú idősebb személyek álltak a régi Minisztériumban – az emberismeret híján történő kiválasztás eredményeképpen – az egyes ügyosztályok, csoportok élén. Azt is megemlítettem, milyen bólogató János szerepet tölthettek ezek be felfelé, s milyen kerékkötői voltak minden alulról kiinduló egészséges kezdeményezésnek. Nos, ezeket a vezető embereket nem volt szabad visszavennünk. Az ilyen jellegű válogatás még csak antiszociális intézkedésnek sem volt mondható. Nyugdíját ugyanis mindenki megkapta, aki a – sajnos, tőlünk teljesen függetlenül működő – igazoló bizottságok rostáján fennmaradt.

Bizony időnként fájdalmas döntéseket is kellett hoznunk. Két személy esetét említtem meg példaképpen.

Az első: Kósa Kálmáné.

Korrekt gondolkodású, abszolút becsületes magyar ember, szorgalmas, s kitűnő szakember. Meglátja a lényegét, s azonnal dönten is tud. Két gyengéje az emberismeret hiánya, s valami gyermekes politikai naivság.

Ha visszavesszük, mint ahogy szívem szerint tettem volna, nem csak a Minisztériumnak, hanem neki magának is ártottunk volna vele. A németek győzelmének, a Wunderwaffe-k mindent elsöprő hatásának megingathatatlan hite élt ugyanis benne, ezt unos-untalan mindenki előtt világgá kürtölte. Politikai okból el kellett tehát ejtenünk.

A második: Keveházi Kováts Gyula.

Az ő portréjának megrajzolására az idézett fejezetben több oldalt szenteltem¹⁰¹. Aki őt ismerte – sajnos, mire ezt az életrajzot a legközelebbi hozzátartozókon felül más is olvashatja, ha ugyan lesz valaha is valaki, aki majd olvassa – csak igen kevés ilyen személy lesz életben, az elismeri, nem karikatúrát adtam ki róla. Nagy műveltségű finom lelkű, becsületes úr, aki azonban nem való hivatalnoknak. A munkát

¹⁰¹ Vö. 328ff old., ld még 358ff old.

unja, sőt lenézi, a lényeg elvész számára a figyelmét magukra irányító apró részletek özönében, határozni, dönteni nem tud, emberismerete nincs, mert felszínes jegyek megítélésére szorítkozik. S így sorolhatnám a negatívumokat még hosszú időn át. Az a körülmény, hogy gróf Klebelsberg Kunónak sógora – ami egyébként szememben pozitív jegy, mert Klebelsberget egyik legátfogóbb elméjű, s legeredményesebben működő magyar kultuszminiszternek tartottam – s hogy a húszas évek napilapjaiban hosszú időn át „Pubi” néven szerepeltetett világfi: meg sem fordult negatívumként a fejemben, amikor teljes határozottsággal távoltartása mellett foglaltam állást.

Pedig én Kovács Gyulát, mint főnökömet is szerettem, mint ahogy most is szeretem, mint idős – most 77 éves – barátomat, akivel hol nála, hol nálam időnként össze szoktunk jönni. S milyen keserves dolog volt megmondanom neki az igazat, „Hát Zolikám, nem vagyok én a Ti Minisztériumotokba való?” – szegezte nekem a kérdést. S nekem erre becsületesen, szemébe nézve kellett felelnem. „Hát akkor én most sofőrnek menjek el?” – hangzott további kérdésként konklúziója. S még talán ennél is nehezebb volt a helyzetem, amikor finom lelkű német felesége – Mirka tábornok leánya – jött el hozzám, ugyanilyen kérdésekre várva feleletet.

De az volt az elvem: vezető tisztviselő a jónak vélt ügy érdekében vállalja az ódi-umot. S én ezekben az esetekben is – bár igazán fájó szívvel – a jónak vélt ügy szolgálatában vállaltam is.

A politikai pártok megalakulása már Debrecenben megtörtént. Ennek mikéntjéről én éppen olyan keveset tudok, mint későbbi sorsukról, fejlődésükről. Az ún. napi politika ugyanis – a pártok és párttagok ügyeinek ügyeskedéssel, fondorkodással, megtévesztéssel való diadalra vitele – sohasem érdekelt. Pedig az ország-vezetés nagy kérdései mind belpolitikai, mind külpolitikai vonatkozásban mindig szinte személyes problémáim voltak.

Mire a kormány felköltözött Budapestre, addigra működött ez a négy fő párt: a kisgazdapárt, a parasztpárt, a szociáldemokrata párt és a kommunista párt. Emlékezetem szerint már csak itt Budapesten csatlakozott hozzájuk a keresztény párt, a Sulyok-vezette, nem tudom milyen nevű polgári párt, s még néhány kisebb párt.

A kormányval érkező Teleki Géza, s az ő vezetése alatt álló miniatűr debreceni Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium személyzetének feljövételét mindössze néhány nap választotta el egymástól.

Az egyik április eleji hideg estén megjelenő debreceni „had” ránk, törzsökös minisztériális tisztviselőkre kimondottan rossz benyomást tett. Legfeljebb tíz személyből állhatott ez a társaság. Ahogy ott, a Minisztérium Klebelsberg utcai kapuja előtt toporogtak, karjukat lóbálták, hogy a hosszú út után a hidegtől, egy helyben való üléstől megmerevedett tagjaikba életet vigyenek, inkább hasonlítottak vidéki vásárra érkező árusokhoz, mint tisztviselőkhöz. Az ember szinte azt várta, mikor veszik le utánuk a teherautókról a nagy ládákat.

Mire mi fogadásukra lefutottunk, már tanácstalanul ott esetlenkedtek. Félzségségben vezetőjük vitte el közülük a pálmát.

„Dr. Simon László államtitkár vagyok” – mutatkozott be egy keseszőke, nálam valamivel fiatalabbnak látszó iparos legény.

Tudtuk már Teleki Gézától, hogy a szociáldemokrata párt erőszakolására a debreceni mintagimnázium ilyen nevű tanárát nevezte ki adminisztratív államtitkárrá. De hogy ez a vékony arcú, s mégis erőszakos állú, beesett mellű, minden külső és belső tartás híjával szűkölködő ember gimnáziumi tanár, s ezen felül még kultuszminisztériumi államtitkár is legyen, az lehetetlennek tűnt szemünkben. Bizonyosra veszem, hogy megdöbbenésünket a túlsó tábor tagjai is leolvasták arcunkról.

„Hogyan utaztatok? Nem volt nagyon hideg?” – s néhány további sablonos kérdés után Pusztai egyszerre csak eltűnt. Én elnézést kértem az újonnan jöttektől: felfutok a kabátomért, hogy azután elkísérhessem őket szálláshelyükre.

Szobánkba érve Pusztait ágyára roskadva találtam.

„Borzasztó: Láttad ezt a vándor szabólegényt?” – szólt elszörnyedve.

„Láttam. De a többieket nem vehetjük vele egy kalap alá. Sietek, eligazítom őket.” – válaszoltam, s szaladtam is már lefelé.

A Podmaniczky (ma Rudas László) utcában volt egy kis főiskolai kollégium, aminek csodálatosképpen épségben maradt a központi fűtése. Ezt szemelte ki Csipka László az ő elhelyezésükre.

A tíz percig sem tartó úton kétségbeesve győződhettem meg róla, hogy új államtitkárunk belülről is olyan, mint kívülről. Mert a fekete télikabát ujjá alól kilógott a zakó ujjá, a kabátgallér meg azon a keshedt mellen sem csukódott össze. Hát a modorosan nyújtott tempójú beszédje – alig nyitott szájából lassan másztak elő a szavak – sem fedte soha teljesen azt, amit mondani akart. Hol túl nagyot kanyarintott vele, pedig egyszerű volt a mondanivaló, hol meg túl rövidre sikerült, amibe meg nem fért bele az, amit feleletül várt az ember.

A csoport lassan bandukolt utánunk. Szabó Magdára emlékszem közülük, a tehetséges írónőre, meg Sebestyén Gézára, aki jelenleg az Országos Széchenyi Könyvtár helyettes főigazgatója. Nem tudom már, kik voltak a többiek.

Amikor a gondnoknak, akiben egykori tanártársamra, Bujdosó Józsefekre ismerem a Kölcsey gimnáziumból, átadtam őket, s visszafordultam, kétségbe esve kaptam fejemhez, most mit csinálunk? Hiába volt a lelkiismeretes gond, amivel új Minisztériumunkat összeállítottuk, ez a tudálékos, félművelt mesterlegény mindent tönkretehet.

Másnap futottam le a miniszterhez.

A kisgazdapárt már előbb Bereczky Albert¹⁰², budapesti református lelkész, a párt elnökének, Tildy Zoltánnak násztársát nevezte ki hozzánk politikai

¹⁰² Bereczky Albert (1893 – 1966) ref. püspök. Később az egyházi békemozgalom vezető személyisége lett. Az Országos Béketanács és a Hazafias Népfrent elnökségének tagja volt.

államtitkárnak. Ilyen minőségben egyszer-kétszer járt is Bereczky bent nálunk. A fáma azt suttogetta róla, hogy Apponyi Albert grófnak, a század eleji híres ellenzéki politikusnak természetes fia. Én gimnazista, s egyetemi hallgató koromban láttam, hogy Bereczky jellegzetes nagy orra, orgonabúgásszerű kellemes orgánuma valóban emlékeztetett Apponyira.

Jó megjelenésű, kedves modorú ember volt. Beszédje műveltséget árult el. Volt ugyan egy kis kenetteljesség viselkedésében, de ez egyházi személyeknél nem ritka tulajdonság. A szószékről való beszéd az istenházában, azután az a körülmény, hogy a mindennapi életben is azt hiszik: kothurnusokon¹⁰³ kell járniuk, valami olyan istenes mázzal vonja be viselkedésüket, beszédjüket egyaránt. Nem akarják, hogy Isten szolgálit papucsban, triviális mezben lássák. Ezért veszik fel a „szent” magatartást. Meg is szoktam én ezt a papok között, ezért újdonsült politikai államtitkárunknál sem írtam rovására.

Ha gondolatban Bereczkyt szembe állítottam Simonnal, óriásit billent a mérleg Bereczky javára. Készen voltam tehát a tervvel, amikor miniszteremhez benyitottam.

„Hogyan tehetnél illet, hogy Simon Lászlót államtitkárrá neveztetted ki?” – támadtam rá. Olyan viszony volt közöttünk, hogy négyszemközt megengedhettem magamnak az ilyen „in medias res” tárgyaláskezdést.

„A szociáldemokrata párt ajánlotta. Meg beszélgettem is egyszer vele, s azt láttam” – így fejezte ki magát Géza kissé zavarodottan – „mélyen gondolkodó ember.”

Elszomorodtam. Ugyanazt a nagy fogyatkozást fedeztem ugyanis most fel férfivá vált és miniszterré lett volt tanítványomban, ami édesapjának is olyan nagyon sebezhető gyengéje volt: az emberismeret teljes hiányát.

Elmondtam neki, milyen rossz benyomást tett ránk Simon. Ha igazolódik sejtelmünk, hogy ez az ember tudatlan, nagyképű és modortalan, akkor ebből a pozícióból tönkre teheti a Minisztériumot. Mert iparkodik majd a hozzá hasonló kaliberű embereket maga köré gyűjteni. Akkor hiábavaló volt a mi fáradozásunk, nem tudtunk olyan pezsgő, friss, korszerű és színvonalas szellemet meghonosítani, amilyenre most az országnak szüksége van.

„De hát mit tehetünk vele? Ki van nevezve!” – volt a tanácstalan válasz, amiből kiérződött már, hogy elfogadja a véleményemet, de nem látja a kivezető utat.

„Várjunk még néhány napot, hátha mégsem olyan helyes az ítéletünk. De ha Simon első megnyilatkozásai után Pusztai meg én igazolódnánk, akkor hatalmazza fel rá, hogy nevedben puhatolódzam Bereczkynél, nem vállalná-e az adminisztratív államtitkárságot. Ha ugyanis ő ebbe beleegyezik, nem lesz nehéz a cseréhez biztosítanunk a szociáldemokrata párt hozzájárulását. Ha viszont Simon már csak politikai államtitkár, akkor pártja bármikor visszahívhatja.”

Tetszett tervem Gézának. Megkönnyebbülten adta hozzá beleegyezését.

¹⁰³ = görög tragikus színészek csizmája, fellengző beszéd

A következő napok túlon túl igazolták borúlátásunkat. Mert nem állt Simon tevékenysége másból, minthogy összesúgott-búgott embereivel, kapcsolatait építgette a pártközpont felé, s már most tevékenyen bele akart folyni a Minisztérium tisztviselőkarának összeállításába – sőt a leendő kinevezésekbe is – kizárólag debreceni és pártszemszögből nézve a jelölteket.

Egyik délután ellátogattam tehát Bereczkyhez. A Nyugati pályaudvartól a Lehel tér felé vezető úton, vagy annak egyik mellékutcáján lakott. Nem találtam otthon. Várnom kellett rá. A lakás nagyobbik szobájában – az akkori életszínvonalnak megfelelően – matracok, ágybetétek voltak a földre vetve.

Azon ülve beszélgettek, tréfálkoztak lányai más fiatalok társaságában. A tiszteletes asszony – szürkeruhás, rokonszenves, egyszerű nő – a szomszéd keskeny szobában ültetett le. Nem sokáig várakoztam, megérkezett a házigazda.

Szívesen üdvözölt, de meg sem kérdezve, minek köszönheti a szerencsét, azal kezdte: „Már igazán adhatnátok egy autót, nem bírom ezt a sok gyaloglást.” Akkoriban még a miniszternek sem volt állandó, személyi kocsija. Esetről-esetre kellett szólnia a miniszterelnökség valamilyen központi szervének, ha menni akart valahova. Mikor megnyugtattam, hogy a második autó, amit majd kapunk, az övé lesz, leültetett a kisháló fal mellé állított kis asztalkájához. A fallal szemben álló székre maga ült le.

Akkor előadtam, miért jöttem. Figyelmesen végighallgatott, azután szabatosan megfogalmazott mondatokban, szépen megokolta, miért nem fogadhatja el ezt a rá nézve egyébként igen megtisztelő ajánlatot. Egyházi pályán kíván maradni, s végső célja az, hogy püspök legyen.

Meggyőző volt, amit mondott. A forma is, ahogyan előadta, kiművelt, sőt a retorikában nagy gyakorlattal bíró emberfőre vallott. Csak egy volt a bibi, s ez annyira zavart engem, hogy még talán további viselkedésem is kiütközött. Amíg ugyanis beszélt, pillanatnyi szünet nélkül önmagát nézte abban a nagy tükörben, ami a kis asztalka fölött a falon lógott. Le nem vette tekintetét magáról. Csak olyankor fordult felém egy-egy pillanatra, amikor én kezdtem el valamit mondani.

Ahogy visszafelé tartottam tőle, szinte megkönnyebbültem nemleges válaszára. Hiszen, ha elfogadja ajánlatunkat: cseberből vederbe estünk. Mert aki ilyen mértékben hiú, az veszedelmes udvart alakíthat ki maga köré. Abban az egyéni érvényesülés vágya háttérbe szorítja az elvek önzetlen és áldozatos szolgálatát.

Annak talán meggyőződése sincs. Annak ...

Oh, jaj! Nehéz dolog visszaemlékezést írni! Mert hogyan vonatkozzék el a múltba visszatekintő önéletrajzíró a későbbi korokban történeletről. Ez a féreg ugyanis, akit pontosan úgy írtam meg az imént papírra vetett jelenetben, amilyen tényleg volt, – nem sokkal később kitúr püspöki méltóságából olyan magyart, mint Ravasz László, azután egy szó ellentmondás nélkül odadobja az államnak a református egyház annyi nagy múltú nevelő intézményét. A júdáspénzt még béna állapotban is éveken át élvezti olyan magas nyugdíj alakjában, ami háromszorosa-négyszerese

az ő meghunyászkodó gyávasága, hitvány oportunizmusa eredményeképpen szétszórt Baár-Madas leánygimnázium egy-egy tanárának, tanárnőjének. Mi minden potenciálisan meglévő cselekvést nem vetíthet ki egy közönséges falitükör magából!

A kérdés megoldása tehát nem sikerült. Egy ilyen, meg olyan államtitkárral az élen, mégis el kellett indulnunk.

A Minisztérium új szervezetének tervét a miniszter elé terjesztettük. Ő ezt a javasolt vezető személyekkel és beosztott tisztviselőkkel egyetemben – az államtitkárokkal való megbeszélés után – változtatás nélkül elfogadta. Az elnöki osztály vezetőjének névrubrikáját üresen hagytam. Ebbe Teleki Géza maga írta bele az én nevemet. Az ún. ügybeosztási táblázathoz Pusztai nagyon szép kísértő iratot fogalmazott. A kibocsátó levél – én „pásztorlevél”-nek kereszteltem el – valahogyan így végződött: „Édesapám szellemében Isten nevében kezdjük el tehát a munkát!” Géza ezt aláírta, s ezzel a Minisztérium másnap újjászületve, új szervezettel, új tisztviselőkkel, új épületben megkezdte tevékenységét.

Az ügyosztályok szétesztását az új helyen – az Alkotmány utcai ún. testnevelési házban meg a mellette lévő épületben – én végeztem. Mivel az én ügyosztályom volt a legnagyobb létszámú – hiszen a népiskolai, a polgári iskolai, a gimnáziumi, a kereskedelmi, a mezőgazdasági középiskolai, a gyógypedagógiai és a tanügy-igazgatási csoport állt, hogy valamennyien együtt lehessünk, az épület mandzard részét választottam ki magamnak. Szerénység is indított ebben. Ne mondhasa később senki rólam, hogy mert módomban állt, a legelőkelőbb, a legkényelmesebb részbe telepedtem be. Szerénységemnek az lett a következménye, hogy nyáron a nem nyitható különös mandzard ablakok miatt – fuldokoltunk a melegtől, télen pedig majd lefagyott a körmünk. Elhelyezkedésünk után boldogan fogtunk munkához.

Ment is a munka, mint a karikacsapás.

Az eddigi személyi ügyeken felül egyre több iskola újjászervezési, tanügy-igazgatási és anyagi vonatkozású kérdés megoldása is várt reánk. Az ország közlekedésének nagyon döcögő megindulásával sorra jelentkeztek ugyanis a tanfelügyelőségek, tankerületi főigazgatóságok, s mindegyikük döntést várt sajátos problémáiban. A befutó ügyiratoknak a referensekre való szignálását, a kiküldendő leiratok aláírását – az egységes szempontok biztosítása céljából – heteken keresztül magam végeztem. Annyit jelentett ez, hogy mire a posta a legkisebb falut is beiktatta az ország hírközlő hálózatába, engem valósággal elöntött az ügyiratok áradata. Reggeltől a szürkület beálltaig megállás nélkül dolgoztam, pedig akkor a hivatalos munkaidő a hivatalokban 9-2 óráig tartott.

Az ügyiratokon felül szinte hömpölygött a személyesen jelentkező tanítók, tanárok, tanügy-igazgatási, egyházi vezetők áradata. S valamennyi jelentkezőt nagyon komolyan kellett venni. Mert akik egy-egy intézményt, vagy az intézmények egész sorát képviselték – mint pl. a tanügy-igazgatási vezetők, az egyházi tanító rendek fejei, a püspökök – azok a kapott választ szentírásnak tekintették, ami esetleg a tanítók,

tanárok százainak sorsát érintette, tevékenységét irányította. Az egyes személyek kérésének intézése pedig igen nagy türelmet, megértést és nem hivatalnoki, hanem mélyen emberi magatartást kívánt. Hiszen az emberek lelke sebes volt és valósággal szomjúhozta az együttérző emberi hangot. Arra kellett tehát törekedni, hogy ha mindjárt nem lehet is valakinek a kérését a közérdekkel ütköző voltánál fogva teljesíteni, akkor is vox humána, azaz emberi megértés hangja csendüljön ki az elutasításból. S ez a munka nemcsak időt igényelt, hanem az idegeket is erősen próbának tette ki.

A befutó ügyiratokon felül most már egyre több félhivatalos levél is érkezett. Ezeknek írói vagy nem tudtak kérésükkel személyesen jelentkezni, vagy sok esetben személyesen előadott kérésük kedvező elintézését köszönték meg. Ezek többnyire a háborús események következtében szétszóródott családtagok egy helyre való visszahelyezésének voltak esetei. Akadt olyan lapidáris köszönőlevél is, ami éppen rövidségénél fogva fejezte ki olyan ékesszólóan írójának boldogságát: „Áldja meg az Isten, mind a két kezével”, azután következett az aláírás.

Volt, aki évek multával is hálával emlékezett vissza ügyének kedvező elintézésére és a „jó tettet” jó tettel viszonzotta. Amikor pl. Gyuri fiamat az általános iskola elvégzése után – ez 1958 körül lehetett – az Üteg utcai technikumba vittem, hogy a felvételi vizsga feltételei iránt érdeklődjem, az igazgató – nevemet hallva – ezt mondotta: „A fiú fel van véve, Te voltál ugyanis az, aki 1945-ben visszahelyeztél Budapestre a családomhoz.” Ugyanilyen okból történt Zoltán fiam felvétele is 1966-ban a budapesti Ügyvédi Kamarába. Szilber József barátomtól tudom, hogy amikor unokaöccse, Szilbereky miniszterhelyettes, akihez az ügyvédi kamarai felvételek tartoznak, a felvételt kérők listáján fiam nevét olvasta, utána nézett: az a bizonyos Bassola Zoltán-e az ügyvédjelölt apja, aki valaha a kultuszminisztériumban működött. Magyarázatul azt fűzte hozzá: mert ha igen, akkor a fia fel van véve, az ostrom után ugyanis ő helyezte tanítónő feleségét abba a városba, ahol akkor ő működött.

Egyszóval folyt ügyosztályunkon a munka, s mindenki derekasan kivette a részét belőle. A minisztert ritkán láttam, de nem is igen voltak olyan jellegű ügyek, amelyekben ne tudtam volna magam dönteni. Nem bántott tehát, hogy keveset találkoztam vele. Más volt azonban a helyzete Pusztai Jánosnak. Mivel az elnöki ügyosztálya a jogi, a költségvetési csoportot is magában foglalta, számtalan olyan elvi és jogi problémája akadt, – különösen a földreform következményeképpen, ami az ún. Közalapítványi birtokokat éppen úgy megsemmisítette, mint az egyházak földbirtokait, – ami miniszteri döntésre várt. A miniszter meg állandóan el volt foglalva. Hogy mik voltak azok az ügyek, amik annyira lekötötték, ma már nem tudnám megmondani. Arra visszaemlékszem, hogy egyszer panaszkodott nekem: Dálnoki Miklós Béla, a miniszterelnök minduntalan hol ilyen, hol olyan külön megbízatással terhelte, ami alól nem tudott kitérni. A félfogadás, a politikai pártok és az egyházak vezetőivel folytatott tárgyalások szintén sok idejét vehették igénybe.

Amikor azután egyszer Pusztai napokon keresztül hiába várt a referálást igénylő ügyiratokkal, megdühödött, s közmunkára jelentkezett. Akkoriban még az egyes

lakóházak bizonyos számú férfit voltak kötelesek naponta az illető háztömb, illetve a körzeti közmunka szervének rendelkezésére bocsátani. Ilyenben dolgozott most Pusztai duzzogva – tetőszerkezet zsindeleinek leszedésében, romeltakarításban segédkezve – azzal a megokolással: őrá – úgy látszik – nincs a Minisztériumban szükség. Azért említtem meg ezt az esetet, mert ennél a nagyon érzékeny lelkiületű embernél a külső hatásokra való brüszk reagálás is hozzájárult sorsának későbbi szomorú alakulásához.¹⁰⁴

Adódtak azonban a hivatali élet megindulásának ebben a kezdeti szakaszában kedves esetek is.

Éppen Liksayné Zsebők Kornélia volt nálam. Ezt a tűzről pattant menyecske tanítónőt, akinek egyaránt helyén volt az esze, a szíve, sőt a nyelve is, az ostrom után az újonnan megalakult pestlőrinci városi törvényhatóság tanfelügyelővé választotta meg. Később, – látva, milyen eredményesen megfelel a beléje helyezett bizalomnak, a népoktatás terén a tankerületi főigazgatási jogkört, tehát a helybeli középiskolák felső irányítását is ráruházta. Sem az egyik, sem a másik méltóság adományozására sem volt persze meg a városi hatóság joga. De szükség törvényt bont. Pestlőrincen rendet akartak, s ezt a rendet a közoktatás terén Nelli asszony által látták biztosítotttnak. Nem is avatkoztam bele durván a helyzet megváltoztatásába. Amikor érkezett az ideje, Liksayné elismerésünk nyilvánításával kiemeltük a patriarchálisan ráruházott méltoságból, s a Minisztérium népiskolai osztályán juttattuk megfelelő szerephez. De akkor, amikor ő éppen nálam járt, még nem tartottunk itt. Akkor még a „tanfelügyelőség” meg a „főigazgatóság” problémáit tárgyalta meg velem.

Felüzent Teleki Géza hozzám – akkor talán még a házi telefon sem működött – kísérem el a Szépművészeti Múzeumba, ahol a Szovjet-Magyar Társaság első kiállítását kell megnyitnia. Elbúcsúzom Liksaynétól, s megyek le az első emeletre a miniszterhez. Valami kevés időt még eltölthettünk Géza szobájában, s úgy indulunk lefelé. Amikor kifordultunk a kapun, elénk penderül Liksayné, s már tessékel is bennünket egy egyfogatos cséza felé, amit a városi hatóság utalt ki neki, mint főigazgatónak. Kis parasztszekér volt ez, feldobott üléssel. „De hová ül akkor maga a kocsisal?” – kérdeztem tőle. „Ide hátra, erre a deszkára. A miniszter úr hajthatja a lovat.” – hangzott a megnyugtató. Nagyon elszomorodott Pestszentlőrinc tanfelügyelője, s egyben főigazgatója, amikor a miniszter – kedvesen megköszönve az invitálást – azzal tért ki a férfias sport üzésének lehetősége elől, hogy szívesebben megy ki gyalog a Városligetbe.

(Zárójelben ide kívánczik még annak megemlézése, hogy a Szovjet-Magyar Társaság elnöke akkor, az elinduláskor Zilahy Lajos, a nem sokkal később New York-ba emigrált író volt. Az említett kiállítás-megnyitáson is ő képviselte a Társaságot.)

¹⁰⁴ Vö. 588. old.

1945 Húsvét

Húsvét közeledett. Én március 8. óta nem láttam a gyerekeket. Időnként tudtunk ugyan Erzsébettel üzenetet váltani, de csak nagyon ritkán. Nagyon vágyódtam tehát már haza. A gyalogszerrel való közlekedés még mindig kockázatos volt. Hol erről, hol arról az ismerőséről hallotta az ember, hogy elfogták a katonák. S a kezükből való szabadulás nem mindig sikerült. Arra kértem tehát Teleki Gézát, szerezzen nekem hivatalos kocsit, ami átvisz, s a következő nap értem jön megint. Így is történt.

Most megint olyan dolog ötlik fel emlékezetemben, ami hihetetlennek tűnik, s aminek nehéz magyarázatát adni.

A megjelölt időpontban ott voltam Teleki Géza lakásán. A hallban, ahol Telekiné, Mikes Hanna leültetett, nagy munkában voltak. Éppen akkor érkezett Debrecenből hozzájuk egy kocka alakú olyan nagy vaj-küldemény, amelyet én soha életemben nem láttam. Bizonyára azért gyúrhatták így egybe, s adták neki azt a formát, hogy a járművökön könnyebben elhelyezhessék. Lehetett 25-30 kg is. Végignézttem, szakértő kézzel hogyan szeletelik szét, s osztják egy-két kg-os darabokra, s pakolják azután külön-külön papírosba. Közben megérkezett a kocsi, én búcsúztam. Telekiné boldog ünnepeket kívánt, s három kisfiam részére három piros nyuszi-tojást adott át nekem. A vajból ő is, Géza is elfelejtett adni.

A Garas utcában – hála Isten – nem volt semmi baj. A gyerekek teljesen otthon érezték magukat. Péterék újból az egész lakást használatba vették, így a három nagyszoba, meg a szép balkon tág teret nyújtott a két nagyobbik fiú mozgásvágyának kielégítésére. Zoltánka decemberben múlt négy éves, Gyurika meg akkoriban ünnepelte második születésnapját. Péterke – fél évesnél alig több mivoltában – hasára perdülve játszadozott faállatkáival Hu-Ko ágyikójában. Amikor újból körükben voltam, nem értettem, hogyan is tudtam tőlük elszakadni. Az a két nap, amit náluk töltöttem, a boldog kikapcsolódás, feloldódás állapota volt.

A környéken még mindig nem szakadt vége a fosztogatásnak, de a Garas utcában már nem jelentek meg hívatlan látogatók. Az állandó harci készenlétet még mindig sok minden magán viselte. A Marcibányi tér Ribáry utca felőli villáinak lapos tetején még ott álltak a légelhárító gépfegyverek. S esténként újra meg újra felhangzottak azok a hátborzongató, távoli sztyeppéket felidéző, barbár katonadalok.

A családban mindenki viszonylag jó egészségnak örvendett, csak Géza bácsi viselkedése nem tetszett nekem. Tele volt ugyan tervekkel, hogy mint okleveles mezőgazda kiigényli a szomszédos üres telket, s majd meglátjuk, micsoda zöldséges kertet varázsol belőle. Ellátja terményekkel a konyhát, semmire sem lesz Emma néninek meg Annusnak gondja. De sokáig mozdulatlanul meredt maga elé.

Megnyugodva, felfrissülve, s abban a boldog tudatban folytattam a hivatalban az ünnepek tartamára abbahagyott munkát, hogy nemsokára családomhoz költözhetek vissza, s onnan járhatok be naponta a Minisztériumba. A katonák ugyanis a Margit híd pótlására új cölöphidat építettek. Ez a híd a Lukács fürdőtől kiindulva, s a Margitszigeten kb. a mai szökőkút táján áthaladva ért a Szent István körúttól valamivel északabbra Pestre. Egyelőre csak az ő céljaikra szolgált, de úgy hírlett, hamarosan a lakosság számára is megnyitják, legalábbis a nappal bizonyos korlátozott óráiban.

Tíz-tizennégy napba sem telt, s a hír valónak bizonyult. A hidat reggel 8 órától du. 6 óráig a lakosság is igénybe vehette. Megindult erre az emberáradat Pestről Budára, s Budáról Pestre. A keskeny, alig 5-6 méter széles kis Alkotás, amit a pesti száj azonnal „Manci híd”-nak keresztelt el, alig bírta el a hömpölygő tömeget. Két oldalról a mintegy 70-80 cm széles gyalogjárója arasznyival kiemelkedett a középső rész, a „kocsiút” fölé.

Manci cölöphíd a felrobbantott Margit hídtól északra épült meg

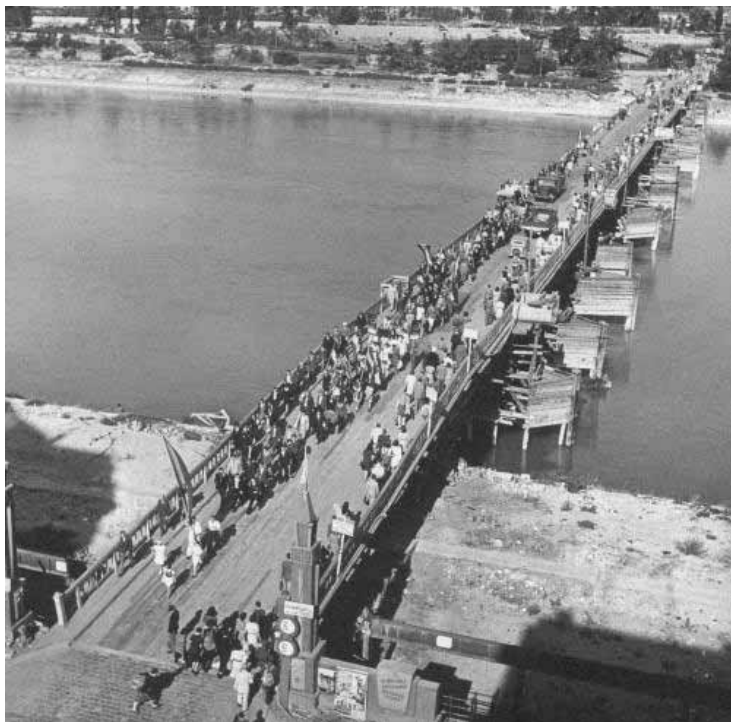
Burkolata durván fűrészelt deszkából állt. Jármű – az is főleg katonai kocsik – ritkán haladt át rajta, így teljes szélességében a gyalogosok vették birtokukba. Az erős igénybevételtől hamarosan egész forgács-szőnyeg fedte felületét. A szöggel kivert, patkós nehéz bakancsok ugyanis felhorzsolták, megszagatták a fedődeszkák felületét, s egyre koptatták, tépték róla a meglazult rostokat.

Hát ebből a pusztító munkából az én nehéz Goyser-cipőim is kivették a részüket. Rendszerint este ½ 6-6 óra között indultam haza, s reggel 7-½ 9 között jöttem a hivatalba. Útvonalam a Garas utcából kiindulva: Marcibányi tér – Keleti Károly utca – Margit körút (ma Mártírok útja) – Bem utca – Rakpart – Lukács fürdő – Manci híd

– Pesti Dunapart – Alkotmány utca. A távolság nem volt nagy, háromnegyed óra alatt szép kényelmesen meg lehetett tenni. De ha sietni akart volna is az ember, akkor sem jutott volna sokkal gyorsabban előre. Oly nagy volt a gyalogosok tömege. Ekkortájt már ideiglenesen a Ferenc József (ma Szabadság) hidat is helyreállították oly módon, hogy a robbanástól vízbe hullt budai ív helyére fából pótvét illesztettek. Ez a híd azonban szélesebb, masszívabb voltánál fogva inkább csak a katonai alakulatok meg hatóságok gépkocsiforgalmának lebonyolítására szolgált. Csak nagyon rövid időközökre, s rendszertelenül vehette a lakosság igénybe. Ezért azután a gyalogos forgalom java része az élet megindulásának ebben a kezdeti szakaszában ide, a Margit körútra tevődött át. Itt láttam, ebben a hömpölygő emberáradatban néhányszor Máray Sándort, az író is, hátizsákkal megterhelten. Budán az utcai árusok első fecskéi is ennek mentén próbáltak szerencsét. Egyszer egy pogácsát kínáló fiatal hölgyben a Szekeres Margit leánygimnázium egyik fiatal tanárnőjét, Schultheisz Margitot ismertem fel.

Eleinte el-elbáméskodott az ember a romos városrész „látványosságain”. Így a Keleti Károly utca és a Margit körút sarkán a hatalmas teraszaival kártyavárként összeomlott ún. Regent ház (ma Európa vendéglő) romhalmazán. Ezután meg a Bem-Laktanya udvar felőli falában a tető alatt mintegy méternyire hatolt, s fele részével a levegőben lógó hatalmas gránáton, ami elfelejtett felrobbanni, vagy pl. azon a jelentős tömegű egymás hegyére-hátára hányt különféle kaliberű aknáknál meg gránáton, ami mellett a Lukács fürdő félig leégett sárga épületénél el kellett az embernek haladnia. De azután éppen úgy megszokta ezeket a nem szabványos látnivalókat, mint ahogyan ezidő tájban fel sem vette már, ha hol itt, hol ott botlott bele a járdán becsapódott akna kiálló forgórészébe. A sok cipőtalptól az ilyen röppentyűdarabok olykor egészen kifényesedtek. Nem féltünk már tőlük, pedig a kiálló részek a felület alatt a „bedöglött” aknában folytatódtak, s ezek bizony hirtelen ütődésre könnyen felrobbanhattak.

Amikor az ember a hídra felért, s belekerült az összetömörülő áradat sodrába, akkor tűnt igazán szemébe, hogy szinte mindenki cipel valamit. Legáltalánosabb szállítóeszköznek a hátizsák bizonyult. A legkülönbözőbb tárgyak lógtak ki belőle, s emelkedtek a magasba: kis vaskályhák hosszú csövekkel, kisebb bútordarabok, s számtalan egyéb olyan portéka, amit Pestről Budára, Budáról meg Pestre kellett átcipelni, mert az egyik helyen – úgy látszik – felesleges volt, a másikon meg ugyanakkor szükség volt rá. S hány olyan degeszre tömött hátizsák nem púposodott a meggörnyedt hátakon, ami nem árulta el tartalmát. Egyszer egy előttem imbolygó vékony kis öregasszonytól átvettem egy ilyent. De nagyon megbántam. Alig tudtam vele a pesti hídfőig átrogyadozni. Szénnel volt teletömve. De sűrűn láthatott az ember kézikocsit meg babakocsit is. Ezek legtöbbször már komolyabb berendezési tárgyakkal, meg zsákokkal voltak megrakva. Így verejtékeztek az emberek egyik meg a másik irányba, hogy a megzavart életük helyébe kialakítani szándékolt új életük előfeltételeit biztosítsák.

Nagy a forgalom a Manci hídon

Egyszer, amikor a Lukács fürdő előtt a hídra felkapaszkodtam, egyszerű asszonyt pillantottam meg magam előtt. Egyik kezével a csecsemőkorából alig kitiptegetett kisgyereket vezetett maga mellett, a másikkban csomagot cipelt. A híd magasabb szintű gyalogjáróján haladt, a gyerek meg ott botladozott mellette. Hol lecsúszott a gyalogjáróról, ilyenkor penderült egyet az asszony kezén, s pillanatig a levegőben lógott, hol meg a kocsiúton szedegette kis lábait, de ilyenkor meg az asszonynak kellett karját lejjebb nyújtania. Megsajnáltam a kicsit. Szóltam az asszonynak, átviszem. Boldogan engedte át nekem.

Amíg – karomon a kis maszatos gyerekekkel – Pest felé haladtunk, megtudtam: Lalinak hívják a kisiút, egyik fővárosi menhely az ostrom előtt „nevelőszülőkhöz” adta ki egy Pest környéki faluba, az ínségesre fordult időkben azonban nem tudják továbbra is maguknál tartani, megkérték tehát őt, úgyis Pestre megy a rokonaihoz, vigye vissza a menhelyre, hát oda tartott most vele, ő is a karján hozta eddig, de belefáradt, nem bírja már.

Megesett a szívem a kis vézna, sápadt porontyon. Mi lesz vele? A menhelyen, ahol most az élet legelemibb feltételeivel sem rendelkeznek, el fog pusztulni. Hogyan lehetne rajta segíteni? Egyszerre csak Stolmár László neve villant fel agyamban. Stolmár a székesfővárosi ún. mintanépiskola igazgatója, kiváló pedagógus, minden

szépért-jóért lelkesülő, s a gyerekeket nagyon szerető ember. Hátha ki tud majd a kisfiú számára gondolni valamit. Megkérdeztem az asszonyt, felkeresné-e a Mária Terézia téren. Azt válaszolta, útba esik, beszél hozzá.

Amíg átértünk a hídon, a kisfiú stílszerűen lepisilte a karomat. A pesti hídfő után egy ott felejtődött utcai szemétláda tetejére ültettem, a zsebemből papírt megceruzát kerestem elő, s néhány sort írtam Stolmárnak: hogyan akadtam a kisfiúra, hová akarják vinni, nem tudna-e rajta segíteni. Azzal útjukra bocsátottam őket.

Annyi sok gond között hamarosan el is felejtettem az esetet.

Néhány hónap elteltével, amikor a Minisztériumban már külső szakemberek bevonásával is tartottunk értekezleteket, egyik megbeszélés előtt fülembé súgja Stolmár: „Köszönjük, megtartottuk!”. „Mit?” – kérdeztem tőle. „Nem mit, hanem kit? Hát a kisfiút. Örökbe fogadjuk.” Az értekeztet végeztével azután elmondta, megesett a szívük rajta, maguknál tartották, gyermekük úgy sincs, hát felnevelik, jó, hogy nem engedték vissza a menhelyre, mert befogadtatása másnapján dizentériába esett, alig tudták megmenteni.

Később a bonyolult örökbe fogadási eljárásnál, mint „örökbeadó” újból, ezúttal már hivatalosan is szerepeltem az ügyben. A kisfiú az örökbefogadó nevét kapta. Mert – úgy emlékszem – sem atyja, sem anyja neve nem volt ismeretes. Stolmárék, mint édes gyermeküket nevelték. S most jön az átmeneti tragédia: Stolmár minden pedagógiai készsége, feleségének minden szívjósága és áldozatossága sem volt elegendő hozzá, hogy a kisfiú a népiskolát el tudja végezni. Nem tudta figyelmét koncentrálni, nem ment „fejébe” a tudomány. Felnőtt, erős, hatalmas legény lett belőle, de a továbbtanulás alapjául szolgáló legelemibb tudás is hiányzott nála.

Hogyan-hogyan sem – nem emlékszem már rá, mert régebben, s csak másodszájból hallottam – idő múltával egyszer csak azzal állt elő a fiú, hogy ő bányász akar lenni. Megrettentek a szülők, de végül is engedtek a kitartó kérésnek. S akkor csoda történt. A fiú kemény kezében erővel vágódott a kőzetbe a csákány, csakúgy omlott nyomában a szén. Az eredmény látása, annak felismerése, hogy ő termel, még pedig többet, mint a többi, önbizalmat adott a vájárnak. Néhány évnyi fizikai munka után bányászati szakiskolába került, ahol már megállta a helyét.

Mi lesz a történet vége, nem lehet tudni. A tanulság ez idő szerint mindössze az, – s ezt én nem hivaikodva, hanem alázatos lélekkel vonom le – egyetlen mozdulat, amivel egy kisgyerekért lehajolok, hogy segítsék rajta, életre szóló kihatású lehet. Vagy még általánosabban: a szívből kiinduló jó tett, bármily kicsiny legyen is, hatásában előre nem mérhető fel.

Most már tehát naponta megjártam a kis cölöphidat. A reggeli és esti gyaloglás meg a gyerekekkel lefekvésükig való együttlét, s a játék alatt eloszlott idegeimből a fáradtság. Jókedvűen kezdtem a napot és örömmel tértem munka után hazafelé.

Pedig a hivatali életben olyan mozzanatok is adódtak már, amelyek keserű szájját okoztak. Voltak ugyanis már olyan rendszeresen visszatérő, talán nem is ügyfelek, hanem inkább állandó látogatók, akikkel az ügyek megtárgyalása hova-tovább pengeösszemérés számba ment. A meginduló politikai élet első hullámzásainak gyűrűzésére gondolkodok, konkrétan arra, ami ezzel az állami ügyigazgatás területén vele járt.

Említettem már fentebb, hogy engem a napi politika nem érdekelt. A továbbiak megértése végett most mégis ki kell térnem az egyes politikai pártok, pártvezérek szerepének vázlatos ismertetésére, jellemzésére. Nem abból a célból teszem tehát ezt, hogy mint az események távoli szemtanúja nagyképűen adatokat szolgáltatassak a jövő történésze számára, hanem mindössze azért, hogy érzékeltessem: abban a lélekben, amelynek rajzát ebbe a már vaskossá dagadó visszaemlékezésben meg szeretném vonni, hogyan tükröződnek az ország politikai jellegű eseményei a háború utáni új helyzetben, s milyen következményekkel járnak ezek előbb csak hivatali tevékenységére, később azonban már pusztá életfenntartásának alakulására is.

Politikai helyzet a háború után

Az a mód, ahogyan a második világháborúba belesodrótunk, az előrelátás híjával szűkölködő és meghunyászkodó államvezetés következménye. Lehet, sőt, bizonyos, hogy Németország megszállt volna bennünket, ha – a nemzet érdeke mellett következetesen kitartva – nem követjük a harcba, mint szövetségest. A nemzet távolabbi érdeke mégis azt kívánta volna, hogy függetlenségét – még szövetségesével szemben is – a végső leheletig védelmezze. Nem is annyira külpolitikai, mint inkább nemzet-etikai szempontból. Az olyan nép ugyanis amelyik behódol a „szövetségesnek”, az megszokja a kívülről jövő parancsot. Az olyan a pillanatnyi békességet mindig többre fogja becsülni a függetlenségénél, a nemzeti becsületnél. Így azután előbb-utóbb szolgalelkűvé válik. Mi követtük a harcba Németországot, s fizetségünk mégis megszállás lett részéről. Mert nem olyan mértékben vettük ki részünket a küzdelemből, ahogyan elvárta tőlünk. Persze, a nemzet későbbi sorsát a függetlenségét védő gerinces magatartás sem befolyásolta volna döntő mértékben. A nyugati világ akkor is cserbenhagyott volna bennünket, ha végsőkéig küzdünk a német ellen. Hiszen Lengyelországban – pedig miatta tört ki a második világháború – pontosan az a helyzet alakulhatott ki, mint minálunk: a két ellenség összecsapott felette, az egyik a pokolba kergette róla a másikat, hogy azután teljes súlyával helyébe telepedjék. A világ meg tudomásul vette a befejezett tényt. De annak a népnek mégis meg lehet az a belső elégtétele, hogy egyik ellenség jármába sem hajtotta önként a fejét.

A második világháború után – helyzetünkben kifolyóan – sajátos módon alakult nálunk az államvezetés és politikai élet.

Amikor a különbéke biztosítása végett a Horthy által Moszkvába kijuttatott néhány személy – Dálnoki Miklós Béla, Teleki Géza gróf, Szentiványi Domonkos és még néhányan, valamint tolmácsuk, Nemes József – heteken át tartó tanácskozás után sem tudott a kinevezendő kormány tagjai tekintetében megegyezni, Molotov, megunva a várakozást, egy névsort nyomott kezünkbe. Ez az új kormány kijelölt tagjait tartalmazta.

Ennek a kormánynak Debrecenben az volt az első ténykedése, hogy – mivel alkotmányos államban alkotmányos a kormányzás, az alkotmányos kormányzás pedig a nemzet akaratán nyugszik – elősegítette a különféle érdekeket képviselő politikai pártok megalakulását. Debrecenben egyelőre ennek a négy pártnak a zászlóbontására került sor: kiskgazdapárt, parasztpárt, szociáldemokrata párt és kommunista párt.

Az első kettő – mint ez nevéből is kitűnik – főként a kisbirtokos osztály, illetve a földtelen, vagy törpebirtokos parasztság érdekeit kívánta szolgálni. A szociáldemokrata párt a munkásság képviseletében már nagy múlttal és rutinnal rendelkezett. A negyedik párt meg – a „földalatti” szervezkedés szakaszából kilépve, s most a győztes mamuthatalom palástjának oltalmában – bár ő is elsősorban a dolgozó parasztság és a munkásság pártjának vallotta magát, mégis az egész társadalom „egységes szellemben” való összefogásának végső célját tűzte ki maga elé.

A fenti pártok vezetői részben jó szándékú, de szűk látókörű, részben alattomos és gyűlölettel eltelt, részben pedig idegen érdekek szolgálatában kiképzett, a magyarság sorsával semmi közösséget nem érző személyek voltak.

Az első kategóriába a kiskgazda- és a szociáldemokrata párt vezetői tartoztak.

Tildy Zoltán a falusi református tiszteletes átlagos színvonalát talán csak annyiban haladta meg, hogy elég jó szónok volt. Vargha Béla ugyanezt a nívót képviselte, katolikus papi reverendában. Abban mégis különbözött Tildytől, hogy szilárdabb jellemnek bizonyult. A hatalom birtoklásának vágya ugyanis nem tette megalkuvóvá és opportunistává. Viszont elképzelhetetlen politikai naivitást árult el számtalan esetben. Nagy Ferenc¹⁰⁵ volt hármójuk között a legmarkánsabb egyéniség. Értelmes, megfontolt, józan parasztember.

Nagy Ferenc miniszterelnök bemutatkozó beszéde

¹⁰⁵ Nagy Ferenc (1903- Virginia, 1979) magyar miniszterelnök

Tragédiája az volt, hogy mivel értett a parasztszekérbe fogott lovak hajtásához, azért az államvezetés gyeplőit is az ő kezébe adták. Pedig ezt a tudományt csak úgy nem lehet menet közben elsajátítani, mint pl. az autóbusz vezetését.

A szociáldemokrata vezetők, Szakasits Árpád, Kéthly Anna, Szeder János, egyformán nagyon szürke egyéniségek. Nagy gyakorlattal rendelkeztek a munkásság érdekeinek a régi parlament ellenzéki padjairól való szólamos védelmében, de képtelenek voltak minden kezdeményezésre, amikor a hatalom – legalábbis látszatra – a munkásság kezébe ment át. Tehetségtelenségük miatt játékszerré váltak a kizárólagos hatalomra törekvő „testvér”-párt fürge eszű vezetőinek, s ezáltal az ő szálláscsinálóikká lettek. A szociáldemokrata párt fiatalabb vezetőiről nem kell külön szólnunk, hiszen azok – ezt Marosán György, a péklegény példája igazolja – csak névleg tartoztak ide. Az első alkalomra – megint csak külső utasításra – hátba szúrták azt a kevés vezetőt, aki ellenállt, a „tagságot” meg egyszerűen átterelték a kommunista pártba.

A második kategóriát egy személy tölti ki: Veres Péter¹⁰⁶. Írónak tekinthető, de nem oly tehetségesnek, amilyennek a varázslatába esett íróársak és értelmiségiek látják. A paraszt életforma, a paraszt gondolkodásmód kétségtelenül jó megfigyelésre valló módon nyert kifejezést az ő sajátos, egyik gondolatból a másikba átszövődő, tekervényes stílusú írásaiban. Kimondottan tehetségtelen „politikus” azonban, aki nek ott járnak túl az eszén virgonc agyú „barátai”, hol éppen akarnak. Fajtájának, a parasztságnak érdekeit lenne hivatva szolgálni. De annyi gyűlölet fűti a régi, „úri” világgal szemben, hogy ez kiszorítja szívéből az önfeláldozó szeretetet saját népe iránt. Önző és opportunist. Minden előnyt, hasznót lefölöz magának, ami csak – a vezető párttal való együttműködésének áráként – kínálkozik: honvédelmi miniszterség, képviselőség, kiutalt svábház Pomázon, állami autó stb. Ez mind-mind elfogadható a demokráciától, mert pénzt hoz a konyhára. Házacska vehető belőle Budapesten a II. kerület Gárdonyi Géza utca 60 sz. alatt (azért tudom ilyen jól, mert naponta elhaladok előtte sétautamon), nyaralócska Akarattyán, stb. Megfoghatatlan és érthetetlen, a kígyó bűvöletébe olyan írók is beleestek a pártszervezések időszakában, mint Illyés Gyula, Németh László, Keresztúry Dezső, s nyomukban értelmiségi vezető rétegünk legjobbjai, mint pl. Bibó István. Hát nem vették észre ezek a „vájtfülű”, tehetséges és nagy műveltségű emberek, hogy minden hamisan cseng ennek a bohócnak a szájából? Hogy az a rengeteg olvasmány, amin keresztülragta magát, nem vált benne tudássá, élettapasztalattal egybeamalgámózódva meg bölcsességgé?

Bocsánat, bocsánat, megint abba a hibába estem: az azóta tapasztaltakat is feldobom a mérleg serpenyőjébe, amikor ennek a szó legigazibb értelmében vett „osztályarulónak” akkori jelleműsúlyát kellene lemérnem.

¹⁰⁶ Veres Péter (1897-1970) író, politikus

A harmadik kategóriába a moszkoviták és azok a nem moszkovita vezetők tartoznak, akiknek idegenből visszatért elvtársaik adták át a künn megszerzett ideológiai tudást, s akiket ők részesítettek pártszervezésre és vezetésre vonatkozó kiképzésben.

Rákosi Mátyás és közvetlen munkatársai, Gerő Ernő, Révai József, Vas Zoltán, Farkas Mihály és a többiek, a magyar néppel, a magyar nemzettel minden közösséget megtagadva csak a kiküldő hatalom szavát lesték. Ha elhangzott az utasítás, hogy most a gyárakat, az üzleteket, az ipart és a kereskedelmet kell a földbirtok után államosítani, akkor olyan pontosan, precízen szervezték meg ezt a munkát a párt tagjai között – te ide, te meg oda mégy, belépsz az üzletbe, lehúzod magad után a redőnyt, bemutatod a megrettent tulajdonosnak az állami tulajdonba vételről szóló végzést, átveszed a kasszát, azután repítéd is már a pasast kifelé – olyan pontosan és precízen, mint ahogyan Hitler hóhérai, az Eichmannok a zsidók deportálását végezték. Veres Péternél a gyűlöletnek egy másik fajtáját nem lehet nem észrevennünk: a kereszténygyűlöletet. S amint Auschwitzban a németek a zsidók közül választották ki a fajtáikat kínzó kopókat, úgy itt a párt keresztény közkatonái vállalkoztak a túlnyomó többségében keresztényekből álló társadalom teljes levetkőztetésére.

S a kommunista párt irányítói már Debrecenben tudták azt, amit a többi párt vezetői nem is sejtettek, hogy tudniillik a politikai pártok megalakulása, s az azt követő választás, mind-mind csak alkotmányosdi-játék. Mézes madzag, amit végighúznak a szájon, hogy azután előbb-utóbb vagy ravaszsággal, trükkkel, csalással és alattomban, vagy pedig brutális erőszakkal a nyakon hurokká csavarodjék össze. Ezek a vezetők tehát már kezdettől fogva a győztesek magabiztosságával nézték a politikai arénán küzdő társaikat.

Rákosi Mátyás és Gerő Ernő a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) I. kongresszusán

Az osztályérdekek védelmében nyugvó parasztpárton, a két munkáspárton és a kisgazdapárton felül a kormánynak Budapestre való költözése után még néhány párt alakult. A később életre hívott és nagyon rövid életű ún. demokrata párton kívül ezek a pártok az egész keresztény társadalom képviselőit vállalták. Azért is élvezték a katolikus egyház támogatását. Vezetőik jó szándékú, tehetséges, művelt emberek voltak. Olyan kevés időt engedélyezett azonban jelenésükre az események kérlelhetetlen rendezője, a Történelem, hogy nem fejthették ki képességeiket. A parlamentben elhangzott szókimondó felszólalásaik, amelyekben nevén nevezték a nemzeti akarat-megnyilvánulás elfojtását, a hozott népellenes rendelkezéseket, mindenesetre tiszteletet kiváltó zárszakaszát jelenti az országgyűlés működésének, amikor a nagyon bátor emberek a nemzeti érdekek védelmében még szót emelhettek. Mert az ő elmenekülésük után olyan szolgalelkűségbe süllyedt az „ország háza”, amelyet csak Tacitusban olvashatunk a zsarnok-császárok szenátusának jellemzése során.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselőinek túlnyomó többsége a kisgazdapártba és a keresztény pártokba lépett. Sokakat elvakított a parasztpárt írói galériája, s ezért ezek ennek a pártnak jelvényét tűzték kabátjukra. Szociáldemokrata párttaggá főként azok váltak, akik arra spekuláltak, hogy a várható „átmeneti” időszakban erősödni fog a munkáspártok befolyása. Mivel pedig sem testük, sem lelkük, sem ízlésük nem tudta elviselni a másik munkáspárt egyre erőszakosabbá érvényesülő akarását, a hangoskodó, de kevésbé erőszakos szociáldemokrata pártot választották. Egyébként ez a pártválasztás vidámsággal ment végbe. Tudok több olyan esetet, amikor például egyes hivatalok tagjai megegyeztek egymás között: te ebbe, én emebbe, ő meg amabba a pártba lép: így minden párt képviselve lesz, egy oldalról sem érhet tehát majd az elfogultság, részlehajlás vádja bennünket. Kommunista ekkor még a hivatalnokok soraiban alig akadt. Azon az egész iskolai ügyosztályon például, amelyiknek élén álltam, egyetlen egy nem volt.

Én magam nem léptem pártba. A napi politikától való viszolygásomon felül két oka is volt ennek a magatartásomnak. Az egyik az, hogy féltékenyen őrködtem lelkem függetlensége fölött. A párttagot köti a pártfegyelem. Ha a párt érdeke úgy kívánja, lelkiismerete ellen kell cselekednie. Hát én ezt nem vállaltam. A másik: vezető tisztviselő voltam, akinek a legkülönfélébb pártállású ügyfelek ügyében kellett döntenem. Igazságos döntést viszont csak úgy hozhatok, s igazságos döntést csak úgy várhat tőlem a soron következő ügyfél, ha nem nézem, milyen jelvényt hord gomblyukában. Az én pártonkívüliségem tehát egyben olyan pártok felettiséget is jelezni kívánt.

Persze, hogy voltak puhatolózások, több vagy kevesebb tapintattal történt verbuválási kísérletek az én irányomban is. Talányos volt ilyen vonatkozásban előttem a miniszter titkárnőjének, Himmler Mártának a viselkedése. Ő Debrecenből jött Teleki Gézával. Annyit tudtunk róla, hogy losonci fakereskedő leánya, elvált asszony,

a Felvidéken a szlovákok oldalán partizánkodott. Sok nyelven beszélt: jól tudott oroszul, szlovákul, angolul, de beszélt németül, franciául is. Kitűnő titkárnő volt: értelmes, gyors, szolgálatkész. Egyaránt jó kapcsolatai voltak a miniszterelnökség kigazdapárti politikai államtitkárával, Balogh Péterrel, az orosz hatóságokkal, az angol követség és a British Council tisztviselőivel. Himmler Márta két ízben is felkeresett engem még tavasz folyamán, s ügyes bevezetés után azt kérdezte tőlem, miért nem lépek be a kommunista pártba. Válaszomra azt fejtegette, hogy éppen az ilyen habitusú embereknek lenne ott a helye. Az ilyenek ugyanis „belülről” tudnák ártalmatlanná tenni a pártot. Azért talányos még ma is előttem az ő magatartása, mert olyan magas intelligenciájú nőnek, amilyen ő, tudnia kellett, mi a helyzet. Mint háborús partizán párttag volt talán akkoriban ő is, vagy megbízatást kapott a párttól? Nem tudom. Későbbi viselkedésére azonban – amire hamarosan visszatérek még – a kimagasló szellemi képességeken felül férfias, bátor, áldozatos jellem jegyei nyomódtak rá.

Ilyen hosszú bevezetésre volt szükség ahhoz, hogy érthetővé váljék: miért váltak nálam rendszeressé fentebb említett politikai jellegű „látogatások”, miért voltak ezek kellemetlenek számomra, s miért keserítették meg az egyébként annyi örömet okozó hivatali munkát.

Minisztériumi munka

Még a kezdet kezdetén voltunk, s a földszint néhány szobáskájában végezte ki-ki közülünk a maga dolgát. Átszól Teleki Géza, menjek be hozzá, mert olyan kérdéseket tárgyal, amik énreám tartoznak. Jóképű, magabiztos fellépésű, hanyag modorú fiatal-ember ült nála. Béky Ernő volt, a Pedagógusok Szabad Szakszervezetének főtitkára. Mint említettem, a megindulás stádiumában voltunk még: a Minisztérium óvóhelyéről feljöttünk ugyan, de az épületben laktunk, s messze voltunk attól, hogy hivatalunk ügyosztályokra differenciálódva dolgozzék. Éppen azért csodálkozva hallottam, hogy a tanítóság, tanárság már szakszervezetbe tudott tömörülni. Csodálkozásomnak kifejezést is adtam. Amivel viszont azt a naivságomat is elárultam, hogy én a szakszervezetet önkéntes és valóban független érdektömörülésnek tartottam, amelyben a tisztviselőket, így a főtitkárt is a tagok közgyűlése választja. Béky Ernő fölényes válaszából a csodálkozásban rejlő kérdésre nem kaptam ugyan feleletet, megtudtam azonban azt, hogy ők, mármint a szakszervezet, komolyabban veszik a pedagógusok érdekeinek képviselését, mint a Minisztérium. (A „pedagógusok” kifejezés általános használata erre a kezdeti szakszervezeti időszakra viszi vissza eredetét, addig mindig „tanítókat” és „tanárokat” mondtunk, ha a két kategóriát együtt említettük; a „pedagógusok” szó ilyen hivatali használata nem volt gyakorlatban, talán nem túlságosan tévedek, ha azt gondolom: a lefelé való nivellálás tendenciája jutott kifejezésre

a képzettségen való megkülönböztetés eltörlése útján.) Arra a kérdésemre azután, hogy tulajdonképpen miben nyilvánul meg ez az érdekképviselés, továbbra is kitanító hangnemben felsorolta: miképpen fogják megtisztítani a pedagógusok sorait a fasisztáktól, hogyan gyűjtik majd össze a terhelő adatokat az eddigi tanfelügyelők és főigazgatók ellen, hogyan kívánják majd ellenőrizni a Minisztérium működését, megfelel-e ez a pedagógusok érdekeinek stb. stb.

Az elég hosszú ideig tartó és időnként élesebb hangú tárgyalás azzal fejeződött be, hogy én örömmnek adtam „kifejezést”: a Minisztériumon kívül most már egy érdekvédelmi szerv is lesz, ami – reméljük, a Minisztériummal összhangban – iparkodni fog a tanítók és a tanárok helyzetén javítani. Ugyanakkor annak a reménynek is hangot adtam, hogy a rendszeres vasúti forgalom megindulával összehívják majd a tanítók és a tanárok kongresszusát. Mert az ilyen érdekképviselési mozgalomnak – véleményem szerint – alulról kell elindulni és a tisztségviselőket sem szabad ki-nevezés útján a tagok nyakára ültetni, hanem a tagoknak kell őket megválasztaniuk.

Béky ettől fogva állandó látogatómmá vált. A hányaveti és fölényes hangnem mintha idővel kissé tompult volna, mert láthatta, hogy szerényebb magatartással többre juthat. Elvem ugyanis az volt vele szemben, hogy a felmerülő szociális jellegű kérdésekben mindig megértést tanúsítottam. Az olyan fegyelmi, felülvizsgálati vagy általában hivatali ügyek kedvező elintézése elől azonban, ahol az igazság nem állt az általa pártfogolt személy mellett, s csak a párttagság miatt vette a szakszervezet az illetőt védelmébe, következetesen elzárkóztam.

A szakszervezeti közgyűlés megtartására néhány hónap múlva sor került. Természetesen én is fel akartam rajta szólalni. Amikor Béky erről értesült, kérlelni kezdett, hogy ne tegyem, mert ez az érdekvédelmi szervezet ügyeibe való hivatali beavatkozás lenne stb. Én erre szándékomtól elálltam, de azonnal otthagytam a közgyűlést. Akkor nyílt ki tulajdonképpen a szemem, hogy a szakszervezet olyan hátsó ajtó, amelyen keresztül a párt minden szakma területére behatolhat, s az általa jelölt tisztviselők megválasztásával azokat az egyéneket ülteti a tagok nyakára, akik az ő parancsait teljesítik.

A kongresszus után a főtitkár legtöbbször vezérkara – Lukács Sándor és Donászi Ferenc – kíséretében jelent meg nálam. Most már a gimnázium igazgatói meg a tanügy-igazgatási állások, az ún. tanfelügyelőségek, főigazgatóságok betöltése is állandóan szőnyegre kerülő kérdésként szerepeltek. Szigorúan tartottam magam ahhoz az elvhez, hogy érdemtelen embert nem engedtem pozícióhoz jutni. Így sokszor távozott tőlem elégedetlenül, de sohasem úgy, hogy lelke mélyén ne lett volna meggyőződve igazamról. Annyira vagyok emberismerő, hogy ezt – minden lamentálása, elégedetlenkedése ellenére is – láthattam rajta.

A továbbiak során még fel fog tűnni néhányszor az ő alakja. Ehelyütt egy eszembe ötlő olyan esetet szeretnék még elmondani, ami világosan szemlélteti: milyen esz-közhöz folyamodott a párt, ha valakit a proskribáltak listájára vett.

Éppen nálam volt megint Béky, ezúttal Szávay Nándor kíséretében. (Szávay alakjával is fogunk még hamarosan többször is találkozni.) Jentik, hogy néhány tagból álló diákküldöttség szeretne nálam jelentkezni.

„Nagyszerű”, – kiáltottam fel – „csak jöjjenek, legalább a szakszervezet is hozzá-szólhat a problémájukhoz.”

Beidétlendegett a szobába vagy öt-hat félszeg alak. 16-17 év körüli fiúk, leányok.

„No, melyik iskolából jöttek, s mi az előadnivalójuk?” – fordulok feléjük.

Erre az egyik fiú zavarodottan és dadogva elmondja, hogy ők azt akarják tőlem kérni, távolítsam el X polgári iskolából a testnevelő tanárnőt, báró Prof. Kocsárdnét, mert fasiszta.

Gyanúsnak tűnt a dolog. A deputáció tagjai mind túl voltak a polgári iskolai koron. De még azon felül olyan bárdolatlan volt a viselkedésük, mintha sohasem jártak volna népiskolán felül más iskolafajtába. Végig kérdeztem tehát őket, van-e valaki közülük abból az iskolából, amelyben az illető tanárnő működik. Egy sem volt. Az egyik váltókezelő volt a villamos vasútnál, a másik elárúsítónő egy üzletben és így tovább.

Nekik csak annyit mondtam: „Máskor ne ártsák magukat olyan dologba, ami nem magukra tartozik. Isten velük.”

Azután „vendégeimhez” fordultam, s azt kérdeztem tőlük: „Mit szóltok hozzá?”

Szávay valami olyat nyafogott – ennek az embernek mindig nyafogós volt a hangja – hogy neki tetszett ezeknek a fiataloknak a „bátor” fellépése. Béky Ernő meg annak a fejtegetésébe kezdett, hogy az ifjúságnak megvan a joga: szóvá tehesse a neki nem tetsző jelenségeket.

„De hiszen hazudtak, mert egyik sem volt abból az iskolából való, sőt, nem is voltak tanulók!”

Nem tudom már mit válaszoltak erre. Bizonyára valami szólammal magyarázgatták a védelmükbe vett „fiatalok” viselkedését.

Amikor távoztak tőlem mélységes undort éreztem azzal a politikai tömörüléssel szemben, amelyik minden eszközt jónak tart céljainak elérésére. Az is nyilvánvalóvá vált előttem, hogy aki ennek tagjai közé tartozik, annak számára megszűnik a józan ész, megszűnik a becsület követése.

Másik gyakori látogatóm, Dollay Antal mulatságosabb egyéniség volt. Béky Ernő a maga csökönyös szürke szívósságával az ember idegeire ment. Dollay, a szociáldemokrata párt kulturális osztályának vezetője viszont, bár újra meg újra meghökkenette az embert, ríposzt keresésére ösztönözte, és ezzel kifárasztotta, de nem untatta.

Valami egészen bámulatra méltó jelenség, hogy a két munkáspárt milyen kiépített szervezettel, osztályokra tagozódott vezetőséggel állt – mindjárt az ostrom utáni első napokban – csatasorba. S mindegyiknek volt ilyen meg olyan átszervezési programja is a tarsolyában.

Dollay azzal kezdte: óva int bennünket, ne folytassuk ott a munkát, ahol az ostrom kezdetekor megszakadt. Új világ napja virradt fel. Új, friss intézményekre van szükség, új emberekkel: csak úgy mellékesen megemlítette, hogy a tankerületi főigazgatáson is járt már, s ott jól „beolvasott” vitéz Fraknóy József tankerületi királyi főigazgató úrnak. Ahogyan hosszú karjaival, lapátnyi kezeivel hangsúlyt adott mondanivalójának, gúnyosan mosolyogva nyomta meg a „vitéz” meg a „királyi” szót. Persze, a főigazgatói állásra éppen úgy megvolt már a pártnak a jelöltje, mint a Budapest és a Budapest vidéki tanfelügyelőségre. Hagytam kibeszélni magát, hadd tartson először kultúrpolitikai expozét, azután hadd cserélje ki a tanügy-igazgatási apparátusunk személyzetét. Amikor befejezte mondanivalóját, megköszöntem, hogy ilyen élvezetes előadást tartott, s kifejeztem a reményemet, lesz még majd alkalmunk mind az elvi, mind pedig a személyi kérdéseket részleteiben is megtárgyalni. Amikor hatalmas sicipőjében két nagy lépéssel az ajtóhoz ért, a kilincset fogva megkönnyebbülésének adott kifejezést, hogy mindezt elmondhatta nekem. Azt is megállapította – mint mondta: „beszélgetéseinkből” – hogy „megfelelő ember vagyok a megfelelő helyen.” Azután széles tenyerébe fogva kezemet, még szomorú vágyakozón hozzátette, ha már olyan demokrácia lenne, hogy ő mindezt a miniszternek is elmondhatná!

„A miniszter úr éppen itt van. Várj egy pillanatra, megkérdezem tőle, tud-e fogadni” – mondtam. Úgy gondoltam ugyanis magamban, nem árt, ha ez a begerjedt ember ott is kibeszéli magát, s jó véleményt visz magával pártjába a miniszterről. Gézának is így vezettem be a látogatót.

„Parancsolj, a miniszter úr szívesen rendelkezésedre áll.”

Amikor mintegy félóra elteltével Dollay újból bekopogott hozzám, arca ragyogott az elégedettségtől.

„Ötven évre megvetettük a miniszterrel a magyar nevelésügy alapjait.” – mondta búcsúzáskor, teljes meggyőződéssel.

A következő alkalmakkor már egyik pártfunkcionárius barátja, Verebély Ferenc kíséretében jött. Bármilyen kéréssel fordultak hozzám, az mindig rendkívül fontos, égetően sürgős és a párt szempontjából nagyon jelentős volt. Mivel azonban mindketten értették a tréfát, humorral fűszerezve folytak az alkudozások. S ez a körülmény megkönnyítette a tárgyalást.

Dollay testnevelési tanár volt, s időnként megpróbálta lerohanni az embert. Két ilyen esetre emlékszem vissza. Mindkettő később történt, de itt kívánczok megemlítsére.

A Minisztérium újjászervezése után, a nyár elején indultak meg az ún. igazolások. A köztisztviselők régebbi politikai magatartását bírálták felül ezek során külön erre a célra létrehozott bizottságok. Ha jól emlékszem, valami pártközi szerv állította össze őket. Tagjainak sorában a négy „alappárt” képviselőin felül

még a szakszervezet és az illető hivatal küldötte is – amelyhez az igazolásra váró személy tartozott – helyet foglalt.

A Minisztériumunk igazolóbizottságai közül az egyiknek, éppen annak, amelyik elé én is kerültem, Dollay volt az elnöke. Bizonyosra veszem, hogy ő ügyeskedte ezt is ki. Egyrészt, hogy a kezében lévő Damoklész kard megsuhogtatásával nyomást gyakorolhasson az „igazolt” tisztviselőkre, másrészt pedig, hogy „kinyírhasssa” – ez a csúnya kifejezés vált általánossá a nem tetsző személyek eltávolítására – a szociáldemokrata párt útjában álló személyeket.

Az igazolás előtti napok egyikén borús arccal állított be hozzám. Megjátszotta magát, milyen zavarban van. Megkért, hogy a szobában sürgölődő Édi és Hermin távollétében beszélhessem velem. Azután akadozva előadta, hogy ő milyen fölötté kényes helyzetbe került. Ő lett ugyanis az én igazolóbizottságom elnöke.

„No és?” – kérdeztem tőle.

„Hát baj van.” – válaszolt kedvetlenül.

„Velem?” – kérdeztem tovább.

„Igen.” – bólintott reá.

„No, ez érdekes: Lennél szíves minden köntörfalazás nélkül elmondani, ugyan mit tudnak ellenem felhozni?” „Hiszen jól tudod: bujkáltam, zsidókat mentettem, a nyilas uralom alatt nem szolgáltam. Mi hát a panasz ellenem?”

Erre ő fontoskodva előadta, hogy ő mindezt jól tudja. De megállapítást nyert, hogy a budapesti tankerület főigazgatója a német szakos tanárok számára teadélutánokat rendezett, s azokon csak német nyelven volt szabad társalogni.

„S mi közöm van nekem ehhez?”

„Te a gimnáziumi osztály helyettes vezetője voltál, s mint ilyennek tudnod kellett róla.”

Erre már kifakadtam:

„Hát először is, nem tudtam róla. Mi lenne, ha a főigazgató a Minisztérium hozzájárulását kérné ki ahhoz, ha teadélutánokat akar rendezni? Hiszen akkor ilyen semmiségek intézésében telnék el a hivatali idő. Másodszor is, nagyon helyesen járt el a főigazgató, ha összegyűjtötte időnként a nyelvszakos tanárokat. Így legalább felfrissíthették beporosodott nyelvi ismereteiket.”

Erre csűrös-csavarás következett, hogy neki nem ez a felfogása. Mert ez a németek mellett való burkolt kiállást jelentette, s hogy ezért nekem kell vállalom a felelősséget.

Elfutott a méreg, s csak ennyit mondtam:

„Vedd tudomásul, ha egyetlen szó elhangzik ellenem az igazolóbizottságban, fogom magam, ott hagyom, s azonnal lemondok állásomról.

Hebegett, dadogott, hogy nem gondolja, hogy talán ő..., s távozott. Belátta, rosszul vette a lépést, nem sikerült a lerohanásom.

Egy másik alkalommal – ez nem sokkal később történhetett – meghívott a hivatali helyiségükbe. Azt hittem, azt akarja talán megmutatni, ők is milyen szűkösen vannak, s további haladékot kér majd kiköltözésükre. Pártirodájukat ugyanis – közvetlenül a fegyverzaj elcsitulása után – önkényesen hasították ki a budapesti tankerület főigazgatói szobájának irodájából. S én már több ízben felszólítottam őket, adják vissza jogos tulajdonosának, hiszen – a helyiségek elvétele miatt – a főigazgatóság tisztviselői egymás hegyén-hátán szoronganak.

A pártirodában mindössze ketten vártak: Dollay és Verebély. Ahogyan helyel kínáltak, rendkívül ünnepélyes arccal mindjárt rá is tértek a tárgyra.

Dollay beszélt. Bevezetőül körülhízelgett: mennyire tisztelnék mindketten elv-hűségemért, igazságkeresésemért. Most nem személyi kéréssel fordulnak hozzám. Nekik kettejüknek sincs semmi pártfogásra szükségük. Hiszen ők mindketten rév-be értek. Néhány napon belül megjelenik kinevezésük: ő a Testnevelési Főiskola igazgatója lesz, Verebély pedig a Krisztina téri fővárosi leánygimnázium igazgatói székébe kerül. Nem kérni akarnak tehát, hanem ajánlatot tenni.

Ezután szabályszerű vérszerződés kötésére tett javaslatot. Ennek lényege ez volt: ígérem meg, hogy én velük, mint a szociáldemokrata párt képviselőivel, minden fontosabb elvi és személyi ügyet, mielőtt az más párt tudomására juthatna, megbeszélések, ők ennek ellenében megígérik nekem, hogy bármily oldalról érne is politikai támadás, pártjuk védelmébe vesz és kiáll mellettem.

Amikor az ajánlat elhangzott, mindketten, mint a kígyóbűvölők lesték arcomon a kívánt hatást.

„Nem tudom, minek köszönhetem azt a tulajdonságomat, hogy sohasem befolyásolt, még gyerekkoromban sem, válaszomban annak a személynek a tekintélye, akivel beszéltem, vagy annak a helyzetnek egy bizonyos előre várt válasz adására kihegyezett, beállított volta, amelybe kerültem. Én azt a lelki kényszerhelyzetet nem ismertem, amit sokszor kaptam másoktól feleletül, ha valamiért valakit, mint hivatali vezető, vagy barát kérdőre vontam, hogyan ígérhetett, vagy tehetett meg ilyen vagy olyan dolgot: „Nem tudtam kitérni előle.” Belőlem mindig spontán kiugrott a „nem”, ha a várt „igen” nem volt a felfogásommal összeegyeztethető. Úgy gondolom, magatartásomnak két rugója lehet. Az egyik az, hogy fűtyülök rá, ha valakinek nem tetszik a viselkedésem. Senkinek a jóindulatát vagy rokonszenvét sem akarom minden áron biztosítani. A másik rokon ugyanezzel, de valamiképp mégis különbözik tőle, s ebben áll: lelki függetlenségre való törekvésem visszautasít mindennemű befolyásolást. Ami egyszer a lelkem bonyolult szűrőszerkezetén keresztül jutott, azt nem hagyom megmásítani.”

A helyzet, amibe itt most kerültem, inkább komikus volt, mint kényes. Hogy argóban fejezzem ki magam: két vagány politikai gengszter elcsalt valakit a hivatalba, hogy ott azután „behúzza a csőbe”. Ennek megfelelően szívesen mosolyogva előbb az egyik, majd a másik kígyóbűvölő szemébe néztem. Azután továbbra is végig mosolyogva

és könnyed tónusban megköszöntem a bizalomnak ezt a nem közönséges fokban való megnyilvánulását. Emlékeztettem őket rá, hogy – de hiszen Dollay maga is felemlítette igazságosságomat: – nem akadt még részükről olyan előterjesztett ügy, amit ne teljesítettem volna, ha a lelkiismeretem nem mondott ellene. A jövőben is így lesz. Hogyan tudnák azonban ők ezzel az én igazságérzetemmel összeegyeztetni, hogy a szőnyegen lévő és kibocsátás előtt álló ügyeket kizárólag egy párt képviselőivel beszéljem meg, bármily nagyra becsülöm is különben annak a pártnak nagy és nemes célkitűzéseit. Miért maradtam én akkor párton kívüli személy, ha nem az abszolút igazság biztosítása végett? Hiszen valamely párt védelme alatt állni, annak szelét befogni a vitorlába, sokkal előnyösebb az egyén érvényesülése szempontjából, mint ha a maga erejére kell támaszkodnia.

A vérszerződés tehát nem jött létre. Azt mondták: „nehéz” ember vagyok. De azért barátságban váltunk el egymástól.

1946 Balogh páterrel¹⁰⁷

A Minisztérium munkájának újjászervezett keretben való elindulása után hamarosan sor került az Országos Köznevelési Tanács újjászervezésére is. Elnöknek – ez talán Teleki Géza ötlete volt – Szentgyörgyi Albertet, a szegedi Orvostudományi Egyetem professzorát, az egyetlen magyar Nobel-díjast kértük fel. Az ő bevonásával próbáltuk azután egyszer Teleki Gézánál Pusztai Jánossal négyesben a vezető tisztviselőket összeválogatni.

Ki lenne jó ügyvezető alelnöknek? – ez volt a feleletre váró első kérdés.

Kitűnő megoldás volt az utolsó elnökségben – tűnődött el rajta Szentgyörgyi – a két kiemelkedő egyházi személy, Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát és

¹⁰⁷ Balogh István, Balogh páter (1894– 1976): római katolikus pap, kisgazdapárti politikus, miniszterelnökségi államtitkár

Imre Sándor, a nagy református nevelő egymás mellé állítása. Most az ő – mármint Szentgyörgyi – baloldalisága és liberális volta kedvező politikai fogadtatásra számíthat az elnöki székben. De arra kellene törekedni, hogy az alelnöki tisztelet viszont a baloldali pártok által is tisztelt egyházi személy töltse be. Ennek hiányában ugyanis az egyházi iskolák főhatósága – mind a katolikusok, mind pedig a protestánsok részéről – joggal nézné ferde szemmel a teljes világi és teljes baloldalra való eltolódást.

„Úgy hiszem, zseniális ötletem van” – szoltam kis idő múlva, egészen felvillanyozva a bennem hirtelen előugró név hatására. „Kérjük fel Sík Sándort alelnöknek¹⁰⁸. Ő egyházi személy is, kitűnő pedagógus, a protestánsok is tisztelik, meg a bal oldali pártok sem találhatnak benne semmi kivetni valót.”

„Nagyon jó lenne reá. De úgysem vállalja.” – volt Szentgyörgyi válasza, talán ugyanazokkal a szavakkal, mint ahogyan Hóman Bálint válaszolt néhány évvel azelőtt, amikor erre a tisztségre Imre Sándort javasoltam.

„Ha beleegyeztek, megpróbálom rábeszélni.”

Persze, beleegyeztek.

Így lett Sík Sándor az Országos Köznevelési Tanács alelnöke. Aranyos kedélyére nagyon jellemző, hogy az első időkben valahányszor valami fogas kérdés várt megoldásra, amin nem tudott eligazodni, bekopogott hozzám. „Te lelkesen szárad, hogy ide kerültem. Most azután segítség is rajtam.”

Talán meg is említettem azon a megbeszélésen – Imre Sándor felkérésének hasonlóságával kapcsolatban – Hóman Bálint nevét. Ha igen, akkor valószínűleg ebből az alkalomból mondta el Szentgyörgyi kettejük kapcsolatából a következő epizódot.

Hóman utálta Szentgyörgyit. Amikor Szentgyörgyi azután a Nobel-díjat megkapta, jelentkezett a miniszternél, hogy átvételére szabadságot kérjen, s megbeszélje a stockholmi utazásával kapcsolatos tennivalókat. Hóman kitárt karokkal ölelte magához, s úgy gratulált, – közben azonban a fülébe súgta: „Azért én Téged továbbra is Hochstaplernek¹⁰⁹ tartalak.”

Szentgyörgyi az eset elmondását Hóman lekicsinyítésének szánta. Én magamban mégis Hómannak adtam igazat. Volt ugyanis Szentgyörgyi viselkedésében valami szélhámos-jelleg. Kitűnően megszervezett külföldi összeköttetései lehettek azok, amelyek a vitamin-kutatásai terén elért sikereit ehhez a legnagyobb nemzetközi elismeréshez segítették.

Említettem már a Pesten alakult pártok között az ún. Demokrata pártot. Nem tudom, kik és hogyan beszéltek rá Teleki Gézát, hogy vállalja benne az elnöki tisztelet. Engem rendkívül meglepett, amikor értesültem róla, hogy ilyen szerepre vállalkozott. A pártvezető feltételezett és szükséges tulajdonságaiból ugyanis semmi sem volt

¹⁰⁸ Sík Sándor (1889-1963) piarista szerzetes, költő, műfordító, esztéta, egyetemi tanár, akadémikus. 1948-tól a piarista rend magyarországi főnöke.

¹⁰⁹ = szélhámos

meg Gézában. Először is hiányzott belőle minden szuggesztív erő, lendület, amivel az embereket egy cél érdekében meg lehet mozgatni, össze lehet fogni. Azután rossz előadó és még rosszabb szónok volt. A gondolatok nehezen formálódtak nála mondatokká. Monoton előadásmódjával nem tudta az érdeklődést sem felkelteni, sem ébren tartani. Nagy ritkán esett csak meg, hogy a lelkesültség kissé mintha átmelegítette volna a hangját. Ilyenkor sem tudta azonban tovább szőni a gondolat fonalát, egy helyben topogott vele, vigasztalanul. De mindezen felül teljesen apolitikus is volt. Még az országvezetés nagy kérdései sem érdekelték olyan mértékben, hogy érdekükben tartósan és kitartóan munkálkodni tudott volna. A napi politikát, a kis politikai trükköket, a kártyakeverést meg lenézte. Hogy ilyen negatívumokkal hogyan adhatott pártprogramot, azt el sem tudom képzelni.

Nem tudom, kikből tevődött össze ez a párt, kik tömörültek benne érdekeik védelmében. Sejthették azonban a korifeusok Géza analfabéta voltát, mert valóságos tutort, gyámot rendelt ki melléje. Egy szép napon megjelent ugyanis egy velem kb. egykorú, Vásárhelyi Miklós¹¹⁰ nevű újságíró, aki egyenesen Teleki Géza szobájába telepedett be. Attól fogva bármikor ment is az ember a miniszterhez, ezt az embert mindig ott találta. Mi volt tulajdonképpeni feladata? A miniszter ténykedéseiben a politikai irány megadása? A párt érdekeinek szem előtt tartásával való tanácsadás? Nem tudom. De a helyzet fonákja egyre jobban fokozódott.

Elérkezett közben – talán májusban, talán júniusban – a minisztériumi kinevezések közzétételének időpontja. A költségvetésben biztosított helyek szem előtt tartásával összeállítottuk tehát Pusztával azt a jegyzéket, ami a legmagasabb állásoktól le a legalacsonyabbakig, a kinevezésre, illetve előléptetésre javasolt tisztviselők nevét tartalmazta. S egyik nap – megbeszélés és döntés kikérése végett – bevittük a miniszterhez. Vásárhelyit persze ott találtuk. Először feszengve felesleges témákat rángattunk elő, de az ipse csak nem mozdult. Ekkor Pusztai kijelentette: „A kinevezések ügyét szeretnénk megtárgyalni. Ezt azonban kívülálló idegen jelenlétében – az ügy bizalmas voltánál fogva – nem tehetjük.” Teleki Géza zavarodottan valami olyasfélét mondott, hogy hiszen Vásárhelyi nem is idegen. Pusztai rögtön replikázott rá: „De igen, idegen, mert egyrészt nem esküt tett tisztviselő, másrészt nem minisztériumi tisztviselő.” „Akkor tehát” – fordult Géza kényszeredetten Vásárhelyi felé – „arra kérünk...”, mire barátunk nagy nehezen felkászálódott és távozott.

Egyébként amilyen hirtelen jött, olyan hirtelen tűnt el azután tőlünk. Az összeeszkábált párt ugyanis, ami kiküldte, néhány hónapi működés után megszűnt.

¹¹⁰ Vásárhelyi Miklós (1917–2001) újságíró, történész. 1945 és 1949 között a Szabad Nép munkatársa. 1956-ban a második és a harmadik Nagy Imre-kormány sajtófőnöke volt, a Nagy Imre-perben 5 év börtönre ítélték, a rendszerváltás után az SZDSZ egyik alapító tagja lett.

A négy alappárt közül háromnak, a kisgazdapártnak, a parasztpártnak és a szociáldemokrata pártnak a minisztériumban való tevékenysége a pozíciószerezések megkísérlésére szorítkozott. Egyrészt a minisztériumban meg a tanügy-igazgatási hivatalokban, másrészt minden oktatási intézményben, akár vezető, akár csupán altisztai állás betöltéséről volt is szó, az ő jelöltjük kinevezését szorgalmazták. Két államtitkárunk: Bereczky és Simon is, az ún. „figyelmeztető lapok” özönével árasztotta el az ügyosztályokat. Ezek mindegyike vagy valamilyen jeles kisgazda párti, illetve szociáldemokrata párttag érdemeit zengte, s az illetőt – ennek vagy annak az állásnak betöltése során – az ügyosztályvezető „szíves” figyelmébe ajánlotta, vagy pedig az ilyen tekintetben hátrányosabb helyzetben volt, mert nem támaszkodhatott pártbeli államtitkára. De iparkodott úgy segíteni magán, hogy funkcionáriusait küldözgette embereinek támogatására.

A kommunista párt törekvései a minisztériumban

A kommunista párt azonban nem érte be a felmerülő személyi ügyek saját szája szerint való elintézésének egyengetésével. Béky Ernőn, illetve a szakszervezeteken keresztül – mint már arra rámutattam – természetesen ő is szívósan támogatta, illetve védelmezte embereit, aszerint, hogy ki mire szorult. De tevékenységének súlypontja nem erre esett. Ez a párt ugyanis a közoktatásügy újjászervezésének egész feladatát magának igényelte, s ilyen vonatkozású kész tervei közül hol ennek, hol annak a tárgyalását forszírozta. A létfontosságú elvi és szervezeti kérdésekben a kezdeményezést egy pillanatra sem engedte ki a kezéből. Ügyes taktikával becsalta az utcájába a másik két proletárpártot, s velük testvéri közösségre lépett. Ez annyit jelentett, hogy amit a kommunista párt kigondolt, annak megvalósítását a „munkás-paraszt szövetség” másik két pártja teljes súlyával szívósan támogatta.

Ma már csak a vak nem látja, hogy a második világháború befejezése óta a világpolitikában is ez történik. A két nagyhatalom közül ugyanis mindig a keleti a kezdeményező fél. Az támad Koreában, Vietnámban, Kubában, s fog még támadni Izrael térségében, Dél Amerikában, Afrikában, s az Isten tudja hol, a másik meg izzadva védekezik. Az bomlaszt partizánháborúk elindításával és támogatásával Venezuelában csakúgy, mint Mozambiqueban, Dél-Afrikában vagy Hong-Kongban, a bomlasztott ország meg ész nélkül fosztogatja az állam hajóját, de mire az egyik léket betömi, a másikon már újból áramlik befelé a partizán. Az felszítja a négerkérdést és faji ellentéteket robbant ki a „háromszázdolláros” alapszintet már-már megvalósító másik nagyhatalom portáján ugyanakkor, amikor maga a modern rabszolgatartás „minta”-országává vált, a másik meg egyik kezével a külső, a másikkal meg a belső ellenség ellen küzd, holott mindkét ellenség annak a mindig ugyanegy szítónak, bomlasztónak, partizánháborúkat szervezőnek bábuja ként ugrál. Az atomcsend egyezményt, teljes leszerelést, s minden egyéb, békét biztosító dokumentum megszerkesztését szorgalmazza, ugyanakkor azonban elképzelhetetlen mértékben és zavartalanul – határain belül megoldatlan faji kérdés és partizánháborúk nélkül – fegyverkezik – a másik, a primitív, a jó balek meg úgy ül le vele mindannyiszor a tárgyalóasztalhoz, mintha nem bizonyítódott volna be már százszor róla,

hogy hamis hazugkártyás és orvgyilkos haramia. Egyszóval: a világ formálásában csak a keleti fél a kezdeményező, aki a másik félnek pillanatnyi időt sem enged, hogy védekező, passzív magatartását aktív, kezdeményező magatartásra váltsa át.

Amíg én az iskolai ügyosztály élén álltam, – tehát kb. 1946. augusztusáig – három területen foglalkoztatta a kommunista párt a Minisztériumot.

1. Rehabilitáció

Az első: az ún. rehabilitáció kérdése volt.

Törvényerejű rendeletet jelentetett meg a párt arról, hogy aki az 1919-i kommunizmusban való tevékenykedése miatt később állását veszítette, vagy hátrányos helyzetbe került, azt vissza kell helyezni állásába, illetve valamiképpen jóvá kell tenni a hátrányos helyzetből folyó károsodását. A rendelkezésnek az volt a célja, hogy – a régi érdemek megjutalmazásával – bizalmat keltsenek a kommunista párttal szemben, amelynek sorait ebben a kezdeti időszakban több mint hézagossá lehetett mondani. Az a párt ugyanis, – ennek a közfelfogásnak kialakulását várták a rendelet végrehajtása nyomán – amelyik megbecsüli kivénhedt, öreg katonáit, az erősséget fog jelenteni az újoncok megsegítése és védelme terén is.

Az 1919-es kommunizmus óta 26 év telt el. Bizony kevesen voltak már, akiket ez a rendelkezés érintett. Legtöbbjük emigrált, meg elhullott a közben eltelt idő alatt. Azoknak javarésze is, akik jelentkeztek, nyugdíj korban lévő öregember volt már akkor. S ezeket a „forradalmárokat” jórészt idealizmusuk vitte annak idején a vörös zászló alá. Szinte idejük sem volt – a néhány hónapig tartó proletár uralom alatt – kiábrándulni azokból az eszmékből, amelyektől a világ megváltását várták. Szociális okok is amellet szóltak, hogy nyugodt életkörülmények között szálljanak sírba.

A között a kisebb számban tanító, nagyobb számban középiskolai és egyetemi tanár között, akik jelentkeztek, néhány érdekesebb egyéniség is akadt. Így pl. Révay József, a klasszika-filológus, aki – különösen most agg korára, amikor már 80. életévét is elhagyta – népszerűsítő archeológiai műveivel tette magát a művelt ifjúság körében ismertté. Akkoriban nálam járt, csak a Josephus Flavius zsidó író két görög nyelvű munkájának görögből magyarra való fordítása, meg a Gömbös Gyula miniszterelnökről írt monográfia alapján ismertem. Utóbbi „művével” majdnem lerombolta a kommunista párt szemében azokat az „érdemeket”, amelyeket az első kommunizmus alatti rövidéletű egyetemi tanárkodással szerzett. Olyan hízelgő, bizánci stílusban dicsőítette ugyanis az akkori miniszterelnököt, aki Hitlerhez és Mussolinihez csatlakozva az ún. Róma-Berlin-Budapest „tengelyt” létrehozta, hogy ezt az árulást nehezen bocsátották meg neki. Kedélyes öreg úr volt, aki talán éppen Josephus Flavius esetén okulva – ez az eredetileg zsidó vezér később, a zsidó háború befejeztével, a győztes Titus császár barátjaként írta meg Rómában a zsidók

és a zsidó háború történetét – minden idők szelét be akarta fogni érvényesülésének biztosítása végett vitorlájába.

Azután sűrűn járt hozzám Turóczy-Trostler József, a budapesti Tudományegyetem német tanszékének későbbi professzora. A rehabilitálások intézését többek között eleinte Báthor Bélára bíztuk. Ez a fiú azonban ezeket a bonyolult utánajárásokat követelő ügyeket olyan hanyagul intézte, hogy csak gyűltek az ügyiratok, elintézésükre azonban nem került sor. Amikorra azután nyilvánvalóvá vált az ő mulasztása és másra szignáltam át az iratokat, addigra számuk elég tekintélyesre duzzadt. Ezért volt azután, hogy türelmetlenebb ügyfelek nap, mint nap beállítottak hozzám, érdeklődni ügyük állása iránt. Ilyen volt Turóczy-Trostler is. Amíg azonban ő fejét lehorgasztva csak csendesesen bólogatott, amikor türelmét kértem, addig a nála sokkal fiatalabb, de sokkal öntudatosabb viselkedésű Kardos Tibor – jelenleg a budapesti egyetem olasz tanszékének professzora – egyre magasabbra srófolta igényeit. Ő nem 1919-es kommunista volt, – hiszen fiatal koránál fogva akkor még nem juthatott volna szerephez – hanem azon a címen került a rehabilitálandók közé, mert zsidó származása miatt szenvedett sérelmet továbbhaladása tekintetében.

Egyszer csak egyik régi barátom, Szilber József is megjelent a rehabilitálandók sorában, akinél Móra Károllyal éveken át bridzseztem. Amikor házába jártunk, az Air France légiforgalmi társaságnak volt az igazgatója. Azt tudtam róla, hogy pályája kezdetén Kövesligethy Radó csillagász professzornak volt a tanársegédje. De arról sejtelmem sem volt, – amit ő most némi szégyenkezéssel, zavarodottan adott elő – hogy 1919-ben professzorával együtt valamilyen szerephez jutott a kommün oldalán. Hát az ő ügyét azután különös örömmel képviseltem, hiszen ismertem

abszolút magyar és becsületes lelkületét, s azt is tudtam róla: az Air France megszűntével állandó állása sem volt. Mivel a rendelet értelmében a rehabilitáltakat abba a fizetési osztályba kellett kinevezni, amelybe nyugdíjazásukig egyébként jutottak volna, Szilber József, akárcsak Turóczy-Trostler meg Révay is, a nem minisztériumi státusba tartozó tisztviselők legmagasabb fokozatába, az V. fizetési osztályba került.

Emlékezetem szerint egyetlen személy kérését utasítottam mindössze vissza. A Kölcsey Ferenc reálgimnáziumban töltött szolgálatom utolsó évében odakerült egy Artner nevű altiszt. Rosszarcú ember volt. Ösztönösen, némi gyanakvással néztem. Ez az ember is jelentkezett nálam rehabilitálási kérelemével. Papirokat, törvényszéki ítéletet húzott elő zsebéből. Ezekből az tűnt ki, hogy a kommün alatt elkövetett valami gyilkosság alapján – amelyben ő is bűnrészes volt – később a hatóságok vád alá helyezték és el is ítélték. Gyilkosságra nincs rehabilitáció!

2. Általános iskola létrehozása

A második kérdés azonban, amit a kommunista párt – rövid lejáratú határidővel – tárgyalásra tűzött ki, már a magyar művelődés további fejlődése szempontjából életbevágóan fontos volt. Az addig hat osztályos népiskola és a népiskola negyedik osztályára épülő négy osztályos polgári iskola, valamint a gimnázium első fokozatának egybeolvasztásával létesítendő új alsófokú népoktatási intézményt az ún. általános iskolát akarta ugyanis életre hívni.

A Minisztérium elvi (pedagógiai) osztályának élén Balassa Bruno, ciszterciarendi pap állt, aki már Hóman Bálint minisztersége alatt is az elvi tanügy-igazgatási csoportot vezette. Nem hiába akart engem Balassa az ügybeosztás készítése során rávenni, hogy cseréljek vele: én vezessem az elvi ügyosztályt, s ő majd az iskolákat igazgassa. Finom ösztönével úgy látszik, megérezte, hogy – ha ott marad – a később kialakuló politikai harcok csatamezején az ő fekete-fehér reverendája lesz a munkásparaszt pártok első célpontja.

Valóban így is történt. Mielőtt még ez a szó „általános iskola” egyáltalában elhangzott volna, jöttek a tanácsadók a miniszterhez, hozzám egyaránt: vegyük rá Balassát, mondjon le állásáról. Két államtitkárunk közül Simon László a szociáldemokrata párt képviselőjében szorította a minisztert, Bereczky Albert meg szemforgatóan a politikai „okosságra”, „bölcsségre”, „előrelátásra” való sűrű hivatkozással egyengette kifelé az utat a Minisztérium kevés számú katolikus papjai közül a legkiemelkedőbb egyéniség számára. Arra az ellenvetésre: de hát mi kivetnivalót találtak Balassa Brunóban? – a sztereotíp válasz a kommunisták, a szociáldemokraták, parasztpártiak és még Bereczky részéről is egyaránt ez volt: pap!

Így azután a miniszter nem tudta tovább tartani.

Sokáig vártunk további beosztásával. Egyre azt reméltük, vissza tudjuk esetleg később hozni helyére. Amikor azután erről már végleg le kellett tennünk, úgy gondoltuk, valamelyik „semlegesebb” színezetű ügyosztályba kerülhet. Ekkorra azonban már nyílt frontot alkottak a pártok vele szemben, így fel kellett adnunk minden további kísérletet.

Balassa későbbi viselkedéséből velem szemben joggal feltételezhettem, nem hitte el, hogy elejétől végig, szívvel-lélekkel, s teljes meggyőződéssel mellette álltam, s érte síkra szálltam. Most utólag viszont én látom: néhány hónapi időnyerést jelentett volna csak számára, ha pillanatnyilag sikerült volna is elhelyezést biztosítanunk számára. A kiirtandók listája már akkor el lehetett készítve, s azon valamennyien rajta voltunk. Csak a terminusok nem voltak azonosak: kinek előbbre, kinek későbbre szólt a parancs a távozásra. Balassa volt köztünk az első.

Balassa helyét Kovács Máté foglalta el. Simon László szorgalmazta ezt, de valamennyien egyetértettünk vele. Én leginkább, hiszen én hoztam fel Kovács Mátét Debrecenből az Országos Közoktatási Tanács titkári székébe, éppen Balassa Bruno némi ellenérzését kiváltva ezzel a választásommal.

Kovács Máté megint csak azt kell elismételnem: milyen nagyon nehéz igazságosnak lenni, ha az ember valakinek az akkori alakját húsz azóta eltelt év tapasztalatával terheltlen próbálja megrajzolni. Mégis megkísérlem: fokról-fokra adom meg majd a jegyeket egy ember jelleméhez, akit én akkor még abban a pillanatban, minden vonatkozásban olyanak gondoltam, amilyenek kiválasztásakor megismerni véltem: világos fejű, művelt, kitűnő szervezőképességű, határozott, egyenes és ízig-vérig magyar érzésű embernek.

Balassa még csak pár nap óta volt távol a hivataltól. Akkor még szinte bizonyosra vettük: rövid időn belül visszahozhatjuk. Keresem egyik délelőtt Kovács Mátét a régi helyén, azt közlik velem, már átköltözött Balassa Bruno szobájába.

Csakugyan ott találom Balassának zöld huzattal bevont, régimódi, magas támlás-székes garnitúrával bútorozott szobájában, amihez Balassa annyira ragaszkodott.

„Hát Te miért telepedtél be Balassa szobájába, amikor még nincs eldöntve az ügy?” – kérdeztem.

„Majd, ha visszajön, visszamegyek a szobámba”. – mondta egészen természetes hangon.

Ez volt az első folt, ami bennem addig kialakult képén esett. Ezt a magatartást is inkább csak neveltlenségnek, tapintat hiányának véltem. Nem gondoltam, mélyebben rejlik rugója.

Nem sokkal a személyi változás után elő is terjesztette már Kovács Máté az általános iskola tervét. Egyedül dolgozta-e ki, vagy a kommunista és szociáldemokrata párt képviselőivel, nem tudom. Az bizonyos, hogy éppen úgy készen kapta a keretet, milyen iskolatípust milyen eddigi iskolafajtákból hogyan kell megalkotni, mint ahogyan a debreceni ún. nemzetgyűlés is készen kapta a földbirtokreformot,

s mint ahogyan azóta is minden ún. reform készen kerül a miniszterek asztalára. A tervet a miniszter elnöklete alatt talán két értekezleten tárgyaltuk meg. Ezeken a minisztérium vezető tisztviselői vettek részt. Kovács Máté ismertette a tervezetet, azután megindult felette a vita. Csóka Lajos, bencés pap, akkor talán az egyetemi osztály előadója, s én voltunk a tervezet legfőbb ellenzői. Emlékezetem szerint mind a ketten azzal érveltünk: megszüntetünk olyan iskolatípusokat (polgári iskola, gimnázium), amelyek alapján véve céljuknak megfeleltek, s felállítunk helyette egy mammutiskola-fajtát, amit felső tagozatában nem tudunk majd szaktanárokkal ellátni; mivel az általános iskola végzése kötelező, nem lehet tehetségtelen vagy lusta tanulókat kirostálni, ezeket az iskola kénytelen lesz egyik osztályból a másikba továbbengedni, a szaktanár hiány és a szelekció mellőzése a tanítás színvonalának nagyfokú esését fogja eredményezni a fővárosban is, de különösen vidéken, ez viszont azoknak a tanulóknak válik hátrányára, akik pedig tehetségüknel és szorgalmuknál fogva tovább kívánják folytatni a tanulmányaikat.

Tulajdonképpen nem is merülhetünk a kérdés érdemi tárgyalásába. A kocka már az előterjesztés pillanatában el volt vetve. Az értekezlet összehívása csak az alkotmányosdi-játéknak volt a kelléke. Azóta is minden országgyűlési ülés, minden konferencia, bárhol kerül is összehívásra, eleve elhatározott kérdéseket tárgyal csak azért, hogy a látszat spanyolfala kifelé szépet mutasson.

Én még külön is próbáltam a tervezet megvalósítása ellen küzdeni. Jól emlékszem: amikor meghallottam, hogy a miniszter aláírta, azonnal íróasztalomhoz ültem, s egy negyedíves „feljegyzés” alakjában figyelmeztettem rá, milyen súlyos következményekkel fog járni ez a hirtelen döntés.

Szélmalomharc volt az, ma már világosan látjuk. Mindazok, akik kardot rántottunk ellene, előbb-utóbb Don Quijote sorsára jutottunk: elterültünk a földön. A miniszter éppen úgy felsőbb parancsot teljesített, amikor aláírta – talán Rákosi telefonált rá, na meddig játszogattok még el azzal az általános iskolával? – mint Kovács Máté, aki kidolgozta és előterjesztette. A különbség kettejük között az, hogy Teleki Géza fanyar arccal adta ki a rendeletet, míg Kovács Máté a saját diadalát látta benne, a további felemelkedésének zálogát. Mert a parasztpárt – a kommunista pártnak behódolva, s vele abban, s minden más lényeges szervezeti és elvi kérdésben egy követ fúva – maga is szükségesnek tartotta az iskolarendszerünknek ezt a mélyreható megváltoztatását. Kovács Máté meg Veres Péternek személy szerint is híve volt.

De hát mit akartak voltaképpen ezzel a változtatással? Azt, hogy a kialakítandó új társadalom minden tagja 14 éves koráig ugyanabba az iskolafajtába járva, azonos műveltséget nyerjen. S nézzük most, több mint 20 év elmúltával, hogyan valósult meg ez a szép terv. Bekövetkezett az, amit mi Csóka Lajossal megjósoltunk: szakosított tanítás a felsőbb osztályokban csak a nagyobb városokban van, a szaktanár-hiány miatt tanítók tanítják a felsőbb osztályokban is az egyes tárgyakat igen sok kisvárosi

és nagyon sok falusi iskolában, a tanítás színvonala már az alsóbb osztályokban is nagyon csökkent, mert a gyenge képességű és terhelt tanulók számára csak igen kevés helyen állítanak fel ún. kislétszámú osztályokat. Így ezek a haladást gátolják, a felső osztályokban a nagy (40-50-es) tanuló létszám, a szelekció hiánya meg sok helyütt a tanár-hiány nagyon gyenge eredménnyel jár. Ami a szelekciót illeti: a gyenge tanulók osztályismétlésre való buktatásával az iskola semmit sem nyer, mert az illető osztályt ugyan megszabadítja tőlük, de nyakába varrja őket a következő osztálynak. Így azután tanító és tanár kénytelen mindig lejjebb szállítani a színvonalat, hogy a gyengébb képességű tanulók is úgy-ahogy lépést tudjanak tartani a többivel.

Innentől fogva azután láncreakció alakul ki: az alacsony színvonalú iskolából a gimnáziumba, vagy technikumba kerülő tanuló csak ereje megfeszítésével tud a követelményeknek megfelelni, nagy tehát a gyengébbek között a lemorzsolódás, a középiskola kénytelen a színvonalat lejjebb szállítani, mert különben az általános iskolai jobb rendű tanulók is lemaradnának; az érettségik színvonala csökkent; az egyetemre jelentkező vidéki gimnáziumot végzett növendékek sem a felvételi követelményeknek nem tudnak megfelelni, sem nem tudják felvételük esetén az egyetemi előadásokat követni.

Így áll a helyzet, tisztán azon az alapon nézve, mit hozott magával az általános iskola. De ha ehhez még azt is hozzávennők, hogy politikai szempontból már a technikai és gimnáziumi felvételeknél is, de különösen egyes egyetemi fakultások felvételi vizsgái során milyen mérvű autoszelekció érvényesül, akkor az ország ún. művelt osztály rétegének szörnyű színvonal-süllyedését kellene megállapítanunk.

3. Egyházi iskolák államosítása

Az egyházi iskolák államosítása ugyancsak 1948 őszén következett be, az „előkészítési” munkák, a talaj puhítása, a közvéleménynek hazug hírekkel, kitalált összeesküvésekkel, megtévesztéssel való formálása azonban már 1945-1946-ban megindult. Hogy azonban ezek egybehangolt megszervezését és távolból való irányítását megérthessük, röviden az akkori általános helyzetet is ismertetnünk kell. Ezt a következő fejezetben foglaltam össze.

Ezek elolvasása után talán érthetővé válik az az összehangolt aknamunka, amivel a kommunista párt a testvérpártok segítségével az egyházi iskolák államosítását előkészítette.

Kommunista államban nem tűrhető meg olyan intézmény, amelyik autonómiával rendelkezik. Különösen nem a nevelés terén, ahol a fő feladat a kommunista szellemnek a gyermekekbe való beoltása, s gondolkodásmódjuknak, akarati beállítottságuknak olyan irányú formálása, hogy ez a kommunista államvezetés rendelkezéseinek vakon való teljesítésére sarkallja őket.

A magyar közoktatás intézménye az egyházi iskolák tevékenységéből épült azzá, ami 1945-ig volt. Az alsó- és középfokú oktatás terén az egyházi iskolák számszerűség tekintetében is felülmúlták az államiakat. Legjobb középiskoláink pedig az egyházi iskolák voltak, legjobb nevelőink is egyházi fennhatóságok szolgálatában tevékenykedtek. Két vezércsillaga volt ezeknek az iskoláknak: Isten, haza. A kommunista párt mindkét fogalomnak hadat üzent – legalábbis külföldi használatban. Mert a Szovjetunióban a saját haza fogalmát a legsovinisztább értelmezésben jelképezte a vörös lobogó sarló-kalapácsa.

Az iskolákat tehát ki kellett venni az egyházak kezéből. Végre lehetett volna azt a tervet hajtani olyan drasztikus módon, mint a földbirtokreformot, vagy később a kereskedelem államosítását. Célszerűbbnek vélték azonban a nagy és hiszékeny tömegek megtévesztését és félrevezetését, mielőtt a döntő lépésre határozták magukat.

Mindszenty József¹¹¹ hercegprímással a szent Gellért ünnepségen 1946-ban

Az 1945/46., de még inkább 1946/47. tanítási év során a sajtó – előre elrendezett terv alapján – hol ennek, hol annak az egyházi középiskolának, internátusnak összeesküvéséről számolt be. A sablon mindig ugyanaz volt: bejelentés alapján a kiszálló rendőri hatóságok megállapították, hogy szekrényekben, ágyak alatt, függönyök karnisában az ifjúság – összeesküvés céljából – ennyi meg ennyi kézigránátot, katonai lőfegyvert rejtett el. Az esetet 2-3-4 napon keresztül pertraktálta a sajtó, azután újabb esküvés leleplezésére, tárgyalására került a sor. Ilyenkor persze mindig nyilatkozott az iskola igazgatója, az egyházi főhatóság – ezeknek nyilatkozatát gúnyos kommentár kísérte – a meginterjúvolt kommunista párt és a testvérpártok szószólói.

¹¹¹ Mindszenty József, eredeti nevén Pehm József (1892 –1975) Esztergom érseke, Magyarország hercegprímása, bíboros. Később koncepciós perben 1949-ben életfogytig tartó fegyházra ítélték.

A Minisztérium a munkáspártok támadásainak koncentrikus pergőtüzében állt. A tények eltusolásával, lazasággal, cinkostársisággal vádolták. Az általuk megindított legszigorúbb vizsgálatok mindig ugyanazzal az eredménnyel végződtek: a környéken talált egy-két gránát vagy fegyver – ami garadával feküdt akkoriban még az elhagyott csatatér-ország egész területén – volt a tények magva. Szó sem volt az ifjúság összeesküvés céljából való fegyver- és lőszergyűjtéséről.

Hogy mennyire időzítettek voltak ezek a szenzációs újsághírek, annak egyik jellemző esete a következő „összeesküvés”. A sajtó valamelyik, talán a székesfehérvári cisztercita gimnázium tanulóinak „összeesküvéséről” számolt be egy nap, a szokásos találásban. „A nyomozó hatóságok az iskolába járva megállapították, hogy... stb.” Az eset egyházi főhatósági és minisztériumi vizsgálata során azután kitűnt, hogy semmiről sem tudtak a szóban forgó iskolában, a nyomozó hatóságok ott sem jártak.

Az időzített híryanagy megjelent anélkül, hogy a nyomozóhatóságot előzetesen értesítették volna az ő szerepének eljátszásáról. Erről a szervező „káderek” megfeledkeztek.

A minisztérium itt is szélmalom-harcot folytatott olyan ellenség ellen, amelyet nem lehetett üstökön ragadni.

Mire az előkészítés eredményeképpen az egyházi iskolák államosítására sor került, – én is már a porondon feküdtem.

Internálások, letartóztatások

Az ostrom befejeztével, a város elfoglalásával, a németeknek az ország területéről való kiűzésével, sőt egész Európa felszabadításával – mint az talán már az előző részekből is kitűnt – egyáltalán nem ért véget számunkra a rettenetes, a félelem korszaka. Mert a fosztogatás, rablás és a nők meggyalázása tekintetében javult ugyan a helyzet, a hadifogolyként való elhurcoltatás veszélye azonban továbbra is fennállt.

A katonai hatóságok azokat a civileket, akiket összefogdostak, különböző vidéki táborokban gyűjtötték össze. Ott sínylődtek ezek a szerencsétlenek a legbarbárabb körülmények között.

Amikor a premontrei rend erre a célra rekvirált gödöllői gimnáziumát és internátusát – 1945. év végén vagy 1946. elején – visszakapta, a gimnázium alagsora emberi fekáliával, s az ottani felcser-állomás amputált végtagokkal volt tele. Ugyanezt hallottam a Szekszárdi gimnázium épületéről is. Valóban Hercules-i munkára volt szükség, mire ezeket az Augias istállóit ki tudták tisztítani. A gödöllői táborban sínylődött minisztériumi kollégáim közül Szekeres Kálmán, valamint fiatalabb kollégista társam, Kosáry Domokos is.

De azok is sok esetben csak időhaladékot kaptak a sorstól, akiket vagonba raktak, s úgy vitték ki az országból. Ilyen volt pl. Szombatfalvy György miniszteriális kollégám és öreg barátom 18 éves fia, akit lakásukról hurcoltak el. Jellemző az apának,

ennek az apró termetű, igénytelen külsejű, vézna, kappanhangú emberkének a szülői szeretetére, s bátorságára, hogy mikor elfogatása után végre megtudta, melyik táborban van fia, az akkori primitív közlekedési eszközök igénybe vételével azonnal útnak indult utána. Mire odaért, fiát már tovább vitték. Így járta sorban a táborokat, egyiket a másik után, s egészen Ungvárig folytatta útját. Onnan már nem engedték tovább. Sohasem jött vissza szegény fiúk. Hogy a tragédia súlyát szemléltessem, ami ezeket a sokgyermekes finom lelkű szülőket egyik gyermekük elvesztésével érte, megemlítem még: a fiú édesanyja bánatában soha többé nem hagyta el lakásuk küszöbét. Fogadalmom volt-e ez részéről, amivel vissza akarta könyörögni fiát vagy olyfokú lelki depresszió, hogy nem kívánt idegenek közé menni? Nem tudom. Kétszer beszéltem az idős hölgygel. Nem csak teljesen normálisnak tűnt, hanem nagyfokú intelligenciát és műveltséget árult el beszéde.

Egyik nagyon értékes fiatal minisztériumi kollégám, Balázs Zoltán meg – őt is a családtól hurcolták el – a szegedi Csillag Börtön kórházában fejezte be életét. Édesapja, Balázs Béla, a tanítóképző-intézetek főigazgatója, hiába könyörgött a börtön vezetőségének, engedjék beteg fiát meglátogatni. Annyit lehetővé tettek, hogy a fiú bepólyált fejjel – mi volt a baja, azt sem tudták meg – két ápoló által támogatva, az emeleti ablakhoz mehetett. Ott mindössze ennyire futotta már csak szegénynek erejéből: „Kézét csókolom édesapám!” Ebbe foglalta bele a viszontlátás feletti örömét, a szülői szeretetért érzett háláját, s a végső búcsúzás feletti szomorúságát. Még azokban a napokban meghalt szegény.

A fent említett esetek a civilek tömeges foglyul-ejtésének időszakából valók. Ez az állapot 1945 késő tavaszával nagyjából befejeződött. Az egyenként való elhurcoltatás veszélye azonban továbbra is fennforgott. Két példát hozok fel ennek szemléltetésére.

Lajos Iván, a pécsi tanfelügyelőségen vagy a főigazgatóságon működött a háború alatt, mint tanügy-igazgatási titkár. Ott írta meg – később hírhedtté vált – könyvét, az ún. Szürke könyvet. Ebben – a katonai szakirodalom tükrében – azt bizonygatta: a németeknek el kell vesztetniük a háborút. Nem kevés bátorságról tett könyvének megjelenésével tanúbizonyságot. A háború alatt a német szövetséges elbukására spekulálni: ezzel nem csak a németek gyűlöletét, hanem a lojális magyar hatóságok több mint fejcsováló rosszallását is sikerült kivívnia magának. Csodálatos azonban, hogy állandó zaklatáson kívül egy ideig nem kellett mást elszenvednie. Nem internálták. Csak a németek 1944. március 19-i erőszakos bejövetele után fogták le. Az ostrom befejeztével ő is kiszabadult, s a mi minisztériumunkban nyert beosztást. Működését azonban meg sem kezdte talán, mert a miniszterelnökségen kapott különleges megbízatást: a miniszterelnökség háború alatti titkos levéltárát kellett rendezni. Ez okozta vesztét: túl sokat tudott. Talán maga is kivívta még ezen felül a sorsot azzal, hogy egy zárt körű társaságban, de nagyobb számú hallgatóság jelenlétében előadást tartott Magyarország háborús bűnösségéről, ebben – éppen a miniszterelnökségi

levéltárban őrzött titkos iratok ismeretében – teljes határozottsággal azt állította, hogy nem lehet az országot ilyen váddal elmarasztalni. Mindent elkövettek ugyanis a miniszterelnökök, hogy elkerüljék a háborúba való belesodródást. 1945 késő nyarán Lajos Iván leszalad lakásáról, hogy valamit vásároljon. Elébe állt egy orosz tolmácsnő, s arra kérte, fáradjon X. orosz tábornok ott várakozó autójához, szeretne vele a tábornok valamit megbeszélni. Ő szabadkozott, hogy hiszen nincs is rendesen felöltözve. De a nő unszolta: csak nagyon rövid ideig tartó megbeszélésről van szó. Soha senki többet az országban nem látta. Elhurcolták. Nagy Ferenc miniszterelnök később több alkalommal is közbenjárt érte Vorosilovnál. Mindannyiszor azt a választ kapta: „Ő a mi nagyon kedves vendégünk.” Az 50-es évek derekán hozta egy külföldi rádió a „nagyon kedves vendég” Moszkvában történt elhalálozásának hírért.

Nem tudok már visszaemlékezni rá, hogy az én – indulásában ehhez hasonló, de kimenetelében szerencsés – esetem Lajos Iván elhurcolása előtt vagy után történt-e? Úgy gondolom, inkább előtte, mint utána történhetett. Mert ha az enyém az övét követte volna, féltő, hogy pánikba estem volna, s nem tudtam volna ép bőrrel, ép becsülettel kikeveredni belőle. 1945. júliusában lehetett. Megszólal a telefon. Ruszin kiejtésű nő név szerint velem akar beszélni. Annyit mond, hogy X. őrnagy arra kér, látogassam őt meg a Vilma királyné úti irodában. Azt válaszolom rá, nagyon megtisztelő az Őrnagy Úr meghívása, de nálunk az a szokás, hogy előbb az idegen szokta az embert felkeresni. Erre kis szünet a kagylóban, szóváltás hallatszik, majd újból: „Az őrnagy úr azt mondja, hogy Ön gyáva, ha nem meri meglátogatni.”

Válaszolom: „Nem vagyok gyáva, mert ha az Őrnagy Úr megtisztel a látogatásával, én azt szívesen viszonzom.” – Újból beszéd a telefonkagylóban.

„Mikor jöhet az Őrnagy Úr?”

„Akár mindjárt is.”

„Azonnal indul.”

Fél órába sem telt, ott volt látogatóm egy – valószínűleg idegbénulástól elferdült arcú – 25-30 év közötti tolmácsnő kíséretében. Szívélyesen fogadtam, cigarettával kínáltam őket. Társalgásunk témája megint a körül forgott, nem volt-e gyávaság részemről a meghívás elhárítása. Az feleltem, legfeljebb óvatosság, mert telefonon bárki őrnagynak adhatja ki magát. Beszélgetés közben, amikor megdicsértem a tolmácsnő helyes magyarságát, eldicsekedett vele, hogy franciául is tud, mert hosszabb időt töltött Párizsban. Erre, franciára tértem át, úgyhogy egy darabig franciául fordította azt is, amit az őrnagy mondott. Mondtam neki, mondja meg az őrnagy Úrnak, hogy ritkán találni idegent, aki olyan szép kiejtéssel beszél franciául, mint ő. Kissé tiltakozva, de lefordította dicséretemet. Aztán még megállapodtunk benne, hogy aznap du. 4 vagy 5 órakor adom vissza az Őrnagynak a Vilma királyné úton a látogatást.

Az ajtó felé mentünkben rámutatott a tolmácsnő az asztalomon lévő váza rózsáira. „Quelles belles roses.”

„Puis-je vous en offrir une?” – válaszoltam, azzal már ki is vettem a legszebb szálát, átadtam neki. Azután búcsúztak.

Nagy aggodalommal voltam eltelve, nem csálnak-e törbe. Ezért megtelefonáltam a hivatalból már hazaért Teleky Gézának, hová, kihez mentem. Édi elkísért – gyalog mentünk – neki átadtam minden fontos iratomat. Megkértem tájékoztassa Erzsébetet, ha nem engednének vissza. Az öreg Pozsonyi bácsi, segédhivatali igazgató, aki a Vilma királynő úton lakott, feleségével ingajaratot végzett azzal a házzal szembeni oldalon, ahová rendelték. Szóval minden elővigyázatosság megtörtént arra, hogy – ha ott tartanak – arról még az este folyamán a miniszter értesülést nyerjen.

Nem minden izgalom nélkül mentem be a villába. A kapuban őrt álló katona átadott egy másiknak, az az emeletre vitt fel egy kis udvari szobába. Ott leültetett. Uram Isten, mi lesz ebből? A szobában egy ágy állt éjjeli szekrénnel, s egy kis asztalka körülötte néhány székkal. Ez a fogadtatás, s főként ez a berendezés nem tetszett nekem.

Nem sokáig kellett várnom, megjelent az őrnagy a tolmácsnővel. Cigarettaival kínált. És most majdnem szóról-szóra megismétlődött az a párbeszéd, ami a Németvölgyi úton, Vétzy Piroska lakásában a bőrkabátos tiszt és tolmácsa meg közöttem indult a katonák bejövetele utáni napon.

„Hallottam Önről, hogy demokratikus felfogású ember. Éppen azért arra kérem, nevezze meg nekem azokat a tisztviselőket az Önök minisztériumában, akik fasiszták.”

„Fasiszták nincsenek a mi minisztériumunkban. Akik azok voltak, mind nyugatra távoztak.”

„Az lehetetlen, hogy ne legyen azért egy-két bujkáló fasiszta!”

„Nem lehet, mert én állítottam össze a Minisztérium új tisztviselő karát. Én mindenkit ismerek, s csak olyat vettünk vissza, aki demokratikus gondolkodású.”

„De németbarát csak van közöttük?”

„Olyan nincs.”

Az őrnagy egyre ingerültebben beszélt. Látszott rajta, eredményt akar.

„Nem fél tőle, hogy én rákényszeríthetem magát, hogy az igazat mondja?”

„Nem félek, mert az igazat mondom.”

„Hát legalább néhány nevet soroljon fel: s most a tolmácsnő még ehhez a mondatához kapcsolta, hogy fel ne tűnjék, hozzátette:”

„Mondjon, kérem, mert igazán baja lehet!”

„Őrnagy úr, néhány nevet nem tudok mondani, mert bárkire mondanám, hogy fasiszta, vagy németbarát, hazudnék. Hanem, hogy lássa, milyen őszinte vagyok, én holnap, vagy ha akarja még ma, átadom Önnek a Minisztérium tisztviselőinek teljes névsorát. Ezen a miniszter is rajta van, én is rajta vagyok, s mindenki rajta van. Azt akarom ezzel bebizonyítani, hogy semmi titkolnivalónk nincs.”

Kedvetlenül bár, de beleegyezett. Kérdeztem, még aznap akarja-e. Azt válaszolta, elég lesz másnap is.

Amikor búcsúztunk, franciául szóltam a tolmácsnőhöz. Ő azzal kezdte a választát: „Grâce à Dieu, que cela soit fini ainsi!” Az őrnagy morgott valamit, ne beszélgessünk külön. Rosszkedvű volt. Úgy látszik, feljebbvalói előtt az jelentett volna számára jó pontot, ha ki tudott volna „bögni” pár embert a minisztériumból. De azért kezét fogott és elengedett. A kis tolmácsnő arcának épen maradt felén őszinte megkönnyebbülést véltem felfedezni. Vajon a gálánsan átnyújtott rózsának volt ez az együttérzés tulajdonítható?

Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charyddim, – mondja Vergilius után a latin szállóige. Ez a mondás körülbelül annyit jelentett magyarul, hogy aki az egyik örvényt megússza, azt elviszi a másik. Mire a tömeges elhurcoltatás veszélye ugyanis az idegen katonaság részéről megszűnt, addigra az orosz GPU mintájára nálunk is megalakult az ÁVÓ. Ennek ténykedése egyrészt az ún. „nyugatosok”, tehát a nyugatra menekült, s onnan visszatért civilek vagy internálótáborokba való tömörítéséből, másrészt a bujkáló nyilas, fasiszta, antiszemita, németbarát, baloldal-ellenes, stb. elemek összefogdosásából és vallatásából áll. Az államvédelmi szerv fő székhelye az Andrássy út 60. olyan fogalomná vált, aminek említésére Budapesten, egy évtizeden keresztül elhalkult, vagy elhallgatott a beszéd, s libabőrös lett a gyengébb idegzetűek háta. Mivel azonban ennek az egészen 1956-ig rémuralmat fenntartó rendőrszervezetnek nyugaton – a szemtanúk és szenvedő alanyok visszaemlékezései alapján – bizonyára egész irodalma lehet, én itt csak annyit említek meg szerepléséről, aminek közvetlen tanúja voltam.

Hidasi Vilmos unokaöcsém, aki a II. világháború utáni békekötésben Csehszlovákiának visszaadott Magyardíószegről, az ottani cukorgyárnak vegyész-mérnökeként – nyugatra menekült, visszajövele után pusztán menekülése miatt heteket töltött a Budaörsi úti katonai laktanyából rögtönzött internálótáborban.

Incze Péter – kisebb-nagyobb megszakításokkal – talán egy és fél évet töltött hol ebben, hol abban a budapesti internálótáborban, anélkül, hogy formális vádat emeltek volna ellene és bíróság tárgyalta volna ügyét. Egyszer én is meglátogattam szegényt Kőbányának azon a pontján, ahol a munkából visszatérőben az internáltak megpihenhettek, s ahol – az örök jóvóltából – hozzátartozók, találkozhattak velük. Olyan szomorú látvány volt, amikor ez az azelőtt keménykötésű, gunyoros, kötekedő modorú, hetyke ember ész nélkül szaladt helyére, amikor elhangzott a sorakozó. Hát így múlik el a világ dicsősége.

1945. július végén vagy augusztus elején letartóztatták minisztériumi dolgozószobájában Pusztai Jánost. A miniszter, a miniszterelnökségi államtitkár, Balog István páter minden intervenciója sem volt elég hozzá, hogy megtudjuk, mi ellene a vád. 40 napig tartották őrizetben. Ez alatt számtalanszor kihallgatták, de konkrét vádat nem tudtak ellene emelni. Egyenes, hajthatatlan jelleme, szókimondó, néha talán

nyers, gunyoros modora szálla volt a baloldali pártok szemében. Jól látták, akadályt fog jelenteni terveik véghezvitelében, s ezért a leghitványabb, de legcélravezetőbb eszközhez fordultak. Pusztai azt állította kiszabadulása után, hogy egyszer, amikor az emberséges ügyész – aki egyébként később vádemelés lehetőségének hiánya miatt – szabadlábra helyezte – a hosszabb ideig tartó kihallgatása során leültette, az íróasztalon az ő dossziéja mellett Simon László kézírását ismerte fel az egyik „feljegyzésen”. Annyit tudott belőle elolvasni, hogy „még a legjobb barátja is összeveszett vele erőszakossága miatt.” Pusztai akkor, arra az egyébként egészen szelíd szóváltásra való célzást vélt ebben, ami az egyik ügyosztályvezetői értekezleten egy kérdésben kettőnk között támadt. Ő ugyanis azt szorgalmazta, hogy minden kimenő ügyiratot az ügyosztályvezető saját kezűleg írjon alá. Én ezt azért nem tartottam helyesnek, mert már akkor több százra rúgott a mi nagy ügyosztályunk napi ügyirat-terméke. Ennek aláírása tehát annyi időt vett volna igénybe részemről, aminek a fontosabb ügyektől való elvonása kárral járt volna.

Bárki vagy bárkik voltak is a besúgók, elérték céljukat. Nem lehetett többé Pusztait a Minisztérium vezető tisztviselői sorába visszavenni. De még ha lett is volna erre mód, ez a jellemes ember – ilyen fokú megalázás után – nem fogadta volna el az erre irányuló ajánlatot. „Negyven nap” címen később megírta fogságának történetét. Írásműnek is kitűnő volt ez az éles szemre, biztos ítéletre valló naplószerű munka. A nekem adott példányt, amikor magam is naponta vártam elfogatásomat, nagy sajnálatomra elégettem.

Érdekes mellékrajza is volt ennek a szomorú esetnek, ami azonban életre szóló happy-enddel végződött. Himmler Mártát, a miniszter titkárnőjét, annyira megrázta Pusztai sorsa, akire valószínűleg már addig is feltekintett, hogy fogsága alatt szinte naponta hol itt, hol ott, hol ennél a párt korifeusnál, hol annál szorgalmazta szabadon bocsátását. Amikor azután végre lerakhatta Pusztai az ávo-bilincseket, hamarosan új kötelekeket rakott magára – Himmler Márta által. Házasságkötésükön a menyasszony tanúja Teleki Géza volt, a vőlegényé én voltam. 1947 vagy 1948 nyarán a boldog házasságot leánygyermek születése tette még boldogabbá.

Palos Bernardin, a cisztercita rend tagja, a pécsi tankerületnek volt a főigazgatója. Finom műveltségű, szelíd, papi lélek. Csak hivatásának élt. A budapesti cisztercita gimnázium tanára volt, amikor neve ismertté vált abban az anyagiilkossági perben, amelyről már az akkori feleségem nagybátyjának, Németh Péternek, jellemzése során is említést tettem. Ő volt a kiskorú gyilkos, Zemplén Dénes osztályfőnöke, s mint ilyen – a serdülő kamasz bonyolult lelkiületének ismeretében – igazi krisztusi lelkiületre valló tanúvallomást tett.¹¹² Mint tanügy-igazgatási vezető tisztviselő is

¹¹² Ld. 389f old.

mintaszerűnek bizonyult. A városban osztatlan szeretetnek örvendett és köztiszteltben állt.

A németek elűzése után – légből kapott vádak alapján – internálták. Mivel a baloldali pártok úgy gondolták, hogy rövidebb időtartamú internálás elég volt jó hírének beszennyezésére, és mint vezető tisztviselőnek díszkvalifikálására, szabadon engedték. Erre visszahelyeztük hivatalába. Újra internáltatták. Nem emlékszem már rá, összesen hányszor tartóztatták le. Tehetetlennek bizonyultunk azonban a papi mivolta ellen acsarkodó pártok gyűlöletével szemben. Végül is le kellett mondanunk állami alkalmazásáról.

Így tört előre, nőtt befolyásában – a megszálló hatalom félelmetes erejére támaszkodva – az akkor még törpe kommunista párt. Eleinte a megtévesztés, a ravaszkodás, majd egyre inkább a megfélemlítés eszközével szerzett magának mindig új területeket. Amikor az ávó kiépült, – bár Dálnoki Miklós miniszterelnöksége alatt még teljesen vagy majdnem kizárólagosan nemzeti kormány működött – minden tervét keresztül tudta már vinni. A két testvérpárt – részben rövidlátásból, részben gyávaságból – ugyanazt a nótát fújta, amit a vezérpárt intonált, az ország meg járta rá haláltáncát. Mert haláltánc volt már a kezdet kezdetén ez a háború befejezte utáni újjászervezkedés. Hiszen a nemzeti érzésű tisztviselőknek, ha útban álltak, most még csak egyenként való eltávolítása, a nemzeti intézmények szerves összefüggésének fokozatos lazítása – a nemzetköziség folyton-folyvást hangoztatása nélkül is – előrevetette árnyékát a későbbi teljes bomlasztásnak. Az „internacionalizmus” jelszavával a nemzeti törekvések zsákutcába vivése, a nemzeti öntudat elfojtása, az új megszálló hatalom imperialista terveit szolgálta. Így a kommunista párt ezzel – az ott kapott parancs szellemében – a Moszkvában rábízott feladatot teljesítette. Volt azonban a magyar kommunista párt részéről valami többlet is, amivel ezt a tevékenységet kiegészítette. S ez a keresztény szellem szadista üldözésében nyilvánult meg.

Foglalkoztunk már az előzőek során a magyar zsidóság borzasztó sorsával. Többször is megállapítottuk: a magyar keresztények nem álltak egyetemlegesen, s oly mértékben ki a magyar zsidóság mellett, hogy a vést feje felől elhárítsák, ahogyan azt nemcsak az egy nemzethez való tartozás, hanem az embertársi természeti kötelesség megkívánta volna. S most a külföldről visszaszivárgó, s a rejtekhelyről előbúvó megmaradt zsidóság, miután elsiratta halottait, gyűlöletből és bosszúvágytól lihegve kereste a bűnösöket. Nekem a finom lelkű Radnóti Miklósné írta egy levélben, hogy mindenkiben férje gyilkosát látja. Lélektanilag érthető tehát, hogy ez az üldözött faj arra a vörös lobogóra esküdött fel, amelyik – az auschwitzeket létesítő németek leverése után a keleti hatalom által életre hívta – most első feladatává a bosszút, s az elnyomottak uralmának felállítását tűzte. Ezért volt az 1945. év elején a kommunista párt tagjainak túlnyomó többsége zsidó, ezért állt az ávó megalakulásakor szinte kizárólagosan zsidókból, ezért volt a belügyminisztérium,

a rendőrség szinte kizárólagosan zsidó vezetők irányítása alatt. A plusz feladat tehát, amit a magyar kommunista párt az őt életre hívó szovjet hatalom intencióin felül ráadásként vállalt: a keresztényeken való bosszúállás volt.

Minden keresztényben gyilkost láttak, de valamennyin nem állhattak bosszút. Az azonban, aki – fasiszta, nyilas, németbarát, munkaszolgálatos keretlegény vagy ehhez hasonló – mondvacsinált vád alapján kezükbe került, a szabadon maradt többiért is lakolt. Ebben rejlik annak a szadizmusnak – amivel kegyetlenkedtek – lélektani magyarázata.

XV.

Naplótöredék 1951-1952-ből

Budapest, 1951. február 9.

Mostanában megint egészen különösen sokat gondolok a halálra. Csodálatosképpen egész életemen át gondolataim egyik fő témája volt. De most az utóbbi időben, talán azért, mert olyan elviselhetetlenül nehéz az élet általában, s az enyém azon felül még különösképpen is, s talán azért is, mert az Idő is eljár felettem, naponta vissza-visszatérek reá. Mi a halál általában? Milyen formában lep majd meg engem? Mi van a halál után? Mi a lélek sorsa? Van-e az egyén életének folytatása valamilyen formában a halál után, vagy megszakad örökre?

Részben a sok keserű élettapasztalat, ami mind azt mutatja, hogy az egyén sorsa nem számít, az igazságot százszor letaglózhatja ugyanannak az egyénnek az életében a hazugság, a jó szándékú ember felett százszor diadalt ülhet a gonosz, – részben természettudományi olvasmányaim, amelyek szerint a Föld millió évek óta fejlődött azzá, ami, – s az ember a Föld életéhez viszonyítva csak kis negyedórácskára él rajta, – s amelyek szerint ez a Föld a Világmindenség csillag milliárdjában maga is egy kis porszem: mindez logikusan arra a következtetésre vezet, hogy mi nyomorult emberek, akik a Sors Szeszélyéből öntudattal rendelkezünk, hogy magunkat nagyra tarthassuk, és azután megszenvedhessünk azért, mert térben és időben, érzelmi és értelmi vonatkozásban nagyobb a horizontunk és több dimenzióban élünk, mint a többi élőlény. Mi nyomorult kis teremtmények éppen úgy örökre lehullunk, ha életünk befejeződött, mint minden más.

Akiket a múlt érdekel, megírják egy-egy embercsoport történetét. A görögöknek ott van Herodotosa, Thykididese, Xenophonja, a rómaiaknak Liviusa, Sallustiusa, Tacitusa, így azután fennmaradt Perikles vagy Sokrates vagy Nagy Sándor tetteinek emléke, s a latinos műveltségűek beszélhetnek a karthagói háborúkról vagy az első és a második triumvirátus eseményeiről. És akinek a nevét akár ezen a körön belül, akár rajta kívül senki sem örökítette meg? Akinek az emlékét nem őrzik – mint Nagy Sándorét – alexandriai városok vagy kőbe vésett feliratok, akinek múmiáját nem tartotta meg az idő négyes koporsóban, mint Tutenkamenét, akik nyomtalanul és jeltelenül eltűntek a süllyesztőben, azokkal mi lett? Hány millió és millió ember hordozta már – mióta ember él – a Mindenséget magában, s tűnt el örökre!

A mikroszkopikus lényeknek – bacilusoknak milliárdjai és milliárdjai születhetnek meg és pusztulhatnak el néhány óra leforgása alatt ugyanabban az élő szervezetben! Az ázalagoknak talán számmal ki sem fejezhető tömege születik és pusztul a tengerekben! S ha nem homocentrikusan nézzük a világot, nem természetes-e

akkor, hogy mi is valami lassúbb járatú stopperórának a mutatója szerint tűnünk fel, s hullunk alá? Hogy a letűnésünk után éppen úgy nincs semmi túlvilági folytatása életünknek, minthogy egy pillanatra sem gondol a „hívő” ember a bacilusok, hernyók, bogarak vagy akár a „leglelkesebb” háziállatok: kutya, ló, feltámadására?

Mióta az ember eszmél, mindig keresett valami kis fogantyút, amelybe belekapaszkodva megpróbálhat a megsemmisülés tengeréből kiemelkedni. A szertartások, melyeknek keretében a fáraók a múmiát a piramisokba helyezték, – az akkori hit szerint – biztos utat nyújtottak arra, hogy a lélek tovább éljen, s kicsússzék a megsemmisülés veszélyéből. S azóta – s azt megelőzően is – minden vallás vagy ezt adta megnyugvasként: a Világot mozgató Erőbe olvadva élsz tovább, vagy ezt hirdette: egyéni életedet folytatod majd transzcendens alakban! S a gondolkodó embert, mennél jobban közeledik a sír szájához, annál inkább gyötrik a kétségek, vagy annál inkább érzi közösnek a sorsát minden élőlényével. Törvények, születés, halál, fájdalom, erőszak ereje uralkodnak felette, mint minden egyéb létező dolog felett. Ő éppen úgy sodródik, mint az a kis ázalog, a maga életelemében, a maga számára elrendelt időtartamban, éppen olyan tehetetlen, mint az, s az Idő rostájában éppen olyan szám nélküli, mint az. A különbség: hogy nagyobb öntudata van, s éppen ezért jobban szenved.

Budapest, 1951. február 21.

A hazugság megfogalmazása a logika szabályai szerint: valótlan állítás megtevesztés céljával. A fogalom lényegéhez tartozik tehát az a jegy, hogy aki hazudik, azért állít valótlant, hogy azt a másik igazként fogadja el.

Ma a körülöttünk hömpölygő hazugságáradat láttára – másképpen kell a fogalmat meghatároznunk. Az előbb kiemelt jegy ugyanis teljesen hiányzik belőle. Ma, aki hazudik, akár kormányzékából, akár szülői értekezleten, akár üresen álló pultok mögül kiszolgálói minőségben, az tudja, hogy senki el nem hiszi az ő állítását, sőt, nemcsak tudja ezt, de nem is kívánja, hogy bárki elhiggye. Megelégszik azzal, hogy az illető azt mutassa, hogy elhitte.

Budapest, 1951. március 7.

A kora reggeli sorban állás nemcsak fizikailag meríti ki az embert, hanem lelkileg is megviseli. Az alacsony műveltségű, durva emberek hatalmaskodása, basáskodása, emberi mivoltában sérti, megalázza.

Ma is fél 6 kor keltem, 6-kor már lent voltam a Malinovszky fasori „közért”-nél. Néhány nappal ezelőtt a közért vezetője az utcán rendben sorakozó tömeget – főleg az asszonyokat – betelerelte annak az épületnek, amelyben a közért-üzlet van – U alakú udvarára, mondván, így legalább rend lesz, mert az utcán nincs sorban állás. Azóta a tejért jövők itt álltak fel páros sorokban. Onnan engedték be őket a 6 órai nyitás

után 25-ösével az üzletbe. Ma is így volt. Elöttem már mintegy 25-en álltak a rácsos kerítés mögött, mint valami ketrecben. Néhány perc múlva kb. a sor közepén voltam, olyan sokan jöttek mögém. Közben azonban már ingerült méltatlankodások hangzottak a sor elejéről. Azt sérelmezték, hogy a később jövők az utcán gyűltek össze, s őket engedik be előbb az üzletbe. Egyszer csak elkiáltja magát valaki: az utcán kell sorban állni! Erre az egész tömeg nekilódult, s egymást taszigálva iparkodott ki-kimagának a megváltozott „rend” zavarában előnyt biztosítani. Én persze a legvégére kerültem a sornak. A mellettem álló bőbeszédű, ügyeskedő „úrhölgy” azonban, mint messze világító turbánjáról láthattam, eredeti helyéről is jobb helyezkedést biztosított magának.

Keserű szájjal ezt a morált vontam le az esetből: az igazságérzet nélküli, erőszakos és arcátlan egyének még az olyan változásokból is, amelyek másoknak kárt okoznak, előnyt húznak. Ebből viszont az is következik, hogy politikai változás esetén is az ügyeskedők maradnak színen.

Budapest, 1951. április 8.

Ha valaha még tehetném, hogy hangomat lemezre vagy hangfonalra felvetethessem, kb. így szólnék kisfiaiimhoz: „Bassola Zoltánkához, Gyurikához, Péterkéhez, kis Gézához szól az édesapjuk.

Közös családi felvétel 1950 körül a Bánffy utcai ház előtt

Zoltánkám, Gyurikám, Péterkém, kis Gézám, megismeritek-e a hangomat?

Nem tudom, hol, nem tudom, mikor veszitek körül a készüléket, hogy halljátok. Azt sem tudom, hogy mind a négyen együtt vagytok-e, vagy szétszéledtetek azóta, vagy jaj Istenem még a gondolatára is belefájdul a szívem, valaki már talán örökre elment közületek. Az én lelkemben azonban mindaddig, míg élek, Ti mindig együvé tartoztok. Ezért szólok Mindannyitokhoz.

Szinte bizonyos, hogy most, amikor hallgattok, belőlem már csak az emlék él. Bennetek s azokban, akik rajtatok kívül szerettek. Az is mind halványabban, ahogy az Idő egyre fakóbbra mossa emlékarcomat. Egy-egy írásom jut csak néha kezeitekbe, s annak soraiból tekint vissza reátok a lélek, amit hordoztam, míg éltem, aki voltam. A testem bizonyára már rég elporladt, talán fogjátok tudni, mikor, s fogjátok tudni, hol.

Az a borzasztó kor, amelyben élünk, még a halál nyugalma sem biztosítja. Nem tudhatom, hová, hogyan sodor el a végzet, lesz-e sírhalom, ahová kimehettek, ha velem magatokban, a lélek nem szavakban foglalt nyelvén beszélgetni akartok. Ez az egyik oka annak: készen állok arra, hogy hangommal közétek jöhessek, s hogy megmelegítsem a szíveteiket, ahányszor csak akarjátok.

A gazdag emberek, akiknek volt valami értékük: földjük, házuk, berendezési tárgyük, végrendelkezni szoktak haláluk előtt. Nekem nem volt semmim, mindig szegény voltam, nem is marad utánam semmi. Nem volt tehát miről végrendelkezni: ezt erre a fiamra, azt arra hagyom. Szeretném azonban most, a végső beszélgetés alakjában – összefoglalni azt, amire Benneteket életemben tanítottalak. Az ember feledékeny, s kiesnek emlékezetéből azok az intelmek, amelyeket kiskorában hallott. Ha azután érettebb fejjel hallja ugyanazt, értelmével egyszerre meg tudja fogni, mit bohó gyermekkorában el-elhagyott repülni füle mellett. Ez második és fő oka annak, hogy hangomat most is halljátok, amikor belőlem már minden elenyészett.

Az én életem nem volt könnyű. A sors elég kemény kézzel bánt velem. De nagy szenvedésektől, olyanoktól, amelyek a lelken gyógyíthatatlan sebeket ejtenek, eddig megkímélt a Jóisten. Mert Ti megmaradtatok! Sem súlyos betegség, sem háborús veszedelem, sem véletlen szerencsétlenség eddig kárt nem tett Bennetek. Ezért nem is mondhatom, hogy sokat szenvedtem. Az egyébként nehéz és megpróbáltatásokban gazdag élet révén olyan tapasztalatokat szereztem azonban, melyeknek legfőbbjeit szeretném Nektek átadni.

Ahogy az ember feje felett eljár az idő, mindig többet és többet gondolkodik azon, hogy mi az élet célja, miért is élünk itt a Földön, s mi lesz velünk a halál után, hova lesz lelkünk. Nehéz kérdések. Amióta az emberi nem eszmélkedik, hiába próbáltak rá feleletet találni a legragyogóbb elmék. Akinek nem jutott osztályrészül a feltétlen hit, s a vallás vigasza, azt egyik válasz sem elégíti ki. Maga próbál és kényszerül nyugtalanságában feleletet találni. Aztán végül is eljut oda, hogy nem

tudjuk, honnan jöttünk, s nem tudjuk hová megyünk. Mivel azonban azt tudjuk, hogy tagjai vagyunk annak az élővilágnak, mely bennünket a Földön körülvesz, sok minden hasznos következtetést vonhatunk le ebből a magunk javára.

Budapest, 1951. április 18.

Tegnap olvastam egy biológiai tankönyvben, hogy a kisgyerek foga a fogíny hámszejtjének a megkeményedéséből indul meg akkor, amikor az életfeltételek ehhez adva vannak. A fogíny – arra kell ebből következtetnünk, bizonyos pontjain tehát van valami latens lappangó kis csíra, amely – amikor az ő ideje beteljesedik, önálló életbe kezd, s fejlődésnek indul. Bizonyára ugyanígy van a szőrrel, a szem, a haj színével stb. A lappangó potencialitások – lehetőségek egyszer csak élni kezdenek.

Hát nem így lehetett a Föld történetében is? Akkor jelentek meg az egyre magasabb rendű növény- és állatfajok, amikor magasabb igényű életfeltételeik már adva voltak. Így jelenhetett meg egy szép napon az ember is a természetben. De ő sem teljes emberi vértzetben, hanem csak a maga-fajta „hámréteg-keményedés” formájában. S miből? Csakugyan a külsőben hozzá hasonló állatból? S mennyi ideig tartott az állatból emberré fejlődése? Azaz, mikor vált határozottan különbözővé attól a fajtától, amelyből századokon vagy évezredek át addig latens emberi mivolta kialakult?

Milyen bölcs emberek lehettek az ótestamentum írói, akik a Világ fokozatos, időkre tagolt teremtésének tanát elindították.

S amint egyes növény- és állatfajok nyomtalanul kivesztek, részben, mert életfeltételeik megszűntek, részben mert más állatfajok – főként az ember – kiirtották, nem várhat ugyanaz a sors az emberre is? Bár most mérhetetlen mértékben szaporodik, és inkább sokasága okoz gondot, nem pedig pusztulása: jöhet valami vész, és írmag sem marad belőle. Elképzelhető a Föld ember nélkül is. Mint ahogy akkor is forgott, amikor még nem volt ember.

Budapest, 1951. május 21.

Két hét múlva, június 4-én betöltöm 49. évemet. Ott vagyok a határon, amelyen túl talán észrevétlenül, de lassan s biztosan, mint a halál, leteper az öregség, ha lesz rá ideje.

Nem tudom, az életkornak tulajdonítsam-e, vagy az emésztő gondoknak, s közvetlen közelemben fáradhatatlanul működő gonoszságnak: mintegy másfél, két éve így is tapasztalok már aggasztó tüneteket testi erőm csökkenésére, érzékszerveim gyengülésére. Egyre rosszabbul hallok. Nagyothallásom időnként olyan mértékű, hogy a halkabb beszédű embereket egyáltalában nem értem meg. Otosclerosis, mondta az orvos. 15 év múlva föld süket lesz – tette hozzá. „Hol leszek én akkorra?”

– válaszoltam mosolyogva. Múlt év szeptembere óta rohamosan gyengül a látásom. Időnként kínzó fejfájás gyötör, amely mintha a szemnek erős fény okozta, vagy a sok olvasástól származó megerőltetésétől eredne. Még nem voltam szemorvosnál. Bizonyos, hogy nem válaszolnék olyan flegmán, ha az megvakulással bíztatna! Hosszabb időn keresztül nem tettem egyenetlen terepen sem nagyobb sétát. Amikor az idén kora tavasszal, a gyerekekkel először mentem fel a Svábhegyre, s ahogy azelőtt is tenni szoktuk, árkon-bokron keresztül nekivágtunk az erdőnek, egyre jobban tapasztaltam, hogy elvesztették lábaim rugalmasságukat, s az egész testem merevebb lett. Egyik árokpartról a másikra átugrani azelőtt szökkenés volt, most lomha átbukás, a hegyoldalról lefelé csúszni azelőtt a két nekivetett láb magabiztos egyéni cselekedete, most bátoratlan vállalkozás, ami esetleg balesettel végződik, stb. Járásomról könnyen fel lehetett azelőtt ismerni: gyors ütemű, egyenes irányú, biztos helyváltoztatás volt az, amit a sarkok pattogós-kopogós ritmusa messziről jelzett a járdán. Ma legtöbbször fáradt vonszolása ez a testnek, imbolygósan. Csaknem csoszogás, ami már sem nem az élet, sem nem az akarat ütemének jelképe. Ha olyan ismerősökkel találkozom, akik régebbi idő óta nem láttak, kevesen tudják közülük megállni, hogy öszülésem méretére ne tegyenek valami megjegyzést. Magam is szinte megijedek, ha valamilyen más megvilágításban, tükörbe nézek, milyen fehér a fejem, s milyen barázdás, fáradt az arcom, s szomorú a tekintetem. Ugyan mi vár még reám? – kérdezem ilyenkor magamtól. Tudok-e még majd önfeledten, szívből nevetni? Visszatér-e a régi fény a szemembe, a mosoly az arcomra? Vagy így hullok alább fokról-fokra?

Két hét múlva betöltöm 49. évemet. Lesz-e tovább?

Budapest, 1951. május 23.

Tegnap azt hallottam, hogy a nap folyamán – egyesek szerint 500 családot, mások szerint csak 500 személyt telepítettek ki a fővárosból Szolnok mellé egy faluba. Ma ismét hallottam ugyanezt a hírt két oldalról is. Amint mondják, arisztokrata családokat, idősebb nyugdíjasokat érint főként az intézkedés, de vannak az elvittek között olyanok is, akik aktív tisztviselők. Az eljárás így folyik le: értesítik az illetőt, hogy 24 órán belül elszállítják. Másnap kora reggel teherautón szedik össze az értesítetteket. Egyesek 5 kg, mások kevesebb holmit vihetnek magukkal, vannak, akiket minden nélkül szállítottak el. Az intézkedés oka, mint mondják, a lakásínség enyhítése. Erre vall Rákosinak néhány héttel ez előtt tett egyik kijelentése, hogy „hamarosan nem lesz lakáshiány a fővárosban.”

Annyira mellbe ütött a hír, mint amikor először hallottam 1944. májusában a zsidók elhurcolásáról. Megjósoltam akkor, hogy azért talán majd azok fognak lakolni, akiket semmi bűn nem terhel a gonosztettek végrehajtásában. Nem így gondoltam akkor. Azt hittem: a közvetlen számonkérés zavarában szenvednek majd

az ártatlanok is a bűnösökkel. Azt, hogy ennyi idő múltával ilyen formában ismétlődnek meg elkülönítések, gettóalakítások, azt akkor senki sem láthatta előre.

Budapest, 1951. május 24.

A hírek, amiket az ember az „elköltöztetésekről” hall, egyre nyugtalanítóbbak. Katonatisztek, nyugdíjasok, arisztokraták korra, családi állapotra való tekintet nélkül, egyre nagyobb és nagyobb számban szerepelnek az eltávolítottak között.

Ma két nő nálunk is járt lakásügyben. A szerencsétlen Zsuzsi néni, háziasszonyunk öreg hátra-mozdítója, aki takarítás fejében lakik egy kis szobácskában, nem engedte be őket a házba. Erre azzal, hogy ők a kerületi tanácstól jöttek, azonnal a ház-bizalmihoz mentek. Már előre félek, nem vár-e valami rossz hír, mire hazaérek. Hátha nem veszik tekintetbe „állásomat” és én is listára kerülök. Mi lesz a gyerekekkel? A kijelölt falu semmi esetre sincs ellátva minden földi jóval. De még ha meg lehetne is ott a szükséges élelmiszert kapni, honnan vegye az ember hozzá a pénzt? Hogyan keresse meg? Fizikai munkát nem tudok olyan mértékben végezni, hogy azzal eltarthassam ezeket az erősen fejlődő, jó étvágyú gyerekeket. Lehet-e kilakoltatás esetén azt az engedélyt kérni, hogy az ember a rokonaihoz mehessen? Akkor kimennék a gyerekekkel Szentendrére, Irénékhez. Vagy lehet-e, hogy a gyerekeket szétossza azok között az ismerősök és barátok között, akik vállalnának egyet-egyét? Akkor még mindig vállalhatónak tünnék a legszörnyűbb sors is, ha az ember biztonságban tudná őket.

Éppen olyan felzaklatott most a lelkem, mint 1944 novemberében vagy decemberében, amikor az a hír terjedt el, hogy Budapestet ki fogják üríteni. Felrémlt akkor előttem a végtelen országút a rajta feketéllő tömeggel, amint vonszolja magát nyugat felé. Közöttük mi a gyerekekkel, pihenés, élelem nélkül. Most nem is merek gondolni rá, mi várhatna a gyerekekre, ha sor kerülne erre a szörnyű kényszerköltözködéésre. A gyerekek elvitelét meg kell akadályozni minden áron: ez az egy bizonyos. A többi kevésbé fontos és ehhez képest lényegtelen.

Oh, Istenem. Akikhez olyan buzgón és bizakodva imádkozik ez a nyomorult fajta, az ember, a Te remekműved, amely imára és kegyetlenkedésre olyan könnyen kész, ha a szükség vagy az érdek egyik vagy másik művelet felé készíti, van neked igazságod? Igazságod erkölcsi értelemben, hogy az Igaz és a Jó fölébe kerekedik a hazugnak és a gonosznak? Nem csak az a Te törvényed, hogy az erősebb szabhatja mindenütt a törvényt: állatok és emberek között egyaránt? Jó vagy Te, Te legfőbb Jó? Jó Isten vagy Te? Akkor hogyan tűrheted azt, hogy mindig orgiákat ülhessen a Rossz, a Gonosz? Tökéletes vagy Te, a Tökéletesség, akkor miért alkottad legtökéletesebbnek mondott teremtményedet, az embert ilyen tökéletlennek? Mert az ember tökéletlen, hisz' gonosz, s aki jónak tartja is magát, az is tökéletlen, hisz' nem tud védekezni a gonosz ellen!

Budapest, 1951. május 25.

Amerre megy az ember a városban, másról sem beszélnek, mint a „kitelepítésekről”. Mindenki elmondja a maga híreit, mindenkinek a szavaiban a megrendültség és a félelem érzése remeg. Egy tábornoknak öreg özvegye – mint hallottam – megmérgezte magát. Nem halt meg. A mentőorvos, amikor levitték a lakásból, annyit mondott: „ez a hatodik ilyen eset ma.” Hát csoda, ha ezek a nyomorult szerencsétlen öreg emberek, akik nyugdíj, jövedelem nélkül, kis holmijuk eladogatásából tengették nyomorúságos életüket, inkább a halált választják, mint a bizonytalan, vagy nagyon is bizonyos nyomort, szenvedést, gyötrelmet, ápolás-nélküli betegséget és részvét-nélküli kimúlást valami tömeghelyen. Hiszen sok közülük a kis lakásából sem mozdult ki már. Részint a kor, részint a megpróbáltatások és megalázottság súlya alatt már úgy is alig tudták elviselni az életet. Mit veszítenek azzal, ha maguk tesznek egy határozott lépést a Halál felé, amely úgyszólván kérelhetetlenül és meggyorsított léptekkel közeledik feléjük? Különösen, ha nincs közelükben gyermekük vagy unokájuk, akiknek szeretete még a remény gyenge kis lángját táplálhatná lelkükben, hogy mindennek dacára az esetleges viszontlátás kedvéért érdemes vállalni ezt a szörnyű megpróbáltatás- és szenvedéssort életük utolsó szakaszában!

De mit csinálnak azok, akiknek kiskorú gyermekeik vannak, olyanok, akiket magukkal kell vinniük az ismeretlen új „lakhelyre”? Állandóan az a gondolat gyötör, mit lehet velük kezdeni, ha esetleg rám kerül a sor? Józanészű ember nem lehet akkora vaksággal megverve, hogy át ne lássa: a gyermekek az új helyen nem maradhatnak szüleikkel együtt. Hisz’ a szülőknek valahol dolgozniuk kell majd, hogy megkapják azt a „közellátást”, mely őket talán az éhhaláltól megmenti! S akkor a gyermekeket legjobb esetben valamilyen napközi otthonba gyűjtik össze, vagy esetleg az idők folyamán egész más táborba, messze idegenbe viszik, ahol gátlás nélkül megindulhat a janicsárrá nevelés. Egy esetleges ilyen elszakadás gondolata megtévelytheti az embert!

Éppen 7 éve, 1944. április-májusában indult meg a vidéki zsidóságnak német alapossággal történő, példátlanul gonosz összegyűjtése. Úgy látszik, a németek már csak hitvány utánczók voltak az embercsoportok kikapcsolása terén a társadalomból. Mély megdöbbenést, szégyent és undort váltott ki akkor belőlem, hogy a színmagyar csendőrök, rendőrök arra az aljas munkára képesek voltak. Most ugyanúgy járnak el az ávosok és a rendőrök. Pedig ezek nem ugyanazok a személyek! Az is bizonyos, ha néhány év múlva megint megismétlődne, ismét valami az eddigtől különböző elv szerint proscibált csoportok eltüntetése, akkor újból akadnának bőséges számban olyan egyének, akik a „parancsot” végrehajtják. 1944-ben a parancsot a németek adták, s a magyarok végrehajtották, 1951-ben a parancsot keletről kapták, s megint végrehajtják a magyarok! Mi következik ebből? A végső következményképpen, hogy ennek a népnek, nagyon kis százalékától eltekintve, csaknem minden tagja képes a legaljasabb, legembertelenebb, a természet törvényeivel homlokegyenest ellentétes

tettek végrehajtására, ha azt a saját jóléte, vagy érdeke úgy kívánja. De menjünk tovább! Vajon rosszabb a magyar, mint a többi nép? Nem, mert ugyanezt csinálja a román, a bolgár, a cseh. S vajon különbek-e a szemforgató, hypokrita angolok vagy az amerikaiak, hogy a cinikusan és hisztérikusan önző franciákról ne is szóljak? Nem, mert nyugodt lélekkel nézik a diplomáciai autók közöttünk száguldó nagyobb- és kisebb-rangú képviselőik az itt folyó szörnyűségeket. Még csak véletlenül sem hallottam az elmúlt évek során arról, hogy az itt-tartózkodó külföldiek közül akadt volna, aki egyetlen magyar ismerősének nyomorát próbálta volna enyhíteni legalább olyan formában, mint a jó érzésű ember, aki ha minden kolduson nem is tud segíteni, de időnként mégis megesis a szíve egy-egy világtalan nyomorulton vagy kezét-lábát vesztett szerencsétlenül és dob a kalapjába egy-két fillért. Azt a sokkal kényelmesebb „korrekt” álláspontot képviselik ezek a derék külföldiek, hogy az általános segítség megkísérlése a „törvények” kijátszása, tehát a vendéglátó ország belügyeibe való beavatkozás lenne. Az pedig a nemzetközi érintkezésben nem fair dolog. Egyes személyek megsegítése meg úgy sem kecsegtetne számottevő eredménnyel, tehát kilátástalan. Minden koldusnak nem tudok kenyeret adni, tehát mindegyik előtt elmegyek, füttyörészve, mintha nem is vettem volna észre.

Az ember se nem jó, se nem rossz. A jótulajdonságok csírái ott szunnyadnak a lelkében, a rosszak ott burjánzanak az életet minden áron továbbvinni-akaró ösztönében. Ha az élet megnehezedik: megszívósodik az ösztön és összekorcsosul a lélek. Nagyon állandó, nyugodt jó mód, s háborítatlan életlehetőség kell ahhoz, hogy a lélek jósága kivirágozzék. Ez az emberek 90%-ának élettörvénye! De kevés azoknak a száma, akikben a lélek mindig, minden körülmények között a jóságot juttatja uralomra a gonosz, előre-törtető, megalkuvó és sunyi életösztön fölött.

Budapest, 1951. május 26.

Négy kis fiút együtt tanítok a Baár-Madas intézetben angolra. Másodikos elemisták. Az egyik, akiről szólni akarok, nagyon eredeti alak. A haja vörhenyes színű, az arcára fehér, olyan finom, hogy a halántékán az erek átkéklenek rajta. Sajtukac: állandóan mozog. Ha „ül”, vagy a szék négy lába közül három a levegőben forog, vagy térdel a szék lapján, vagy legjobb esetben törökülésbe húzza maga alá lábfejeit.

Soha sem figyel, mindig valami más köti le a figyelmét. Legtöbbször már valamilyen „szenzációval” jön be az órára. A télen kis játékokkal állított be. Már az ajtóból mutogatta őket. Egész óra alatt azokat forgatta kezében. Amikor eltettem vele, a zsebében tartogatta, közben-közben titokban elővette, meg-megnézte, hamar újból eldugta. Lehetetlen ilyenkor a figyelmét mással lekötöni. Egyszer új rádiót vásárolt: „Tessék nézni, micsoda finom „rackám” van! Tessék kipróbálni”. Egész óra alatt rádiózott. Először társainak füzeteit rádiózta végig, azután összefirkálta az asztal lapját, hogy lerádiózhassa. Közben ujjongva fel-felkiáltott: „Tessék csak nézni, hogy

viszi a ceruzát, a pirosat, a kéket! Még a tintát is kiviszi!” Kipróbálta a szék támláját, ott nehezebben boldogult vele. Csak a politúrtól sikerült elfénytelenítenie, a pácolást nem vitte. Mentegetőzve jegyezte meg: „Nem is arra való.” Nem volt rá mód, hogy szép szóval, figyelmeztetéssel, fenyegetéssel el tudjam vele tetetni, elvesztve türelmemet, elvettem tőle. „Évvégén úgyis vissza tetszik adni” volt a durcás önvigasz. De a tanulásba így sem lehetett bevonni. Duzzogott egész órán. Az óra végén visszaadtam neki. Boldogan szorongatta, s egészen felengedve, kérő, könyörgő hangon erőszakolgatta rám: „Tessék már kipróbálni!” Persze, hogy kipróbáltam. Glória volt a kis feje körül, amikor elismerésemet fejeztem ki a „racka” teljesítőképessége felett.

Amióta tavaszodik, valami kis levélcsomóval vagy virággal állít be, azt tépegeti, eszegeti, gyűri-csavarja. A múlt órára egy tarka csigát hozott magával, azzal lóversenyezett. Letette a nyitott ablak párkányára, azután figyelte, hogyan halad. Amikor már elegendőnek vélte a megtett utat, „Tessék csak nézni, milyen gyorsan megy!” felkiáltással felemelte, s új terepre helyezte. Nagy elismerést váltott ki belőle a csiga ügyessége: „Még a falon is tud menni, nem esik le!” kiáltotta. Eleinte próbáltam rávenni, engedje szabadon, hadd másszék ki a szegény állat az ablakon. Nem volt meggyőzhető, „Nem lehet, ez ritka csiga, mert tarka” volt az elutasító válasz. Nem erőszakoskodtam, mulattatott a dolog.

Budapest, 1951. május 27.

Mára az a hír terjedt el, hogy a kitelepítéseket „leállították”. Állítólag valamilyen amerikai jegyzéknek lenne ez a következménye. Hát mégis volna a világnak lelkiismerete?

Ebben a pillanatban hallottam, hogy az éjjel elvitték Bethlen Margitot, nővérével özv. Salamonnéval, s a velük együtt lakó gyömrői Teleki Lászlót. Ennyit ér az intervenció?

Budapest, 1951. május 28.

Az elköltöztetések megszüntetéséről szóló hírek nem bizonyultak valóknak. Olyan valakivel beszéltem, aki újabb kiköltöztetési végzéseket látott saját szemével. A végzéseket ma kézbesítették ki, és holnap hajnalban fogják végrehajtani. Az egyik érdekelt: ny. ezredes, a másik valamilyen részvénytársasági igazgató, (Láng a neve). Mindketten a Trombitás utcában laknak. Valószínű tehát, hogy a szüneteltetésről szóló híreket a hivatalos hatóságok lanszírozták esetleg azért, hogy a hangyabolyhoz hasonló városban pillanatnyi nyugalmi állapotot teremtsenek. Lehet, hogy Amerika, Svédország és Svájc csakugyan jegyzéket nyújtott át. Nagyon valószínű azonban, hogy a tiltakozás csak olyan önmegnyugtató jellegű volt: ut aliquid fecisse videatur! Folyik tehát tovább az embertelen liquidálás. S a félelem újból úrrá lett mindazokon, akik valamilyen címen beleeshetnek a felszámolás alá kerülők csoportjába. Damokles

kardja fejünk felett. Bármely pillanatban leszakadhat. Csak a gyerekeket sikerüljön megmenteni, akkor mindent el tudok viselni. Arra gondoltam, hogy Szentendrre küldöm ki őket, ha én is másnap végrehajtásra kerülő végzést kapnék. Ha, mint hírlik, hosszabb lejáratú felszólítást fognak adni, megpróbálok én is Szentendrre költözni. A nehézség azonban itt az, hogy, mint mondják, a családon felül, amely az embert befogadná, a helyi tanács hozzájárulását is meg kell szerezni az odaköltözéshez. A helyi tanácsok viszont kaphatnak olyan központi titkos utasítást, hogy meg kell tagadniuk minden ilyen kérelmet. Ebben az esetben nincs menekvés, a kijelölt helyre kell menni.

Budapest, 1951. május 30.

Ma hallottam: Holnap hajnalra szóló kitelepítési végzést kézbesítettek ki Bánffy volt földművelődési miniszternek (8 kis gyermeke van, a legnagyobb nyomorban élnek), a vele együtt lakó Bethlen Dánielnek, (a férfi napszámba járt, 3 gyerek: 6, 5 éves, 2 hónapos), Rakovszky Iván volt belügy- majd később v.k.m. miniszternek, Zsindely Ferenc volt v.k.m., majd miniszterelnökségi államtitkárnak, Antalfia (Denhof) Antal volt v.k.m. osztályfőnöknek. Az első kettő a II. ker. Lórántffy Zs. utcában, Zsindely a Svábhegyen, Antalfia az V. ker. Semmelweis utcában lakik. Nem állapítható meg, hogy milyen elv szerint történik a kiszemelés.

Hallottam, hogy a múlt hét csütörtökén Szolnok közelébe kitelepített egyik idős hölgy (Dörgey tábornok özvegye) már levélben hírt adott magáról. Azt írta, hogy a körülményekhez képest jó elhelyezést nyert.

Mindenki izgatott, mindenki fél, hogy saját magára, vagy valamelyik hozzátartozójára sor kerülhet. Mikó Ferencnél voltam délelőtt. A férje igazságügyi államtitkár volt. Mintegy 10 éve halt meg. A veje községi bíró volt, elbocsátották. Pakoltak. Mint mondták, eladják a felesleges holmit, ne érje őket meglepetés.

Zoltánka tanítónőjével találkoztam: ők is félnek. A férje kisebb rangú rendőrségi tisztviselő volt.

Budapest, 1951. május 31.

Ma reggel 6-7 óra között vitték el Bánffyékat, Bethlen Dánielüket. Azt hallottam szemtanúktól, hogy „hősiesen” viselkedtek. Magyarázatul: Bethlen Mária néni – a Baar- Madas leánygimnázium felügyelőnője, Bethlen Dániel nagynénje azt fűzte hozzá: „Tudja, mi erdélyiek hozzá vagyunk edződve az idők viszontagságaihoz.” Pedig talán nem is volna elegendő mindenkinek az „erdélyi” sors arra, hogy mint előiskola képessé tegye a lelket méltóságteljes viselkedésre. Arisztokráciának is kell ezen felül lenni. Sok-sok hibája volt a mi arisztokráciánknak, de mindig bizonyos felsőbbiséggel viselte el a sorscsapásokat. Állítólag még a rendőrök is olyan megjegyzéseket tettek, hogy az arisztokráciák keményen viselkednek. „Noblesse oblige”

– „a méltóság kötelez”: ez a lélekbe ivódott jelmondat az, amit az erdélyi sors csak mélyebbre, a lélek alaprétegéig hatoltatott bennük.

Bethlen Dániel kiutasítási végzését így címezték: „B. D. (gróf) úrnak”, foglalkozása: „azelőtt arisztokrata.” Hasonló címezést hallottam mást is: „vitéz Dr. Jékely Ferenc főispán úrnak”. A kegyetlen, embertelen ütések durva, gúnyos röhögés kíséri.

A kitelepítettek általában megnyugtató híreket küldenek magukról, helyzetükről, élelmezésükről hozzátartozóiknak. „Kulákoknál” szállásolják el őket. A Montenuovo leányok hárman vannak, az egyik közülük elvitelükig a postánál működött mint sofőr, kapálnak gazdájuknál. Mint írják, nem hajtják őket a munkában.

Úgy hallottam több helyről, hogy meg is lehet őket látogatni.

Egy idős hölgyet, volt magas rangú tisztviselő özvegyét, a fia visszahozta kitelepítési helyéről. Előzőleg köteleznie kellett magát, hogy lakásába fogadja és eltartja. Ebből arra lehetne következtetni, hogy főként a lakás volt abban az esetben a kitelepítés indoka.

Feltűnő, hogy – mint hallottam – eddig csak Szolnok megye területére vitték a kitelepítetteket. Nem tudok ebből másra következtetni, csak arra, hogy a Csapontól az országból Kelet felé vezető közvetlen vasútvonal közelében legyenek. Az a félelem reszket az ember lelkében, hogy az a hely, ahová most kerülnek a fővárosból eltávolítottak, csak az első állomás. Ha szükséges egy-kettőre összerelhetők és tovább helyezhetnék őket. Hová? Miért? Milyen sorsra?

Budapest, 1951. június 1.

Ma délelőttre a gyerekekkel fürdést terveztünk a Dagályba. Nagy volt a készülődés és az izgalom tegnap este, mert először mentünk volna az idén fürödni. Megállapodtunk, hogy nagyon korán fekszünk és korán kelünk. Péterke bizonykodott, hogy 6-kor kel, Gézuka pedig, akinek még zavarosak a számfogalmai, erősködött, hogy ő még korábban 11-kor. Reggel esős időre ébredtem. Zoltánka ugyan már 6 után odabújt hozzám az ágyba és bizonygatta, hogy ezért ebből még lehet jó idő. Hamarosan csatlakozott hozzánk Gyurika és Péterke is, csak a kis Géza aludt rendületlenül. Nagy volt a lehangoltság, amikor 7-kor kijelenttem: a fürdőt elmosta az eső.

Éppen készülődtem, hogy a gyerekeknek reggelit adjak, amikor láttam, hogy egy kék egyenruhás rendőr bajlódik a kapuval, nem tudja kinyitni. Rögtön tudtam, hogy valaki „végzést” kapott a házból. Kiszóltam: rögtön jövök. Magamra kaptam egy kabátot, s mentem kifelé. Nehezen tudnám analizálni, mit éreztem. Mi vagyunk soron, vagy a mandzard lakásban levő Pöltzel Jenőék?

Pöltzel nyugdíjas miniszteri tanácsos nyugdíját megvonták, egy év óta kubikus, legújabbban kertésznapzámos). Vagy talán a háziasszonyék (Kisháziné gázgyári tisztviselő özvegye, leányával él együtt, aki a gázgyárban tisztviselő, „nyugatosok”).

Nem mondhatom, hogy féltém, vagy ideges voltam. A legjobb kifejezés talán az, hogy valami szorongó érzés ült meg a lelkemet. Amikor a rendőr meglátott, már kérdezte is: „itt lakik gróf Szent-Iványi Gabriella?” „Igen” válaszoltam, s nem szálltam vele vitába, hogy akit keres, az nem gróf. Megmutattam neki az utat, nem kérdeztem tőle semmit, sem azt, hogy mit hozott (fehér iratot tartott a kezében kinyitva), sem azt, hogy mást is keres-e még rajta kívül a házban. A gyerekek közben valami miatt hajba kaptak, őket kitessékeltem az ágyamból a szobába. Gyorsan felöltöztem. Közben folyton az járt az eszemben, úgy látszik, mi még haladékat kaptunk. Közben a rendőr visszajött, kikísértem a kapuba, így búcsúzott: „a viszontlátásra”, erre én elmosolyodtam, s azt gondolva, hogy nem nagyon kívánom a viszontlátást, hangsúlyozottan azt válaszoltam: „Isten vele!” – Felszaladtam a háziasszonyhoz, hogy mit akart a rendőr. „Nem árulta el, csak annyit mondott, nagyon fontos ügy, s hogy elő kell keríteni Ellát.”

Ella hamarosan kapott is valahonnan értesítést, s mire én a belvárosból visszajöttem, már ott volt nálunk és lobogtatta kezében a végzést. Ennek lényege: „Budapest területéről azonnali hatállyal kitiltom és lakóhelyéül Jászkisér községet jelölöm ki.” A végzéshez csatolva volt annak a parasztnak szóló beutaló végzés, aki a házában Ellának és testvérének szobát tartozik átengedni. Ellát a dolog láthatóan egyáltalán nem izgatta. Kért 100Ft-ot tőlem, hogy taxiba vághassa magát és megkereshesse Farkas testvérét, aki kocsis és nem tudja merre ment a kocsijával. Amikor elváltunk, tulajdonképpen csak akkor fogott el idegesség. Szégyelltem magamban, hogy annyira izgat a dolog, s csodáltam, hogy akit személy szerint érint, az ilyen fölényesen és gyakorlatiasan napirendre tér fölötte.

Tegnapi elmélkedésemet az arisztokrácia méltóságteljes viselkedéséről kiegészíteném most azzal: Ezeknek az embereknek a családja évszázadokon keresztül szerepelt a közéletben. Nemzedékeken keresztül megszokták, hogy az agórán, a fórumon mozogtak, ahol mindenki látta, figyelte őket. Az önfegyelem annyira beléjük idegződött, hogy még az énjüket legközelebből érintő csapás alkalmával sem feledkeznek meg magukról, akkor is uralkodni tudnak érzéseiken, akkor sem akarják, hogy sajnálkozzanak, szánakozzanak rajtuk. Büszkeség ez, a gögnek valamilyen neme, s ezzel is a köznéptől való elkülönültségüket, a splendid isolation-t akarják kifejezésre juttatni? Nem tudom, tény azonban az, hogy imponál ez a lelkierő és sokat jóvátesz abból, ami jellemükben, viselkedésükben, történelmi és szociális magatartásukban ellenszenves és gáncsolást kiváltó volt.

Azt hallottam, hogy Budafokról egy borbélymestert is elvittek feleségével együtt. Senki sem tudja miért.

A Damjanich utcában lévő tanítványom pedig azt mondta, hogy két zsidó házaspár ismerősét (az egyik bornagykereskedő, a másik áruháztulajdonos volt) vitték el. Az ilyen esetekben talán elrejtett vagyont sejtének, s azt akarják a hatóságok megszerezni?

A városban általában háborús előkészületnek tartják ezeket az intézkedéseket. Sokan úgy gondolják, túszoikat szednek.

A gyömrői Teleki László gr. azt írta, hogy rizsföldön dolgozik.

Budapest, 1951. június 4.

Tegnap megint riasztó híreket hallottam Szentendrén: Frigyesst, a szülészprofesszort (72 éves), Bakayt, a volt sebészprofesszort, Hertelendy Jenő ny.v.k.m. osztályfőnököt vitték el. Utóbbit felnőtt gyermekével.

Iren nővéremmel megvitattuk az eshetőségeket, s odakonkludáltunk, hogy ha jónak látom és lehetséges, költözzem ki, feladva itteni lakásunkat, a gyerekekkel. Nyugtalanul jöttem haza. A gyerekekkel a szentendrei állomás felé vezető úton a vihar is elfogott, be kellett húzódnunk egy órára egy kapualjba. Féltem őket a megfázástól. Mindez azt eredményezte, hogy rosszul aludtam. Amikor lefeküdtem, a mai reggel járt az eszemben: nem látom-e majd megint a rózsalugas zöld lombozatán át kéklenni a kapu zárával bajlódó rendőr uniformisát. Reggel 4-től már alig aludtam: nyugtalanított a 6-7-ig terjedő időszak: a végzések kikézésítésének ideje. Fél 7-kor keltem. 7-kor fogtam a tejeskannát, s kiindultam. Éppen a kapuban találok össze a rendőrrel. Végzést (fehér színűt) tartott a kezében. Újból átéltem, most már másodszor, azt a szorongó érzést, amely az élet szomorú fordulópontjai előtt, a félt baj bizonyossá válása előtt közvetlenül eltölti az embert. Nem nekem, Pöltzel Jenőnek kézbesítette a Jászkísérre szóló kitelepítési „határozatot”.

A házunk egész délelőtt a felfordulás képét mutatta.

Pöltzelné rokonai, ismerősei jöttek-mentek fel, s alá a villa nyikorgó falépcsőjén széthordozva azt a holmit, amit nem visznek magukkal. Még Péterke, kis Géza is felmentek „segíteni”. 7,5 mázsa elvitelét engedélyezték, holnap reggel 4-5 között jönnek értük. Pöltzelné keményen viselkedik, pedig beteges hölgy, szívbeteg, s vezezsugorra gyanús.

Most már én is sorra kerülök, az bizonyos, csak az a kérdés, mikor.

Ma van a 49. születésnapom. Vajon lesz-e több? S ha a Sors különös jóvoltából – lesz, az lehet még szomorúbb is, mint a mai? Ha élek, addigra talán már a gyerekeket is elvesztettem, s valahol abban a szörnyű nagy mocsárban, ahol annyi millió és millió ember pusztult el az utolsó 3 évtized alatt, ott sorvadok el én is valami állati egykedvűség fokáig lepusztulva az átélt testi és lelki szenvedésektől? Oh, ti Nyugat prédikáló és hangoskodó vezetői! Ti csakugyan a világ lelkiismerete hordozóiul tudjátok magatokat? Mit érdekel az Benneteket, hogy Budapestről cipelik, lopva, amikor még mindenki alszik, az öreg, megrokkant nőket és férfiakat, a kis ártatlan gyerekeket, azokat a magyarokat, akik ennek a nyomorult nemzetnek műveltség-hordozói voltak, s akik jellemben is normákhoz, erkölcsi s „emberi” normákhoz

mérték magukat. Akik iparkodtak emberek maradni, akár jobb felé, akár bal felé vágódott is ki a politikai konjunktúra-inga.

Ha visszagondolok születésnapjaimra, csak azok maradtak meg emlékezetemben, amelyeket Kötcsén, „gyermekreményim és -bánatom” helyén ünnepeltünk. Kijárt a gyertyás torta ott, s a Kiss Emmike volt egyetlen vendégem. Csodálatos, egyetlen későbbi születésnapom lefolyására sem emlékszem: talán, mert sohasem tulajdonítottam különösebb fontosságot ennek a napnak, éppen olyan, mint a többi, vagy mert szomorú életkörülményeim miatt nem alakulhatott ki ünneplésére valami állandó bensőséges formula, ami családi ünneppé emeli az ilyen évfordulót.

Már 5 évvel éltem túl édesapám életkorát. Róla szinte semmit sem tudok. Külső élete folyásáról alig valamit, lelki életéről, vágyairól, törekvéseiről, örömeiről, fájdalmairól végképpen semmit. Élt, mi utódai megszülettünk, meghalt, mi utódai élünk. A mi sorsunk is ez lesz, mint ősünk száz és száz egyedből kitevő soráé: élünk, utódaink megszületnek, meghalunk, megszületnek esetleg utódaink utódai, s így megy tovább a folyamat, amíg egyszer el nem akad. S ha elakadt, mi marad meg a sor előző tagjaiból? Hova lesz az a sok fájdalom és kevés öröm, ami életünket kitette, s hova lesz a lélek, ami ezeket elszenvedte vagy átmosolyogta?

Budapest, 1951. június 5.

A hurok tovább szorul, ma reggel elvitték Pöltzeléket. Félek a holnaptól, szerda, újból kézbesítési nap. Ha ezt megúszom, félek majd a péntektől, azután a hétfőtől, míg egy nap, előbb vagy utóbb, elvisznek. Mert azt most már teljes bizonyossággal érzem, hogy sorra kerülök.

Szinte állandóan csak erre gondolok. S őrlő aggodalmaim közepette, ma először vetődött fel bennem valami olyan büntudatféle, hogy ami fiaimmal történni fog, azért én vagyok a felelős. Ha nem viselkedtem volna olyan makacsul, ha a Minisztériumból való kitevésem után elfogadtam volna valamilyen állást, akármilyent, akkor nem került volna arra sor, amitől most rettegek. Nehéz lenne őszintén szételemezni, valamennyi eredőjére szétbontani azt az állandósult elhatározást, hogy teljesen félreállok az útból, s nem válok az erkölcsi normáktól mindjobban elrugaszkodó rendszer szekérvonójává. Mennyi volt benne a sértett hiúságból, s mennyi abból a lelki vezérszólamból, hogy soha nem térek le az Igazság követésének útjáról? Volt mögötte talán valami lappangó, mártíromságra törekvés, vagy valami tudatalatti számítás, hogy a közéleti karrier későbbi szakaszában ez majd feltétlenül javamra íródik? Nagyobb volt az elhatározás kialakulásakor annak az undornak az ereje, hogy együtt üvöltsek a hazugokkal, a képmutatókkal, a rablók, gyilkosok, a rab-szolgahajcsárok parancsára, mint azé a gondolatomé, amely a kompromisszumra figyelmeztetett azzal, hogy nemcsak a saját életemet kockáztatom, hanem a családomé, a gyermekeimét is? Nem tudom. Úgy érzem azonban, ha mindezt előre látom, ha így következik be, ahogy most mutatkozik, akkor is így járok el. Nem merem

tovább folytatni a lelkiismeret-vizsgálatot. Mert ugyan mi marad majd a hősködésből, ha először kell majd a gyerekeknek azt mondanom: nincs mit enni adjak. Vagy ha szétszakítanak bennünket, s át kell élnem azt az előre is megőrzítő érzést, hogy elveszttem őket. Lehet, hogy akkor majd két ököllel verem a fejem, s mindent szívesen odaadnék, odadobnék: szemérmet, becsületet, hiúságot, önérzetet, csak segíteni tudnék rajtuk, s csak vissza tudnék még egyszer mindent csinálni.

Várom a holnap reggelt, minden ízemben tele szorongó érzéssel.

A kis Szent-Iványi Gabriella, mielőtt elment, kis pénzének jelentékeny részén: 30 Ft-ért egy szájharmonikát vett, hogy mint mondta, esténként kiülhessen vele a küszöbre harmonikázni. Micsoda boldog belefeledkezés ez a pillanatnyi kis örömbébe. 24 évesnek kell hozzá lenni, egyedül nekiindulni a rossz sorsnak, s nem olyan szerencsétlen, tépelődő természettel bírni, mint amilyen az enyém.

Budapest, 1951. június 6.

Ma reggel 7 és 8 között, mivel „kézbesítési” nap volt, végigszenvedtem mindazt a kint, amit a halálra ítélt érezhet akasztása előtt. Megint 2 nap haladék! Csak a gyerekek miatt aggódom, őket szeretném mindenhogyan megmenteni. Mert az nyilvánvaló előttem, hogy a Szolnok megyébe való deportálás csak az első állomás. Nem tévesztenek meg a kitelepítettek megnyugtató híradásai: jól utaztak, mindenük megérkezett, rendes szobát kaptak, egyeseknél még villanyvilágítás is van stb. Ezek a betekintési lehetőségek az ottani helyzetbe olyanok, mint mikor az egyes felvonások végén a függönyt egyszer-kétszer szétnyitják, hogy a szereplők megjelenhessenek. Előbb-utóbb a függöny végképpen összezsugorodik, sőt a vasfüggönyt is leeresztik, akkor azután percek alatt megtörténik a kulisszák szétszedése, s ki tudja, találkozik-e még a közönség valaha is az életben a szereplőkkel. Attól reszketek, hogy a gyerekeket előbb vagy utóbb elválasztják szüleiktől. Akkor azután mi lesz velük és mi lesz velünk, szüleikkel? Így arra koncentrálok most minden erőmet, hogy – ha mennem kell – lehetőleg csak magam menjek, a gyerekek kapjanak valamilyen módon mentességet édesanyjukkal.

A mentesítési folyamatot most szerkesztettem meg, ez kissé megnyugtató. Hátha lesz foganatja. Főként azzal érvelek, hogy Erzsébet újból ugyanabban a gyárban műszaki tisztviselő, ahol lánykorában is működött 5 éven át.

Tegnap délután a kétségbeesés végpontján voltam. Van Isten? Kérdeztem magamtól. Van olyan értelemben, hogy a világegyetem és a mi Földünkön a természeti folyamatok határozott rendszer szerint és egy felsőbb Erő irányítására működnek. Úgy éreztem azonban, hogy nincs olyan Isten, aki az erkölcsi normának érvényt szerez: a jókat jutalmazza, a gonoszokat megbünteti és olyan módon, mint a természeti

rendet, az erkölcsi világrendet is egyensúlyban tartja. Vagy talán még az utóbbi is lehetséges, de csak a nagy számok törvényének mértékével mérve? Az egyedek hullanak, pusztulnak, akár megérdemlik, akár nem, s orgiákat ülhet a gonoszság, az igazságtalanság mindaddig, amíg egyszer csak meg nem fordul a kocka. De amíg megfordul, hányan esnek áldozatul? Ezeknek mi a kárpótlás, a vigasz? Csak a vallás mer rá feleletet adni azzal, hogy a túlvilágon lesz a kárpótlás. Kevés és sovány vigasz, ha a gyerekeid életéről van szó.

Budapest, 1951. július 6.

Várom... Várom, mint a hét másik két napján, nem kélik-e át a rózsalugas zöld lombján a „kitelepítési” végzést kézbesítő rendőr uniformisa. Hétfőn, szerdán, pénteken 6-tól ez az idegeket felmorzsoló várakozás izgalma futkároz rajtam végig. Az „akció” kezdetén a kézbesítések reggel 8-ig mindenütt befejeződtek. Az utolsó két hétben ez az időpont mind jobban és jobban kitolódott.

Múlt szerdán 9-kor indultam el itthonról (Bánffy utca 9-ből), s beleütköztem a Hieronymi utca (*ma Határőr*) – Bánffy utca (*ma Acsády Ignác*) és Kis-svábhegy (ma Gaál József) utca kereszteződésénél a rendőrségi jeep-be. Lázáréknak hozták a végzést a szomszédba. Így egy óra helyett két óráig latolgathatja az ember az esélyeket: megkapom-e ma, vagy „megúszom-e” a mai napot. De az izgalom tulajdonképpen már előző este Szentendrén kezdődik, ahová a gyerekekkel költöztem. Az éjszaka rendszerint nyugtalanabb, a rövid alvás riasztó álmoktól gyötört. Felkelés ilyenkor 4 órakor. Sietek ki az állomásra. A helyiérdekűn a belső nyugtalanság fokozódik. Amikor az Olasz fasorból (*ma Szilágyi Erzsébet*) átjövök a Városmajoron, már nézegetek körbe: nem látom-e a jeep-et valahol. Ebből a szempontból különösen veszedelemes hely a Bánffy utca alsó sarka és Hieronymi úttal való érintkezése. A Bánffy utcában hazafelé rendszerint találkozom az öreg Zsuzsi néniével. „Nincs semmi baj, Zsuzsi néni?” – kérdezem. „Nincs semmi” – válaszolja ő elnyújtott hangon. Ez kissé megnyugtat. Eddig tehát nem voltak itt. De a következő pillanatban már belém szúr: éppen ezért jöhetnek még. Leszaladok tejért, ott a tejcsarnokosné kérdezi tőlem: „Nincs semmi baj?” „Eddig még semmi.” – válaszolok. Amíg a tejet forralom, szemem folyton a kapun. Ha valami neszt hallok, sietek az ablakhoz. Így telik az idő. Amíg a reggeli tanítványom járt hozzám, figyelmemnek csak kis hányada követte a latin vagy angol szöveg fordítását. Csak olyan gépiesen, freilauf-ra beállítva mondta a szám a megfelelő magyar szöveget. Egész énemmel élesen arra figyeltem, nem hangzik-e türelmetlen kiáltás a zárt kapu előtt, vagy nem szólal-e meg a csengő tompa berregése. Most, hogy papírra vetem ezt a lelkiállapotrajzot, szemem minduntalan a nyitott ablaknak arra a sötét üvegfelületére esik, amely a kaput tükrözi vissza. Közben fel-felkelek, s kinézek. De, hála Isten, csak Zsuzsi néni jár ki-be, a szemétdödröket rakosgatva.

Hát ilyen az életem és ilyen sok ezer és ezer más, szerencsétlen, büntelen, nyomorult magyar embertársamé. „Az üldözött vad” jut folyton eszembe, ahogyan Szegő Berci Ramus svájci író regényének magyar fordítását címezte. Közben a megoldatlan családi, egyéni problémák tömege nehezedik rám, s kóvályog-kavarog bennem. Hol egyik, hol másik vetődik tudatom felszínére. Kis darabig nyugtalanít, meggyötör, ahogy hasztalanul próbálom a gombolyag fonálának két végét megtalálni, azután mielőtt eltűnnék, átvált egy másikra. Így folyik ez éjjel-nappal.

Szentendre, 1951. július 23.

Itt ülök fent a hegyen, s tele van a lelkem szomorúsággal. Mi a szomorúságom oka? Sok minden. Elsősorban az, hogy a gyerekek nincsenek már itt. Zoltánkát, kis Gézát múlt hétfőn vittem le Ercsibe Viliékhez, Gyurikát, Péterkét most szombaton vitte Erzsébet Vácra nagybátyjához. Hiányzik most az ő, egyébként sokszor fárasztó zajongásuk körülöttem. Nem hallom Péterke sok formában variált kiáltását: „Aaapú, Apúú, Aaapúúú!” Nem jön Zoltánka minduntalan hajóépítő, íj-készítő, fürdésre vonatkozó terveivel, Gyurika sem mutogatja legutoljára fogott lepkéit, bogarait, nem biztosítgat naponta százszor: „Elhiszed, Apu, hogy én tudnék biciklizni női biciklin?”, a kis Géza sem dörgölődik hozzám, s nem fogja a kezemet. Nincs többé közelharc étkezésnél a mellettem levő székért, este az ágyam melletti fekvőhelyért, s a két kezemért, ha sétálni megyek. Magam vagyok, egyedül vagyok a gondjaimmal, a bajaimmal, s ennek az egész keserves életnek a terhével.

Azután megüli a lelkemet a sejtelem, hogy a gyerekek mostani, ez idő szerinti távolléte állandósulhat is. Azért erőszakoltam ki a gyerekek szétszórását, hogy – ha engem elvinnének, – függetlenítsem őket az én sorsomtól. Az első „kitelepítési” hullám – úgy látszik – átcsapott rajtam, s nem ragadott magával. Damokles kardja azonban mindenkinek állandóan a feje felett lebeg továbbra is. Nagyon lehetséges tehát, hogy elővigyázatosságom nem volt hiábavaló. Ha pedig elvisznek, kérdéses, visszakerülök-e valaha is, s össze tudom-e gyűjteni a gyerekeket még egyszer magam köré.

Azután szomorú vagyok, mert a gyerekek idegen helyeken való tartásában sok a megszegyenítő mozzanat. Sohasem szerettem kérni, sem pedig olyan áldozatot, szívességet elfogadni, amelyet – teljes anyagi elesettségemben – nem tudok viszonzni.

Borús az idő, alig süttött ma ki a nap. A megáradt Duna piszkos vize, a dús lombú fűzfák leveleit mossa. A Pap szigeti Duna ág sárgás-barna víztükre itt is, ott is kitetszik a fák zöldje között. Mögötte a Szentendrei sziget tarlói sárgállanak, s a látóhatárt előttem a Göd mögött emelkedő dombok zárják le. Ezt a kis területet fogja át tekintetem, erre terítem rá szomorúságom fátylát. Szomorú vagyok, tehát szomorú a táj is, amely e pillanatban magába zár.

Budapest, 1951. augusztus 5.

Ma hoztam haza Zoltánkát és kis Gézát Ercsiből Viliéktől. Zoltánka 3 hét alatt 1,8 kg-ot (mostani súlya 31 kg), kis Géza pedig 1,3 kg-ot (mostani súlya 22 kg) hízott. Mindkét gyerek olyan, mint az élet: arcuk napsütötte, kigömbölyödött, testük izmos, tekintetük fénylő és vidám! „Nevelőszüleik” meg voltak velük elégedve: a két kis fiú egész idő alatt engedelmesnek, kiegyensúlyozott kedélyűnek, Zoltánka ezen felül szolgálatkésznek mutatkozott. Megszerették őket.

Vili – az én gyermekeim esetében – édesanyjának és boldogult édesapjának – kiket Anyisznak és Apisznak hívtunk közönségesen – hagyományait követte, s Bözsikével együtt gondoskodott róluk. Az első világháború alatt a Bakó gyerekek – Béla, Géza és Bözsike – talán két iskolaévet is Hidason töltöttek Apiszéknál azon a címen, hogy édesapjuk, a marázai evangélikus tanító, orosz hadifogságba esett, s ők otthon nem járhattak iskolába. Rokoni kapcsolat nem kötötte össze a két családot, de a Bakó gyerekek keresztapaságát vállalta annak idején a hidasi evangélikus lelkész, akihez Maráza, mint egyházközségi filia tartozott – s ez elegendő ok volt arra, hogy baj esetén a legnagyobb áldozattal járó segítséget nyújtsa. Apiszéknál volt 3 gyerek, miért ne lehetett volna ezekhez még hármat hozzácsapni: ez lehetett a rövid okoskodás, melynek eredményeképpen történt a gyors intézkedés. Ekkor létesült a gyerekek között olyan szoros kapcsolat, hogy Vili tízegynéhány év leforgása után Bözsikét választotta feleségének.

De befogadott Apisz a házába még sokkal távolabb álló családot is. Amikor 1945-ben a románok betörték Erdélybe, egy száz év evangélikus papi családot vettek magukhoz legalább 3 gyerekkel. Ott töltött náluk a rohribachi Frau Schwester – így szólították akkor a német tiszteletes asszonyt – egy egész telet. Anyisz akkor alig látszott ki a munkából, a Frau Schwester meg a maga kedves tehetetlenségében méltóságteljesen viselte a vendégszerepet, s gyakorolta a vendégjogot.

A szülőktől örökölt kedves természetességgel ajánlották fel most Viliék két gyermek befogadását, s ugyanazzal a nyíltszívúséggel, egyenességgel tartották őket maguknál, mint amilyenel ezt a szülői házban látták. Lesz-e valaha is mód rá, hogy jószágukat viszonzzam, alig hiszem. Áldja meg őket a Jóisten!

Érdekes találkozásom volt a múlt hónapok egyikén. A római fürdői hév-állomáson vártam a Szentendrére menő villamosra. Egyszer csak egy rendőringes fekete bajuszos, magas férfit látok felém jönni. Egyik volt tanítványomra ismertem benne, aki 1945 után többször meglátogatott a hivatalban. Akkor rendőr-őrnagyi uniformist viselt fiatal kora ellenére. Úgy kapott ilyen – aránylag magas rangot, mert orosz hadifogságba jutva a háború utolsó éveiben partizánként tevékenykedett.

Megörültünk egymásnak. Elmondta, hogy még a múlt év nyarán kitették a rendőrségtől, s azóta gépészként működik egy gyárban. Érdeemes megörökítésre elbocsátásának módja. Egyik nap ebédidő alatt megszólal a telefon a lakásán: menjen

a főkapitányságra. Ott a portás átad neki egy levelet, mely egész rövid megfogalmazásban – indoklás nélkül – elbocsátását tartalmazta. Mint mondotta – olyan düh fogta el akkor, hogy sehová sem ment érdeklődni, mi lehet az oka a gyors intézkedésnek, hanem kitanulta a géplakatosságot, s elhelyezkedett. Ma is tagja a pártnak!

Tegnapelőtt hallottam, hogy Paikert nénit, – P. Géza édesanyját – Éva lányával és vejével együtt „kitelepítették”. Június utolsó napjainak egyikén látogattam meg utoljára. Akkor dült a legjobban az elhurcolás, s az aggodalom vitt hozzá, vajon otthon van-e még. Vidámnak, derűsnek találtam, mint mindig. Inkább Évának egészségi állapota foglalkoztatta, aki nemrégiben esett keresztül valami hasműtéten, s akkoriban várták haza. A kitelepítéssel számolt, mint lehetőséggel, de nem izgatta. Kedélyesen ennyit mondott vele kapcsolatban: „ilyen öregasszonynak az ágy a legfontosabb, azt mindenesetre magammal viszem.” – Vejével, Józssival is találkoztam akkor, kedves egyszerűséggel dicsekedett, hogy a pasaréti háztartási boltból, ahol eddig, mint triciklista az árut fuvarozta, néhány napon belül a Bartók Béla úti fiókba helyezik át pénztárosnak. Büszke volt rá anyósával együtt, hogy úgy megbecsülik munkáját. Ezt az állását megelőzően vidéken dolgozott mintegy két éven át valami fakitermelői munkahelyen. Amikor ott felmondtak neki, éjjeli őrként akart elhelyezkedni, de rossz volt a „káderezése”, s így ez az „ideális” kenyérkereseti lehetőség meghiúsult. Le a kálappal az ilyen ember előtt, mint Oberhammer Józsi. Nem siránkozott azon, milyen szörnyű, hogy volt huszárezredesi rangja ellenére a legnehezebb fizikai munkára volt kényszerítve. Boldog volt, hogy tud dolgozni, s büszke arra, hogy így is megbecsülést és kenyeret tudott szerezni. Bizonyos, hogy most is megállja a helyét: akár aratnia vagy csépelnie kell, akár bármily más mezőgazdasági munkát kell elvállalnia. Csak valami alattomos rizsföld mocsara ki ne kezdje egészségét! Az is bizonyos, hogy Paikert néni most is mosolyog. Mint ahogy férje is mosolygott a halálos ágyán is. Ezek azok a szép lelkek, amelyeknek egyensúlyát, derűjét nem tudják betegség – Paikert néni alig lát – sorscsapások megbolygatni. Örülnek annak, aminek örülni lehet. Nem az élet sötét oldala felé fordítják tekintetüket, hanem az a néhány világos pont ad életüknek biztonságot, mi még rájuk világít. Paikert néni bizonyára boldog, hogy fiai biztonságban vannak, hogy jól megy soruk, és hogy boldogok. Egyetlen keserősége az lehet, hogy Éva még nehezebb körülmények között él és pihenés helyett – amit egészségi állapota megkívánna – most még több házimunkát végez.

Géza¹¹⁴, Te ott azon a távoli földrészen, amely nekünk olyan elérhetetlen, s amelyre mi mint az elysiumi mezőkre tekintünk, ott a „boldogok szigetén” el tudod vajon képzelni azt a helyzetet, amelyben legközelebbi hozzátartozóid vannak? Édesapádat, ezt a mosolygó, tiszta lelket, aki élete utolsó napjaiban is Homeros eposzaiból idézte fel az ég kékjét, s a még meg nem romlott ember nevetését és siratását – már a Te távollétedben temettük el. Vajon viszont fogod-e még látni édesanyádat, nővéredet, sógorodat? Teljesül-e édesanyádnak egyetlen vágya, hogy

¹¹⁴ Paikert Géza, BZ VKM-beli korábbi munkatársa. Vö. 213. old.

még egyszer végigsimogassa a Te arcodat és Laliét, bátyádét? S mire Te visszakerülhetsz, vajon találsz-e egyáltalában valakit is közülünk, akit hivatali társaid köréből itt hagytál. S vajon ebből az egész országból, amelyet Te oly szívesen és oly szépen, gyermeki egyszerűséggel nevezgettél hazádnak, mi fog megmaradni? Lesz-e valakinek is öröme benne, amit majd itt talál? Amikor most Ford Super Luxus kocsidon az új haza számodra is új vidékein suhansz tova, hogy beteljék lelked a gyönyörű tájak szépségével, és hogy erőt, felfrissülést nyerj annak a munkának a folytatására, amit szeretsz, s amiért megbecsülésben van részed, – gondolsz-e azokra, akik le vannak szögezve a Földnek erre a megátkozott pontjára, s akiknek fáj az élet? Akik sírva kelnek, végig vonszolják magukat a napon, s fásult lélekkel, kiszáradt szemekkel esnek este fekhelyükre? Gondolsz-e ránk, akik még így eszmélni tudnak és siratod-e azokat, akiknek a sorsa már beteljesedett? Te boldog ember, Neked csakugyan két hazát adott a végzeted. Nekünk, vajon volt-e valaha is egy, nem éltünk-e itt is mindig idegen földön? Bizonyos, hogy most a pokol melege éget, ördögök kínoznak, és dögletes levegőt szívunk magunkba.

Budapest, 1951. augusztus 9.

Egyedül vagyok itthon. Tegnapelőtt fordítást kaptam (vért izzadok ugyan vele, mert a drótygyártás technikájáról és gépeiről szól, s ebből a tárgykörből még magyarul sem ismerem a műszavakat, nem hogy angolul), s ez a munka állandónak ígérkezik. Így a közvetlen jövő biztosítva látszik. Teszek-veszek a lakásban, közben a gyerekekre gondolok, s arra, akit rajtuk kívül szeretek. Olyan fokú ez a jó érzés, hogy attól félek, valami nagy szerencsétlenség ólálkodik körülöttem. Csak a gyerekekkel ne történjék valami. Félttem őket a Dunától.

Budapest, 1951. augusztus 19.

J. Jeans „The stars in their courses” c. könyvében, érzékeltetni akarva a nap közép-pontjának hőmérsékletét, ezt mondja: „If we could take an ordinary shilling out of our pocket, and heat it up to the temperature of the sun’s centre, its heat would shrivel up every living thing within thousands of miles of it.”

Eszembe jut erről, amit egy angol folyóiratban olvastam az atomerőről. Egy szakértő úgy nyilatkozott, hogy egy-egy atombomba olyan hatást fejt ki, mint megannyi kis nap, mindent összezsugoríthat maga körül 100 km-ekre.

A fényes gyümölcs hamarabb érik meg. Vajon a beteg ember hamarabb tesz-e szert arra a bölcsességre, amely az embernek halála előtt osztályrészül juthat?

Budapest, 1951. szeptember 2.

Kis Géza ma azt mondta Péterkének: „én kicsi akarok lenni, mert akkor van Apu.” Egy napra megmelegítette a szívemet.

Budapest, 1951. szeptember 8.

Kezdek testileg is, lelkieg is teljesen kifáradni. Az előbb két levélbe is belekezdtem, egyiknél sem jutottam tovább az első mondatnál. Nincs gondolatom, s ha van is,

nem tudom kifejezni. Nem csoda, ez a megállás nélküli hajsza, az őrlő gond. Arra az időre, ha talán egyszer mégis más élet is lesz, emlékeztetőnek:

Tegnap reggel elaludtam, csak 7-kor keltem. Rohantam le a tejcsarnokba tejért, hogy mire Gyurikának iskolába kell mennie, fel is tudjam forralni. Reggeli után két nagy kosarat akasztva karomra, Péterke és kis Géza kíséretében lementem a piacra. Szemerkélő esőben végigbóklásztuk a „standokat”, hol lehetne valami olcsóbb dolgot vásárolni. Két kosár sóskával, salátával (fejenként 10 fillért adtam értük novemberben!), körtével, fél kg mákkal, (5 Ft 80 fillér!) – beálltam a sorba húsért. Azt is sikerült megkapnom, így tértünk megrakodva haza.

Mivel a mészárszékekben olajat osztottak, három üveggel felszerelve siettünk vissza. Közben a „Közért”-ben a havi 8 kg lisztet is kiváltottam. A teher, meg a fáradság súlya alatt már elég nehezen csoszogtam fel a Kis-Svábhegyre. Péterke, kis Géza megjavított rollerével most is ugyanúgy körözött előttem. Rajtuk semmi fáradság nem látszott.

A kenyérporciót azonban már nem tudtam felvinni. Így azért külön le kellett még egyszer mennem. Mire negyedszer másztam meg a hegyet, komoly fáradságot éreztem. Nem sok időm volt pihenni. Hozták a 6 mázsa fát, amit Erzsébet rendelt a gyárban. Azt a pincében a gyerekek segítségével felraktam.

Bekapva az ebédet, siettem 3-ra, órára. 4 órák voltak a Baár-Madasban. Fél 8-ra a Baross utcába kellett sietnem. Szerencsére a tanítványom nem volt otthon. Fellelegeztem. A Nyugati pályaudvar „Utasellátó”-jában sikerült 2 citromot vennem Zoltánkának, aki mandulatályoggal fekszik. Fél 9 körül értem haza.

Ma de. csak háromszor jártam meg a hegyet kosárral. Második utam 20 kg krumpli szállítása volt. Óráim 1-kor kezdődtek.

Nem tehetek szemrehányást magamnak, hogy fáradt vagyok. Hisz' ez a két nap, amit íme megörökítettem, tulajdonképpen az életem keresztmetszete. A különbség mindössze annyi az elfoglaltságaimban, hogy ha fordításom van, akkor reggel 6-kor az íróasztal előtt ülök, s a bevásárlást még nagyobb hajszában végzem, még több teherrel megrakodva térek vissza a piacról, hogy kevesebb időt lopjak el a fordítástól.

Ma szombat van, s a heti, apránként belém rakódott fáradság, kicsordul belőlem. Minden okom meglenne tehát így fiziológiailag, hogy pesszimista legyek, hogy a világ eseményeit, s vele nemzeti és egyéni életünk alakulását sötét szemüvegen keresztül szemléljem. És mégis, mégis azt mondom: virrad. Addig, amíg a napsugár melegét újból érezni fogjuk, vihar is lehet, olyan orkán, amely el is söpörhet bennünket. De a sötét éjszaka múlóban, a dermesztő hideg, mely testünket-lelkünket szinte megbénította, a sötétséggel együtt el fog oszlani. Azokra, akik megmaradnak, már készülődik az Élet, az emberi élet.

Csak ne sokáig késsen, mindenkinek ez a kívánsága, mert már – úgy érezzük – mi sem bírjuk sokáig. Pedig mi az én helyzetem, pl. azokéhoz, akiket deportáltak,

vagy azokéhoz, akik internálótáborban, börtönben, ismeretlen helyen, ismeretlen, de sejtett körülmények között sýnylődnék, győtrődnék. Hányan érik meg közülük a virradatot?

Budapest, 1951. szeptember 22.

A vallás dolgait fitymálni, papokat ócsárolni: felvilágosult éretlenség, tudni azt, hogy a vallás: emberi mű, hogy a papok: gyarló emberek, s nem beszélni erről: bölcsesség.

Budapest, 1951. szeptember 28.

Elmúlt a nyár, s vele együtt a mindennapos rettenés, s őrlő anyagi gond időszak. Megkezdődött a munka, s kezd az élet – szinte azt mondhatnám – kerékvágásba zökkenni. Az adott óráim száma heti 30, – fordítás is van kilátásban, – így egy-egy hónapra – mai viszonyok között nagy szó! – előre biztosítva látszik a pusztá élet fenntartása.

Június elejétől július legvégéig a deportálás élesre fent Damokles kardja lógott a fejem felett. A gyerekek június 8-tól augusztus elejéig Szentendrén voltak. Onnan jártam be hétfő, szerda, pénteken „sorsom elébe.” Nem volt ez alatt az idő alatt egyetlen nyugodt pillanatom sem, mint az üldözött vad egyre csak terítékre kerülésemet vártam.

Zoltánka, kis Géza három hétre Ercsibe került Viliékhez, Gyurikát, Péterkét pedig Vácra vitték Erzsébet rokonai. Ez alatt az idő alatt egyedül voltam pesti lakásunkon, s reggeltől estig dolgoztam azon a fordításon, amit egyik kis tanítványom jószágos szülei szereztek. A dróthúzás technikája és felszerelése volt az első munkám. Vért izzadtam bele, de sikerült. Ezt követte az „emelő daruk elektromos szerkezete” című, s végül a „sokféle tüzelőanyagú kemenceégők”-ről szóló. Szinte az a remény kezd eltölteni, hogy állandó munka alakul ki belőle, s jövedelmemnek szinte felét a fordítás fogja kitenni. Amikor a hivatalból való kidobásom után az angolnak nekifeküdtem, nem mertem volna gondolni, hogy ennek a nyelvnek a tanítása, s az ezen írt technikai szakcikk fordítása adja majd a gyerekek kenyerét. Általában, ha eltűnődöm azon, hogyan is lehet, hogy fenn tudtam tartani a gyerekek életét, csodával határosnak kell mondanom. S bár sokat szidom az „embert”, mint fajt, mégis az emberi jóságra tudom csak ezt is visszavezetni.

Budapest, 1951. december 15.

A főváros és az ország minden vagánya rendőr lett, a gonosztevők vagy arra hajlamosak pedig ávós-mundérba öltöztek.

Budapest, 1952. február 14.

Testileg, lelkileg kezdek teljesen kifáradni. Ez a megállás, szinte lélegzetvétel nélküli hajsza már teljesen kimerített. Reggel nehezen kelek fel, a fizikai munka éppen úgy nehezemre esik, mint a szellemi. Bármennyit sikerülne keresnem, nem tudok belőle félretenni: olyan magasak az árak, hogy mindent felemésztene. S a gyerekek – Istennek hála – olyan jó étvágyúak! Mi lesz, ha sokáig így folytatódik? Nem is merek rá gondolni. Azután a hír, amit az ember hall, szintén csak arra alkalmas, hogy megriassza. Állítólag az angol rádió bemondta volna, a Mashped teher-fuvar vállalat március 1-re újabb készültségi parancsot kapott. Ebből a deportálások újrazkezdésére következtetnek. Elhomályosul előttem minden, ha arra gondolok, hogy elvihetnek bennünket.

Szinte már mást nem is várok a Sorstól: ne kelljen egy gyermekemet se elsíratnom. Ha őket biztonságban vagy olyan gondviselőkre maradván tudnám, kiknek a helyén van az eszük és a szívük, magam már szívesen mennék el végleg.

Pedig hogy hová jut, aki végleg távozik innen, az most is olyan nyitott kérdés számomra, mint eddig bármikor, ahányszor csak szemben találtam magam vele. Megsemmisülünk, végleg megsemmisülünk – mondja az értelmem. Nem marad belőlünk más, csak ami gyermekeinkben vagy alkotásainkban túlél bennünket. De a mi sajátos, s a világon minden eddig élt élő vagy ezután megszülető lényétől különböző egyéniségünk, a mi én- és öntudatunk az, – amikor a szív utolsó dobban – megszűnik, szertefoszlik, mint a végső lehelet, mely elszáll belőlünk.

Hány ragyogó elme próbált megnyugtató választ kapni erre a kérdésre, kezdve Platontól, vagy előtte – Isten tudja mennyivel régebben – mindazoknak a népeknek a körében, amelyek elmélkedtek, s amelyek előtt már a lét nagy kérdései a maguk szörnyűségében kibontakoztak? S a válasz mindenki részéről csak dadogás, önámító, önvigasztaló szellemi tornagyakorlat, melynek akár kézenállás, akár bakugrás, akár nagy kelep közbeeső állomás előzte is meg, egy a mottója: a lélek halhatatlan.

Minden vallás ezzel vigasztalja a hívőit, ezt írja a temető bejáratokra: „a lélek él, feltámadunk!”

Szegény boldogult Wieler Jóska, mikor a második világháború vége felé haza-hazajött Berlinből, arra a kérdésemre, hogy miképpen vélekednek a németek a háború kimeneteléről, ezt a jellemző és találó feleletet adta: „Amíg előre haladtak, öntelten ismételtgették: Wir werden siegen. Amióta megfordult a hadiszerencse, mint a kereplő ezt mondogatják: Wir werden siegen, denn wir müssen siegen.”

Minden idők embere is ilyenfajta okoskodással hessegette el a megsemmisülés gondolatát: „A lélek halhatatlan, van túlvilági élet.” Az el nem mondott, s csak magában befelé folytatódó megokolása ennek az állításnak: mert ha nem így volna, az borzasztó lenne.

Tegnapelőtt, 12-én váratlanul, hirtelen meleg tavaszi nap köszöntött ránk. A nap melegen sütött, az ég kék volt, s a levegő, bár mindent hó borított, a tavaszt lehelte.

A Bimbó úton muslica rajokat láttam. Életre keltette őket a pár óráig tartó, szokatlan meleg. Percnyi létük boldogító tudatától bódultan kerengtek a levegőben. Kis szárnyuk, talán csak néhány percig, ott lebegtette őket, azután lehulltak, s bevégződött életük. Mi maradt meg belőlük? Soha többé meg nem ismétlődik ugyanannak a muslicának az élet- vagy haláltánca.

Miért várunk mi különbsort magunknak? Mert ezen elmélkedni tudunk?

Budapest, 1952.március 2.

Ma is voltam a „Dagály”-ban. Ennek az a velejárója, hogy ma sem ebédeltem, viszont az éhségtől eltekintve, közérzetem kitűnő. A szénsavas víz, mintha kiszívta volna a fáradtságot belőlem. Valami olyan kellemes álmoságot, bágyadtságot is okoz a meleg fürdő, amelynek az az egyetlen hátránya, hogy az órákon alig tudom nyitva tartani a szemem. Pedig 7-ig még ki kell tartanom. Akkor azután otthon bekapok valamit, s utána még egy órát 9-ig kibírok.

Érdeemes a „Dagály”-t részletesen leírni. Meleg fürdő Pest és Újpest határában a Duna partján, valamicskével a Margitsziget északi csúcsa felett. Állítólag már mintegy 8-10 éve is volt ott valami hév-forrás, amelynek vize belefolyt a parti nádasba. Már akkor is jártak oda fájós lábú újpestiek áztatni tagjaikat. A háború utolsó éveinek egyikén azután – mint mondják – valamilyen célját tévesztett bomba a forrást eltömő földtömeget eltávolította, s akkor a víz teljes erővel tört a magasba. A mostani fürdőzők közül többen dicsekszenek vele, hogy abban az időben is ide jártak már fürdőni, amikor még semmi fürdőalkalmatosság (medence, bódé, stb.) nem volt. Az ostrom után, talán 1946-ban építették ki a fürdőt nagy medencékkel, öltözőkkel, gypágyásokkal, stb.

Már a nyáron hallottam dicsérni, hogy nagyon jó a vize. De ugyanakkor azt is mondták, olyan rengeteg ember fordul meg benne, hogy piszkos is, zajos is, sem pénzem nem volt rá, így nem is jutott eszembe, hogy ide kimenjek, a város határába. Össze-vissza talán kétszer-háromszor voltam a gyerekekkel Margitszigeten, ez volt az egész fürdőzésünk.

Szeptembertől kezdve egy kis VIII. gimnazista lány tanítványomhoz jártam ki Újpest határába. Ő mondogatta, milyen nagyszerű ez a fürdő, milyen kitűnő gyógyhatású a vize, s hogy egész télen nyitva van. Különösen ez az utóbbi megjegyzés keltette fel érdeklődésemet. 1943-44 telén ugyanis kijártam a Margitszigeti Palatinus fürdő forrásába, s kevés évben éreztem magamat olyan egészségesnek, frissnek, mint abban az egyébként oly szomorú emléké időkben. Azóta is mindig vágytam rá, hogy újból átfürödhessenem a telet valami szabad fürdőben. Így jutottam el a Dagályba. S azóta is „szenvedélyes” vendége vagyok, eleinte hetente kétszer, újabban háromszor – ahányszor különben is kimegyek Újpestre a tanítványomhoz – egy-egy órát ellustálkodom langyos, puha, simogató vizében.

Aki télen nyitott, vagy pláne szabadban lévő fürdőbe jár, azt hozzátartozói, ismerősei általában bolondnak tartják. Fürdőző társaim egymás közötti beszélgetéséből legalábbis ezt veszem ki. „Elment az eszed?” „Te nem vagy épeszű!” – ilyen keresetlen szavak kíséretében szokták őket hazulról útjukra bocsátani. Azok az érdeklődők is, akik egy-egy hidegebb decemberi vagy januári napon megjelennek a medence szélén fázósan összehúzott bundájukban a fürdésre, megfázásra, az egészségi állapotról vonatkozó kétkedő kérdéseket ideggyógyászokhoz illő óvatossággal szokták a vízben pirosra áztatott ismerőseikhez intézni. Ha meg esetleg a havon pórere vetkőzött futkosókat is látnak, némi kis döbbenet is kiül arcukra, s talán saját testi épségük kockázatának gondolata is meg-megsúrolja tudatuk alsó határát ebben a környezetben. Komikus dolog is látni a nagy ellentétet: fagyos-havas táj, esetleg a szél is fúj, vagy hópelyhek szállnak alá a szürke téli felhőkből, s a párolgó, gőzölgő medencében fürdőruhás nők és férfiak guggolnak, ülnek, fekszenek, vagy a 80 cm-es vízben guggolva közlekednek, a megfázás legkisebb nyoma nélkül! Sőt némelyik közülük rákvörösrre főtt arccal a jótékony gutaütést látszik kísértetni. A vízben ülők viszont – akiket a szektáriusok szolidaritása köt össze a parton levő be nem avatottakkal szemben – mint valami néplakomához, amelynek bőségét úgy sem lehet, bármennyien részesülnek is belőle, kimeríteni, – úgy hívogatják, csalogatják a parton kétkedőket. Aki azután egyszer kötélnek áll és kipróbálja a fürdést, a neofiták fanatikusságával apostolkodik dicséretében.

Budapest, 1952. május 23.

A Baár-Madasban az a leányosztály, ahol hetenként háromszor korrepetálok, 13-14 éves kislányokból áll. 24-en vannak. Szeptembertől-májusig csodálatosan nagy, szinte szemmel látható fejlődésen mentek keresztül. Óh, nem abban, mintha most viselkedésük jobb, illemtudóbb, megfelelőbb lenne. Most is éppen úgy zajonganak, rendetlenkednek, nevetgélnek minden semmiségen, mint az év elején. Most is sűrűn megesik, hogy egy új szandál, vagy reticule miatt összeszalad az osztály, majd agyonnyomják a boldog újkéletű tulajdonost, mindenki egyszerre akarja a csodás tárgyat kezébe venni, felfröcsögni. A megjegyzések, kérdések olyan összevisszaságában, más-más hangnemben, lelkesülten, csodálkozva, becsmérőleg, elragadtatással, irigyen, vágyakozva – de mind szinte kiabálva, nevetésekkel, felkiáltásokkal kísérve – hangzanak el, hogy valami japán teaházban képzelné magát az ember, annyira nem ért semmit a hangzavarból. Most is alig lehet helyére ültetni a társaságot egy-egy ilyen csodálkozás-vihar után, akárcsak a meginduláskor. Most is minden órán megvan egy-kettőnek a bónis napja, amikor nem bír magával, amikor a többször elhangzó figyelmeztetés után őszintén nevetve kijelenti: „nem tehetek róla, ma bolond vagyok.” Az sem figyelemreméltó változás, hogy mióta tavasz van, még kevesebbet, vagy egyáltalában semmit sem tanul az egész társaság javarésze. Hisz’

így van ez a többi osztályokban is. Ilyenkor meg vannak bolondulva a fiúk, lányok egyaránt. Mindenre van gondjuk, csak a tanulásra, iskolára nem.

A változás, ami szembeszökő: külsejük, testi fejlődésük ugrásszerű előretörése. Legtöbbjük ősszel még lapos mellű kislány volt. Most mindegyiknek feszül a kis blúza. Akkor járásuk, mozdulatuk az éretlen bakfis csetlése-botlása, félszeg ugrándozása volt. Most ezt napról-napra jobban felváltja a nőies, ringó mozgás. S ennek mindinkább tudatára is ébrednek, szombatonként a fésülködés, egymás csinosíztatása foglalja le minden figyelmüket. A kis kézi tükrök, sokszor mindkét kézben egyszerre történő rendkívül ügyes manőverezésével vizsgálgatják hajukat előlről, oldalnézetben, hátulról, felülről, sőt alulról. Így ismerkednek azzal az új lénnel, ami belőlük kialakul, talán önmaguk számára is meglepetésképpen. A legtöbbje még most is hangos „kezicsókolommal” köszönt. De az öntudatosabbak, akikben már az egyénné való függetlenedés folyamata előbbre jutott, már „jó napot kívánok”-ra csökkentették a tanítványi tiszteletet. Az ősszel még a gyerekkor végső határán voltak, a nővé-levés folyamata alig indult meg. Azután egyszerre csak, hirtelen átlendültek a választómezgyén, most inkább nők, mint gyerekek, de a tojánhéjat még ott hordják magukon. Mire felérnek a következő osztályokba, elveszítik magukról az utolsó darabkákat is.

Budapest, 1952. június 4.

Ma töltöttem be ötvenedik életévemet. „Félévszázad”, ahogy mondani szokták. Bizony sok, időben is. Amíg az ember ötvenig elszámál, az is hosszú időbe telik, mert a kiindulás pillanatától kezdve egyenként és tudatosan sorolja egymáshoz az időegységeket. Ötven év pedig, leélni, ehhez viszonyítva, milyen rettenetes sok idő. Különösen, ha ez alatt az idő alatt sok olyan szakaszon kellett az embernek átvergődnie magát, amikor mint az ötvenig való számoláskor a másodperceket – itt az időmúlásra figyelve, s egy távolabbi időpont-célt szorongó szívvel várva, számlálgatta az órákat, napokat, heteket, hónapokat – sőt, ha a cél nagyon messziről ködlött feléje – még az éveket is! „Csak múlna már el, ami még előttem van addig!” mondogatta ilyenkor magában. Akkor nem gondolt arra, hogy minden ilyen vágy teljesülése az életévek számának gyarapodását, s ezzel a még rá váró élet rövidülését jelenti. Mire feleszmél, bederesedett vagy meg is fehérült a feje, meglassult a mozgása, mintha megfáradt volna a hangja, s a szeme, a lélek tükre elveszítette régi fényét, jó szerencse, ha vakfoltokat nem mutat!

Innen visszatekintve már nem tévedhet a megállapítás: a férfierő, a maga teljességében, mintegy 45 évig feszül az izmokban. Akkor lassan, észrevétlenül – ki tudná megmondani pontosan melyik nappal – kezdődik a hanyatlás. A 48-ik és 49-ik év már sok apró figyelmeztetéssel szól hozzánk, de talán nem figyelünk fel annyira rájuk, mert – úgy érezzük, – nem értünk még a határkőhöz. Most azután a betöltött ötvenedik év határmezsgyéjén szomorú számadást végezhetünk. „Mi lett belőled, öreglegény?” –kérdezhetem én is magamtól. Mert a hajam megfehéredett,

az arcom ráncos, barázdás, a nyakam bőre hervadtan ereszkedik meg, a fogak romlanak, még nagyon kis idő, s hol egyik, hol másik kerül fogó alá, a kézfejen a bőr apró kis keményedéseket, elszíneződött foltokat mutat stb. stb. Mert sem a bőr nem hazudik, mutatja az 50 évet, sem az izmok rugalmassága nem állt meg egy korábbi állapotban. Minden, minden arra mutat: a szervezet romlófélben, a pálya lefelé ível. Milyenek lesznek az életkörülmények, s a belső szervek hogyan tudnak ellenállni az idő múlásán felül az ezek részéről őket fenyegető veszedelmeknek? Ezen fordul meg, vajon lassú és fokozatos lesz-e a hátralévő hanyatlás időszaka, vagy hirtelen, átmenet nélkül közeledik-e majd a vég.

Mit várhatok 1952. június 4-én még az élettől én? Mit kívánhatok én 1952-ben, ezen a napon? Valami szépet, elérhetetlennek látszó kívánságot: azokkal tölthessem a nekem rendelt, hátralévő időt békés gondatlanságban, akiket szeretek. De ha ez nem valósulhat meg, mert túl szép ahhoz, hogy elérhető legyen, akkor legalább egy negatívumot: ne kelljen azoknak halálát vagy boldogtalanságát megsiratnom, akik a szívemhez legközelebb állnak. Ha csak ez az utóbbi kívánságom teljesül, akkor sem hunyom le szememet halálra sebzett lélekkel. S ha egy boldogabb, emberhez méltó korszakra menthetném át a haláloamat, s azok körében halhatnék meg, akiket e földön legjobban szeretek, akkor – mikor a lélek búcsúzik a testtől – ugyan nem egy boldog életet fogok megsiratni, de mégis nyugodtan mosolyogva megyek át oda, ahol nem tudom, mi vár rám.

Budapest, 1952. július 24.

A múltkoriban egy nagyon érdekes könyvet olvastam Maeterlinktől: A természetek élete. Egészen megdöbbentő hasonlatosság mutatkozik ezeknek a kis, társadalomba szervezkedett bogaraknak az élete és a kommunista társadalom között. A legtökéletesebb és legkérlelhetlenebb anyagi célszerűség irányítja életüket. Ez adja meg munkájuk elosztásának módját, munkájuk végrehajtásának mikéntjét és az évmilliók során – mióta a földet lakják – ez alakította ki és alakította át egy-egy természetfajtán belül a különböző hivatás-rendek fizikumát. Rendkívül sötét, megborzosgató perspektíva az emberi nemre nézve! Itt azután csakugyan nincs kegyelem az individuum számára. A legkegyetlenebb avagkij uralkodik felettük, olyan sorskényszer, amely a görög tragédiák kardalaiból csendül ki fogvacogva.

Legjobban elgondolkoztatott a könyvnek az a része, amelyben Maeterlink a természetársadalmat irányító mozgóerő kérdésével foglalkozik. Valami kollektív éntudatnak tulajdonítja helyzetekhez alkalmazkodó, tudatosnak látszó tevékenységüket. Hasonlatként felhossa az élő emberi szervezet száz meg száz fajta sejtjeinek tudattalan, de mégis tudatosnak tűnő együttműködését. Az egyes szervek sejtjei jobban vagy kevésbé szaporodnak valami belső irányításra, mielőtt valamely más szerv működésének hiányosságait kell kompenzálniuk. A piros- vagy a fehérvérsejtek

is maguktól, de mégis valami én-impulzus következtében szaporodnak vagy fogyatkoznak meg számukban, ahogy a szükség ezt magával hozza.

Elgondolkoztatja az embert a feltevés. E szerint az egész földünkön nyüzsgő élet bonyolult működését ilyen vastörvényszerűség, ha úgy tetszik, élet-tudat irányítja. Ez hagy egyes növény-, vagy állatfajokat kipusztulni, ha életfeltételei megfogyatkoznak, s másokat helyükbe szaporodni, ha körülményeik kedvezőbbekké váltak. De nemcsak a földön folyó szerves életet, hanem magát a földet, s vele együtt az egész világmindenség sorsát is ilyen általunk ki nem bogozzható távoli, illetve mindenben benne rejlő célszerűség-tudat mozgatja. Ez vezeti egyeseket a szétesés, a megsemmisülés, másokat a keletkezés, fejlődés, kibontakozás felé. A mi szervezetünk alvás-adta pihenése: a föld mérsékelt éghajlati tájain az évszakok változásával azonos erőgyűjtés. Az egyén – ha befutotta szervezetében vele adott fejlődési lehetőségeket – elpusztul. Ugyanígy elpusztul a faj is, ha a fajba beleoltott életlehetőségek az életfeltételek megváltozása folytán kiapadnak, megszűnnek. De ugyanígy elpusztulhat – akár valami világegyetemi katasztrófa, akár a szerves élet feltételeinek lassú megfogyatkozása folytán – az egész földünkön folyó élet is. S egyszer ... újabb évmilliók, vagy évmilliárdok múlva ... széteshet maga a Naprendszer, vagy a Tejút is, melyekbe, mint közvetlenebb, vagy mint távolabbi világegységbe Földünk tartozik.

Így folyik az élet, a világ, az emberi elmétől fel nem fogható idők óta, számmal ki sem fejezhető további időig. *Panta rhei*: állapította meg mintegy 3000 éve a zseniális Herakleitos: minden mindig mozgásban van. Minden, élőlény csakúgy, mint élettelen anyag, minden, ami látszik, állandó mozgásban van. Mi élőlények a nagy lét-folyam felszínére éppen csak egy pillanatra csapódunk ki, hogy individuumként élhessünk, azután visszaesünk, s a nagy kollektív lét tudat máshová sodor bennünket, hogy ezernyi másfajta, új individuumok pillanatnyi létezéséhez adjuk sejtjeinket. Azonos ebben a sorsunk az egysejtű lényekével, az algákéval, a férgekével, a természetkével, a magasabb rendű állatokéval. Testvéreink az életben, de még inkább a halálban a növények, az állatok, a kövek, minden, ami van, s velük együtt létezik. S minden látszólag boldogan éli életének határain belül pillanatnyi életét. Csak az ember tragédiája, hogy ezen gondolkodik: honnan jött, s hová megy, mi lesz belőle? S mivel görcsösen ragaszkodik individuummá egyesült sejtjeinek, énjének fennmaradásához, amióta csak eszmélkedik, egyre-másra találta ki a halál utáni, óhajtott élete különböző formáit. „Aki hisz, üdvözülni.” Csakugyan, aki hisz, az itt a földön boldogan, kiegyensúlyozottan, „üdvözülten” él. Legkedvesebb hozzátartozójának halálát is túl tudja élni, mert élteti a remény, hogy a túlvilágon találkozik vele. Aki viszont nem hisz, az kétségek között kárhozik, mert nyomorult elméjével súrolni sem tudja azoknak a kérdéseknek megoldását, amelyek a lét és nem lét tudatunkba fogadásából erednek.

A természetet – amennyire a természettudósok eddig ismerik őket – ilyen problémák nem gyötrik. Élnek sorskényszerük parancsa szerint, mint valami nagy élő

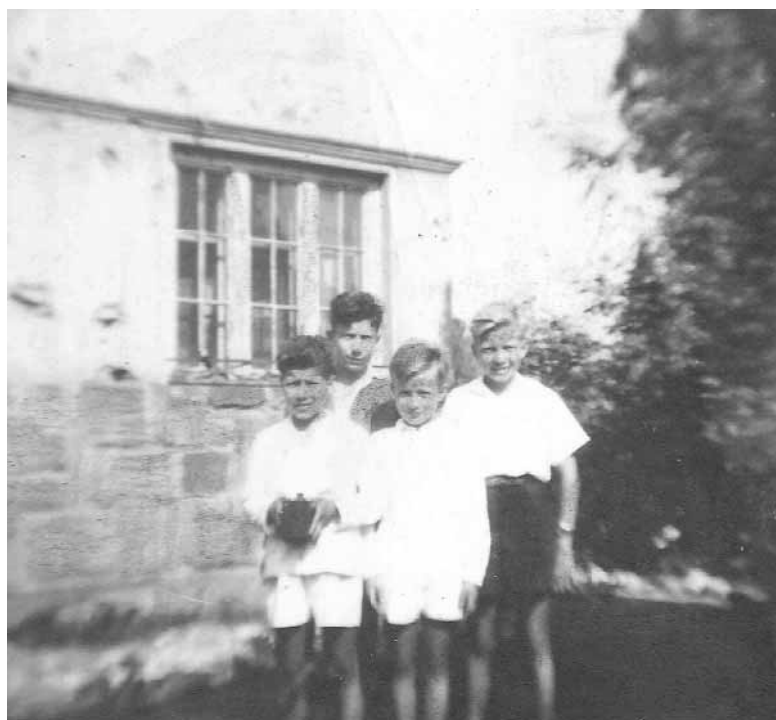
gépezet alkatrészei. Születnek, élnek, dolgoznak, elpusztulnak. Ha a szükség úgy hozza magával, fel is falják egymást, élőket, halottakat egyaránt. Amit egyébként az ember is megtesz, még ha nincs is szüksége rá, akkor is. S ráadásul még valami képmutató lelkiismeretfurdalást is érez tetteiért.

Mi a törvény állatnál, embernél egyaránt? Az erősebb akarata. Aki ezt a törvényt megsérti, az erősebb bosszújától szenved.

Péterke! 1953. május elején: „Apu, azt szeretném, ha Te nagyon gazdag lennél és én nagyon okos lennék, akkor Neked nem kellene dolgozni menned, s nekem pedig nem kellene iskolába járnom, és mindig együtt lehetnénk.”

Budapest, 1954. december 14.

Amíg élünk, mi nézzük, élvezzük, esszük meg, pusztítjuk kényünkre, kedvünkre a virágot, növényeket, állatokat, az egész természetet. Halálunk után, amikor szét-esünk, s virág, fa, növény, állat lesz átalakult sejtjeinkből, porunkból, mi is annak a természetnek alkotórészeit jelentjük, mely az élők életét, táplálékát, örömének, bánatának forrását képezi. Így megy végbe a természet körforgása élet és megsemmisülés útján. Mert a porunkból élet fakad, életünk pedig megsemmisüléssel végződik.

Fiúk 1954-ben (Péter, Zoltán, Géza, Gyuri)

Budapest, 1955. október 11.

A lelki betegség eltorzítja az alapvonásokat: a szerényt visszahúzódnóvá, a világtól elfordulóvá teszi, az önző féktelenné válik, az akaratos tirannikus hajlamot mutat.

Budapest, 1956. január 23.

Tegnap este rádióon hallgattuk a Szt. Johanna előadását.

Bernard Shaw darabjának kb. ez az alapeseménye: a butaság, korlátoltság, önzés és a hatalom elvesztésétől való félelem habozás nélkül máglyára viszi azt a gyermeki ártatlanságot, aki ösztönösen megérzi és kimondja az igazságot és azt a lelkiismeret sugallatára hallgatva meg is akarja valósítani.

Igazi B. S. jellegű darab: szerzője mindent megfricskáz benne, egyházat, Angliát – az egyiket képmutató hatalomra-vágyásáért, kenetességéért – a másikat kalmár szelleméért. De abban is kiütközik a Bernard Shaw-i jelenség, hogy amikor a darab már befejeződött, Johanna a máglyán elégett, s a drámai feszültség az ártatlanság bátor halni tudása által kiváltott megrázó élményben feloldódott, a szerző még egy utolsó pótjelenetben grimaszt vág a publikum felé. Mintha azt akarná mondani: „Látjátok, végiglúdbőröztettem hátatokat, talán el is érzékenyítettelek benneteket, de ez mind csak komédia volt, ne vegyétek a szívetekre.” Ahogy Glaukopisz¹¹⁵ szellemesen megjegyezte: „B. Shaw itt is „túlírta” magát!”

Bulla Elma alakította Johannát. Nagy színészi teljesítményt produkált! Az ember azt kérdezte ismét és ismét magában: hogyan lehet kultúra gúnyát, s a keserves élet ránk nehezedő ballasztját mind, mind félretéve ilyen angyalian ártatlan gyermeki hangon, érintetlen üdeséggel beszélni? Bulla Elma nem önmagát adta, annál sokkal többet tett: kilépett önmagából.

¹¹⁵ Bassola Zoltán második feleségének beceneve.

Epilógus

Budapest, 1961. II. 7. – 1965. IX. 5.

Befejeztem életem rajzát, befejeztem életem. Jertek hát, teremtő emlékezetemben újjáéledt egykori alakjaim, kövessetek a nyitott sír szája felé!

A kötcsei paróchia udvarán homokozó, buksi fejű kisfiú, tedd le játék-vödrödet, lapátodat, add ide kis kezed, jer velem!

Tanuló s tanító gimnazista diák, pihenj meg Te is, kövess engem!

Büszke Eötvös-kollégista, jól megálltad vizsgáidat, csatlakozz Te is hozzánk!

Nagyúri házak első cselédje, ki – mint a görög tragédiák pajdagógosza – némán jelentél meg a színen, s csak a színfalak mögött raktad le nap mint nap építő köveidet, hogy tanítványaidban tudássá, jellemmé magasodjanak. Jól végezted munkád, jer velem!

Szigorú tanár úr, ötven fiú apja, a „Justum et tanacem Propositi virum”¹¹⁶ lelkes deklamálója¹¹⁷, csukd be Horátiusodat s halkán húzd be magad mögött osztályod ajtaját!

Idegen földek szomjas szerelmese, aki meleg barna szemeden át lelkedbe szívta a tova rohanó tájak, városok, havasok, tengerek szépségeit s nem tudtál betelni annak csodálatával, milyen más másutt az ember s mégis mindenütt mennyire ugyanaz. Véget ért utad, itt a végállomás.

Vezető hivatalnok, alázattal gyakoroltad a hatalmat, nehéz időkben is ember tudtál maradni, meg nem hajolt, inkább ketté tört derekad, példáddal igazoltad az egykor hirdetett vers utolsó sorait: „si fractus illabatur orbis, Impavidum ferient ruinae!”¹¹⁸ – nincs többé keresnivalód, jer megpihenni!

Házastárs, előbb oly társtalan, majd olyan fájdalmasan boldog, engedd el Kedvesed kezét, mennünk kell már! Apa, pelikán-kebledből az utolsó vércseppek is kifolytak, hidd el, nélküled is boldogulnak, fordulj el tőlük, jer már velem!

¹¹⁶ az igaz és szándékában állhatatos férfiút! (Horatius (3,3, 1-4)

¹¹⁷ szónoklója, kitartó hirdetője

¹¹⁸ ha romba dől is a világ, a rettenthetetlen állni fog a romokon (Horatius ódája, III.3.)

Függelék

1.

Kicsoda Bassola Zoltán?

E sorok írója február 13-án a nemzetgyűlésben interpellációját megindokolva kijelentette: a közoktatásügyi minisztériumban ma is elődjének és elődje elődeinek szelleme uralkodik. A miniszter úr az interpellációra adott válaszában azt mondta, hogy sok esetben alaptalan vád éri a minisztérium régi, kipróbált szakembereit, egyben megígérte, hogy minden konkrét ügyet azonnal megvizsgál.

A miniszter úr most rövid ideig Bukarestben tartózkodott s nem tudjuk, olvasta-e a távollétében megjelent budapesti lapokat. Ha nem, felhívjuk figyelmét a „Magyar Nemzet” március 20-i számában a Hóman-tárgyalásról megjelent kis tudósításra. Ebben szó szerint a következőket olvassuk: „Dr. Bassola Zoltán közoktatásügyi államtitkár mentővallomást tett és ismételt az hangoztatta, hogy Hómant minden cselekedetében csak áldott jó szíve vezette.” Egy hétig vártuk a demokratikus magyar kultuszminisztérium hivatalból vagy meggyőződésből nyilván egyaránt demokratikus államtitkárának cáfolatát vagy helyreigazítását. Nem jött. Az idézett tudósítás tehát híven tükrözi vissza Bassola államtitkár tanuvallomásának lényegét és tartalmát. Közben szegény Hóman Bálintot jó szíve miatt életfogytiglani fegyházra ítélték, s vannak, akik ezt még csak nem is tartják túlságosan súlyos ítéletnek. A kultuszminiszter urat, akit mi demokratának tartunk, nagyon komolyan meg kell kérdeznünk: gondolja-e, hogy ez az ügy így rendben van-e? Tudja-e ha már államtitkára nem tudja (és honnan is tudná szegény, hiszen ő Hóman idején is a kultuszminisztériumban teljesített szolgálatot,) hogy Hóman Bálint mint a fasizmust, háborút, germanizálást jól szolgáló iskolapolitika képviselője és irányítója elsőrendű háborús és népellenes bűnös és egyben ő volt a német követség spiclije a magyar minisztertanácsban. És ha tudja ezt a miniszter úr, akkor hajlandó-e intézkedni, hogy minisztériumát olyan emberek vezessék, akik szintén tudják mindezt? Mi tudjuk, hogy mindenki csak lelkiismerete szavára hallgat, amikor tanúvallomást tesz.

Nem is akarunk senkit ebben befolyásolni. De aki Hóman Bálintot jó magyar embernek tartja, azt mi nem tartjuk jó magyar embernek. Aki Hóman Bálint iskolapolitikáját jól szolgálta és kiszolgálta és még ma is egykori gazdájának jó szívét emlegeti, az nem szolgálhatja a demokratikus közoktatást. Nem világosíthat fel az a demokráciában, aki az ellenforradalomban népet butított. Mert vagy nem tudja, mit tett Hóman Bálint – és akkor költözzék üvegházba ez ártatlan és mit sem sejtő liliomszál s mielőtt irányítaná a közoktatást, előbb tanuljon történelmet ő maga, vagy pedig tudja, s akkor e vallomása után ezért nem bízhatjuk rá a demokratikus közoktatás irányítását, vezetését vagy ellenőrzését.

*Justus Pál*¹¹⁹

(Az írás a Népszava 1946. március 28-i számában jelent meg.)

¹¹⁹ Justus Pál (1905-1965) társadalomtudományi író, költő, műfordító, szociáldemokrata politikus. 1949-ben a Rajk perben életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték, 1955-ben rehabilitálták.

2. Lemondó levél

M i n i s t e r U r,

Folyó hó 21-én Miniszter Ur szíves volt közölni velem, hogy a napisajto egyik részében személyemmel elítélően foglalkozó cikkeknél, illetve az azokat sugalmazó egyes politikai tényezők bírálatának hatása alatt kívánatosnak tartandó, ha az iskolai ügyosztályok revízióját más, kevésbé fontos és éppen ezért politikai szempontból kevésbé kényes ügykörök felülvizsgálatával cserélném fel. Most bátor vagyok irásban is megismételni akkor adott válaszomat:

a felkínált ügykör-cserét sajnálatomra nem vállalhatom, a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumban betöltött adminisztratív államtitkári állásomról lemondok; egyúttal tisztelettel kérem, méltóztassék állami gimnáziumi tanárrá kinevezni abba a fizetési osztályba, amelybe a 2500/1945 M.E. számú rendelet értelmében állami szolgálatban eltöltött időm alapján ma besorolhatnák.

Elhatározásomnak, illetve kéréssemnek közvetlen oka az, hogy államtitkári megbízatásomat - bár nem politikai, hanem kimondottan adminisztratív jellegű helyet töltök be - bizalmi állásnak tekintem. Éppen ezért, ha akár külső, akár belső tényezők hatására - és a dolog végső eredményét tekintve indifferens - a bizalom megrendül, akkor annak le kell vonnom teljes következményét. Minden félmegoldás csak a helyes kibontakozást hátráltatná.

Miniszter Ur bizalma folytán azért léptem elő folyó évi január hó folyamán egyik első munkatársávk, hogy alsó- és középfoku közoktatásunk területének irányításában legyek igénytelen képességgemmel segítségére. Ha valamely okból ezen a területen

./.

K e r e s z t u r y D e z s ő Urnak
vallás- és közoktatásügyi miniszter

B u d a p e s t.

leten - bárkinék a véleménye szerint, akinek felfogását Miniszter Ur elfogadni látszik - az eredményes munkának akadályozójává, vagy legalább is fékezőjévé váltam, akkor a ranghoz és hatalomhoz való gőrcsös ragaszkodást jelentene más, számomra idegen munkaterületre való átcusztatás. Ez az eljárás nem állna a köz szolgálatának érdekében.

Legyen szabad azonban ezen a közvetlen okon felül rámutatni azokra a távolabbi, közvetett - részben elvi, részben egyéni okokra is, amelyek ezt az elhatározást bennem lassanként megőrlélték.

Mindenki előtt nyilvánvaló tény, hogy forradalomban élünk. Az a gazdasági, társadalmi átalakulás, amely nem tudott a múlt időkben létrejönni lassan, evolúciós uton, most hirtelen, forradalmi módon megy végbe. Nyilvánvaló az is, hogy ezzel párhuzamosan a kultúra; szűkebben: a köznevelés és oktatás területén is szükség van változásokra, újításokra. Azt az elvet vallom azonban, melyet Miniszter Ur is képvisel, hogy a szükséges reformok csak a múlt értékeinek, a nemzet lelki gazdagságát, jellegét kitevő hagyományoknak átmentésével mehetnek végbe. Egyébként a műveltségnek színvonalbeli emelése helyett feltétlenül visszaesés, hanyatlás, - színeződése helyett pedig elfakulás következik be. A vezetők felelőssége itt nagyobb, mert a vetésforgó sokkal hosszabb lejáratu, mint a nemzet életének bármely más területén: a most elvetett magvak csak 8-12-17 év múlva hozzák meg termésüket. A számonkérés, a felelősségrevonás a végrehajtott változtatásokért tehát csak nagyon későn, vagy sohasem történhetik meg. Éppen ezért, amikor feltétlenül szükségesnek tartom az iskolareformok végrehajtását, hogy a műveltség áldásából az eddig kimaradt nagy tömegek is kivessék részüket és kiki tehetségének megfelelő műveltségi és helyzetbeli színvonalra emelkedhessék, régtől fogva nagyon nagy aggodalommal tölt el egyes reformok tempójának politikai tényezők nyomására történő, következményeiben kellőképpen le nem mért erőltetése. Itt elsősorban a legnagyobb horderejű kérdésnek, az "általános iskola"-nak problémájára gondolok.

Az "általános iskola" létrehozásának az a célja, hogy 14 éves korig minden gyermek származási és vagyoni különbség

./.

nélkül azonos műveltségi alapanyagot szerezhessen. Ezt a társadalompolitikai és kulturpolitikai eszép célt a népiskola felső tagozatának szakosításával, a teljes polgári iskolának a gimnázium alsó négy osztályának az új iskolába való besorolásával óhajtjuk elérni. Kérdés, keresztülvihető-e rövid idő alatt a terv. Rendelkezésre állnak-e azok az alapfeltételek, amelyek nélkül legjobb esetben kirakatmunkát vagy óégtáblátfestést eredményez jöszándékunk, ha siettetjük a végrehajtást.

Köztudomásu, hogy tanítónak erősen szűkében vagyunk. A nemrégiben közzétett statisztikai adatok alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a népiskolának minden reformtól mentes, természetszerű továbbfejlesztése /az egytanítós népiskolának kéttanítóssá, a kéttanítóssá háromtanítóssá, stb./ is több ezer új tanítói állás szervezését feltételezné. Ugyanilyen mértékben lenne szükség az iskolaépületek megfelelő kibővítésére is. Nyilvánvaló, hogy - nagyfokú gazdasági elesettségünkben - több éven belül még erre sem kerülhet sor, nemhogy megfelelő szakosításra. Ha ez a tétel helyes, akkor a népiskolának általános iskolává való átalakítása helyett csak az "általános iskola"-ba beolvadó másik két iskolafaj átkeresztelésével lehet látványos eredményt felmutatni oly módon, hogy ami eddig polgári iskola vagy négyosztályos gimnázium volt, az a jövőben az új iskolafaj tantervével dolgozó, másnevű iskolaként működik, legtöbbször ugyanabban az épületben s általában ugyanabból a környezetből jelentkező, ugyanolyan tanulmányi anyaggal. Az ország legjobban elhanyagolt rétege, a földműveltség mit sem nyer így a reformon, mert egy-két tanulóotthonnal ellátott körzeti kirakat-iskolától eltekintve komoly felemelkedéshez ezen az úton nem juthat; - a kisvárosi és nagyvárosi népiskolák összevegyítése a közép- és középfokú iskolával viszont az egyes intézetek különböző jellegénél fogva, továbbá elhelyezési és egyéb olyan kérdések miatt, mint például ki legyen a névadó iskola igazgatója, stb., ígérnek nagyon kevés komoly eredményt. Egyet előre lehet látni: azt, hogy a népiskola színvonala minden jöszándéku erőfeszítés ellenére távolról sem fog olyan mértékben emelkedni, mint amilyen katasztrofális módon fog az eddigi polgári iskolának és a gimnázium I-IV. osztályának tanulmányi ered-

./.

ménye hanyatlani. Hallottam erre az aggodalomra ilyen választ is: "ha nem is lehet a reformtervet megvalósítani, csak pusztuljon a kísérlet révén a régi "uri" iskola!" Amilyen okatlan, jelszószzerű az ilyen válasz, oly kevés felelősségtudatra lehet belőle következtetni. A helyzet tehát az, hogy lerombolunk valamit, ami nem volt jó, de nem hogy jobbat nem alkotunk helyette, hanem ennél minden vonatkozásban lényegesen rosszabbat.

Mindenki, aki ismer, elhiszi rólam, hogy bár ez volt kezdettől fogva az "általános iskola"-ról véleményem, mégis - mivel vállaltam - mindent elkövettem, hogy a végrehajtás során a lehető legjobb eredményt tudjuk biztosítani. Nem hinném, hogy bárki tárgyilagos bíráló azzal gyanúsíthatna: közvetlenül vagy közvetve "szabotáltam" a reform végrehajtását. Mennél több tapasztalatot mutat fel azonban az idő, s mennél messzebbmenő intézkedéseket kíván a reform, annál érzékenyebben reagál lelkiismeretem, annál kevesebb meggyőződéssel, annál több belső megalkuvással, aggodalommal tudnám csak a munkát folytatni.

Még nagyobb aggodalommal figyelem egyes politikai tényezők törekvését az egyházi iskoláknak minden áron való államosítására. A helyett, hogy az alkotmányjogi téren egyedül illetékes fórumhoz, a nemzetgyűléshez fordulnának, megdöbbentő módon "érlelik" a kérdést. A hírlapoknak az egyházi iskolák ellen intézett tendenciózus támadásai /a vizsgáló-bizottságok jelentéseiből látam, hogy a "fasiszta"-összeesküvések az esetek túlnyomó többségében éretlen kamasszínnyt torzítottak fel s ferdítettek el/, - a rendőrségi vizsgálatok lefolytatásának sok esetben brutális módja mind az egyházi iskolák tanítótestületét és tanulóifjúságát, mind pedig a gyermekeiken keresztül érdekelt szülők széles tömegét a szó nemes értelmében vett demokrácia ellenségeinek táborába hajtja. A tanulók besugó-szerepre való tudatos késztetésének, a kompromittáló adatok ilyen módon történő szerzésének esemléke: az embert mély megdöbbenéssel tölti el. Ha pedig a felügyeletet gyakorló minisztérium nem hangoztatja ki a pártatlan bíráktól megállapított igazi tényállás közlését s ezáltal elmulasztja a megvádolt és megrágalmazott intézmények, egyének megvédelmezését, akkor ez a passzivitás már-már a bűnrészesség határát súrol.

ja. Mindez a lelkiismeret kínzó teherterele.

A tanítók és tanárok szörnyű anyagi elesettségét nemcsak mint a sorsukért bizonyos mértékig felelős tisztviselő, hanem mint olyan ember, aki közülük emelkedtem ki, mélyszégyenrel és aggodalommal kísértem. Isten és emberek előtt kijelenthetem, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot ezen a téren semmi mulasztás nem terheli. Egyetlen alkalmat sem mulasztottunk el, hogy helyzetünkön javítsunk. Megdöbbentő volt azonban az a közöny, amellyel kísérleteink mind a minisztériumban, mind a gazdasági főtanács részéről találkozunk. Az a körülmény pedig, hogy ugyanazoknak a politikai pártoknak vezetői, amelyek időnként felelőssé tették a minisztériumot a nevelők anyagi helyzetéért s ígérgettek a gyors segítséget, szavasták le elsőnek javításra irányuló előterjesztéseinket: egyes pártok jóhiszeműségbe és szavahihetőségbe vetett bizalmukat rendítették meg.

De az anyagi lesüllyedéssel szinte egyidejűleg megindult a nevelői kar jóhírének, becsületének kinyírása is. Az eleinte csak egyesek ellen hangoztatott vádat mind jobban és jobban általánosítva, az egész nevelői karra egyetemlegesen stigmatizáltak nem egyszer redő a "reakciós" bélyegét. Ez a rövidlátó, de tervszerűnek tűnő akció végeredményben el fogja fordítani a tanítóságot és tanárságot attól a demokráciától, amely számára pedig éppen rajtuk keresztül kell felnevelni a jövő nemzetet kitevő ifjúságot. Azt az ifjúságot, melyet nem a denunciacióra, a szabadságra, hanem a becsületre, egyenességre, szorgalomra való szoktatással tudunk csak demokratikus érzületű polgárokká tenni.-

Ezek és hasonló okok csökkentették bennem időszakról-időszakra azt a lelkesedést, amellyel 1945 március 9-én az újáépítés munkájába szívvel-lélekkel belekapcsolódtam. Mert bár időnként engem is felruháztak a reakciós jelszöveggel, mégsem hinném, hogy a tárgyilagos bírálók munkáját a demokrácia színeivel áldozott reakciós működésnek minősíthetnék. Nagyon jól és világosan láttam kezdettől fogva, hogy a háború végével egy korszak egyszerre mindenkorra lezárult a nemzet életében. Egy olyan korszak, amelynek vég-

./.

ső éveiben számomra is sokszor elviselhetetlen szűgyen és gyötrel-
lem volt az élet. S most minden keserű tapasztalat ellenére éppugy-
vallo, mint amikor a hosszú budai ostrom után rongyosan, piszko-
san, megtörtén, csak lélekben őrizve meg emberi mivoltunkat elő-
bujtunk a pincéből, hogy minden erőnkkel olyan új korszak kiala-
kításán kell munkálkodnunk, amely a demokráciát nem szólamként
szószáján hordézza, hanem mindent átható és éltető elvként szívó-
ba zárja.

Sokak szemében volt az is száka velem kapcsolatban,
hogy nem vagyok politikai pártnak tagja. Egyrészt egyéniségemből
folyik, hogy szeretek a magam útján járni. Így minden tettemért
csak magamnak tartozom felelősséggel. De talán nem hivalkodás, ha
ezen felül azt is mondom: az én pártönkivüliségem egy kissé a
pártok-felettséget is jelentette hivatali életemben. Egész hiva-
tali pályafutásom alatt minden ügyben, akár intézmények, akár sze-
mélyek ügyes-bajos dolgát kellett is elbírálnom, a bennük rejlő
inhaerens igazságot kutattam, azt próbáltam kifejtetni, fajra, nem-
zetiségre, felekezetre, pártra való tekintet nélkül. Ilyen beál-
litottsággal feszélyezett volna működésemben az a tudat, hogy pár-
tom ilyen vagy olyan direktívát adhat számomra, vagy hogy dönté-
seimben pártpolitikai elfogultsággal vádolhatnak.

Az igazság keresésének és megvallásának ez a vágya
ösztönözött akkor is, amikor Hóman Bálint bűnpörében sokszor per-
traktált tanvallomásomat tettem. Aki a főtárgyalást megelőzően
a népbünyész előtt jegyzőkönyvbe mondott vallomásomat olvasta, vagy
aki a főtárgyaláson elhangzott teljes vallomásom szövegébe illetékt-
ve olvasta az inkriminált részt, az világosan láthatta - feltéve,
ha igazságkereső jószándék vezette, - hogy én Hóman Bálintot mi-
nisteri működése alapján, a németek követeléseivel szemben tanu-
sított magatartásával kapcsolatban mondtam "jó magyar ember" nek.
Es a megállapítás a főtárgyalás gondolatmenetében a "németbérénc"
jelszónak volt ellentéte. Lehet, hogy tévedtem. Csak annak a kevés
adatnak alapján mondhattam véleményt, amelyről Hóman Bálint mi-
nistersége alatt mint a gimnáziumi ügyosztály titkári rangban
levő előadója, majd később mint a pedagógiai alosztály osztályta-
nácsosi rangban levő vezetője tudomással bírtam. Lelkiismeretem
szavára hallgatva azonban csak azt a véleményt mondhattam, mely

./.

bennem Hóman Bálintról ezzel a ténykedésével kapcsolatban kialakult. Ugyanugy vallottam volna a főtárgyaláson azt a felfogásomat is, ha ezzel kapcsolatban kérdést intéznék hozzám, hogy hazadúlásnak tartom Hóman Bálintnak azt a szerepét, amelyet Szálasi uralomrajutásakor az ugynevezett Törvényhozók Nemzeti Szövetségének létrehozásában vállalt.

A pártatlan igazság keresésének elvét iparkodtam munkatársaimban is megerősíteni. Mély szomorúsággal tapasztaltam azonban a legutóbbi hónapokban, hogy a gyűlölet hullámai a mi minisztériumunkat is kezdik ellepni, s hogy nem csupán kifelé, az ügyek elbírálásának terén kezd egyesek szemében mindent megelégedé szempontként a párthoz való tartozóság szerepelni, hanem belül is: a munkatárs a munkatársat a pártjelvény szerint értékeli, - sugó-bugó csoportok alakulnak, - egyik a másik ellen acsarkodik, - a pozíció-nyerés, a hatalomhoz való jutás vágya már-már elhomályosítja az értelmet, elhallgattatja a kartársi együttérzés szavát. Ilyen körülmények között a komoly munka mindjobban és jobban háttérbe szorul. Ilyen jelenségek láttára kevésbé fáj bűnsüt mondani irányító szerepemnek.

Bocsásson meg Miniszter Ur, hogy talán a kelletténél bővebben okolom meg, mi vezet akkor, amikor lemondásom elfogadását kérem. Ünnepi azonban számámra ez a pillanat, amikor búcsút mondok, mint ahogy az is ünnep volt, amikor megtisztelő bizalma révén arra a helyre emelkedtem, ahova nem vágytam. Ünnepi alkalmakkor a lélek jobban kitárul és szívesebben fedi fel magát.-

Legyen szabad befejezésül még néhány szóban megokolnom, miért kértem tanári kinevezésemet.

A tanári pályát annak idején hivatásként választottam. Szerettem az iskolát és sokáig nosztalgiával vágytam utána, amikor a hivatallal felcseréltem. Mindig tanárnak tudtam magam, most is annak tekintem. Amikor pedig most magamat Mlékben a fent vázolt elvi és egyéni okokból vezető, irányító szerepre alkalmatlannak érzem, úgy kívánom folytatni a munkát, ahogy azt annak

./.

idején megkezdtem: kőszkatonaként. Lelki hajlamomon felül azonban - bevallom - az is vezet elhatározásomban, lássa a magárahagyott tanítóság, tanárság: ma sem szégyen nevelőnek lenni. Mivel pedig a demokráciában a végzett munkával kell arányban állnia a fizetésnek s mivel továbbá a látszatát is el akarom kerülni annak, hogy visszatérésem a III. ragoosztályba tartozó tisztviselő előke-lő leereszkedésének tűnjék, azért kérem abba a fizetési osztályba való kinevezésemet, amelybe a mai napig mint gimnáziumi tanár egyébként is eljutottam volna.

Miniszter Urnak irányomban tanusított nagyon meg-tisztelő bizalmát, jóakarátát és baráti szeretetét hálásan köszö-nöm.-

Budapest, 1946 évi június hó 25. napján.

Mély tisztelettel

3.
Könyvajánlás

KERESZTURY DEZSŐ

HELYÜNK
A VILÁGBAN

Zoltárnak,
a közös baj, munka
& becsület emlékére.
1947. III. 16. Desz

BUDAPEST, 1946

KÁLDOR GYÖRGY KÖNYVKIADÓVÁLLALAT

